В. А. Кройтор

ПРИНЦИПИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ТА ЇХ СИСТЕМА: ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

Монографія

Харків
«Право»
2020

УДК 347.9(477)(075.8)
К83

Рекомендовано до друку вченою радою
Харківського національного університету внутрішніх справ
(протокол № 5 від 21 липня 2020 р.)

Рецензенти:

Л. В. Красицька – професор кафедри цивільного права та процесу Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент;

В. Л. Яроцький – завідувач кафедри цивільного права № 2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, Заслужений юрист України;

М. К. Галянтич – заступник директора з наукової роботи Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України

Кройтор В. А.

К83 Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії і практики : монографія / В. А. Кройтор. – Харків : Право, 2020. – 672 с.

ISBN 978-966-998-072-4

У монографії досліджуються питання визначення поняття, значення та системи принципів цивільного судочинства. Доведено, що сучасні дослідження доктрини принципів судочинства та їхньої системи з успіхом можуть бути проведені за допомогою більш сучасних підходів до праворозуміння. Систему принципів цивільного судочинства визначено як єдину, нерозривну, впорядковану сукупність взаємопов'язаних принципів цивільного судочинства, закріплену нормами чинного законодавства. Найбільш актуальною як для теорії, так і для практики може бути класифікація принципів цивільного судочинства за двома групами: основоположні принципи цивільного судочинства; принципи цивільного судочинства України, які відображають особливості правосуддя в цивільних справах.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, юристів-практиків, студентів закладів вищої освіти. Може бути корисною для всіх, хто цікавиться сучасними проблемами судового захисту прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб.

УДК 347.9(477)(075.8)

© Кройтор В. А., 2020
© Видавництво «Право», 2020

ISBN 978-966-998-072-4

Зміст

Перелік умовних позначень 5
Передмова 6

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ТА ЇХ СИСТЕМИ 12
1.1. Генезис і сучасний стан доктрини принципів цивільного судочинства та їх системи в науці цивільного процесуального права 12
1.2. Методологічні основи наукового дослідження принципів цивільного судочинства та їхньої системи в науці цивільного процесуального права 58

РОЗДІЛ 2
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОКТРИНИ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА: СУТНІСТЬ І ПІДХОДИ ДО СИСТЕМНОГО ЗАСТОСУВАННЯ 87
2.1. Принципи цивільного судочинства як цивільно-процесуальна категорія: поняття та ознаки 87
2.2. Значення принципів цивільного судочинства та основні підходи до їхнього системного застосування в нормотворчій діяльності та практиці правозастосування 140

РОЗДІЛ 3
ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ТА СУМІЖНИХ ПРАВОВИХ КАТЕГОРІЙ 184
3.1. Співвідношення принципів цивільного судочинства та норм цивільного процесуального права 184
3.2. Співвідношення принципів цивільного судочинства та цивільних процесуальних аксіом 196
3.3. Співвідношення принципів цивільного судочинства та моральних засад суспільства 223

РОЗДІЛ 4
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ТРАСФОРМАЦІЇ СИСТЕМИ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА 237
4.1. Евристична множина (склад) принципів цивільного судочинства та їхня класифікація 237
4.2. Сутність системи принципів цивільного судочинства 269
4.3. Тенденції трансформації системи принципів цивільного судочинства 288

РОЗДІЛ 5
ЗАГАЛЬНОВИЗНАНІ ПРИНЦИПИ Й НОРМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА (ОСНОВОПОЛОЖНІ ПРИНЦИПИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА) ТА ПРИНЦИПИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА, ЯКІ ПІДКРЕСЛЮЮТЬ ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОСУДДЯ В ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ СПІВВІДНОШЕННЯ І РЕАЛІЗАЦІЇ 334
5.1. Загальновизнані принципи й норми міжнародного права (основоположні принципи цивільного судочинства) як частина міжнародного стандарту здійснення правосуддя та національної моделі цивільного судочинства 335
5.2. Оновлення змісту принципів цивільного судочинства, які підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах в Україні, відповідно до стандартів Європейського Союзу 403

Висновки 550
Список використаних джерел 586

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ГК України	– Господарський кодекс України
ГПК України	– Господарський процесуальний кодекс України
ЄКПЛ	– Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.
ЄС	– Європейський Союз
ЄСПЛ	– Європейський суд з прав людини
ЖК України	– Житловий кодекс України
КАС України	– Кодекс адміністративного судочинства України
КЗпП України	– Кодекс законів про працю України
КК України	– Кримінальний кодекс України
КПК України	– Кримінальний процесуальний кодекс України
СК України	– Сімейний кодекс України
УЦС	– Устав цивільного судочинства від 20 листопада 1864 р.
ЦК України	– Цивільний кодекс України
ЦПК України	– Цивільний процесуальний кодекс України 2004 р.
ЦПК України 1963 р.	– Цивільний процесуальний кодекс України 1963 р.

ПЕРЕДМОВА

Становлення України як демократичної, соціальної та правової держави безпосередньо пов'язане зі створенням справедливого й доступного правосуддя, яке б відповідало міжнародно-правовим стандартам. Адже саме суд вважається найбільш ефективним інститутом забезпечення верховенства права в сучасній правовій державі, де права та інтереси особи не лише декларуються, а й забезпечені реальним механізмом захисту в разі їхнього порушення.

Шлях, який пройшла Україна за час свого незалежного, суверенного становлення, а також світовий досвід переконують нас, що проведення демократичних реформ у державі є неможливим без подальшого проведення судово-правової реформи, завданнями якої є створення нового законодавства, становлення й функціонування сильної та незалежної влади, і подальшого удосконалення цивільного судочинства. Як зазначає В. В. Комаров, стан судово-правової реформи в цілому відтворює процес інституалізації судової влади та правосуддя в державі, визначає певні перспективи підвищення ефективності правової системи та процедур судочинства, реальний рівень правового захисту та його відповідність міжнародним стандартам в умовах глобалізації[1].

Водночас необхідно зауважити, що прийняття Конституції України, інтенсивний розвиток засад ринкової економіки, стрімкі зміни в суспільному житті, виникнення низки проблем правового забезпечення більшості видів суспільних відносин в умовах нестримних глобалізаційних процесів викликають необхідність певного переосмислення наявної структури вітчизняної правової системи, уточнення окремих її змістовних компонентів і структурних характеристик. В означеному контексті, як на нас, окремої уваги заслуговує дослідження питань сучасного стану та потенційних напрямів трансформації поняття й системи принципів цивільного судочинства, позаяк це чинить без-

[1] Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : монографія / В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, В. В. Баранкова та ін. ; за заг. ред. В. В. Комарова. Харків : Харків юрид., 2008. С. 3.

посередній вплив на подальший розвиток як системи цивільного процесуального права, так і системи національного законодавства.

Розвиток міжгалузевого інституту принципів судочинства як суттєвої детермінанти, що впливає на модель українського цивільного судочинства, відбувається й на сучасному етапі його розвитку. З набранням 15 грудня 2017 р. чинності нової редакції ЦПК України в цивільний процес було запроваджено низку новел, які мають сприяти підвищенню ефективності правосуддя з одночасним забезпеченням належного рівня доступу до правосуддя, верховенства права та захисту прав і свобод людини. Зокрема Законом України від 03.10.2017 р. «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» у ст. 2 ЦПК України (в редакції 2017 р.) були внесені революційні зміни, зокрема, в ній значно розширено перелік принципів цивільного судочинства. Цей закон дозволяє гармонізувати норми процесуального права в цивільному, господарському та адміністративному процесах і погодити ці норми зі стандартами країн – членів ЄС. У межах подальшої реформи цивільного процесуального законодавства запропоновано закріплення нових принципів, удосконалено цивільну процесуальну форму, набувають розвитку та доповнення окремі процесуальні інститути.

Унаслідок модернізації кодифікованих актів із питань господарського, цивільного та адміністративного судочинства[1], по суті, оновлено систему нормативного регулювання процесуальних механізмів, яка наразі ґрунтується на міжнародних стандартах справедливого правосуддя та спрямована на забезпечення ефективного, справедливого, неупередженого та своєчасного захисту прав і свобод особи в суді. У зв'язку з цим в українській науці процесуального права постала потреба у проведенні комплексного дослідження теорії та практики реалізації системи принципів судочинства, що створена в результаті уніфікації процесуального законодавства України. Постають дослідницькі завдання, які спрямовані на наукове обґрунтування концептуальних положень теорії принципів модернізованого цивільного, господарського та адміністративного судочинства, ретроспективного огляду генезису доктрини та законодавства про основні засади правосуддя, діагностування проблем реалізації основоположних принципів у цивільному, господарському та адміністративному процесі, ви-

[1] Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48. С. 436.

вчення їхнього впливу на оптимізацію моделей судового правозастосування у відповідних юрисдикційних видах судочинства в Україні[1].

Принципам права загалом, як і цивільного судочинства зокрема, приділяється достатньо уваги в навчальній та науковій літературі. Слід зазначити, що в науці цивільного процесуального права є чимало монографічних робіт, присвячених дослідженню проблем поняття та системи принципів цивільного судочинства. Щодо доктринальних розробок науки цивільного процесуального права, то наукові праці вчених попередньої доби: О. Т. Боннера, Є. В. Васьковського, А. Х. Гольмстена, Р. Є. Гукасяна, М. А. Гурвича, А. О. Добровольського, В. Л. Ісаченка, К. І. Малишева, О. П. Клейнмана, Є. О. Нефедьєва, В. М. Семенова, Н. О. Чечиної, М. С. Шакарян, М. Й. Штефана, К. С. Юдельсона, Т. М. Яблочкова, а також сучасних науковців, зокрема: А. В. Андрушка, О. В. Гетманцева, О. С. Гусак, К. В. Гусарова, І. О. Ізарової, А. М. Колодія, В. В. Комарова, Д. Д. Луспеника, В. Ю. Мамницького, С. П. Погребняка, Ю. Д. Притики, Й. М. Резніченка, О. В. Рожнова, Н. Ю. Сакари, В. І. Тертишнікова, О. С. Ткачука, С. Я. Фурси, Т. А. Цувіної, О. В. Шутенко, М. М. Ясинка, К. ван Реє (C. H. (Remko) van Rhee), Р. Веркерк (R. Verkerk) та інших присвячені окремим аспектам дослідження проблеми принципів цивільного судочинства та їхньої системи, в яких автори приділяють увагу визначенню поняття, сутності принципів цивільного судочинства, дають характеристику окремим із них, деталізують певні аспекти системи принципів цивільного судочинства, однак, потрібно зазначити, що кількість таких наукових розвідок усе ж залишається незначною. Наукові здобутки вказаних дослідників не втрачають своєї актуальності в сучасних умовах, а отже, слугуватимуть теоретичним базисом цього дослідження. Інтерес учених до такої категорії, як правові принципи, невипадковий, бо вони мають велике значення для виявлення основних характеристик права в цілому й окремих галузей права зокрема.

Поряд із цим варто визнати, що сучасні теоретичні уявлення про систему принципів цивільного судочинства усе ще перебувають у стадії активного методологічного та ідеологічного переосмислення. Дискусії тривають як щодо поняття та ознак принципів цивільного судочинства, їхньої системи, так і щодо особливостей реалізації в цивільному процесі. Багато авторів пропонують свою систему принципів цивільного судочинства, використовуючи різні, а то

[1] Козьяков І. М. Реалізація стандартів справедливого правосуддя в модернізованому процесуальному законодавстві України. *Міжнародні стандарти справедливого правосуддя та їх імплементація в українське законодавство* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка (17 груд. 2018 р., м. Київ). Київ : Алерта, 2018. С. 271.

й однакові критерії, формуючи при цьому різні системи засад як за обсягом, так і за змістом.

На думку В. К. Колпакова, з якою також слід повністю погодитись, «соціально-правові зміни в українському суспільстві й нові пріоритети державотворення спонукали вітчизняну науку до пошуку переходу від традиційних усталених дослідницьких моделей до парадигми, що базується на врахуванні якісно нових чинників»[1]. Тому на сучасному етапі розвитку цивільного процесуального права слід звернути увагу на ті принципи цивільного судочинства, які сформувались у нових умовах і суттєво відрізняються від принципів радянського цивільного процесуального права. Наукові позиції щодо поняття та системи принципів цивільного судочинства, що складалися десятиріччями в радянських умовах, повинні бути переглянуті з урахуванням значних змін у суспільному розвитку України та економічних реалій у державі.

Безперечно, для радянської юридичної науки загалом характерною була наявність «міцної» методологічної основи, яка ґрунтувалася на діалектичному матеріалізмі, але відмова від такого філософського й методологічного монізму, властивого радянському праву, і нові завдання науки неминуче викликають потребу в подальшому всебічному удосконаленні методології наукових досліджень, пошуку «адекватного інструментарію»[2]. Оскільки дослідження проблеми принципів цивільного судочинства та їхньої системи є достатньо важливим для науки, законодавства та практики, то справедливо зробити висновок, що будь-які дослідження в цій галузі вказують на їхню актуальність.

Практика застосування норм гл. 1 ЦПК України «Основні положення» на тлі та з урахуванням останніх змін до інших статей ЦПК України переконливо доводить, що нормативне закріплення системи принципів цивільного судочинства в нормах цієї глави не можна розцінювати як кінцевий пункт теоретичного та емпіричного дослідження системи принципів цивільного процесу. Вона залишається відкритою для аналізу та удосконалення.

На цей час недостатньо прозорою є ситуація з переліком принципів цивільного судочинства (ст. 2 ЦПК України) й методикою їхнього відбору. Немає достатньої ясності в питанні щодо конкретного змісту частини принципів цивільного судочинства, що потрапили до переліку ч. 3 ст. 2 ЦПК України. Можна підкреслити занадто абстрактний характер принципів, які вказані

[1] Колпаков В. К. Адміністративно-деліктний правовий феномен : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2004. С. 5.

[2] Вишновецька С. В. Методологічні проблеми науки трудового права. *Актуальні проблеми науки трудового права в сучасних умовах ринкової економіки* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Сімферополь, 19–20 трав. 2003 р.). Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2003. С. 19.

в цьому переліку, що ставить під сумнів саму можливість і доцільність в умовах публічно-прикладного характеру цивільного процесу досягти успіху в цьому напрямі. Так, розкриваючи зміст засади верховенства права у ст. 10 ЦПК України, законодавець лише продублював зміст відповідних конституційних положень та ще раз нагадав про певну ієрархію нормативно-правових актів.

Неоднозначність змістовної характеристики принципів цивільного судочинства (верховенства права, пропорційності, рівності перед законом і судом та ін.), а в окремих випадках – їхнього співвідношення ускладнює правозастосовну практику, робить її неоднозначною. Попри безсумнівну значущість згаданих, а також інших досліджень із цієї тематики, варто констатувати, що досі недостатньо опрацьовані питання узгодження принципів цивільного судочинства з ідеями верховенства права та справедливого суду, а також питання ступеня імплементації вимог до правосуддя, задекларованих на рівні міжнародних нормативно-правових актів, у положеннях національного цивільного процесуального закону.

Наукова розробка зазначених у цій монографії проблем обумовлена й практичними потребами в дослідженні поняття принципів цивільного судочинства та їхньої системи, у якому було б відображено особливості поточного стану розвитку принципів цивільного судочинства не тільки як явища наукознавчого плану, як об'єкта правового регулювання, а й як правового явища, що набуває практичної реалізації та має бути реалізоване в практиці цивільного судочинства.

Водночас ця тематика не втрачає своєї актуальності й сьогодні, зокрема, у зв'язку з оновленням процесуального законодавства та створенням системи цивільного судочинства відповідно до європейських стандартів правосуддя. Актуальність подібних досліджень, крім того, продиктована й об'єктивними процесами зближення та уніфікації процесуального законодавства з європейськими країнами, вироблення загальноєвропейських принципів цивілістичного процесу та одноманітної судової практики щодо захисту прав людини.

Наведене вище зумовлює вибір теми цієї наукової праці й водночас засвідчує її актуальність. Відразу ж слід зазначити, що в цьому монографічному дослідженні немає й не може бути вичерпного (як за обсягом, так і за змістом) викладення всіх проблем, пов'язаних із дослідженням проблеми принципів цивільного судочинства та їхньої системи. Автор абсолютно не претендує на всебічність та повноту вивчення проблеми поняття та системи принципів цивільного судочинства, а також на їхнє вирішення в повному обсязі. Багато з тих проблем, що розглядаються щодо предмета наукового дослідження та

їхнього вирішення, залишаються ще вельми дискусійними та не претендують на те, щоб вважатись остаточно вирішеними. Водночас автор сподівається, що запропоноване увазі читача монографічне дослідження буде корисним для всіх, хто професійно займається правом, і насамперед цивільним процесуальним правом.

Автор висловлює щиру вдячність своїм Учителям у науковому житті: академіку Національної академії правових наук України, професору Комарову Вячеславу Васильовичу та академіку Національної академії правових наук України, професору Майданику Роману Андрійовичу. Особлива шана світлій пам'яті моїм Учителям – професору Юркову Борису Миколайовичу та професору Пушкіну Олександру Анатолійовичу за всебічну підтримку на моєму життєвому шляху.

Проведення наукових досліджень є надзвичайно складним процесом, тож хочу висловити подяку всім, хто допомагав у підготовці цього видання. Щиро вдячний рецензентам: доктору юридичних наук, доценту Красицькій Ларисі Василівні; доктору юридичних наук, професору, членові-кореспонденту Національної академії правових наук України, Заслуженому юристу України Яроцькому Віталію Леонідовичу; доктору юридичних наук, професору, членові-кореспонденту Національної академії правових наук України Галянтичу Миколі Костянтиновичу, які надали істотну допомогу автору у процесі здійснення дослідження, позитивно оцінили підготовлену роботу та всіляко сприяли її публікації.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ТА ЇХ СИСТЕМИ[1]

1.1. Генезис і сучасний стан доктрини принципів цивільного судочинства та їх системи в науці цивільного процесуального права

На сучасному етапі розвитку українського суспільства постала необхідність перегляду та вдосконалення значної кількості наявних уявлень про науково-правові категорії на зовсім іншій, більш досконалій, методологічній основі. Зрозуміло, що діяльність науковців-правників з удосконалення юридичної науки та запровадження досягнень у цій сфері повинна починатись з аналізу основоположних джерел, керівних ідей усього права, тобто з принципів права взагалі й окремих його галузей зокрема. З цього загального правила не є винятком і цивільне процесуальне право.

[1] У цьому науковому дослідженні терміни «цивільний процес» і «цивільне судочинство» вживаються як синоніми. Ми підтримуємо позицію В. В. Комарова, який зазначає, що в правовій літературі терміни «цивільний процес» і «цивільне судочинство» вживають як рівнозначні. Водночас у праці підтримується позиція ученого, що поняття цивільного процесу тісно пов'язане з поняттям правосуддя, однак не повинно зводитися до нього, оскільки правосуддя – це судова діяльність із реалізації судової влади, тоді як цивільний процес – це форма реалізації правосуддя, яка забезпечує і гарантії його здійснення, і гарантії права на судовий захист. «Такий зв'язок правосуддя й цивільного судочинства пояснює їхню принципову єдність змісту та форми. Поза цивільним судочинством, яке забезпечує гарантії його здійснення, правосуддя неможливе, як і розгляд справи, якщо він не здійснюється судом, не є цивільним процесом» (див.: Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 33–34).

Принципи є найбільш узагальненою категорією науки цивільного процесуального права поряд із такими, як предмет і метод цивільного процесуального права, цивільні процесуальні правовідносини тощо. І тому принципи цивільного процесуального права відбивають суттєві характеристики цивільного процесуального права як самостійної галузі права та цивільного судочинства як певної сфери правового регулювання[1].

Предмет, метод і ***принципи цивільного процесуального права*** (тут і далі за текстом виділено мною. – *В. К.*) як системоутворювальні категорії мають наукову цінність, оскільки взяті не довільно, а в їхній основі лежать ознаки, не позбавлені сутнісного значення. Принципи безпосередньо впливають на суспільні відносини, що входять у предмет цивільного процесуального права, а також розкривають специфіку методу цивільного процесуального регулювання. Взаємодіючи з предметом і методом правового регулювання, принципи цивільного процесуального права утворюють одну логіко-правову систему, що характеризує певну сукупність норм права як галузь права[2].

Проблематика принципів цивільного судочинства та їхньої системи не є новою в науці цивільного процесуального права. З огляду на те, що принципи цивільного судочинства як юридичне явище та як об'єкт наукового пізнання мають свої історичні закономірності виникнення та розвитку, відповідно, слід зупинитися на короткому дослідженні гносеологічних аспектів появи та розвитку вчення про принципи цивільного судочинства та їхньої системи в науці цивільного процесуального права. Це дасть можливість визначити стан наукової розробки означеної проблематики та здобутки наукових досліджень принципів цивільного судочинства, а також встановити ті аспекти предмету наукового дослідження, що потребують подальшої своєї наукової розробки й переосмислення.

Огляд наукових досліджень принципів цивільного судочинства об'єктивно обумовлений тим, що проблематика принципів цивільного судочинства та їхньої системи в науці цивільного процесуального права розкрита фрагментарно. Маємо констатувати, що зазначена проблематика потребує глибинного переосмислення, вироблення нових підходів

[1] Демичев А. А. К вопросу о принципах гражданского процессуального права. *Вестник Саратовской государственной академии права*. 2005. № 1 (42). С. 93.

[2] Гражданский процесс : учебник / под ред. М. К. Треушникова. М. : Юрист, 1998. С. 64–65.

до розуміння теоретичних і практичних аспектів принципів цивільного судочинства та їхньої системи в сучасних реаліях розвитку та функціонування судової системи України. Як слушно зазначила О. С. Гусак, зміст принципів є таким, що формувався історично, апробовувався та вдосконалювався під впливом розвитку суспільства, зміни його потреб у правовому регулюванні та судочинстві. Тому й вивчення історіографічних аспектів наукового пізнання принципів судочинства дасть змогу простежити динаміку становлення уявлень про них, що відбиватиме й послідовність становлення принципів як явищ практичного плану[1].

Наукове дослідження проблематики принципів цивільного судочинства та їхньої системи в науці цивільного процесуального права й сьогодні характеризуються певним рівнем свого наукового пізнання, що може бути досліджено з ***метою*** з'ясування стану та конкретних перспективних напрямів їхнього наукового пізнання.

Тому, підсумовуючи вищевикладене, слід наголосити на тому, що ***наукове дослідження зазначеної проблематики дає можливість***:

– простежити закономірності розвитку доктрини принципів цивільного судочинства та їхньої системи;

– встановити сучасний стан наукового дослідження проблематики принципів цивільного судочинства та їхньої системи;

– визначити тенденції та перспективи розвитку доктрини принципів цивільного судочинства та їхньої системи.

Зроблені висновки сприятимуть впровадженню науково обґрунтованих пропозицій у практику функціонування принципів цивільного судочинства та їхньої системи в галузі розбудови правової системи нашої держави.

З огляду на зазначене вище, враховуючи особливості предмета цієї праці, у межах цього підрозділу наукового дослідження, доцільним є виконання таких ***завдань***:

– дослідити закономірності зародження та розвитку наукових уявлень про принципи цивільного судочинства та їхньої системи;

– критично проаналізувати сучасний стан наукової розробки принципів цивільного судочинства та їхньої системи, визначивши переваги, недоліки, прогалини наявного дослідження цієї проблематики;

– з'ясувати наукознавчий потенціал сучасних наукових досліджень принципів цивільного судочинства та їхньої системи, що дасть змогу

[1] Гусак О. С. Принципи судочинства в системі принципів права: теоретико-правові аспекти : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2017. С. 24.

надалі окреслити коло питань, які потребують свого наукового дослідження або переосмислення.

Перші ґрунтовні систематизовані теоретичні дослідження про судочинство як об'єкт наукового аналізу і, відповідно, ***проблеми принципів цивільного судочинства та їхньої системи*** з'явилися лише в XIX ст. та більшою мірою ґрунтувалися на європейських правових традиціях. Як зазначила А. С. Федіна, «дослідження принципів слід проводити в умовах системності знань про них. Системний метод дає дослідникам принципів цивільного процесуального права впевненість у тому, що знання про них також становлять систему. А якщо так, значить, про принципи цивільного процесуального права (як об'єкт дослідження) вже є певні найбільш загальні відомості, і дослідження можна починати не з нуля, а відштовхуючись від загальних уявлень про принципи, про їх систему, вироблену попередньою наукою. Кожна наступна система знань про принципи містить попередню та тим самим обумовлює зв'язок і наступність знання»[1].

Вважаємо, що дослідження слід розпочати з початку проведення судової реформи в Російській імперії (1864), оскільки більшість території сучасної України входила до складу Російської імперії. Судову реформу в Російській імперії було проведено з урахуванням здобутків наукової доктрини розвинених європейських держав. Основу функціонування судової влади Росії в період, що розглядається, становили Судові статути 1864 р. (які було піддано значному коригуванню у 1880–1890 рр.)[2].

Вітчизняні процесуалісти саме із судовою реформою в Російській імперії пов'язують подальший розвиток українського процесуального права. Так, В. В. Комаров, аналізуючи реформу, зазначає, що «Виникнення сучасного цивільного процесу в Україні пов'язують з судовою реформою Олександра II 1864 р., яка внесла значні зміни в судоустрій і судочинство кріпосницької Росії, що відрізнялися вузькостановою системою, численністю судових інстанцій, інквізиційним характером судочинства»[3]. І. О. Ізарова справедливо зазначає:

[1] Федина А. С. Методологические условия исследования системы принципов гражданского процессуального права. *Арбитражный и гражданский процесс.* 2011. №4. С. 2–5.

[2] Див.: Великая реформа: К 150-летию Судебных Уставов : в 2 т. Т. I: Устав гражданского судопроизводства / под ред. Е. А. Борисовой. М. : Юстицинформ, 2014. 544 с.

[3] Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. Харків : Право, 2012. С. 13.

«Подальший розвиток демократичної правової держави можливий лише за умови правильної оцінки та врахування свого історичного минулого: у правовій сфері особливо важливим є розуміння традицій і звичаїв суспільства, які формують уявлення про добре і справедливе та є основою й фундаментом для подальших реформ»[1].

Є. В. Васьковський писав, що судові статути не вдосконалили, не покращили попереднього судово-процесуального устрою, що прогнив та розкладався, а утворили цілковито новий, порвавши усілякий зв'язок із минулим[2].

Аналіз у загальних рисах порядку складання Статуту цивільного судочинства 1864 р. підтверджує, що праця його редакторів полягала в такому: насамперед були з'ясовані недоліки колишнього судоустрою і судочинства (повільність, неправосуддя, здирства і всякі неправди); потім були вироблені ті основні засади, які повинні були бути проведені в нових статутах, нарешті, на підставі них був складений проєкт статутів[3]. Із зазначеного порядку робіт зі складання Статуту цивільного судочинства видно, якого важливого значення надавалося принципам, що в ньому проводяться. Принципи права як категорії сутнісного порядку визначають зміст не тільки чинних, а й певною мірою і майбутніх норм[4]. Як казав Є. О. Нефедьєв: «Щоб створити правовий порядок і встановити захист загальних і приватних інтересів, держава передусім має встановити для цього загальні принципи, на яких має ґрунтуватися цей правовий порядок»[5].

Найважливішими принципами реформи 1864 р. були: змагальність, гласність і усність судочинства, рівність усіх перед судом, а також створення суду для всіх верств, відділення суду від адміністрації, введення суду присяжних, незмінюваність суддів, виборність мирових

[1] Изарова И. Судебная реформа 1864 г. на территории украинских губерний Российской империи и ее значение для развития гражданского судопроизводства в Украине. *Судебные уставы Российской империи 1864 года: влияние на современное законодательство Литвы, Польши, России, Украины, Финляндии (к 150-летию Судебной реформы. 20 ноября 1864 г. – 20 ноября 2014 г.)* : сб. науч. ст. / под ред. Д. Я. Малешина. М. : Статут, 2014. С. 109.

[2] Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса. М. : Изд. Бр. Башмаковых, 1917. С. 8.

[3] Нефедьев Е. А. Учебник русского гражданского судопроизводства / МГУ им. М. В. Ломоносова ; Кубан. гос. ун-т. Краснодар : Совет. Кубань, 2005. С. 39.

[4] Тихомиров Ю. Л. Теория закона. М. : Наука, 1982. С. 71.

[5] Нефедьев Е. А. Учебник русского гражданского судопроизводства / МГУ им. М. В. Ломоносова ; Кубан. гос. ун-т. Краснодар : Совет. Кубань, 2005. С. 34.

суддів і присяжних засідателів[1]. Реформа була спрямована на досить радикальне перетворення судової влади в Російській імперії. Реформатори не бачили особливого сенсу в перетворенні судових структур і процедур. Так, переглядаючи принципи судочинства, реформа неминуче торкнулася самої структури її організації, судової субстанції. Зокрема, ідея рівності втілилася в принципі змагальності. Збір доказових матеріалів перетворювався на окремий етап судового процесу. Суду ж представлялася тільки функція оцінювання цих матеріалів і ухвалення рішення на основі цієї оцінки. Горезвісна теорія формальних доказів втрачала своє значення. Тепер судова істина встановлювалася в спорі сторін. Змагальний принцип стає визначальним у змагальному судовому процесі.

Зокрема, саме за принципами судоустрою й судочинства можна судити про якісні зміни, які відбулися в результаті реформ 1964 р. Так, до реформи 1864 р. цивільне судочинство в Росії будувалося на засадах писемності, слідства в пошуку істини, відсутності безпосередності, таємниці канцелярії, становості суду, здійснення судової влади адміністративними органами, які майже «знищували значення правосуддя й підривали будь-яку до нього довіру»[2]. Судова реформа була першою кодифікацією цивільного процесуального права, а Статут мав системність: безліч процесуальних інститутів, що були пов'язані один з одним певним чином та утворювали певну цілісність, єдність. Система ця містила інститути й норми, об'єднані єдиними взаємообумовленими принципами права: самостійність судової влади, її повне відокремлення від адміністрації; незалежність і неупередженість суддів; гласність судочинства; усний і змагальний характер судочинства; право сторін на захист у суді, право на представництво в суді адвокатом та ін.[3]

Однак, на думку сучасних дослідників, реформа вирізнялася «революційним утопізмом», і в ній самій вже були закладені якісь початки «контрреформ»[4]. Як приклад у юридичній літературі наводиться те,

[1] История отечественного государства и права : учебник / отв. ред. И. А. Исаев. М. : Проспект, 2012. С. 253.

[2] Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. М. : Зерцало, 2003. С. 9.

[3] Судебные Уставы от 20 ноября 1864 г. с изложением рассуждений, на коих они основаны. Ч. 1. СПб. : тип. 2 отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1866. С. VII–XXXIX.

[4] Кутафин О. Е., Лебедев В. М., Семигин Г. Ю. Судебная власть в России: история, документы : в 6 т. Т. IV : На рубеже веков: эпоха войн и революций / отв. ред. И. А. Исаев. М. : Мысль, 2003. С. 8–9.

що згодом був обмежений принцип гласності судочинства: у 1887 р. міністру юстиції було надано право визначати, які справи мають слухатися в закритому засіданні. Крім того, суд сам міг зробити своє засідання закритим із метою охорони громадського порядку, релігійних почуттів громадян, моральності та ін.[1]

Результати, досягнуті введенням Статуту цивільного судочинства 1864 р., заснованого на засадах незалежності суду, гласності, безпосередності, змагальності й усності, ясно вказують на те, що саме в них містяться розумні підстави, що вони більше узгоджувалися з природою судової влади та процесу, ніж ті принципи, на яких покоїлися передреформений судоустрій і судочинство. На думку Є. О. Нефедьєва: «як за помахом жезла зникли колишні вади судової справи, і замість повільного й продажного суду з'явився правий і швидкий суд, який уселив у суспільство впевненість, що честь, майнові та особисті права його членів ґрунтуються на законах, а не залежать від свавілля його виконавців. Честь суддівську піднесено так високо, що саме тлумачення закону довірено суду»[2]. Таким чином, засобом виправлення недоліків дореформеного судоустрою й судочинства стала його побудова на принципах незалежності суду, гласності, безпосередності, змагальності, усності та ін. Основи судової реформи та запроваджені стандарти переважно зберігалися на територіях Російської імперії аж до встановлення радянської влади в 1917 р.

Проведення судової реформи, побудова нової системи цивільного судочинства в Російській імперії за європейським зразком (переважно за зразком французького законодавства), дали значний поштовх і розвитку процесуальної науки. До того ж маємо зазначити, що в частині земель сучасної Західної України певний час діяв Статут цивільного судочинства Австро-Угорщини 1895 р. Науковці стверджують, що на противагу французькій ліберальній моделі цивільного процесу, яка, як відомо, стала зразком для російського законодавця[3], австрійська, як, власне, і німецька доктрини процесу мали зовсім інше спрямування. Як зазначають процесуалісти, до початку XX ст. концепція ліберального цивільного процесу та пов'язане з нею уявлення про процес як

[1] Александрова А. В. Судебная власть в России в 1905–1917 гг. *Научные труды* / Рос. акад. юрид. наук. Вып. 15. М. : Юрист, 2015. С. 15.

[2] Нефедьев Е. А. Избранные труды по гражданскому процессу / МГУ им. М. В. Ломоносова ; Кубан. гос. ун-т. Краснодар : Совет. Кубань, 2005. С. 10.

[3] Малинин М. Убеждение судьи в гражданском процессе. В производстве до судебного заседания. Одесса : Тип. Ульриха и Шульце, 1873. С. 14.

про «поєдинок між рівними» довели свою неспроможність і цивільна процесуальна наука звернулася до концепції «соціального цивільного процесу»[1].

Безперечно, судова реформа 1864 р. дала потужний поштовх розвитку науки цивільного процесуального права, стала каталізатором наукової думки. Хоча перші процесуальні праці в догматичному й політико-правовому дусі з'явилися ще напередодні судової реформи. Після судової реформи 1864 р. обсяг досліджень, особливо із середини 70-х рр. XIX ст., значно зростає.

Рецепція розроблених учень і теорій дала вітчизняним доктрині та практиці цивільного судочинства значний поштовх для їхнього розвитку. Перші російські курси цивільного судочинства В. Л. Ісаченка[2], К. І. Малишева[3], С. В. Пахмана[4], Є. О. Нефедьєва[5], І. Є. Енгельмана[6], Є. В. Васьковського[7] започаткували дослідження загальних питань судочинства та принципів цивільного процесу, зокрема їхнього змісту. Так, у найвідомішому курсі цивільного судочинства (першому систематичному викладенні цивільного процесу Російської імперії) К. І. Малишев у передмові зазначає, що «за підготовчою роботою слід ще звести саму будівлю науки, з'ясувати загальні засади, які діють у системі цивільного процесу, простежити внутрішній зв'язок між поняттями й положеннями законодавства та розрізненими явищами судово-практичного світу. Чим більше

[1] Аболонин В. О. Злоупотребление правом на иск в гражданском процессе Германии : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2008. С. 13; Курило М. П. Наука цивільного процесу на межі століть: нарис розвитку ідеї єдності процесу. *Судова апеляція*. 2015. № 3 (40). С. 106.

[2] Исаченко В. Л. Гражданский процесс: Практический комментарий на вторую книгу устава гражданского судопроизводства. СПб. : Тип. М. Меркушева, 1912. Т. 4. 888 с.

[3] Курс гражданского производства. Сочинение Кронида Малышева. СПб. : Тип. Стасюлевича, 1879. Т. 3. 448 с.

[4] Пахман С. В. Курс русского гражданского судопроизводства. Лекции проф. Пахмана, чит. 1 кл. Имп. Уч-ща правоведения в 1877–1878 уч. г. СПб. : Рус. лит, 1877. 80 с.

[5] Нефедьев Е. А. Учебник русского гражданского судопроизводства. М. : Тип. Импер. Моск. ун-та, 1904. 402 с.; Його ж. Учебник русского гражданского судопроизводства. М. : Тип. Импер. Моск. ун-та, 1905. Вып. II. 216 с.; Його ж. Гражданский процесс. М. : Тип. В. Рихтера, 1900. 465 с.

[6] Энгельман И. Е. Курс русского гражданского судопроизводства. 3-е изд., испр. и доп. Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1912. 646 с.

[7] Васьковский Е. В. Курс гражданского процесса. М. : Изд-во Бр. Башмаковых, 1913. Т. 1. 691 с.

зростає ліс прецедентів, тим більше судова практика потребує вищої наукової точки зору, з якої б можливо було оглянути різноманітні явища дійсності й оцінювати їх»[1].

На думку В. В. Аргунова, методологія «Курсу», заснована на критико-догматичному та історико-порівняльному методах, гармонійно використовується автором протягом усього викладення матеріалу, даючи цінне й наближене до реального життя знання цивільного процесу[2]. «Це був перший досвід складання науково-практичного судового порадника, виданням якого К. І. Малишев надав неоціненну послугу новим діячам судової реформи»[3].

Як зазначив Г. П. Тимченко, про актуальність поставленої проблеми принципів судочинства та її прикладне значення для законотворчості та правозастосування свідчать дослідження, які вийшли у світ на межі XIX і XX ст.: А. Х. Гольмстен «Состязательное начало гражданского процесса в теории и русском законодательстве, преимущественно новейшем» (1894)[4], Є. О. Нефедьєв «Основные начала гражданского процесса» (1895)[5], О. М. Краєвський «Практические заметки о свойствах состязательного начала в гражданском судопроизводстве» (1897)[6], М. О. Гордон «Правда и скорость в гражданском процессе» (1902)[7], Т. М. Яблочков «К учению об основных принципах гражданского процесса» (1914; 1915)[8] та праці інших видатних вчених того часу. Тоді ще не йшлося про концеп-

[1] Малышев К. И. Курс гражданского судопроизводства. СПб., 1876. Т. 1. С. 1.

[2] Аргунов В. В. Судебная реформа 1864 года и российская наука гражданского процессуального права. Научные труды / Рос. академия юрид. наук. М. : Юрист, 2015. Вып. 15. С. 24–29.

[3] Тютрюмов И. Памяти Кронида Ивановича Малышева. *Журнал Министерства Юстиции.* 1907. №1. С. 210.

[4] Гольмстен А. Х. Состязательное начало гражданского процесса в теории и русском законодательстве, преимущественно новейшем. *Юридические исследования и статьи*. СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1894. Т. 1. 545 с.

[5] Нефедьев Е. А. Основные начала гражданского судопроизводства. М. : Тип. Импер. Моск. ун-та, 1895. 260 с.

[6] Краевский А. М. Практические заметки о свойствах состязательного начала в гражданском судопроизводстве. *Соч. А. Краевского, д. чл. Моск. юрид. о-ва*. СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1897. 97 с.

[7] Гордон М. А. Правда и скорость в гражданском процессе. *Вестник права.* 1902. №1. С. 120–126.

[8] Яблочков Т. М. К учению об основных принципах гражданского процесса. М. : Тип. Т-ва Н. И. Кушнерев и К°., 1914. 44 с.; Його ж. К учению об основных принципах гражданского процесса. *Памяти профессора Габриеля Феликсовича Шершеневича* : сб. ст. по гражд. и торг. праву. М. : Изд-во Бр. Башмаковых, 1915. С. 275–318.

туальну розробку принципів як фундаментальної категорії судочинства, з'являлися лише перші уявлення. Однак є безперечним, що названі вище праці заклали підґрунтя для подальшого вдосконалення процесуальної теорії та практики[1].

Так, Г. Ф. Шершеневич розглядав проблематику принципів права з позиції гарантування державної влади. Принципи права в цьому випадку є засобом створення системи вимог і положень, які будуть протидіяти свавіллю державної влади й не допускатимуть порушення тих меж, які встановлюють принципи в частині її поширення. Ідея обмеження державної влади, зокрема й судової влади, лежить в основі розуміння принципів права. Принципи визначаються як вихідні засади та положення, які не допускають надмірного поширення державної влади[2]. Тобто вчений вважав, що за своєю сутністю державна влада прагне до безмежжя влади, однак водночас вона має свої межі в принципах права. Принципи права є тими критеріями, які забезпечують обмеженість державної влади, недопущення свавілля державної влади та її безмежного характеру впливу.

Певний внесок у розробку вчення про принципи зробив М. М. Коркунов, який розглядає принципи в цілому як форму забезпечення правомірності поведінки суб'єкта. Саме принципи лежать в основі діяльності суб'єктів у сфері права, забезпечуючи її принциповість, об'єктивність, добросовісність тощо. Тобто в основу розуміння принципів закладається ідея активної поведінки суб'єктів, яка скеровується свідомістю, відповідним рівнем правової культури, забезпечуючи при цьому конкретну правомірну або неправомірну поведінку суб'єктів[3]. Незважаючи на те, що вчений не виокремлює і не розглядає окремо принципи цивільного судочинства, слід підкреслити, що зазначене розуміння принципів у цілому характеризує і принципи цивільного судочинства як вимоги до діяльності суб'єктів цивільного судочинства.

Є. В. Васьковський зазначає конкретні вимоги, які висуваються до юридично значущої діяльності, зокрема, наголошуючи на питанні правотворчості, він говорить про те, що тут є вимоги або принципи

[1] Тимченко Г. П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії і практики : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Київ, 2012. С. 1.

[2] Шершеневич Г. Ф. Философия права : в 4 т. М. : Изд. Бр. Башмаковых, 1910. Т. 1 : Часть теоретическая. Вып. 1: Общая теория права. С. 39–42.

[3] Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. СПб. : Юрид. кн. магазин Н. К. Мартынова, 1904. С. 17–21.

щодо буквальності викладення смислу закону, щодо його внутрішнього розуму та відображення мети дії закону, забезпечення його доступності. Також, розмірковуючи про правозастосування, вчений наголошує на таких принципах, як законність, принцип максимальної відповідності волевиявлення законотворцю та забезпечення рівня розвитку суспільних відносин відповідним потребам, які закріплені в законодавчих актах[1]. Є. В. Васьковський також порушує проблему не лише принципів права, а й принципів судочинства, що визначають характер юридично значущої діяльності. Вчений наголошує на тому, що принципи судочинства є такими, що забезпечують основні вимоги до діяльності суб'єкта, який застосовує конкретні положення закону. Ці вимоги стосуються того, якою має бути поведінка суб'єктів правозастосування та результат правозастосовної діяльності[2].

Так само цікавими є ідеї М. І. Палієнка, який розуміє принципи як певні абстрактні явища, які в цілому дають змогу виявити сутність соціальних явищ та відобразити в їхніх межах характер регулюючої норми. Тут ми можемо говорити про те, що саме принципи забезпечують у цілому розуміння законотворчих вимог і виявлення їхнього справжнього змісту[3]. Принципи судочинства вченим розкриваються з позиції вимог до суддів щодо підстав, порядку та змісту здійснення судочинства[4].

В. І. Синайський, характеризуючи побудову судочинства, відзначав: «…недостатньо ще хороших суддів і правильної організації суду для хорошого правосуддя. Необхідно, щоб і саме відправлення правосуддя або судівництва було хорошим. Інакше мета правосуддя не буде досягнута. Хороше судочинство має бути побудовано на таких засадах або принципах, якими б цілком забезпечувалося торжество правої сторони<…>».

Слід зауважити, що, на противагу нашому дореформеному процесу, укладачі судових статутів створили хороше судочинство. Вони створили його, не наслідуючи тільки західне право, а самостійно комбінуючи принципи для російського правосуддя. Ці принципи в комбі-

[1] Васьковский Е. В. Руководство к толкованию и применению законов для начинающих юристов. М. : Изд-во Бр. Башмаковых, 1913. С. 37–39.

[2] Там само. С. 89.

[3] Палиенко И. Учение о существе права и правовой связанности государства. Харьков : Тип. и литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1908. С. 322–328.

[4] Там само. С. 329.

нації дійшли до нас, на щастя, в цілому вигляді, незачепленими, на противагу організації суду, спотвореній реформою 1889 р. та іншими новелами»[1].

В. І. Синайським було розроблено класифікацію й основні принципи цивільного права, які не втратили свого значення і в сучасний період. У своїй праці «Русское гражданское право» він звертав увагу на те, що теоретики цивільного права, серед іншого, ставлять перед собою завдання перебудувати наявний цивільно-правовий порядок на нових засадах, намагаються показати, яким слід бути цивільному праву. Але саме питання про те, що повинно при цьому слугувати критерієм: інтереси народного господарства, економічний матеріалізм, природне право, суспільний ідеал, індивідуалізм як ідеальна мета права, інтуїтивне право чи щось інше, – залишається відкритим. Водночас учений звертав увагу на те, що від 1864 р. щодалі більш поширеним в російській цивілістиці ставав догматичний напрям розвитку[2].

З плином часу, коли засади, закладені Статутом цивільного судочинства, досить ефективно показали себе, при цьому розкривши суперечливість між непорушністю самодержавної влади та демократичними цінностями нового суду, почалась часткова відмова від колишніх завоювань – «влада на певному етапі частково злякалася нею ж зробленого»[3].

Ці процеси, які були характерні для того часу, викликали бурхливу дискусію серед учених. Наприклад, щодо змагальних засад Т. М. Яблочков критикував реформаторів 60-х рр., які з головою занурилися в пасивність суду й ініціативу сторін: не слід «захоплюватися змагальним принципом»[4]; крайня змагальність вельми небезпечна,

[1] Синайський В. И. Лекции по русскому гражданскому процессу. *Ефективність норм права* : зб. наук. пр. : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 17 лист. 2016 р.) / за заг. ред. Н. М. Пархоменко, М. М. Шумила, І. О. Ізарової. Київ : Ніка-Центр, 2016. С. 71–74.

[2] Див.: Синайський В. І. Русское гражданское право. *Антологія української юридичної думки* : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 6 : Цивільне право ; упоряд.: Я. М. Шевченко, І. Б. Усенко, Г. П. Тимченко, Т. І. Бондарук, С. Є. Морозов ; відп. ред. Я. М. Шевченко. Київ : Юрид. кн., 2003. С. 447.

[3] Афанасьев А. Ф. Рецензия на книгу «Великая реформа: К 150-летию Судебных уставов : в 2 т. Т. I : Устав гражданского судопроизводства» / под ред. Е. А. Борисовой. *Вестник гражданского процесса*. 2015. №4. С. 306–307.

[4] Яблочков Т. М. Учебник Русского гражданского судопроизводства. Ярославль, 1912. С. 39.

адже вона призводить до «панування безсердечного формалізму»[1]; суддя не повинен бути «паралітиком, автоматом, здатним реагувати лише на зовнішній вплив на нього сторін»[2]. Розмірковуючи про роль суду в процесі, вчений наполягав на праві суду засновувати рішення на обставинах, прямо не стверджуваних сторонами, але, безсумнівно, доведених у ході змагання і перевірки доказів[3]. Подібна «реакція» в науковому середовищі на надмірну змагальність у процесі була характерна для того часу[4].

Таким чином, зародження та становлення науки цивільного процесуального права в Російській імперії, як і доктрини принципів цивільного судочинства, відбулося в другій половині XIX ст. Її поява й подальший розвиток у період 1861–1917 рр. були обумовлені зміною політичного курсу, що в галузі цивільного процесу проявилося в реформуванні судоустрою та цивільного судочинства, розробкою, прийняттям і подальшим застосуванням положень Статуту цивільного судочинства 20 листопада 1864 р. У цей період були створені фундаментальні авторські наукові праці з цивільного судочинства, глибокому аналізу були піддані закордонне право й доктрина цивільного процесу, зокрема відбулося зародження вчення про принципи цивільного процесу.

Судова реформа стала потужним поштовхом для виникнення самостійної науки цивільного процесуального права та, відповідно, становлення й розвитку вчення про принципи цивільного процесу та їхньої системи. Водночас необхідність створення основних засад судової реформи застала юридичну літературу зненацька: «у нас виявився не тільки брак теоретичних та історичних знань, але нам довелося навіть взятися за вивчення свого вітчизняного законодавства в його практичному застосуванні»[5]. Вчені-процесуалісти спрямували свої зусилля на кропітку роботу над позитивним правом, його оцінювання на основі наукових методів пізнання[6].

[1] Яблочков Т. М. Учебник Русского гражданского судопроизводства. Ярославль, 1912. С. 39.

[2] Яблочков Т. М. Бремя утверждения (onus proferendi) в гражданском процессе. Петроград, 1916. С. 40.

[3] Там само. С. 38–39.

[4] Долова М. О. Развитие науки гражданского процессуального права России : дис. … канд. юрид. наук. М., 2017. С. 105.

[5] Филиппов М. А. Судебная реформа в России. Т. 1 : Судоустройство. Ч. 1. СПб., 1871. С. 2.

[6] Долова М. О. Развитие науки гражданского процессуального права России : дис. … канд. юрид. наук. М., 2017. С. 80.

Доктринальне розуміння принципів права у XX ст. докорінно змінюється. Ті соціально-політичні перетворення, які відбувалися в той час у країнах Європи, зокрема й в аспекті виникнення та становлення СРСР, побудови радянської системи судочинства, безпосередньо впливають на розвиток доктринального розуміння принципів права й принципів судочинства. Відбувається штучний поділ правової доктрини на радянську та західну правові доктрини. Відповідно, за цими двома напрямами й відбувається подальший розвиток наукового розуміння принципів права та судочинства[1]. У результаті подій 1917 р. еволюційний розвиток науки цивільного процесуального права, а відповідно й розвиток доктрини принципів цивільного судочинства та їхньої системи, було перервано, оскільки політична й соціально-економічна сфери життя суспільства зазнали корінних змін.

Щодо західної правової доктрини, можна констатувати подальший розвиток ідей наукового розуміння принципів права й судочинства та їхньої системи. Так, цікавими для цілей нашого дослідження є погляди бельгійського філософа та правознавця Х. Перельмана (Chaïm Perelman), який розглядає принципи як загальні засади, що забезпечують регулювання більшості сфер суспільних відносин; ці принципи ґрунтуються на ідеях справедливості. Серед принципів права вчений виділяє і принципи судочинства, до складу яких відносить принцип рівності всіх суб'єктів, забезпеченість позитивних вчинків суб'єктів, гарантування непорушності соціального та правового статусу, гарантування кожному можливості реалізації його потреб[2]. В основу своїх ідей вчений заклав ідею справедливості суспільства, що є природною, об'єктивно зумовленою потребою, і в межах цієї справедливості мають бути визначені принципи, які характеризують поширеність права на конкретні суспільні відносини, зокрема й на здійснення судочинства в цивільних справах.

Важливими для цілей нашого дослідження також є ідеї Г. Радбруха (Gustav Radbruch), представника німецької правової доктрини, який розглядає проблему реальності принципів права, що забезпечується функціонуванням судової системи. Вчений говорить про те, що принципи – це не віртуальні, а конкретні положення, які націлені на регу-

[1] Гусак О. С. Принципи судочинства в системі принципів права: теоретико-правові аспекти : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2017. С. 37–38.

[2] Перельман Х. Три аспекта справедливости / пер. с фр. Е. Г. Самохиной. *Правоведение*. 2013. №2. С. 217–219.

лювання суспільних відносин, що, зокрема, мають свої форми втілення, і однією з таких форм є судова діяльність, яка покликана втілювати законність у суспільних відносинах. Г. Радбрух відносив сюди також ідеї рівності між людьми, справедливості тощо. Саме на цих засадах має ґрунтуватися судочинство, як на підставах забезпечення справедливості в самому соціумі[1].

Також можна наголосити й на ідеях американського філософа, теоретика соціального лібералізму Дж. Роулза (*John Bordley Rawls*), який із соціологічної точки зору виокремлює базисні засади суспільства. До складу цих засад учений відносить систему положень або принципів, які характеризуються як основи функціонування в суспільстві органів, що здійснюють правосуддя. У межах таких положень учений знову ж таки називає ідеї справедливості, законності, добросовісності, істинності тощо[2]. На погляд французького юриста, фахівця з адміністративного права М. Оріу (Maurice Hauriou), суспільство завжди потребує правового регулювання, оскільки має соціально неоднорідний характер. Відповідно, правове регулювання має змінюваний характер, і в таких умовах принципи, які відображають вихідні засади правового регулювання, є стабільними й загальнопоширеними в суспільстві, у результаті забезпечують реальність і ефективність функціонування суспільства[3]. Роботи цих та інших визначних учених того періоду заклали наукові основи для становлення й розвитку доктрини приниципів цивільного судочинства та їхньої системи.

Зміна суспільного ладу, що відбулася у 1917 р., зумовила кардинальну зміну наукових підходів також у теорії права взагалі та в доктрині принципів цивільного судочинства зокрема. Із встановленням після подій 1917 р. радянської влади на українських землях подальший розвиток судочинства відбувався під впливом комуністичних ідей.

Щодо радянської правової доктрини, її становлення характеризується намаганням знайти свій особливий шлях, насамперед через ідеологічну критику «буржуазних традицій» розуміння державно-правових явищ, зокрема й таких, як принципи цивільного судочинства. Переважно демократично-правові стандарти в цей період не викорис-

[1] История политических и правовых учений : учеб. для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. М. : Норма, 2004. С. 654.

[2] Роулз Дж. Теорія справедливості. Київ : Основи, 2000. С. 87–89.

[3] Ориу М. Основы публичного права : пер. с фр. / под ред. Н. Челяпова, с предисл. Е. Пашуканиса. М. : Изд-во Ком. Акад., 1929. С. 19–21.

товувались. Штучно створюється так звана «радянська юридична доктрина», яка у зміст наукових положень вкладала насамперед ідеологічні засади розвитку суспільно-політичного життя. Яскравим свідченням тогочасних поглядів на роль суду та судочинства в державі може бути така позиція: «…новий суд потрібен був передусім для боротьби проти експлуататорів, які намагаються відновити своє панування чи привілеї <…> Але, крім іншого, на суди, якщо вони дійсно організовані відповідно до принципів радянської установи, покладено інше, ще більш важливе завдання, – забезпечити неухильне введення дисципліни та самодисципліни трудящих»[1].

Початок утворення СРСР (20–30-ті рр. XX ст.) характеризувався поширенням правового нігілізму та свавіллям нової «радянської влади». Одну з найганебніших рис «нової держави» може характеризувати створення революційних трибуналів, або трійок, яким надавалось широке коло повноважень та які не були обтяжені жодними принципами права, закріпленими в законодавстві. Так, у 1918 р. Нарком'юст оголосив, що революційні трибунали не пов'язані будь-якими обмеженнями, за винятком тих випадків, коли в законі виражена міра покарання не нижча за певний рівень. Таким чином закріплювалося повне свавілля діяльності революційних трибуналів, які були пов'язані лише одними вимогами щодо нижньої «планки» міри покарання[2].

На практиці в той час створювалися нові радянські суди, а отже, це потребувало побудови відповідної системи принципів судочинства, на яких мала бути заснована діяльність радянських судів[3]. У новій радянській державі проголошується нова пролетарська революційна законність, яка вважалася основою, принципом здійснення будь-якої діяльності в радянській державі, зокрема й під час здійснення цивільного судочинства. Процесуальне законодавство Союзу РСР у період 1917–1961 рр. використовувалося як ефективний інструмент класової боротьби, а в теорії цивільного процесуального права обґрунтовувалося як політика спрощенців цивільного процесу та надмірної ідеологізації, яку проводить держава.

[1] Суд. *Юридический энциклопедический словарь* / гл. ред. А. Я. Сухарев ; ред. кол.: М. М. Богуславский, М. И. Козырь, Г. М. Миньковский и др. М. : Совет. энцикл., 1984. С. 359.

[2] Стецовский Ю. И. Судебная власть. М. : Дело, 1999. С. 109.

[3] Гусак О. С. Принципи судочинства в системі принципів права: теоретико-правові аспекти : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2017. С. 38.

Із середини 20-х рр. почала закладатися основа радянської цивільної процесуальної доктрини. Активна роль суду, участь громадян у здійсненні правосуддя, обмеження принципів гласності, усності, змагальності процесу та інше – ті основні засади, які розвивалися в подальших дослідженнях цивільного процесу. Радянська наука чутливо реагувала на політичні реалії та з ентузіазмом знаходила відповідні конструкції[1].

З метою оптимізації судочинства, наближення його до мас і використання процесуального законодавства як ефективного інструмента класової боротьби, в радянській юридичній літературі домінували заклики до спрощення цивільної процесуальної форми. В основу ідей спрощення і прискорення було покладено принцип «простоти і швидкості» проходження справ у цивільному суді[2]. Цивільні процесуальні норми розглядалися як технічні норми, а сам процес – як технологія судового захисту. Тенденція до спрощення стала рельєфно проявлятися в наукових дослідженнях цивільного процесу, усі зусилля були спрямовані на єдину мету: звести до мінімуму обсяг правил, за якими здійснюється правосуддя, забезпечивши тим самим його доступність для розуміння масами й дешевизну судочинства[3].

Крім ідей спрощення процесуальної форми, прискорення провадження тощо, у наукових дослідженнях було порушено питання, що згодом стало наріжним каменем всього радянського цивільного процесу, – про досягнення судом матеріальної істини. З перших років існування радянського суду вчені відстоювали позицію, що «матеріальна правда становить основну мету процесу – прагнення до того, щоб цивільний процес дав цю правду»[4]. Така ідея стала темою наукових досліджень багатьох вчених ще на багато десятиліть.

Яскравою рисою радянської науки цивільного процесуального права з перших років радянської влади стало критичне ставлення до зарубіжного законодавства та доктрини. Через критику буржуазних принципів диспозитивності, змагальності та рівноправності сторін

[1] Долова М. О. Развитие науки гражданского процессуального права России : дис. … канд. юрид. наук. М., 2017. С. 128.

[2] Вершинин А. П. Деформация судебной защиты гражданских прав и интересов в конце 20-х – начале 30-х годов. *Советское государство и право.* 1989. № 8. С. 132–136.

[3] Лисицин А. А. Нужно упростить судопроизводство. *Советская юстиция*. 1920. № 43. С. 2.

[4] Прушицкий С. Тезисы доклада о ГПК. *Еженедельник Советской Юстиции.* 1922. № 46–47. С. 37.

вчені звертали увагу на недоліки дореволюційного процесу й підкреслювали переваги радянського. С. В. Олександровський зазначав, що «радянський закон вніс живий струмінь, допустивши широку участь у цивільному процесі прокуратури» і «поклавши на суд обов'язок не замикатися у вузьких рамках змагальності, а розвивати самодіяльність для встановлення у справі матеріальної істини…»[1].

У науці цивільного процесуального права вважалося, що радянський цивільний процес не потребував докладного нормативного регулювання: «За кордоном дуже часто форма в цивільному процесі закриває сутність; у разі найменшої похибки щодо форми там дуже часто втрачає сенс весь процес, виноситься явно несправедливе рішення. У нас форма в процесі ніколи не ставиться вище сутності справи»[2]. У результаті, як зазначав С. В. Олександровський, ЦПК завдав рішучого удару принципам диспозитивності та змагальності, позбавивши сторони можливостей до «затягування» процесу[3], а суд отримав великі повноваження для з'ясування дійсних прав і взаємовідносин позивачів, припинення зловживань правами з їхнього боку та загальне управління процесом[4].

До того ж у нормах ЦПК УСРР 1924 р. вже згадується про принципи цивільного процесу, в окремих – прямо, в інших – опосередковано. Так, ст. 4 встановлювала норму, яку суди, практики та науковці сприймали винятково як класовий принцип охорони соціально-слабшої сторони спору: «Суд не може відмовити у вирішенні справи з підстав неповноти, нестачі або протиріччя закону і вирішує справу, керуючись загальними засадами Радянського законодавства й загальною політикою Робітничо-Селянського Уряду»[5]. Цей принцип не окреслювався

[1] Александровский С. В. Гражданский процесс РСФСР с постатейно систематизированным материалом / сост. С. В. Александровским, В. Н. Лебедевым ; с предисл. Я. Н. Брандербурского. М. : Юрид. изд-во НКЮ, 1925. С. 7–8.

[2] Гойхбарг А. Г. Курс гражданского процесса. М. : Гос. изд-во, 1928. С. 12.

[3] Александровский С. В. Гражданский процесс РСФСР с постатейно систематизированным материалом / сост. С. В. Александровским, В. Н. Лебедевым ; с предисл. Я. Н. Брандербурского. М. : Юрид. изд-во НКЮ, 1925. С. 7.

[4] Долова М. О. Развитие науки гражданского процессуального права России : дис. … канд. юрид. наук. М., 2017. С. 131.

[5] Гражданский Процессуальный Кодекс УССР, утвержденный постановлением ВУЦИКа от 30 июля 1924 г. и Гражданский Процессуальный Кодекс РСФСР 1923 г. Практический комментарий / сост. и авт. предисл. А. И. Строев. Харьков : НКЮ, 1925. 250 с.

певними нормативними або моральними межами й дуже часто був підґрунтям для необмеженого судового розсуду. У судових рішеннях часто зазначалося, що «під час винесення рішення суд зобов'язаний враховувати конкретні особливості цього випадку і керуватися ст. 4 ЦПК як основним принципом під час вирішення кожної справи, виявляючи конкретно-класовий підхід». Принцип єдності суду закладено у ст. 33 ЦПК УСРР 1924 р., відповідно до якої «Спори про підсудність між судами не допускаються». Принципи гласності й усності – у ст. 94 цього Кодексу – «Розгляд справи відбувається публічно й усно»[1].

В. В. Комаров, оцінюючи ЦПК УСРР 1924 р. і порівнюючи його зі Статутом 1864 р., зазначає, що Кодекс «проголошував принципи диспозитивності, рівності сторін перед судом і законом, рівноправності сторін у процесі, активності суду, що розглядав справу, змагальності, гласності, національної мови судочинства, усності, безпосередності, безперервності. <…> що стосується взаємовідносин сторін і суду, то Кодекс закріплював підвищену роль суду і прокурора в цивільному судочинстві. Очевидно, що ЦПК 1924 р., порівняно зі Статутом 1864 р., обмежив диспозитивність цивільного процесу та його змагальний характер. Метою цивільного процесу, згідно зі ст. 5 ЦПК, було з'ясування дійсних прав і взаємовідносин учасників тяжби. Тому завдання суду під час вирішення спору про право цивільне полягало в з'ясуванні не формальної, а матеріальної правди. З цією метою статті 5, 118 та інші ЦПК на суд покладали обов'язок не обмежуватися тільки представленими сторонами доказами»[2].

Через деякий час, а саме у 1929 р., було затверджено новий ЦПК УСРР[3]. Першим розділом (артикули 1–13) ЦПК УСРР 1929 р. було визначено засади цивільного процесу. Серед них названо такі: обов'язковість норм ЦПК для всіх судових установ та установ, яким надано судові функції; розгляд справи за позовною заявою; участь

[1] Гражданский Процессуальный Кодекс УССР, утвержденный постановлением ВУЦИКа от 30 июля 1924 г. и Гражданский Процессуальный Кодекс РСФСР 1923 г. Практический комментарий / сост. и авт. предисл. А. И. Строев. Харьков : НКЮ, 1925. 250 с.

[2] Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. Харків : Право, 2012. С. 13.

[3] Цивільний Процесуальний Кодекс УСРР: Постанова ВУЦВК і РНК УСРР 5 листопада 1929 р., оголошений 21 листопада 1929 р. в Зб. зак. УСРР 1929 р. №25, арт. 201 (надано чинності від 1 грудня 1929 р.). *Систематичний збірник чинних законів УСРР.* Т. II : Судові закони. Харків : НКЮ УСРР, 1930. 167 с.

прокурора; розгляд справи відповідно до законів Робітничо-Селянського Уряду; незловживання процесуальними правами; здійснення судочинства українською мовою з окремими винятком – мовою національності адміністративно-територіальної одиниці; ознайомлення зі справою сторін, прокурора, третіх осіб, допущених до участі у справі, та їхніх представників, можливість робити витяги та копії матеріалів, що є у справі, заплативши установлені кошти.

У працях радянських вчених-процесуалістів активна роль суду остаточно оформилася в принципи цивільного процесу[1]. «У нашому цивільному процесі суд відіграє аж ніяк не пасивну, а найактивнішу роль, – стверджував Г. А. Гойхбарг. – Він покликаний допомогти сторонам у відстоюванні їх прав. Він може не тільки звернути увагу сторін на відсутність необхідних доказів, а й сам їх розшукати, він може присудити більше, ніж просила сторона (якщо їй більше належить)»[2].

Водночас почали виходити праці, у яких критикувалися ідеї спрощення процесу. Зокрема, почали проводитися дослідження, у яких віддавалося належне цивільній процесуальній формі, підкреслювалася значущість теоретичного обґрунтування нового підходу до процесу й вироблення основних принципів радянського правосуддя[3]. Так, О. П. Клейнман у 1940 р. першим захистив дисертацію, присвячену принципам цивільного процесуального права[4]. Як слушно зазначає М. К. Треушников, значення цих праць для науки цивільного процесуального права навряд чи можна переоцінити, адже в період 20–50-х рр. XX ст. монографічні роботи практично не виконувалися й не видавалися[5].

Підсумками формування радянської правової науки, науки цивільного процесуального права в кінці 30-х рр. XX ст. слід вважати те, що

[1] Краснокутский В. А. Очерки гражданского процессуального права. Кинешма, 1924. С. 233–236; Гойхбарг А. Г. Курс гражданского процесса. М. : Гос. изд-во, 1928. С. 100.

[2] Гойхбарг А. Г. Курс гражданского процесса. М. : Гос. изд-во, 1928. С. 13.

[3] Там само. 320 с.; Клейнман А. Ф. Гражданский процесс. М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. 352 с.

[4] Клейнман А. Ф. Основные институты советского гражданского процесса и принципы диспозитивности и состязательности : дис. … канд. юрид. наук. М., 1940. 339 с.; Його ж. Новейшие течения в советской науке гражданского процессуального права. М. : Изд-во МГУ, 1967; Його ж. Избранные труды. Краснодар. 2008. Т. I. С. 179–321.

[5] Треушников М. К. Научное и педагогические наследие А. Ф. Клейнмана. *Гражданский процесс: наука и преподавание* / под ред. М. К. Треушникова, Е. А. Борисовой. М., 2005. С. 10.

були вироблені й сформульовані основні принципи системи радянського соціалістичного права і процесу[1]. О. П. Клейнман у статті, присвяченій предмету науки цивільного процесуального права, вказував на те, що, на його думку вченого, вона повинна досліджувати закони розвитку цивільного процесу, його основні принципи, процесуальні інститути, вивчати і критично узагальнювати судову практику, розробляти проблеми, недостатньо врегульовані законодавством, що намічає необхідні реформи процесу[2].

У результаті наукових досліджень були вироблені певні підходи до розуміння інститутів цивільного процесуального права та основних принципів радянського правосуддя, а це свідчило про формування наукової думки, створення теорії цивільного процесуального права, і, зокрема, доктрини принципів цивільного процесуального права та їхньої системи.

Характеризуючи цей період розвитку, слід звернути увагу на надмірну ідеологізацію процесуальних досліджень, зокрема, це проявилося в протиставленні основних принципів цивільного процесу в умовах капіталістичного й соціалістичного ладу. Так, учені-процесуалісти не раз зазначали, що буржуазна змагальність – це єдиноборство сторін за повної або відносної пасивності суду, тобто перемога в процесі забезпечена не тому, хто правий, а тому, хто має можливість оплатити кваліфікованого представника, «хто зумів скористатися промахом іншого боку»[3]; а радянська змагальність – це змагання сторін, доповнене ініціативою та активною участю суду на основі гласності та фактичної (а не формальної) рівності всіх учасників процесу. Радянський принцип диспозитивності також доповнювався активністю та ініціативністю суду, прокурора, профспілкових та інших громадських організацій, яким закон надавав право порушення справи, пред'явлення позову в інтересах держави та трудящих. Особливості буржуазної диспозитивності зводилися до того, що «таке судочинство унеможливлює ведення справи без адвокатів, що, як відомо, призводить до збільшення судових витрат і робить правосуддя малодоступним для трудящих»[4].

---

[1] Мокичев К. А. Некоторые вопросы развития советской правовой науки в юридических вузах. *Правоведение*. 1967. № 5. С. 21.

[2] Клейнман А. Ф. Предмет науки советского гражданского процессуального права. *Советское государство и право.* 1940. № 3. С. 60–69.

[3] Авдюков М. Г., Клейнман А. Ф., Треушников М. К. Основные черты буржуазного гражданского процессуального права. М., 1978. С. 17–18.

[4] Там само. С. 24.

Принцип об'єктивної істини був науково обґрунтуваний також на ідеологічній базі: «в інтересах держави та трудящих» суд був покликаний «відбивати дійсність такою, якою вона є насправді, бо лише за такого відображення цих явищ можна дати правильну правову, а тим самим і суспільно-політичну оцінку»[1]. Вказувалося, що «закон ставить таку жорстку вимогу, тому що вона йде на користь базису, зміцнює наш базис»[2]. Ця ідея превалювала в юридичних дослідженнях ще кілька десятиліть.

Наступний період розвитку науки цивільного процесу й доктрини принципів цивільного процесу прийнято пов'язувати з підготовкою та затвердженням Основ цивільного судочинства СРСР 1961 р.[3] Ухвалення Основ цивільного судочинства СРСР 1961 р., ЦПК УРСР 1964 р. стало основою подальшого внутрішнього еволюційного саморозвитку радянської цивільної процесуальної науки. З постановкою завдання нової кодифікації процесуального законодавства в умовах визнання важливості процесуальної форми та нормативного регулювання в цілому, формулювання принципів радянського цивільного процесуального права стало одним із першочергових завдань науки.

У процесуальній літературі зазначається, що інтенсивні дослідження принципів припадали на періоди, пов'язані з кодифікаціями процесуального законодавства, та посткодифікаційні періоди. Так було і в період процесуальних кодифікацій 60-х рр. минулого століття та кодифікацій уже 2000-х рр.[4] Незважаючи на певну ідеологічну обмеженість можливостей наукового пошуку, процесуалісти радянської епохи спробували наповнити принципи судочинства певним змістом. Аналіз тематики наукових досліджень тих років свідчить про важливість принципів для обґрунтування сутності радянської моделі судочинства[5]. Серед них слід назвати праці О. Т. Боннера[6],

[1] Баймурзаев А., Курылев С. Понятие материальной истины в советском правосудии. *Социалистическая законность*. М., 1952. № 5. С. 31–42. Указ. по: Курылев С. В. *Избранные труды*. Минск, 2012. С. 46–47.

[2] Там само. С. 50–51.

[3] Долова М. О. Развитие науки гражданского процессуального права России : дис. … канд. юрид. наук. М., 2017. С. 9.

[4] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 109.

[5] Тимченко Г. П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії і практики : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Київ, 2012. С. 2.

[6] Боннер А. Т. К вопросу о принципах гражданского процессуального права. *Труды*. Т. 38 : Вопросы науки советского гражданского процессуального права ; Все-

В. С. Букіної[1], М. А. Гурвича[2], П. Ф. Єлисейкіна[3], О. П. Клейнмана[4], С. В. Курильова[5], Л. М. Орлової[6], Й. М. Резніченка[7], В. М. Семенова[8], В. Ф. Тараненка[9], А. О. Ференса-Сороцького[10], Н. О. Чечиної[11], М. Й. Штефана[12], К. С. Юдельсона[13] та ін.

Особливо серед досліджень, присвячених науці цивільного процесуального права та її розвитку, у яких приділялася увага розвитку доктрини принципів цивільного процесу та їхньої системи, необхідно

союз. юрид. заоч. ин-т. М. : ВЮЗИ, 1975. С. 35–71; Боннер А. Т. Принципы гражданского процессуального права (проблемы и перспективы). *Проблемы защиты прав и законных интересов граждан и организаций* : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Краснодар – Сочи, 23–26 мая 2002 г.). Краснодар : Кубан. гос. ун-т, 2002. С. 13–23.

[1] Букина В. С. Принципы советского гражданского процессуального права (теоретические вопросы понятия и системы) : дис. … канд. юрид. наук. Л., 1975. 168 с.; Її ж. Принципы советского гражданского процессуального права (теоретические вопросы, понятия и системы) : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Л., 1975. 16 с.

[2] Гурвич М. А. Принципы советского гражданского процессуального права. *Труды ВЮЗИ.* Т. 3. М., 1965; Гурвич М. А. Принципы советского гражданского процессуального права (Система и содержание). *Советское государство и право*. 1974. № 12. С. 20–27.

[3] Елисейкин П. Ф. Предмет и принципы советского гражданского процессуального права. Ярославль, 1974. 37 с.

[4] Клейнман А. Ф. Основные институты советского гражданского процесса и принципы диспозитивности и состязательности : дис. … д-ра юрид. наук. М., 1940. 339 с.

[5] Курылев С. В. Установление истины в советском правосудии : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. М., 1967. 30 с.

[6] Орлова Л. М. Принцип диспозитивности в советском гражданском процессуальном праве : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Киев, 1970. 16 с.

[7] Резниченко И. М. Функциональные принципы гражданского процесса (правовые и психологические аспекты) : дис. … д-ра юрид. наук. М., 1989. 309 с.

[8] Семенов В. М. Принципы советского гражданского процессуального права : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Свердловск, 1965. 57 с.; Його ж. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. М. : Юрид. лит., 1982. 152 с.

[9] Тараненко В. Ф. Принцип диспозитивности и состязательности в советском гражданском процессе. М. : ВЮЗИ, 1990. 152 с.

[10] Ференс-Сороцкий А. А. Аксиомы и принципы гражданско-процессуального права : дис. … канд. юрид. наук. Л., 1989. 150 с.

[11] Чечина Н. А. Принципы гражданского процессуального права. *Актуальные проблемы теории и практики гражданского процесса* ; отв. ред. : Н. А. Чечина, Д. М. Чечот. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1979. С. 36–60.

[12] Штефан М. Й., Кочер'янц Р. Г. Конституційні основи правосуддя в СРСР. Київ, 1982; Його ж. Демократичні принципи радянського цивільного судочинства. *Радянське право*. 1977. № 7. С. 18–22.

[13] Юдельсон К. С. Конституционные принципы советского гражданского процессуального права. *Советская юстиция*. 1978. № 16. С. 10–12.

відзначити праці О. П. Клейнмана «Новейшие течения в советской науке гражданского процессуального права» (1967)[1], М. Х. Хутиза «Общие положения гражданского процесса. Историко-правовое исследование» (1979)[2], Н. О. Чечиної «Основные направления развития науки советского гражданского процессуального права» (1987)[3], І. В. Решетникової «Предмет науки советского гражданского процессуального права» (1985)[4] та ін.

Зокрема, питання про значення принципів процесу викликало дискусію про механізм їхнього закріплення в нормах права. Якщо спочатку, на думку К. С. Юдельсона, принципи «на основі марксистсько-ленінської методології виробляються радянською юридичною наукою і враховуються в законодавчій діяльності»[5], то згодом ученим було зроблено більш обґрунтований висновок про те, що принципи права стають такими лише в результаті їхнього закріплення в нормах; до цього вони можуть бути принципами науки, але не принципами права[6]. Для науковців названого періоду був характерний жорсткий позитивістський підхід до визначення сутності принципів цивільного процесуального права, а радянське цивільне судочинство протиставлялось західним «буржуазним» аналогам.

Вченими проводилися, зокрема, дослідження з приводу складу і внутрішнього наповнення принципів радянського цивільного процесу: гласності, національної мови судочинства, найважливішими з яких є змагальність та диспозитивність. Цікаво, що якщо в перші роки радянської влади диспозитивність і змагальність вважалися атрибутами буржуазного процесу і не вказувалися вченими серед принципів радянського цивільного процесу[7], то надалі зневажливе ставлення до загальноприйнятих принципів здійснення правосуддя, ви-

[1] Клейнман А. Ф. Новейшие течения в советской науке гражданского процессуального права. Очерки по истории. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1967. 119 с.

[2] Хутыз М. Х. Общие положения гражданского процесса. Историко-правовое исследование. М. : Юрид. лит., 1979. 112 с.

[3] Чечина Н. А. Основные направления развития науки советского гражданского процессуального права. Л., Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. 104 с.

[4] Решетникова И. В. Предмет науки советского гражданского процессуального права : дис. … канд. юрид. наук. Свердловск, 1985. 222 с.

[5] Юдельсон К. С. Советский гражданский процесс: учебник. М. : Госюриздат, 1956. С. 31–32.

[6] Семенов В. М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. М. : Юрид. лит., 1982. С. 47.

[7] Клейнман А. Ф. Гражданский процесс : учеб. для юрид. школ. М., 1937. С. 12, 19.

роблених західною та вітчизняною дореволюційною наукою, пройшло. Намітилася тенденція протиставлення буржуазних диспозитивності та змагальності (що мають суто формальне значення й передбачають «горезвісне невтручання суду в приватні суперечки про громадянські права») радянським принципам диспозитивності та змагальності, пов'язаним зі «справжнім демократизмом» і «справжньою політичною та економічною свободою»[1].

У юридичній літературі порушувалися питання про характер істини, що встановлюється судом: чи зобов'язаний суд досягти абсолютної істини, чи можливо встановити лише істину відносну? Також виникла дискусія щодо включення правової кваліфікації у зміст принципу об'єктивної істини[2].

У 1981–1982 рр. було видано двотомний «Курс советского гражданского процессуального права», який об'єднав найкращі сили радянської процесуальної науки[3]. Ця праця стала квінтесенцією процесуальної наукової думки, першим у радянській юридичній літературі дослідженням групи учених-процесуалістів, у якому основні положення цивільного процесуального права були піддані комплексному аналізу[4]. Зокрема, в курсі розглядалися питання принципів цивільного процесу та їхньої системи.

Отже, радянська наука цивільного процесуального права в 40–80-ті рр. XX ст. розвивалася еволюційно, планово і скоординовано. Серед основних рис науки – її ідеологізація, критика буржуазних доктрини та права, практична орієнтованість.

Працями радянських учених-процесуалістів була сформована й науково обґрунтована інша, унікальна, система принципів соціалістично-

[1] Клейнман А. Ф. Гражданский процесс : учеб. для юрид. школ. М., 1940. С. 24–25.

[2] Див.: Осипов Ю. К. К вопросу об объективной истине в судебном процессе. *Правоведение.* 1960. №2. С. 122–123; Курылев С. В. Совершенствование законодательства как условие строгого соблюдения принципа социалистической законности. *Правоведение.* 1965. №4. С. 21–22; Авдюков М. Г. Принцип законности в гражданском судопроизводстве. М., 1970. С. 85–88; Ванеева Л. А. Судебное познание в советском гражданском процессе. Владивосток, 1972. С. 116–117; Елисейкин П. Ф. Предмет и принципы гражданского процессуального права. Ярославль, 1974. С. 82–84; Курс советского гражданского процессуального права / отв. ред. А. А. Мельников. М., 1981. Т. 1. С. 172 (авт. гл. – В. М. Семенов), и др.

[3] Курс советского гражданского процессуального права / отв. ред. А. А. Мельников. М., 1981. Т. 1. 463 с.; Там само. 1982. Т. 2. 509 с.

[4] Крашенинников Е. А. Рецензия на «Курс советского гражданского процессуального права» / отв. ред. А. А. Мельников. М., 1981. *Правоведение.* 1984. №4. С. 83–86.

го цивільного процесу: здійснення правосуддя тільки судом, виборними суддями, колегіально за участю народних засідателів; незалежність суддів і підпорядкування їх тільки закону; гласність і усність процесу; національні мови правосуддя; змагальність, рівність усіх перед законом і судом; диспозитивність; об'єктивна істина; соціалістична законність[1].

Набуття Україною незалежності та зміна економічної основи країни не могли не спричинити й змін законодавства, зокрема цивільного процесуального, що, звичайно, не позначилося на розвитку цивільної процесуальної науки. Утворення та зміцнення державності, розвиток демократичних засад суспільства неможливо забезпечити без створення в Україні належної судової влади, що й було основним завданням судової реформи в Україні. Почався новий етап розвитку як науки цивільного процесуального права та, відповідно, доктрини принципів цивільного судочинства, що характеризується кількісними, а також глибокими якісними змінами.

Верховною Радою України 28 червня 1996 р. було прийнято Конституцію України[2], у якій окреслено нову систему судоустрою та закріплено гарантії права на судовий захист, визначено основні засади здійснення судочинства, юрисдикцію судів на всі правовідносини, що виникають у державі. У Конституції України також окреслено основні засади судочинства: законність, рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, забезпечення доведеності вини, змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їхньої переконливості, підтримання державного обвинувачення в суді прокурором, забезпечення обвинуваченому права на захист, гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, обов'язковість виконання рішень суду.

У 1997 р. Україна ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод[3], згідно з якою держава взяла на себе зобов'язання гарантувати право на справедливий судовий розгляд та інші права людини, передбачені Конвенцією. Ці права почали захищатися від порушень із боку держави Європейським судом з прав людини.

---

[1] Долова М. О. Развитие науки гражданского процессуального права России : дис. … канд. юрид. наук. М., 2017. С. 163.

[2] Конституція України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. №30. Ст. 141.

[3] Закон України про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів №2, 4, 7 та 11 до Конвенції від 17.07.1997 №475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1997. №40. Ст. 263.

У 2001 р. схвалено пакет законів, якими вносилися зміни до низки законів, що регулювали питання судоустрою, статусу суддів та судочинства. Ці зміни дістали назву «малої судової реформи», яка привела національну судову систему у відповідність до вимог Конституції України та створила необхідні передумови для прийняття у 2002 р. нового закону про судоустрій. Новий Закон «Про судоустрій України»[1] став вагомим, але не завершальним кроком до утворення нової системи правосуддя.

У 2004 р. прийнято новий ЦПК України[2]. Як зауважив Ю. В. Білоусов, прийняття ЦПК України стало складовою новітньої кодифікації процесуального законодавства. Новітня кодифікація лише в часі співпала із загальноєвропейськими процесами оновлення процесуального законодавства, однак неодмінно мала увібрати найкращий досвід, стати результатом ретельного аналізу переваг і недоліків, перемог і поразок європейського процесуального законодавства та цивільних процесуальних систем зарубіжних країн, дозволити втілити основні ідеї та концепції, розв'язати нагальні проблеми ефективної процесуальної форми цивільного судочинства чи спробувати їх подолати[3].

Суттєвим кроком на шляху ефективного проведення судової реформи стало схвалення Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів[4] (далі – Концепція). Загалом Концепція дістала схвальну оцінку Венеціанської комісії, але водночас було висловлено низку зауважень. Зауваження були враховані під час доопрацювання проєкту, за винятком тих, що зачіпали положення Конституції України. У Концепції зазначено, що українські суди ще не стали дієвим інститутом захисту прав людини, а рівень довіри до них із боку суспільства вкрай низький. Головними причинами такого стану названо: 1) відсутність системного й узгодженого бачення подальшого здійснення судової реформи; 2) невідповідність системи судів загальної юрисдик-

[1] Закон України про судоустрій України від 07.02.2002 № 3018-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2002. № 27–28. Ст. 180.

[2] Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–42. Ст. 492.

[3] Білоусов Б. В. Стратегія модернізації процесуального законодавства України. *Університетські наукові записки.* 2016. № 58. С. 50.

[4] Про схвалення Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : Указ Президента України від 10.05.2006 № 361/2006. *Офіційник вісник України.* 2006. № 19. Ст. 231.

ції вимогам Конституції України, видам і стадіям судочинства; 3) незавершеність реформи процесуального права; 4) перевантаженість судів справами та недостатня прозорість їхньої діяльності; 5) наявність багатьох перешкод для незалежності судді, починаючи від тих, що виникають вже на етапі добору суддів; 6) неналежний рівень кваліфікації значної частини суддівського корпусу та малоефективність системи професійної відповідальності суддів; 7) недостатнє фінансування судової влади; 8) неефективність системи виконання судових рішень. Концепція охопила широкий спектр питань, пов'язаних із правом на судовий захист, систему судів, судочинство, статус суддів, суддівське самоврядування, забезпечення судів, а також суміжні інститути, без реформування яких повноцінна судова реформа є неможливою.

Зазначені акти стали орієнтиром для розвитку науки цивільного процесуального права та виконання поставлених перед нею завдань.

Сучасна наука цивільного процесуального права у своєму еволюційному розвитку продовжує на основі наявних і нових методологічних підходів і концепцій осмислення проблематики принципів цивільного судочинства. Поняття принципу судочинства й далі є одним із найдискутованіших у процесуальній літературі. Доказом того є величезна кількість точок зору, які вже існують у теорії процесуального права та виникають і далі. Це викликано винятковою складністю сутності зазначеного поняття. Серед вітчизняних наукових досліджень, в яких було проведено ґрунтовний аналіз доктрини принципів цивільного судочинства, можна назвати роботи А. В. Андрушка[1], В. А. Бігуна[2], С. О. Волосенко[3], О. В. Гетманцева[4],

[1] Андрушко А. В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2002. 201 с.; Його ж. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2002. 17 с.

[2] Бигун В. А. Конституционный принцип участия представителей общественных организаций и трудовых коллективов в гражданском судопроизводстве : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харьков, 1988. 17 с.

[3] Волосенко С. О. Принципи змагальності та об'єктивної істини у цивільному процесі України : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2010. 19 с.; Його ж. Принцип змагальності у новелах ЦПК. *Часопис Київського університету права.* 2007. № 1. С. 132–136.

[4] Гетманцев О. В., Пацурківський О. В. Поняття принципів цивільного процесу та їх значення у правозастосовчій діяльності суду. *Науковий вісник Чернівецького університету.* Вип. 187: Правознавство. Чернівці : Рута, 2003. С. 60–65; Його ж. Співвідношення аксіом і принципів в цивільному процесі України. *Науковий вісник Чернівецького університету.* Вип. 200: Правознавство. Чернівці : Рута, 2003. С. 51–54.

В. В. Комарова[1], В. Ю. Мамницького[2], Ю. В. Неклеси[3], О. В. Немировської[4], М. П. Омельченка[5], О. В. Рожнова[6], Н. Ю. Сакари[7], В. І. Тертишнікова[8], Г. В. Фазикош[9], О. О. Штефан[10], О. В. Шутенко[11], П. І. Шевчука[12], М. М. Ясинка[13] та ін.

[1] Комаров В. В., Мамницкий В. Ю. Состязательность в гражданском судопроизводстве. *Проблемы науки гражданского процессуального права* / В. В. Комаров, В. А. Бигун, В. В. Баранкова и др. ; под ред. В. В. Комарова. Харьков : Право, 2002. С. 154–160.

[2] Мамницкий В. Ю. Принцип состязательности в гражданском судопроизводстве : дис. … канд. юрид. наук. Харьков, 1995. 177 с.; Його ж. Поняття та зміст принципу змагальності у цивільному судочинстві. *Форум права: електронне наукове фахове видання.* 2014. №3. С. 201–206. URL: http://nbuv. gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_34.p. (дата звернення: 22.04.2020).

[3] Неклеса Ю. В. Принцип змагальності та диспозитивності в цивільному процесі України : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Одеса, 2011. 20 с.

[4] Немировська О. В. Принцип змагальності сторін та його реалізація в судовій практиці : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 1999. 189 с.; Її ж. Принцип змагальності сторін та його реалізація в судовій практиці : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 1999. 16 с.

[5] Омельченко М. П. Проблеми об'єктивної істини в цивільному процесуальному праві України : [навч. посіб.]. Київ : Поліграфцентр Київ. ун-ту ім. Т. Шевченка, 1996. 46 с.; Його ж. Принцип об'єктивної істини цивільного процесуального права України : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 1996. 24 с.

[6] Рожнов О. В. Принцип оперативності в цивільному процесуальному праві : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2000. 184 с.; Його ж. Принципи цивільного процесуального права як засади судочинства. *Проблеми розвитку юридичної науки у новому столітті (До міжнародного дня науки за мир і розвиток)* : тези наук. доп. та повідомл. учасників наук. конф. молодих учених (м. Харків, 25–26 грудня 2002 р.). Харків : НЮАУ, 2003. С. 24–26.

[7] Сакара Н. Ю. Основні засади цивільного судочинства та розумність строків розгляду справи судом. *Проблеми законності.* 2018. Вип. 142. С. 77–89.

[8] Тертишніков В. І. Принципи цивільно-процесуального права : текст лекції. Харків : Юрид. ін-т, 1991. 20 с.

[9] Фазикош Г. Змагальний тип цивільного судочинства та вплив змагальних процедур на судове рішення. *Право України*. 2002. №12. С. 27–32.

[10] Штефан О. О. Діалектика поняття принципів цивільного процесуального права України. *Приватне право і підприємництво* : зб. наук. пр. Київ : НДІ прив. права і підприємництва, 2007. Вип. 6. С. 31–36.

[11] Шутенко О. В. Проблеми диспозитивності в цивільному судочинстві : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2003. 19 с.

[12] Шевчук П. І. Історичні аспекти розвитку принципу змагальності в цивільному процесі. *Вісник Верховного Суду України.* 2000. №1. С. 30–33; Його ж. Розширення дії засад змагальності та диспозитивності при розгляді справ у суді першої інстанції. *Вісник Верховного Суду України.* 2002. №3. С. 20–23.

[13] Ясинок М. М. Чи є принцип змагальності в окремому провадженні? *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. Харків, 2006. Вип. 34. С. 287–292.

Праці цих вчених є базисними для самовизначення вітчизняної цивільної процесуальної думки, а отримані результати та сформульовані в ході цього положення мають характер найбільш концептуально завершених для дослідження проблематики принципів цивільного судочинства та їхньої системи. Але, як зазначав Г. Гегель (Georg Wilhelm Friedrich Hegel), процес пізнання – це рух від одного змісту знань до іншого. І такий рух повинен відбуватись не як течія від «деякого іншого» до «деякого іншого», а рухатися від одного логічно вивіреного знання до іншого в чіткій послідовності. Причому кожен наступний щабель наукового пізнання має з необхідністю вбирати в себе масу попереднього змісту досягнутих наукових результатів та збагачувати їх[1]. У зв'язку з цим привертає увагу те, що теоретичні концепти, покладені в основу теорії принципів цивільного процесуального права у 60-х рр. минулого століття, залишились майже незмінними[2]. Маємо констатувати, що в науковій літературі з'явилось багато публікацій, що орієнтували вітчизняного законодавця на світову судову практику та норми міжнародного права. Дедалі частіше висловлювались пропозиції щодо закріплення в тексті нового ЦПК України принципів цивільного процесу у вигляді цілісної системи, а також розробки окремих норм, які б забезпечували позитивну реалізацію цих принципів під час судочинства в цивільних справах.

Разом з тим зміни, що відбулися за останні роки в економіці, політиці, праві України не могли не вплинути на розвиток доктрини правових принципів, зокрема й на розвиток теорії принципів цивільного процесуального права. Вони, як і принципи інших галузей права, не є постійними, застиглими положеннями, що не підвладні трансформації. У міру розвитку суспільних відносин і галузі права може певною мірою змінитися їхній склад, зміст, сфера застосування, гарантії реалізації, що потребує відповідного дослідження.

В останні роки було суттєво активізовано розвиток доктрини організації та функціонування судової влади в частині положень, що пов'язані із сучасними державотворчими процесами, реформуванням системи органів судової влади тощо. Це, зі свого боку, зумовило появу великої кількості досліджень щодо спеціальних питань функціонуван-

[1] Гегель Г. В. Ф. Сочинения : в 14 т. М. ; Л. : Госполитиздат, Соцэкгиз, 1929–1959. Том V. С. 34.

[2] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 110.

ня різних складових судової влади, зокрема й питань принципів судоустрою та окремих видів судочинства.

Насамперед важливо відзначити роботи вчених у галузі теорії права. А. М. Колодій видав монографію та захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук[1]. Вченим ґрунтовно досліджуються проблеми, пов'язані з генезою, розумінням, класифікацією та реалізацією принципів права загалом та у процесі формування громадянського суспільства й правової держави в Україні зокрема. Необхідними для розуміння складності й важливості проблеми принципів є роботи С. П. Погребняка[2]. Зокрема, у своїй дисертації вчений приділив увагу проблемі з'ясування природи основоположних принципів права в контексті сучасного праворозуміння й розкриття їхнього нормативного змісту. Крім того, досліджено: вплив «конвергенції» природного та позитивного права, дуалізм розуміння основоположних принципів права (одночасного розуміння їх як змісту і як джерела права); питання про безпосереднє застосування принципів права, розкрите через конструкцію добудови (розвитку) права, та чимало іншого. Важливими для правової науки є також напрацювання О. С. Гусак[3], Т. І. Фулей[4] та І. П. Бахновської[5].

Крім того, як напрям досліджень слід відзначити комплекс питань щодо принципів організації судової влади. У цьому контексті варто зазначити, що істотний внесок у розробку положень про принципи судової влади та порівняльно-правовий аналіз сучасних судових систем зробив І. В. Назаров[6]. Комплексними дослідженнями в цьому напрямі

[1] Колодій А. М. Принципи права України. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.; Його ж. Конституція і розвиток принципів права України (методичні питання) : дис. … д-ра юрид. наук. Київ, 1999. 373 с.

[2] Погребняк С. А. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. 240 с.; Його ж. Основоположні принципи права : дис. … д-ра юрид. наук. Харків, 2009. 433 с.; Його ж. Роль основоположних принципів права в забезпеченні прав людини. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. №1 (56). С. 71–77.

[3] Гусак О. С. Принципи судочинства в системі принципів права: теоретико-правові аспекти : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2017. 225 с.

[4] Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2003. 20 с.; Її ж. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2003. 253 с.

[5] Бахновська І. П. Основоположні принципи права як інтегруючий елемент правової системи України : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2011. 19 с.

[6] Назаров І. В. Судові системи країн Європейського Союзу та України: порівняльно-правовий аналіз : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Харків, 2011. 40 с.; Його ж. Су-

є також праці У. А. Мірінович[1] та В. В. Городовенка[2] щодо принципів судової влади. Так, монографія В. В. Городовенка «Принципи судової влади» (2012) була написана відповідно до норм нового Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Основну увагу в цій праці В. В. Городовенко приділив питанню систематизації принципів судової влади та змістовному аналізу кожного з визначених принципів. Особливий акцент автор зробив на питанні імплементації в національному законодавстві міжнародних стандартів організації та функціонування судової влади та практичних проблемах реалізації як основоположних принципів судової влади, так і принципів, виокремлених сучасною доктриною судового права у вітчизняній практиці[3].

В аспекті сучасного концепту теоретико-правові засади судової влади дослідила М. С. Булкат[4]. Згодом питання обов'язковості судових рішень як конституційну засаду судочинства дослідила О. З. Хотинська[5]. Принцип доступності правосуддя та гарантій його реалізації опрацьовано в дослідженні О. М. Овчаренко[6], а принцип змагальності сторін як конституційної гарантії справедливого судочинства дослідив С. В. Лунін[7]. Принцип єдності судової влади досліджено в роботі І. В. Юревич[8].

дові системи країн Європейського Союзу та України: генезис та порівняння : монографія. Харків : Фінн, 2011. 432 с.; Його ж. Принципи побудови судової системи : монографія. Харків : Право, 2009. 144 с.

[1] Мірінович У. А. Принципи (засади) організації судової влади, що закріплені в спеціальному законодавстві України про судоустрій : дис. … канд. юрид. наук. Львів, 2012. 219 с.; Її ж. Принципи (засади) організації судової влади, що закріплені в спеціальному законодавстві України про судоустрій : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Львів, 2012. 20 с.

[2] Городовенко В. В. Принципи судової влади : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Харків, 2012. 40 с.; Його ж. Принципи судової влади : монографія. Харків : Право, 2012. 448 с.; Його ж. Проблеми незалежності судової влади : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2006. 20 с.

[3] Городовенко В. В. Принципи судової влади : монографія. Харків : Право, 2012. 448 с.

[4] Булкат М. С. Теоретико-правові засади судової влади: сучасний концепт : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2019. 444 с.

[5] Хотинська О. З. Обов'язковість судових рішень як конституційна засада судочинства України : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2006. 20 с.

[6] Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2007. 29 с.

[7] Лунін С. В. Принципи змагальності сторін як конституційна гарантія справедливого судочинства в Україні. Київ, 2011. 19 с.

[8] Юревич І. В. Принцип єдності судової влади : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2012. 20 с.

З точки зору завдань науки конституційного права А. В. Лужанський опрацював питання конституційно-правових засад доступу до правосуддя в Україні[1]. Основні конституційні засади судочинства в Україні досліджувала і В. В. Федоренко[2], а І. В. Камінська здійснила наукове дослідження незалежності судової влади[3]. Питання єдності правозастосування судами України (як складової принципу правової визначеності) досліджено в роботі М. О. Борисенко[4].

У кримінальному процесі реалізацію основних конституційних засад судочинства в кримінально-процесуальному законодавстві України та перебудову кримінального процесу України в контексті європейських стандартів досліджено в роботах В. Т. Маляренка[5]. Г. М. Мамка присвятив дисертацію дослідженню генезису та сучасного стану доктрини принципів у загальній теорії права, теорії кримінального процесу та юридичній науці; дії принципів процесуального права у кримінальному провадженні; особливостей взаємодії загальноправових і процесуальних принципів права у кримінальному провадженні; понять, ознак, видів і класифікації засад кримінального провадження; функцій і ролі засад кримінального провадження у правозастосуванні; визнання доказів недопустимими та скасування процесуальних рішень як процесуальних наслідків недотримання та порушення засад кримінального провадження[6]. О. П. Кучинською було видано монографію «Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників», у якій було здійснено комплексний аналіз положень теоретичного та практичного характеру, пов'язаного з визначенням ролі кримінальних процесуальних принци-

[1] Лужанський А. В. Конституційно-правові засади доступу до правосуддя в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2013. 20 с.

[2] Федоренко В. В. Основні конституційні засади судочинства в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2015. 20 с.

[3] Камінська І. В. Незалежність суду як засада організації судової влади : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2016. 18 с.

[4] Борисенко М. О. Організаційні та правові основи забезпечення єдності правозастосування судами України : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2016. 20 с.

[5] Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Харків, 2005. 35 с.; Його ж. Реалізація основних конституційних засад судочинства в кримінально-процесуальному законодавстві України : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 1999. 19 с.

[6] Мамка Г. М. Засади кримінального провадження : дис. … д-ра юрид. наук. Київ, 2019. 478 с.

пів у механізмі забезпечення прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження[1].

Серед новітніх досліджень адміністративного судочинства варто відзначити наукову працю О. М. Каплі щодо теорії та практики реалізації принципів адміністративного судочинства України[2].

Знаковим є дослідження Д. М. Притики з питань засад становлення та діяльності господарських судів України[3]. Л. Є. Зуєвою підготовлено кандидатську дисертацію на тему «Принципи господарського процесу», у якій предметом дослідження виступають принципи господарського процесу, їхня природа, закріплення та практична реалізація[4].

У науці цивільного процесуального права насамперед слід відзначити комплексні праці з питань теорії та практики цивільного судочинства В. В. Комарова. Як зауважив О. С. Ткачук: «Професор В. Комаров у своїх наукових працях детально досліджував еволюцію типологічних моделей цивільного процесу, диференціацію судових процедур і субстанціальність процесуальних проваджень, транснаціональні правила цивільного судочинства. Його ідеї, пропозиції та наукові здобутки щодо забезпечення права на справедливий судовий розгляд знайшли втілення в оновленому процесуальному законодавстві України, а також стали підґрунтям для подальших наукових пошуків та формування нових підходів в юридичній науці, зокрема в теорії юридичного процесу»[5]. Окремо слід виділити низку праць вченого, у яких найбільш ґрунтовно було розглянуто проблему принципів цивільного судочинства[6]. Важливим для доктрини принципів

[1] Кучинська О. П. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 288 с.

[2] Капля О. М. Принципи адміністративного судочинства України: теорія та практика реалізації : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Київ, 2018. 36 с.

[3] Притика Д. М. Організаційно-правові засади становлення і діяльності господарських судів України : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Харків, 2003. 36 с.; Притика Д. М., Кондратова І. Д. Правові засади становлення судової влади в Україні. *Вісник господарського судочинства.* 2011. №3. С. 57–72.

[4] Зуєва Л. Є. Принципи господарського процесу : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Одеса, 2012. 20 с.

[5] Ткачук О. С. Еволюція процесуальної активності суду та сторони в національній моделі цивільного судочинства. *Liber Amicorum. Вячеслав Комаров* / упоряд. Т. Комарова ; за ред. Т. Комарової. Харків : Право, 2020. С. 841–857.

[6] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за заг. ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.; Цивільне судочинство України: основні засади та інститути : монографія / В. В. Комаров, К. В. Гусаров, Н. Ю. Сакара та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2016. 848 с.;

цивільного судочинства та їхньої системи є також спеціальні наукові розробки: О. С. Ткачука щодо реалізації судової влади в цивільному судочинстві[1], Т. А. Цувіної щодо проблем реалізації права на суд у цивільному судочинстві[2], Н. Ю. Сакари щодо проблем доступності правосуддя в цивільних справах[3] та К. В. Гусарова щодо реалізації принципу трьохінстанційності та забезпечення апеляційного й касаційного оскарження судового рішення[4].

Значний внесок у дослідження теоретичних засад цивільного процесу Європейського Союзу та його інститутів, зокрема дослідження принципів цивільного процесу ЄС та їхнього змісту, зроблено в низці наукових робіт І. О. Ізарової[5]. Зокрема, заслуговують на увагу висновки авторки про передумови та етапи становлення цивіль-

Цивільне судочинство України: основні засади та інститути : монографія / В. В. Комаров та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2016. 848 с.; Комаров В. В. Цивільний процес у глобальному контексті. *Право України.* 2011. № 10. С. 20–29.

[1] Ткачук О. С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві : монографія. Харків : Право, 2016. 600 с.; Його ж. Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Харків, 2016. 38 с.; Tkachuk O. Urgent tasks for judicial power in civil judicial proceedings of Ukraine. URL: http://sc.gov.ua/ua/golovna_storinka/suddja_vssu_oleg_tkachuk_nevidkladni_zavd 439 annja_sudovoji_vladi_v_civilnomu_sudochinstvi_ukrajini.html (дата звернення: 22.02.2020); Його ж. Еволюція процесуальної активності суду та сторони в національній моделі цивільного судочинства. *Liber Amicorum. Вячеслав Комаров* / упоряд. Т. Комарова ; за ред. Т. Комарової. Харків : Право, 2020. С. 841–857.

[2] Цувіна Т. А. Право на суд у цивільному судочинстві : монографія. Харків : Слово, 2015. 281 с.; Її ж. Криза цивільного судочинства другої половини XX століття як фактор інтернаціоналізації цивільного судочинства. *Підприємництво, господарство і право.* 2012. № 5. С. 107–111.

[3] Сакара Н. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах / *Право України*. 2004. № 1. С. 105–109; Її ж. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : монографія. Харків : Право, 2010. 216 с.; Її ж. О соотношении понятий «правосудие» и «гражданский процесе». *Экономика и право Казахстана.* 2013. № 22 (454). С. 55–56.

[4] Гусаров К. В. Інстанційний перегляд судових рішень у цивільному судочинстві : дис. … д-ра юрид. наук. Харків, 2011. 431 с.; Його ж. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядках : монографія. Харків : Право, 2010. 352 с.

[5] Ізарова І. О. Теоретичні засади цивільного процесу Європейського Союзу. Київ : Дакор, 2015. 335 с.; Її ж. Зближення та гармонізація як основні тенденції розвитку цивільного процесуального права. *Часопис Київського університету права* : український науково-теоретичний часопис. 2014. № 2. С. 182–187; Її ж. Гармонізація цивільного процесуального права в європейських країнах: напрями та основні здобутки. *Держава і право.* 2014. № 66. С. 149–159.

ного процесу ЄС, а також роль Європейської конвенції, яку ратифікувала Україна, що зумовлює перспективи гармонізації вітчизняного та європейського цивільного процесу, а також перспективи подальшого розвитку цивільного процесу ЄС і запровадження регіональних європейських правил цивільного судочинства. Зазначені висновки дають можливість подальшого дослідження шляхів гармонізації цивільного процесу ЄС і вітчизняного цивільного процесуального законодавства.

Можна констатувати, що з моменту проголошення незалежності України відбувається формування якісно нового цивільного судочинства та, відповідно, нового етапу розвитку доктрини принципів цивільного судочинства і їхньої системи.

Всебічний аналіз зазначених досліджень дав можливість виокремити певні характерні ознаки наукових робіт відповідної тематики. Серед них варто відзначити ґрунтовний аналіз чинного вітчизняного законодавства. Водночас безпосередньо теоретико-правові положення щодо системи принципів судочинства залишаються малодослідженими, значна частина теоретичних положень є дискусійною, а отже, потребує уточнення або перегляду. Для розв'язання зазначеного питання необхідно насамперед здійснити комплексний аналіз наявних наукових напрацювань щодо теоретико-правових положень, які стосуються поняття принципів цивільного судочинства та їхньої системи.

У подальших дослідженнях проблем принципів цивільного судочинства та їхньої системи будемо виходити передусім із робіт, які були видані після набуття Україною незалежності. До таких робіт слід віднести насамперед наведені вище та інші дисертаційні й монографічні дослідження, а також публікації в періодичних виданнях, у яких дано загальну оцінку стану розвитку чинного законодавства, опрацьовано як загальні теоретичні положення щодо принципів права та принципів судочинства, так і положення щодо принципів цивільного судочинства та їхньої системи.

Розширення меж і можливостей наукового пізнання нерозривно пов'язане з вивченням зарубіжної правової доктрини та судової практики, зокрема, це стосується дослідження проблеми принципів цивільного судочинства та їхньої системи.

Надзвичайно важливе значення для розвитку сучасної науки цивільного процесуального права має унікальний без перебільшення нормативний акт – Принципи транскордонного цивільного процесу. Як зазначають науковці, у різних частинах світу або навіть у глобальному масштабі відбулося принаймні дві спроби гармонізації цивільного процесу: гармонізація принципів транскордонного цивільного процесуального права і проєкт М. Сторма (*Marcel Storme*). Якщо остання є результатом розвитку гармонізації в європейському масштабі, то принципи транскордонного цивільного процесу є результатом аналогічних розробок у сфері комерційних спорів у світовому масштабі[1]. Їх можна розглядати як приклад нормативного акта, що претендує на масштабну гармонізацію цивільного судочинства, у якому закріплено основні принципи цивільного судочинства, що визнаються в сучасних суспільствах і є спробою об'єднати кращі елементи змагальної процедури, зокрема ті, що властиві процесуальним системам загального й континентального права[2]. Як слушно зауважила І. О. Ізарова, принципи мають важливе значення в науці цивільного процесуального права, а також істотно впливають на формування й подальший розвиток цієї галузі права[3]. Важливим для цього дослідження є те, що однією з перших змін, якої було досягнуто на початку роботи над Принципами транскордонного цивільного процесу, стало перетворення концепції проєкту зі зведення правил у набір принципів. Підставою для цього була істотна різниця в термінології, оскільки важливе значення мало прагнення до розумного ступеня деталізації. В кінцевому вигляді проєкт мав близько тридцяти принципів, які охоплюють весь цивільний процес. У фіналі проєкт містив 31 принцип із коментарями, низку доданих до них правил, а також вступ, де визначено сферу їхньої дії та імплементацію в національне право[4].

[1] Ван Рее К. Х. Гармонизация гражданского процесса в глобальном масштабе. *Европейский гражданский процесс и исполнительное производство* : сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф. (Казан. (Приволж.) федер. ун-т, г. Казань, 25 марта 2011 г.) / отв. ред. Д. Х. Валеев. М. : Статут, 2012. 352 с.

[2] Комаров В. В. Цивільний процес у глобальному контексті. *Право України.* 2011. № 10. С. 20–29.

[3] Ізарова І. О. Принципи транскордонного цивільного процесу ALI-UNIDROIT і її вплив на розвиток цивільного процесуального права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція».* 2014. № 10–1. Т. 1. С. 190–194.

[4] Ізарова І. О. Теоретичні засади цивільного процесу Європейського Союзу. Київ : Дакор, 2015. С. 45.

Аналіз Принципів транскордонного цивільного процесу показує, що вони пронизують весь цивільний процес, створюють цілісну й комплексну систему (сукупність) положень, що регулюють цивільні процесуальні правовідносини, та надають усі необхідні інструменти для реформування цивільного процесуального законодавства задля його гармонізації[1]. Така увага з боку розробників Принципів транскордонного цивільного процесу до самої проблеми принципів тільки підкреслює важливість цього дослідження на рівні монографії. Проєкт зі створення Принципів транскордонного цивільного процесу може слугувати певною моделлю для реформ національного процесуального права та зближення процесуального законодавства різних країн. І. О. Ізарова відзначає, що найбільш вдалим шляхом використання результатів цього проєкту є застосування їх у науковій роботі, під час підготовки законодавчих проєктів із реформування цивільного процесуального законодавства. Таким чином, поступово будуть впроваджуватися в життя загальносвітові ідеї сучасного ефективного, справедливого цивільного судочинства, які об'єднують усі розвинені країни[2].

В. В. Комаров цілком справедливо зауважив, що достатньо велика кількість спеціальної літератури з цієї проблематики дозволяє уявити сучасний стан теорії принципів цивільного процесуального права, її прикладне значення[3]. Дослідження вчених Арменії (А. Г. Давтян[4], Ю. В. Айрапетян[5]); Бельгії (М. Сторм (*Marcel Storme*)[6]; Великої Британії

[1] Ізарова І. О. Теоретичні засади цивільного процесу Європейського Союзу. Київ : Дакор, 2015. С. 48.

[2] Там само. С. 49.

[3] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за заг. ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 110.

[4] Давтян А. Г. Гражданский процесс Республики Армения: тенденции развития и пути совершенствования : сб. науч. ст. междунар. конф. Саратов, 2012. С. 132–135.

[5] Айрапетян Ю. В. Принцип доступности правосудия в системе принципов гражданского процессуального права. *Научные труды. Российская академия юридических наук.* М. : Юрист, 2015. Вып. 15. С. 823–823.

[6] Сторм М. Теория лучше практики? : сб. докл. Всемир. конф. Междунар. ассоц. процес. права (18–21 сент. 2012 г., Москва, Россия) / под ред. Д. Я. Малешина ; Междунар. ассоц. процес. права. М. : Статут, 2012. С. 18–28; Storme M. Improving access to Justice in Europe. URL: http://www.pan-ol.lublin.pl/wydawnictwa/TPraw3/Storme.pdf (дата звернення: 22.04.2020).

(Ніл Ендрюс (*Neil Andrews*)[1], Дж. Джолович (*J. Jolowicz*)[2]); Італії (М. Каппеллетті (*M. Cappelletti*)[3], Е. Сільвестрі (*E. Silvestri*)[4]); Нідерландів (Ремко ван Реє (*C. H. (Remko) Van Rhee*)[5]); Киргизстану (І. У. Чиналієва[6], М. Ш. Шамілов[7]), КНР (Чан Бін Лінь[8], Ф. Юлин[9]); Російської Федерації (Л. В. Борисова[10], В. С. Букіна[11], О. Ф. Воронов[12],

[1] Эндрюс Н. Система гражданского процесса Англии: судебное разбирательство, медиация и арбитраж : пер. с англ. / под ред. Р. М. Ходыкина. М. : Инфотропик, 2012. 544 с.; Andrews N. Fundamental Principles of Civil Procedure: Order Out of Chaos. *Civil Litigation in a Globalising World* / ed. by X. E. Kramer, C. H. Van Rhee. 2012. P. 22–78; Його ж. Fundamentals of costs law: loser responsability, access to justice, and procedural discipline. *Uniform Law Review.* Vol. 19, 2. 2014. P. 295–308.

[2] Jolowicz J. A. Adversarial and Inquisitorial Models of Civil Procedure. *International and Comparative Law Quarterly*. Vol. 52. Issue 02 (April 2003). P. 281–295.

[3] Cappelletti M., Garth B. Introduction – Policies, Trends and Ideas in Civil Procedure // Encyclopedia of comparative law. Vol. XVI. Civil Procedure ; ed. by M. Cappelletti. 1987. Pp. 1–91.

[4] Silvestri E. Research Day on the Translation of Procedural Terms – Judgment. URL: https://www.academia.edu/8124806/Research_Day_on_the_Translation_ of_Procedural_ Terms – _Judgment (дата звернення: 24.04.2020).

[5] Van Rhee C. H. Civil Procedure / C. H. Van Rhee, R. Verkerk // Edgar Encyclopedia of Comparative Law / ed. by J. M. Smits. 2006. Pp. 120–134 ; Rhee Van C. H. Harmonisation of Civil Procedure: an Historical and Comparative Perspective. *Civil Litigation in a Globalising World* / ed. by X. E. Kramer, C. H. Van Rhee. 2012. Pp. 39–65. ; Ре ван Р. Нидерландский национальный доклад с дополнительными сведениями по Бельгии и Франции. *Гражданский процесс в межкультурном диалоге: евразийский контекст* : сб. докл. Всемир. конф. Междунар. ассоц. процес. права (18–21 сент. 2012 г., Москва, Россия) / под ред. Д. Я. Малешина ; Междунар. ассоц. процес. права. М. : Статут, 2012. С. 238–240.

[6] Чиналиева И. У. Принципы гражданского процессуального права Кыргызстана. Бишкек : *Кыргызстан*, 1998; Її ж. Принципы гражданского процессуального права Кыргызстана : дис. … канд. юрид. наук. К., 1998. 198 с.

[7] Шамилов М. Ш. Становление и развитие гражданского судопроизводства в Кыргызской Республике : дис. … канд. юрид. наук. Бишкек : Кыргызстан, 2007. 204 с.

[8] Чан Бін Лінь. Принципи права Китайської Народної Республіки : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Одеса, 2017. 21 с.

[9] Юлин Ф. Китайский национальный доклад. *Гражданский процесс в межкультурном диалоге: евразийский контекст* : сб. докл. всемир. конф. Междунар. ассоц. процес. права (18–21 сент. 2012 г., Москва, Россия) / под ред. Д. Я. Малешина ; Междунар. ассоц. процес. права. М. : Статут, 2012. С. 202–203.

[10] Борисова Л. В. Принцип разумности в российском гражданском процессе. М. : ЮНИТИ, 2008. 95 с.

[11] Букина В. С. Принципы советского гражданского процессуального права (теоретические вопросы понятия и системы) : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Л., 1975. 15 с.

[12] Воронов А. Ф. Эволюция принципа объективной истины в гражданском процессе. *Законодательство*. 2004. №11. С. 48–53; Там само. №12. С. 35–42; Його ж. Эволюция функциональных принципов гражданского процесса : дис. … д-ра юрид. наук. М., 2009. 500 с.; Його ж. Принципы гражданского процесса: прошлое, настоящее, будущее. М. : Городец, 2009. 494 с.

Г. О. Жилін[1], О. В. Ісаєнкова[2], С. В. Моїсеєв[3], О. Г. Плєшанов[4], І. В. Решетнікова[5], Т. В. Сахнова[6], А. С. Федіна[7], Д. А. Фурсов[8], С. А. Шишкін[9], В. В. Ярков[10], Т. В. Ярошенко[11], І. О. Ястржембський[12] та ін.); США (Р. Маркус (*Richard Marcus*)[13]); Німеччини (П. Готвальд (*P. Gottwald*)[14]) та низка інших учених, які представляють різні школи процесуального права, збагатили процесуальну науку, зокрема здійснили вагомий внесок у дослідження доктрини принципів цивільного

[1] Жилин Г. А. Цели гражданского судопроизводства и их реализация в суде первой инстанции : дис. … д-ра юрид. наук в форме научного доклада. М., 2000. 70 с.; Його ж. Правосудие по гражданским делам: актуальные вопросы : монография. М. : Проспект, 2010. 576 с.

[2] Исаенкова О. В. Современное состояние системы принципов гражданского процессуального права России. *Научные очерки. De jure, de facto*. Караганда : Изд-во КарГУ, 2017. С. 16–22.

[3] Моисеев С. В. Принцип диспозитивности арбитражного процесса : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.15. М., 2001. 152 с.

[4] Плешанов А. Г. Диспозитивное начало в сфере гражданской юрисдикции: проблемы теории и практики : дис. … канд. юрид. наук. М., 2001. 286 с.

[5] Решетникова И. В. Конкуренция принципов в цивилистическом процессе. *Вестник гражданского процесса.* 2013. № 5. С. 10–20.

[6] Сахнова Т. В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. М. : Волтерс Клувер, 2008. 676 с.

[7] Федина А. С. Реализация принципа законности в гражданском процессе : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Тверь, 2002. 27 с.; Її ж. Интегративное понимание принципов гражданского процессуального права. *Вестник Тверского государственного университета.* Серия «Право». 2015. № 1. С. 125–133; Її ж. Методологические условия исследования системы принципов гражданского процессуального права. *Арбитражный и гражданский процесс.* 2011. № 4. С. 2–5.

[8] Фурсов Д. А. Предмет, система и основные принципы арбитражного процессуального права: Современные проблемы теории и практики : дис. … д-ра юрид. наук. М., 2000. 430 с.

[9] Шишкин С. А. Состязательность в гражданском и арбитражном судопроизводстве. М. : Городец, 1997. 192 с.; Шишкин С. А. Состязательность в судебном механизме защиты гражданских прав : дис. … канд. юрид. наук. М., 1996. 166 с.

[10] Гражданский процесс : учебник. 8-е изд., перераб. и доп. / отв. ред. В. В. Ярков. М. : Инфотропик Медиа, 2012. 786 с.

[11] Ярошенко Т. В. Принцип диспозитивности в современном российском гражданском процессе : дис. … канд. юрид. наук. М., 1998. 160 с.

[12] Ястржембский И. А. Принцип законности и единообразие судебной практики. *Актуальные проблемы российского права.* М. : Полиграф ОПТ, 2005. Вып. 1. С. 177–186.

[13] Маркус Р. Американский национальный доклад. *Гражданский процесс в межкультурном диалоге: евразийский контекст* : сб. докл. Всемир. конф. Междунар. ассоц. процес. права (18–21 сент. 2012 г., Москва, Россия) / под ред. Д. Я. Малешина ; Междунар. ассоц. процес. права. М. : Статут, 2012. С. 270–272.

[14] Gottwald P. The European Law of Civil Procedure: URL: http://www.asianlii.org/ jp/journals/RitsLRev/2005/3.pdf (дата звернення: 24.04.2020).

судочинства та їхньої системи. Завдяки їм певною мірою з'явилися новітні течії в розвитку теорії та практики цивільного судочинства, напрями дискусій щодо його вдосконалення. Як зазначено в одній із останніх фундаментальних робіт із цивільного процесу «Гражданский процесс в межкультурном диалоге: евразийский контекст» (2012), цивільне процесуальне право в багатьох державах Євразії, а також в інших країнах світу перебуває нині в стані реформування. Зовнішнім фактором, що обумовлює ці зміни, є широкий процес інтеграції між державами в різних сферах суспільного життя. Глобалізаційні процеси проявляються і в праві. В останні роки вони набули особливо виразного характеру. Цивільне процесуальне право є яскравим прикладом такої тенденції. Практично всі ключові реформи в країнах як англосаксонського, так і романо-германського права спрямовані на зближення двох систем, які колись суперечили одна одній[1]. Слід зазначити, що названі дослідження проходять у руслі подальших наукових дискусій щодо сучасних західних інтерпретацій системи права і, відповідно, принципів права, які мають, як правило, інтеграційний характер. Як заклик до активних досліджень та рішучих змін у процесуальному законодавстві сприймаються слова почесного президента Міжнародної асоціації процесуального права Марселя Сторма, які прозвучали на Всесвітній конференції асоціації процесуального права (2012 р.): основні принципи судової процедури мають бути переглянуті[2].

Наведемо дві, мабуть, найпопулярніші версії, що, на нашу думку, дозволяють краще зрозуміти сучасну структуру права та місце й роль його принципів. Так, англійський філософ і теоретик права Г. Харт (*Herbert Lionel Adolphus Hart*) пояснював право як комбінацію первинних і вторинних правил. На його думку, первинні правила вимагають від людей виконання або утримання від виконання певних дій незалежно від їхнього бажання. Зі свого боку вторинні правила передбачають, що люди можуть вводити нові правила первинного типу, анулювати або змінювати старі, різними способами визначати сферу їхньої дії або контролювати їхні юридичні наслідки. Іншими словами, вторинні правила стосують-

[1] Введение : сб. докл. Всемир. конф. Междунар. ассоц. процес. права (18–21 сент. 2012 г., Москва, Россия) / под ред. Д. Я. Малешина ; Междунар. ассоц. процес. права. М. : Статут, 2012. С. 8.

[2] Сторм М. Теория лучше практики? : сб. докл. всемир. конф. Междунар. ассоц. процес. права (18–21 сент. 2012 г., Москва, Россия) / под ред. Д. Я. Малешина ; Междунар. ассоц. процес. права. М. : Статут, 2012. С. 26.

ся первинних правил: вони визначають способи, в які первинні правила можна остаточно з'ясовувати, вводити, виключати, змінювати, а також остаточно визначати факт їхнього порушення. Отже, правила першого типу покладають обов'язки, а правила другого типу дають повноваження. Саме появу вторинних правил Г. Харт розглядає як крок уперед, не менш важливий для суспільства, ніж винайдення колеса. На його думку, це був крок із доправового у правовий світ[1].

Серед вторинних правил Г. Харт виокремлює: 1) ті, що дають повноваження творити закони («правила змін»), – вони уповноважують якусь людину або групу осіб запроваджувати нові первинні правила та скасовувати старі правила; 2) ті, що дають повноваження судити («правила винесення вироку»), – вони уповноважують окремих осіб авторитетно розв'язувати питання, чи було порушено первинне правило в тому чи іншому конкретному випадку, а також визначають належну процедуру ухвалення такого рішення; 3) «правило визнання» – воно не дає повноважень, а визначає умови, які слід виконати, щоб певну норму можна було вважати частиною права суспільства[2].

А ось американський і британський юрист, філософ і теоретик права Р. Дворкін *(Ronald Dworkin)* у своїй першій програмній праці «Серйозний погляд на права» формулює й обстоює оновлену версію ліберальної теорії права, що ґрунтується на визнанні пріоритету особистості, її гарантованої свободи й самореалізації. Учений стверджує, на відміну від позиції позитивістів, які вважають, що право складається тільки з правил, що разом з останніми правові системи містять також принципи. Р. Дворкін визначає право як сукупність правил і принципів. На його думку, правила спрямовані на визначення юридичних прав і обов'язків, а принципи є вимогами справедливості, чесності чи якогось іншого морального виміру. Відмінність між принципами та правилами полягає насамперед у логічній відмінності. Вони вказують на конкретні рішення щодо юридичного обов'язку за конкретних обставин, але відрізняються за характером заданого ними напряму. Правила застосовуються в манері «все або нічого». Якщо наявні обумовлені правилом факти, тоді або правило дійсне, а значить, слід прийняти відповідь, що міститься в ньому, або ж воно недійсне, і в такому разі воно нічим не допоможе вирі-

[1] Харт Х. Л. А. Концепція права : пер. з англ. Київ : Сфера, 1998. С. 48, 96, 100.
[2] Там само. С. 97–99.

шенню справи. Принцип зовсім не має на увазі визначити умови, за яких його застосування стає необхідним. Натомість у ньому міститься міркування, орієнтоване в одному напрямі, але не вказується на необхідність конкретного рішення. Суб'єкти права мають брати його до уваги там, де він доречний і де орієнтуватиме їх у тому чи іншому напрямі[1]. Р. Дворкін докладно обґрунтовує важливість і необхідність дотримання й застосування суддями правових принципів (розроблених доктрин), що склалися історично й уже, так би мовити, «вмонтовані» у правову систему.

Учений спростовує позицію юридичного позитивізму, що право повністю складається з правових норм, а судді, вирішуючи судові справи, мають свободу дій, тільки коли жодна наявна норма права не підходить для протиріччя, яке вони розглядають. Натомість він запропонував альтернативне бачення права, згідно з яким ресурси судді «відповідно до права» більш різноманітні, а процес визначення, чого саме вимагає право в конкретному випадку, більш витончений. Ось чому, переконує Р. Дворкін, слід доопрацювати доктрину дискреційного права. Для цього вносить дві пропозиції. По-перше, він обґрунтовує, що у складних справах обов'язком судді є не стільки ретроспективне виявлення правил, скільки встановлення того, які права мають сторони. По-друге, суддя, діючи на власний розсуд, у своїй аргументації буде спиратися на принципи під час ухвалення рішення у справі[2]. Таким чином, система принципів права розглядається як невіддільний елемент права та як загальнообов'язковий соціальний регулятор, спрямований на забезпечення свободи, ефективна дія якого гарантується державою. Також наголошується й на соціальній спрямованості права як системи, що обумовлює й соціальне призначення та морально-правову природу принципів права.

Констатуючи наявність цілої низки досліджень проблеми принципів цивільного процесу в західній процесуальній літературі, вважаємо за можливе констатувати, що ця проблема не була такою актуальною, як у вітчизняній процесуальній теорії. Як слушно зауважив В. В. Комаров, до цієї проблеми західна процесуальна доктрина почала підходити лише

[1] Дворкін Р. Серйозний погляд на права : пер. з англ. Київ : Основи, 2000. С. 47, 50, 52.

[2] Коваленко Г. Л. Філософсько-правові ідеї в праці «Серйозний погляд на права» Роналда Дворкіна. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2013. Вип. 22. Ч. ІІ. Т. 3. С. 186.

у 80-ті рр. минулого століття, у період постіндустріального розвитку суспільства[1]. Загальні тенденції, влучно зазначає В. В. Комаров, у цивілізаційному аспекті та в межах традицій континентального й англосаксонського процесу, виходячи з наявності та значущості Конвенції як регіонального міжнародного правового акта, а також інших аналогічних регіональних нормативно-правових актів, спрямовані на створення еталону моделі справедливого цивільного процесу (соціального цивільного процесу), яка відбиває загальний концепт міжнаціональної гармонізації правосуддя і в культурологічному аспекті є надбанням національної та інтернаціональної правових культур[2]. Учений зауважує, що засвоєння принципів цивільного процесуального права здійснювалось під впливом декількох факторів: відчутної кризи цивільного правосуддя, яке було неспроможне забезпечити доступність різних верств населення до цього соціально-правового інституту; нагальної потреби оновлення національних цивільних процесуальних законодавств і глобалізації, яка вимагала певної гармонізації процесуальних систем. Вагомим фактором стала Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод, наслідком якої стала поступова фундаменталізація прав людини, зокрема права на справедливий судовий розгляд та забезпечення не лише на наднаціональному, а й на національному рівні принципу верховенства права. Таким чином, проблема принципів у західній процесуальній теорії визріла на підґрунті ідеї верховенства права, тобто природних прав людини, та визначалась доктриною природного права в цілому[3].

У західній літературі здебільшого відсутній ґрунтовний аналіз цивільного судочинства на рівні догматичного тлумачення процесуального законодавства[4]. У ній, як правило, наводиться характеристика

[1] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за заг. ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 112.

[2] Комаров В. В. Цивільний процес у глобальному контексті. *Право України.* 2011. № 10. С. 28.

[3] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за заг. ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 112–113.

[4] Див.: Kerameus K. D. The Marcel – Storme – Chair for International and Comparative Civil Procedure at Ghent University – A Note. *European Review of Private Law*. 2006. Vol. 4. P. 619–620; Resnik I. Procedure's Projects. *Civil Justice Quarterly.* 2004. Vol. 23. P. 286–289; Komo T. Reccent Trends in Japanese Civil Procedure Reform of Code of Civil Procedure. *European Journal of Law Reform.* 2000. Vol. 2. № 1. P. 155–164.

принципів цивільного судочинства, заснованих на Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод[1].

Зупиняючись на стані вітчизняного судоустрою та судочинства, слід зазначити, що причини вказаних глобальних змін у характері цивільного процесу традиційно пов'язуються із суспільними змінами: переведенням економіки на ринкові засади, політичними, культурними та іншими змінами в суспільстві. Серед наслідків вказаних змін потрібно окремо виділити взятий Україною курс на гармонізацію її законодавства із законодавством Європейського Союзу.

В. В. Бонтлаб, наприклад, пов'язує становлення сучасної моделі цивільного судочинства з правом на судовий захист як одним із визначальних конституційних прав людини. Він підкреслює, що відповідні норми не тільки Конституції України, а й міжнародних договорів України становлять правовий базис побудови вказаної моделі. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р.[2] визначається вченим як джерело закріплення якісних міжнародних стандартів цивільного судочинства[3]. За таких умов імплементацію досвіду правового регулювання цивільного судочинства країн Європейського Союзу логічно розглянуто як один із важливих напрямів удосконалення цивільного процесуального законодавства[4]. Вчений наводить також позицію В. В. Комарова щодо створення Судом Європейського Союзу концепції, відповідно до якої норми національного процесуального права не можуть ускладнювати застосування загального (інтеграційного) права[5]. З указаного випливає висновок, що, попри базове значення доктрини радянського цивільного процесу, на формування якісно нової національної доктрини впливають не тільки чинники, пов'язані з внутрішньодержавними суспільними змінами, а й усталені міжнародні стандарти здійснення правосуддя.

Отже, унаслідок проведеного наукового аналізу щодо стану вітчизняної цивільної процесуальної доктрини, можна визначити, що теоретико-

[1] Див.: Civil Litigation. Oxford University Press, 2005. P. 10–15; Sime S. A practical approach civil procedure, 2005. Oxford University Press. P. 19–34.

[2] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. № ETS № 005. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13 (16.04.1998) (із змінами).

[3] Бонтлаб В. В. Тенденції гармонізації цивільного процесуального законодавства України та ЄС: науково-правовий аспект. *Судова апеляція*. 2015. № 1 (38). С. 72.

[4] Там само. С. 73.

[5] Там само. С. 75.

правові основи принципів цивільного судочинства та їхньої системи наразі є недостатньо дослідженими й потребують подальшого вивчення.

Як зауважив І. М. Козьяков: «потреба в здійсненні на фундаментальному рівні наукової розробки понятійних аспектів принципів судочинства зумовлена:

а) неоднозначністю наявного доктринального визначення поняття «принципи судочинства», що обумовлено плюралізмом сучасного праворозуміння, наявністю досить широкого спектра авторських підходів до трактування принципів судочинства як теоретико-правового плану, так і галузевого;

б) практичними потребами у виробленні поняття «принципи судочинства», у якому було б відображено особливості поточного стану розвитку принципів судочинства як наукознавчого феномену, як об'єкта правового регулювання та явища, що отримує практичну реалізацію й має бути реалізоване в практиці судочинства;

в) неоднозначним науковим розмежуванням поняття «принципи судочинства» та інших суміжних понять юридичної науки, зокрема таких, як «принципи права», «принципи юридичної діяльності» тощо;

г) наявністю недоліків судової практики в Україні в тому, що стосується стану реалізації принципів судочинства, про що неодноразово наголошувалось у наукових колах та серед юристів-практиків»[1].

Сучасну систему цивільного процесуального права слід розглядати «не тільки як стале утворення, але і як ціле з умовами свого існування, а тому функціонуюче під впливом змінюваних умов «середовище», а її подальший розвиток «повинен відбуватись на основі принципу оптимальності <…>, спрямованого на підвищення життєвого «тонусу» системи в бік найефективнішого функціонування її в нових умовах»[2]. Дослідження зазначеного питання потребує ґрунтовного теоретико-методологічного аналізу, поміж іншим, і сучасного стану, і напрямів розвитку поняття, системи та сутності принципів цивільного судочинства. Саме таке завдання визначив для себе автор цього наукового дослідження.

---

[1] Козьяков І. М. Реалізація стандартів справедливого правосуддя в модернізованому процесуальному законодавстві України. *Міжнародні стандарти справедливого правосуддя та їх імплементація в українське законодавство* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка (17 груд. 2018 р., м. Київ). Київ : Алерта, 2018. С. 272.

[2] Касьянов В. В., Нечипуренко В. Н. Социология права : учебник. Ростов н/Д. : Феникс, 2002. С. 31.

1.2. Методологічні основи наукового дослідження принципів цивільного судочинства та їхньої системи в науці цивільного процесуального права

Наукове дослідження проблем принципів цивільного судочинства та їхньої системи в науці цивільного процесуального права вимагає застосування відповідних методів і розроблення методики комплексного їх дослідження, адже ***проблема визначення методології є однією з основних у науково-дослідній діяльності, а її правильне розв'язання має важливе практичне й теоретичне значення.*** Це дає можливість дослідити всі сторони теоретичних аспектів будь-якої проблеми в праві, сприяє визначенню категоріального апарату тощо. Тобто важливим кроком на шляху вирішення поставлених у праці завдань постає пошук певної методології дослідження. Адже, як слушно зазначається в юридичній літературі, будь-яка діяльність у будь-якій її формі (наукова, практична та ін.) визначається цілою низкою факторів. Кінцевий її результат залежить не тільки від того, хто діє (особа) або на що спрямована дія (об'єкт), а й від того, як відбувається цей процес, які способи, прийоми, засоби під час цього застосовуються[1]. Ще Ф. Бекон (*Francis Bacon*) підкреслив значення методології дослідження, порівнюючи її з ліхтарем, який освітлює дорогу вченому. Він зазначав, що навіть коли з ліхтарем по дорозі йде кульгавий, то він неодмінно випередить того, хто біжить до своєї мети в пітьмі[2]. Як зазначав Г. Ф. Шершеневич, успіх дослідницької діяльності (науки та наукового пошуку) обумовлюється методологією (правильно вибраними методами), яка відіграє вирішальну, визначальну роль[3]. Таким чином, комплексне дослідження принципів цивільного судочинства та їхньої системи вимагає формування ґрунтовної теоретичної та методологічної бази. Це питання набуває особливої актуальності й у зв'язку

[1] Кохановский В. Философия для аспирантов : учеб. пособие. URL: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/kohanov/05.php (дата звернення: 24.04.2020).

[2] Машков А. Д. Проблеми теорії держави і права. Основи : курс лекцій. Київ : К. І. С., 2008. С. 136.

[3] Шершеневич Г. Ф. Задачи и методы гражданского правоведения. Казань : Типолитогр. Император. ун-та, 1898. URL: http://forum.yurclub.ru/index.php?s=60299827c41a148c6bac224bcaa93ab2&app=downloads&module=display&section=download&do=confirm_download&id=99 (дата звернення: 24.04.2020).

з тим, що ***нині поступово змінюється парадигма праворозуміння***, яка створює теоретичне та філософське підґрунтя для формування нової методології дослідження правових явищ. Як слушно зазначає Ю. Ю. Білас, що в наш час правова наука зіткнулася з проблемою монорозуміння права, і як наслідок, правозастосування. Право як ідея чинить суттєвий вплив на суспільний розвиток, але особливо значимим для людей воно стає тоді, коли ця ідея опредметнюється, реалізовується, стає дійсністю. Правозастосування є практичним втіленням ідеї права, виступає вираженням принципу правової рівності, стає індикатором того часу, у контексті якого воно здійснюється[1].

З'ясування концептуальної моделі трансформації системи принципів цивільного судочинства неможливе без застосування основних інструментів методології юридичної науки. Можна констатувати, що принципи цивільного судочинства та їхньої системи мають складний, багатоаспектний характер і позначаються складною правовою природою й сутністю, мають системний характер, входять до складу ширших систем. Відповідно, ці особливості обумовлюють специфіку методологічного інструментарію, який має бути застосований у процесі проведення монографічного дослідження. У праці підтримується позиція, висловлена Т. І. Фулей, яка наголошує на необхідності виокремлення методологічної основи дисертаційного дослідження[2].

Водночас методологія дослідження концептуальної моделі трансформації системи принципів цивільного судочинства, як і методологія правової науки загалом, може розглядатися неоднозначно, оскільки в юридичній літературі відсутні одностайні підходи до розуміння самого поняття «методологія».

Академічний тлумачний словник української мови подає такі визначення методології: «1. Вчення про науковий метод пізнання й перетворення світу, його філософська, теоретична основа. 2. Сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання»[3].

О. Ф. Черданцев розглядає методологію виключно як сукупність методів, прийомів і методик, які використовуються для того, щоб до-

[1] Білас Ю. Ю. Європейські стандарти прав людини в контексті правозастосування сучасної України: автореф. дис. … канд. наук. Київ, 2011. С.1.

[2] Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2003. С. 36–38.

[3] Методологія. *Академічний тлумачний словник української мови.* URL: http://sum.in.ua/s/metodologhija (дата звернення: 24.04.2020).

слідити всі або більшість аспектів, явищ чи процесів, які становлять предмет самого дослідження[1]. Заведено вважати, що таке розуміння має інструментальний характер, показує насамперед практичну здатність ученого-дослідника до вивчення певного явища шляхом застосування пізнавальних прийомів, способів і засобів. Такий підхід дозволяє забезпечити всебічність, об'єктивність і повноту дослідження самого явища.

А. Д. Машков під методологією юридичної науки розуміє систему методологічних принципів, прийомів, способів, засобів, методів та методик наукового пізнання, яка використовується для отримання даних у процесі дослідження державно-правової дійсності в контексті завдань юридичної практики[2]. Тобто А. Д. Машков зазначає, що методологія не є простим механічним поєднанням методів, прийомів, методик та інших аспектів пізнання. На думку вченого, методологія – це певним чином упорядкована логічна система взаємозв'язку та взаємодії феноменів, що її формують[3]. Щодо методології юридичної науки, вчений визначає її у двох аспектах: в онтологічному розумінні – як систему методологічних принципів, прийомів, способів, засобів, методів і методик наукового пізнання, яка використовується для отримання даних у процесі дослідження державно-правової дійсності в контексті завдань юридичної практики; у гносеологічному розумінні – як науку про методологічні принципи, прийоми, способи, засоби, методи та методики наукового пізнання, що використовуються в юриспруденції[4]. Важливим є наголошення в цьому визначенні на тому, що методологія є насамперед системою принципів, прийомів, способів, засобів і методів, що вироблені наукою, а не простою сукупністю. На системності наголошує і вчений П. М. Рабінович, який розуміє під методологією систему філософсько-світоглядних підходів (матеріалістичних, ідеалістичних, діалектичних, метафізичних), методів (загальнонаукових, групових та спеціальних) і засобів науково-юридичного дослідження (емпіричних і теоретичних), а також вчення про їхнє використання в пізнанні право-державних закономірностей[5]. Методологія юридичної

[1] Черданцев А. Ф. Теория государства и права : учеб. для вузов. М. : Юрайт, 2000. С. 30–36.

[2] Машков А. Проблеми теорії держави і права. Основи : курс лекцій. Київ : К. І. С., 2008. С. 157.

[3] Машков А. Д. Проблеми теорії держави і права. Основи : курс лекцій. Київ : Четверта хвиля, 2008. С. 146.

[4] Там само. С. 154–155.

[5] Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Вид. 10, доповн. Львів : Край, 2008. С. 7.

науки загалом визначається як система принципів і способів організації та побудови теоретико-пізнавальної діяльності в галузі дослідження державно-правової дійсності, а також вчення про цю систему[1]. Таким чином, методологію вивчення теоретико-правових аспектів принципів цивільного судочинства та їхніх систем слід розглядати як частину вчення про використання філософсько-світоглядних підходів, методів і засобів будь-якого науково-юридичного дослідження.

Трансформуючи таке розуміння на площину методології наукового пізнання концептуальної моделі трансформації системи принципів цивільного судочинства, вважаємо, що методологія їхнього пізнання являє собою систему прийомів, способів, засобів дослідження, які використовуються з метою отримання нових знань про принципи цивільного судочинства та їхню систему як явище соціального і правового плану, зокрема про практичні аспекти реалізації принципів цивільного судочинства під час розгляду в судах конкретних цивільних справ.

Основу будь-якої методології складають наступні взаємопов'язані компоненти: визначення об'єкта, предмета й мети дослідження; вибір методу (методів) досягнення поставленої мети; слідування вибраному шляху дослідження об'єкта з його орієнтирами та обмеженнями; обґрунтованість і доведеність результатів дослідження; можливість безпосереднього або опосередкованого використання результатів дослідження для практики[2]. Тому, дотримуючись наукової позиції Д. А. Керимова щодо структури методології, визначимо компоненти нашого дослідження.

Засади методології гуманітарних досліджень ґрунтовно розкрито в працях Ю. К. Кабанського. Перше, на що звертав увагу вчений, – це те, що дослідник має чітко визначитися з філософським об'єктом і предметом дослідження. При цьому, на його думку, об'єкт дослідження не має бути безмежно широким, а повинен бути визначений таким чином, щоб бути першим безпосереднім утворенням після предмета дослідження, визначеного в колі об'єктивної реальності в певній аналізованій сфері[3].

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають під час здійснення правосуддя в цивільних справах.

---

[1] Алексеев С. С. Теория права. М. : БЕК, 1995. С. 32.

[2] Керимов Д. А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права. 4-е изд. М. : Изд-во СГУ, 2008. С. 94.

[3] Кабанский Ю. К. Избранные педагогические труды : науч. изд. М. : Педагогика, 1989. С. 438–439.

Предметом дослідження є концептуальна модель трансформації системи принципів цивільного судочинства як результат наукового узагальнення й аналізу цивільного процесуального законодавства, судової практики й доктрини принципів цивільного процесуального права та їхньої системи.

Метою цієї праці є комплексний аналіз теоретико-правових аспектів принципів цивільного судочинства та їхньої системи, їхня змістовна характеристика та обґрунтування практичних рекомендацій щодо удосконалення реалізації принципів цивільного судочинства в Україні.

Відповідно до мети дослідження автором визначено та виконано такі ***завдання***:

– визначити і структурувати генезис і сучасне розуміння доктрини принципів цивільного судочинства та їхньої системи;

– встановити методологічні основи наукового дослідження принципів цивільного судочинства та їхньої системи;

– обґрунтувати авторське визначення та виокремити й розкрити зміст основних рис поняття «принципи цивільного судочинства»;

– з'ясувати та охарактеризувати значення принципів цивільного судочинства, зокрема, в нормотворчій діяльності та практиці правозастосування;

– розглянути проблему відмежування принципів цивільного судочинства від суміжних правових категорій;

– удосконалити критерії класифікації принципів цивільного судочинства й охарактеризувати їхні різновиди;

– з'ясувати й охарактеризувати систему принципів цивільного судочинства та визначити напрями її трансформації;

– обґрунтувати шляхи вдосконалення реалізації основоположних приницпів цивільного судочинства та принципів цивільного судочинства України, які підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах.

Наше наукове дослідження має науково-прикладний характер, у результаті якого будуть сформовані теоретичні та практичні рекомендації щодо трансформації системи принципів цивільного судочинства, тим самим воно має комплексний характер, який повинен визначати нові знання, призначені для створення нових або вдосконалення наявних суспільних завдань у сфері здійснення правосуддя в цивільних справах. Монографічне дослідження має містити наукові положення та науково обґрунтовані результати в певній галузі науки, що розв'я-

зують важливу наукову чи науково-прикладну проблему та щодо яких здобувач є суб'єктом авторського права[1]. Відповідно перед нами стоїть генеральне завдання – використовуючи загальну та специфічну, притаманні тільки нашому дослідженню, методології, сформулювати новий напрям у науці – визначення концептуальної моделі трансформації системи принципів цивільного судочинства в науці цивільного процесуального права.

Зупиняючись на питанні визначення найбільш оптимального методу (методів) досягнення поставленої мети, слід зазначити, що під час дослідження питань, що стосуються концептуальної моделі трансформації системи принципів цивільного судочинства в науці цивільного процесуального права, будемо використовувати найбільш раціональний та ефективний методологічний апарат.

Досягнення мети наукового дослідження відбувається за допомогою відповідного методу (методів). У Великій українській юридичній енциклопедії зазначається, що під методами правового дослідження слід розуміти систему розумових і/або практичних операцій, принципів, прийомів і правил, спрямованих на розв'язання певних пізнавальних завдань у сфері права з урахуванням певної пізнавальної мети, що зумовлена духовними та матеріальними потребами суспільства і/або внутрішніми потребами самої правової науки[2]. При цьому поняття методу розглядається двояко: як спосіб, прийом або система прийомів для досягнення якої-небудь мети, для виконання певної роботи та як спосіб пізнання дійсності під час дослідження конкретних зв'язків, відношень, закономірностей, явищ і процесів[3]. У юридичній літературі методи наукового пізнання визначають ще як окремий набір методологічних інструментів, що забезпечують вивчення тих або інших аспектів досліджуваного явища або процесу[4].

Щодо вибору методу (методів) дослідження концептуальної моделі трансформації системи принципів цивільного судочинства, то слід

[1] Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів : постанова Каб. Міністрів України від 24 лип. 2013 р. № 567. *Урядовий кур'єр.* 2013. № 164.

[2] Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. Харків : Право, 2017. С. 456.

[3] Петровський А. В. Процесуальні особливості розгляду та вирішення цивільних справ про визнання правочинів недійсними : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2014. С. 31.

[4] Хопта О. С. Методологічні аспекти наукового дослідження теоретико-правових аспектів принципів судочинства в системі принципів права. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки».* 2015. Вип. 1. Т. 1. С. 79–80.

звернути увагу на низку попередніх досліджень принципів права, принципів судочинства та принципів цивільного судочинства. Звернення до вже наявних досліджень дозволить узагальнити підходи до доктринального розуміння методології наукового пізнання, що існують, та обґрунтувати найбільш оптимальний підхід для характеристики функціональних можливостей методології наукового пізнання в межах предмета цієї наукової роботи.

Так, дослідник принципів права, вчений-теоретик А. М. Колодій досить детально розкриває методологічну основу наукового пізнання відповідно до тематики своєї дисертаційної роботи. Вчений вказує на те, що методологічну основу вивчення принципів права мають становити закони та категорії діалектики. Особливо мають бути застосовані такі категорії діалектики, як можливість і дійсність (під час дослідження, наприклад, загальносоціального та юридичного права), форма і зміст (за дослідження проблеми поняття, ознак і форм вираження принципів права), сутність і явище, простір і час, ціле й частина та ін. Мають бути використані також ряд законів діалектики: про єдність і боротьбу протилежностей; про перехід кількісних змін у якісні; про заперечення та ін. Окрім того, у процесі дослідження варто застосувати: порівняльний метод, під яким розуміють процес відображення та фіксації відношень тотожності та протилежності в державно-правових явищах, зокрема на рівні різних країн (наприклад, під час вивчення принципів публічного і приватного права); спеціально-юридичний метод, сутність якого полягає у фіксації державно-правової практики, норм і принципів та ін., для встановлення зовнішніх ознак правових явищ, їхньої відмінності одне від одного, відпрацювання визначень про них, застосовано під час висвітлення проблеми поняття та ознак принципів права; системно-функціональний метод має бути застосований для розуміння місця та ролі принципів права у правовій системі, правоутворенні, правореалізації та правоохороні; статистичний метод, сутність якого полягає у вивченні кількісних змін у розумінні сутності принципів права й обробці цих числових спостережень для наукових та інших цілей. Актуальним також є використання історичного й логічного методу, методу сходження від абстрактного до конкретного та ін.[1]

[1] Колодій А. М. Принципи права: ґенеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права. Основоположні принципи права як його ціннісні виміри.* 2012. Вип. 3. С. 9–11.

Дослідниця принципів судочинства в системі принципів права О. С. Гусак зазначає, що методологічну основу її дослідження становить сукупність принципів наукового пізнання, методологічних підходів, філософських (світоглядних), загальнонаукових і спеціально-наукових методів. Центральне місце в роботі авторки займають методологічні підходи, які дали можливість сформувати загальну стратегію наукового дослідження. За основу було взято системний підхід, завдяки якому принципи судочинства розкриті, з одного боку, в органічній єдності із системою принципів права, а з іншого боку, – як системне явище, що складається з комплексу самостійних взаємопов'язаних елементів. Використання діалектичного методу дозволило розкрити принципи судочинства в контексті закономірностей їхнього зародження та розвитку як самостійного явища і як об'єкта світоглядного пізнання. У процесі дослідження застосовано історико-правовий метод, який дав змогу визначити й структурувати сучасне розуміння принципів права та принципів судочинства, узагальнити науково-дослідний потенціал теоретико-правових аспектів принципів судочинства, а також охарактеризувати становлення й розвиток правового забезпечення принципів судочинства в Україні. За допомогою формально-логічного методу виокремлено та обґрунтовано самостійність поняття «принципи судочинства», розкрито його ознаки, на підставі чого уточнено визначення. Застосування системно-функціонального методу забезпечило встановлення функціональних можливостей методологічних підходів і методів наукового дослідження принципів судочинства, з'ясування значення принципів судочинства, визначення взаємозв'язку принципів права та принципів судочинства в діяльності Конституційного Суду України, розкриття стану реалізації принципів права та принципів судочинства в діяльності судів загальної юрисдикції. Системно-структурний метод дозволив удосконалити критерії класифікації принципів судочинства охарактеризувати їхні різновиди, а також установити особливості взаємозв'язку принципів права та принципів судочинства, розкрити їхнє співвідношення в контексті наявності спільних і відмінних ознак та положень, які визначають їхню взаємодію[1].

Тобто щоразу в полі зору вченого, який визначається з методологією наукового дослідження, знаходяться ті положення, які характери-

[1] Гусак О. С. Принципи судочинства в системі принципів права: теоретико-правові аспекти : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2017. С. 2–3.

зують предмет відповідного дослідження, що обумовлює й систему методів, які, відповідно, мають бути застосовані. Проте вказані нами вище підходи до визначення методології мають авторський характер. Відповідно й у цій праці буде запропоновано авторський підхід до дослідження концептуальної моделі трансформації системи принципів цивільного судочинства, який зумовлений специфікою та складністю об'єкта й предмета дослідження, метою та завданнями дослідження.

Як зауважила О. С. Гусак, значення методів дослідження як елемента методологічної основи полягає в тому, що вони дають можливість пізнати сутність державно-правових явищ, які мають складний і суперечливий характер. Також вони дають можливість виокремити та дослідити закономірності розвитку функціонування відповідних явищ і процесів у юриспруденції, є засобом акумулювання та переосмислення об'єктивних даних, які становлять предмет монографії. Окрім того, методи дають змогу виокремити й узагальнити ознаки та встановити загальні закономірності досліджуваного явища або процесу[1]. Відповідно, ефективність дослідження моделі трансформації системи принципів цивільного судочинства залежатиме від правильного та раціонального застосування методу (методів) всіх рівнів. «Системність дослідження передбачає використання сукупності методів дослідження. Тільки застосування системи методів дослідження всіх сторін системи принципів цивільного процесуального права дасть повне уявлення про неї»[2]. У науці напрацьовані два підходи до вибору методу (методів): деякі вчені наполягають на виборі одного загального методу з деяким залученням особливих методів, підпорядкованих йому («спосіб ієрархічності»); інші є прихильниками «способу плюралізму», тобто поєднання багатьох методів дослідження, не виокремлюючи домінантного серед них. Такий підхід Д. А. Керімов описав як «перехід від монометоду до поліметоду»[3]. Безумовно, таке складне правове явище неможливо глибоко пізнавати, вибравши якийсь один метод. Тому мова йтиме про систему ме-

[1] Гусак О. С. Принципи судочинства в системі принципів права: теоретико-правові аспекти : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2017. С. 56–57.

[2] Федина А. С. Методологические условия исследования системы принципов гражданского процессуального права. *Арбитражный и гражданский процесс.* 2011. №4. С. 2–5.

[3] Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) : монография. 2-е изд. М. : Аванта+, 2001. С. 80.

тодів, і з таким вибором ми будемо визначатися через класифікацію методів наукового пізнання.

У юридичній літературі існують різноманітні підходи до класифікації методів наукового пізнання. Проте найбільш класичним підходом є виокремлення так званих рівнів наукового дослідження, які дають можливість всебічно та об'єктивно вивчити явище або процес. До таких рівнів, на переконання М. І. Козюбри, належать: філософський (світоглядний) рівень; загальнонауковий рівень; спеціальнонауковий рівень[1].

О. Ф. Скакун також класифікує методи наукового пізнання на філософські, загальнонаукові та спеціально-правові[2]. Особливо імпонує відмова авторки від імперативного підходу та зауваження щодо умовності такого поділу, оскільки з розвитком пізнання кожний науковий метод може переходити з однієї категорії в іншу. Спробуємо більш детально охарактеризувати конкретні методи дослідження, які дають змогу всебічно встановити особливості теоретико-правових аспектів принципів цивільного судочинства в системі принципів права та, відповідно, розглянути проблему трансформації цих принципів.

У цьому дослідженні довелося відмовитися від моністичного підходу хоча б тому, що на рівні спеціальнонаукових методів є можливість скористатися всім методологічним арсеналом як загальної теорії, так і галузевої юридичної науки. Поняття методологічного плюралізму в пізнанні держави і права одним із перших сформував І. О. Ільїн, який наполягав на відсутності універсального способу дослідження права, що дозволив би усунути та замінити інші методи, зробити їх непотрібними[3]. Принципи цивільного судочинства та їхня система – категорія занадто складна, і для того, щоб отримати про неї достатньо повне та комплексне уявлення, потрібно дослідити її з різних боків та в різних аспектах. Саме з цією метою ми звернулись до застосування методологічного плюралізму як важливої передумови отримання достовірного знання.

---

[1] Козюбра М. І. Методологія права: концептуальні підходи. *Проблеми методології сучасного правознавства* : матер. Міжнар. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 9–10 жовт. 1996 р.). Київ, 1996. С. 24–25.

[2] Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : учебник. Харьков : Эспада, 2007. С. 31.

[3] Див.: Ильин И. А. Понятие права и силы: опыт методологического анализа. М. : Типо-лит. тов. И. Н. Кушнеров и К°, 1910. 243 с.

Розглядаючи філософський (світоглядний) рівень методології наукового пізнання, слід зазначити, що він забезпечує вивчення питань принципів цивільного судочинства та їхньої системи на загальносвітоглядному рівні за допомогою загальних прийомів мислення. За допомогою філософських методів принципи цивільного судочинства розглядаються, по-перше, у статиці й, по-друге, у динаміці. Так, у межах метафізичного методу є можливість вивчити принципи цивільного судочинства в статиці й охарактеризувати їх як такі, що мають певні ознаки й займають чітко визначене місце в системі понятєво-категоріального апарату. Крім того, за його допомогою можливо охарактеризувати принципи цивільного судочинства як категорії, які взаємодіють і є взаємообумовленими одна одною, розкрити особливості змісту принципів цивільного судочинства як таких, що націлені на забезпечення стабільності системи цивільного судочинства. Що стосується вивчення принципів судочинства в динаміці, то діалектичний метод розглядає принципи судочинства в контексті їхнього розвитку. В результаті застосування зазначеного методу виокремлюються та аналізуються найбільш загальні закономірності й зв'язки, які розкривають становлення, розвиток, буття та пізнання досліджуваного явища.

Діалектичний метод також може охарактеризувати принципи цивільного судочинства як правові явища, які взаємодіють з іншими явищами, і така взаємодія має змінний характер, впливає на розвиток безпосередньо принципів цивільного судочинства. Цей метод дає змогу виявити джерела розвитку принципів цивільного судочинства, встановити протиріччя, які існують між принципами цивільного судочинства, а також з'ясувати особливості збалансування розвитку та вдосконалення принципів цивільного судочинства. Наслідком застосування комплексу філософських методів є розкриття принципів цивільного судочинства як самостійного юридичного явища, яке займає окреме місце в системі явищ правової реальності, характеризується певними ознаками, залежить від рівня розвитку суспільства, змінюється та вдосконалюється під впливом різноманітних об'єктивних факторів, зумовлених станом розвитку суспільства й рівнем розвитку його правосвідомості.

Складність і багатоаспектність принципів цивільного судочинства та їхньої системи потребує конкретизації філософських методів дослідження за допомогою системи загальнонаукових методів, які забезпечують насамперед всебічність дослідження принципів цивільного

судочинства як явища, що має наукознавчий характер і належить до так званих суспільних явищ, що можуть бути досліджені на межі з різноманітними суспільними науками (історією, соціологією, політологією та ін.).

Дослідження принципів цивільного судочинства та їхніх систем у науці цивільного процесуального права має ґрунтуватися насамперед на ***системно-структурному методі дослідження, який застосований у цьому монографічному дослідженні, та є основним методом наукового пізнання.*** При цьому слід зауважити, що йдеться саме про системно-структурний метод дослідження, оскільки структурний підхід не може існувати без системного, як і навпаки.

Теоретик і філософ права Д. А. Керімов зазначає, що будь-яке системне дослідження має бути орієнтоване, «по-перше, на виявлення складових частин системної цілісності (компонентів, елементів); по-друге, на виявлення специфічних якостей кожної з частин; по-третє, на аналітичне вивчення зв'язків, відносин і залежностей частин між собою; по-четверте, на узагальнення частин в їхній якісній визначеності та взаємодії, що розкриває властивості системи як єдиного цілого; по-п'яте, на пізнання функціонального призначення, ролі та ефективності впливу системи (і кожної його частини) на середовище та зворотного впливу середовища на систему»[1].

Як влучно зауважила А. С. Федіна: «Вимога системності дослідження є важливим методом будь-якого дослідження, не тільки системи принципів цивільного процесуального права. Системний метод є загальною методологічною основою пізнання будь-якого явища, зокрема самої системи. Наукове дослідження системи принципів цивільного процесуального права не може бути достатньо результативним без урахування цього методологічного методу. Суть системного підходу становлять умови та вимоги, що пред'являються до будь-якого дослідження. Системність дослідження вимагає розглядати об'єкт дослідження всебічно, в усіх його проявах. Так, якщо об'єктом дослідження виступає сама система, у цьому випадку принципів цивільного процесуального права, її пізнання можливе лише в разі дослідження всіх її сторін, властивостей і відносин»[2].

[1] Керимов Д. А. Философские основания политико-правовых исследований. М. : Мысль, 1986. С. 202.

[2] Федина А. С. Методологические условия исследования системы принципов гражданского процессуального права. *Арбитражный и гражданский процесс.* 2011. №4. С. 2–5.

На ефективності використання системно-структурного методу наголошують більшість учених-процесуалістів. Так, на думку М. К. Треушнікова, забезпечити високу якість цивільного процесуального закону «можна за умови дотримання такої властивості права, як системність»[1]. Як справедливо зазначила Т. В. Сахнова, системність – одна з найбільш загальних та очевидних ознак цивільної процесуальної форми[2]. За словами Д. Я. Малешина, цей метод є одним із найбільш ефективних і часто використовуваних засобів наукового аналізу[3]. В. М. Шерстюк свого часу зазначав, що дослідження системи цивільного процесуального права <…> повинно спиратися на методологію системних досліджень, на понятєвий і термінологічний апарат загальної теорії систем[4].

Важливе значення використання системно-структурного методу зумовлено насамперед подвійною природою й сутністю принципів права та цивільного судочинства, де перші походять безпосередньо від самого права, а другі – від особливостей цивільного судочинства та втілюють їх у собі. Отже, вони є самостійними категоріями, які мають власну структуру і кожен з них є елементом ширших правових явищ. Системно-структурний метод дає змогу встановити взаємозв'язок між принципами права й принципами цивільного судочинства, визначивши внутрішню будову цих явищ і категорій, а також встановивши аспекти взаємодії між їхніми структурними елементами.

Система розглядається як ціле, складене з частин, сукупність взаємопов'язаних елементів, цілісність[5]. У філософському розумінні системний підхід – це сукупність загальнонаукових методологічних принципів (вимог), в основі яких лежить розгляд об'єктів як систем. До цих вимог належать: 1) виявлення залежності кожного елементу від його місця та функцій у системі з урахуванням того, що властивості цілого не можна звести до суми властивостей його елементів; 2) аналіз того, наскільки поведінка системи зумовлена як особливостями її

[1] Треушников М. К. Выступление на парламентских слушаниях 6 февраля 2001 г. *Гражданский процесс: теория и практика.* М., 2008. С. 275.

[2] Сахнова Т. В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. М. : Волтерс Клувер, 2008. С. 50.

[3] Малешин Д. Я. Методология гражданского процессуального права. М. : Статут, 2010. С. 21.

[4] Шерстюк В. М. Система советского гражданского процессуального права. М. : МГУ, 1989. 298 с.

[5] Філософія права : навч. посіб. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський та ін. ; за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. Київ : Юрінком Інтер, 2000. С. 68.

окремих елементів, так і властивостями її структури; 3) дослідження механізму взаємодії системи та середовища; 4) вивчення характеру ієрархічності, що притаманна цій системі; 5) забезпечення всебічного багатоаспектного опису системи; 6) розгляд системи як динамічної цілісності, що розвивається[1].

Одним із центральних понять системного підходу, що відіграє важливу методологічну роль у пізнанні складноорганізованих об'єктів, є поняття системних зв'язків. У межах теорії систем під системним зв'язком розуміють будь-яке відношення, що існує між компонентами системи або між ними та середовищем, яке оточує систему[2].

Метод системного аналізу є необхідним під час дослідження доктрини принципів цивільного судочинства та їхньої системи. Системний аналіз дозволяє не проводити хаотичні дослідження, а впорядковувати їх у певну систему. Цивільний процес необхідно розглядати насамперед як систему, що складається з певних елементів і зв'язків[3]. Серед таких елементів виокремлюємо принципи цивільного судочинства.

Звертаючи увагу на важливе значення системного методу взагалі, слід підтримати висловлену думку, що «системна методологія та особливо ті її аспекти, які дозволяють знаходити міждисциплінарні підходи до опису різноякісних подій і виявляти в них спільні ознаки й закономірності, відкривають можливості пізнання реформ не як унікальних подробиць, а як різних проявів досить однотипних організаційних процесів зі схожим генезисом, логікою розвитку, умовами стійкого перебігу та ін.»[4].

Оскільки системно-структурний метод використовується в усій праці, то й більш детальну характеристику окремих складових цього методу буде розкрито у відповідних підрозділах монографічного дослідження.

---

[1] Философия : учебник [для высш. учеб. завед.] / В. Кохановский, В. Яковлев. Ростов н/Д. : Феникс, 1995. С. 501.

[2] Шундиков К. В. Системные связи в правовой жизни общества. *Правовая политика и правовая жизнь*. 2009. №3. С. 34.

[3] Малешин Д. Я. Методология гражданского процессуального права. М. : Статут, 2010. С. 37.

[4] Левушкин А. Н. Методологические подходы исследования семейных правоотношений в системе семейного права как отрасли частного права. *Приватноправове регулювання суспільних відносин: традиції, сучасність, перспектива* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19–20 квіт. 2012 р.). Київ : Білоцерківдрук, 2013. С. 354.

Важливе значення має також історико-правовий метод, який може застосовуватись для з'ясування особливостей становлення принципів цивільного судочинства та їхньої системи як явищ об'єктивної реальності, простеження закономірності їхнього розвитку, встановлення закономірності сучасного стану їхнього функціонування, які мають історично зумовлені закономірності.

М. С. Шакарян абсолютно справедливо звертала увагу на важливість застосування в ході розроблення будь-якої проблеми історичного підходу[1]. Чи треба доводити, що саме вивчення історії виникнення та становлення принципів на різних часових етапах існування цивільного судочинства дозволяє вивчати їх з точки зору того, які головні етапи у своєму розвитку принципи проходили, і з точки зору цього розвитку дивитися, чим принципи стали тепер, і, крім того, на цій основі правильно, об'єктивно розв'язувати питання вдосконалення законодавства. Звісно ж, окремі вчені, виступаючи з тими чи іншими пропозиціями щодо зміни процесуального законодавства, зокрема в контексті принципів, не враховують історію розвитку законодавства про цивільне судочинство[2].

Визнаючи закономірність як джерело появи того чи іншого принципу цивільного процесуального права, концепцію їхнього співвідношення можна подати таким чином: спочатку виявляється якась об'єктивна повторюваність фактів у галузі цивільного судочинства, яка оцінюється позитивно або негативно; за позитивної оцінки вона зводиться до загального правила і з цього моменту перетворюється на принцип цивільного процесуального права; за негативної оцінки наявної повторюваності фактів може бути створений принцип, спрямований на її усунення. Дещо перефразувавши Є. О. Нефедьєва, можна зазначити, що метод історико-правового аналізу вимагає розглядати право не як готову збірку правил, довільно встановлених законодавцем, а як сувору систему (організм), що розвивається з одного коріння під впливом практичних потреб[3].

[1] Шакарян М. С. Актуальные проблемы ГПК в свете Конституции СССР 1977 г. *Актуальные проблемы суда, арбитража и прокурорского надзора в свете Конституции СССР 1977 года* : тр. ВЮЗИ. М. : ВЮЗИ, 1979. С. 6.

[2] Федина А. С. Принципы гражданского процессуального права в трудах М. С. Шакарян. *Вестник ТвГУ. Серия «Право».* 2015. № 1. С. 100–101.

[3] Нефедьев Е. А. Задача и элементы науки гражданского процесса. Вступительная лекция (издание 2-е). Казань : Тип. Император. ун-та, 1883. С. 8.

Без історичного аналізу правової категорії – принципів цивільного процесуального права та їхньої системи – неможливе логічне пізнання його закономірностей. Законодавство й практика його застосування неминуче вбирають у себе попередній досвід людської цивілізації. У державно-правовій сфері це насамперед ті її етапи, коли в суспільну свідомість і практику почали поступово проникати демократичні принципи суспільного устрою й такі передові політико-правові ідеї, як верховенство права, правова держава, поділ влади, пріоритет прав і свобод людини над іншими соціальними цінностями[1]. Як слушно зазначила О. С. Гусак, вказаний метод забезпечує можливість установлення особливостей зародження й розвитку світоглядного та наукового пізнання принципів судочинства, що становлять окремий об'єкт наукового пізнання[2].

Як приклад можна навести дослідження становлення розвитку принципу гласності в цивільному судочинстві. Нині у світлі кардинальних реформ у процесуальному законодавстві нашої країни вбачається актуальним, зокрема, звернення до досвіду юриспруденції Стародавнього Риму. За час свого розвитку римське право не лише створило інститути та категорії матеріального права, а й визначило основні принципи судочинства, на яких тримається й сучасний цивільний процес. Навіть поверховий огляд джерел римського права показує, що римські юристи питанням процесу (судочинства) приділяли особливу увагу, оскільки завдяки формалізму суворе дотримання правил процедури було вирішальним під час розгляду цивільних справ. Як наголошував О. А. Підопригора, характеризуючи значення римського права, римлянам вдалося досягти таких висот правової культури, які здатні слугувати людству і в наші часи[3].

Вважаємо за доцільне з'ясування основних проявів засади публічності в римському цивільному процесі, що може допомогти глибше дослідити зміст засади гласності (публічності) в цивільному судочинстві України. Одразу ж зауважимо, що під поняттям «цивільний про-

[1] Полянский Ю. Е. Использование историко-аналитического подхода в процессе судебной реформы в Украине. *Актуальні проблеми держави і права.* 2009. Вип. 45. С. 310.

[2] Гусак О. С. Принципи судочинства в системі принципів права: теоретико-правові аспекти : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2017. С. 61.

[3] Підопригора О. А. Основи римського приватного права. Київ, 1997. С. 3–4.

цес» у Стародавньому Римі слід розуміти один із його історичних типів: легісакційний, формулярний, екстраординарний. Публічність більшою мірою притаманна першим двом історичним типам: легісакційному і формулярному[1]. Так, відомий дослідник римського права Е. Метзгер (*Metzger Ernest*) указує, що засада публічності керує формулярним і більш раннім легісакційним процесом. Розгляди цивільних справ, які відбувалися перед одним суддею, завжди були публічними. Відповідно до цієї вимоги публічна участь сторін обмежує можливість зловживання в процесі. Протилежністю публічності є не приватність, а секретність. Е. Метзгер (*Metzger Ernest*) зауважував, що засаду публічності не порушував той факт, що деякі судові процеси відбувалися в приватних будинках. Такі процеси також могли проходити публічно[2].

Свого часу український вчений-правознавець Л. М. Загурський наголосив, що публічність проходила через усі стадії процесу і римське право не знало з цього правила жодних винятків: обвинувачення виголошувалося публічно, оратори проголошували промови публічно, свідки викликалися в присутності інших осіб і навіть присяжні виносили вердикт усно, пошепки[3].

Легісакційний процес (назва від лат. *legis actio* – «позов, заснований на законі») виникає з 509 р. до н. е. і триває до 120 р. до н. е. Але це не означає, що до цього моменту римляни не знали судових інституцій. Так, Л. Н. Загурський свого часу вказував, що цар проводив суд у певні дні (*dies fasti*) на площі, тобто публічно[4]. Площа, на якій відбувався розгляд справ, називалася форум. Відомий *Forum Romanum* був місцем для розгляду цивільних і кримінальних справ. Отже, публічність римського процесу насамперед зумовлена місцем, де відбувався розгляд цивільних справ, – форумом. Згодом слово *forum*, яке позначало місце судової процедури, стало позначати суд. Л. Н. Загурський безпосередньо вказує, що компетентний суд у римлян називається *forum*[5].

[1] Kroytor V. The Principle of Publicity in Roman Civil Procedure. *Закон и жизнь*. 2013. №12 (263). С. 50.

[2] Metzger Ernest. Roman Judges, Case Law, and Principles of Procedure. *Law and History Review.* 2004. Vol. 22. №2. URL: http://hghltd.yandex.net/yandbtm?url=http://www.historycooperative.org/journals/lhr/22.2/metzger.html&text=jolowicz+\%26quot;case+law+in+roman+egypt\%26quot (дата звернення: 24.02.2020).

[3] Загурский Л. Н. Принципы римского гражданского и уголовного процесса : [монографія]. Харьков : Унив. тип., 1874. С. 431.

[4] Там само. С. 6.

[5] Там само. С. 323.

Наприклад, *forum rei* – суд за місцем перебування відповідача, *forum domicilii* – суд за місцем проживання, *forum delicti comissi* – суд за місцем скоєння правопорушення і т. д. Первинне ж значення слова *forum* – відкрите місце, площа[1]. Це слово зберегло значення «суд» і у деяких сучасних мовах. Так, наприклад, серед інших значень це слово має такі дефініції: італ. *foro* – суд; ісп. *foro* – суд, трибунал; нім. *Forum* – підсудність; англ. *forum* – суд[2].

Публічність римського процесу також була зумовлена часом, коли можна було подавати позови. Як уже було зазначено, позов слід було подавати в певні дні – *dies fasti*, яких було 40 на рік. Розгляду справ було присвячено літні та зимові місяці. Упродовж інших місяців, які були присвячені жнивам і збиранню винограду, претор не міг примусити з'явитися відповідача на розбір справи в стадії *in jus* (D. 2.12.1.). Тобто в Стародавньому Римі судові справи могли розглядатися за умови, якщо кожен член суспільства міг з'явитися на форум і бачити та слухати претора.

Одними із чинників, якими сторонам гарантувалась добросовісність претора, Л. М. Загурський називає саме усність і публічність процесу[3]. У легісакційному та формулярному процесах не допускалося винесення заочного рішення. Якщо рішення було винесено за відсутності відповідача, воно вважалося нікчемним (*sententia nullius esse momenti*). Римське право не знало суду над відсутніми – воно надавало особі річний строк для явки, погрожуючи конфіскацією майна в разі, коли особа порушувала це правило. Якщо ж особа все ж таки не з'являлася, злочин залишався непокараним, але суд не наважувався осудити громадянина заочно, бездоказово, без захисту[4]. Тут доречно зауважити, що сучасний цивільний процес України допускає можливість заочного рішення, що дещо викривлює вказане римське правило.

Слід також вказати, що виклик до суду (*in jus vocatio*) повинен був відбуватися публічно, при свідках (*antestatio*), до яких позивач звертався зі словами: «*Memento quod tu mihi in illa causa testis eris*!»

[1] Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения. М. : Юрид. лит., 1989. С. 136.

[2] Биография слов синонимического ряда со значением «собрание, объединение, союз» : лексикограф. пособие по интернационал. лексике / [под ред. М. С. Лапиной]. Харьков : Изд-во НУА, 2006. С. 98.

[3] Загурский Л. Н. Принципы римского гражданского и уголовного процесса : [монографія]. Харьков : Унив. тип., 1874. С. 326.

[4] Там само. С. 431.

(«Пам'ятай, що ти будеш мені свідком у цій справі!»). При цьому кількість свідків має виняткове значення для розгляду справи. Варто згадати відоме римське правило: «*Testis unus – testis nullus*» («Один свідок – не свідок»). Свідків мало бути щонайменше два, найбільша кількість за різними законами була визначена по-різному. Свідки надавали свої свідчення публічно, піддавалися перехресному допиту[1].

Проявом публічності римського цивільного процесу було також існування колегіального розгляду справ[2]. Так, справи, предметом яких була віндикація, а також справи про спадок, про землеволодіння, про особистий статус розглядала колегія центумвірів із 105 суддів (по 5 осіб із 35 триб). Тобто колегія мала у своєму складі представників з усіх адміністративно-територіальних одиниць тогочасної Римської держави. Для прискорення судової процедури претор як виняток міг призначити колегію з 3 або 5 осіб із рекуператорів, яка повинна була винести рішення через певний строк. Це відбувалося в процесах щодо відпущення на волю, відшкодування збитків на підставі міжнародних договорів, у процесах щодо вимагання та хабарів, а також серед іноземців[3].

Судове рішення в римському процесі, яке називалося *sententia*, було публічним. Складена суддею *sententia* публічно проголошувалась (ця дія мала назву *pronuntiatio*) і ставала *res judicata* (вирішеною справою), тобто законом для сторін, щодо якого неможливо було ініціювати жодного нового питання, ставала правом сторін. Суддя не міг вносити жодних змін у проголошене публічно рішення, тому що його повноваження завершувались разом із складанням і проголошенням рішення[4]. Тобто публічне проголошення судового рішення було певною гарантією для сторін, що стосовно їхнього вирішеного спору не буде розпочато іншої справи. Був навіть вислів: «*Res judicata pro veritate habetur*» («Судове рішення вважається істиною»). Саме публічне проголошення *(pronuntiatio)* надавало судовому рішенню такої сили, що мало своїм наслідком безповоротність останнього.

Формулярний процес тривав зі 120 р. до н. е. до кінця III ст. н. е. Сутність формулярного процесу полягала в тому, що претор складав

[1] Загурский Л. Н. Принципы римского гражданского и уголовного процесса : [монографія]. Харьков : Унив. тип., 1874. С. 363–364.

[2] Кройтор В. А. Засади публічності в римському цивільному процесі. *Підприємництво, господарство і право.* 2011. №4. С. 69.

[3] Темнов Е. И. Звучащая юриспруденция : монография. М. : Волтерс Клувер, 2010. С. 44.

[4] Загурский Л. Н. Принципы римского гражданского и уголовного процесса : [монографія]. Харьков : Унив. тип., 1874. С. 404.

письмову формулу, яка містила вказівки для присяжного судді, як вирішити спір. Однорідні справи повторювались у претора, і формула, яка була складена в одному випадку, слугувала зразком для складання формули в іншому випадку. Для економії праці зразкову формулу записували на особливу дерев'яну дошку (*album*), яку виставляли на форумі до загального відома[1]. З часом преторська практика виробила для більшості ситуацій постійні формули, які доводилися до загального відома через едикти у вигляді формулярів (бланкетів).

Отже, історичний тип формулярного процесу має ознаки публічності через видання преторами своїх постійних формул та едиктів, відповідно до яких судді повинні були вирішувати справи.

З настанням екстраординарного процесу засада публічності втрачає свою значущість, як і інші засади та принципи римського судочинства. За словами відомого правознавця І. О. Покровського, зміни у формах судочинства та заміна формулярного процесу екстраординарним означала докорінну зміну в низці основних принципів[2]. Судоустрій і судочинство періоду республіки істотно відрізнялися від устрою й судочинства імператорського періоду[3]. Скарга позивача заносилася в акти судових установ. Виклик до суду здійснювався урядовими чиновниками. Скарга позивача повідомлялася відповідачу офіційно. Саме судове засідання проходило в установі, у «секреті», за обмеженого доступу публіки. Усі стадії процесу оформлювалися письмово[4].

Саме ця остання форма римського цивільного процесу стала певним прототипом сучасної моделі судочинства[5]. Можна зробити висновок, що вимоги римської засади публічності цивільного процесу, яка була однією з основних засад легісакційного і формулярного процесів, не представлена в усій своїй повноті в сучасному цивільному процесі.

---

[1] Муромцев С. А. Гражданское право Древнего Рима / [отв. ред. А. Д. Рудоквас]. М. : Статут, 2003. С. 238.

[2] Покровский И. А. История римского права. Минск : Харвест, 2002. С. 155.

[3] Назаренко В. Поняття, сутність та тенденції розвитку юридичного процесу і юридичної процесуальної форми від Стародавнього Риму до сучасності. *Підприємництво, господарство і право.* 2010. №5. С. 7–11.

[4] Эклога. Византийский законодательный свод VIII века. Византийская книга Эпарха. Рязань: Александрия, 2006. С. 14.

[5] Кройтор В. А. Засади публічності в римському цивільному процесі. *Підприємництво, господарство і право.* 2011. №4. С. 70.

Розгляд питання про гласність (публічність) судового процесу в Давньому Римі яскраво свідчить, що за допомогою історико-правового аналізу можуть бути встановлені історичні джерела таких юридичних категорій цивільного процесуального права, як поняття, значення та системи принципів цивільного судочинства. Водночас слід зауважити, що це дослідження не є суто історико-правовим, тому звернення до цього методу обмежено рамками дослідження та науковою спеціальністю.

Сучасні тенденції розвитку правової системи зумовлюють основні напрями вітчизняної процесуальної науки, серед яких один з основних пов'язаний із процесами глобалізації. Як слушно зазначив В. О. Кірпічіков, світові глобалізаційні процеси вимагають більш глибинного осмислення, зокрема, з позиції юридичної компаративістики, що покликана сформувати належне уявлення про правову дійсність зарубіжних країн, а також перейняти їхній позитивний правовий досвід[1].

Основні тенденції розвитку системи судочинства України, як і будь-якої іншої країни, базуються, з одного боку, на узгодженні національного законодавства зі світовими досягненнями у сфері цивільного судочинства, а з іншого боку, ці тенденції повинні зважати на сучасні потреби країни з урахуванням національних особливостей. Усе це свідчить про актуальність проблеми, яку Ю. С. Шемшученко характеризує так: «До першочергових завдань, що стоять перед вітчизняною юридичною наукою сьогодні, належать завдання методологічного характеру, які поєднують теоретичний вимір проблеми з її практичним значенням. Важливим є також вектор для ефективного правового розвитку, що враховує вимоги, пов'язані з інтеграційними, глобалізаційними зрушеннями та національно-культурними, ментальними особливостями»[2]. Відповідно, на сьогодні порівняльно-правовий (компаративний) метод наукових досліджень в українській юридичній науці стає вкрай актуальним у зв'язку зі світовою глобалізацією, євроінтеграційними процесами та необхідністю адаптації вітчизняного законодавства й судочинства до європейських стандартів.

[1] Кірпічіков В. О. Еволюція юридичної компаративістики в Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. Вип. 3(28). Т. 1, 2019. С. 24.

[2] Шемшученко Ю. С. Вступне слово. *Альманах права*. *Правороз уміння та правореалізація: від теорії до практики* : наук.-практ. юрид. журн. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. Вип. 2. С. 7.

Порівняльний метод, за висловом Є. О. Нефедьєва, має розширити світогляд науки та показати інші, більш досконалі, форми процесу[1]. Як зазначається у правовій доктрині України, наукове визнання компаративного (порівняльного) підходу, який останнім часом активно розробляється й застосовується майже в усіх соціально-гуманітарних науках, його методологічний потенціал дозволяють припустити, що незабаром він має посісти у структурі методології науки місце, однопорядкове зі структурним, функціональним, системним, синергетичним та іншими загальнонауковими методологічними підходами[2].

У юридичній літературі справедливо наголошується на необхідності правильного, грамотного використання порівняльно-правового методу в цивільних процесуальних дослідженнях[3]. Як зазначає Ю. М. Жорнокуй, порівняльний метод пізнання правової дійсності є невіддільним елементом методології компаративістських досліджень[4]. Необхідно усвідомлювати, що навряд чи буде корисним механічне перенесення, бездумне запозичення іноземних правових норм і судових процедур до законодавства України без урахування соціокультурних умов, у яких вони існують в інших країнах. Наприклад, традиційний інститут для англосаксонської системи права – судовий прецедент.

На сучасному етапі розвитку правових систем у сфері правозастосування щодо захисту прав і свобод людини важливим напрямом, на наш погляд, є розв'язання проблеми взаємного впливу романо-германської та англосаксонської правових систем. У сучасних умовах глобалізації спостерігається тенденція зближення правових систем. Традиційні правові інститути романо-германської правової системи зазнають впливу прецедентно-правової судової практики. Водночас спостерігається вплив позитивістської правової системи на прецедентно-правову.

---

[1] Нефедьев Е. А. Задача и элементы науки гражданского процесса. Вступительная лекция (изд. 2-е). Казань : Тип. Император. ун-та, 1883. С. 10.

[2] Правова доктрина України : у 5 т. Т. 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2013. С. 228–229.

[3] Малешин Д. Я. Методология гражданского процессуального права. М. : Статут, 2010. С. 173.

[4] Жорнокуй Ю. М. Корпоративні конфлікти в акціонерних товариствах : цивільно-правовий аспект : монографія. Харків : Право, 2015. С. 38.

Ученими правомірно зазначається залежність побудови системи принципів судочинства від низки чинників, а саме:

1) залежність від підходів до типології держави і права. На підставі формаційного підходу можна виділити принципи рабовласницького, феодального, капіталістичного, соціалістичного права. Вважається також, що можливе виділення принципів, властивих праву перехідного періоду, тобто певного проміжного тимчасового інтервалу між різними типами права. На підставі цивілізаційного підходу до класифікації держави і права розмежовуються принципи права китайської, єгипетської, православної, західної цивілізацій та інших;

2) залежність від національної приналежності до країни. Природно, принципи права Німеччини відрізняються від принципів права, наприклад, Австрії, тощо;

3) залежність від приналежності права до якої-небудь правової сім'ї. Можна говорити про існування принципів англосаксонського права, романо-германського права, традиційного права;

4) відповідно до традиційних видів праворозуміння можна виділити принципи позитивного права і принципи природного права;

5) розрізняються принципи права залежно від того, який у державі політичний режим (авторитарний, демократичний чи ін.). Також звертається увага й на те, що є особливості принципів права залежно й від виду державного устрою, де принципи права федеративної держави відрізняються від принципів унітарної[1].

Застосування порівняльного методу необхідне в тих випадках, коли існує потреба в розумінні інститутів і норм окремих цивілізованих держав. Лише за допомогою встановлення подібностей та відмінностей, встановлення особливостей походження одних норм від інших або спільного походження норм двох держав від норм третьої держави, усвідомлення відмінностей тлумачення однієї й тієї самої норми в різних державах можемо виявити особливості походження та функціонування кожної правової норми[2].

Відомий науковець-юрист Є. Ерліх (*Eugen Ehrlich*) зазначав, що «для юриспруденції, як і для будь-якого іншого штучного вчення <…> мають цінність лише ті завдання, які можуть сприяти практичним

[1] Захаров А. Л. Межотраслевые принципы права : дис. … канд. юрид. наук. Саратов, 2005. С. 3–5.

[2] Ерліх Є. Порівняльний метод у науці публічного права. *Порівняльно-правові дослідження.* 2014. №1. С. 68.

діям»[1]. Цінність галузевої юридичної компаративістики багатьма сприймається саме з практичної точки зору як можливість надання законодавцю, судді або практикуючому юристу пропозицій для подальшого вдосконалення національного правопорядку. Однак поки вона сприйматиметься таким чином, то «матиме «національне забарвлення», оскільки розглядає національні правові норми як відправний пункт і передбачає насамперед їхнє удосконалення»[2].

Для реалізації стратегічного курсу України на інтеграцію до Європейського Союзу, забезпечення всебічного входження України в європейський правовий простір, законодавство України, що регулює відносини, пов'язані із судоустроєм та судочинством, повинно бути адаптоване до загальноєвропейського цивільного процесуального законодавства. Указ Президента України від 26.05.2015 р. №287 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 06.05.2015 р. «Про Стратегію національної безпеки України»[3] чітко формує євроінтеграційні прагнення України та враховує новий етап відносин між нашою державою та Євросоюзом, що закладений в Угоді про асоціацію та відповідає реаліям сьогодення. Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу передбачає, що адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу полягає в зближенні із сучасною європейською системою права, що забезпечить розвиток політичної, підприємницької, соціальної, культурної активності громадян України, економічний розвиток держави в рамках ЄС і сприятиме поступовому зростанню добробуту громадян, приведенню його до рівня, що склався в державах – членах ЄС.

Важливим етапом на шляху зближення цивільного процесуального законодавства України із сучасною європейською системою права є ратифікація міжнародно-правових актів і приєднання України до міжнародно-правових актів у сфері судоустрою та судочинства, які також стають частиною національного цивільного процесуального законодавства України.

---

[1] Ehrlich E. Zur juristischen Logik. *Archiv fur die civilistische Praxis.* 1917. Vol. 115. P. 20.

[2] Кьотц Х. Старі та нові проблеми порівняльного права. *Порівняльне правознавство.* 2012. №1–2. С. 93.

[3] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 26.05.2015 №287. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015 (дата звернення: 24.04.2020).

У даній праці порівняльно-правовий метод використаний з метою встановлення ефективності використання в цивільному судочинстві тих чи інших країн підходів до закріплення та використання категорії принципів цивільного судочинства та їх системи, на його відповідність європейським стандартам захисту прав людини, встановлення можливості запозичення позитивного досвіду правового регулювання.

Важливе значення має й функціональний метод, який забезпечує пізнання умов функціонування принципів цивільного судочинства та права, установлення закономірностей їхнього розвитку, динаміки зміни їхнього функціонального призначення, а також установлення сучасних особливостей функціонального призначення принципів цивільного судочинства та їхньої системи з огляду на поточні трансформаційні процеси, які відбуваються в суспільстві, державі та правовій системі в контексті реформування державно-правових явищ.

Наступний метод, що потенційно може бути застосований для дослідження теоретико-правових аспектів принципів цивільного судочинства, – формально-логічний. Завдяки цьому методу можливо виокремити спільні ознаки між принципами права та принципами цивільного судочинства, встановити відмінності між ними, а також вивчити закономірності їхнього розвитку надалі.

В. С. Нерсесянц наголошує на тому, що в юридичній науці успішно застосовуються такі філософські та загальнонаукові методи, як метод і прийоми логіки, системного і структурно-функціонального аналізу, моделювання, експериментування тощо. Ефективність використання в юриспруденції цих та інших методів, способів, прийомів і засобів дослідження залежить від належної конкретизації (юридизації) їхнього теоретико-пізнавального потенціалу й можливостей під специфічним кутом зору цілей і завдань юридичного пізнання, розуміння та вимог юридичного методу[1]. Такий методологічний підхід поділяє О. Ф. Скакун, яка зазначає, що перед тим, як метод іншої науки набуде статусу дослідницького підходу в юриспруденції, він потребує адаптації та творчого переосмислення. Проте науковець зауважує, що такий метод не може конкурувати з предметною змістовністю спеціальних юридичних методів[2].

[1] Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства : учеб. для вузов. М. : НОРМА ; ИНФРА-М, 1999. С. 23.

[2] Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : учебник. Харьков : Эспада, 2007. С. 29.

Окреслюючи коло філософських і загальнонаукових методів дослідження, які планується залучити до дослідження принципів цивільного судочинства та їхньої системи, маємо зазначити, що таке дослідження передбачає наявність інтегрованих знань у галузі інших галузей права. Без цього неможливо провести будь-яке повноцінне наукове дослідження у сфері процесуальних наук, зокрема й у цивільному процесуальному праві. У зв'язку з цим більшість досліджень процесуальних галузей права є такими складними. Для проведення наукових досліджень у таких ускладнених формах недостатньо застосовувати тільки комплекс філософських і загальнонаукових методів дослідження, суть яких полягає в окресленні діалектики розвитку цивільного судочинства, оскільки всі без винятку наукові дослідження надалі поділяються на певні його складові, створюючи у своєму кінцевому результаті певну систему.

Аналіз принципів цивільного судочинства в системі принципів права потребує використання спеціально-наукових методів, які є результатом функціонування юридичних наук і можуть бути застосовані до вивчення теоретико-правових аспектів принципів цивільного судочинства в системі принципів права.

Тут ми маємо говорити про функціональні можливості соціологічного методу, який використовується переважно в соціології, проте може бути застосований і до предмета нашого дослідження. Його використання націлене на вивчення соціальної обумовленості, соціальної дії та соціальної ефективності принципів цивільного судочинства, а також на аналіз зворотного характеру дії різноманітних соціальних факторів, які впливають на становлення та функціонування вказаних принципів.

Важливе значення має також метод правового моделювання, який забезпечує вивчення принципів цивільного судочинства як певних ідеальних моделей організації цивільного судочинства, функціонування принципів цивільного судочинства та їхньої системи тощо. Використати цей метод доцільно для побудови ефективної моделі, яка надалі може й має бути впроваджена в процесі вдосконалення цивільного судочинства. Використання методу правового моделювання в контексті проблематики цієї монографічної роботи дасть змогу сформулювати й обґрунтувати модель функціонування принципів цивільного судочинства, виокремити їхні різновиди, розробити ефективну модель їхньої взаємодії та функціонування для максимального досягнення мети правового регулювання та здійснення цивільного судочинства як такого.

Метод правового прогнозування пов'язаний із методом моделювання і у свою чергу потенційно може дати змогу зробити різноманітні прогнози щодо перспектив удосконалення функціонування принципів цивільного судочинства. Зокрема, цей метод може бути використаний в аспекті визначення проблем і шляхів удосконалення ефективності принципів цивільного судочинства в Україні шляхом аналізу проблем, які існують на сьогодні в аспекті функціонування цих принципів, а також тих тенденцій, які стосуються реформування та вдосконалення судової системи й правової системи України.

Важливу роль відіграє і статистичний метод. Використання статистичного методу забезпечує вивчення кількісних змін різноманітних державно-правових категорій із метою вироблення певних рекомендацій для вдосконалення практики. Статистичний метод дослідження має більш високий рівень узагальнення та дозволяє отримати цілісне враження про ефективність застосування судами тієї чи іншої процесуальної норми, тому що інформація, отримана внаслідок застосування цього методу, вивільнена від випадкових чинників завдяки дії закону великих чисел. Аналіз статистичних даних може дозволити отримувати об'єктивну інформацію про процеси, що відбуваються в системі судоустрою та судочинстві.

Використання цього методу може бути здійснено в аспекті аналізу статистичних даних судової практики, що стосується характеру поширеності використання принципів цивільного судочинства в межах судової правозастосовної діяльності. Надалі, ґрунтуючись на аналізі статистичних даних, є можливість вироблення певних рекомендацій, які стосуватимуться вдосконалення дієвості принципів цивільного судочинства в сучасних умовах розвитку правової системи України.

Використання так званого формально-догматичного або спеціально-юридичного методу слугуватиме засобом визначення поняттєвості явищ шляхом визначення конкретних ознак досліджуваного явища та обґрунтування його місця в системі поняттєво-категоріального апарату. Формально-догматичний метод сформувався під впливом вчення відомого австрійсько-німецького юриста Г. Кельзена (нім. *Hans Kelsen*) про «чисте право», спрямоване на пізнання самого лише права й «очищення» предмета пізнання від усього того, що не є правом у точному сенсі[1].

[1] Кельзен Г. Чистое учение о праве. 2-е изд. / пер. с нем. М. В. Антонова, С. В. Лёзова. СПб. : АлефПресс, 2015. С. 10.

Нині неможливо здійснити наукове дослідження у сфері права без застосування формально-догматичного методу, який концентрує дослідження навколо догми права. Догму права С. С. Алексєєв характеризує як практично значущі факти, наявні правові реалії: чинні юридичні норми, закони, юридичні прецеденти, правові звичаї, їх розуміння, тлумачення, практику їхнього застосування (все те, що під іншою точкою зору має назву «позитивне право»)[1]. Цей термін (догма права) означає твердість і незаперечність самої основи, відповідно до якої розв'язуються всі юридичні питання[2].

У результаті аналітичного опрацювання догми права, якщо воно проведене на належному науковому й методичному рівнях відповідно до вимог формальної логіки, розкривається деталізована юридична картина тієї чи іншої ділянки, фрагмента законодавства, судової практики, оголюється їхній юридичний зміст, відпрацьовуються найбільш доцільні прийоми та форми юридичних дій, висуваються та відпрацьовуються пропозиції щодо вдосконалення відповідних юридичних норм та інститутів[3].

Трансформуючи функціональні можливості вказаного методу на предмет нашого монографічного дослідження, ми можемо говорити про те, що цей метод може бути застосований для того, щоб обґрунтувати поняття принципів цивільного судочинства та їхньої системи в понятєво-категоріальному апараті науки цивільного процесуального права для визначення їхніх відмінних і спільних ознак із принципами права та їхньою системою.

Своєрідним містком між галузевою юридичною наукою та філософією (філософією права) є загальнотеоретична юриспруденція. В юридичній літературі зазначається, що філософія права є методологією теорії держави і права, а обидві ці системи знань слугують методологічною основою для конкретних юридичних наук, відмінність лише в тому, що філософія права є загальною методологією, а загальна теорія права – безпосередньою методологією осягнення правової реальності[4]. Оскільки закономірності дійсності відбиваються в теоретично-

[1] Алексеев С. С. Собрание сочинений : в 10 т. [+ справоч. том]. Т. 6: Восхождение к праву. М. : Статут, 2010. С. 12.

[2] Там само. С. 19.

[3] Там само. С. 12–13.

[4] Иконникова Г. И. Философия права : учеб. для магистров. М. : Юрайт, 2012. С. 27–28; Оборотов Ю. Н. Актуализация методологической функции общетеоретической юриспруденции. *Актуальні проблеми держави і права.* 2012. Вип. 67. С. 102–103.

му знанні, то між теорією та методом існує нерозривний зв'язок. Як складний синтез суб'єктивного та об'єктивного, метод завжди спирається на сучасну теорію, має теоретично опосередкований характер[1].

Наукове дослідження принципів цивільного судочинства та їхньої системи спирається на більш загальні положення про правозастосування, правові принципи та їхню систему, вироблені загальнотеоретичною юриспруденцією. Загалом загальнотеоретична юриспруденція являє собою фундаментальну сферу правознавства. Вироблені нею категоріальний апарат, концептуальні засади та положення формують правову свідомість кожного науковця, який проводить дослідження у сфері права, утворюють інструментарій юридичної науки, є методологічним підґрунтям будь-якого наукового дослідження в юридичній науці, зокрема, й учення принципів цивільного судочинства та їхньої системи. В теорії держави і права, писав О. В. Сурілов, безліч її положень виконують методологічну функцію. На цій підставі теорію держави і права в системі юридичного знання прийнято вважати методологічною наукою[2]. Загальнотеоретична юриспруденція, зазначає Ю. М. Оборотов, покликана дисциплінувати думку юриста й формувати правове мислення та державні погляди, що відповідають рівню розвитку сучасної реальності права й держави[3]. Тому кожне положення, твердження, висновок, що стосуються принципів цивільного процесуального права та їхньої системи, ґрунтуючись на досягненнях науки цивільного процесуального права, водночас зроблені під впливом доробку вчених у сфері загальнотеоретичної юриспруденції та не йдуть урозріз із ним.

[1] Методология социалистического правоведения : учеб. пособие / А. В. Сурилов, Л. Д. Долгополова, О. Е. Ежова. Киев : УМК ВО при Минвузе УССР, 1988. С. 7.

[2] Там само. С.10.

[3] Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс : учебник / под ред. Ю. Н. Оборотова. Одесса : Феникс, 2011. С. 12.

РОЗДІЛ 2

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОКТРИНИ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА: СУТНІСТЬ І ПІДХОДИ ДО СИСТЕМНОГО ЗАСТОСУВАННЯ

2.1. Принципи цивільного судочинства як цивільно-процесуальна категорія: поняття та ознаки

Цивільне процесуальне право України є однією з галузей права, які у своїй сукупності складають систему національного права. Цій галузі притаманні як загальні риси, що властиві праву взагалі, так і специфічні, характерні лише для цивільного процесуального права. Зокрема, зазначене повністю стосується принципів цивільного процесуального права. Традиційно проблематика принципів належить до фундаментальної юриспруденції – як галузевої, так і загальнотеоретичної[1]. Погодимося з О. В. Ісаєнковою, що без принципів неможливо уявити остаточну модель галузі права, оскільки саме принципи мають надати цілісності результату законопроєктної роботи щодо правосуддя в цивільних справах, починаючи з відповідності одна одній окремих норм. Принципи є певною ланкою, категорією, яка прагне досягнення поставленої мети – оптимального захисту порушених або оспорюваних прав, свобод і охоронюваних законом інтересів[2]. Відповідно, основним напрямом у процесі дослідження принципів цивільного судочинства на сучасному етапі має стати комплексне й повне сприйняття всіх його характеристик.

[1] Притика Ю. Система принципів третейського розгляду. *Право України*. 2004. № 1. С. 11.

[2] Исаенкова О. В. Современное состояние системы принципов гражданского процессуального права России. *Научные очерки. De jure, de facto.* Караганда : Изд-во КарГУ, 2017. С. 16–22.

Перед тим як порушити питання про низку проблем, пов'язаних із визначенням системи та змісту принципів, які відображають специфіку галузі цивільного процесуального права, окреслити їхній подальший розвиток у зв'язку з прийняттям нового ЦПК України 2004 р.[1] і набуттям чинності ЦПК України в новій редакції (2017)[2], у цьому підрозділі визначено за ***мету встановити, що розуміється під принципом цивільного судочинства взагалі, та дати легальне поняття, зокрема виокремити та охарактеризувати ознаки такого поняття.***

Складно дати однозначне й вичерпне визначення поняття принципів цивільного процесуального права, оскільки в юридичній літературі дотепер не досягнуто єдності думок із питань визначення поняття як принципів права взагалі, так і принципів цивільного судочинства. Неоднозначність доктринального поняття «принципи цивільного судочинства» та практичні потреби в правозастосуванні обумовлюють актуальність звернення в наукових дослідженнях до проблеми визначення поняття «принципи цивільного судочинства». Як слушно зауважила О. С. Гусак, у системі наукових юридичних досліджень принципове значення має аналіз понятт'єво-категоріального апарату. Актуальність такого дослідження має як теоретико-правове підґрунтя, так і практичну необхідність доктринального пізнання, оскільки має забезпечити науково обґрунтований підхід до однозначного розуміння відповідних правових категорій, а в практичному плані має сприяти виробленню єдиних підходів до розуміння категорій юриспруденції з метою їхнього правильного та однотипного застосування в межах юридичної практичної діяльності[3]. Однозначне розуміння точного юридичного змісту й наукового визначення принципів являє собою необхідну умову розвитку юридичних наук. Тому, зважаючи на актуальність і необхідність наукового переосмислення поняттєвого розуміння «принципів цивільного судочинства», у монографії й здійснено відповідну спробу. Згідно із зазначеним, у межах цього підрозділу праці поставлено такі ***завдання***:

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004. *Офіційний вісник України.* 2004. №16. Ст. 1088.

[2] Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017. *Голос України.* 2017. 28 листоп. №221–222.

[3] Гусак О. С. Принципи судочинства в системі принципів права: теоретико-правові аспекти : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2017. С. 70.

– використовуючи формально-юридичний метод наукового дослідження, здійснити узагальнення стану доктринального розуміння поняття «принципи цивільного судочинства» з погляду таких наук, як філологія, філософія, філософія права та теорія права;

– ураховуючи напрацювання вчених щодо доктринального розуміння поняття «принципи» у науках філологія, філософія, філософія права та теорія права, уточнити доктринальне визначення поняття «принципи цивільного судочинства» вже в межах науки цивільного процесуального права, наповнити поняття новим сутнісним контекстом;

– виокремити та охарактеризувати ознаки принципів цивільного судочинства з урахуванням сучасних особливостей доктринального розуміння цього поняття та практики їхньої реалізації.

З огляду на визначені нами завдання спробуємо узагальнити стан наукового розуміння принципів цивільного судочинства як самостійного юридичного поняття.

Ураховуючи, що цивільне процесуальне право є однією з галузей права, питання принципів цивільного права неможливо розглядати, не торкаючись принципів права взагалі. Дослідженню принципів цивільного процесуального права має передувати розгляд генезису терміна «принцип», його різних дефініцій і комплексний аналіз насамперед з ***погляду таких наук, як філологія, філософія, філософія права та теорія права.*** У межах вказаних галузей наук відбувається уточнення визначення поняття принципу, ведеться пошук суттєвих ознак, що характеризують визначення поняття принципу, проводиться їхня систематизація з використанням різних методологічних прийомів дослідження. При цьому можна констатувати, що існуюча неоднозначність, наявного доктринального визначення поняття «принципи цивільного судочинства» обумовила виникнення досить широкого спектра авторських підходів до розуміння принципів цивільного судочинства. Доречно буде на підтвердження зазначеної тези навести позицію М. І. Панова про те, що «понятійний апарат юридичної науки є не тільки цілісним, а й системним логіко-юридичним утворенням, в якому всі поняття, категорії і терміни знаходяться у взаємозв'язку і взаємозалежності, у відносинах не тільки координації, а й субординації. Фактором, що надає йому системоутворювальний характер, виступає, як відзначалося, перш за все предмет юридичної науки в його єдності та різноманітті. Так, філософія і теорія права як науки, що розробляють найбільш загальні і фундаментальні проблеми державно-правових

явищ, формують відносно досконалу систему категорій понять і термінологію цих наук, що за обсягом узагальнення і значення мають статус правових (філософсько-правових) категорій. Їх методологічне значення полягає в тому, що вони багато в чому впливають на характер і зміст системи категорій, понять галузевих наук (конституційного, цивільного, кримінального права та ін.). Правові категорії (держава, право, правопорядок, законність, норма права, правопорушення та ін.) – це базис для категорій і понять галузевих наук, які у своїх розробках повинні виходити з категорій філософії права й теорії права як із фундаментальних і визначальних»[1]. Вважаємо, що є всі підстави продовжити визначений вченим ряд правових категорій, які є базисом для категорій і понять галузевих наук, включенням принципів права.

Маємо зазначити, що «принцип» походить від латинського *principium* – початок, основа у філософії, те, що лежить в основі деякої сукупності фактів або знань, із збереженням первинного відтінку[2]. Ще древні звертали увагу на те, що «принцип є найважливішою частиною всього» (principium est potissima pars cujuque rei).

Філологи, залежно від сфери застосування, формулюють кілька визначень поняття принципу. За словником відомого лінгвіста С. І. Ожегова, принципи розглядаються як: «основне, вихідне положення якої-небудь теорії, вчення, світогляд, теоретична програма; переконання, погляд на речі; основна особливість в устрої чого-небудь»[3]. За словником вітчизняного лексикографа В. І. Даля, «принцип – це наукова або етична засада, правило, основа, від якої не відступають»; «засада – джерело, основа»[4].

Слід зауважити, що в старожитній українській мові термін «принцип» практично не вживався. Так, у фундаментальному Словнику української мови Бориса Грінченка він не згадується, але вживається поняття «засади» у значенні «підґрунтя, основа»[5]. У Великому тлумач-

[1] Панов М. І. Системний підхід у дослідженнях проблем співвідношення і взаємозв'язку понятійних апаратів юридичних наук. *Liber Amicorum Вячеслав Комаров* / упоряд. Т. Комарова ; за ред. Т. Комарової. Харків : Право, 2020. С. 794.

[2] Короткий тлумачний словник української мови / [уклад. Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька (відп. ред.), В. Л. Карпова та ін.]. Київ : Радян. шк., 1978. С. 214.

[3] Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. М., 1994. С. 585.

[4] Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. М. : Русский язык, 1989. С. 431, 494.

[5] Словник української мови : в 4 т. Т. 2 : О – П ; Упорядкував з додатком власн. матеріалу Б. Грінченко; НАН України. Ін-т укр. мови. Київ : Наук. думка, 1996. С. 92.

ному словнику української мови наводяться такі інтерпретації цього слова: 1) вихідне положення, основний закон якої-небудь науки, теорії, наукової системи, напряму та інше; 2) особливість, правило або спосіб, покладені в основу створення, здійснення або діяльності чого-небудь; 3) переконання, норма, правило, яким хто-небудь керується в житті, поведінці; 4) основа чогось; те головне, на чому ґрунтується, базується що-небудь; вихідне, головне положення, принцип; основа світогляду, правило поведінки[1]. Короткий філологічний аналіз дозволяє зробити, зокрема, висновок про те, що ***терміни «принцип» і «засада» з погляду науки філології є фактично тотожними поняттями.***

Саме в такому варіанті зазвичай і використовуються зазначені терміни «принцип» і «засада» у текстах нормативно-правових актів, зокрема й ЦПК України, та в юридичній літературі. Слід зауважити, що питанню співвідношення категорій «принципи» та «основні засади» («загальні засади») в літературі з цивільного процесу приділено недостатньо уваги, оскільки вони використовувалися як синоніми. Так, В. В. Комаров зазначає, що характеристика принципів цивільного процесуального права як основних засад має суттєве значення, оскільки принципи є вихідними засадами, закріпленими в міжнародному праві та чинному законодавстві, на яких повинні ґрунтуватися процесуальне законодавство та практика його застосування[2]. Н. Ю. Сакара також розглядає «основні засади цивільного судочинства» та «принципи цивільного процесуального права» як синоніми[3].

Разом з тим висловлюються й протилежні точки зору. Наприклад, О. Ф. Воронов вважає, що їх не можна ототожнювати, оскільки поняття «основні засади» дещо ширше за принципи, адже воно включає не лише власне норми-принципи, але й норми про законодавство, що регулює цивільне судочинство, норми про завдання цивільного судочинства, деякі інші норми, що містяться у гл. 1 ЦПК «Основні положення»[4].

У ч. 3 ст. 2 ЦПК України йдеться про основні засади (принципи) цивільного судочинства, а у ст. 10 ЦПК України одна з основних засад

[1] Великий тлумачний словник сучасної української мови / кер. вид. проекту П. М. Мовчан, В. В. Німчук, В. Й. Клічак. Київ : Дніпро, 2009. С. 891.

[2] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 116.

[3] Сакара Н. Ю. Основні засади цивільного судочинства та розумність строків розгляду справи судом. *Проблеми законності.* 2018. Вип. 142. С. 77.

[4] Воронов А. Ф. Принципы гражданского процесса: прошлое, настоящее, будущее. М. : Городец, 2009. С. 33.

(принципів) – верховенство права – іменується вже тільки принципом. Зважаючи на те, що в загальній теорії права більш усталеним є використання терміна «принцип», під час дослідження вчення про принципи цивільного судочинства та їхні системи використовуватимемо саме його.

У зв'язку з проблемою, що розглядається, варто звернутися й до розуміння принципів у ***науці філософії***. З філософської точки зору поняття «принцип» трактується значно ширше, ніж у філології. Філософська енциклопедія містить таке визначення терміна «принцип»: «Принцип (від лат. principium – початок, основа) – у філософії те, що й підстава, тобто те, що лежить в основі деякої сукупності фактів або знань»[1]. Енциклопедія Британіка щодо філософії оперує терміном *first principle*, який зіставляється з терміном давньогрецької філософії «архе»: «first principle, від arche (philos)»[2].

Принципи, за Аристотелем, – одне з начал пізнання. У вченні про етику й метафізику він розглядав принципи як моральні начала, обов'язкові норми людської діяльності[3]. Англійський філософ Ф. Бекон вважав, що принципи є первинною сутністю речей[4]. Інший видатний англійський філософ Т. Гоббс (*Thomas Hobbes*) визначив принципи як єдині основи науки[5]. Значну увагу поняттю принципу приділено у працях німецького філософа І. Канта (*Immanuel Kant*). Цей термін І. Кант уживав у таких значеннях: «основоположення», «правило», «умова», «початок», «закон», «норма», «постулат», «форма», «інтерес», «імператив» та ін.[6] Проблема принципів розглядається ним нерозривно з проблемою обґрунтування можливостей науки. На його думку, не кожне загальне положення може бути принципом. І лише те знання можна назвати принципом, у якому пізнається окреме в загальному за допомогою понять. Відповідно знання, отримані з понять, І. Кант називає «принципами в абсолютному сенсі», а інші загальні положення називає «відносними принципами»[7].

[1] Философская энциклопедия : в 5 т. М. : Совет. энцикл., 1967. Т. 4. С. 365.

[2] The New Encyclopedia Britannica. Toronto, 1995. P. 702.

[3] Аристотель. Метафизика / пер. и прим. А. В. Кубицкого. М. ; Л. : Изд. АН СССР, 1934. С. 76.

[4] Бэкон Ф. О принципах и началах. М. : Гос. соц.-экон. изд-во 1937. С. 14.

[5] Гоббс Т. Избранные произведения : в 2 т. М., 1964. Т. 1. С. 439.

[6] Мельникова А. В. Проблема принципа в гносеологии Канта. Иркутск, 1990. С. 7.

[7] Кант И. Сочинения : в 6 т. М. : Мысль, 1964. Т. 3. С. 341.

Як зазначав французький соціаліст П. Прудон (*Pierre-Joseph Proudhon*) принципи взагалі – душа історії. Будь-який предмет має свою ідею, отже, свій принцип і свій закон; будь-яке явище відповідає певній ідеї; ніщо не відбувається у світі без ідеї – усе це є аксіомою новітньої філософії. На принципах ґрунтується все життя народів і все моральне значення їхнього побуту; через певні принципи здійснюються державні перевороти, вмирають і відроджуються спільноти[1].

Представники ***сучасної науки філософії*** надають проблематиці поняття «принцип» не меншого значення. Так, сучасний філософ права С. І. Максимов, відзначаючи значення засад права, вказує: «…право, аби виконувати функцію обмеження свавілля влади, повинно мати свій власний, тобто не будь-який (несвавільний) зміст. А це можливо, якщо воно (право) спирається на певні засади, які детермінують його зміст»[2].

Німецький філософ і соціолог права Г. Ротлойтнер (*Rottleuther H.*) у книзі «Засади права» (2005) під засадами права розуміє «фундаментальні, наріжні елементи, які використовуються у визначенні поняття права, або основні поняття, які використовуються для пояснення найважливіших особливостей чи «сутності» права»[3].

В. М. Дьомін вважає, що принцип – це особлива форма наукового пізнання, що забезпечує цілісний зв'язок між фактами, поняттями, законами й теоріями, що направляє процес пізнання й практичного перетворення дійсності[4]. В. М. Дьомін виокремив близько двох десятків загальних визначень «принципу», що розглядаються як першооснова, підстава, аксіома, центральне поняття, основне теоретичне знання тощо[5]. На думку М. І. Кондакова, принцип – це основоположна першооснова, основне положення, передумова якої-небудь теорії, концепції[6].

Під принципом розуміють центральне поняття, основу системи, що становить узагальнення й поширення будь-якого положення на всі явища тієї галузі, з якої цей принцип абстрагований. Будь-який предмет має свою ідею, отже, свій принцип і свій закон, будь-яке явище відпо-

[1] Прудон П. Война и мир: исследование о принципе и содержании международного права. М. : Изд. А. Черенина и К°, 1864. 297 с.

[2] Максимов С. І. До питання про засади права: спроба систематизації. *Право України.* 2011. №8. С. 38.

[3] Rottleuther H. Foundation of Law. Dordrecht, 2005. P. 1.

[4] Демин В. Н. Принцип как форма научного познания. М. : Изд-во Москов. ун-та, 1976. С. 17.

[5] Демин В. Н. Принципы как форма научного познания : монография. М. : Изд-во Москов. ун-та, 1976. С. 7.

[6] Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. М. : Наука, 1975. С. 477.

відає якійсь ідеї, ніщо не відбувається у світі, не виражаючи якоїсь ідеї, – усе це є аксіомою новітньої філософії[1]. Таким чином, можна зробити висновок про те, що принцип є вихідним положенням, системотворчим елементом, якому підпорядковані та компліментарні всі інші складові системи. Як зазначив Г. М. Мамка, принципи права являють собою найважливішу юридичну категорію, що є з'єднувальним ланцюжком між філософською та юридично-догматичною інтерпретаціями права[2].

У ***логічному розумінні принцип*** – центральне поняття, основа системи, що є узагальненням і поширенням певного положення на всі явища тієї галузі, з якої цей принцип абстрагований. Під принципом дії, що по-іншому називається максимою, розуміють, наприклад, етичну норму, яка характеризує відносини людей у суспільстві[3]. У суб'єктивному розумінні означає основне припущення, передумову, в об'єктивному розумінні – вихідний пункт, першооснову[4].

У цьому контексті цінним є розуміння самого поняття «принцип» в інших наукових сферах. Так, «принцип відносності» використовується як основоположне твердження і в ньютонівській механіці, і в теорії відносності Ейнштейна. Щодо цього англійський вчений Дж. Тарріс (*Jon Harris*) в енциклопедії *Lexicon Technicum* зазначив: «Слово це зазвичай використовується в дуже загальних смислах; інколи воно означає те ж саме, що і «максима», «аксіома» або «зручне правило», згідно з якими слід діяти. <… > Інколи воно означає «очевидне правило», «загальновідоме». <… > Інколи вживається в значенні «рудименти» або «елементи», як, наприклад, коли ми говоримо «принципи геометрії». <… > І в хімії воно також означає «первинні складові»[5].

Таким чином, зважаючи на етимологію поняття «принцип», вважаємо за доцільне концептуально солідаризуватися з тими ученими, які характеризують зміст поняття «принципи» крізь призму «первісного», «першооснови», «головного» тощо. ***Філософське поняття про прин-***

[1] Історія вчень про державу і право : хрестоматія для юрид. вузів і ф-тів / [за ред. Г. Г. Демиденка]. [2-ге вид., доп. і змін.]. Харків : Легас, 2002. С. 44.

[2] Мамка Г. М. Засади кримінального провадження: наукові та правові основи : дис. … д-ра юрид. наук. Ірпінь, 2019. С. 158.

[3] Философский энциклопедический словарь. М. : ИНФРА-М, 1997. С. 363.

[4] Краткая философская энциклопедия. М. : Прогресс, 1994. С. 363.

[5] Lexicon Technicum: Or, An Universal English Dictionary of Arts and Sciences. Harris John. №2. URL: https://books.google.com.ua/books?id=gUsoAQAAMAAJ&printsec=frontcover& hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 28.06.2019).

ципи правова наука надалі може змінювати, конкретизувати й наповнювати специфічним змістом відповідно до власних потреб. Як зазначає А. М. Колодій, юридичне мислення дедалі глибше проникає в сутність соціальних процесів і явищ, які мають правову природу, у результаті чого виявлені закономірності переводяться у відповідні нормативно-керівні положення загального характеру – принципи права[1]. У цій частині праці маємо, зокрема, з'ясувати характер співвідношення таких термінів, як «*принципи права»* і «*правові принципи».* Підходи в цій сфері існують різні: деякі вчені формально розглядають ці поняття не як однозначні, але, по суті, ототожнюють їх, вдаючись під час характеристики процесу трансформації «правових принципів» у «принципи права» до «словесних перестановок», «гри слів»[2] тощо; інші дослідники, своєю чергою, зазначають, що взагалі не існує суттєвої різниці у вживанні понять «*правовий принцип»* чи «*принцип права»,* адже вони є тотожними[3]. Крім цього, існує точка зору, що вживання означених двох термінів як рівнозначних не може вважатися коректним[4]. На наш погляд, потреби вводити в юридичний обіг ще одного поняття з іншим наповненням не має потреби, бо мова йде про принципи, які генетично пов'язані з правом, тому вважаємо, що ці поняття можуть бути синонімами.

Слід наголосити на тому, що ***в основу розуміння принципів права вченими в галузі права закладається відповідно той або інший підхід до праворозуміння.*** С. І. Максимов слушно наголошує на тому, що «…розпочинаючи дослідження засад права, слід запропонувати відповідне розуміння того, що є право. Проте тут виникає ситуація герменевтичного кола: зрозуміти, що таке засади права, ми можемо лише після того, як зрозуміємо, що таке право, проте сказати, що воно таке, ми можемо, лише зрозумівши його засади»[5].

---

[1] Колодій А. М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. С. 13–14.

[2] Пилипенко П. Д. Проблеми теорії трудового права : монографія. Львів : Вид. центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 1999. С. 54.

[3] Шишко Г. Б., Мелешко Х. Т. Правовое регулирование аттестации и формирования резерва кадров : монография. Минск : Молодеж. науч. о-во, 2001. С. 26, 27.

[4] Див.: Проскуряков П. Д. Реалізація принципів трудового права при проходженні служби в органах внутрішніх справ України : дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2010. С. 45.

[5] Максимов С. І. До питання про засади права: спроба систематизації. *Право України.* 2011. № 8. С. 40.

Це пояснюється тим, що поняття принципу має насамперед правовий характер, і від того, як розумітиметься сама правова категорія «право», і залежатиме надалі розуміння відповідних правових явищ або процесів. Як зазначив С. І. Максимов, вихідним пунктом праворозуміння є поняття права, яке розгортається в певну юридичну теорію (концепцію) права[1]. Як стверджує А. А. Козловський, у праві існує безліч концепцій як стосовно загальної природи права, так і щодо розуміння окремих інститутів чи базових галузевих категорій і понять. Така кількість концепцій значно ускладнює й уповільнює процес ознайомлення з ними, визначення їхньої пізнавальної цінності й теоретичного їх засвоєння[2].

Як зазначив відомий теоретик права і соціолог Б. О. Кістяківський: «У жодній іншій науці немає стільки суперечливих теорій, як у науці про право. При першому знайомстві з нею виникає таке враження, ніби вона тільки й складається з теорій, що взаємно виключають одна одну. Найбільш основні питання про сутність і невід'ємні властивості права вирішуються різними представниками науки про право зовсім по-різному. Спір між теоретиками права виникає вже на початку наукового пізнання права; навіть більше, саме з приводу вихідного питання – до якої галузі явищ належить право – починається непримиренний поділ напрямків і шкіл у науці, що цікавить нас. Достатньо згадати найбільш суттєві відповіді на це останнє питання, щоб відразу отримати яскраве уявлення про те, в якому невизначеному стані перебуває ця сфера наукового знання»[3]. Оцінка видатного вченого сьогодні ще більш актуальна, ніж століття тому.

С. І. Максимов зазначає, що в найзагальнішому сенсі праворозуміння є певними уявленнями про сутність або природу права. Тому саме розв'язання питання про природу права є ключовим для розмежування тих або інших концепцій праворозуміння, які традиційно поділяють на ***два основні типи: правовий позитивізм*** і ***теорію природного права***[4]. М. І. Козюбра зазначає, що залежно від розмежування чи

[1] Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол. : О. В. Петришин (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2017. С. 587.

[2] Козловський А. А. Гносеологічна концепція права. *Науковий вісник Чернівецького державного університету.* 2000. Вип. 100: Правознавство. С. 18.

[3] Кістяківський Б. О. Вибране. Київ, 1996. С. 371 (Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка». Серія: «Українські мислителі»).

[4] Максимов С. Дуальність права. *Право України.* 2010. №4. С. 36.

ототожнення права та закону виокремлюють юридичний (від *jus* – право) і легістський (від *lex* – закон)[1], або позитивістський і непозитивістський[2] типи праворозуміння[3]. В юридичній літературі наголошується на перевагах тих або інших підходів до праворозуміння[4].

Суперництво двох основних підходів охоплює всю історію правових ідей від стародавніх часів до наших днів. Це зумовлено тим, що кожен із цих підходів акцентує свою увагу на дійсно необхідній грані права або правової реальності, хоча й робить це однобічно. Так, ***класичні теорії природного права*** акцентують на морально ціннісній стороні права, розглядаючи природне право як моральний критерій для оцінки та зразок для формування позитивного права, так само як ***класичний правовий позитивізм*** розглядає право лише як систему норм, установлених державою та забезпечених його примусовою силою[5]. Під юридичним позитивізмом у зарубіжній і вітчизняній літературі розуміється напрям досліджень, прихильники яких обмежують завдання юридичної науки вивченням права, чинного з формально-догматичних позицій. Не зупиняючись на перевагах і недоліках позитивного права, обмежимося лише констатацією того, що це те право, яке є, і яке діє тут і зараз із його прагненням до перетворення недосконалої правової системи[6]. Останній підхід у праворозумінні піддається в літературі жорсткій критиці. Так, О. М. Костенко вважає, що заснований на ідеології юридичного позитивізму правовий порядок вичерпав себе. На думку вченого, юридичний позитивізм є антинауковою правовою ідеологією, що відкриває шлях до правового свавілля і правових ілю-

[1] Нерсесянц В. С. Философия права : учеб. для вузов. М. : Аванта+, 2001. С. 32.

[2] Четвернин В. А. Понятие права и государства. Введение в курс теории права и государства. М. : Дело, 1997. С. 11.

[3] Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України.* 2010. №4. С. 15.

[4] Див., наприклад: Бачинин В. А. Морально-правовая философия. Харьков : Консум, 2000. С. 9–40, 98–106, 178–206; Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография. Харьков : Право, 2002. С. 77–78; Сливка С. С. Природне та надприродне право : у 3-х ч. Ч. 1: Природне право: історико-філософський погляд. Київ : Атіка, 2005. С. 5–6, 212–213; Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2010. 576 с.

[5] Максимов С. Дуальність права. *Право України.* 2010. №4. С. 36.

[6] Комиссарова Е. Г. Принципы гражданского права в контексте разных типов правопонимания. *Вестник Пермского университета. Юридические науки.* 2009. Вып. 1(3). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/printsipy-grazhdanskogo-prava-v-kontekste-raznyh-tipov-pravoponimaniya (дата звернення: 24.02.2020).

зій[1]. Водночас слід погодитися, що спроби науковців дати просту відповідь про природу права неминуче приречені на провал, відтак, у майбутньому можна прийти до певного плюралізму інтегральності – такого інтегративного праворозуміння, яке поєднає, синтезує плюральні підходи до пізнання права[2].

Таким чином, легістське (позитивістське) праворозуміння засноване на законі й на ототожненні права та закону. Право сприймається як наказ офіційної державної влади. Право зводиться до примусово-владних установок, до формальних джерел позитивного права (законів), за межами яких права немає. Ототожнення права та закону є принципом і сенсом доктрини юридичного позитивізму. Природно-правовий підхід, що виходить із визнання природного права, протиставляється праву позитивному.

Маємо зазначити про спроби замість декількох різних праворозумінь сформувати уніфіковане, так зване синтетичне, інтегральне (інтегративне) праворозуміння[3]. Підтримуємо думку С. І. Максимова про те, що поняття природного й позитивного права ще не вичерпали свого світоглядно-методологічного потенціалу, тому не слід передчасно від них відмовлятися, але при цьому їм необхідно дати інтерпретацію, адекватну сучасній правосвідомості та сучасним реаліям[4]. Але водночас слід констатувати, що в разі перебування дослідника в межах традиційного позитивістського праворозуміння сфера права неминуче обмежуватиметься системою загальнообов'язкових норм, виражених у законах, інших визнаних державою джерелах, які є обов'язковою підставою для визначення дозволеної, забороненої чи запропонованої поведінки, що є певним недоліком такого підходу як невідповідного сучасним тенденціям розвитку права. Як зауважив П. М. Рабінович, принаймні два здавна відомі «класичні» типи праворозуміння – «природне» і «позитивістське» – існуватимуть завжди (як діалектична єдність протилежностей)[5].

[1] Костенко О. М. Юридична освіта і правове виховання як засоби забезпечення правопорядку. *Право України.* 2011. № 8. С. 189.

[2] Лук'янов Г. Ю. Методологічний пошук синтезу типів праворозуміння в сучасній українській юриспруденції. *Європейські перспективи.* 2012. № 2 (2). С. 53–59.

[3] Див., наприклад : Коваленко І. І. Інтегративне праворозуміння в контексті феноменологічного осягнення права. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія»*. 2015. № 2. С. 129–140.

[4] Максимов С. Дуальність права. *Право України.* 2010. № 4. С. 36.

[5] Інтерв'ю доктора юридичних наук, професора, академіка НАПрН України Петра Рабіновича головному редакторові журналу «Право України», доктору юридичних наук, професору, академіку НАПрН України Олександру Святоцькому. *Право України.* 2010. № 4. С. 8.

Відповідно, узагальнене бачення права (праворозуміння) вченими застосовується до визначення сутності принципів права та принципів цивільного судочинства. Переважно правовим принципам надається або ***позитивістське,*** або ***природно-правове тлумачення,*** про що буде докладніше розглянуто далі.

Маємо констатувати, що ***в юридичній літературі з теорії права*** серед вчених-теоретиків немає однозначної думки щодо визначення поняття принципу права. Досить поширеними в теорії права є таке визначення правових принципів: «основні найзагальніші, вихідні положення, засоби, основні правила»[1], «правило»[2], «основне керівне положення»[3], «основне, вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеології; засада»[4]. Досліджуючи специфіку принципів у праві, С. А. Муромцев зазначав, що, на його думку, те, що називається принципом, по суті є узагальненим описом чи виразом сукупності загальних якостей наявного порядку, правил, відносин, дій[5]. Принципи права, за твердженням С. А. Комарова, – «основні ідеї, організаційні засади, які обумовлюють сутність, найхарактерніші риси і властивості цієї діяльності»[6]. Принципи права розглядаються також як начала, керівні ідеї, що лежать в основах правового регулювання[7]. У працях цих учених поняттю принципів надається природно-правове тлумачення права як правового явища.

Маємо зазначити, що існує й інший підхід у теорії права до визначення принципів права – через ідеї, що вже одержали нормативно-правову реалізацію. Так, С. С. Алексєєв розглядає принципи права як виражені в праві вихідні нормативно-керівні начала, що характеризують його зміст, основи, закріплені в ньому закономірності громадсько-

[1] Юридичний словник / за ред. Б. М. Бабія, В. М. Корецького, В. В. Цвєткова. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УССР, 1974. С. 616.

[2] Барихин А. Б. Большой юридический энциклопедический словарь. М. : Книж. мир, 2005. С. 505.

[3] Юридический словарь / ред. : И. П. Блищенко, О. И. Гацихо, Г. А. Кудрявцева, Б. А. Страшун, Е. С. Трухний. М. : Госюриздат, 1956. Т. 2. С. 249.

[4] Сліпушко О. М. Тлумачний словник іншомовних слів в українській мові. Київ : Криниця, 2000. С. 347.

[5] Муромцев С. А. Определение и основное разделение права : монография. СПб. : Статут, 2004. С. 28–31.

[6] Комаров С. А. Общая теория государства и права. Учебник. 4-е изд., перераб. и доп. М. : Юрайт, 1998. С. 237.

[7] Васильев А. М. О правовых идеях-принципах. *Советское государство и право.* 1975. № 3. С. 11; Лукашева Е. А. Принципы социалистического права. *Советское государство и право.* 1970. № 6. С. 21–22.

го життя. Відповідно, ті основи, які ще не закріплені у правових нормах, не можуть бути віднесені до правових принципів. Вони є лише ідеями правосвідомості, науковими висновками[1]. У працях вчених, які є прихильниками цього напряму, поняттю принципів надається позитивістське тлумачення права як правового явища. За позитивістського розуміння принципів йдеться про ті основні засади, які закріплені в положеннях чинного законодавства та виконують доктринальну роль у процесі правового регулювання[2].

Сучасні визначення принципів права в теорії права кардинальних змін не зазнали. Так і зараз в теорії права висловлюється думка про принципи як ідеї, положення, основи, які не закріплені у правових нормах. Йдеться про дослідження вчених, які є прихильниками природно-правового трактування категорії принципів права, коли вченими в основу їхнього розуміння вкладається ідея про їхній моральний зміст, функціональне призначення та сутність[3].

О. В. Скурко також обстоює позицію, що принцип відбиває узагальнення, яке відображає вже існуючу групу відносин та відповідних положень, що їх регулює[4]. Як бачимо, в теорії права досить поширеним є погляд на принципи права через їхню суть – узагальнення більш високого порядку правил, що містяться в правових нормах.

С. П. Погребняк у своїй дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук «Основоположні принципи права» також характеризує категорію «принцип» як ідею, вимогу й положення[5].

---

[1] Алексеев С. С. Проблемы теории права. Основные вопросы общей теории социалистического права. Курс лекций : в 2 т. / науч. ред. Р. К. Русинов ; отв. за вып. В. М. Семенов. Свердловск : Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1972. Т. 1. С. 102–103.

[2] Смирнов О. В. Основные принципы советского трудового права. М. : Юрид. лит-ра, 1977. 213 с.; Лукашева Е. А. Принципы социалистического права. *Советское государство и право.* 1970. №6. С. 19–23; Васильев А. М. О правовых идеях-принципах. *Советское государство и право.* 1975. №3. С. 11–18.

[3] Евинтов В. И. Проблема «общих принципов права» в современных западных концепциях. *Идеи мира и сотрудничества в современном международном праве* : сб. науч. тр. АН УССР. Ин-т гос. и права ; отв. ред. В. Н. Денисов. Київ : Наук. думка, 1990. С. 156–168; Mosler H. General Principles of Law. *Encyclopedia of Public International Law.* Amsterdam ; New York : Oxford, 1984. v. 7. P. 89–105; Nolte G. General Principles of German an European Administrative Law – A Comparison in Historical Perspective. *The Modern Law Review*. Vol. 57. P. 191–212; Опришко В. Питання трансформації Європейського права в законодавство України. *Право України.* 2002. №2. С. 27–30; Opalek K., Wroblewski Y. Zagadnienia teorii prawa. Warszawa, 1969. P. 251–252.

[4] Скурко Е. В. Принципы права : монография. М. : Ось-89, 2008. С. 29.

[5] Погребняк С. П. Основоположні принципи права : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Харків, 2009. С. 11.

Водночас учений допускає використання й терміна «вимога», оскільки це дозволяє підкреслити складність цієї категорії, зробити наголос відразу на кількох її аспектах, а з іншого боку, підкреслює, що за посередництвом правосуддя основоположні принципи ніби трансформуються в специфічні нормативно-правові вимоги, здійснюється так звана «добудова» права. Унаслідок цього принцип як ідея поступово перетворюється на принцип як сукупність конкретних вимог[1].

У більшості сучасних досліджень із теорії права принципи права – це також ідеї, але у визначення обов'язково включаються ознаки їхньої загальнообов'язковості й нормативної закріпленості, тобто позиція цих вчених належить до позитивістського розуміння принципів, коли йдеться про ті основні засади, які закріплені в положеннях чинного законодавства та виконують доктринальну роль у процесі правового регулювання[2]. Так, на думку В. М. Корельського й В. Д. Перевалова, принципи права – це керівні ідеї, що характеризують зміст права, його сутність і призначення в суспільстві, які, з одного боку, виражають закономірності права, а з іншого – являють собою найбільш загальні норми, які діють у всій сфері правового регулювання й поширюються на всіх суб'єктів[3]. М. І. Матузов принципи права визначає як основні начала, вихідні нормативні положення, що закріплюють об'єктивні закономірності громадського життя, ключові ідеї права, що виражають його сутність, об'єктивні властивості права, які відбивають органічно властиві йому якості[4]. Характеризуючи значення принципів права й обґрунтовуючи їхній нормативний характер, Р. Кондратьєв та О. Гернего зазначають, що принципи права мають пронизувати всі (або більшість) норми відповідної галузі права, тим самим реально існуючи як суттєвий бік (елемент) кожної окремо взятої норми[5]. А. М. Колодій

[1] Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків : Право, 2008. С. 24–25, С. 30–31.

[2] Лукашева Е. А. Принципы социалистического права. *Советское государство и право.* 1970. №6. С. 19–23; Васильев А. М. О правовых идеях-принципах. *Советское государство и право.* 1975. №3. С. 11–18.

[3] Теория государства и права : учеб. для вузов / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. М. : Инфра-М ; Норма, 1997. С. 237.

[4] Матузов Н. И. Теория государства и права : курс лекций. М. : Юрист, 2005. С. 149–154.

[5] Кондратьев Р., Гернего О. Принципи права та їх роль у регулюванні суспільних відносин. *Право України.* 2000. №2. С. 43.

під принципами права розуміє такі відправні ідеї існування права, які виражають найважливіші закономірності й підвалини цього типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права й становлять його головні риси, відзначаються універсальністю, вищою імперативністю й загальною значущістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови та зміцненню певного суспільного ладу. А як основні ознаки принципів права називає такі: а) вони є нормативно закріпленими, загальнообов'язковими, об'єктивно обумовленими історичними та ідейно-політичними категоріями; б) їхньою соціальною функцією є регулювання й охорона суспільних відносин; в) вони є самостійною юридичною категорією[1].

Маємо констатувати, що більшість вчених, які досліджують доктрину принципів права, методологічно базуються на позитивістській (нормативістській) концепції права, яка, як зазначено у правовій літературі, є панівною і в сучасній юриспруденції та витісняє собою інші методологічні основи[2]. Представники такого методологічного підходу виходять із того, що право – це система загальнообов'язкових, формально визначених норм, які виражають державну волю суспільства, установлюються чи санкціонуються державою та охороняються від порушень можливістю державного примусу, є владнофіційним регулятором суспільних відносин. Визначеність норм формалізується у вигляді офіційного документа[3].

Незважаючи на загальну критику нормативістського розуміння права, її прихильники побудували логічні конструкції поняття принципів права та їхньої системи, виявили нормативні зв'язки, розкрили певний інструментальний вплив правових принципів на суспільні відносини тощо. Але позитивістське розуміння права нині обґрунтовано піддається критиці через те, що не може дати відповіді на виклики сучасного суспільства. Нормативістське розуміння права не дає можливості належним чином оцінити ефективність механізму правового регулювання суспільних відносин у всіх сферах, зокрема й судочинстві. Це пов'язано з тим, що відповідно до поглядів позитивістів право є породженням держави, а тому завжди універсальне, непоруш-

[1] Колодій А. М. Принципи права України. Київ : Юрінком Інтер, 1998. С. 27.

[2] Яркова Е. Н. История и методология. URL: http://rudocs.exdat.com/docs2/index586766.html?page=4 (дата звернення: 24.04.2020).

[3] Байтин М. И. Сущность права. Современное нормативное правопонимание на грани двух веков. Саратов, 2001. С. 331.

не, обов'язкове до виконання, незалежно від його змісту, та не піддається якісній оцінці[1]. Такий методологічний підхід дослідження феномену принципів права та їхньої системи не може вважатися задовільним, оскільки законодавець, що спирається на теоретичні розробки, не може не підкорятись об'єктивності суспільних відносин[2].

Бачиться, що сучасні дослідження доктрини принципів права та їхньої системи з успіхом можуть бути проведені за допомогою більш сучасних підходів до праворозуміння. Як влучно зазначила О. Г. Комісарова, «Руйнування звичних установок колишнього ладу та осмислення формальних цінностей, до яких належить право, призвели до змін у науковому вимірі права: воно перестало сприйматися як синонім закону. Щоб право відповідало своєму призначенню, воно повинно містити ще й загальнолюдські цінності, принципи справедливості, сумлінності, розумності, гуманності. Нейтралізація протиріч між «старим» і «новим» правом стала можливою завдяки різним типам праворозуміння, що увійшли в правову доктрину. Але цей процес викликав загострення методологічних проблем у науці»[3].

Викликає інтерес пропозиція вчених звернути увагу на теорію неопозитивізму, який розрізняє право та закон. Закон розглядається як форма, а право – як зміст. Право верховенствує над державою, яка повинна «шукати» право, «знайти» його та зафіксувати в загальнообов'язковому нормативному правовому акті[4]. Саме з позиції неопозитивізму норма права вважається ефективною, якщо вона відповідає об'єктивним потребам, передбачає оптимальний варіант поведінки, необхідної для досягнення мети, і реально забезпечує настання фактичного результату[5]. Безумовно, поява альтернативних типів праворозуміння – це новий

[1] Лекция 2. Правопонимание. URL: http://do.gendocs.ru/docs/index-386327.html?page=2#8625361 (дата звернення: 24.04.2020).

[2] Керимов Д. А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права. 4-е изд. М. : Изд-во СГУ, 2008. С. 104.

[3] Комиссарова Е. Г. Принципы гражданского права в контексте разных типов правопонимания. *Вестник Пермского университета. Юридические науки.* 2009. Вып. 1(3). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/printsipy-grazhdanskogo-prava-v-kontekste-raznyh-tipov-pravoponimaniya (дата звернення: 24.04.2020).

[4] Лекция 2. Правопонимание. URL: http://do.gendocs.ru/docs/index-386327.html?page=2#8625361 (дата звернення: 24.04.2020).

[5] Пашков А. С., Явич Л. С. Эффективность действия правовой нормы (к методологии и методике социологического исследования). *Советское государство и право.* 1970. №3. С. 41; Кузнецова О. А. Пороки правовой нормы: диагностика и предупреждение. URL: http://www.lawmix.ru/comm/1612/ (дата звернення: 24.04.2020).

теоретичний шар пізнання для галузевих наук, зокрема для науки цивільного процесуального права і для доктрини принципів цивільного судочинства.

Маємо зауважити, що нечіткість загальнотеоретичних уявлень про принципи права відбилась і в галузевих юридичних науках. Торкаючись наукових досліджень цієї проблеми в ***галузевих правових науках*****,** слід констатувати, що аналіз юридичної літератури дозволяє виявити також суттєві розбіжності в поглядах учених щодо формулювання поняття «принципи права». У цілях дослідження нами було проаналізовано низку позицій учених у сфері матеріального права – цивільного, трудового та процесуального – господарського процесу та адміністративного процесу, галузей права, що є спорідненими з цивільним процесом.

Так, слід зазначити, що в цивілістичній літературі дотепер також не досягнуто єдності думок із таких питань, як визначення поняття принципів цивільного права в науці цивільного права.

Наведемо декілька точок зору на це питання. Зокрема, до поняття принципів права у своїй дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук звертався Г. О. Свердлик[1]. На думку вченого, принципи цивільного права – «стабільні нормативно-керівні положення, відповідно до яких будуються нормативна база громадянсько-правового регулювання, регламентація поведінки суб'єктів цивільного права та правозастосування»[2]. В іншій праці Г. О. Свердлик ототожнював принципи права з іншими суміжними поняттями та категоріями, а саме з такими категоріями, як «філософська позиція»[3].

О. В. Басай, досліджуючи проблеми принципів цивільного права, також на рівні дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зазначає, що принципи цивільного права не завжди закріплені позитивним правом, а можуть існувати на рівні правових ідей, які ще не закріплені серед загальних засад й інших принципів цивільного законодавства, але значно впливають на регулювання цивільно-

[1] Свердлык Г. А. Принципы советского гражданского права : дис. … д-ра юрид. наук. Свердловск, 1985. 428 с.

[2] Свердлык Г. А. Принципы советского гражданского права : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. М., 1985. 33 с. URL: http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=48699 (дата звернення: 24.04.2020).

[3] Свердлык Г. А. Принципы советского гражданского права / науч. ред. О. А. Красавчиков. Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1985. С. 15.

правових відносин. Нормативізм у розгляді принципів цивільного права значно звужує потенціал та значення такої категорії, як «принципи цивільного права», оскільки право не тотожне законодавству, а тому принципи права не можуть розглядатися тільки в руслі принципів законодавства[1].

О. А. Пушкін визначав принципи як виражені в нормах основоположні ідеї (засади, положення), відповідно до яких здійснюється регулювання майнових та особистих немайнових відносин[2]. Узагальнюючи наявні визначення принципів права взагалі та принципів цивільного права зокрема, О. В. Дзера зазначає, що принципами цивільного права є основоположні (корінні, відправні, визначальні) ідеї (засади, риси), втілені чи закладені в законі, відповідно до якого здійснюється правове регулювання цивільно-правових відносин та забезпечується реалізація покладених на цивільне право функцій[3]. О. Г. Комісарова в дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук «Принципы в праве и основные начала гражданского законодательства» розглядає основні засади як викристалізовані в процесі законотворчості, нормативно оформлені, основоположні, основні ідеї. Вони мають характер фундаментальних і опорних для всього цивільно-правового регулювання та містять інформацію про способи, властивості та ознаки правового регулювання у сфері майнових та особистих немайнових відносин (рівність учасників, свобода договору, неприпустимість зловживання цивільними правами тощо). Це, так би мовити, правила застосовування всіх інших правил[4]. Такої самої думки дотримується й Р. Б. Шишка[5].

Водночас зустрічаються позиції вчених, які допускають існування принципів права, що не закріплені в законодавстві. Так, дослідниця принципів сімейного права М. В. Менджул вважає, що принципи сі-

[1] Басай О. В. Загальні засади (принципи) цивільного законодавства України : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Одеса, 2014. С. 7.

[2] Гражданское право Украины : в 2 ч. / А. А. Пушкин, В. М. Самойленко, Р. Б. Шишка и др. ; под ред. А. А. Пушкина, В. М. Самойленко. Харьков : Харьков. ун-т внутр. дел ; Основа, 1996. Ч. I. С. 21.

[3] Цивільне право України : підручник : у 2 кн. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ : Юрінком Інтер, 2005. Кн. 1. С. 27.

[4] Комиссарова Е. Г. Принципы в праве и основные начала гражданского законодательства : дис. в виде научного доклада. … д-ра юрид. наук. Екатеринбург, 2002. 46 с. URL: http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1237827 (дата звернення: 20.04.2020).

[5] Цивільне право України: курс лекцій : у 6 т. / за ред. Р. Б. Шишки та В. А. Кройтора. Вид. 2-ге, виправ. та доп. Харків : Еспада, 2008. Т. 1. С. 53.

мейного права – це зумовлені характером та змістом сімейних відносин ідеї про певні цінності, що відображають об'єктивні закономірності розвитку цих відносин, характеризуються імперативністю, універсальністю, найвищою стабільністю та загальнообов'язковістю, а також визначають соціальне призначення й зміст норм сімейного права, є основою для вдосконалення сімейного законодавства. Принципами сімейного права є не тільки ті положення, що закріплені в законодавстві, а й основоположні ідеї, які усталені в правосвідомості людей, отримали загальне визнання в судовій практиці, діяльності публічних органів, незважаючи на відсутність їх формальної фіксації в об'єктивному праві[1].

Ученими-цивілістами розмежовуються поняття «правові ідеї» та «правові принципи», у результаті чого наголошується на тому, що принципи повинні мати не тільки внутрішню сутність у вигляді ідей, а й зовнішню «оболонку», тобто правове закріплення у вигляді відповідних форм права[2].

У науці цивільного права, зокрема, розглядається також питання про співвідношення понять «принципи права» та «засади законодавства». У процесі нової кодифікації цивільного законодавства в ЦК України було включено окрему ст. 3 «Загальні положення цивільного законодавства», у якій відбилися найхарактерніші для приватноправової сфери основоположні принципи[3]. При цьому аналіз наукових робіт вітчизняних цивілістів дозволяє вважати синонімічними поняття «принципи» і «основи (начала)»[4], а також розглядати закріплені в ст. 3 ЦК України осно-

[1] Менджул М. В. Окремі аспекти класифікації принципів сімейного права. *Eurasian Academic Research Journal.* 2016. № 1 (01). С. 114–118.

[2] Свердлык Г. А. Принципы советского гражданского права / науч. ред. О. А. Красавчиков. Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1985. С. 15.

[3] Кузнецова Н. С. Совершенствование механизма правового регулирования гражданских правоотношений. *Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвєєвські цивілістичні читання)* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 10 листоп. 2011 р.). Київ : Алерта, 2012. С. 49.

[4] Отраднова О. О. Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань : [монографія]. Київ : Юрінком Інтер, 2014. С. 48; Голубєва Н. Ю. Класифікаційні критерії для побудови системи принципів цивільного права України. *Актуальні проблеми держави і права.* 2008. Вип. 43. С. 22; Басай О. В. Система засад цивільного законодавства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 67. С. 376; Цивільне право України. Академічний курс. С. 15; Цивільне право України : підручник : у 2 т. / [В. І. Борисова, Л. М. Баранова, І. В. Жилінкова та ін.] ; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Київ : Юрінком Інтер, 2007. Т. 1. С. 21.

воположні начала як принципи права[1]. Тобто цілком припустима взаємозаміна понять «принципи цивільного права» та «засади цивільного права», оскільки в цьому разі йдеться про використання синонімічних понять для позначення однієї правової категорії.

Серед представників науки трудового права дотепер також не сформувалося єдиного підходу до визначення поняття «принципи трудового права». Зокрема широко представлена позиція вчених позитивістського розуміння принципів трудового права, коли йдеться про основні засади, які закріплені в положеннях чинного законодавства та виконують доктринальну роль у процесі правового регулювання, наприклад, це доводив О. В. Смирнов[2]. Н. Б. Болотіна вважає, що принципи трудового права – це «керівні ідеї (засади), які закріплені в нормах або виводяться з них, і є такими, що характеризують зміст трудового права та напрями його подальшого розвитку»[3]. Водночас представлена й позиція вчених, які не наполягають на закріпленні принципів у правових нормах. Так, М. Й. Бару зазначав, що правове регулювання випливає із загальних засад, основних керівних положень, які визначають зміст права. Означені «керівні положення» і є «принципами права»[4]. На думку В. І. Щербини**,** «принципи трудового права України – це основоположні керівні ідеї, які виражають сутність норм трудового права та головні напрями політики держави в галузі правового регулювання суспільних відносин, що пов'язані із застосуванням та організацією праці людей»[5]. В. С. Венедіктов розглядає принципи трудового права як «основні керівні положення, що визначають загальну спрямованість і найбільш істотні риси змісту правових норм»[6].

[1] Довгерт А. Юридическая аналогия в Гражданском кодексе и судебной практике Украины. *Ежегодник украинского права.* 2014. № 6. С. 377–378; Сибилев М. Н. Общая характеристика сферы частного права. *Правовая система Украины: история, состояние и перспективы* : в 5 т. Т. 3: Гражданско-правовые науки. Частное право / под общ. ред. Н. С. Кузнецовой. Харьков : Право, 2011. С. 33.

[2] Смирнов О. В. Основные принципы советского трудового права. М. : Юрид. лит-ра, 1977. С. 23.

[3] Болотіна Н. Б., Чанишева Г. Н. Трудове право : підручник. Київ : Знання, 2000. С. 85.

[4] Советское трудовое право : учебник / А. И. Процевский, М. И. Бару, Г. С. Гончарова и др. ; под ред. А. И. Процевского. Київ : Вища школа, 1981. С. 27.

[5] Щербина В. І. Значення нових принципів трудового права для захисту прав і законних інтересів працівників та роботодавців. *Форми соціально-правового захисту працівників у службово-трудових відносинах* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Суми, 2–4 червня 2005 р.). Харків : УАФТП, 2005. С. 74.

[6] Венедиктов В. С. Трудовое право Украины. Общая часть : учеб. пособие. Харьков : Консум, 2004. С. 25.

Г. А. Шпиталенко вважає, що під принципами трудового права слід розглядати втілені у правових актах «економічні закономірності організації суспільного виробництва і розподілу»[1].

У науці господарського процесу проблему принципів господарського судочинства відносять до однієї з центральних, які досліджувалися наукою господарського (раніше – арбітражного) процесу. У юридичній літературі висловлюються різні думки щодо поняття, кількості, класифікації, назви та змісту принципів господарського процесу як основних положень, що у своїй сукупності характеризують найсуттєвіші риси процесу, а також зміст і призначення його основних інститутів[2]. Під принципами господарського процесу розуміють закріплені в законодавстві загальні керівні положення про господарські суди, що відбивають найбільш важливі якісні особливості цієї процесуальної системи, визначають сутність і призначення всіх її основних інститутів і правил судового розгляду спорів[3].

Сучасна юридична думка вчених, які досліджують проблеми адміністративно-процесуального права, під принципами адміністративного процесу розуміє керівні, найголовніші та непорушні правила здійснення адміністративного процесу, закріплені в статтях Конституції України й законодавчих актах, які в імперативній формі регламентують поведінку учасників такого процесу та в загальній формі визначають процедури адміністративного судочинства[4]. На думку інших учених, принципами правосуддя в адміністративних справах є основа, початок, основоположні, найбільш абстрактні правила (основні вимоги, засади), що становлять незаперечні вимоги, покладені в основу діяльності адміністративного суду щодо справедливого вирішення в ньому підсудних йому справ[5]. Принципи правосуддя в адміністративних справах – це своєрідна система правил, покладених в основу діяльності адміністративних судів щодо вирішення публічно-правових спорів[6].

[1] Шпиталенко Г. А., Шпиталенко Р. Б. Трудове право : навч. посіб. Житомир : ФІТІ, 2000. С. 83.

[2] Господарське право України : підручник / М. К. Галянтич, С. М. Грудницька, О. М. Міхатулін та ін. Київ : МАУП, 2005. 424 с.

[3] Арбітражний процес : навч. посіб. / Д. М. Притика, М. І. Тітов, В. С. Щербина та ін. Харків : Консум, 2001. Ч. 2. С. 25–26.

[4] Науково-практичний коментар до Кодексу адміністративного судочинства України : у 2 т. / В. К. Матвійчук, І. О. Хар ; [за заг. ред. В. К. Матвійчука]. [Вид. 2-ге, змін. та допов.]. Київ : Алерта ; КНТ, 2008. Т. 1. С. 102.

[5] Адміністративний процес України : навч. посіб. / А. Т. Комзюк, В. М. Бевзенко, Р. С. Мельник. Київ : Прецедент, 2007. С. 136.

[6] Потапенко С. В. Сутність та призначення принципів адміністративного судочинства України. *Право і безпека.* 2010. №2. С. 63.

У науці кримінального процесуального права розуміння принципів судочинства, як правило, пов'язується з правом та принципами права. Зокрема, наголошується на тому, що принципи судочинства є певними положеннями, які мають основоположний характер, визначають зміст права, напрями його розвитку та відповідають загальним принципам права. У змісті кожного принципу судочинства закладена дуже значуща й вагома ідея, важливий напрям судочинства, яких потрібно послідовно дотримуватися в організації процесу та діяльності його учасників[1]. За аналогією й іншими вченими наголошується на тому, що принципи судочинства є такими, що породжені принципами права та втілюють у собі сутність судового процесу з метою поширення на нього основоположних засад права. Окрім того, принципи судочинства визначатимуть і перспективи розвитку самого права, оскільки вони є основою його функціонування та визначають загальну націленість дії права[2].

Таким чином, короткий огляд літератури з філософії, філософії права та окремих галузей права свідчить про широкий спектр різного трактування поняття правових принципів. Проте термінологічні відмінності у визначенні принципів (керівна ідея, правило поведінки, канон, наукове начало, основа системи) не містять у собі суперечностей і, по суті, відображають єдину за своєю природою категорію принципів. Використання різних термінів передусім зумовлено багатогранною й багатоаспектною роллю принципів, яку вони відіграють у тій або іншій сфері людської діяльності. Залежно від різновиду практичної діяльності, у кожному конкретному випадку важливе вживання тієї термінології, яка найбільше відповідає змісту діяльності. Водночас саме термінологічні відмінності в підходах до розуміння принципів створюють найбільші складнощі в розкритті природи їхнього походження та виявленні джерел формування у визначенні сутнісних ознак[3]. Існування різноманітних наукових концепцій щодо правової природи та змісту категорії «принципи права» «зумовлена не лише її багатоаспектністю, а й різними методологічними підходами науковців до

[1] Газетдинов Н. И. Принципы уголовного судопроизводства и их система: вопросы теории и практики / науч. ред. З. З. Зинатуллин, Л. Д. Чулюкин. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2004. С. 19.

[2] Добровольская Т. Н. Принципы советского уголовного процесса (Вопросы теории и практики). М. : Юрид. лит., 1971. С. 21–22.

[3] Потапенко С. В. Сутність та призначення принципів адміністративного судочинства України. *Право і безпека.* 2010. №2. С. 61.

поняття «право» та, відповідно, неоднаковою позицією щодо первинності права і його принципів»[1].

Аналіз позицій вчених-юристів дозволяє зробити висновок про те, що вони одностайні в розумінні поняття «принцип», визначаючи його пріоритетну роль в організації правової системи взагалі та врегулюванні відповідних правовідносин зокрема. Слід відзначити домінування насамперед нормативістських тенденцій у розумінні поняття правових принципів, що пояснюється певною традицією. Водночас вони характеризуються суттєво посиленими позиціями правових норм у питанні їхнього співвідношення з положеннями саме наукової складової доктрини.

Щодо визначення поняття принципу в ***науці цивільного процесуального права,*** то маємо констатувати також відсутність єдності думки вчених-процесуалістів щодо такого питання, як визначення поняття принципів цивільного процесуального права. Враховуючи актуальність проблеми, не дивно, що питання принципів цивільного процесуального права користується незмінною популярністю в науковому світі.

Короткий огляд стану наукових досліджень із цієї проблематики вже було зроблено в підрозділі 1.1 цього монографічного дослідження. Аналіз висловлених у науці цивільного процесуального права положень щодо визначення поняття принципів і в цьому підрозділі дозволяє також зробити висновок про наявність двох підходів (концепцій) до тлумачення поняття принципів цивільного процесуального права.

Найбільш поширеним є ***позитивістський підхід до розуміння принципів цивільного судочинства*** як правової категорії, що має імперативний характер із точки зору регулювального впливу на цивільні процесуальні правовідносини. Позитивістський підхід до розуміння принципів судочинства розкриває їх як комплекс основних ідей, що відображають закономірності та зв'язки розвитку суспільних відносин, є нормативно закріпленими в позитивному праві, відображають сутність і соціальне призначення судової системи держави. Водночас, принципи судочинства – це явище системного плану, де кожен із принципів відносно самостійний, стабільний, автономно функціонує та взаємодіє із зовнішнім середовищем[2].

[1] Гарасимів Т. З. Принципи права соціального забезпечення України. Дрогобич : Відродження, 2002. С. 10.

[2] Захаров А. Л. Межотраслевые принципы права : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Саратов, 2005. С. 3–5.

Так, В. І. Тертишніков під принципами цивільного процесуального права розуміє ідеї, уявлення про суд і правосуддя, які закріплені в процесуальному законодавстві, у результаті чого стали його основними положеннями, якісними особливостями, що визначають характер цивільного процесуального права, порядок його застосування та напрями подальшого розвитку[1]. Схоже поняття принципів цивільного процесуального права наведено й іншими авторами. Так, М. К. Треушніковим висловлено думку, що принципи цивільного процесуального права (цивільного процесу) називають його фундаментальні положення, основоположні ідеї, які закріплені в нормах більш загального характеру. Вони пронизують усі цивільні процесуальні інститути й визначають таку побудову цивільного процесу, яка забезпечує ухвалення законних і обґрунтованих рішень та їхнє виконання. Принципи є основами системи норм цивільного процесуального права, центральними поняттями, стрижневими засадами всієї системи процесуальних законів[2]. На такому ж аспекті під час визначення поняття принципів акцентувала увагу Н. О. Чечина[3]. Немає потреби наводити всі визначення поняття принципу, які були висловлені в юридичній літературі цією групою вчених.

Окремі автори принципи цивільного процесуального права кваліфікували як ідеї правосвідомості та правової науки, що не мають імперативного, нормативного значення, а мають доктринальний характер[4]. На думку автора цієї монографічної праці, одним із недоліків таких визначень поняття принципу цією групою вчених є те, що в них не відображено таку його важливу ознаку, як нормативне закріплення. Принципи як основні нормативні положення визначають собою структуру та істотні риси цивільного процесуального права, в цілому охоплюють усі правові інститути, вказують на методи досягнення мети правового регулювання суспільних відносин, характер і зміст діяльності суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин. Жоден із принципів не може бути виражений поза нормою права – інакше вони

[1] Цивільне процесуальне право / за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 1999. С. 31; Тертишніков В. І. Цивільний процес (лекції) : навч.-практ. посіб. Харків : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2011. С. 15–16.

[2] Гражданский процесс / под ред. М. К. Треушникова. М. : Городец, 2010. С. 59.

[3] Актуальные проблемы теории и практики гражданского процесса. Л. : Изд-во ЛГУ, 1979. С. 52.

[4] Букина В. С. Принципы советского гражданского процессуального права (теоретические вопросы, понятие и системы) : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Л., 1975. С. 5.

будуть ідеями, точками зору, але не принципами галузі права. Такий підхід положення широко відображений у юридичній літературі. Як зазначив О. А. Демичев, принципами цивільного процесуального права є тільки ті вихідні положення, які закріплені в Конституції або ЦПК. Усі інші у правовому сенсі принципами цивільного процесуального права бути не можуть, вони мають доктринальний характер, перебувають не у сфері права, а у сфері правосвідомості[1].

У зв'язку з розглядом цієї проблеми під час визначення поняття принципів слід зупинитися на такому аспекті, як надмірна політизація наукових досліджень, зокрема, за часів існування Радянського Союзу, коли принципи досить часто кваліфікувалися як ідейно-політичні засади цивільного процесуального права. Г. А. Крігер принципи права визначав як такі, що випливають із соціально-економічної природи та закріплені у праві ідеологічні та моральні начала, які є векторами регулятивної та охоронної функції права, визначають характер підстав та обсяг державного примусу й інших засобів впливу, які необхідні для забезпечення успішного розвитку суспільних відносин[2]. В. В. Лазарєв в основу їхнього визначення ставив положення, що право визначається виявленням волі та інтересів панівних верств суспільства. Тому під принципами права вони розуміли основоположні керівні засади, які втілюють наявні суспільні відносини та класову сутність соціалістичного права, визначають загальну спрямованість і найбільш вагомі ознаки правового регулювання суспільних відносин[3].

Так, В. М. Семенов зазначав, що принципи радянського процесуального права є втіленими в нормах ідейно-керівними началами, які становлять якісні особливості цієї галузі права, виражають соціалістичний характер та специфічні властивості цивільного процесуального права й цивільного судочинства, визначають перспективи розвитку галузі та забезпечують виконання завдань цивільного судочинства в період побудови комунізму[4]. На такому ж аспекті під час визначення поняття

[1] Демичев А. А. К вопросу о принципах гражданского процессуального права. *Вестник Саратовской государственной академии права.* 2005. № 1(42). С. 95; Його ж. Позитивистская классификация принципов гражданского процессуального права Российской Федерации. *Арбитражный и гражданский процесс.* 2005. № 7. С. 5–10.

[2] Кригер Г. А. Место принципов советского уголовного права в системе принципов права. *Советское государство и право.* 1981. № 2. С. 102.

[3] Лазарев В. В. Применение советского права. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1972. С. 125.

[4] Гражданское судопроизводство / под ред. В. М. Семенова. Свердловск, 1974. С. 26–27.

принципів акцентувала увагу Н. О. Чечина, яка зазначала: «Принципи права – це керівні ідеї, вони показують загальну спрямованість і найбільш істотні риси змісту соціалістичного правового регулювання суспільних відносин. Принципи радянського права є конкретизацією керівних початків соціалістичного ладу, закріплених нормами права. Правовий принцип відрізняється від наукового й філософського тим, що вимагає обов'язкового закріплення нормами права, потребує спеціального захисту, забезпеченого силою державного примусу»[1]. Як зазначає В. В. Комаров, очевидно, що така характеристика принципів цивільного процесуального права певним чином політизувала наукові дослідження[2]. В. Ф. Воронов обґрунтовано підкреслив, що твердження про начебто класовий характер цивільного процесуального права були явно перебільшені. У цивільному процесуальному праві практично не було норм, яким можна було б приписати класовий характер, по суті, вони мали не класову, а загальнолюдську цінність та демократичну сутність[3]. Як ще зазначається в юридичній літературі, тривалий час питання про принципи судочинства мали багато в чому ідеологічне значення, що ускладнювало їхнє розуміння та осмислення. Принципи права й принципи судочинства потрібно виводити із самої правової матерії, а не з ідеологічних категорій. На сьогодні назріла необхідність їхнього наукового вивчення з урахуванням історії розвитку та нових соціально-економічних реалій[4].

Правильне визначення поняття принципів цивільного процесуального права має важливе як теоретичне, так і практичне значення. Проблема їхнього наукового визначення, а також питання побудови системи принципів, їхнього розподілу на види, характеристики окремо взятих принципів і груп принципів має актуальний характер. Відсутність чіткого та стабільного визначення часто призводить до його розчинення в інших явищах і категоріях, таких як «ідея», «норма», «закономірність», «властивість»[5]. Розглядаючи низку теоретичних

[1] Чечина Н. А. Основные направления развития науки советского гражданского процессуального права. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. С. 83.

[2] Курс цивільного процесу / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 111.

[3] Воронов А. Ф. Принципы гражданского процесса: прошлое, настоящее и будущее. М. : Городец, 2009. С. 26.

[4] Захаров А. Л. Межотраслевые принципы права : дис. … канд. юрид. наук. Саратов, 2005. С. 3–5.

[5] Лаврусь С. Ю. Реализация принципов права в юридической практике : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Самара, 2005. С. 3–6.

питань принципів цивільного судочинства, у цій праці наголошується на необхідності виокремлення саме практичної їхньої складової. Принципи цивільного судочинства мають посісти належне місце в механізмі правового регулювання, що обумовлюється саме практичними потребами. Необхідно виокремити й показати значний практичний потенціал принципів цивільного судочинства під час розгляду конкретних цивільних справ.

Як слушно зазначає В. В. Комаров, від відповідного визначення принципів залежить і розуміння функцій принципів процесуального права. Якщо в разі розуміння принципів як імперативних начал правового регулювання можна стверджувати, що принципи мають регулювальну функцію та певне місце у структурі процесуального права, то в іншому випадку очевидним є те, що принципи мають лише, так би мовити, інтерпретаційне значення доктринального характеру для тлумачення норм цивільного процесуального права та не є реальним інструментом у механізмі правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин[1]. Маємо підтримати позицію І. В. Спасибо-Фатєєвої про те, що сьогодні принципи права стають не абстрактною правовою категорією, а дієвим інструментом, використання якого необхідне під час вирішення зовсім не теоретичних спорів[2].

Слід зазначити, що українська процесуальна наука формувалася в інших умовах праворозуміння та розвитку суспільства. Теорія принципів цивільного процесуального права успадкувала дві різні наукові традиції, які тяжіють до різних правових культур – нормативної та природно-правової, – на певних характеристиках яких ми вже зупинялись.

Оскільки за своєю сутністю принципи цивільного судочинства є явищем складним і багатоаспектним, його доктринальне розуміння в межах певної правової культури засновується на тому або іншому аспекті (аспектах) вказаного явища, які взяті за основу для формулювання відповідного визначення. До того ж визначення поняття принципу зроблено в рамках певного типу праворозуміння, буде правильним і відповідатиме його основним підходам.

Водночас, як слушно зазначив В. В. Комаров, різниця в теоретичних підходах, як виявляється, по суті відтворює діалектичне співвідношення

[1] Курс цивільного процесу / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 112.

[2] Спасибо-Фатєєва І. «Трансцендентна судова мімікрія» або про принципи права, аналогію та права у судовій практиці. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. №4 (35). С. 137–149.

права й закону в межах сучасного праворозуміння. Тобто концепти нормативізму та природного права не можуть взаємно виключати один одного. Якщо розуміння принципів цивільного процесуального права в аспекті догми права й догматичної юриспруденції має цілком визначений формат їхнього законодавчого закріплення безпосередньо або опосередковано, то принципи цивільного процесуального права в контексті природного права є похідними переважно від природних прав людини, та, по суті, відбивають глибшу субстанціальну сутність цивільного процесу в аспекті верховенства права та права людини на ефективне судочинство[1]. Безумовно, кожен із підходів у праворозумінні має свої переваги та недоліки. Тому ми виходимо з необхідності віднайдення сучасного праворозуміння, яке б утілювало в собі насамперед переваги обох класичних типів (концепцій) праворозуміння.

У сучасній юридичній літературі наголошується на ***перевагах лібертарної теорії права*****,** положення якої виходять з розрізнення права й закону; при цьому під правом розуміється не позитивне право й не морально-етичні цінності, а міра свободи, реалізована за допомогою принципу формальної рівності. Отже, і принципи судочинства, і принципи права мають розумітися як система правових норм найбільш загального характеру, що мають високий рівень абстракції, відображають такі сутнісні властивості права, як свобода, формальна рівність і справедливість. Принципи судочинства є такими, що конкретизують принципи права, виражаються в більш конкретних нормах, забезпечуючи правовий характер судової практики. Принципи судочинства утворюють стрункy систему, де один принцип виводиться зі змісту іншого[2]. Вважаємо, що такий підхід зможе стати реальним механізмом та розв'язати низку проблем у судовій практиці.

Як влучно зауважив С. П. Рабінович, актуальними проблемами вітчизняного правознавства стають: з'ясування зв'язків природного типу праворозуміння з державно-юридичною практикою, виявлення в ній специфічних способів і форм вираження юснатуралізму, а також вивчення тих механізмів, за посередництвом яких природно-правовим ідеям, принципам надається реальне правотворче й правоперетворювальне значення. Останнє видається особливо важливим за умов, коли

[1] Курс цивільного процесу / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 114.

[2] Сидоркин А. С. Принципы права: понятие и реализация в российском законодательстве и судебной практике : дис. … канд. юрид. наук. М., 2010. С. 6–8.

в юриспруденції досі залишається поширеним сприйняття природного права лише як деякої правової метафізики, далекої від завдань повсякденного юридичного регулювання[1]. О. Л. Богініч вказує, що попри достатньо розроблену в сучасній юридичній літературі проблематику принципів права, окремі питання й надалі становлять інтерес для наукової спільноти. Насамперед йдеться про практичне втілення у правову дійсність сучасних принципів права, які часто ще залишаються лише деклараціями, не пов'язаними з їхнім реальним буттям у суспільний практиці[2]. Зазначені позиції ще раз підтверджують необхідність пошуку нових сучасних підходів у доктрині праворозуміння. У зв'язку із зазначеним актуальною є позиція розробників нового ЦК України, які також зіткнулися з цією проблемою та намагалися її розв'язати. Як зазначила Н. С. Кузнєцова, «розробники проєкту ЦК України усвідомлювали, що закон у сфері приватного права не здатний «самостійно» впоратися з регулюванням цивільних правовідносин, і запропонували систему інших регуляторів, головне місце серед яких займають принципи природного права»[3].

Окремим теоретико-правовим аспектом загальної проблематики принципів цивільного судочинства та їхньої системи є його місце в системі понятєво-категоріального апарату юридичної науки, що зумовлює доцільність обґрунтування однозначного розуміння поняття «принципи цивільного судочинства». Слід зазначити, що в юридичній науці досить широко представлені позиції вчених щодо визначення поняття принципів цивільного судочинства, де в основу розуміння такого явища закладено ту або іншу ознаку (або їхню сукупність). З огляду на зазначене, з метою вдосконалення визначення поняття «принципи цивільного судочинства» зробимо спробу виокремити відповідні ознаки поняття «принципи цивільного судочинства». При цьому пропонується проаналізувати позиції вчених як щодо поняття «принципи цивільного судочинства», так і щодо ширшого поняття «принципи судочинства».

В. І. Тертишніков під принципами цивільного процесуального права розуміє основні ідеї, уявлення про суд і правосуддя, які закріп-

[1] Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2010. С. 6.

[2] Богініч О. Л. Принципи права: окремі онтологічні, гносеологічні та аксіологічні проблеми. *Альманах права. Основоположні принципи права як його ціннісні виміри.* 2012. Вип. 3. С. 105–106.

[3] Кузнєцова Н. С. Цивільний кодекс України: визнані здобутки кодифікації / Н. С. Кузнєцова, А. С. Довгерт. *Право України.* 2014. №2. С. 15.

лені у процесуальному законодавстві, у результаті чого стали його основними положеннями, якісними особливостями, які визначають характер цивільно-процесуального права, порядок його застосування та напрями подальшого розвитку[1].

Майже тотожне поняття наводять інші автори – принципами цивільного процесуального права (цивільного процесу) називають фундаментальні його положення, основоположні правові ідеї, які закріплені в нормах більш загального характеру. Вони пронизують усі цивільно-процесуальні інститути й визначають таку побудову цивільного процесу, яка забезпечує ухвалення законних і обґрунтованих рішень та їхнього виконання. Принципи є основами системи норм цивільного процесуального права, центральними поняттями, стрижневими засадами всієї системи процесуальних законів[2].

О. В. Рожнов звертає увагу на наявність ознак принципів цивільного судочинства, до яких віднесено зміст принципів, тобто систему основоположних ідей судочинства, їхню нормативну природу, дієвість і пріоритетність, як порівняти зі звичайними нормами права; закріпленість у нормах цивільного процесуального законодавства; пов'язаність із цивільним процесом тощо. У результаті сформульовано визначення принципів цивільного судочинства як таких, що являють собою систему правових вимог, завдяки яким забезпечується своєчасність розгляду й вирішення цивільних справ шляхом найбільш повного й раціонального використання процесуальних засобів, спрямованих на швидке й правильне вирішення цивільних справ[3].

Н. Ю. Сакарою під принципами цивільного судочинства запропоновано розуміти «нормативно закріплені вимоги, що відбивають цінності цивільного процесуального права, відтворюють стандарти справедливого судочинства та визначають порядок його здійснення, які пред'являються до суду та інших учасників судового процесу, що носять загальний, стабільний та імперативний характер, виконуючи регулятивну й інтерпретаційну функції щодо звичайних норм цивільного процесуального права»[4].

---

[1] Цивільне процесуальне право України / за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 1999. С. 31; Тертишніков В. Цивільний процес України (лекції) : навч.-практ. посіб. Харків : Вид. СПД ФО-П Вапнярчук Н. М., 2011. С. 15–16.

[2] Гражданский процесс / под ред. М. К. Треушникова. М. : Городец, 2010. С. 59.

[3] Рожнов О. В. Принцип оперативності в цивільному процесуальному праві : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2000. С. 5, 12.

[4] Сакара Н. Ю. Основні засади цивільного судочинства та розумність строків розгляду справи судом. *Проблеми законності.* 2018. Вип. 142. С. 87.

М. М. Ясинок принципи цивільного судочинства визначає як загальні, основні положення, які закріплені в нормах права й діють у межах цивільної процесуальної форми, регламентуючи при цьому повноваження, процесуальну діяльність суду та інших учасників процесу, їхнє процесуально-правове становище[1].

Зокрема, до ознак принципів судочинства відносять те, що вони:

а) в концентрованій формі відображають найбільш важливі й прогресивні сторони економічної, політичної, ідеологічної та моральної сфер суспільного життя;

б) прямо або побічно фіксуються в чинному законодавстві;

в) мають значний рівень стабільності та системоутворювальні властивості;

г) відображають своєрідність національної правової системи;

д) мають самостійне регулятивне значення.

Вказані ознаки взято за основу відповідного визначення поняття «принципи судочинства», під якими пропонується розуміти законодавчо закріплені основи, що відбивають сутність судочинства, визначають його зміст і порядок здійснення[2].

Г. П. Тимченко в межах методології вивчення принципів права вказує на те, що їхнє наукове дослідження має засновуватись на аксіомах про їхній загальний, основоположний, фундаментальний характер для всього судочинства, що виражаються у відповідних формах права і, відповідно, підпорядковані принципам права, які закріплені в актах конституційного рівня[3]. У результаті Г. П. Тимченком дається авторське визначення поняття «принципів судочинства» як найзагальніших, основних, базисних і фундаментальних положень, що стали результатом розвитку сфери розгляду й вирішення правових спорів і зумовлені об'єктивною дійсністю, забезпечені можливістю їхньої примусової реалізації, стабільні та закріплені в процесуальному законодавстві у вигляді норм-принципів або виводяться з окремих його норм, реалізуються на одній чи кількох стадіях процесу, впливають на індивідуалізацію процесуальної діяльності, покликані визначити та встановити необхідний статус учасників процесу, належні їм процесуальні права,

[1] Ясинок М. М. Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2004. С. 5, 8.

[2] Принципи права. URL: http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/literatura/stati/tgp/058.php (дата звернення: 24.04.2020).

[3] Тимченко Г. П. Принципи судочинства України: методологія дослідження. URL: http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/4455/% (дата звернення: 24.04.2020).

положення суду як органу, діяльність якого спрямована на досягнення своєчасного, неупередженого розгляду судових справ[1].

О. С. Гусак серед ознак принципів судочинства, які характеризують вказане явище, вважає за можливе виокремити такі:

1) стосуються судочинства як особливого правового явища, що функціонує з метою здійснення правосуддя. Відповідно характеризуються виключним призначенням судочинства щодо здійснення правосуддя та забезпечення законного і справедливого розгляду судових справ;

2) визначають умови та порядок здійснення судочинства;

3) мають загальнообов'язковий характер, поширюються на невизначене коло суб'єктів права та гарантуються державою, зокрема й засобами державного примусу;

4) за змістом являють собою внутрішньо узгоджену систему положень, що визначають характер і зміст функціонування судочинства, втілюючи його соціальну цінність і призначення. Вказані положення відображають сутність і призначення судочинства; засновані на загальних засадах соціального сприйняття судочинства та тих завдань, які на нього покладаються;

5) мають об'єктивно зумовлений характер, оскільки походять від судочинства як явища об'єктивного плану, що має закономірності свого виникнення, становлення, розвитку та функціонування;

6) закріплюються в положеннях міжнародних актів, конституційних актів, а також у змісті галузевих актів законодавства;

7) впливають на розвиток правового регулювання судочинства, визначаючи його основи та перспективи розвитку;

8) є критеріями для об'єктивної оцінки стану здійснення судочинства в державі[2]. Учена вважає, що під принципами судочинства доцільно розуміти внутрішньо узгоджену систему загальнообов'язкових, формально виражених положень, що визначають характер і зміст функціонування судочинства, відображаючи його соціальну цінність і призначення, регламентують умови та порядок здійснення судочинства[3].

[1] Тимченко Г. П. Принципи судочинства України: методологія дослідження. URL: http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/4455/% (дата звернення: 24.04.2020).

[2] Гусак О. С. Принципи судочинства в системі принципів права: теоретико-правові аспекти : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2017. С. 9.

[3] Там само.

Перелік майже аналогічних дефініцій принципів цивільного судочинства можна було б продовжити, але в цьому немає потреби. Стислий аналіз висловлених у юридичній літературі позицій вчених дозволяє зробити узагальнений висновок про те, що поняття «принципи цивільного судочинства» («принципи судочинства») вченими обґрунтовується так:

– вченими за основу береться загальне розуміння поняття принципів права як форми прояву в правовій сфері, а також поняття «принципів права» як загального щодо принципів цивільного судочинства[1];

– відокремлення поняття «принципів цивільного судочинства» від інших суміжних понять, відповідно до чого під принципами цивільного судочинства пропонується розуміти не кожне фундаментальне правове положення, як при розумінні принципів права. Принципами судочинства в цьому випадку є головні, загальні положення, виражені в законі, які характеризують найбільш важливі сторони організації та діяльності судових органів[2];

– ототожнення поняття «принципів цивільного судочинства» з іншими суміжними поняттями та категоріями, а саме з такими категоріями, як «положення»[3]; «керівні положення»[4]; «політико-правові ідеї, суспільно-правові погляди»[5];

– розуміння принципів ґрунтується на тому, що принципи мають імперативний характер з точки зору їхнього регулювального впливу на цивільні процесуальні правовідносини[6];

---

[1] Ясинок М. М. Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2004. С. 5, 8; Рожнов О. В. Принцип оперативності в цивільному процесуальному праві : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2000. С. 5, 12; Абрамов С. Н. Гражданский процесс : учебник. М. : Госюриздат, 1950. С. 38–39.

[2] Принципы судопроизводства и их значение. URL: http://www.pravoznavec.com.ua/books/236/17654/37/ (дата звернення: 4.04.2019).

[3] Ясинок М. М. Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2004. С. 6.

[4] Штутин Я. Л. Лекции по советскому гражданскому процессу. Київ : КГУ, 1954. С. 31; Гражданское процессуальное право России : учебник / А. Т. Боннер, Н. А. Громошина, Р. Е. Гукасян и др. ; под ред. М. С. Шакарян. М. : Былина, 1996. С. 31.

[5] Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для. юрид. спец. вищ. закл. освіти. Київ : Ін Юре, 1997. С. 25.

[6] Цивільне процесуальне право України / за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 1999. С. 31; Тертишніков В. І. Цивільний процес України (лекції) : навч.-практ. посіб. Харків : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2011. С. 15–16; Гражданский процесс / под ред. М. К. Треушникова. М. : Городец, 2010. С. 59.

– характеристика значення принципів судочинства покладена в основу надання відповідного визначення поняття. Тому зазначається, що принципи судочинства існують для врегулювання суспільних відносин, характеризують відповідну галузь та обумовлюють перспективи її розвитку[1].

Крім того, вважається, що принципи судочинства є такими, що відбивають результат розвитку сфери розгляду та вирішення правових спорів[2]; вони є властивістю конкретного виду процесуальної форми[3]; є самостійним регулятором суспільних відносин, а також визначають перспективи розвитку права, сприяють усуненню недоліків чинного законодавства[4].

Вважаємо, що зазначені в юридичній літературі ***поняття «принципи цивільного судочинства»*** мають бути критично оцінені насамперед через невідповідність його побудови основним правилам визначення будь-якого поняття. Як відомо, наука висуває дуже жорсткі вимоги до понять, вимагає їхньої чіткості й однозначності. Поняття – думка, яка фіксує ознаки відображуваних у ній предметів і явищ, що дозволяють відрізняти ці предмети та явища від суміжних із ними. Однозначність і чіткість поняття надає чіткості й пізнавальним процедурам відмінності явищ і предметів, що описуються цим поняттям, від інших явищ і предметів[5].

Як уже йшлося, у науковій літературі аргументовано зазначається, що будь-яке поняття розкриває свій предмет через зміст і обсяг, де зміст – це сукупність істотних ознак, які в ньому містяться, а обсяг – множина чи клас мислимих предметів (явищ), кожен із яких є носієм ознак, що становлять зміст поняття[6]. А. Є. Конверський зазначає, що поняття – це форма мислення, яка є результатом узагальнення та виді-

[1] Шутенко О. В. Проблеми диспозитивності в цивільному судочинстві : автореф. … канд. юрид. наук. Харків, 2003. С. 9.

[2] Середа О. О. Правова процедура: теоретико-правові засади та практичні виміри : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2008. С. 38–40.

[3] Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. С. 102.

[4] Лазарев В. В. Пробелы в праве и пути их устранения. М. : Юрид. лит., 1974. С. 80.

[5] Сурмин Ю. П. Теория систем и системный анализ : учеб. пособ. Київ : МАУП, 2003. 368 с. URL: http://victor-safronov.ru/systems-analysis/lectures/surmin/17.html (дата звернення: 04.04.2020).

[6] Тофтул М. Г. Логіка : підручник. 2-ге вид., випр. та допов. Київ : Академія, 2006. С. 27.

лення предметів деякого класу за загальними та специфічними для них ознаками[1]. Адже поняття, як зазначають В. С. Ковальський та І. П. Козінцев, – це результат узагальнення суттєвих ознак об'єкта дійсності[2]. У логіці під змістом поняття розуміють сукупність суттєвих ознак предмета, де такий зміст можливо уявляти тільки в цьому понятті[3], а тому необхідно виводити його під ширше (родове) поняття, водночас вказавши на його родові ознаки та відмінності[4]. Справедливі зауваження і С. М. Єгорова, який конструктивно зосереджує увагу на тому, що «завдання визначення – точне відмежування одного поняття від інших понять за змістом та обсягом»[5]. Розкриття основних характеристик (ознак) будь-якого поняття взагалі має здійснюватися за «суворового дотримання відповідних положень філософії та формальної логіки, які являють собою методологічну базу для впорядкування понятєвого апарату теорії <…> З огляду на це, особливої актуальності набуває потреба в чіткому окресленні загальних засад детермінації <…> здійсненій крізь призму формально-логічних правил побудови визначень понять. Відповідно до теорії формальної логіки, найбільш зручним та дієвим способом формулювання довершеної дефініції поняття є його визначення через рід та видову відмінність. При цьому дефінієнс (частина поняття, що містить у собі перелік суттєвих ознак, які становлять його зміст) будь-якого визначення включає два типи ознак: 1) ознаки, які підводять дефінієндум (частину поняття, що містить у собі ім'я (назву) поняття) під ширше родове поняття; 2) ознаки, що містять вказівку на особливість класу об'єктів, який визначається при зіставленні його з іншими підмножинами цього ж роду»[6].

[1] Конверський А. Є. Логіка : підруч. для студ. юрид. ф-тів. 5-те вид., перероб. та допов. Київ : Центр учб. літ-ри, 2016. С. 119.

[2] Ковальський В. С., Козінцев, І. П. Правотворчість: теоретичні та логічні засади. Київ : Юрінком Інтер, 2005. С. 65.

[3] Кириллов В. И., Старченко А. А. Логика : учеб. для юрид. вузов. Изд. 5-е, перераб. и доп. М. : Юристъ, 2001. С. 30.

[4] Кириллов В. И., Старченко А. А. Логика : учеб. для юрид. вузов. Изд. 5-е, перераб. и доп. М. : Юристъ, 2001. С. 49; Нохрин Д. Г. Государственное принуждение в гражданском судопроизводстве : дис. … канд. юрид. наук. М., 2006. С. 11; Гетманова А. Д. Логика для юристов : учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция». 6-е изд., стер. М. : Омега-Л, 2009. С. 43–47.

[5] Егоров С. Н. Аксиоматические основы теории права. СПб. : Лексикон, 2001. С. 3. *Экономико-правовая библиотека «Vuzlib».* URL: http://www.pravo.vuzlib.net/book_z1109_page_4.html (дата звернення: 24.04.2020).

[6] Кузьменко О. В. Теоретичні засади адміністративного процесу : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 97–98.

Відповідно можна зробити висновок про те, що наявні в цивільному процесуальному праві визначення поняття принципів цивільного процесуального права потребують критичного підходу щодо відповідності їхньої побудови правилам визначення. Це дає можливість не тільки уникнути надалі помилок побудови поняття принципів цивільного судочинства, а й виявити його істотні ознаки та обсяг, що дозволяє, зокрема, відрізнити це поняття від суміжних процесуальних категорій.

Аналіз юридичної літератури дозволяє зробити висновок, що як галузеві принципи іноді на доктринальному рівні розглядаються і в чинному законодавстві закріплюються абсолютно різнопланові правові категорії. На переконання вчених, такий стан наукових досліджень спонукає до узагальнення відповідних теоретичних уявлень про принципи судочинства та практики їхнього нормативного закріплення, виявлення їх юридичної природи, визначення їхньої ролі в нормативно-правовому регулюванні[1].

Вважаємо за доцільне спочатку розглянути питання визначення обсягу – множини чи класу мислимих предметів (явищ) у понятті принципів цивільного судочинства. Вважаємо, що ***визначення обсягу – множини чи класу мислимих предметів (явищ) – у понятті принципів цивільного процесуального права має пов'язуватися в аспекті зв'язку принципів цивільного судочинства з принципами права та з правом у цілому***. «Принципи права – це такі засади, вихідні положення, на яких ґрунтується право як система норм. Вони є основою права»[2]. Принципам правової системи притаманні риси, характерні для права в цілому[3]. Вони відбивають об'єктивні властивості права[4], сутність і природу права, його найбільш важливі риси та поширюються на всі або значну частину норм тієї чи іншої правової системи[5]. «Правова форма» принципів полягає у відтворенні змісту самого права[6]. Поняття

[1] Сидоркин А. С. Принципы права: понятие и реализация в российском законодательстве и судебной практике : автореф. дис. … канд. юрид. наук. М., 2010. С. 6–8.

[2] Трудове право України : підручник / П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, З. Я. Козак [та ін.] ; за ред. П. Д. Пилипенка. Київ : Ін Юре, 2003. С. 42.

[3] Федорченко А. А. Принципы правовой системы России: теоретический аспект : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. М., 2003. С. 223.

[4] Байтин М. И. О принципах и функциях права: новые моменты. *Правоведение.* 2000. №3. С. 4.

[5] Бурганов Р. С. Понятие, юридическая природа и система принципов права на примере принципов в уголовном праве. *Вестник Академии управления ТИСБИ. Научно-информационный журнал.* Казань, 2003. №4. С. 157–161.

[6] Агарков М. М. Избранные труды по гражданскому праву : в 2 т. М. : Центр ЮрИнфор, 2002. Т. 2. С. 397.

принципів цивільного судочинства обумовлено правовим характером цього явища. Спроби дати визначення принципів права поза межами права приречені на провал.

Наступна ***важлива проблема в доктрині принципів – це виявити їхні істотні ознаки.*** Як зазначав В. М. Карташов, як би не називали їх у вітчизняній і зарубіжній юридичній літературі («нормативно-керівні положення», «вихідні правові засади», «об'єктивні норми», «норми-принципи», «істинні норми», «правові аксіоми», «процесуальні максими», «юридичні канони», «правові презумпції» та ін.), головний момент тут полягає в тому, що принципи права становлять один із центральних елементів змісту права, тобто їм притаманні багато рис, характерних для позитивного права в цілому (загальнообов'язковість, формальна визначеність, забезпеченість заходами державного та іншого впливу, системність, регулятивність та ін.)[1].

На нашу думку, ґрунтовне дослідження та систематизацію ознак, які притаманні принципам права, зробила Т. І. Фулей у своєму дисертаційному дослідженні «Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні». Як слушно зазначає Т. І. Фулей, принципам права та принципам судочинства властиві ті ознаки, які стосуються права та, відповідно, будь-яких правових явищ. Тому й принципам судочинства властиві такі ознаки, як нормативність, об'єктивність, формалізованість, забезпеченість і гарантованість. Нормативність принципів полягає у здатності принципів охоплювати своїм регулюванням широке коло суспільних відносин через певні масштаби поведінки, якими є норми. Об'єктивна обумовленість принципів права означає їхню відповідність характеру суспільних відносин, економічних, політичних, ідеологічних процесів, що відбуваються в суспільстві. Завдяки фіксації в писаних джерелах принципи стають регуляторами, що мають самостійне нормативно-регулятивне значення, і, як показують соціологічні дослідження, більшість членів суспільства, не завжди точно знаючи зміст норм, керується у своїй поведінці саме принципами права, добра обізнаність із якими дозволяє їм у цілому правильно оцінювати ситуацію за недостатньо точного знання норм, зокрема санкцій. Зміст характеристики попередньої ознаки принципів

[1] Карташов В. Н. Принципы права: понятие, структуры, функции. *Юридические записки Ярославского государственного университета им. П. Г. Демидова.* Вып. 10. Принципы права / под ред. В. Н. Карташова, Л. Л. Кругликова, В. В. Бутнева. Ярославль : ЯрГУ, 2006. С. 6.

права зумовлює наявність у них такої ознаки, як «забезпеченість», що передбачає можливість застосування за необхідності правового примусу. Водночас принципи судочинства матимуть і ***особливі ознаки:*** засадничість, концентрованість, високий ступінь абстрагування, внутрішню єдність, стабільність, примат щодо норм права, зворотну дію в часі. Засадничість як ознака принципів права припускає їхнє розуміння як певних основоположних для права ідей. Концентрованість принципів права вказує на їхній широкий регулятивний вплив, як через їхній власний зміст, так і через норми, що склалися під їхнім впливом. Високий рівень абстрагування принципів права проявляється в тому, що їм властива гранично висока нормативна узагальненість для такого роду чи виду суспільних відносин і максимальна абстрактність їхнього змісту, що зумовлює необхідність їхньої конкретизації. Загальновизнано, що принципи мають вищу юридичну силу щодо норм права в їхній системі, а тому їм притаманна така ознака, як імперативність. Стабільність принципів права проявляється в тому, що, відбиваючи якісний стан системи права, вони діють протягом більш тривалого періоду часу й за своєю природою не такі мінливі, як норми права[1]. Таким чином, уявлення про принципи права, пристосовані до особливостей тих чи інших суспільних відносин, є основою для формування засад їхнього правового регулювання, зокрема й у галузі цивільного судочинства.

У праці пропонується звернути увагу насамперед на ***особливі (специфічні) ознаки поняття «принципи цивільного судочинства»,*** які показують особливості процесуальних принципів, до яких належать і принципи цивільного судочинства. ***Виокремлення особливих (специфічних) ознак правового поняття має дозволити відрізнити це поняття від суміжних правових понять.*** Так, у юридичній літературі зазначається, що вони є автентичними, проявляються лише у відповідній галузі, тому й характеризуються лише тими ознаками, які відображають специфіку юридичного процесу відповідної галузі[2]. Вважаємо, що є всі підстави зупинитися та виокремити такі ознаки принципів цивільного судочинства:

[1] Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2003. С. 7; Її ж. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2003. С. 40–44.

[2] Рожнов О. В. Принцип оперативності в цивільному процесуальному праві : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2000. С. 8.

1) для принципів цивільного судочинства характерно те, що вони є насамперед вихідними (провідними, основоположними) засадами.

Ключове семантичне значення терміна «принцип» – засада (основа, початок) певного явища або процесу. Так, Л. А. Луць зазначає, що принципи права – це основні нормативні засади позитивного права, що визначають сутність і спрямованість правового регулювання[1]. На думку П. М. Рабіновича, принципи права – це керівні засади (ідеї), які зумовлюються об'єктивними закономірностями існування й розвитку людини та суспільства й визначають зміст і спрямованість правового регулювання[2]. Г. О. Федоренко стверджує, що принципи права – це провідні засади, ідеї, які характеризують його зміст і визначають спрямованість правового регулювання[3].

Такий підхід підтримується вченими різних галузей права. Так, на думку Н. С. Кузнєцової, принципами права визнаються такі відправні (основні) положення, які виражають найважливіші закономірності розвитку права, визначають його головні риси, характеризуються найвищим рівнем імперативності та загальною значущістю, відбивають необхідність побудови та зміцнення певного суспільного ладу[4]. Як слушно зауважено О. І. Махніцьким, «визначаючи принципи судової влади, слід виходити з того, що їх можна назвати «витоками», основами організації судової влади, «першими» в її русі, функціонуванні. Ці принципи – основна, «несуча» конструкція судової влади, своєрідна система координат, у межах якої вона має розвиватися, й одночасно вектор, який визначає напрям цього розвитку»[5].

Тобто як ми бачимо з аналізу, розуміння принципів права як основоположних загальноприйнятих норм, які виражають властивості права, не викликають жодних заперечень із боку дослідників. Як справедливо зазначила О. Ф. Скакун, принципи права за своєю сутністю

[1] Луць Л. А. Загальна теорія держави та права : навч.-метод. посіб. (за кредитно-модульною системою). Київ : Атіка, 2008. С. 119.

[2] Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Вид. 5-те, зі змінами. Київ : Атіка, 2001. С. 99.

[3] Федоренко Г. О. Теорія держави і права : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. Київ : КНЕУ, 2006. С. 134.

[4] Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2008. Т. 1. С. 13–14.

[5] Махніцький О. І. Конституційно-правові принципи судової влади в Україні. URL: http://www.apdp.in.ua/v71/12.pdf (дата звернення: 28.08.2019).

є узагальненим відображенням об'єктивних закономірностей розвитку суспільства, людства в цілому[1]. Як слушно зазначив Ю. С. Шемшученко, принцип верховенства права – це принцип, головним чином, природного права як сукупності ідеальних, духовних і найвищою мірою справедливих уявлень про право. Але в державі реально діє не ідеальне, а позитивне право, втілене в законах та інших його джерелах. Воно є результатом державної правотворчої діяльності[2].

Схожої позиції дотримується В. В. Комаров, який вважає, що принципи цивільного процесуального права з точки зору їхньої родової характеристики є правовими засадами правосуддя в цивільних справах. Підтвердження цього ми знаходимо в Конституції України, яка, регламентуючи правосуддя, передбачає основні засади судочинства: законність, рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом та ін.

Характеристика принципів цивільного процесуального права як основних засад має суттєве значення, оскільки принципи є вихідними положеннями, закріпленими в міжнародному праві та чинному законодавстві, на яких повинно ґрунтуватися процесуальне законодавство та практика його застосування[3]. Ця позиція вченого є вкрай важливою для розвитку доктрини принципів цивільного судочинства. Далі В. В. Комаров зазначає, що основні принципи цивільного процесуального права мають такі особливості:

1. Фундаментальний характер для цивільного процесу в цілому та окремих інститутів цивільного процесуального права.

2. Відбивають певний механізм здійснення судової влади та процедур правосуддя й цінності цивільного судочинства та цивільного процесуального права.

3. Мають нормативний характер. Особливо це стосується загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, які мають наднаціональний характер і закріплюються в міжнародно-правових актах.

4. Визначають модус доступності правосуддя для будь-якого суб'єкта права як наявність рівних можливостей доступу до суду.

5. Мають виключно обов'язковий характер. Недотримання принципів цивільного судочинства тягне за собою незаконність судових актів.

---

[1] Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : учебник. Харьков : Эспада, 2005. С. 281.

[2] Шемшученко Ю. С. Вибране. Київ : Юрид. думка, 2005. С. 76.

[3] Курс цивільного процесу / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 115–116.

6. Визначають залежність відповідальності держави за дотримання принципів у частині виконання міжнародно-правових зобов'язань і принципу верховенства права під час здійснення судочинства[1].

Є всі підстави підтримати такий ґрунтовний підхід В. В. Комарова щодо характеристики принципів цивільного судочинства як основних засад, але слід зазначити, що він має значення насамперед для підсистеми принципів цивільного судочинства – основоположних принципів цивільного судочинства (загальновизнаних принципів і норм міжнародного права).

Міжнародний досвід свідчить про переважне закріплення доктринальних положень про принципи судової влади у філософсько-правових працях і на найбільш загальному державно-правовому рівні – у пактах, хартіях, конституціях[2].

Так, видається, що вихідними положеннями для формування сучасних принципів судової влади та судочинства є англійська доктрина «природної справедливості». Уперше її основи було закріплено у Великій хартії вольностей 1215 р. Зокрема, одним із її положень було визначено: «Жодна вільна людина не буде арештована або ув'язнена, або позбавлена володіння, або оголошена поза законом, або вигнана, або в який-небудь (інший) спосіб знедолена, і ми не підемо на неї й не пошлемо на неї інакше, як за законним вироком, рівних їй (її перів) і за законом країни»[3]. Згодом це положення набуло доктринального обґрунтування та було сформовано у відповідний принцип судової влади демократичної, правової держави. Згодом Хабеас Корпус Акт, ухвалений у Великій Британії у 1679 р., також «увібрав» низку положень прогресивного правового спрямування. Зокрема про те, що особи, затримані за вчинення злочину, мають право на апеляцію. Крім того, цим документом було введено в державну практику поняття судового контролю за затриманням і триманням під вартою[4].

За справедливим твердженням О. Ф. Скакун, у принципах права зосереджено світовий досвід розвитку права, досвід цивілізації та

[1] Курс цивільного процесу / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 116.

[2] Булкат М. С. Теоретико-правові засади судової влади: сучасний концепт : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2019. С. 235.

[3] Велика Хартія Вольностей. URL: http://maysterni.com/publication.php?id=107962 (дата звернення: 28.12.2019).

[4] Habeas Corpus Act. URL: http://www.legislation.gov.uk/aep/Cha2/31/2 (дата звернення: 28.12.2019).

втілюються загальнолюдські цінності[1]. До сказаного додамо, що сьогодні у світі відбувається усвідомлення значущості загальнолюдських цінностей та необхідності їхньої фіксації в праві.

Важливо усвідомлювати, що принципи – це лише найбільш важливі, основоположні засади, а тому важко погодитися з позицією тих дослідників, які відносять до останніх положення, що не мають саме такого характеру. Відповідно, у підрозділі 4.3 буде розглянуто проблему невмотивованого віднесення окремих категорій цивільного процесуального права до принципів цивільного судочинства;

2) для принципів цивільного судочинства, на відміну від норм цивільного процесуального права, характерний більш загальний характер вимог, що ставляться до суспільних відносин.

У принципи цивільного судочинства трансформуються, як правило, ті найбільш загальні ідеї про правосуддя в цивільних справах, які відповідають соціально-економічним умовам розвитку суспільства. Принципи цивільного судочинства є такими правовими явищами, які безпосередньо пов'язують зміст цивільного процесуального права з його соціальними основами – тими загальними закономірностями суспільного життя, на яких побудована конкретна правова система. Перш ніж стати принципами цивільного судочинства, світоглядні ідеї формуються на основі панівних у суспільстві систем поглядів, переконань, ідеалів, життєвих або науково-теоретичних орієнтацій щодо правосуддя в цивільних справах. Ці ідеї проявляються в правосвідомості окремих індивідів, їхніх об'єднань або всього суспільства. Правосвідомість реалізується у правових теоріях, а останні, проходячи через об'єктивізацію законодавцем у нормах права, стають принципами цивільного судочинства. Для принципів цивільного судочинства властивий більш загальний характер вимог, що ставляться до суспільних відносин, які виникають у сфері відправлення правосуддя в цивільних справах.

Підкреслюючи те, що принципи права – це явища більш високого порядку абстрагування, А. М. Колодій слушно зазначає, що вони «покликані забезпечувати органічний взаємозв'язок правової системи, системи й структури права <…> Вони характеризують зміст і сутність права в концентрованому вигляді й демонструють, на яких підвалинах у ньому відбиваються економічні, політичні й моральні

[1] Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник. Харьков : Консум ; Ун-т внутр. дел, 2000. С. 240, 243.

відносини, характеризують структуру права й співвідношення між різними джерелами права, законодавством і правосуддям, суспільством і державою, примусом і переконанням у правовому регулюванні. Вони є синтезуючими засадами, об'єднуючими зв'язками, практичною основою виникнення, становлення й функціонування багатьох правових явищ, і це стосується навіть правової системи в цілому»[1];

3) для принципів цивільного судочинства характерною є нормативність та їхня регулятивна роль.

У принципах цивільного процесуального права сконцентровані істотні риси цивільних процесуальних відносин, що є предметом правового впливу цивільного процесуального права. Найважливішою особливістю цих відносин є те, що існувати й нормально розвиватися вони можуть лише в правовій формі[2]. Принципи цивільного процесуального права висловлюють особливості правового регулювання цивільних процесуальних відносин.

Як уже було показано в дослідженні, загальноприйнятою є точка зору, згідно з якою основні ідеї стають принципами (основними правовими вимогами) з моменту їхнього закріплення в нормативно-правових актах. Ідеї, які не закріплені в законі, й надалі залишаються началами правосвідомості, науковими висновками, являють собою задум норми-принципу (судження для себе), а не правову норму (судження для всіх). Нормативність – іманентна властивість принципів, невіддільна від природи процесу як особливого роду державно-правової діяльності. За своєю суттю процесуальні принципи носять імперативний характер, владно-примусовий характер. Вони містять обов'язкові приписи, виконання яких забезпечується всім арсеналом правових засобів[3].

У юридичній літературі правильно називають не правовий, а саме нормативний характер як одну з головних ознак принципів права, маючи на увазі закріплення норм-принципів в актах законодавства національного та міжнародно-правового характеру[4].

---

[1] Колодій А. М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. С. 113–114.

[2] Федина А. С. Интегративное понимание принципов гражданского процессуального права. *Вестник ТвГУ. Серия «Право»*. 2015. № 2. С. 127.

[3] Алексеев С. С. Общая теория права. М. : Юрид. лит., 1982. Т. 1. С. 98.

[4] Саменкова С. Е. К вопросу о нормативном закреплении принципов права. *Вектор ТГУ*. 2012. № 1 (19). С. 204–206.

Свою позицію з цього питання можна також підтвердити твердженням І. Є. Марочкіна, який висловив думку про те, що принципи судової влади виокремлюються двома шляхами: закріплені в чинному законодавстві або виведені зі змісту положень законодавства шляхом правотлумачення. На думку прихильників цього підходу, існування принципу-ідеї поза змістом положень закону можливе лише на етапі правотворення. Для аргументації наведено положення про те, що держава зобов'язана закріплювати у своєму законодавстві загальновизнані принципи й норми міжнародного права[1].

Дійсно, принципи цивільного процесуального права є результатом усвідомленої діяльності конкретного суб'єкта – законодавця. Усвідомлення на конкретному етапі розвитку ідейних особливостей, характерних для цивільних процесуальних відносин, приводить до необхідності формулювання та законодавчого закріплення принципів, що відображають ці ідеї[2].

Однак не виключаються інші способи офіційного юридичного визнання відправних начал (у правових системах, що входять в англосаксонську правову сім'ю, спочатку принципи права були сформульовані й закріплені за допомогою судових прецедентів, а в міжнародному праві поширена їхня фіксація в міжнародних договорах). Проголошення нормативно-правового акта як єдиного джерела принципів не узгоджується і з реаліями правової системи України. Відповідно до Конституції України, загальновизнані принципи й норми міжнародного права є складовою частиною правової системи України. Основні положення ЦПК України мають закріплювати принципи цивільного судочинства, що відображають загальновизнані принципи й норми у спільноті демократичних держав, стандарти справедливого судового розгляду, без дотримання яких судочинство не має права претендувати на роль правосуддя. Беручи до уваги зазначені обставини, можна зробити висновок про те, що принципами цивільного процесуального права є не тільки ті, які закріплені в законодавстві про цивільне судочинство, а й основоположні ідеї, які отримали загальне визнання в діяльності органів правосуддя та які закріплені в міжнародних актах.

---

[1] Судова влада : монографія / І. Є. Марочкін, Л. М. Москвич, І. В. Назаров та ін. ; за заг. ред. І. Є. Марочкіна. Харків : Право, 2015. С. 77.

[2] Федина А. С. Интегративное понимание принципов гражданского процессуального права. *Вестник ТвГУ. Серия «Право».* 2015. № 2. С. 129.

При цьому спосіб нормативного закріплення принципів цивільного процесуального права в нормативній тканині може бути двояким. А. М. Колодій вказує на існування двох способів вираження принципів права, серед яких називає: безпосереднє формулювання їх у нормах права (текстуальне закріплення) і виведення принципів права зі змісту нормативно-правових актів (змістовне закріплення). В результаті підсумовує, що проблема формування громадянського суспільства та правової держави настійно вимагає, щоб загальноправові принципи текстуально виражались у Конституції України, міжгалузеві й галузеві, а також відповідні принципи структури права – у кодифікаційних та інкорпораційних актах, а принципи юридичного інституту – в актах, що стосуються цього інституту. Іншим способом вираження принципів права є їхнє змістовне закріплення, тобто виведення принципів зі змісту норм права. Такі принципи більш абстрактні, за їхньою допомогою можна врегульовувати найбільш загальні суспільні відносини[1]. Тобто з-поміж способів фіксації (закріплення) принципів права, принципів цивільного судочинства в нормах права виділяють текстуальний і змістовний. Текстуальний спосіб фіксації принципів цивільного судочинства характеризується тим, що вони закріплюються в конкретних нормах (безпосереднє закріплення) і тим самим є нормами-принципами, дія яких поширюється за межі цієї конкретної норми. Так, є принципи, що безпосередньо формулюються в нормах права у вигляді конкретних розпоряджень, наприклад, принцип державної мови судочинства (ст. 7 ЦПК України). Деякі принципи виводяться зі змісту цілого ряду норм цивільного процесуального права, наприклад принципи диспозитивності (ст. 3, 11, 31, 123, 175 ЦПК України) змагальності (ст. 10, 60, 173, 176 ЦПК України). Змістовний спосіб фіксації полягає в тому, що зміст конкретного принципу цивільного судочинства виводиться з аналізу змісту низки правових норм. Підтримуємо думку про те, що, якщо зміст принципу не закріплено в конкретній правовій нормі, він виводиться шляхом складних логічних зіставлень, умовиводів, аналізу змісту інших норм, наукових поглядів, судової практики. Це спричиняє те, що кількість, назви та зміст принципів у різних дослідників виходять різними. Питанням фіксації та деталізації змісту принципів цивільного судочинства необхідно приділяти значну увагу,

[1] Колодій А. М. Принципи права: ґенеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права. Основоположні принципи права як його ціннісні виміри.* 2012. Вип. 3. С. 41–43.

оскільки це має значення особливо для правозастосування. Щодо цього аспекту науковці, зокрема О. Л. Богініч, слушно зазначають, що взаємозв'язок принципів права з атрибутивними властивостями права та їхня цінність для суспільства почасти залежить від ефективності функціонування конкретних правових систем, що діють на базі таких принципів[1];

4) для принципів цивільного судочинства характерно те, що вони є об'єктивно-суб'єктивними категоріями.

Правове розуміння принципів цивільного процесуального права передбачає визнання їх як об'єктивно-суб'єктивних правових явищ. Але щодо цього точиться певна дискусія. Вважаємо вельми спірною точку зору багатьох авторів, що принципи права виступають насамперед як об'єктивні закономірності (начала, приписи та. ін.). Так, на об'єктивну природу принципів права цілком слушно звертає увагу й П. Д. Пилипенко, коли зазначає: «У юридичній літературі свого часу вважалося, що принципи права – це продукт людської діяльності, їхніми джерелами є сфера ідеології. І щоб набути статусу принципів права, певні керівні положення мають бути відбиті у власне праві, у змісті норм права. Сучасні дослідження принципів права обґрунтовують об'єктивний характер цієї категорії. Це такі засадничі основи права, які відповідають характеру суспільних відносин, економічним, політичним, ідеологічним процесам, що відбуваються в суспільстві»[2]. Погоджуючись із висновком, що саме така залежність зумовлює характер правотворчості, зміст правових норм, способи й методи реалізації права[3], А. М. Колодій зазначає: «Безумовно, будь-які принципи, у тому числі й принципи права, – продукт людської діяльності. Вони є соціальними явищами як за джерелом походження, так і за змістом, їх виникнення обумовлено потребами суспільного розвитку, в них відбиваються закономірності суспільного життя»[4].

---

[1] Богініч О. Л. Принципи права: окремі онтологічні, гносеологічні та аксіологічні проблеми. *Альманах права.* 2012. Вип. 3. С. 114.

[2] Трудове право України : підручник / П. Д. Пилипенко, В. Я. Буряк, З. Я. Козак та ін. ; за ред. П. Д. Пилипенка. Київ : Ін Юре, 2003. С. 42.

[3] Проскуряков П. Д. Понятійний апарат учення про принципи трудового права: проблемні аспекти його становлення і розвитку. *Проблеми правознавства і правоохоронної діяльності.* 2009. № 3. С. 184.

[4] Колодій А. М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. С. 7.

З цього питання існують й інші точки зору. Принципи, як і право в цілому, мають об'єктивно-суб'єктивні якості. Вони об'єктивні через свою обумовленість реально існуючими економічними, політичними, соціальними та іншими суспільними відносинами. Але оскільки принципи права й формально-юридичні джерела (закони та ін.), що їх закріплюють, є результатом свідомо-вольової діяльності, правотворчості, то в цьому плані вони суб'єктивні. Для того щоб бути реально діючими нормативно-правовими приписами, а не благими побажаннями й гаслами, принципи права повинні достатньо повно, правильно та всебічно відображати дійсність і основні закономірності розвитку суспільства[1].

Принципи є об'єктивним за своїм змістом правовим явищем і відображають закономірності державного й суспільного життя. Слід зазначити, що загальновідомим є те, що система права має об'єктивний характер, у зв'язку з чим її розвиток пов'язаний із відповідною трансформацією системи законодавства, створюваної законодавцем. «Основні ідеї права виступають не довільними конструкціями людського розуму, а особливою формою вираження об'єктивних соціальних закономірностей. Фіксуючи у своєму змісті необхідні та істотні зв'язки, які є в суспільстві та в праві, вони дозволяють установити такий порядок суспільних відносин, що найбільшою мірою сприяє їхньому зміцненню й розвитку»[2]. Зокрема, на думку В. В. Касьянова й В. М. Нечипуренка, «спостереження переконливо свідчать, що право зазнає безперервних змін <…>, немає такого правового принципу, який був би універсальним і вічним. Принципи, що лежать в основі природного права, не можуть слугувати доказом протилежного»[3].

Законодавець формулює й закріплює принципи права в законодавстві, виходячи з наявних реалій. Але діяльність законодавця з формування принципів має суб'єктивний характер. Суть у тому, що їхній зміст визначений матеріальними обставинами, а люди як обдаровані свідомістю та волею суб'єкти формують керівні ідеї та втілюють їх

[1] Карташов В. Н. Принципы права: понятие, структуры, функции. *Юридические записки Ярославского государственного университета им. П. Г. Демидова.* Вып. 10: Принципы права / под ред. В. Н. Карташова, Л. Л. Кругликова, В. В. Бутнева ; Яросл. гос. ун-т. Ярославль : ЯрГУ, 2006. С. 7.

[2] Кузьменко О. В. Теоретичні засади адміністративного процесу : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 138.

[3] Касьянов В. В., Нечипуренко В. Н. Социология права : учебник. Ростов-на-Дону : Феникс, 2002. С. 174–175.

у життя. Характеризуючи правові принципи, вчені справедливо стверджують, що вони існують у праві об'єктивно. Так, В. М. Ведяхін підкреслював, що правові принципи існують об'єктивно, вони реально закладені в праві, незалежно від того, сформульовані вони в науковому понятті чи ні[1]. Таким чином, принципи цивільного процесуального права є об'єктивно-суб'єктивними категоріями, як і правові принципи взагалі; є об'єктивними за змістом, проте суб'єктивними за формою вираження, правовим закріпленням у законодавстві та реалізацією в судовій практиці[2].

Поширений у юридичній літературі погляд на принципи як на основні ідеї, «керівні начала», положення, що призводить до визнання їхньої суб'єктивної природи. Такий підхід до проблеми принципів є спірним. У самих термінах «ідея», «начала» відсутній їхній юридичний сенс як об'єктивних правових явищ. Водночас якщо принципи об'єктивно властиві праву, то ідея є категорією суспільної свідомості. У змісті ідеї превалююче значення мають елементи суб'єктивного характеру. Принцип у його співвідношенні з ідеєю в гносеологічному плані виступає поняттям, що характеризує ідею. Принципи та ідеї не можна ототожнювати, тому що ідея, відбиваючись у правових нормах, виступає як правова вимога. Принципи об'єктивні, нормативно закріплені в законі та є правовими вимогами, а не ідеями. Такий погляд є превалюючим у правовій науці. Як слушно зазначає Г. О. Борисов, виведений і сформульований принцип набуває значення вимоги необхідної поведінки[3]. З ним фактично солідарний В. А. Бігун, зазначаючи, що «принципи розглядаються як правові вимоги, що оточують закономірності державного та суспільного життя у сфері правосуддя в цивільних справах»[4];

5) для принципів цивільного судочинства характерною є їхня універсальність.

[1] Ведяхин В. М. Принципы правового регулирования рыночных отношений. *Правоведение.* 1995. №6. С. 27.

[2] Кройтор В. А. Проблема визначення поняття, системи та змісту окремих принципів цивільного процесуального права. *Сучасні проблеми цивільного права та процесу* : навч. посіб. / С. О. Сліпченко, О. В. Синєгубов, В. А. Кройтор та ін. ; за ред. Ю. М. Жорнокуя та Л. В. Красицької. Харків : Право, 2017. С. 689.

[3] Борисов Г. А. Общие принципы социалистического строя и советское право : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Харків, 1977. С. 6.

[4] Бигун В. А. Конституционный принцип участия представителей общественных организаций и трудовых коллективов в гражданском судопроизводстве : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харьков, 1988. С. 5.

Принципи цивільного судочинства є універсальними категоріями, оскільки впливають на всі цивільні процесуальні норми, на весь порядок цивільного судочинства, потребують урахування в кожному правозастосуванні.

Відповідно, через свою універсальність принципи цивільного судочинства забезпечують внутрішню єдність усіх елементів цивільного процесу – норм, інститутів, проваджень, – ними встановлюється також і консолідація правотворчості та правосуддя в цивільних справах;

6) для принципів цивільного судочинства характерною ознакою є їхня імперативність, відхилення від них неприпустиме.

Формулюючи принципи цивільного судочинства, особливу увагу слід звернути на імперативний характер принципів як одну з їхніх властивостей. Вони мають імперативний, обов'язковий характер як для всього процесу судочинства (має пронизувати всі стадії судочинства), так і для всіх суб'єктів відносин, що виникають під правосуддям у цивільних справах, що не допускає альтернативного тлумачення. У німецького філософа І. Канта в «Критиці практичного розуму» загальнозначущий моральний припис протилежний особистому принципу (максимі); гіпотетично імператив має чинність лише за певних умов, категоричний імператив – безумовний принцип поведінки[1].

На імперативний характер принципів як одну з їхніх властивостей звертає увагу більшість вчених, які займаються дослідженнями цього питання. Так, С. Ю. Кац та В. В. Комаров зазначали, що порушення принципів слугують підставою для відміни рішення[2]. М. М. Михеєнко, вирішуючи свого часу питання ознак, властивих принципам, зазначав, що до критеріїв визначення певного положення принципом слід обов'язково зарахувати таку їхню властивість, як те, що порушення будь-якого принципу означає незаконність рішення у справі й обов'язково тягне його скасування[3]. Невіддільною ознакою принципу права є його імперативність[4]. О. Ф. Скакун вважає, що під принципами слід

[1] Новый энциклопедический словарь. М. : Больш. Рос. энцикл. : Рипол Классик, 2005. С. 427.

[2] Кац С. Ю. Развитие принципов советского гражданского судопроизводства в Конституции СССР 1977 г. / С. Ю. Кац, В. В. Комаров. *Проблемы социалистической законности.* Харьков, 1979. Вып. 4. С. 128.

[3] Михеєнко М. Конституційні принципи кримінального процесу. *Вісник Академії правових наук.* 1997. №34. С. 111–112.

[4] Явич Л. С. Право развитого социалистического общества: сущность и принципы. М. : Юрид. лит., 1978. С. 11.

розуміти основоположні загальноприйняті норми, що виражають властивості права та мають вищу імперативну юридичну силу, тобто такі, що становлять собою незаперечні вимоги, які ставляться до учасників суспільних відносин з метою встановлення соціального компромісу[1].

Таким чином, принципи цивільного процесуального права набувають обов'язкової сили тільки після закріплення в цивільному процесуальному законодавстві й у результаті правозастосовчої практики.

Принципи цивільного судочинства також знаходять свою реалізацію в практиці діяльності судів загальної юрисдикції. Зокрема, цікавими для нашого дослідження можуть бути приклади щодо оскарження судових рішень із підстав порушення (недотримання) принципів права та принципів судочинства. Наприклад, розглядаючи судову справу № 761/22545/14-ц[2], Апеляційний суд м. Києва дійшов висновку, що рішення суду першої інстанції прийняте з порушенням принципу змагальності, на якому засноване цивільне судочинство, в результаті рішення суду першої інстанції було скасоване й ухвалене нове рішення. Так само, розглядаючи справу № 755/1026/15[3], Апеляційним судом м. Києва встановлено, що судом першої інстанції було прийняте рішення з порушенням принципу змагальності, на якому засноване цивільне судочинство. Наслідком цього стала зміна рішення суду першої інстанції. Цікавою також є практика Суду касаційної інстанції. Наприклад, Суд касаційної інстанції 28.10.2015 р. по справі № 6-20624св15[4] встановив факт порушення принципу диспозитивності судочинства, скасував рішення суду апеляційної інстанції повністю та залишив чинним рішення суду першої інстанції. Тобто практика діяльності судів України в порядку цивільного судочинства свідчить про реалізацію вказаних прав апеляційними та касаційним судами за результатами розгляду судових справ, зокрема із підстав встановлення порушень або підтвердження відсутності порушень принципів цивільного судочинства. Взагалі маємо констатувати, що нині судова прак-

[1] Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : учебник. Харьков : Эспада, 2005. С. 281.

[2] Рішення Апеляційного суду м. Києва від 22.10.2015 р. по справі № 761/22545/14-ц. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/52753753 (дата звернення: 24.04.2020).

[3] Рішення Апеляційного суду м. Києва від 07.10.2015 р. по справі № 755/1026/15. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/52073872 (дата звернення: 24.04.2020).

[4] Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 28.10.2015 р. по справі № 6-20624св15. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/52934022 (дата звернення: 24.04.2020).

тика щодо застосування принципів цивільного судочинства тільки проходить етап свого становлення.

Маємо зазначити, що цьому аспекту в чинному цивільному процесуальному законодавстві приділено недостатню увагу. Тоді як у деяких країнах пострадянського простору правове значення принципів дуже велике. З. Х. Баймолдіна у своїй статті наводить положення ЦПК Республіки Казахстан, згідно з яким «Порушення принципів цивільного судочинства залежно від їх характеру та змістовності призводить до скасування винесених судових актів»[1]. Вважаємо за необхідне обов'язково закріпити це в ЦПК України.

З огляду на зазначене слід вказати, що принципи надають цивільному судочинству якостей справедливого правосуддя в цивільних справах, і навпаки: недотримання принципів цивільного судочинства під час здійснення правосуддя має тягти за собою незаконність і подальше скасування судового рішення;

7) для принципів цивільного судочинства є характерним, що вони, являючись одним з основних елементів механізму правового регулювання, визначають процес формування, функціонування та розвитку всієї галузі цивільного процесуального права.

Сучасний процес розбудови в Україні демократичної соціальної правової держави «безпосередньо пов'язаний з необхідністю *вдосконалення механізму правового регулювання в певних сферах суспільних відносин*, що потребують спеціальних заходів для підтримання нормального життя людей та існування державних інститутів»[2].

Механізм правового регулювання – це «система правових *засобів, способів, форм*, за допомогою яких нормативність права переводиться в упорядкованість суспільних відносин, задовольняються інтереси суб'єктів права, установлюється й забезпечується правопорядок («належне» в праві стає «дійсним»)[3].

Дослідник М. М. Марченко запропонував досить влучну дефініцію принципів права. Останні, на думку цього автора, являють собою основні ідеї, вихідні положення чи провідні засади процесу його форму-

[1] Баймолдина З. Х. О структуре ГПК Республики Казахстан. *Заметки о современном гражданском и арбитражном процессуальном праве* / под ред. М. К. Треушникова. М. : Городец, 2004. С. 65.

[2] Чистоклетов Л. Г., Поповчук С. К. Поняття та види адміністративно-правових режимів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2007. №4. С. 219.

[3] Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник. Харьков : Консум ; Ун-т внутр. дел, 2000. С. 540.

вання, розвитку й функціонування[1]. Таким чином, особливий наголос у запропонованій М. М. Марченком авторській інтерпретації робиться на тому, що принципи права характеризують не лише сутність, зміст права й відображають його внутрішню будову, себто статику, а ще й, як на нас, насамперед характеризують процес його застосування, себто динаміку права. Отже, особливе значення під час здійснення таких «процедур» (процесів) регулювання – що вони призводять до зміни станів суспільних відносин[2].

Тобто в механізмі правового регулювання особливе місце належить саме принципам цивільного процесуального права, які фактично задають певні напрями реалізації тих чи інших ідей, яким чином має бути побудоване цивільне судочинство. Якщо принципи цивільного судочинства – це ті основи, засади, на яких ґрунтується цивільне процесуальне право, то, власне, вони й визначають, як саме повинна бути сформована та розвинена певна система норм, щоб забезпечити належне правове регулювання відповідного кола суспільних відносин.

Принципи цивільного процесуального права формуються та розвиваються одночасно з розвитком галузі права і, відповідно, з розвитком тієї системи суспільних відносин, яку ця галузь регулює. Принципи цивільного процесуального права є за своєю природою тими головними підвалинами галузі права (цивільного процесуального), які визначають спрямованість регулювання відносин, що становлять предмет цивільно-процесуального регулювання. Принципи права характеризують не лише сутність, а й зміст права, відображають не лише його внутрішню будову, статику, а й весь процес застосування, динаміку. Відповідно, вважаємо цілком обґрунтованим віднесення принципів права до структурних елементів механізму правового регулювання.

Спробуємо удосконалити доктринальне розуміння принципів цивільного судочинства, засновуючись на ознаках вказаного явища, які надалі будуть закладені в основу доктринального розуміння відповідного поняття. Таким чином, беручи за основу виокремлені нами суттєві ознаки принципів цивільного судочинства та наявні доктринальні

[1] Общая теория государства и права : академ. курс : в 2 т. / под ред. М. Н. Марченко. М. : Зерцало, 1998. Т. 2: Теория права. С. 22.

[2] Горохов Б. А., Маврин С. П. Современный механизм правового регулирования социально-трудовых отношений. *Российский ежегодник трудового права.* 2005. № 1. С. 75.

підходи до їхнього розуміння, можна запропонувати таке визначення вказаного поняття.

Принципами цивільного судочинства визнаються вихідні, основоположні засади, які є об'єктивними за змістом і суб'єктивними за формою вираження, виражають найбільш загальний характер правових вимог, що ставляться до суду й учасників цивільного процесу, є універсальними, оскільки впливають на всі цивільно-процесуальні норми, потребують урахування під час кожного правозастосування, мають імперативний характер, оскільки відхилення від них неприпустиме, та визначають процес формування, функціонування та розвитку всієї галузі цивільного процесуального права.

2.2. Значення принципів цивільного судочинства та основні підходи до їхнього системного застосування в нормотворчій діяльності та практиці правозастосування

Проблематика ***значення принципів цивільного судочинства*** як явища правової реальності займає важливе місце в межах вивчення теоретико-правових аспектів принципів цивільного судочинства та їхньої системи. Слід зауважити, що термін «зна́чення» за Академічним тлумачним словником української мови означає: 1. Громадська, політична, історична і т. ін. вага, роль кого-, чого-небудь; важливість. 2. Суть чого-небудь; зміст[1]. Відповідно, у цих аспектах і буде розглянуто проблему значення принципів цивільного судочинства та основні підходи до їхнього системного застосування в нормотворчій діяльності та практиці правозастосування.

У сучасних умовах розвитку судової системи дослідження цієї проблематики набуває особливої актуальності з огляду на поточні процеси вдосконалення цивільного судочинства в Україні вироблення нових шляхів підвищення його якісного рівня, винайдення ефективних механізмів реалізації принципів у практику цивільного судочинства. Як слушно зазначає О. С. Гусак, дослідження питань значення будь-

[1] Словник української мови : в 11 т. 1972. Т. 3. С. 648. URL: http://sum.in.ua/s/znachennja (дата звернення: 22.04.2020).

яких явищ і процесів державно-правової реальності потребує ґрунтовного аналізу сучасного стану наукової розробки вказаної проблематики, її критичного осмислення та вироблення конкретних підходів до характеристики його призначення з огляду на поточні процеси трансформації досліджуваного явища або процесу[1].

Метою цієї частини дослідження є з'ясування прогалин у науковому дослідженні, подальше вивчення проблем правового регулювання і практики реалізації принципів цивільного судочинства у процесі здійснення правосуддя в цивільних справах, зокрема виокремлення особливостей системного застосування принципів цивільного судочинства в нормотворчій діяльності та практиці правозастосування.

Проведене дослідження в цій частині праці націлене на виконання таких ***завдань***:

– установити специфіку функціонування принципів цивільного судочинства;

– визначити конкретні аспекти значення принципів цивільного судочинства в сучасних умовах розвитку судової системи та охарактеризувати практику їхньої реалізації;

– дослідити особливості застосування принципів цивільного судочинства у процесі правотворення, реалізації через норми права та під час прямої реалізації.

Усі галузі права мають свій, властивий лише одній конкретній галузі, предмет регулювання, метод, за допомогою якого здійснюється регулювання. Враховуючи це, галузеві принципи, з одного боку, в процесі застосування підпорядковуються загальному напряму розвитку правової системи, а з іншого, – мають свої, властиві лише певній галузі права, особливості. Особливої актуальності це питання набуває в умовах подальшого реформування цивільного процесуального законодавства України. Слід наголосити, що на рівні процесуальної науки питання значення принципів цивільного судочинства досліджувалось досить епізодично, що зумовило виникнення певної прогалини в питаннях вивчення принципів цивільного судочинства. Як доречно зазначила О. С. Хопта, стан доктринальної розробки проблем розуміння функціонального призначення принципів судочинства є доволі неоднозначним, оскільки наявні дискусійні підходи до розуміння вказаної проблематики. Особливо дефіцит становлять ті погляди вчених,

[1] Гусак О. С. Принципи судочинства в системі принципів права: теоретико-правові аспекти : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2017. С. 90.

у яких визначалося б значення принципів судочинства в сучасних умовах функціонування судочинства[1].

Маємо зазначити, що існують певні напрацювання вчених у теорії права з питань значення принципів права та принципів судочинства. Відповідно, маємо розглянути позиції з цього питання як учених-теоретиків, так і вчених-процесуалістів.

Н. В. Чернишова розглядає значення принципів судочинства через їхню здатність: здійснити організацію судової влади, а також реалізувати соціальне призначення правосуддя в державі; забезпечити однакове розуміння й застосування законів; спонукати суддю під час здійснення правосуддя до неухильного дотримання вимог закону. Як результат, реалізація всіх принципів судочинства в їхній сукупності та взаємозв'язку сприятиме виконанню завдань судочинства[2].

О. Ф. Скакун зазначає, що принципи права закріплюють і реалізують у юридичній практиці відправні начала та незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які ставляться до учасників суспільних відносин із метою гармонійного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів. Іншими словами, це є своєрідна система координат, у межах якої розвивається право, і водночас вектор, який визначає напрям його розвитку[3].

В. М. Хропанюк зазначає, що принципи права закріплюють основні вихідні положення, що втілюють у собі об'єктивні закономірності суспільного життя. Вони акумулюють найбільш характерні риси права, визначають його юридичну природу. Принципи права лежать в основі діяльності правової держави, усіх органів державної влади. Керуючись ними, держава забезпечує соціально-економічні, політичні та особисті права і свободи своїх громадян, гарантує виконання ними юридичних обов'язків[4]. Наголошується, що функціонально принципи права явля-

[1] Хопта О. С. Теоретико-правові аспекти значення принципів судочинства в сучасних умовах реалізації та захисту прав людини в Україні : матеріали Всеукр. наук. конф. «Людина – суспільство – держава. Права та обов'язки: історія питання та сучасний стан» (м. Кривий Ріг, 28 жовтня 2016 р.). Кривий Ріг : Донец. юрид. ін-т МВС України, 2016. С. 288.

[2] Чернишова Н. В. Судова влада в Україні : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2011. 104 с. URL: http://libfree.com/180813834.html (дата звернення: 22.04.2020).

[3] Скакун О. Ф. Теория государства и права. Харьков : Консум ; Ун-т внутр. дел, 2000. С. 452.

[4] Хропанюк В. Н. Теория государства и права. 3-е изд., доп. и испр. М. : Интерстиль, 2008. 384 с. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pravo/Hrop/14.php (дата звернення: 22.04.2020).

ють собою керівні ідеї, що виконують роль «соціально-юридичного орієнтира»[1].

Узагальнюючи розуміння принципів права, О. С. Хопта вважає за можливе зупинитися на декількох основних методологічних моментах, які мають значення для вивчення принципів судочинства. Так, принципи права: відображають сутність, зміст і призначення права, визначають зміст і наслідки правового регулювання; мають об'єктивно зумовлений характер, оскільки походять від сутності права та розвиваються відповідно до розвитку права; забезпечують стабільність і непорушність юридичних явищ і процесів, які наділені власними принципами; змістом є система вихідних ідей та засад, які є втіленням загального розуміння сутності юридичного явища або процесу; засновуються на ідеях панівного типу праворозуміння; реалізуються в діяльності уповноважених суб'єктів права[2].

О. С. Сидоркін значення принципів права, від якого походить і значення принципів судочинства, розкриває як засіб вираження сутності права, розкриття й конкретизації його загального поняття[3]. Їхнє значення, на думку вченого, полягає в тому, що вони: дозволяють долати прогалини в позитивному праві; їхнє використання дозволяє тлумачити закон з правових позицій; особлива роль принципів права в правовому регулюванні обумовлена тим, що вони є не тільки критерієм для оцінки чинного законодавства, а й орієнтиром під час проведення реформ законодавства[4].

У юридичній літературі висловлено позицію, що основними напрямами реалізації принципів права під час здійснення судочинства є такі: застосування правових принципів для усунення прогалин у законодавстві; застосування принципів у разі винесення рішення в конкретних справах; наповнення сформульованого в законодавстві принципу конкретним юридичним змістом; пряма вказівка на невідповідність конкретних правових норм вимогам принципів права[5].

---

[1] Теория юридического процесса / под ред. проф. В. М. Горшенева. М. : Юрид. лит., 1985. С. 43.

[2] Хопта О. С. Принципи права як доктринальна основа удосконалення діяльності органів судової влади України : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Діяльність органів публічної влади щодо забезпечення стабільності та безпеки суспільства» (м. Суми, 21–22 трав. 2015 р.). Суми : Сум. держ. ун-т, 2015. С. 43.

[3] Сидоркин А. С. Принципы права: понятие и реализация в российском законодательстве и судебной практике : автореф. дис. … канд. юрид. наук. М., 2010. С. 3.

[4] Сидоркин А. С. Принципы права: понятие и реализация в российском законодательстве и судебной практике : дис. … канд. юрид. наук. М., 2010. С. 6–8.

[5] Осадчук С. С. Застосування принципів права у правотворчому та правозастосовному процесах. *Наше право*. 2012. № 3, ч. 3. С. 35–36.

Напрацювання вчених у галузі теорії права стали основою для розуміння проблематики значення принципів права й у відповідних галузевих правових дослідженнях. ***Розуміння значення принципів права в дослідженнях теоретиків права мають бути поширені й на цивільне судочинство. Значення принципів права надалі визначає значення й принципів цивільного судочинства.*** Похідний характер від принципів права мають інші принципи, які їх конкретизують у тій чи іншій сфері правової діяльності або щодо того чи іншого явища правової реальності. Саме такий зв'язок існує між принципами права та принципами судочинства, де останні виступають засобом конкретизації принципів права щодо діяльності у сфері судочинства[1].

Маємо констатувати, що в галузевих дослідженнях питання значення принципів права відповідного судочинства розкривається також неоднозначно. Так, В. Ф. Погорілко надає узагальненого розуміння проблемам значення принципів судочинства, які нормативно визначають сутність і зміст судочинства загалом і встановлюють особливості здійснення цивільного, господарського, адміністративного та кримінального судочинства в Україні[2], таким окремо підкреслюється їхнє міжгалузеве призначення в системі видів судочинства.

Досліджуючи принципи адміністративного судочинства, О. В. Кротюк безпосередньо наголошує на наявності положень, що характеризують значення відповідних принципів, серед яких учений вказує на такі, що: 1) виконують роль вихідних засад та ідей функціонування й здійснення адміністративного судочинства; 2) є вимогами, що висуваються до суб'єктів адміністративного судочинства, які зобов'язані бути підпорядкованими принципам адміністративного судочинства; 3) є критеріями розвитку та вдосконалення порядку здійснення адміністративного судочинства; 4) виконують системоутворювальну роль в адміністративному судочинстві, тобто з їхньою допомогою адміністративне судочинство набуває узгодженого цілісного характеру;

[1] Хопта О. С. Принципи права як доктринальна основа удосконалення діяльності органів судової влади України : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Діяльність органів публічної влади щодо забезпечення стабільності та безпеки суспільства» (м. Суми, 21–22 трав. 2015 р.). Суми : Сум. держ. ун-т, 2015. С. 44.

[2] Конституційне право України : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / ред. В. Ф. Погорілко. 2-ге вид., доопрац. Київ : Наук. думка, 2000. 732 с. URL: http://pidruchniki.com/1584072016682/pravo/konstitutsiyne_pravo_ukrayini (дата звернення: 24.02.2020).

5) мають прямий характер дії та застосовуються з метою недопущення порушення законності та справедливості в адміністративному судочинстві[1].

Звертається увага на подвійний вплив принципів судочинства на якість правосуддя, а також на ті наслідки, що настають у разі ігнорування принципів у практиці судочинства. Зокрема, це може призвести до порушення права на судовий захист і, як правило, до неправосудності судових рішень. Так само вказується й на те, що принципи судочинства, по-перше, слугують засобом теоретичного узагальнення головного, загального, типового, що виражає сутність того чи іншого явища; по-друге, визначають головні вихідні моменти судочинства і частково діяльність судових органів; по-третє, характеризують найбільш важливі сторони організації та діяльності судових органів[2].

О. Г. Плєшанов звертає увагу на етимологічну складову поняття «принципи судочинства», що пов'язується зі словами «основні», «найзагальніші», «фундаментальні». Тим самим вказане слово покликане підкреслити те значення, яке мають принципи в правовому регулюванні окремих процедурних питань правозастосування і процесуальної діяльності в цілому, а також у повсякденній практичній діяльності щодо вирішення спорів та інших юридичних справ[3].

Г. П. Тимченко вважає, що значення принципів судочинства полягає у двох формах: по-перше, принципи судочинства визначають модель судочинства тієї чи іншої держави; по-друге, закріплюючи принципи, ми формуємо концепцію, тип, модель судочинства[4].

Окрім того, вченими вказується, що значення принципів судочинства полягає в тому, що їхнє втілення в судочинстві надає йому якості правосуддя й, навпаки, – ігнорування веде до порушення права на судовий захист і, як правило, до неправосудності судових рішень. Крім того, принципи є ціннісним орієнтиром для надання тлумачен-

[1] Кротюк О. В. Принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі та його реалізація в адміністративному судочинстві України : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2013. С. 87–89.

[2] Судебные и правоохранительные органы Украины. URL: http://www.pravoznavec.com.ua /books/236/37#chlist (дата звернення: 24.02.2020).

[3] Плешанов А. Г. Диспозитивное начало в сфере гражданской юрисдикции: проблемы теории и практики : дис. … канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2001. С. 122.

[4] Тимченко Г. П. Принципи судочинства України: методологія дослідження. URL: http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/4455/% (дата звернення: 24.02.2020).

ня нормам права при їхньому застосуванні, а також усунення прогалин у них[1].

В. М. Семенов у своїх дослідженнях звертав увагу на те, що принципи судочинства сприяють індивідуалізації відповідної галузі права, визначають перспективи її розвитку, в нерозривному зв'язку з галуззю беруть участь у регулюванні процесуальної діяльності та процесуальних відносин, забезпечують у складі всієї галузі всебічне вирішення завдань і досягнення цілей правосуддя[2]. Також ученими звертається увага і на системоутворювальне значення принципів судочинства, які є такими, що конкретизують принципи права в межах особливого виду юридичної діяльності – судочинства[3].

Значення принципів судочинства також розкривається з позиції їхньої регулятивної ролі. Оскільки на принципах базується правове регулювання діяльності органів судочинства[4], вони безпосередньо регулюють процес судочинства, характеризують (відображають) особливості конкретного виду судочинства, а також визначають перспективи його розвитку[5].

С. В. Васильєв, характеризуючи значення принципів цивільного процесуального права, зазначає, що воно є багатоманітним, та зупиняється на двох моментах. По-перше, вони служать відправними положеннями у тлумаченні процесуальних норм із недостатньо визначеним змістом, у разі подолання прогалин у праві, дозволяють знайти правильне рішення того або іншого процесуального питання, якщо в чинному законодавстві немає відповідної норми. По-друге, принципи є орієнтиром у нормотворчій діяльності. Вони визначають основні напрями, перспективи розвитку цивільного процесу, служать головним критерієм оцінки обґрунтованості пропозицій про зміну й доповнення цивільного процесуального законодавства[6].

---

[1] Науково-практичний коментар Кодексу адміністративного судочинства України / О. М. Пасенюк (кер. авт. кол.), О. Н. Панченко, В. Б. Авер'янов [та ін.] ; за заг. ред. О. М. Пасенюка. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 704 с. URL: http://uristinfo.net/adminpravo/232-naukovo-praktichnij-komentar-kas-ukrayini.html (дата звернення: 24.02.2020).

[2] Семенов В. М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. М. : Юрид. лит-ра, 1982. С. 34.

[3] Ляхова А. И. Принципы процессуального права : дис. … канд. юрид. наук. Белгород, 2011. С. 3.

[4] Кузьменко О. В., Гуржій Т. О. Адміністративно-процесуальне право України : підручник / за ред. О. В. Кузьменко. Київ : Атіка, 2007. С. 127.

[5] Шутенко О. В. Проблеми диспозитивності в цивільному судочинстві : автореф. … канд. юрид. наук. Харків, 2003. С. 8–9.

[6] Васильев С. В. Гражданский процесс : учеб. пособие. Харьков : Одиссей, 2006. С. 28–29.

Говорячи про значення принципів цивільного процесуального права, М. С. Шакарян називала їх «найбільш важливою темою курсу», «актуальною проблемою»[1].

Як бачимо, вченими вказана ***проблематика розкривається або безпосередньо через розуміння функціонального призначення принципів судочинства, або шляхом характеристики окремих аспектів сутності принципів цивільного судочинства. При цьому в розглянутих вище дослідженнях можна вказати на певну непослідовність, зокрема, в низці випадків під час характеристики досліджуваного явища виокремлюється конкретна особливість принципів права як основа для подальшого розуміння значення всієї категорії – значення принципів цивільного судочинства.***

На підставі аналізу доктринального розуміння принципів права та принципів судочинства в дослідженнях учених-теоретиків і вчених-процесуалістів можемо говорити про те, що сьогодні в юридичній науці склався достатньо традиційний підхід до розуміння значення принципів цивільного судочинства, який підтримується в цьому дослідженні, ***шляхом визначення їхнього функціонального призначення.***

У теорії права доведено, що ***функції розкривають призначення права – регулювання суспільних відносин,*** але їхня сутність і методологічна значущість полягають у впливі на суспільні відносини в певних напрямах. Так, О. Ф. Скакун під функціями права розуміє «основні напрями впливу права на суспільні відносини та поведінку особи з метою їх упорядкування, охорони і захисту»[2]. У той же час Н. М. Оніщенко вказує, що, синтезуючи погляди вчених, «під функцією права розуміють або соціальне призначення права, або його напрями правового впливу на суспільні відносини, або й те, й інше разом»[3]. Низка вчених подає дефініцію функцій права, трактуючи їх як основні шляхи (канали) правничого впливу, що відображають роль права в упорядкуванні суспільних відносин[4]; способи правничого

[1] Шакарян М. С. Основы гражданского судопроизводства (значение, некоторые вопросы совершенствования и толкования). *Основы гражданского судопроизводства и развитие гражданского процессуального законодательства и теории* : сб. науч. тр. / под ред. М. С. Шакарян. М. : ВЮЗИ, 1982. С. 6.

[2] Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. Київ : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. С. 283.

[3] Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 317.

[4] Матузов Н. И., Малько А. В. Теория государства и права. М. : Дело АНХ, 2009. С. 172.

впливу на поведінку людей і суспільні відносини, що є предметом правового регулювання[1].

Регулювання (*від лат. regulo, англ. regulation – улаштовую, упорядковую*) – це «дія за значенням регулювати, тобто впорядковувати що-небудь, керувати чимось, підкоряючи його відповідним правилам, певній системі; домагатися нормальної роботи механізму, машини, установи тощо, забезпечуючи злагоджену взаємодію складових, деталей»[2]. У свою чергу, «упорядковувати» трактується так: «доводити до ладу що-небудь, робити належний порядок у чомусь»[3]. Усі значення вказують на сутність явища, а отже, регулювання є нормативним вимірником, що відкриває шляхи подальшої діяльності[4].

Як наголошував С. С. Алексєєв, регулятивними функціями слід визнати напрями правничого впливу, завдяки якому забезпечується належна нормальна організація панівних суспільних відносин, їхня статика та динаміка, функціонування відповідно до вимог об'єктивних законів суспільного розвитку. Тому, на його думку, регулятивні функції можна називати функціями організації[5]. Аналогічної точки зору дотримується С. Т. Максименко, яка запропонувала регулятивну функцію назвати функцією організації та трансформації суспільних відносин. На її погляд, регулювання суспільних відносин є загальносоціальною функцією права, що конкретно виражається у функції організації та трансформації суспільних відносин, охорони суспільних відносин і вихованні[6]. ***До такої точки зору приєднуємося й ми у визначенні функцій права та, відповідно, функцій принципів цивільного судочинства. Це пов'язано з тим, що беззаперечним є факт, що право – регулятор суспільних відносин, і в цьому контексті всі функції виконуються шляхом (методом, режимом) регуляції, тобто цивільне процесуальне право впливає на суспільні відносини лише в межах дієвого регулювання. Подальші наукові розробки щодо теорії функцій***

[1] Теория государства и права : учебник / под ред. А. С. Пиголкина, Ю. А. Дмитриева. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Юрайт, 2011. С. 436.

[2] Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2007. С. 1207.

[3] Там само. С. 1511.

[4] Тихомиров Ю. А. Правовое регулирование: теория и практика : монография. М. : Формула права, 2008. С. 8.

[5] Алексеев С. С. Общая теория права : учебник. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Велби ; Проспект, 2008. С. 132.

[6] Максименко С. Т. Функции советского гражданского права. *Актуальные вопросы советской юридической науки.* 1978. Ч. 2. С. 7.

принципів цивільного судочинства можливі через широке наукове обговорення окреслених нами проблем. При цьому, на нашу думку, слід виходити із сучасних реалій побудови системи судоустрою та судочинства.

У теорії права виокремлюються такі функції, притаманні принципам права:

– систематизуюча, на основі якої формуються відповідні системи, галузі та інститути права. Вони забезпечують зв'язок між нормами права та є орієнтиром у правотворчому процесі, систематизації, тлумаченні та реалізації норм права;

– правотворча, що забезпечує одноманітність формулювання норм права, визначає шляхи вдосконалення правових норм, являє собою сукупність керівних ідей для законодавця;

– регулятивна, що визначає особливості застосування правових норм, регламентує загальну лінію вирішення тієї чи іншої юридичної справи;

– інтегративна, що виступає з'єднувальною ланкою між основними закономірностями розвитку й функціонування суспільства та правової системи[1].

Зазначене розуміння функцій принципів права дає можливість екстраполювати[2] зроблені висновки й під час розгляду питань функцій принципів цивільного судочинства. Оскільки принципи права є такими, що реалізуються зокрема й у межах цивільного судочинства, а принципи цивільного судочинства засновані на принципах права, функціональне призначення принципів цивільного судочинства так само буде зводитися до подолання прогалин у позитивному праві, здійснення тлумачення та сприяння проведенню правових реформ. Водночас вважаємо, що функціональне призначення принципів цивільного судочинства має бути доповнено й такими аспектами, які підкреслюють особливості конкретного виду судочинства.

Л. С. Аносова доходить до висновку про те, що принципи судочинства як такі вже наділені власними функціями, відповідно виконують

[1] Принципы права. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%CF%F0%E8%ED%F6%E8%EF%FB_%EF%F0%E0%E2%E0 (дата звернення: 24.02.2020).

[2] Екстраполювати (англ. extrapolate, нім. extrapolieren) – поширювати висновки, одержані щодо однієї частини якоїсь системи, на іншу частину тієї самої системи. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BA%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8F%D1%86%D1%96%D1%8F (дата звернення: 24.04.2020).

своє функціональне призначення. На прикладі аналізу правової природи принципу гласності судочинства вчена сформулювала його найважливіші функції. До таких функцій вона відносить:

1) створення умов для забезпечення захисту прав шляхом винесення справедливого судового рішення;

2) зміцнення атмосфери довіри до суду, відновлення в суспільній свідомості панування права;

3) підвищення якості правосуддя;

4) здійснення контролю над судом із боку суспільства, що сприятиме незалежності суддів;

5) створення умов для забезпечення однакової практики правозастосування[1].

Розкриваючи особливості принципів цивільного судочинства, вчені наголошують на тому, що значення принципів цивільного судочинства полягає в тому, що вони:

– встановлюють зміст, структуру цивільного процесуального законодавства;

– визначають мету цивільного судочинства та методи досягнення цієї мети;

– характеризують зміст діяльності суб'єктів цивільного судочинства;

– визначають істотні риси, які виражають сутність процесуального судочинства[2].

А. С. Федіна, розглядаючи цю проблему, зазначає, що функціональний аспект характеристики принципів цивільного процесуального права розкриває їхнє практичне призначення. Можна констатувати наявність у них двох функцій: внутрішньої та зовнішньої. Внутрішня полягає у впливі на систему цивільних процесуальних норм, що забезпечує її несуперечність і узгодженість. Усі нормативні приписи повинні логічно випливати зі змісту принципів і точно їм відповідати. Всі доповнення й зміни, які вносяться в цивільне процесуальне законодавство, формулюються, насамперед, із принципів галузі. Це дозволяє здійснювати правове регулювання на єдиних засадах і забезпечувати

[1] Аносова Л. С. Конституционный принцип гласности судопроизводства: правовое регулирование и практика реализации : дис. … канд. юрид. наук. М., 2012. С. 8.

[2] Гражданский процесс : учебник / под ред. А. Г. Коваленко, А. А. Мохова, П. М. Филиппова. М. : КОНТРАКТ ; ИНФРА-М, 2008. С. 253.

його максимальну ефективність. Реалізуючи внутрішню функцію, принципи цивільного процесуального права як керівні положення обслуговують нормативний масив, і їхній вплив на цивільні процесуальні відносини відбувається опосередковано – через обумовлені ними конкретні юридичні норми[1].

Зовнішня функція принципів цивільного процесуального права полягає в безпосередньому регулюванні поведінки суб'єктів цивільних процесуальних відносин, зокрема за наявності прогалин і суперечливості норм права. У світлі принципів здійснюється тлумачення норм цивільного процесуального права, що дозволяє суду пізнати дійсний сенс цих норм і правильно їх застосувати, а в кінцевому підсумку – винести законне й обґрунтоване судове рішення[2].

Слушною є думка А. М. Колодія, який слушно зауважує, що принципи права є критерієм оцінки права та методологічною основою вдосконалення, тому що саме на засадах принципів оцінюють рівень та ефективність реалізації права, його пізнають і поліпшують[3]. Система принципів базується на їхньому стійкому зв'язку між собою. Реалізуючи ту чи іншу правову норму, необхідно враховувати всі принципи права[4]. Таке розуміння значення принципів права більшою мірою підходить і до ***розуміння функціонального призначення принципів цивільного судочинства, яке виявляється в правотворчій та в правозастосовній діяльності.***

У ***правотворчій діяльності*** принципи цивільного судочинства впливають на зміст норм, що регулюють цивільне судочинство, сприяють систематизації цивільного процесуального законодавства, виявленню та виключенню з нього норм, що дисонують із системою цивільного процесуального права.

Принципи цивільного судочинства є орієнтиром у правотворчій діяльності та зумовлюють перспективи напряму такої діяльності у сфері цивільного судочинства. Принципи цивільного процесуального права є орієнтиром у правотворчій діяльності, що дозволяє удосконалювати цивільне процесуальне законодавство, оскільки вся сис-

[1] Федина А. С. Интегративное понимание принципов гражданского процессуального права. *Вестник ТвГУ. Серия «Право»*. 2015. №2. С. 130–131.

[2] Там само. С. 131.

[3] Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : дис. … д-ра юрид. наук. Київ, 1999. С. 5.

[4] Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. С. 76.

тема права й окремі його норми повинні відповідати визначеним принципам. Законодавець має чітко уявляти центральне місце принципів цивільного судочинства в системі права, первинність норм, які закріплюють принципи цивільного судочинства, системоутворювальний характер принципів, які надалі системно впливають на функціонування цивільного судочинства, закріплюють конкретні вимоги до цивільного судочинства, які можуть стосуватися його форми, змісту, діяльності суб'єктів цивільного судочинства тощо.

Принципи права – його «активні точки», «натхненні початки» – виражають головне й вирішальне в його змісті[1]. У зв'язку з цим принципи цивільного процесуального права доречні лише настільки, наскільки вони відповідають природі цивільного процесуального права, адекватно показують його глибинну сутність[2]. Принцип використання правового досвіду в правотворчості «має на увазі, що будь-який новорозроблюваний нормативний акт повинен спиратися на вже відомий позитивний правовий досвід держав і цивілізацій у цілому <…> Крім того, шкідливі й небезпечні для суспільного життя революційні нововведення, невідомі юридичній науці і практиці»[3].

На нашу думку, у процесі правотворення принципи цивільного судочинства встановлюють вимоги до правотворчої діяльності, яка не може суперечити загальним цінностям (зокрема справедливості, гуманізму, рівності, добросовісності, розумності тощо); визначають зміст правових норм, які повинні відображати ті цінності, які й містяться в принципах (наприклад, під час регулювання доступності правосуддя в цивільних справах); є своєрідними індикаторами відповідності норм закону праву (якщо норма в законодавчому акті не відповідає принципам права, то можна говорити про її неправовий характер). Принципи цивільного судочинства як такі націлені на перспективне правотворення з огляду на зміни соціальних потреб у цивільному судочинстві.

Принципи цивільного процесуального права здійснюють контроль над цивільним процесуальним законодавством, унеможливлюють регулювання ним цивільних процесуальних відносин, коли це суперечить основним цінностям, що становлять зміст принципів.

[1] Алексеев С. С. Структура советского права. М. : Юрид. лит., 1975. С. 89–90.

[2] Федина А. С. Интегративное понимание принципов гражданского процессуального права. *Вестник ТвГУ. Серия «Право»*. 2015. №2. С.126.

[3] Воронов А. Ф. Гражданский процесс: эволюция диспозитивности. М. : Статут, 2007. С. 28.

Норми цивільного процесуального законодавства не повинні суперечити принципам цивільного судочинства.

Вказані вище аспекти слугували виділенню в правовій науці положення про фільтраційну роль принципів у цивільному процесуальному праві (значення кожного принципу окремо й сукупності всіх принципів у взаємозв'язку як пропускного механізму передбаченого до розробки і прийняття нового процесуального законодавства), що має на увазі в широкому сенсі реалізацію фільтраційної функції принципів як напрям їхнього впливу на законотворчу діяльність, у результаті якої мають відбуватися певні, виключно позитивні, зміни у сфері нормативно-правового регулювання цивільних процесуальних відносин. При цьому можливість настання негативних наслідків зводиться до мінімуму, а в ідеальному варіанті взагалі усувається вже на етапі законопроєктної роботи. Отже, реформування внесення змін до чинного цивільного процесуального законодавства має відбуватися виключно в рамках чинної системи принципів цивільного судочинства.

Законодавчий орган країни повинен суворо дотримуватися такого підходу у правотворчій діяльності під час внесення відповідних змін і доповнень у процесуальне законодавство з метою його вдосконалення. Принципи цивільного судочинства є орієнтиром у правотворчій діяльності, дозволяючи удосконалювати законодавство, оскільки вся система права та окремі його норми мають відповідати певним принципам. Зазначене правило у правотворчій діяльності законодавця має неухильно дотримуватися під час внесення відповідних змін і доповнень до чинних нормативно-правових актів у ході вдосконалення процесуального законодавства[1]. ***Значення принципів цивільного судочинства пов'язується з їхнім статусом загальнообов'язковості та з їхнім поширенням, зокрема на законотворчість. Внесені в цивільно-процесуальний закон зміни й доповнення не повинні йти врозріз із вимогами принципів цивільного судочинства.***

Все ж таки основні проблеми застосування принципів цивільного судочинства – у ***сфері правозастосування.*** Практичний аспект реалізації принципів цивільного судочинства має важливе значення та потребує свого наукового дослідження. Актуальність зазначеного дослідження підтверджується й думкою Ю. С. Шемшученка, який переконаний у тому, що «істотною вадою в дослідженні сутності верховенства

[1] Кройтор В. А. Гражданский процесс : учеб. пособие для подготовки к зачету и экзамену. 3-е изд., перераб. и доп. Харьков : Эспада, 2006. С. 26.

права (зокрема й інших принципів цивільного судочинства. – *Прим. авт.*) є відірваність цього поняття від реалій життя, надання йому значення самостійної абстрактної та містифікованої ідеї[1].

Н. М. Оніщенко справедливо наголошує на тому, що принцип – це завжди вихідна засада, проте за змістом принципи розмежовуються на норми, що відображають нормативний характер принципів права, та соціальні відносини, які відбивають їхній правозастосовний зміст[2], тобто практичний характер реалізації в конкретних правовідносинах щодо конкретних життєвих ситуацій та щодо конкретних суб'єктів права. Таким чином, учена наголошує на такій властивості принципів, як їхня реальність, оскільки принципи закріплюються не лише в системі правових норм, а й відбиваються надалі у правозастосовній діяльності та втілюються у правопорядку. Тим самим принципи реалізовуються, впливаючи на зміну правової дійсності. Це відображає практичний вияв принципів права, який вбачається в ефективності правового регулювання[3].

Як зазначав С. С. Алексєєв, принципи права є зв'язувальною ланкою між основними закономірностями розвитку й функціонування суспільства та правовою системою. Завдяки принципам правова система адаптується до найважливіших інтересів і вимог людини та суспільства[4]. Як основні засади, принципи цивільного судочинства у практиці правозастосування виконують подвійну функцію. Як зазначає Є. О. Суханов, з одного боку, вони відображують сутність, зміст, соціальну спрямованість і головні галузеві особливості правового регулювання. Це дозволяє краще розуміти його зміст, правильно тлумачити та застосовувати його норми[5]. З іншого боку, ***принципи права відіграють важливу роль у заповненні прогалин у праві, зокрема, під час застосування аналогії права.*** Це є актуальним і для галузі цивільного процесу, яка тісно пов'язана із соціальним та економічним розвитком суспільства і є досить

[1] Шемчушенко Ю. С. Передмова. *Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії* : монографія. Київ : Юрид. думка, 2008. С. 6.

[2] Оніщенко Н. М. Монізм у праві в контексті сучасного праворозуміння. *Держава і право.* 2010. Вип. 47. С. 3.

[3] Федосова В. А. Эффективность действия норм советского государственного права : монография. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. С. 22.

[4] Алексеев С. С., Архипов С. И., Корельский В. М. и др. Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов и ф-тов / под ред. С. С. Алексеева. 1998. URL: http://lawlist.narod.ru/downloads/freebox/tgp/books_ed/40.rar (дата звернення: 24.04.2020).

[5] Гражданское право : в 2 т. / под. ред. Е. А. Суханова. М., 2000. URL: http://pravoznavec.com.ua/books/letter/5/%D1 (дата звернення: 24.04.2020).

динамічною. Іноді законодавець, так би мовити, не встигає за розвитком суспільних відносин. У цьому контексті доречно згадати вислів М. М. Агаркова про те, що зазирнути в майбутнє можна тільки в тому разі, якщо вдається вписати основний ритм розвитку всієї системи в цілому; для цього насамперед треба чітко виділити основні ідеї та з'ясувати їхню роль і призначення[1].

Однією з актуальних правових проблем за всіх часів була ***наявність прогалин у законодавстві,*** оскільки, попри всі зусилля законодавця, повне подолання прогалин у праві неможливе у зв'язку з подальшим розвитком суспільства, а також зміною обставин і принципів застосування чинних норм. Як зазначає Р. Дворкін в «Імперії права»: «Право не вичерпується зводом раз і назавжди зафіксованих правил та принципів поведінки, воно знаходиться в безперервному становленні. Становлення права – це процес політичного розвитку, рух до політичного ідеалу, конструктивний процес накладення принципів на політичну та юридичну практику, що вказує шлях до кращого майбутнього»[2]. Це додає праву соціальної значущості й універсальності, проте водночас породжує наявність юридичних колізій та прогалин у праві. Їхнє виявлення й усунення потребує певного часу й додаткових зусиль, що також знижує загальну ефективність[3].

Позитивне регулювання не завжди встигає за змінами суспільних відносин, у зв'язку з чим і з'являються прогалини в цивільно-процесуальному праві. Неврегульованість суспільних відносин іноді відкриває можливості для свавільного застосування закону, що може спричиняти порушення прав, свобод та інтересів людини. Досить часто судді у своїй професійній діяльності стикаються у процесі правозастосування зі складнощами, що викликано суперечностями закону, неврегульованістю (недостатньою врегульованістю) ряду питань, абстрактним характером нормативних положень, нечіткістю їхніх формулювань чи іншими об'єктивними та суб'єктивними факторами[4].

---

[1] Агарков М. М. Ценность частного права. *Известия вузов. Серия. «Правоведение».* 1992. № 1. С. 26.

[2] Dworkin R. Law's Empire. Cambridge, Massachusetts, 1986. P. 195.

[3] Смородинський В. С. Ефективність національної правової системи україни як умова її інтеграції в європейський правовий простір. *Міжнародний конгрес європейського права* : зб. наук. пр. (м. Одеса, 21–22 квітня 2017 р.). Одеса : Фенікс, 2017. С. 242.

[4] Калашник О. М. Прогалини в цивільному процесуальному праві та їх усунення : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2016. С. 1.

Сприяння подоланню прогалин у цивільному процесуальному законодавстві. Найбільш відомий і чи не єдиний випадок прямої дії принципів цивільного процесуального права, що згадується в науковій літературі, – це ***аналогія в праві.*** Необхідність застосування аналогії у праві виникає тільки в разі виявлення прогалини у праві. Прогалина у праві – це відсутність конкретних норм, що регулюють спірне правовідношення. Аналогія права – це вирішення справи (в ситуації правової прогалини) на основі принципів права.

Серед останніх наукових досліджень аналогії в науці цивільного процесуального права можна виділити праці вітчизняних вчених-процесуалістів: О. Г. Брателя[1], Д. Д. Луспеника[2], Т. М. Карнаух[3], О. І. Косаренка[4], В. В. Корольова[5], О. М. Калашник[6] та ін.

Незважаючи на наявні наукові дослідження проблеми реалізації принципів цивільного процесу у правозастосуванні та аналогії в праві, частина з них так і не знайшла свого розв'язання. Зокрема, все ще ***залишається невирішеною проблема самої можливості застосування аналогії в цивільному судочинстві.*** Невирішеною є проблема необхідності закріплення на законодавчому рівні порядку застосування судом аналогії під час розгляду конкретних цивільних справ. Судова практика застосування аналогії свідчить про неоднозначне розуміння механізму реалізації аналогії, що обумовлено недосконалістю її законодавчої регламентації. Потребує свого розв'язання проблема співвідношення понять «субсидіарне застосування норм права» та «міжгалузева аналогія». Це вимагає додаткових наукових досліджень у цьому напрямі.

---

[1] Братель О. Г. «Процесуальна аналогія» як об'єктивна дійсність сучасного цивільного судочинства України. URL: http://goal-int.org/procesualna-analogiya-yak-obyektivna-dijsnist-suchasnogo-civilnogo-sudochinstva-ukraini/ (дата звернення: 24.02.2020).

[2] Луспеник Д. Д. Проблеми аналогії в ЦПК. *Цивільне судочинство України: основні засади та інститути.* Харків : Право, 2016. С. 62–75.

[3] Карнаух Т. М. Проблеми застосування правової аналогії у цивільному судочинстві України. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Серія «Юридичні науки»* : зб. наук. ст. 2010. Т. 103. С. 106–109.

[4] Косаренко О. І. Проблеми аналогії в контексті реформування цивільного судочинства. *Вісник Академії адвокатури України*. 2010. №18. С. 183–186.

[5] Корольов В. В. Аналогія закону в цивільному судочинстві. URL: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=979 (дата звернення: 08.03.2020).

[6] Калашник О. М. Прогалини в цивільному процесуальному праві та їх усунення: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2016. 20 с.; Її ж. Прогалини в цивільному процесуальному праві та їх усунення : монографія. Київ : Фоліант, 2017. 248 с.

Слід зауважити, що найбільш розробленим є інститут аналогії в нормах цивільного права, де він практично й сформувався в нинішньому вигляді[1]. Питанням аналогії в цивільному праві присвячували свої праці Р. А. Майданик, О. В. Колотова, Ю. О. Заіка, В. І. Борисова, І. В. Спасибо-Фатєєва, Є. О. Харитонов та ряд інших учених. Незважаючи на вагомі наукові дослідження проблем застосування аналогії в цивільному праві, частина з них також так і не знайшла свого розв'язання.

Так, Р. А. Майданик зазначає, що необхідність застосування інституту аналогії в цивільному праві багато в чому зумовлена неспроможністю законодавця з об'єктивних причин своєчасно реагувати на появу нових і зміну наявних суспільних відносин та викликаною цим наявністю неврегульованих нормами права цивільно-правових відносин, що не може бути усунено іншими джерелами цивільного права. У більшості таких випадків юридичні аналогії виступають єдино розумним способом урегулювати нові, ледве сформовані, суспільні відносини[2]. З таким твердженням слід погодитися, оскільки, дійсно, історичний процес показав стрімкість розвитку цивільних відносин і через це – неспроможність законодавця встигнути затверджувати відповідні норми права, яких потребує правозастосувач.

О. В. Колотова визначає правову аналогію як один із найбільш поширених способів усунення прогалин у праві. Також зазначає, що важливим аспектом дослідження застосування правової аналогії є її допустимість у різних галузях права[3]. Такі твердження свідчать про те, що наука поступово відходить від консервативних поглядів, що складалися переважно за радянських часів, та вказують на те, що права людини мають бути реалізовані, незважаючи на те, що держава не дає механізмів для їхньої реалізації. Саме аналогія сприятиме такій реалізації прав громадянином.

Так, дійсно, аналогія виступає швидким та дієвим способом усунення прогалин у праві. За допомогою застосування аналогії в праві

[1] Кройтор В. А. Усунення прогалин у цивільному праві за допомогою аналогії права, аналогії закону та міжгалузевої аналогії. *Форум права.* 2016. №3. С. 159–166. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index (дата звернення: 24.04.2020).

[2] Майданик Р. А. Цивільне право. Загальна частина. Т. І: Вступ у цивільне право. Київ : Алерта, 2012. 472 с. URL: https://pidru4niki.com/1421092346594/pravo/zastosuvannya_tsivilnogo_zakonodavstva_analogiyeyu (дата звернення: 22.04.2020).

[3] Колотова О. В. Допустимість застосування аналогії в галузях права. *Держава і право.* 2009. №44. С. 60–66.

реалізуються основоположні конституційні права людини та громадянина.

Як справедливо свого часу зауважив О. Т. Боннер, аналогія – це поширення будь-якої норми права або певного комплексу норм на випадки, не передбачені в цій нормі або комплексі норм, але істотно подібні з ними[1]. Погоджуючись із вченим, О. М. Балашов і Е. І. Мішутіна наголошують, що вказане визначення виражає сутність аналогії, яка полягає в тому, що, долаючи прогалину в праві, суб'єкт правозастосовної діяльності не створює норми права, а прагне розв'язати конкретну справу на основі наявного в чинному законодавстві положення. Але це положення, яке за аналогією використовує правозастосовувач, застосовується до відносин, на які законодавець, створюючи таку норму, не розраховував[2]. Тобто застосування права за аналогією – це не довільне вирішення справи. Прийняття рішення здійснюється відповідно до державної волі, вираженої у правовій системі в цілому або в окремих нормах права, що регулюють подібні відносини. Шляхом аналогії правозастосовний орган прогалину в праві не усуває, а лише долає її[3].

Закон, який би досконалий він не був у момент його видання, з часом за обставин, що змінилися, може взагалі перетворитися на суцільну несправедливість. Закон, як і будь-яка справа людських рук, часто має прогалини – прогалини думки або прогалини в редакції. Будь-яке законодавство, навіть найбільш кодифіковане, нерідко виявляє прогалини – часто просто тому, що на момент видання закону ще не було тих життєвих явищ, які з'явилися згодом[4].

Тому, як справедливо зауважує І. П. Зеленко, виступаючи природним, у багатьох випадках – єдино можливим засобом подолання прогалин у праві, аналогія закону й аналогія права не є чарівними паличками, здатними водночас розв'язати всі проблеми модернізації правової системи, але рішучість у застосуванні цих інструментів свідчить про динамізм національної юриспруденції, здатність її до адаптації у складних умовах бурхливих соціальних перетворень. Водночас праг-

[1] Боннер А. Т. Применение нормативных актов в гражданском процессе. М. : Юрид. лит., 1980. С. 86.

[2] Балашов А. Н., Мишутина Э. И. Вопросы применения аналогии закона и аналогии права в гражданском судопроизводстве. *Российская юстиция*. 2009. № 10. С. 60.

[3] Петровский Н. А. Метод аналогии в юриспруденции. *Современное право*. 2009. № 5. С. 4.

[4] Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. М. : Статут, 1998. С. 91.

нення до відмови від вирішення неврегульованих законодавством питань є непрямим свідоцтвом певного консерватизму професійної правосвідомості[1].

В науці існує досить велика кількість підходів учених до визначення поняття аналогії, яку поділяють на аналогію закону, аналогію права, міжгалузеву аналогію. Так, у юридичній літературі зазначається, що в разі використання аналогії закону та аналогії права існує «свобода розсуду» правозастосовного органу, що виявляється у створенні ним правової норми для конкретних випадків або суспільних відносин. Саме тому він вважає, що вирішення справ на підставі аналогії закону або аналогії права підлягає додатковим перевіркам наглядовими інстанціями та, головне, що воно повинно стати сигналом для ухвалення нормативних актів, які усуватимуть прогалину у праві[2]. Дійсно, часом правозастосувачеві слід думати, як вчинити: порушити права особи, що звернулася реалізувати своє право, чи застосувати аналогію. Звичайно, у таких випадках доцільно застосовувати аналогію. Судова та законодавча гілки влади тісно пов'язані між собою, а тому застосування аналогії суддями має слугувати сигналом для законодавчої влади. Законодавець має реагувати на застосування аналогії шляхом ухвалення норм права, які б регулювали ті чи інші неврегульовані цивільні відносини.

Як зазначає М. В. Кравчук, аналогія закону – це вирішення конкретної юридичної справи (за наявності прогалин у законодавстві) на основі правової норми, розрахованої не на дані, а на подібні відносини[3].

Слушною є думка О. Ф. Скакун, яка вважає, що аналогія закону – застосування до неврегульованих суспільних відносин правової норми, яка регулює подібні суспільні відносини й міститься в приписах (положеннях) законодавчих актів. Аналогія виключається, якщо вона прямо заборонена законом або закон пов'язує настання юридичних наслідків із наявністю конкретних норм[4]. Так, у цьому визначенні міститься посилання на порядок застосування аналогії закону. Адже

[1] Зеленко І. Правові передумови та методика використання юридичних аналогій. *Підприємництво, господарство і право.* 2009. № 1. С. 63.

[2] Теория государства и права : учебник / [под. ред. М. Н. Марченко]. М. : Зерцало, 2004. 800 с. URL: https://istina.msu.ru/publications/book/19813975/ (дата звернення: 22.02.2020).

[3] Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. 3-тє вид., змін. й допов. Тернопіль : Карт-бланш, 2002. 247 с.

[4] Скакун О. Ф. Теорія права і держави. Київ : Алерта ; ЦУЛ, 2011. 520 с.

аналогія закону не може бути застосована необґрунтовано або коли є заборона на її застосування. Тобто має бути встановлено порядок її застосування.

Ю. О. Заіка у своєму розумінні аналогії схиляється до поняття, встановленого ЦК України, визначаючи аналогію закону й аналогію права як засоби усунення прогалин у законодавстві, передбачені у ст. 8 ЦК України: «Якщо цивільні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими нормами цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону)»[1].

М. В. Цвік зазначає, що аналогія закону – це поширення в процесі правозастосування на конкретні неврегульовані правом життєві відносини, подібні тим, що потребують урегулювання в рамках цієї галузі права за найсуттєвішими ознаками. «Подібність» відносин означає однотипність правового режиму їхнього регулювання[2]. З останнім твердженням важко погодитися, оскільки міжгалузева аналогія має своє право на існування. До того ж, такі галузі права, як цивільне та цивільне процесуальне право, мають різний правовий режим, проте, судова практика показує, що застосування аналогії все ж таки здійснюється.

Так, М. І. Панченко щодо аналогії закону зазначає, що цей спосіб усунення прогалин полягає в тому, що певні цивільні відносини, не регульовані ЦК України, іншими актами цивільного законодавства чи договором, можуть регулюватися тими правовими нормами цих актів, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини.

Він зазначає, що аналогія закону доречна, якщо: відносини, щодо яких виник спір, за своїм характером потребують цивільно-правового регулювання; ці відносини не регулюються якимись конкретними нормами права; є закон, який регулює схожі відносини і який може бути застосований за аналогією, вирішуючи справу шляхом використання аналогії закону, суд повинен не лише покластися на конкретну норму закону, а й обґрунтувати, чому він вважає за можливе її застосувати.

[1] Бірюков І. А. Цивільне право України. Загальна частина : підручник / І. А. Бірюков, Ю. О. Заіка. Київ : КНТ, 2006. 480 с.

[2] Загальна теорія держави і права : підручник / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.

У певних випадках законодавець із метою «нормативної економії» сам указує на необхідність застосування аналогічного закону. Так, до відносин за договорами контрактації, міни, не врегульованих правилами щодо цих договорів, застосовують загальні положення про договір купівлі-продажу та правила про договори поставки, якщо інше не передбачено договором, законом або іншими нормативно-правовими актами[1].

Такої ж думки додержується В. І. Борисова, зазначаючи, що аналогія закону – це застосування до неврегульованих актами цивільного законодавства або договором цивільних відносин актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини [2].

Проаналізувавши вищезазначені поняття аналогії, можна сказати, що більшість учених сходяться у своєму баченні поняття аналогії закону та надають йому, як правило, такі характерні риси: це спосіб усунення прогалин; може застосовуватися в подібних за змістом цивільних правовідносинах; може застосовуватися на підставі наявних законів у певній галузі права[3].

Щодо аналогії права, то М. В. Кравчук зазначає, що це спосіб вирішення конкретної юридичної справи (за наявності прогалин у законодавстві та відсутності «аналогічної» правової норми) на основі загальних принципів відповідної галузі права або права в цілому[4]. Так, дійсно, поняття «аналогія права» ширше за змістом, ніж «аналогія закону», тому що ґрунтується на загальних принципах права чи принципах конкретної галузі права.

М. В. Цвік щодо цього питання вважає, що аналогія права – це застосування до конкретних відносин загальних засад і сенсу законодавства в разі відсутності норм, що регулюють подібні за найсуттєвішими ознаками відносини. Це означає, що юридична справа вирішується на основі принципів права, таких як справедливість, гуманізм, юридична рівність, відповідальність за вину тощо, що переважно закріплені у відповідних статтях Конституції України або загальних положеннях законодавчих актів. Застосування аналогії права до конкретної справи

[1] Панченко М. І. Цивільне право України : навч. посіб. Київ : Знання, 2005. 583 с.

[2] Цивільне право : підручник : у 2 т. / ред. В. І. Борисова [та ін.]. Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків : Право, 2011. Т. 1. 656 с.

[3] Кройтор В. А. Усунення прогалин у цивільному праві за допомогою аналогії права, аналогії закону та міжгалузевої аналогії. *Форум права.* 2016. №3. С. 161. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index (дата звернення: 24.04.2020).

[4] Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. 3-тє вид., змін. й доп. Тернопіль : Карт-бланш, 2002. 247 с.

не має в майбутньому обов'язкової сили в разі вирішенні інших подібних справ[1]. З останнім твердженням слід погодитися, оскільки в Україні не встановлено англо-саксонську систему права.

М. І. Панченко у своїх працях зазначає, що сутність аналогії права полягає в тому, що в разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до принципів цивільного законодавства. У разі використання аналогії права необхідно визначити, якими засадами і змістом цивільного законодавства суд керується, оскільки без такого детального аргументування рішення суду вважається необґрунтованим[2]. Однак автор вказує саме на порядок застосування аналогії закону – саме на умови застосування, а не на її сутність.

О. Ф. Скакун вважає, що аналогія права – це застосування до суспільних відносин, не врегульованих нормативно-правовими актами, принципів права, загальних засад і змісту законодавства («духу» права). Це означає використання таких принципів права, як справедливість, гуманізм, рівність перед законом і судом, відповідальність за вину тощо, які закріплені в Конституції держави або в законах, у їхніх загальних положеннях[3]. Із таким визначенням слід погодитися, адже дійсно, аналогія права застосовується не лише на підставі принципів конкретної галузі права, у якій виявлено прогалину, а й на підставі основоположних принципів права в цілому.

Слід погодитися з Ю. О. Заікою, який зазначає, що аналогією права слід вважати відсутність не лише прямих норм, а й аналогічних. Тобто в такому випадку суд ухвалює рішення, виходячи із загальних засад цивільного законодавства. У разі використання аналогії права необхідно зазначати, якими засадами та змістом цивільного законодавства суд керувався, оскільки без такого детального аргументування рішення суду вважається необґрунтованим[4]. Проте автор не вказує, що суд може керуватися й основоположними принципами права в цілому, а не лише засадами цивільного законодавства.

---

[1] Загальна теорія держави і права : підручник / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.

[2] Панченко М. І. Цивільне право України : навч. посіб. Київ : Знання, 2005. 583 с.

[3] Скакун О. Ф. Теорія права і держави. Київ : Алерта ; ЦУЛ, 2011. 520 с. URL: http://www.dut.edu.ua/uploads/l_948_39072050.pdf (дата звернення: 24.04.2020).

[4] Цивільне право України. Загальна частина : підручник / І. А. Бірюков, Ю. О. Заіка. Київ : КНТ, 2006. 480 с.

Також можна зробити висновки щодо аналогії в цивільному праві в цілому, визнаючи аналогію як правовий інститут, що складається із сукупності процедурних норм, які встановлюють порядок застосування аналогії закону та аналогії права щодо регулювання цивільних відносин у випадку прогалин у цивільному законі.

Інститут аналогії має певні ознаки: є логічним прийомом умовиводу, який полягає в поширенні юридичних норм і принципів права на відносини, не врегульовані законом; є формою нетипового правозастосування; має державно-владний характер; є правовим засобом регулювання цивільних відносин, коли за допомогою схожої норми визначається процедура у відповідній ситуації.

Що стосується питання субсидіарного застосування норм права та міжгалузевої аналогії, то думки та погляди вчених-юристів у цьому питанні є досить суперечливими, оскільки деякі вчені наполягають на ототожненні цих понять, а деякі вважають, що ці поняття все ж таки слід розмежовувати, оскільки вони мають різний характер та спосіб застосування.

Наприклад, О. Ф. Скакун вважає, що субсидіарне застосування норм права та міжгалузева аналогія є тотожними поняттями, і визначає їх як такі, коли вирішення справи або окремого юридичного питання за відсутності норми в певній галузі права відбувається за допомогою додаткового використання норм іншої спорідненої галузі права[1]. Однак із цим важко погодитися.

Так, усім відомо, що кожна галузь права розрахована на застосування до певної групи суспільних відносин. Залежно від того, наскільки повно і всебічно здійснюється процес «охоплення» відповідних суспільних зв'язків юридичними приписами, судять про ефективність тієї або іншої галузі права. Водночас на практиці зустрічаються ситуації, коли відсутні норми, які регламентують відносини в цій галузі, але вони існують у суміжній галузі права. У подібних випадках, якщо є відсилання до конкретної галузі права, то говорять про субсидіарне застосування норм права. Якщо такого прямого відсилання немає, то мова йде про міжгалузеву аналогію[2]. У плані загальної оцінки названої

[1] Скакун О. Ф. Теорія права і держави. Київ : Алерта ; ЦУЛ, 2011. 520 с. URL: http://www.dut.edu.ua/uploads/l_948_39072050.pdf (дата звернення: 24.04.2020).

[2] Нєкрасова О. В. Проблеми субсидіарного застосування цивільного законодавства до регулювання сімейних відносин. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки».* 2008. Т. 21 (60). №2. С. 146–150.

категорії необхідно відзначити, що в законодавстві України немає ні поняття субсидіарного застосування права, ні умов використання цього методу. Зазначене поняття було сформульовано в наукових дослідженнях, а умови його застосування визначені судовою практикою[1].

При цьому, як зазначив Ю. Х. Калмиков, «органи владного правозастосування не користуються поняттям «субсидіарне застосування», вони або прямо посилаються на необхідність використання тієї чи іншої норми із суміжної галузі права, або формулюють можливість звернення до останньої у виразах на зразок «відповідно до ст. …»[2].

Потрібно знати, що в деяких галузях права субсидіарне застосування норм цивільного права скасовано самим законодавцем, а в інших випадках, незважаючи на відсутність прямої заборони в законодавстві, воно припустиме.

Практика свідчить, що регулювання суспільних відносин будь-якою галуззю права здійснюється здебільшого лише власними галузевими засобами. Субсидіарне застосування норм права є винятком із загального правила[3]. Однак, наймовірніше, автор має на увазі тут саме міжгалузеву аналогію, або ж просто ототожнює міжгалузеву аналогію та субсидіарне застосування норми права.

Як пише Ю. І. Матат, субсидіарне застосування норм права можливе лише за певних обставин:

а) відсутність у галузі законодавства норми, що безпосередньо регулює таке суспільне відношення;

б) відсутність прямої заборони законодавця на субсидіарне застосування норм;

в) наявність норм права в суміжних галузях, які опосередковують відносини, що підлягають урегулюванню;

г) суспільні відносини, що підлягають врегулюванню, і ті, що вже врегульовані, повинні характеризуватися подібністю;

д) подібність має бути також і в методах правового регулювання.

[1] Нєкрасова О. В. Проблеми субсидіарного застосування цивільного законодавства до регулювання сімейних відносин. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2008. Т. 21 (60). № 2. С. 146–150.

[2] Калмыков Ю. Х. Условия субсидиарного применения норм гражданского законодательства к семейным отношениям. *Основы законодательства Союза ССР и союзных республик о браке и семье в правоприменительной практике.* Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1978. С. 28.

[3] Скакун О. Ф. Теорія права і держави. Київ : Алерта ; ЦУЛ, 2011. 520 с. URL: http://www.dut.edu.ua/uploads/l_948_39072050.pdf (дата звернення: 24.04.2020).

Субсидіарне застосування може бути лише між суміжними галузями, інститутами, ідентичними за своїм характером, генетично взаємопов'язаними. Водночас, звертаючись до субсидіарного застосування норм суміжних галузей права, слід виходити з того, що воно допускається лише в разі дотримання ряду умов. Зокрема необхідно виявити істотну схожість у регульованих відносинах, а також у способах їхнього правового опосередкування. Під час вибору субсидіарно застосовуваної норми права слід враховувати й принципи, притаманні галузі права, до якої фактично належать ці норми[1].

Відсутність у галузі права норми, яка регулює відносини, визначається шляхом аналізу законодавчого матеріалу. Водночас важливо, щоб відсутність норм не була зумовлена наявністю прогалини у праві. Як відомо, прогалина – це повна чи часткова відсутність у чинному законодавстві необхідних юридичних норм[2]. За загальним правилом, прогалина долається шляхом аналогії закону та/або аналогії права. При цьому під аналогією закону ми розуміємо аналогію в широкому значенні: як у межах однієї галузі, так і в суміжних галузях (міжгалузева аналогія закону). Субсидіарне застосування передбачає пряму чітку вказівку на можливість такого застосування в той час, коли за аналогії закону такої вказівки немає. На думку В. М. Карташова, субсидіарне застосування норм права є не стільки засобом подолання прогалин, скільки засобом правового регулювання суспільних відносин, наявність якого зумовлена доцільністю використання наявних юридичних інструментів[3]. Із таким твердженням слід погодитися. Саме тому поняття «міжгалузева аналогія закону» як підвид аналогії закону виконує завдання – подолання прогалини шляхом застосування подібних правових норм, у той час як субсидіарне застосування врегульовує безпосередньо відносини шляхом прямого застосування визначених норм за відсутності прогалин[4].

Як вказує В. І. Лєушин, коли визначений у загальній формі метод правового регулювання не суперечить методу правового регулювання

[1] Матат Ю. І. Застосування норм права в субсидіарному порядку. Основні вимоги та передумови. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2013. № 26. С. 378–384.

[2] Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

[3] Карташов В. Н. Применение права. Ярославль : Изд-во Ярослав. ун-та, 1980. 30 с.

[4] Майданик Р. А. Застосування цивільного законодавства за аналогією. *Юридична Україна*. 2009. № 7. С. 56–61.

норми, розрахованої на подібні відносини іншої галузі, підгалузі, інституту, стає можливим субсидіарне застосування. З урахуванням зазначеного вважається за доцільне розглядати субсидіарне застосування норм права ширше, ніж тільки як міжгалузеву аналогію, оскільки воно може використовуватися як за наявності прогалин у законодавстві, так і за їхньої відсутності[1].

Суб'єктами застосування міжгалузевої аналогії є лише судові органи. Такий підхід законодавця є цілком обґрунтованим, оскільки в разі застосування міжгалузевої аналогії закону відбувається розширення сфери правового регулювання певної галузі права за рахунок наявної прогалини, внаслідок чого необхідно чітко усвідомлювати межі публічного та приватного права, що потребує високого рівня професіоналізму та кваліфікації.

Міжгалузеву аналогію у праві слід відрізняти від субсидіарного застосування норм та застосування відсильних норм права за такими рисами:

1) застосування субсидіарних норм і відсильних норм права може мати не тимчасовий, як різновид аналогії закону (міжгалузевої аналогії), а стабільний характер, безпосередньо встановлений законодавцем із метою досягнення єдності у правовому регулюванні суспільних відносин, у той час як застосування аналогії закону (міжгалузевої аналогії) є індивідуально визначеним, одиничним випадком;

2) субсидіарне застосування норм права та застосування відсильних норм права здійснюється безпосередньо з волі законодавця, який у відповідній правовій нормі встановлює спеціальні відсилання до інших норм або в цілому нормативно-правових актів, які регулюють схожі відносини. Водночас застосування інституту аналогії у праві законом не встановлюється, а здійснюється відповідно до умов і правил застосування аналогії закону та аналогії права;

3) субсидіарне застосування норм і застосування відсильних норм здійснюється за відсутності прогалин у праві, які є обов'язковою умовою для застосування інституту аналогії у праві.

Спільними ознаками субсидіарного застосування норм права та застосування відсильних норм права з міжгалузевою аналогією є: можливість застосування норм іншої галузі права; спільність методів

[1] Леушин В. И. Динамичность советского права и восполнение пробелов в законодательстве : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Свердловск, 1971. 25 с.

правового регулювання як передумова їхнього застосування; здійснення регулювання суспільних відносин.

Отже, аналізуючи вищевикладене, слід зазначити, що аналогія в цивільному праві є досить поширеним правовим явищем та може бути застосована лише судом у разі дотримання певного порядку, який має бути встановлений на законодавчому рівні. Аналогія в цивільному праві поділяється на аналогію права, аналогію закону та міжгалузеву аналогію. Субсидіарне застосування норм права не може бути міжгалузевою аналогією. При цьому ми погоджуємося з думкою С. О. Погрібного, що в разі застосування аналогії правозастосовний орган не може змінювати предмет нормативного регулювання акта законодавства, так само не відбувається розширення меж регулятивного впливу закону, оскільки аналогія є тільки юридично-технічним засобом подолання прогалин для вирішення конкретної справи[1].

Маємо зазначити, що науковці висловлюють побоювання, що за аналогії права суд, заповнюючи прогалини в межах позитивного права, може створити припис, що не завжди матиме правовий характер, тобто не ґрунтуватиметься на ідеях справедливості та гуманізму[2]. Звертаємо увагу на спірність цієї позиції та підтримуємо висловлену думку М. В. Менджул про те, що в разі дії аналогії права винесення неправового рішення не є можливим, оскільки аналогія передбачає застосування принципів права, які відбивають його сутнісні цінності, отже, якщо рішення суперечитиме принципам права, не можна буде говорити про застосування аналогії права. Таким чином, застосовують аналогію суди, дотримуючись при цьому вимог верховенства права та законності, тому винесене рішення у справі не має суперечити чинному законодавству[3].

Зазначені дослідження вчених щодо можливості та порядку застосування аналогії мають стати підґрунтям для розгляду питання про можливість і порядок застосування аналогії в процесуальному праві.

---

[1] Погрібний С. Аналогія закону та аналогія права як засоби регулювання договірних цивільних відносин. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2010. № 5. С. 16.

[2] Підвальна М. З. Проблеми застосування принципу верховенства права. *Університетські наукові записки*. 2012. № 3 (43). С. 18.

[3] Менджул М. Застосування принципів сімейного права. *Підприємництво, господарство і право.* 2019. № 11. С. 51.

Можливість застосування аналогії права закріплена в ч. 9 ст. 10 ЦПК України, аналіз якої дозволяє сформулювати наступну послідовність дій суду в разі застосування аналогії права з використанням норм-принципів. По-перше, суд повинен виявити прогалину в цивільному процесуальному праві. По-друге, суд має констатувати неможливість застосування аналогії закону (застосування подібних за змістом відносин). По-третє, суду необхідно вибрати конкретну норму-принцип, що підлягає застосуванню до спірних відносин. Указаним положенням закріплено існування саме матеріально-правової аналогії, адже сама назва ст. 10 ЦПК України вказує на законодавство, відповідно до якого суд вирішує справи.

Слід зазначити, що під час розробки чинного ЦПК України велася дискусія щодо закріплення в його нормах саме процесуальної аналогії. Так, ч. 3 ст. 3 проєкту ЦПК (реєстр. №3455) після першого читання мала такий зміст: «У разі відсутності в процесуальному праві норми, яка регулює відносини, що виникли в ході провадження у цивільній справі, суд застосовує норму, яка регулює подібні відносини, а за відсутності такої норми – суд виходить із загальних засад здійснення судочинства в Україні». Паралельно в ч. 7 ст. 9 проєкту ЦПК було закладено й матеріально-правову аналогію. Але вже в другому та третьому читаннях процесуальну аналогію було виключено із зазначеного законопроєкту. Таким чином, як стверджують М. І. Балюк і Д. Д. Луспеник, на законодавчому рівні в новітньому цивільному процесуальному законодавстві України право на застосовування процесуальної аналогії відсутнє. Вони вважають таку правову ситуацію неправильною, але водночас погоджуються з наявною законодавчою дійсністю[1].

Не зайвим буде в цьому аспекті згадати слова І. Сабо, що застосування аналогії є неминучістю в усіх галузях права, за винятком кримінального. Це випливає із системи правових норм, самої суті взаємозв'язку між застосуванням права і правотворенням. На думку науковця, враховуючи цю принципову особливість застосування правової аналогії, немає особливої необхідності регламентувати її в позитивному праві[2].

[1] Практика застосування цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях). Коментарії, рекомендації, пропозиції / М. І. Балюк, Д. Д. Луспеник. Харків : Харків юрид., 2008. С. 49–50.

[2] Сабо И. Социалистическое право. М. : Прогресс, 1964. С. 270–279.

Проте, незважаючи на відсутність законодавчого втілення процесуальної аналогії в чинний ЦПК України, у судовій практиці зустрічаються непоодинокі випадки її безпосереднього застосування під час розгляду справ у судах.

Так, О. Г. Братель, аналізуючи вичерпний перелік підстав для оголошення перерви в судовому розгляді під час вирішення цивільних справ (ст. 191, ч. 2 ст. 92, ч. 3 ст. 162 та ч. 4. ст. 195 ЦПК України 2004 р.) і в судовому засіданні (ч. 3 ст. 159 ЦПК України 2004 р.), констатує, що значна завантаженість суддів змушує їх призначати судові засідання з інтервалом у 30 хвилин або годину. При цьому в розпочатому судовому засіданні суддя часто вимушений оголошувати перерву у зв'язку з необхідністю розгляду наступної, відповідно до графіку судових засідань, цивільної, адміністративної чи кримінальної справи. Наступне судове засідання часто призначається з тижневим або місячним інтервалом. Інший приклад. Розпочавши судове засідання о 17:00, суддя не має повноцінної можливості до завершення робочого дня заслухати пояснення сторін чи третіх осіб, допитати свідків, у зв'язку з чим змушений оголошувати перерву в судовому засіданні. Проте, з огляду на зміст ч. 3 ст. 159 ЦПК України (2004 р.), судом насправді оголошується перерва не в судовому засіданні, а в судовому розгляді. У зв'язку з цим науковець доходить впевненого висновку про відсутність нормативного підґрунтя та законодавчо врегульованого порядку оголошення перерв під час розгляду цивільних справ. Описані приклади із судової практики, які трапляються в українських судах повсякденно та повсякчасно, на думку О. Г. Брателя, вказують на існування процесуальної аналогії (аналогії закону) в цивільному судочинстві України. Отже, вважає він, заперечувати існування процесуальної аналогії принаймні недоречно[1].

Актуальною потребою втілення правової конструкції застосування процесуальної аналогії закону і в господарське судочинство вважає В. М. Коваль, оскільки це дасть змогу наблизити правозастосування до змісту закону[2].

[1] Братель О. Г. «Процесуальна аналогія» як об'єктивна дійсність сучасного цивільного судочинства України. URL: http://goal-int.org/procesualna-analogiya-yak-obyektivna-dijsnist-suchasnogo-civilnogo-sudochinstva-ukraini/ (дата звернення: 24.04.2020).

[2] Коваль В. Аналогія закону і здійснення правосуддя в господарських справах. *Право України.* 2011. № 7. С. 195.

Ілюстрацією застосування вже аналогії права можна визнати наступний судовий приклад. У Мурованокуриловецькому районному суді Вінницької області розглядалася справа про розірвання шлюбу. Під час розгляду справи суд за клопотанням відповідача надав подружжю строк для примирення – чотири місяці – і водночас зупинив провадження у справі. Проте до спливу вказаного строку позивачка подала до суду заяву про відновлення провадження у справі й розгляду справи по суті, оскільки відповідач не вживав будь-яких заходів до примирення, а навпаки, ображав та принижував її, у зв'язку з чим вона неодноразово зверталася до правоохоронних органів.

Незважаючи на те, що в ЦПК України не передбачено можливість перегляду тим самим судом своєї ухвали про призначення строку для примирення, як і немає норми, яка б дозволяла позивачеві наполягати на розгляді справи до закінчення наданого строку для примирення в разі істотної зміни обставини, суд відновив розгляд справи до закінчення вказаного строку, зважаючи на протиправну поведінку відповідача щодо позивача. У мотивувальній частині ухвали судом було зазначено, що аналогія права та аналогія закону, про які йдеться у ст. 8 ЦПК України (2004 р.), стосується прогалин не лише в матеріальному, а й у процесуальному законодавстві. При цьому суд до неврегульованих відносин прямо застосував норму ст. 8 Конституції України, у якій проголошено принцип верховенства права[1].

Попри відсутність законодавчого закріплення процесуальної аналогії в чинному ЦПК України, навіть фрагментарний аналіз судової практики свідчить про те, що прогалини процесуального законодавства змушують суди вимушено вдаватися до використання процесуальної аналогії під час розгляду та вирішення цивільних справ.

Як справедливо зазначає О. І. Косаренко, відмовлятися від аналогії цивільного процесуального законодавства в країні, де триває судова реформа, надто передчасно. А з урахуванням того, що законодавець визнає можливість існування недоліків у матеріальному праві, але при цьому не визнає можливості існування їх у процесуальному, – ще й нелогічно[2].

[1] Ухвала Мурованокуриловецького районного суду Вінницької області від 17.05.2012 р. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24140753 (дата звернення: 24.02.2020).

[2] Косаренко О. І. Проблеми аналогії в контексті реформування цивільного судочинства. *Вісник Академії адвокатури України.* 2010. №18. С. 184.

Якщо застосування матеріально-правової аналогії має відносну поширеність, стабільну законодавчу основу, апробацію на практиці, та й сама можливість її застосування судами на доктринальному рівні вже достатньо досліджена й не заперечується, то щодо застосування процесуально-правової аналогії думки вчених розходяться.

Серед науковців-процесуалістів є група вчених (М. Г. Авдюков, А. В. Коструба), які категорично відмовляються вірити в можливість застосування аналогії в цивільному процесуальному праві, пояснюючи це тим, що цивільному процесу притаманна чітка цивільна процесуальна форма, яка є системою гарантій, її реалізація можлива лише за неухильного дотримання всіх вимог, що ставляться законом до дій суб'єктів процесуальних правовідносин. Отже, якщо немає процесуальної норми, – не повинно бути й процесуальної дії, а прогалини (недоліки) в цивільному процесуальному праві мають усуватися тільки в законодавчому порядку[1].

Так, М. Г. Авдюков вважав аналогію в процесуальному праві неприпустимою, оскільки вона суперечить принципу законності, і стверджував, що суд може вчиняти лише дії, передбачені законом, а невизначеність у компетенції суду може породити свавілля[2].

А. В. Коструба вважає, що аналогія права та аналогія закону є характерними тільки для приватноправових галузей права і можуть бути ефективними способами конвалідації (оздоровлення) не тільки механізму припинення, а й усього механізму правового регулювання[3].

Тобто науковці, які заперечують застосування процесуальної аналогії, як головний аргумент на захист своєї позиції наводять твердження, що в усіх випадках, коли законодавець допускає застосування аналогії, він прямо вказує на це в законі. Крім того, ще одним аргументом проти процесуальної аналогії його прихильники називають і загальновідомий принцип, згідно з яким на публічно-правові відносини (до яких належать і процесуальні) поширюється правило «заборонено

[1] Практика застосування цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях). Коментарії, рекомендації, пропозиції / М. І. Балюк, Д. Д. Луспеник. Харків : Харків юрид., 2008. С. 48.

[2] Авдюков М. Г. Принцип законности в гражданском судопроизводстве. М., 1970. С. 178.

[3] Коструба А. В. Аналогія права та закону як фактична фікція і спосіб «оздоровлення» механізму правоприпинення. *Часопис Київського університету права.* 2012. № 3. С. 188.

все, що не дозволено законом». Суди – це органи державної влади, а тому відповідно до ст. 19 Конституції України повинні діяти лише в межах, визначених законом.

Інша група вчених – за застосування процесуальної аналогії. Серед тих, хто вважає, що аналогія цивільного процесуального закону й права не суперечить інтересам законності: О. Т. Боннер, О. Г. Братель, О. М. Калашник, Т. М. Карнаух, О. В. Колотова, В. В. Корольов, С. Я. Фурса, О. О. Штефан, О. С. Ткачук та інші. Так, обстоюючи необхідність легалізувати процесуальну аналогію в Україні, Т. М. Карнаух зауважує, що принцип процесуального формалізму є основним у процесуальному праві, оскільки саме через нього виявляється суворий імперативний метод публічного права, спрямований на забезпечення рівності сторін шляхом установлення чітких, формально визначених, заздалегідь відомих «правил гри». Такий інститут, як процесуальна аналогія, здавалося б, підриває цей принцип, вносить елемент невизначеності й нестабільності у процесуальні відносини, відкриває шлях зловживанням цим інститутом, суддівському свавіллю. Водночас така позиція може завести правозастосовувача в глухий кут, коли йому бракуватиме необхідної правової норми, що, звісно, зумовить ускладнення провадження й порушення конституційних прав громадян та інших учасників процесу[1]. С. Я. Фурса вважає, що в разі застосування аналогії права істотне значення мають саме принципи права, які закріплюються в Конституції. Оскільки норми Конституції України є нормами прямої дії, то правозастосувач, виходячи з власної правосвідомості, може мотивувати рішення у справі, посилаючись на конституційні норми[2].

Тобто попри те, що в юридичній науці точились і досі тривають дискусії щодо за та проти аналогії в цивільному процесуальному праві, маємо зазначити, що вже сьогодні переважна більшість науковців визнають фактичне існування процесуальної аналогії в цивільному судочинстві та наполягають на необхідності закріплення цього процесуального явища в цивільному процесуальному законодавстві, зокрема у ст. 10 ЦПК України.

[1] Карнаух Т. М. Проблеми застосування правової аналогії у цивільному судочинстві України. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Серія «Юридичні науки»* : зб. наук. ст. 2010. Т. 103. С. 107.

[2] Фурса С. Я. Цивільний процес України. Академічний курс : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.]. Київ : Вид. Фурса С. Я. ; КНТ, 2009. С. 48.

Подібну позицію було висловлено і в Листі Міністерства юстиції України на звернення щодо порядку застосування нормативно-правових актів від 30.01.2009 р. № Н-35267–18, де зазначається, що ***під час застосування аналогії права суттєве значення мають принципи права, які закріплені в Конституції України.*** Оскільки норми Конституції України є нормами прямої дії, то правозастосувач, базуючись на власній правосвідомості, може мотивувати рішення у справі, посилаючись на конституційні норми[1]. Також у цьому листі йдеться про те, що аналогія не застосовується у сфері кримінального законодавства та законодавства про адміністративні правопорушення, що аналогія повинна застосовуватися чітко у відповідності з вимогами законності, а отже, використовувати аналогію можуть лише органи правосуддя – суди – з дотриманням всіх процесуальних норм і процесуальних гарантій. Винесене за допомогою аналогії рішення у справі не повинно суперечити чинному законодавству[2]. Аналізуючи зміст вищевказаного листа, слід зазначити, що Міністерство юстиції України офіційно вказує на можливість застосування аналогії в цивільному процесуальному праві.

На думку Т. М. Карнаух, попри всі небезпеки, які несе інститут процесуальної аналогії, існує позитивний досвід його легального застосування після закріплення в законодавстві. Зокрема, процесуальну аналогію було нормативно оформлено в Російській Федерації ще наприкінці 2000 р. За більш як 10-річний період часу застосування процесуальної аналогії це не спричинило настання негативних наслідків[3]. Навпаки, на думку одного з провідних фахівців російської судової системи В. М. Жуйкова, застосування процесуального законодавства за аналогією сприяє досягненню найважливішої мети правосуддя – забезпеченню захисту прав зацікавлених осіб[4].

---

[1] Звернення щодо порядку застосування нормативно-правових актів : лист МЮУ від 30.01.2009 № Н-35267–18. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v3526323–09 (дата звернення: 24.04.2020).

[2] Там само.

[3] Карнаух Т. М. Проблеми застосування правової аналогії у цивільному судочинстві України. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Серія «Юридичні науки»* : зб. наук. ст. 2010. Т. 103. С. 108.

[4] Жуйков В. М. Проблемы гражданского процессуального права. М. : Городец, 2001. С. 71.

Цілком погоджується з цим і О. О. Штефан, зазначаючи, що ЦПК Російської Федерації, по суті, закріпив підходи, які виробила судова практика щодо застосування процесуального законодавства за аналогією, що відповідає реальним потребам та сприяє досягненню мети правосуддя. Тому, вважає автор, доцільно було б передбачити в ЦПК України аналогічну норму, яка дала б змогу за наявності відповідних підстав застосовувати аналогію закону або аналогію права в цивільному процесуальному законодавстві. Аналогія в цивільному судочинстві можлива, а інколи необхідна під час відправлювання судом неврегульованих законом процедур розгляду певних категорій справ, які не підпадають під загальну процедуру, вчинення певних процесуальних дій, складання процесуальних документів та ін.[1] Проте на сучасному етапі, зазначає вчена, характеризуючи особливі ознаки суддівського розсуду, суд може застосовувати аналогію права та аналогію закону лише щодо норм матеріального права під час вирішення конкретних спірних цивільних правовідносин і в жодному разі не має права застосовувати аналогію до процесуального закону[2].

О. В. Колотова вважає, що призначення процесуальних норм полягає в забезпеченні реалізації матеріальних норм у разі виникнення різноманітних відхилень від нормального розвитку цих відносин та їхньому захисті. Вони відіграють важливу роль у забезпеченні необхідних умов правового регулювання, реалізації прав, свобод і законних інтересів учасників суспільних відносин. Однією з основних умов виконання завдань судової влади є наявність досконалого процесуального механізму, здатного відповісти на будь-які питання у процесі вирішення справи. Але оскільки в реальному житті це не завжди можливо, авторка вважає, що застосування аналогії під час подолання прогалин процесуального права є необхідним[3].

Як і інші прихильники аналогії в цивільному процесі, Т. М. Карнаух вважає, що вже назріла необхідність легалізувати процесуальну аналогію і в Україні, оскільки це не тільки легалізує її фактичне застосування судами, яке є й нині, а й закріпить на нормативному рівні умови

[1] Штефан О. О. Прогалини в праві та способи їх вирішення у цивільному судочинстві. *Приватне право і підприємництво* : зб. наук. пр. Київ : Наук.-дослід. ін-т приват. права і підприємництва Акад. прав. наук України, 2008. Вип. 7. С. 103–104.

[2] Там само.

[3] Колотова О. В. Допустимість застосування процесуальної аналогії. URL: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=420 (дата звернення: 24.04.2020).

та підстави її застосування, що, своєю чергою, зробить використання аналогії прозорим і контрольованим. Застосування аналогії закону чи права в діяльності суду – це один із проявів суддівського розсуду, який об'єктивно існує в будь-якій судовій системі[1].

О. С. Ткачук, погоджуючись із тим, що суди повинні застосовувати процесуальну аналогію під час відправлення правосуддя, зазначає, що чинне законодавство має для цього всі правові підстави. Так, ст. 55 Конституції України гарантує кожному право на судовий захист, а у ст. 124 Основного Закону держави зазначено, що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Право на судовий захист не обмежується лише правом на звернення до суду, а містить комплекс інших процесуальних прав: право на особисту участь у відстоюванні своїх прав і свобод, на справедливий судовий розгляд, на законне судове рішення, на оскарження судових рішень і їхнє виконання тощо. Зазначене є реалізацією ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод як частини національного законодавства, оскільки суд, який розглядав справу, повинен ухвалити судове рішення, що базується на правильному застосуванні й тлумаченні норм матеріального за чіткого дотримання вимог процесуального права[2].

Упевнено доводить можливість застосування аналогії процесуального закону та права в цивільному судочинстві О. М. Калашник у своїй дисертації «Прогалини в цивільному процесуальному праві та їх усунення». Авторка зазначає, що застосування процесуальної аналогії слугує забезпеченню принципу верховенства права. Суддя, використовуючи аналогію відповідно до процесуального порядку її застосування, забезпечує право на звернення до суду за захистом, справедливе судочинство, реалізацію принципів[3]. При цьому вченою окреслено межі та умови застосування процесуальної аналогії в цивільному судочинстві[4].

---

[1] Карнаух Т. М. Проблеми застосування правової аналогії у цивільному судочинстві України. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Серія «Юридичні науки»* : зб. наук. ст. 2010. Т. 103. С. 108.

[2] Ткачук О. С. Процесуальна аналогія чи фактична процесуальна діяльність. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2016. Вип. 1. Т. 2. С. 29–30.

[3] Калашник О. М. Прогалини в цивільному процесуальному праві та їх усунення: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2016. С. 13–14.

[4] Калашник О. М. Межі та умови застосування аналогії в цивільному процесуальному праві. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2014. Вип. 6–1. Т. 1. С. 155–159.

Відповідно, зазначене дозволяє зробити висновок, що принципи цивільного судочинства, як найбільш загальні норми, регулюють усі цивільно-процесуальні відносини – як прямо передбачені в законодавстві, так і не передбачені в ньому. Таким чином, вважаємо, що ***аналогія права як реалізація правозастосовного потенціалу принципів цивільного процесуального права має бути нормативно закріплена в сучасному цивільному процесуальному законодавстві.*** Нехтування судами та іншими правозастосовними органами методичними рекомендаціями застосування аналогії права, виробленими наукою, призводить до винесення необґрунтованих рішень, чим ігнорується правозастосовний потенціал принципів права. А самі принципи втрачають можливість їхнього прямого застосування, оскільки судова та інші юридичні практики покликані збагачувати емпіричним матеріалом галузь права, ставати джерелом нових законодавчих норм або причиною зміни чинних.

Розглядаємо далі позицію щодо можливості використання досвіду інших держав у питанні можливості застосування аналогії в судочинстві. Так, англійське прецедентне право, як зауважують науковці, базується на широкому застосуванні аналогії права. Верховний Суд США та вищі судові інстанції різних штатів широко використовують метод аналогії[1].

Підтримуючи групу вчених, які схиляються до можливості та необхідності застосування процесуальної аналогії в судовій практиці, зокрема й аналогії права, слід погодитись із застереженням Д. Д. Луспеника та О. С. Ткачука, що для судової практики дуже важливим має бути те, щоб застосування процесуальної аналогії не призводило до негативних наслідків, щоб під прикриттям необхідності застосування процесуальної аналогії не взяла гору свобода суддівської сваволі, щоб суд не виходив за межі своїх повноважень. При цьому в разі такого застосування слід обов'язково в процесуальному акті обґрунтувати такі дії, і це можливо, якщо дійсно існує прогалина в процесуальному праві, а не його видимість[2]. Застосування аналогії повинно вписуватись

[1] Завальнюк С. В. Особливості застосування аналогії права за цивільним законодавством зарубіжних країн. *Часопис цивілістики.* 2016. Вип. 20. С. 167.

[2] Луспеник Д. Д., Ткачук А. О. Процесуальна аналогія в цивільному судочинстві: теорія та судова практика. *Цивільне законодавство: система, міжгалузеві зв'язки, шляхи вдосконалення* : матеріали міжнар. цивіліст. форуму (м. Київ, 25–26 квіт. 2013 р.). Київ : Білоцерківдрук, 2014. С. 313.

у загальну логіку цивільного процесу для того, аби ухвалене процесуальне рішення неможливо було охарактеризувати як непередбачене для учасників процесу[1].

До всього сказаного слід додати, що в юридичній літературі, крім правових прогалин, прикладом прямої дії норм-принципів права називають також суперечливість законодавства[2]. О. Г. Братель серед факторів, що впливають на фактичне існування процесуальної аналогії, крім прогалин, називає й неможливість передбачення всіх процесуальних відносин, які потребують законодавчого регулювання[3].

У цьому напрямі як перспектива подальших наукових пошуків бачиться необхідність розробки й наукового осмислення пріоритетних кроків подальшого системного вдосконалення цивільного судочинства з метою законодавчого регламентування порядку та умов застосування судами процесуальної аналогії[4].

Безпосереднє застосування принципів цивільного судочинства в процесі розгляду цивільних справ. На жаль, панівним у цивільно-процесуальній доктрині залишається сформоване ще в радянській правовій науці уявлення про принципи цивільного судочинства, згідно з яким вони лише дозволяють правильніше розуміти сенс галузевого правового регулювання і тлумачити конкретні правові норми, але їхня регулятивна функція обмежувалася тільки випадками прогалин у законодавстві. Такий підхід перешкоджає широкому практичному застосуванню принципів цивільного судочинства, не дозволяє реалізувати закладений у них потенціал. У зв'язку з цим актуальним завданням, що стоїть перед сучасною цивільно-процесуальною наукою, **є *пошук шляхів підвищення ефективності правового регулювання за допомогою принципів цивільного судочинства.***

---

[1] Алиэскеров М. Процессуальная аналогия в гражданском судопроизводстве. *Российская юстиция.* 2002. №3. С. 18.

[2] Кузнецова О. А. Прямое (непосредственное) действие принципов гражданского права. *Гражданское право.* М. : Юрист, 2005. №4. С. 10.

[3] Братель О. Г. «Процесуальна аналогія» як об'єктивна дійсність сучасного цивільного судочинства України. URL: http://goal-int.org/procesualna-analogiya-yak-obyektivna-dijsnist-suchasnogo-civilnogo-sudochinstva-ukraini/ (дата звернення: 24.04.2020).

[4] Кройтор В. А. Прямое (непосредственное) действие для принципов гражданского процессуального права: состояние и перспективы развития в законодательстве Украины. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal).* 2016. №11–2. С. 136.

Як справедливо зауважував Ю. Б. Фогельсон, будь-які теорії та юридичні конструкції, які дозволяють ефективно розв'язувати проблеми, що виникають перед судом, допоможуть розв'язувати й будь-які інші правові проблеми. І навпаки, правові теорії, які не допомагають вирішувати проблеми в суді, нікому не потрібні[1]. Доцільно звернути увагу на те, що ефективність права (від лат. *effectivus* – дієвий) є властивістю дії права, що характеризується результативністю його впливу на розвиток суспільних відносин відповідно до мети законодавця, позитивною значущістю права в суспільному житті[2]. Тому Г. Кельзен справедливо вважав, що норми повинні бути не тільки дійсними, а й діючими. Якщо дійсність норми означає, що необхідно поводитися так, як пропонує норма, то дієвість норми виражає факт того, що люди справді так поводяться[3].

Формалізація правових принципів, утілення їх у нову юридичну конструкцію особливих правових норм (норм-принципів) спричинили зміну їхнього правозастосовного значення. Якщо раніше принципи цивільного процесуального права мали значення передусім для правотворчого процесу, а в правозастосовну діяльність проникали опосередковано, через дію конкретних правових норм, ***то сьогодні, ставши самостійними правовими нормами, вони отримали здатність до прямої регулятивної дії.*** У зв'язку з викладеним ***виникає питання можливості прямої дії (норм-принципів) цивільного судочинства.***

Ідея щодо надання принципам цивільного судочинства статусу самостійного джерела права для вдосконалення практики їхнього функціонування отримала певне поширення в правовій науці. Водночас найбільш поширеною є позиція, що заперечує або не визнає принципи цивільного судочинства як джерела права. Така думка вчених була обґрунтована ще в радянській юридичній доктрині. Певна наступність

[1] Фогельсон Ю. Б. Избранные вопросы общей теории обязательств : курс лекций. М. : Юристъ, 2001. С. 20.

[2] Ефективність права. Справочная информация от 16.05.2007: з практики застосування термінів, слів та словосполучень у юриспруденції. Інформаційне агентство «ЛІГА: ЗАКОН», 2010–2013. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2. nsf/link1/TS001335.html (дата звернення: 24.04.2020).

[3] Кельзен Г. Чисте правознавство. З додатком: Проблеми справедливості / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ : Юніверс, 2004. С. 43–72; Дія права: інтегральний аспект : монографія / відп. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Юрид. думка, 2010. С. 68.

радянської правової доктрини правознавців спостерігається й на сьогодні в юридичній науці. Це відбивається й на розумінні принципів судочинства. На пояснення такої позиції вченими стверджувалось про відсутність у принципів належної правової форми виразу. Т. І. Фулей пояснює таку ситуацію вузьконормативним розумінням права, що фактично заперечувало саму можливість існування таких принципів права, які були б критерієм легітимності законодавства й могли застосовуватись судом у разі його прогалин, хоч допускалася аналогія права, тобто можливість розгляду справи, виходячи із загальних засад і змісту законодавства[1].

Водночас у сучасній юридичній літературі побутує ідея щодо надання принципам судочинства належного правового закріплення. Як зазначає О. С. Гусак, це мало б сприяти, по-перше, отриманню необхідного формального вираження принципів судочинства; по-друге, однозначності їхнього застосування суб'єктами судочинства; по-третє, забезпеченню структурної побудови системи принципів судочинства та принципів права, що будуть у чіткому підпорядкуванні між собою, та забезпеченню їхнього належного поширення на процес здійснення судочинства; по-четверте, забезпеченню гармонійного розвитку принципів права і принципів судочинства як взаємопов'язаних явищ[2].

М. І. Козюбра зазначає, що під час застосування основоположних і загальних принципів права не завжди є необхідність посилатися на інше джерело права (закон, правовий звичай тощо). Саме тому, на думку науковця, такі принципи часто розглядають як самостійне джерело права в міжнародному та європейському праві, а також у правових системах романо-германського права, а суди застосовують їх у разі існування прогалин та колізій. Крім того, це дає можливість уникнути ототожнення права та закону, є запобіжником створення й застосування несправедливих законів[3].

О. С. Гусак до такої пропозиції ставиться з певною обережністю та зазначає, що за своєю сутністю судочинство – це явище, яке переважно стосується застосування норм права, відповідно, принципи

[1] Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2003. С. 46–48.

[2] Гусак О. С. Принципи судочинства в системі принципів права: теоретико-правові аспекти : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2017. С. 177.

[3] Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. С. 78.

судочинства є такими, що безпосередньо націлені на забезпечення належного застосування норм права. Вчена наголошує, що вітчизняне судочинство в процесі його здійснення досить «критично» ставиться до можливості безпосереднього застосування принципів права, наполягаючи на необхідності буквального слідування літері закону[1]. Про це неодноразово наголошувалось у юридичній літературі в контексті стану та недоліків застосування принципів права в процесі здійснення судочинства[2]. Так, А. Ю. Анішин зазначає, що «регулятивність – це допоміжна ознака принципів права, адже суспільні відносини регулюються за допомогою норм права. І тому регулятивний характер мають норми права, а принципи права визначають саму норму, тому що лежать у її основі. Однак регулювання суспільних відносин за допомогою принципів права здійснюється в окремих випадках, зокрема, за відсутності подібної норми для регулювання суспільних відносин (аналогія закону) застосовуються загальні принципи права (аналогія права). Регулятивний характер принципів права проявляється також у тому, що вони виражають тенденції й напрями правового регулювання, виступаючи як внутрішні регулятори поведінки людей, адже не завжди використання принципів права передбачає знання їхнього змісту»[3].

Маємо зазначити, що ця проблема розглядалася в інших галузях права. Так, на думку О. А. Кузнєцової, яка займалась дослідженням прямої (безпосередньої) дії принципів цивільного права, вони можуть стати безпосереднім підґрунтям судового рішення, правозастосовний орган може вирішити спір, керуючись лише нормами-принципами, не

[1] Гусак О. С. Принципи судочинства в системі принципів права: теоретико-правові аспекти : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2017. С. 104.

[2] Соловйов В. Г. Оновлення загальних засад господарського судочинства. *Вісник господарського судочинства.* 2013. № 1. С. 182–186; Прокопанич Г. К. Принципи господарського судочинства за діючим та перспективним законодавством України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ*. 2006. Вип. 4. С. 100–111; Трагнюк Р. Принципи і стандарти захисту учасників кримінального судочинства в міжнародних документах. *Право України.* 2002. № 8. С. 26–32; Пухтецька А. А. Актуальні питання тлумачення та застосування принципу верховенство права в адміністративному судочинстві. *Часопис Київського університету права.* 2009. № 1. С. 116–125; Тимченко Г. П. Проблеми реалізації принципів судочинства при перегляді цивільних справ. *Вісник Верховного Суду України*. 2010. № 7 (119). С. 39–43.

[3] Анишин А. Ю. Предмет финасового права: современное состояние : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.14. М., 2004. С. 195.

вдаючись до використання інших правових норм. Проте особливості їхнього застосування в практичній діяльності судів мають бути досить виваженими, оскільки норми-принципи – особливі норми, а отже, і механізм їхньої реалізації має бути також особливим[1]. Як справедливо підсумовує авторка; «принципи права, закріплені в нормах права, наділені всіма властивостями останніх і здатні безпосередньо регулювати цивільно-правові відносини. Пряма дія норм-принципів відіграє важливу роль у цивільному та арбітражному судочинстві, сторони спору можуть активно використовувати норми-принципи і посилатися на них, обґрунтовуючи й аргументуючи свою позицію. По суті, безпосередня дія цивільно-правових принципів схожа з прямою дією конституційних принципів. І ті, й інші можуть діяти як через інші, більш конкретні, норми, так і безпосередньо регулювати суспільні відносини. Самостійний правозастосовний потенціал принципів настільки високий, що, безумовно, існують і інші випадки їхнього безпосереднього практичного використання»[2].

Насамперед необхідно виявити можливі випадки та обґрунтувати правила використання принципів цивільного судочинства як норм прямої дії. ***Питання прямого використання принципів цивільного судочинства – найменш досліджений аспект загальної проблеми їхнього правозастосування.***

Якщо принципи цивільного судочинства отримають офіційне визнання як самостійні джерела права, це, у свою чергу, справить позитивний вплив на практику здійснення цивільного судочинства. Хоча, слід констатувати, що суперечливість чинного цивільного процесуального законодавства, чималий масив прогалин у цивільному процесуальному праві дедалі частіше пожвавлюють науковий інтерес до цієї проблеми.

Створення умов для забезпечення однакового розуміння і застосування судової практики. Необхідність подальшого реформування судової системи України, здійснення якісного переходу на вищий рівень ефективності правосуддя потребують нових підходів у забезпеченні справедливого судочинства. Одним із важливих напрямів удосконалення судочинства в Україні є забезпечення єдності судової практики.

[1] Кузнецова О. А. Прямое (непосредственное) действие принципов гражданского права. *Гражданское право.* М. : Юрист, 2005. №4. С. 9.

[2] Там само. С. 10.

Єдність судової практики – це реалізація принципу правової визначеності та одна з основних цінностей правової системи. Тому для України забезпечення єдності судової практики – завдання дуже важливе з точки зору додержання ЄКПЛ. Однакова, стабільна судова практика гарантує стабільність правопорядку загалом, відповідає принципу рівності всіх перед законом і судом, позитивно впливає на поведінку учасників правовідносин, сприяє формуванню довіри суспільства до суддів і судової влади, мінімізує прояви корупційної складової в судовій системі. Забезпечення єдності судової практики – завдання найвищої судової установи кожної держави. Про це свідчить позитивний європейський досвід, і це підтверджує стала практика ЄСПЛ.

Принципи цивільного судочинства дозволяють суду забезпечити правильне розуміння законодавства й застосовувати його відповідно до його дійсного змісту. Ними суд керується під час тлумачення норм права[1]. Науковці правильно зазначають, що дієвість принципів права можна перевірити практикою. Якщо вони не є орієнтиром для суб'єктів правових відносин, то в суспільстві принципи не відображають реальної ціннісної системи. Особливо це виявляється під час їхнього застосування судами[2].

Норма потребує відтворення в суспільних процесах: «Оскільки правові положення натепер досить повно містяться в законах, легкодоступних кожному, то при пізнанні нинішнього права задача полягає тільки в зіставленні матеріалу із законів і віднайденні його змісту за допомогою відповідного тлумачення в літературі і судовій практиці»[3]. Сучасна теорія права передбачає цей процес уже на перших етапах нормотворення. Втім, соціологічна юриспруденція розглядає суспільні відносини й норми закону як певні паралелі, які вже постфактум потребують узгодження. Напрошується проблема, що норма може існувати сама собою, живе право – теж окремо. Є. Ерліх натякає на те, що легітимізація закону має відбуватися не лише в парламентах, а й у змістах, породжених правовим життям, – судовій практиці та літературі.

---

[1] Кройтор В. А. Гражданский процесс : учеб. пособие для подготовки к зачету и экзамену. 3-е изд., перераб. и доп. Харьков : Эспада, 2006. С. 26.

[2] Осадчук С. С. Застосування принципів права у правотворчому та правозастосовному процесах. *Наше право*. 2012. № 3, ч. 3. С. 35–36.

[3] Ерліх Є. Основи соціології права XXI ст. Дослідження живого права. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III, № 1–2. С. 211.

Через законодавче закріплення принципи цивільного судочинства можуть стати дійсно високоефективним регулятором суспільних відносин. Для цього необхідно розробити комплекс заходів, спрямованих на реалізацію принципів цивільного судочинства у правотворчості та правозастосуванні, розробити теоретико-прикладну модель механізму їхньої реалізації, яка охоплює три структурні рівні:

– законодавче закріплення принципів цивільного судочинства (безперечно, закріплення принципів цивільного судочинства в писаному праві сприяє їхньому практичному застосуванню);

– реалізацію принципів у процесі цивільного судочинства нормотворчої діяльності,

– реалізацію принципів цивільного судочинства у правозастосовній діяльності.

Виділення цих рівнів дозволить більш чітко окреслити коло проблем і шляхів їхнього вирішення, пов’язаних із реалізацією принципів цивільного судочинства.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ТА СУМІЖНИХ ПРАВОВИХ КАТЕГОРІЙ

У визначення поняття принципу цивільного судочинства, як уже зазначалось, повинні включатися лише такі ознаки сутнісного змісту, що притаманні їм і відрізняють їх від суміжних понять (насамперед норм права і права як єдиного цілого), щоб визначення не було перевантажено зайвою деталізацією і, відповідно, невизначеністю. У цьому розділі монографії, у зв'язку з неоднозначним науковим розмежуванням поняття «принципи цивільного судочинства» та інших суміжних понять науки цивільного процесу, зокрема, буде розглянуто проблему відмежування принципів цивільного судочинства від таких правових категорій, як норми цивільного процесуального права, цивільні процесуальні аксіоми та моральні засади суспільства. При цьому мають бути використані певні критерії, які дозволять розв'язати цю проблему. Тезу про головну роль критеріїв у теоретичних дослідженнях підтверджують слова вченого-філософа Ш. І. Нуцубідзе, який зазначає: «…Призначення критерію – слугувати засобом для реалізації подальшого процесу розрізнення й визначення, тобто критерій має випереджати будь-яку теорію»[1].

3.1. Співвідношення принципів цивільного судочинства та норм цивільного процесуального права

Принципи цивільного судочинства поряд із нормами цивільного процесуального права становлять один із найважливіших елементів змісту цивільного процесуального права. Як слушно зазначила І. П. Бахновська, категорії «принцип» та «норма» є центральними ка-

[1] Нуцубидзе Ш. И. Бытие и истина. *Историко-философский ежегодник*. М. : Наука, 1991. С. 342.

тегоріями юридичної науки. Вони є предметом дослідження як загальної теорії держави і права, так і галузевих юридичних наук. Значна увага, яка приділяється проблемі виділення та розкриття ознак принципів і норм права, є повністю виправданою, адже саме через них відбувається врегулювання суспільних відносин, і саме вони визначають характер і зміст правової системи суспільства. Принципи правової системи поряд із нормами права становлять один із найважливіших елементів змісту права[1].

Теоретичною основою дослідження ***співвідношення принципів цивільного судочинства та норм цивільного процесуального права*** стали критично осмислені положення, що містяться у працях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених-теоретиків, які зробили відповідний внесок, зокрема, це: І. П. Бахновська[2], Г. О. Борисов[3], А. М. Колодій[4], М. С. Малєїн[5], А. С. Сидоркін[6], О. В. Старчук[7] та ін. Різноманітні питання, пов'язані з природою та змістом принципів і норм права, розв'язували представники галузевих наук, у тому числі й науки цивільного процесу, зокрема, С. М. Братусь[8], В. П. Грибанов[9], І. Є. Марочкін[10], А. С. Федіна[11] та ін. Проте в галузі науки цивільного

[1] Бахновська І. П. Питання співвідношення принципів і норм права та їх місця у механізмі правового регулювання. *Університетські наукові записки*. 2013. №1(45). С. 46.

[2] Там само. С. 43–47.

[3] Борисов Г. А. Общие принципы социалистического строя и советское право : дис. … канд. юрид. наук. Харьков, 1977. 195 с.

[4] Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методичні питання) : дис. … д-ра юрид. наук. Київ, 1999. 373 с.

[5] Малеин Н. С. Правовые принципы, нормы и судебная практика. *Государство и право*. 1996. №6. С. 12–19.

[6] Сидоркин А. С. Принципы права: понятие и реализация в российском законодательстве и судебной практике : автореф. … дис. канд. юрид. наук. М., 2010. С. 8; Його ж. Принципы права: понятие и роль в правовом регулировании. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Юридические науки*. 2009. № 4. С. 10.

[7] Старчук О. В. Щодо поняття принципів права. *Часопис Київського університету права*. 2012. №2. С. 40–43.

[8] Братусь С. Н. Предмет и система советского гражданского права. М. : Госюриздат, 1963. 198 с.

[9] Грибанов В. П. Принципы осуществления гражданских прав. *Вестник МГУ. Серия «Право»*. 1966. №3. С. 10–13.

[10] Принципи судової влади. *Організація судової влади в Україні* : навч. посіб. / за ред.: І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової. Право, 2009. 184 с. URL: http://uristinfo.net/2011-01-16-19-18-47/283-organizatsija-sudovoyi-vladi-vukrayini-marochkin/8877-rozdil-2-printsipi-sudovoyi-vladi.html (дата звернення: 24.12.2019).

[11] Федина А. С. Интегративное понимание принципов гражданского процессуального права. *Вестник ТвГУ. Серия: Право*. 2015. №2. С. 125–133.

процесуального права проблема співвідношення принципів цивільного судочинства та норм цивільного процесуального права є недостатньо дослідженою. Тому ***метою*** цієї частини дослідження є юридичний аналіз співвідношення принципів цивільного процесуального права та цивільних процесуальних норм.

Для досягнення цієї мети в дослідженні поставлені такі ***завдання:***

1) з'ясувати стан дослідження проблеми співвідношення принципів цивільного судочинства й норм цивільного процесуального права та критично осмислити положення, що містяться у працях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, які зробили відповідний внесок;

2) виокремити спільні риси, які об'єднують такі категорії, як принципи цивільного судочинства та норми цивільного процесуального права;

3) розглянути проблему про розмежування категорій «принципи цивільного судочинства» та «норми цивільного процесуального права», що дозволить з'ясувати питання щодо самостійності цих категорій;

4) розглянути питання, чи взаємопов'язані та взаємозумовлені принципи права та норми цивільного процесуального права.

На наш погляд, ***характеристику співвідношення*** принципів цивільного судочинства та норм цивільного процесуального права доцільно розпочати з виділення ***спільних рис цих правових категорій.***

Нормативність норм права та нормативність принципів права, їх регулятивна роль. При цьому маємо зауважити, що ця ознака, як уже зазначено вище, визнається за принципами права не всіма вченими і потребує розкриття, оскільки в юридичній літературі можна зустріти різне її розуміння.

О. В. Старчук зазначає, що «неприйнятним є визначення нормативності принципів права, яку обґрунтовували через ознаки норм права, вказуючи на їх загальнообов'язковість, формальну визначеність і встановленість державою. Однак принципи права є загальнообов'язковими, оскільки засадничих ідей повинні дотримуватися суб'єкти правотворчості під час здійснення правового регулювання суспільних відносин. Принципи права існують задовго до виникнення позитивного права, є основою для його формування й визначають зміст і спрямованість норм»[1].

О. В. Міцкевич, визнаючи за принципами права ознаку нормативності, мотивує це тим, що принципи права впливають на суспільні

[1] Старчук О. В. Щодо поняття принципів права. *Часопис Київського університету права.* 2012. № 2. С. 42.

відносини неодноразово, не вичерпуються разовим використанням, стосуються персонально невизначеного кола осіб[1]. А. М. Колодій регулятивність принципів права відносить до їх найсуттєвіших ознак. ***Регулятивність принципів***, вказує він, не можна ототожнювати з регулятивними характеристиками норм права. Регулятивний характер принципів права ще більше повинен посилитися й вирости на сучасному етапі розвитку суспільства та держави у зв'язку з формуванням демократичної соціальної правової держави та громадянського суспільства в Україні[2]. Принципи права є нормативним виразом регулятивної сили права[3]. Високий рівень узагальненості й абстрагування нормативних приписів принципів права, що, як правило, вимагають конкретизації та деталізації у процесі впливу на поведінку людей[4].

У цьому монографічному дослідженні вже зазначалося, що ***принципам цивільного судочинства притаманна імперативність. Вона є характерною ознакою і для норм права.*** Але, на відміну від принципів права, норми можуть бути диспозитивними. Принципи наділені особливою беззаперечністю, їх дія не допускає жодних винятків. Норми ж права в ряді випадків допускають винятки із загального правила. З цієї точки зору відповідність норм права принципам виступає як один із найважливіших критеріїв законності[5].

Як для норм цивільного процесуального права, так і для принципів цієї галузі права характерна певна стабільність. Але ***принципи цивільного судочинства характеризуються найвищою стабільністю***. Порівняно з нормами права, що відповідають тій чи іншій епосі, певному історичному періоду, принципи права вирізняються більшою стійкістю, вони залишаються незмінними впродовж тривалого періоду часу[6]. Через принципи розкривається зміст права, виявляється сутність права, його основи, закономірності суспільного життя, його тенденції та потреби, а отже, вся правова система в цілому.

---

[1] Мицкевич А. В. Акты высших органов советского государства. Юридическая природа нормативных актов высших органов государственной власти и управления СССР. М. : Юрид. лит., 1967. С. 144.

[2] Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методичні питання) : дис. … д-ра юрид. наук. Київ, 1999. 373 с.

[3] Илларионова Т. И. Система гражданско-правовых охранительных мер : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Свердловск, 1985. С. 11–12.

[4] Теория государства и права / под ред. В. К. Бабаева. М. : Юристъ, 2002. С. 223.

[5] Борисов Г. А. Общие принципы социалистического строя и советское право : дис. … канд. юрид. наук. Харьков, 1977. С. 61.

[6] Теория государства и права / под ред. В. К. Бабаева. М. : Юристъ, 2002. С. 24.

Як для норм цивільного процесуального права, так і для принципів цієї галузі права характерним є те, що ***вони мають загальнообов'язковий характер,*** тобто є такими, що підлягають виконанню суб'єктами незалежно від розуміння чи ставлення суб'єктів до цих норм та принципів. Обов'язковість визначає також можливість забезпечення виконання вимог принципів примусовими засобами з боку держави.

Норми цивільного процесуального права, як і принципи цієї галузі права, ***мають неперсоніфікований характер,*** оскільки характеризуються відсутністю конкретно визначеного індивідуального адресата, а поширюються на абстрактне коло осіб, що зумовлює неоднократну їх дію. Ця особливість породжує необхідність конкретизації норм цивільного процесуального права та принципів цивільного судочинства стосовно певного випадку чи конкретних суб'єктів, що, у свою чергу, дає можливість врахувати особливості кожної життєвої ситуації (цивільної справи).

Наявність низки спільних рис принципів цивільного судочинства та норм цивільного процесуального права ***не дає підстави вважати, що ці категорії цивільного процесуального права є тотожними.***

В юридичній літературі можна зустріти з цього приводу різні позиції. Так, за твердженням О. С. Сидоркіна, принципи права є нормами права найбільш загального, абстрактного характеру. Ставлення до принципів права як до ідей призводить до втрати їх практичного значення, нівелювання їх ролі в правовому регулюванні[1]. Фактично автор у своєму висловлюванні ототожнює принципи права й норми права, що є досить спірним, оскільки принципи права в структурі права є цілком самостійними.

Протилежну позицію, яка ґрунтується на категоричному відмежуванні принципів права від норм права, висловили О. В. Старчук[2] та І. П. Бахновська[3]. Характеризуючи принципи, Л. С. Явич справедливо зауважував, що вони не містять у собі моделей права та

[1] Сидоркин А. С. Принципы права: понятие и реализация в российском законодательстве и судебной практике : автореф. дис. … канд. юрид. наук. М., 2010. С. 8; Його ж. Принципы права: понятие и роль в правовом регулировании. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Юридические науки*. 2009. № 4. С. 10.

[2] Старчук О. В. Щодо поняття принципів права. *Часопис Київського університету права.* 2012. № 2. С. 42.

[3] Бахновська І. П. Питання співвідношення принципів і норм права та їх місця у механізмі правового регулювання. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1(45). С. 46.

обов'язків, що становлять безпосередній зміст звичайних правових норм[1].

У галузевій юридичній науці превалює підхід, за якого принципи права та норми права не є тотожними, оскільки в протилежному випадку фактично заперечується існування самих правових принципів[2].

Своєрідним та досить спірним у певних моментах є підхід О. В. Старчука, яким заперечується факт того, що «принципи та норми права перебувають у діалектичному взаємозв'язку і є взаємозумовленими… вони мають право на існування в одній системі права, але як самостійні, структуроутворювальні елементи»[3]. Тобто науковець визнає право на самостійність існування принципів права та норм цивільного процесуального права, але заперечує факт того, що вони перебувають у діалектичному взаємозв'язку і є взаємозумовленими.

У праці підтримуються положення, згідно з якими ***принципи цивільного судочинства та норми цивільного процесуального права є самостійними категоріями.*** Розглядаючи ***питання про відмежування*** принципів цивільного судочинства від норм цивільного процесуального права, маємо зупинитися на низці акцентів.

У ***принципах права більш посилено виявляються ознаки***, притаманні нормам права (загальний характер, стабільність, категоричність), закріплення принципів чи їх «розчинення» у правових нормах, тобто постійна присутність принципів у праві, можливість прямої заміни правових норм принципами, їх дія замість норм права (при застосуванні аналогії права); система принципів має бути включена разом із системою норм права до загального поняття права[4]. Спеціальними їхніми ознаками, за якими принципи виділяють в окрему правову категорію, є їх вихідний, первісний, установчий характер, вища ієрархічність[5], високий ступінь абстрактності, особлива імперативність, універсальність[6]. Вважаю за необхідне розглянути ***питання про розмежу-***

[1] Явич Л. С. Право развитого социалистического общества: сущность и принципы. М. : Юрид. лит., 1978. С. 33.

[2] Грибанов В. П. Принципы осуществления гражданских прав. *Вестник МГУ. Серия «Право».* 1966. №3. С. 12.

[3] Старчук О. В. Щодо поняття принципів права. *Часопис Київського університету права.* 2012. №2. С. 42.

[4] Борисов Г. А. Общие принципы социалистического строя и советское право: дис. … канд. юрид. наук. Харьков, 1977. С. 63.

[5] Пашерстник А. Е. О сфере действия и принципах советского трудового права. *Советское государство и право.* 1957. №10. С. 159.

[6] Бобров Р. Л. Основные проблемы теории международного права. М. : Междунар. отношения, 1968. С. 193.

вання принципів цивільного судочинства та норм цивільного процесуального права саме через детальнішу характеристику зазначених ***спеціальних ознак,*** що дозволяють виділяти принципи в окрему правову категорію.

Насамперед слід зазначити, що принципи цивільного судочинства, як правило, мають першість перед нормами ***цивільного процесуального права, що виявляється ще на стадії правотворення: формування правил судочинства в суспільстві відбувається під безпосереднім впливом і на захист визнаних у цьому суспільстві цінностей, які становлять зміст принципів цивільного процесуального права.*** Тому слід підтримати позицію Л. А. Луць, яка вважає, що принципи права визначають сутність і зміст права, відображають його внутрішню побудову і весь процес його застосування; виступають орієнтиром для правотворчої, правозастосовчої діяльності, координують функціонування механізму правового регулювання; виступають критерієм оцінки права і методологічною основою його вдосконалення. Принципи права, як наголошує вчена, є основою для формування юридичних норм[1]. Схожу точку зору висловлює й О. О. Уварова, яка вважає, що принципи права мають першість перед нормами права, що проявляється ще на стадії правотворення: формування правил поведінки правового характеру в суспільстві відбувається під безпосереднім впливом і на захист визнаних у цьому суспільстві цінностей, які становлять зміст принципів права, спрямовані на захист суспільно визнаних цінностей; є загальнообов'язковими, розрахованими на неодноразове застосування; повністю формуються в суспільстві і необов'язково мають здобувати закріплення в джерелах права, щоб мати регулятивне значення; обов'язковий характер принципів права має своїм джерелом цінності, які знаходять вираз у принципі[2].

Для принципів цивільного судочинства характерне те, що вони є вихідними (провідними, основоположними) засадами в цивільному процесуальному праві, на відміну від норм цивільного процесуального права, в яких втілено конкретне правило поведінки. Як зазначається в юридичній літературі, принципи цивільного процесуального права не є закономірностями, а лише відображають їх, маючи такі

[1] Луць Л. А. Сучасні правові системи світу. Львів : Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2003. С. 68.

[2] Уварова О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика. Харків, 2012. С. 81–82.

якості, як «необхідність і істотність»[1]. Це дає можливість пояснити, чому принцип цивільного процесуального права – це не якесь приватне правило, а основний, провідний початок у цивільному процесуальному праві, а також обґрунтувати відому стабільність принципів порівняно з відносною мінливістю цивільних процесуальних норм і знайти об'єктивний критерій для виявлення та пояснення принципів цивільного процесуального права[2].

Специфіка основоположних ідей цивільного процесуального права як гносеологічних феноменів виявляється в тому, що вони найбільш правильно, адекватно показують необхідне й суттєве в цивільному судочинстві відповідно до досягнутого в науці цивільного процесуального права на даний момент рівня її пізнання. Відмітною рисою керівних положень у гносеологічному плані порівняно з конкретними юридичними нормами виступає значно більша їх залежність від стану правових знань. Вони виникають лише на певному етапі правогенезу, безпосередньо пов'язаного з появою розвиненого юридичного мислення, у той час як конкретні норми права виникали, а в багатьох випадках й надалі з'являються стихійно[3].

Принципи цивільного процесуального права дозволяють надати правовому регулюванню науковості та значно підвищити його результативність. Маючи ***вищий ступінь абстрактності порівняно з конкретними юридичними нормами***, вони сприяють юридичному закріпленню не тільки того, що вже склалося в цивільних процесуальних відносинах, а й спрямовують правове регулювання «вперед», дають державі можливість свідомо та планомірно впливати на цивільну процесуальну діяльність[4]. Основні принципи права являють собою положення, що вказують на загальну спрямованість і найбільш істотні ознаки змісту правового регулювання суспільних відносин[5].

Як слушно зазначила Н. Ю. Сакара, принципи цивільного судочинства мають загальний характер, тобто широкий ступінь абстрагування, і їм притаманна найбільша стабільність порівняно зі звичайними нор-

[1] Сырых В. М. Логические основания общей теории права : в 2 т. М. : Юстицинформ, 2004. Т. 1. С. 64.

[2] Федина А. С. Интегративное понимание принципов гражданского процессуального права. *Вестник ТвГУ. Серия: Право*. 2015. №2. С. 126.

[3] Там само. С. 128–129.

[4] Там само. С. 129.

[5] Агарков М. М. Избранные труды по гражданскому праву : в 2 т. М. : Центр ЮрИнфор, 2002. Т. 2. С. 17.

мами. Проте їх зміст є достатньо конкретним, що не допускає діаметрально протилежного інтерпретування в один і той самий проміжок часу, в одному й тому ж правовому середовищі та «ситуативній залежності», тобто є беззаперечним та безвинятковим. Разом з тим йому притаманні динамічність і схильність до еволюційних перетворень, що дає можливість з часом змінювати окремі складові залежно від соціальних змін, що мають місце під час розвитку правових систем[1].

І. Є. Марочкін, характеризуючи поняття про принципи судової влади, де-факто прирівнював їх до законодавчо закріплених норм щодо її функціонування. Згідно із запропонованими вченим науковими положеннями, «усі сторони організації та діяльності суду регулюються нормами права. Але серед цих норм необхідно вирізнити такі, що визначають не окремі особливості устрою суду та його діяльності, а загальні й найбільш важливі їх сторони, які завдяки таким властивостям набувають значення принципів судової влади»[2]. Під принципами судової влади І. Є. Марочкін запропонував розуміти «норми загального керівного значення, які, відповідно до призначення інституту судової влади, визначають як місце судової влади серед інших державних, недержавних органів та установ, так і зміст її основних засад, і спрямовані на досягнення завдань, що стоять перед цією владою»[3]. І. М. Козьяков зазначає, що принципи цивільного та господарського й адміністративного судочинства відрізняються від інших феноменів правової системи певною сукупністю якісних ознак, що загалом характеризують це явище як соціально обумовлені, найстабільніші, базисні положення процесуальних законів, які закріплено у формі законодавчо визначеної системи норм, що в найзагальнішому вигляді визначають організаційні та функціональні умови здійснення правосуддя в цивільних, господарських та адміністративних справах[4].

[1] Сакара Н. Ю. Основні засади цивільного судочинства та розумність строків розгляду справи судом. *Проблеми законності.* 2018. Вип. 142. С. 82.

[2] Принципи судової влади. *Організація судової влади в Україні* : навч. посіб. / за ред.: І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової. Харків : Право, 2009. 184 с. URL: http://uristinfo.net/2011-01-16-19-18-47/283-organizatsija-sudovoyi-vladi-vukrayini-marochkin/8877-rozdil-2-printsipi-sudovoyi-vladi.html (дата звернення: 24.02.2020).

[3] Там само.

[4] Козьяков І. М. Реалізація стандартів справедливого правосуддя в модернізованому процесуальному законодавстві України. *Міжнародні стандарти справедливого правосуддя та їх імплементація в українське законодавство:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка (17 груд. 2018 р., м. Київ). Київ : Алерта, 2018. С. 273.

У зв'язку з цим слід зазначити, що ця ознака є важливою для розуміння поняття принципів цивільного судочинства. Таким чином, ***для принципів цивільного судочинства характерний більш загальний характер вимог, що ставляться до суспільних відносин, які виникають у сфері відправлення правосуддя в цивільних справах.***

Крім того, маємо констатувати, що ***принципи цивільного судочинства, порівняно з нормами цивільного процесуального права, характеризуються більшою стійкістю та стабільністю***. Є слушною позиція С. П. Погребняка, який вважає, що, порівняно з іншими правовими нормами, принципи права вирізняються більшою стійкістю, залишаються незмінними протягом тривалого часу, що не заважає їм еволюціонувати разом із суспільством[1]. На те, що принципи права характеризуються більшою стійкістю у порівняні з іншими правовими нормами, звертає увагу й О. А. Мілієнко. Принцип права, як підкреслює О. А. Мілієнко, є загальнообов'язковим, розрахованим на неодноразове застосування правилом поведінки, особливостями якого є стійкість, а також те, що воно концентровано виражає найважливіші сутнісні риси та цінності тієї чи іншої системи права, має найбільш загальний характер, впливає на зміст багатьох норм права, породжується об'єктивною дійсністю та має регулятивне значення, незалежно від його нормативного закріплення[2].

Як уже було доведено, принципи цивільного судочинства та норми цивільного процесуального права мають нормативний характер, тобто нормативно закріплені в зовнішніх формах. Разом з тим слушною, на наш погляд, є думка, що, розчиняючись у праві, у різних його елементах, вони, проте, не втрачають власного «я» та не зливаються з нормою чи правовим інститутом. Правові інститути, норми права – це форми правового втілення принципів[3]. Іншими словами, ***принцип права (основна засада) і норма співвідносяться як філософські категорії змісту та форми.*** При цьому форма може бути різною: або становити відокремлену норму (норму-принцип), або міститися в певній сукупності норм, з яких такий принцип виводиться індуктивним шляхом,

[1] Погребняк С. Втілення принципів права в юридичних актах. *Вісник Академії правових наук України.* 2006. №2 (45). С. 23–24.

[2] Мілієнко О. А. Принципи гласності та відкритості в адміністративному судочинстві України: теорія, досвід реалізації та адаптації до європейських стандартів : дис. … канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2016. С. 16–17.

[3] Сахнова Т. В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. М. : Волтерс Клувер, 2008. С. 84.

оскільки без цього він залишається правовою ідеєю, яка охоплюється лише сферою правосвідомості[1]. Такі норми можуть бути закріплені як на рівні національного законодавства, так і в міжнародних актах, у тому числі й рішеннях ЄСПЛ. При цьому особливість норм-принципів цивільного процесуального права полягає в тому, що вони є первинними у структурі цивільного процесуального права і не виводяться з інших норм. Навпаки, інші норми повинні відповідати, конкретизувати їх[2].

Детальніше на питанні про розмежування принципів і норм права зупинявся Р. Дворкін *(Ronald Dworkin)*, який вважає, що відмінність між ними є логічною. Принципи й норми свідчать про конкретні права та обов'язки в конкретних обставинах, але відрізняються за характером напрямів, які задаються. Зокрема, принцип не передбачає зазначення умов, у яких його застосування необхідно, він, швидше за все, формулює підстави для роздумів у певному напрямі й не диктує конкретного рішення[3].

В юридичній літературі також слушно відзначається, що ***принципи цивільного процесуального права мають фундаментальний характер.*** На їх основі формуються ті чи інші системи, галузі чи інститути права[4]. Якщо, скажімо, для цивільного права одним із провідних принципів права є рівність сторін, а для цивільного процесу – незалежність суддів і підпорядкування їх лише закону, то ці принципи в процесі правотворчості мають пронизувати всі (або більшість) норм даної галузі[5].

У цій частині доцільно відзначити, що за своєю суттю принципи права не вимагають свого точного текстуального закріплення в нормі права і не зводяться до останньої. Основним призначенням норми права є моделювання прав і обов'язків, а через них – і поведінки суб'єктів у конкретних випадках. Для принципу ж питання прав і обов'язків суб'єкта є лише одним із завдань, призначень цієї ідеї. Більш того, принципи певної галузі (підгалузі, інституту) є ідейною

[1] Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. С. 35.

[2] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С.116.

[3] Дворкин Р. О правах всерьез / пер. с англ. ; ред. Л. Б. Макеева. М. : РОССПЭН, 2004. С. 48–50.

[4] Теория государства и права / под ред. В. К. Бабаева. М. : Юристъ, 2002. С. 224.

[5] Кондратьєв Р., Гернего О. Принципи права та їх роль у регулюванні суспільних відносин. *Право України.* 2000. №2. С. 43.

основою всіх норм відповідної галузі, опосередковують весь зміст такої галузі, в якій не залишається норм, де б не висловлювався відповідний принцип. Тому варто погодитися з С. М. Братусем у тому, що основні принципи галузі права мають бути виявлені в самих нормах, що становлять у сукупності дану галузь; якщо ж принципи прямо не сформульовані, вони мають бути виведені із загального змісту норм. В останньому випадку у виявленні й формуванні принципів галузі права важливу роль відіграють практика та правова наука[1].

Актуальним є питання ***співвідношення правових принципів і норм-принципів.*** В юридичній науці є різні думки з цього приводу. Так, С. В. Нечипорук вважає, що «норми-принципи практично ніколи не містять класичної структури правової норми: гіпотеза, диспозиція, санкція. Вони, дійсно, здебільшого лише окреслюють загальні правила, на яких, у свою чергу, будується ціла система інших норм. Закономірно, що, не маючи конкретно регулятивного характеру, норми-принципи за своєю природою повинні міститися в актах вищої юридичної сили – конституціях держав, конституційних законах, кодексах. На конституційному рівні вони мають здебільшого бланкетний характер»[2]. Тобто в цьому бачиться відмінність норм права від норм-принципів.

Окремо слід розглянути ***питання співвідношення правових принципів і норм-принципів.*** В юридичній науці є різні думки з цього приводу.

Так, М. С. Малєїн розрізняв принципи права за ступенем нормативності, виділяючи принципи-норми та принципи-законоположення. На його думку, не всі правові принципи мають якість нормативності. Не є нормативними ті з них, що не зафіксовані в конституційних та інших законах, а також деякі принципи, що хоча й відображені в законодавстві, але не являють собою чітких правил, не формулюють конкретних правил поведінки.

Відмінність між принципами-нормами та принципами-законоположеннями вчений визначає в тому, що принципи-норми, завдяки своїй конкретності, ясності, що не допускає неоднозначного розуміння та тлумачення, можуть і повинні безпосередньо застосовуватися при вирішенні конкретних справ усіма загальними та спеціальними судами.

[1] Братусь С. Н. Предмет и система советского гражданского права. М. : Госюриздат, 1963. С. 137.

[2] Нечипорук С. В. Конституційні засади організації та функціонування судової влади в Україні (питання теорії і практики) : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2011. С. 52.

Принципи-законоположення, на думку М. С. Малєїна, в силу їх декларативного характеру, «не завжди дозволяють однозначно й безперечно встановити невідповідність нормативного акта. Це може зробити Конституційний суд»[1]. Проте конкретного критерію для розмежування принципів за ступенем нормативності науковець не запропонував. Крім того, як зазначалося в цьому дослідженні, було доведено, що не можуть розглядатись як принципи цивільного процесуального права положення, які не зафіксовані в конституційних та інших законах, у міжнародних договорах, які є частиною національного законодавства.

Принципи права та норми цивільного процесуального права діалектично взаємопов'язані та взаємозумовлені. Принципи як правові ідеї, що виражають уявлення про регулювання діяльності суду з відправлення правосуддя у цивільних справах, визначають зміст норм права при їх розробці, що й відрізняє їх від норм, у яких вони виражені, тобто ***норми цивільного процесуального права є формою вираження його принципів***.

3.2. Співвідношення принципів цивільного судочинства та цивільних процесуальних аксіом

Вчення про аксіоми як правове явище, без сумніву, можна віднести до фундаментальних положень цивільної процесуальної науки. Втім у вітчизняній юридичній літературі їм приділяється, на наш погляд, незаслужено мало уваги, що певною мірою пояснюється невизначеністю категоріального статусу правових аксіом і труднощами оперування ними як поняттями. Таке становище, відповідно, позначається на складності розв'язання проблеми відмежування категорії «правові аксіоми» від категорії «принципи цивільного судочинства».

Відповідно до тлумачних словників, аксіомою є вихідне положення в науці, яке приймається без доказів і лежить в основі доказу правдивості інших положень; аксіомою є незаперечна істина, цілком очевидне твердження[2]. Поняття аксіоми доволі широко застосовується

[1] Малеин Н. С. Правовые принципы, нормы и судебная практика. *Государство и право*. 1996. №6. С. 13.

[2] Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда ; АН УРСР. Ін-т мовознавства Київ : Наук. думка, 1970–1980. Т. 1. С. 28.

в різних сферах суспільного життя. При цьому, якщо в деяких наукових галузях (логіка, фізика, математика) аксіома є терміном, то в інших дане поняття застосовується для характеристики певних явищ як очевидних, істинних, простих, зрозумілих, беззаперечних і таких, що не потребують доказування. Так, за тлумачним словником В. І. Даля: «Аксіома – очевидність, зрозуміла сама по собі й безперечна істина, яка не потребує доказів, наприклад, ціле завжди більше своєї частини; основна істина, самоістина, ясноістина»[1].

Питання аксіом у праві, у тому числі й цивільному процесуальному, привертали увагу науковців радянського періоду в основному в зв'язку з дослідженням принципів права та логістичною інтерпретацією права, аналізом його логічної природи та системи права, морально-правових імперативів у 1970–1980-х рр. Дослідженню правових аксіом у цей період присвячені праці М. Л. Давидової[2], Г. Н. Манова[3], А. В. Масленнікова[4], І. В. Палашевської[5], А. О. Ференс-Сороцького[6] та ін. Зроблені ними висновки мають величезне значення для розвитку вчення про правові аксіоми, проте є очевидною відсутність необхідної єдності в розумінні та характеристиці аксіом як структурних компонентів правової матерії. Останнім часом зростає інтерес до цієї проблематики серед вчених-процесуалістів. Так, слід відзначити праці О. В. Гетманцева[7], В. В. Комарова[8] та ін. Разом з тим у науці цивільного процесуального права й досі залишається дискусійним питання щодо

[1] Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. М., 2002. С. 23. URL: https://royallib.com/read/dal_vladimir/tolkoviy_slovar_givogo_velikorusskogo_yazika.html#modal. (дата звернення: 24.02.2020).

[2] Давыдова М. Л. К вопросу о понятии правовых аксиом: теоретические и технико-юридические аспекты. *Юридическая техника.* 2007. № 1. С. 203–208.

[3] Манов Г. Н. Аксиомы в советской теории права. *Советское государство и право.* М., 1986. № 9. С. 29–36.

[4] Масленников А. В. Правовые аксиомы : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Владимир, 2006. 27 с.

[5] Палашевская И. В. Аксиологические основания юридического дискурса: аксиомы права. *Научный диалог.* 2017. № 11. С. 144–156.

[6] Ференс-Сороцкий А. А. Аксиомы в праве. *Правоведение.* 1988. № 5. С. 27–31; Його ж. Аксиомы и принципы гражданско-процессуального права : дис. … канд. юрид. наук. Л., 1989. 150 с.

[7] Гетманцев О. В. Співвідношення аксіом і принципів в цивільному процесі України. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. пр. Вип. 200: Правознавство. Чернівці : ЧДУ, 2003. С. 51–55.

[8] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.

самої можливості виокремлення аксіом у цивільному судочинстві та їх сутність. Є також актуальним дослідження проблеми співвідношення та розмежування двох близьких одна одній категорій: принципів цивільного судочинства та аксіом цивільного судочинства.

Мета цієї частини монографії – на підставі дослідження взаємозв'язку принципів цивільного процесуального права та цивільних процесуальних аксіом з'ясувати внутрішню діалектику їх взаємодії, виявити спільні риси й відмінності та встановити, чи є ці принципи чимось особливим, відмінним від указаних аксіом чи, навпаки, являють собою їх специфічний стан.

Для досягнення зазначеної мети поставлені такі ***завдання:***

– з'ясувати можливість існування аксіом у цивільному судочинстві та встановити їх сутність;

– розглянути проблему відмежування принципів цивільного судочинства від цивільних процесуальних аксіом, та, відповідно, дослідити й проаналізувати погляди науковців на співвідношення та взаємодію «аксіом» і «принципів» цивільного процесуального права;

– визначитись із системою аксіом у цивільному судочинстві (встановити евристичну множину, зміст і зробити відповідну класифікацію);

– визначити функції правових аксіом, зокрема цивільних процесуальних.

У науці цивільного процесуального права проблема самої можливості існування аксіом у цивільному судочинстві, сутності та співвідношення аксіом і принципів у цивільному процесі не отримала належної теоретичної розробки.

В. М. Кудрявцев розглядає правові аксіоми як вихідні поняття, основні положення і визначення правової науки, що не викликають сумнівів, не допускають різних тлумачень. Із них логічно виводяться, визначаються та розробляються всі інші категорії правової науки, що потім уводяться в норми права[1].

Як переконує С. С. Алексєєв, аксіоми у праві мають характер вихідних (елементарних) істин і не потребують у кожному випадку особливого доказування. Ідеї, що закріплені в правових аксіомах, є основними положеннями, на яких базується більшість інших правових норм.

[1] Кудрявцев В. Н. О программировании процесса применения права. *Вопросы кибернетики и право* / Акад. наук СССР; Науч. совет по кибернетике ; Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности ; Центр. НИИ судеб. экспертиз ; редкол.: В. Н. Кудрявцев (отв. ред.) и др. М. : Наука, 1967. С. 94.

Відхід від них, їх недотримання можуть призвести до втрати правом своїх рис, право перестане бути правом[1]. Схожу точку зору на сутність правових аксіом висловлював Л. С. Явич, описуючи їх як елементарні істини, що не потребують доказів[2].

Не можна не відзначити наявні в юридичній доктрині наукові погляди щодо взагалі неможливості та відсутності необхідності виділення в праві аксіом. Так, О. Ф. Черданцев заперечує доцільність вживання в праві категорії «аксіома» на підставі того, що використання юридичною наукою математичного терміна «аксіома» є достатньо умовним. Як зазначає науковець, аксіоми в праві не застосовуються для доведення інших, більш складних, правових положень («теорем»), оскільки нормативні приписи, на відміну від наукових суджень, взагалі не потребують доказування[3].

М. Й. Штефан констатує існування в теорії цивільного процесуального права концепції про застосування цивільних процесуальних аксіом, і вказує на відсутність необхідності вводити аксіоми як самостійне поняття до складу правових категорій цивільного процесу. Свою думку автор аргументує, тим, що правила, які містяться в аксіомах, характеризують процесуально-правове становище суду й учасників процесу, входять до змісту окремих принципів, і тому необхідності вводити аксіоми як самостійне поняття до складу правових категорій цивільного процесу немає[4].

Однозначно стверджувати, що правових аксіом не існує, на наш погляд, не можна. Звісно, у праві вони мають свою специфіку, вони багато в чому ближчі до аксіом філософських, ніж геометричних[5]. Слушною щодо цього здається точка зору М. Л. Давидової, яка зазначає, що дискусійність питання щодо можливості виокремлення аксіом у праві обумовлена тим фактом, що термін «аксіома» вживається в лі-

[1] Алексеев С. С. Проблемы теории права: Основные вопросы общей теории социалистического права. Курс лекций: в 2 т. Т. 1 / науч. ред. Р. К. Русинов ; отв. за вып. В. М. Семенов. Свердловск : Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1972. С. 111–112.

[2] Явич Л. С. Общая теория права. Л. : Изд-во ЛГУ, 1976. С. 160.

[3] Черданцев А. Ф. Логическая характеристика права как системы. *Правоведение.* 1983. №3. С. 16.

[4] Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ : Ін Юре, 2005. С. 47.

[5] Кройтор В. А. Правові аксіоми в цивільному судочинстві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Правознавство»* : зб. наук. пр. 2018. Вип. №32. С. 48.

тературі для позначення двох близьких за своєю природою, проте відмінних за юридичними властивостями, явищ. Перше – загальновизнане, перевірене багатовіковою практикою, таке, що не викликає сумнівів і виражає моральну природу права, твердження. Мова йде про моральні аксіоми, на яких базується чинне право, та аксіоматичність яких насамперед розуміється як загальновизнаність. Другі ж – це елементарні правові положення (істини), що діють за будь-яких умов і не допускають винятків. Такі положення умовно можна назвати юридичними аксіомами, визначальною властивістю яких є неспростовність1.

Слід вказати на дискусійність питання щодо сутності правових аксіом. На думку Н. О. Чечиної, в аксіомах закріплюються оціночні формули поведінки суб'єктів цивільного процесу з точки зору добра і зла, прийнятого в суспільстві поняття справедливості, аксіоми виражають моральні основи права, його загальнолюдський зміст. Крім того, аксіоми завжди суть основні логічні поняття, опосередковані найбільш загальні зв'язки та відносини. Необхідність їх дотримання є очевидною з точки зору здорового глузду, принципів моралі та справедливості, саме тому вони не потребують особливих доказів[2]. Схожа точка зору висловлена А. І. Екімовим. На його переконання, правові аксіоми – це суспільні вимоги справедливості, які з погляду моралі неодмінно мають стати частиною чинного права. «За своїм змістом аксіоми – не що інше, як прості правила моралі справедливості. В них відображено мінімум умов, необхідних для спільного життя людей»[3]. Отже, названі автори, визначаючи сутність правових аксіом, указують насамперед на їх зв'язок із правилами моральності, справедливості тощо.

Разом з тим існує дещо інший підхід до розуміння аксіом у праві, зокрема в цивільному процесуальному. Так, Г. Н. Манов указує, що правовими аксіомами є положення юридичної науки, що формуються в результаті узагальнення багатовікового досвіду правового регулювання суспільних відносин. При цьому, як зазначає автор, правові аксіоми можна розкрити не тільки як постулати правової науки, а й як певні норми права, закріплені в законодавстві[4].

---

[1] Давыдова М. Л. К вопросу о понятии правовых аксиом: теоретические и технико-юридические аспекты. *Юридическая техника.* 2007. №1. С. 203–204.

[2] Чечина Н. А. Основные направления развития науки советского гражданского процессуального права. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. С. 90.

[3] Экимов А. И. Интересы и право в социалистическом обществе. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. С. 57, 125.

[4] Манов Г. Н. Аксиомы в советской теории права. *Советское государство и право.* М., 1986. №9. С. 30, 32.

Дослідженню правових аксіом та принципів цивільного процесуального права, їх співвідношенню присвячено дисертаційне дослідження А. О. Ференс-Сороцького[1]. Він описує аксіоми як правові норми, що в результаті багатовікової практики їх застосування стали звичними й самоочевидними, поза якими існування права як юридичного феномену є неможливим. Аксіоми цивільного процесуального права – найбільш стійкі, незмінні за своїм змістом правила цивільного судочинства[2].

Не заперечуючи проти морального характеру певних правових аксіом, вважаємо за необхідне висловити ряд критичних зауважень до позиції вчених (Н. О. Чечина, А. І. Екімов та ін.), які вважають, що аксіоми права відображають вимоги моралі, оскільки переважна більшість правових аксіом не має аналогічних моральних норм. Справді, не можна погодитись з авторами, які розглядають моральність як одну з необхідних ознак правової аксіоми. Тому ми приєднуємось до думки, висловленої А. О. Ференс-Сороцьким, що сутність аксіом цивільного процесуального права пояснюється не їх зв'язком із мораллю, а перевіркою таких правил поведінки насамперед у ході багатовікової правозастосовчої практики.

У працях сучасного періоду науковці також звертаються до питань правових аксіом. Так, І. В. Палашевська характеризує правові аксіоми як узагальнені ціннісно-нормативні структури, які керують інституціональною діяльністю без опори на диференціацію учасників і ситуативні контексти. Вони виступають керівними началами, основоположними лініями діяльності в ціннісному просторі юридичного дискурсу, мають універсальну семантику, сфера їх референції не обмежена в часі, просторі чи в плані подій. Завдяки універсальності досвіду, що міститься в них, і його вираженню в лаконічних, стилістично оформлених, афористично стислих висловах, аксіоми права функціонують у вигляді готових формул-символів інституційної культури. У них втілено уявлення про право, практику його реалізації у формі готових тверджень, варіантів розв'язання різних юридичних питань[3].

---

[1] Ференс-Сороцкий А. А. Аксиомы в праве. *Правоведение.* 1988. №5. С. 27–31; Його ж. Аксиомы и принципы гражданско-процессуального права : дис. … канд. юрид. наук. Л., 1989. 150 с.

[2] Ференс-Сороцкий А. А. Аксиомы и принципы гражданско-процессуального права : дис. … канд. юрид. наук. Л., 1989. С. 7–8.

[3] Палашевская И. В. Аксиологические основания юридического дискурса: аксиомы права. *Научный диалог.* 2017. №11. С. 145.

Дослідженню правових аксіом як пізнавальних і методологічних інструментів юридичної науки та практики, сутності й ролі у правовому пізнанні та правовому регулюванні присвячено дисертаційне дослідження О. В. Масленнікова. Науковець визначає правові аксіоми як ідеальні явища, які стосуються різних площин правової дійсності: права, правосвідомості й правової науки, та являють собою положення, що концентровано виражають соціально-правовий досвід, прийняті як істини (абсолютні або відносні) з метою спрощення процесу правового регулювання та розв'язання наукових завдань, забезпечують спадкоємність у праві та об'єктивовані в різних формах залежно від їх приналежності до певних груп. При цьому автор пропонує розрізняти такі групи правових аксіом, як аксіоми в праві, аксіоми права та аксіоми науки права[1].

О. В. Плюсніна розглядає правові аксіоми як вихідні, юридично визнані судження, що через очевидність не потребують додаткових обґрунтувань і доказів для ухвалення подальших рішень і оцінок. Оскільки аксіоми фіксують зміст загальнолюдської моралі, то вони включалися і включаються до законодавства різних періодів розвитку держави[2].

Як переконує В. В. Комаров, у сучасних реаліях правові аксіоми доцільно розглядати як елементи складової професійної правничої культури та як очевидні істини, постулати, які визнаються суб'єктами юридичних практик і сприймаються як беззаперечні правові цінності. Аксіоми, зазначає автор, мають розглядатися як засади забезпечення єдності судової практики[3].

В юридичній доктрині також висловлено думку щодо розгляду правових аксіом як правового звичаю. Як зазначає О. Т. Панасюк, з погляду змісту, способу формулювання й існування, а також за способами забезпечення можна говорити про подібність аксіом і звичаїв. Деяку відмінність становить їх значення, оскільки аксіоми мають загальнолюдське (загальнодержавне) значення та визнання, тоді як звичаї мають локальний характер. Проте зазначені вище спільні риси

[1] Масленников А. В. Правовые аксиомы : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Владимир, 2006. С. 5–6.

[2] Плюснина О. В. Юридические аксиомы и фикции. *Вестник КГТУ. Государство и право: вопросы теории и практики.* 2011. № 1. С. 56.

[3] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 127–128.

дають підстави визначити правові аксіоми як явища, що є звичаєм з публічно-правовим значенням[1].

Р. А. Майданик, коли розрізняє за формою вираження звичаї, зафіксовані у відповідних документах, і звичаї, не зафіксовані у відповідних документах, відносить до останніх правові аксіоми. Як зазначає науковець, «<…> до другої групи звичаїв включають правові аксіоми, які ніде прямо не зафіксовані, але завжди беруться до уваги сторонами договорів, наприклад: "Усні переговори самі по собі не породжують правових наслідків" або "Спеціальний закон має перевагу над загальним законом". Помилковою є оцінка як правових аксіом таких постулатів: "Двічі за одне й те саме не відповідають", "Незнання законів не звільняє від відповідальності". Адже насправді ці норми прямо включені до Конституції України (відповідно до статей 61 і 68), отже, є нормами конституційного права, а не правовими аксіомами…»[2].

У наведених поняттях правових аксіом відсутня вказівка на необхідність закріплення таких аксіом у відповідних правових нормах. Як слушно зауважує О. В. Гетманцев, деякі правові норми складалися поступово в ході розвитку суспільства. Люди у своїй практичній діяльності безліч разів стикалися з необхідністю повторення певних моделей поведінки, ***після чого правові норми, які їх закріплювали, набули значення аксіом.*** Таким чином, у правових аксіомах фіксувався мінімум умов, необхідних для спільного життя людей, а це означало, що їх дотримання могло рівною мірою відповідати інтересам усього населення. Очевидно, так склались і аксіоми цивільного процесу, зокрема, такі як: «позивач повинен доводити обставини, на які посилається», «кожен позов обмежений межами певного часу», «рішення суду не повинно торкатися тих, хто не брав участі у справі» та ін.[3] Тобто, якщо сутність аксіом цивільного процесуального права пояснюється перевіркою ***таких правил поведінки насамперед у ході багатовікової правозастосовчої практики, то ці правила підлягають закріпленню.***

---

[1] Панасюк О. Т. Звичаєве регулювання трудових відносин. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Юридичні науки.* 2004. Вип. 60–62. С. 63.

[2] Майданик Р. А. Правовий звичай як джерело цивільного права. *Юридична Україна.* 2009. №6. С. 71.

[3] Гетманцев О. В. Співвідношення аксіом і принципів в цивільному процесі України. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. пр. Вип. 200: Правознавство. Чернівці : ЧДУ, 2003. С. 52.

Можна визначити правові аксіоми як передбачені в нормах права правила поведінки, які в результаті багатовікової практики їх застосування стали звичними й самоочевидними. Це прості норми права, в яких втілені елементарні юридичні істини емпіричного рівня, що є синтезом загальнолюдських досягнень у правовому пізнанні дійсності. Формулюючи нові правила поведінки, будь-який законодавець завжди так чи інакше виходить із найбільш загальних, давно всім відомих норм, вироблених його попередниками. Але, введені в принципово інше право, правові аксіоми, часом мало змінюючись зовні, у своєму словесному вираженні набували іншої якості. Тому можна стверджувати, що якість права, його розвиненість, а також можливість виконувати не тільки загальні, а й конкретні завдання, що стоять перед суспільством на певному етапі його розвитку, безпосередньо залежать від того, наскільки в його змісті втілені аксіоми, як добре і повно вони відображені нормами права[1].

Отже, ***аксіомами в цивільному процесуальному праві*** слід вважати такі історично виокремлені прості (звичні, самоочевидні) юридичні істини, які в результаті багатовікової практики їх застосування встановлюють правила поведінки суду та учасників цивільного процесу, відбивають соціальну сутність права, закріплені в нормах цивільного процесуального права і, відповідно, регулюють відносини, що складаються в період і в результаті здійснення правосуддя по цивільних справах.

Щодо ***особливостей відображення правових аксіом у нормах цивільного процесуального права, то воно може бути різним.*** Слід погодитися з Н. О. Чечиною, що зміст аксіом дуже різноманітний, і відповідно до нього вони можуть бути відображені в нормах різного виду. Деякі аксіоми, відбиваючи сутність права поряд зі змістом моралі, можуть бути сформульовані як норми-принципи. Так, аксіома «без сторони немає суду» формулюється декількома правилами, що становлять принцип диспозитивності. Аксіома «для рішення справи суду необхідно вислухати дві сторони» відбилася в правилах-принципах рівності сторін у процесі, в принципі усності, безпосередності й безперервності. Інші аксіоми закріплюються самостійними правовими інститутами, декількома або одним, а також окремими нормами[2].

[1] Гетманцев О. В. Співвідношення аксіом і принципів в цивільному процесі України. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. пр. Вип. 200: Правознавство. Чернівці : ЧДУ, 2003. С. 53.

[2] Чечина Н. А. Основные направления развития науки советского гражданского процессуального права. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. С. 92.

Особливість процесуальних норм, які фіксують аксіоми, – в їх певній стабільності. Вони можуть змінювати тільки форму фіксації, але не її зміст, і тому легко виявляються в нормативних актах, що приймаються в різні періоди розвитку держави. Так, аксіома «позивач повинен довести обставини, на які посилається» була сформульована в ст. 18 ЦПК 1923 р., на сьогодні ж у дещо зміненому (щодо словесного вираження) вигляді ця аксіома міститься в ст. 81 ЦПК України. Отже, як вказує Н. О. Чечина, аксіоми вплітаються в тканину норм цивільного процесуального права у вигляді спеціальних норм-правил, загальних норм-завдань, норм-принципів, самостійних процесуальних інститутів або окремих норм[1].

В юридичній літературі наводиться багато прикладів процесуальних аксіом судового процесу. Серед них такі, як: «позивач і відповідач доказують обставини, на які вони посилаються»; «загальновизнані обставини (явні істини) не підлягають доказуванню в суді»; «суд має справу з тими доказами, які перед ним»; «показання свідків оцінюються з огляду на їх значення, а не кількість»; «суд і суддів потрібно поважати»; «де є право, там є і його захист»; «правових формальностей слід дотримуватись»; «дії судді, що не входять до його компетенції, є нікчемними»; «закон не може бути недостатнім, коли мова йде про надання правосуддя»; «суд повинен сам знати закон»; «суддя має бути безпристрасним»; «нема судді без позивача»; «нехай буде вислухана й інша сторона»; «рішення суду не повинно стосуватися тих, хто не брав участі у справі»; «неможливо двічі пред'явити позов за однією справою»; «рішення суду має бути мотивованим»; «встановлення фактів і знання судом законів може бути оспорено у вищому суді»; «факти свідчать самі за себе»; «суд нічого не тримає за сценою» (вимога обов'язкового подання та дослідження в суді доступних першоджерел доказової інформації); «суддя не повинен вирішувати справу на підставі позасудового особистого знання її обставин»; «кожний позов (скарга) обмежений межами визначеного часу»; «вислухати дві сторони»; «право бути вислуханим і право бути почутим судом»; «доведення покладається на того, хто стверджує, а не на того, хто заперечує»; «один свідок – не свідок»; «один очевидець, який бачив, має більшу силу, ніж десять, які чули» та ін.[2]

[1] Чечина Н. А. Основные направления развития науки советского гражданского процессуального права. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. С. 93.

[2] Курс цивільного процесу: підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 129–130.

Як бачимо, серед наведених вище аксіом судочинства можна зустріти приклади аксіом судового процесу, в яких жодним чином не висловлено відношення до моралі. Наприклад, «позивач і відповідач доказують обставини, на які вони посилаються», «загальновизнані обставини (явні істини) не підлягають доказуванню у суді», «суд має справу з тими доказами, які перед ним», «у разі недоведеності позову відповідач звільняється» тощо. Аксіоматичність наведених положень ґрунтується, швидше, на їх очевидності з точки зору здорового глузду, доцільності в сенсі успішного й ефективного здійснення судового процесу, що вироблена в ході тривалої судової практики й сформульована в концентрованому вигляді в аксіомах.

В юридичній літературі увагу авторів традиційно привертає ***питання співвідношення та розмежування двох близьких категорій: принципів і аксіом цивільного судочинства.*** Одні науковці ототожнюють їх, інші вважають, що спочатку принципи створювалися у вигляді аксіом, а інші розмежовують як різні поняття.

Так, С. С. Алексєєв зауважує, що правові аксіоми являють собою найважливіші принципи права, закріплені в нормативно-правових актах[1]. До основних принципів права також відносить правові аксіоми О. Ф. Скакун[2].

В. О. Котюк виділяє основні (головні) принципи права (повновладдя народу; розподілу влади на законодавчу, виконавчу й судову; відповідальності держави перед людиною і суспільством тощо) і вважає, що серед основних принципів права слід виділяти правові аксіоми та правові презумпції[3].

За твердженням Л. С. Явича, аксіоми існують у правосвідомості та є передумовами принципів права[4]. Схожої думки дотримується Н. О. Чечина, яка зауважує, що принципи цивільного процесуального права виводяться з аксіом[5].

Розмежування понять «аксіома» і «принцип» простежується в концепції, розробленій А. О. Ференс-Сороцьким. На його переконання,

[1] Алексеев С. С. Проблемы теории права: Основные вопросы общей теории социалистического права : курс лекций : в 2 т. Т. 1 / науч. ред. Р. К. Русинов ; отв. за вып. В. М. Семенов. Свердловск : Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1972. С. 111–112.

[2] Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підручник. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Харків : Еспада, 2009. С. 256.

[3] Котюк В. О. Теорія права. Київ : Вентурі, 1996. С. 32–33.

[4] Явич Л. С. Общая теория права. Л. : Изд-во ЛГУ, 1976. С. 160.

[5] Чечина Н. А. Основные направления развития науки советского гражданского процессуального права. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. С. 91–94.

в аксіомах права втілюється наступність у діалектичному розвитку права від одного історичного типу до іншого, і в межах даного історичного типу. Правові аксіоми становлять свого роду «золотий фонд» правових норм, що склалися в ході розвитку людства; втілюють загальнолюдський зміст права. Саме тому можлива спадкоємність між правовими аксіомами різних історичних епох. У цьому полягає їх відмінність від принципів права, що втілюють насамперед класові інтереси у праві, тому є різними в різних типах правових систем. Проте принципи права будуються з урахуванням правових аксіом, бо вони відображають не тільки економічні, політичні, а й моральні засади суспільства[1].

Як зазначає М. Л. Давидова, протиставлення аксіом і принципів (як це було зроблено А. О. Ференс-Сороцьким) цілком логічне для радянської правової теорії, оскільки дозволяло розв'язувати серйозні наукові суперечності (наприклад, обґрунтування принципів пріоритету державних інтересів над особистими, принципу об'єктивного ставлення в провину, що відрізняли радянське право від права інших країн). Проте для сучасної юриспруденції воно практично цілком втрачає своє значення. З позиції сучасних уявлень про право, той факт, що окремий принцип потребує доказів і не є аксіоматичним, примушує замислюватися над питанням: чи є він взагалі принципом права?

На думку М. Л. Давидової, поняття «аксіома» і «принцип» не є тотожними, і розрізняються вони не стільки за змістом, скільки за масштабом дії. Значення принципу права набувають ідеї, що мають загальноправове або галузеве значення, що набувають розвитку і конкретизуються в багатьох нормах права. Тоді як деякі аксіоми можуть визначати зміст лише декількох нормативних приписів або ж взагалі виражатися в одному приписі закону. Наявність таких поодиноких аксіом цілком узгоджується з юридичною природою цих правових феноменів як елементарних істин, що не допускають інших тлумачень, не потребують доказів і, відповідно, подальших уточнень і конкретизацій. Концептуально правові аксіоми і принципи права дуже близькі одне одному, проте цілком не збігаються[2].

Таким чином, ***правові категорії «правові аксіоми» і «принципи права» дуже схожі.*** Як справедливо зазначає В. В. Комаров, аксіоми цивільного процесуального права визначають, разом з принципами

[1] Ференс-Сороцкий А. А. Аксиомы в праве. *Правоведение*. 1988. № 5. С. 27–31.

[2] Давыдова М. Л. К вопросу о понятии правовых аксиом: теоретические и технико-юридические аспекты. *Юридическая техника.* 2007. № 1. С. 204–205.

цивільного процесуального права, субстанціальну специфіку та межі належного у механізмі правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин[1]. Аналогічну позицію обстоює і О. В. Гетманцев, який зауважує, що аксіоми як правові явища характеризують особливості права в цілому і впливають на специфіку галузевих принципів[2]

Достатньо обґрунтованою видається позиція О. В. Масленнікова, що схожість аксіом з принципами «забезпечується» такими властивостями: здатність виступати відправною ідеєю правового буття, універсальність, загальнозначущість, здатність спрямовувати та синхронізувати механізм правового регулювання, надавати логічності, послідовності й збалансованості правовій дійсності. Аксіоми та принципи є підставами, з яких розвиваються інші положення. Проте, незважаючи на схожість, аксіоми та правові принципи не тотожні. «Аксіома» – більш широке й абстрактне поняття, що охоплює як сформульовані вченими-юристами фундаментальні ідеї та ідеали, що відображають досягнення правової думки та практичного досвіду, так і відокремлені у вигляді відносно самостійних елементів вихідні нормативно-керівні начала (імперативні вимоги тощо), що визначають загальну спрямованість, якість і ефективність правового регулювання суспільних відносин. ***Складні взаємозв'язки принципів і аксіом*** відбиваються в їх діалектичній єдності, здатності до взаємопереходів і розкриття одного явища через інше. Правовий принцип – це один зі способів (форм) фіксації аксіом у праві, «привнесення» їх із царини правосвідомості в матерію права. У цьому сенсі аксіоми є матеріалом, з якого формуються принципи. Зміст однієї або декількох аксіом може бути «ущільнено», згорнуто в один принцип, який потім розкривається за допомогою однієї або, частіше, декількох норм-аксіом. Ця «згорнутість» принципів висловлюється і вербально. Аксіоми зазвичай формулюються розгорнуто, у формі суджень. Принципи ж можна визначити коротко, без шкоди для розуміння їх змісту, наприклад, «принцип усності», «принцип змагальності» та ін. Відмінності між принципами й аксіомами обумовлені, зокрема, походженням даних категорій. Якщо аксіоми з'явилися «стихійно»,

[1] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 128.

[2] Гетманцев О. В. Співвідношення аксіом і принципів в цивільному процесі України. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. пр. Вип. 200: Правознавство. Чернівці : ЧДУ, 2003. С. 52.

в результаті юридичної практики (хоча у формулюванні аксіом не слід недооцінювати і роль науки), як елементарні положення, то принципи – це результат наукової рефлексії, що відображає більш високий рівень правового мислення. Навіть більше, виділення таких основоположних загальних «відправних ідей, начал права», як свобода, рівність, власність, можна пов'язати з розвитком теорії природного права і науковою творчістю конкретних представників філософської та юридичної науки: Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо та ін. Аксіоми як елементарні основні істини про право більш відсторонені (і відносно вільні) від політики та ідеології, і в цьому сенсі, як не парадоксально, більшою мірою виражають сутність самого права, взятого поза ним «одномоментного» існування, вирваного з гущі соціального життя, розв'язання його проблем. Утілюючи вимоги загальнолюдської моралі, аксіоми більш «живучі», без помітних змін можуть переходити з одного історичного типу права в інший, відіграючи важливу роль у регулюванні суспільних відносин. Наступність же принципів різних історичних типів права можлива лише остільки, оскільки вони висловлюють зміст аксіом[1].

У сучасному цивільному процесуальному законодавстві України безпосередньо чи опосередковано закріплено значну кількість таких аксіоматичних положень. Водночас низку ідей, що становлять зміст таких аксіом, безпосередньо відтворено в нормах національного процесуального законодавства. Так, наприклад, аксіому «загальновизнані обставини (явні істини) не підлягають доказуванню в суді» безпосередньо закріплено в положеннях ч. 3 ст. 82 ЦПК України, згідно з якою обставини, визнані судом загальновідомими, не потребують доказування.

Аксіома «позивач і відповідач доказують обставини, на які вони посилаються», ґрунтуючись на положенні п. 3 абз. 2 ст. 129 Конституції України та положеннях ЦПК України, має значення процесуального принципу змагальності цивільного судочинства. Її закріплено в положеннях ч. 3 ст. 12, ч. 1 ст. 81 ЦПК України, що конкретизують конституційні приписи щодо змагальності сторін у судовому процесі та свободі в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості. Так, відповідно до ч. 3 ст. 12 та ч. 1 ст. 81 ЦПК України, кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається

[1] Масленников А. В. Правовые аксиомы : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Владимир, 2006. С. 11–14.

як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, установлених цим Кодексом.

Водночас інші аксіоми визначають зміст декількох норм процесуального закону, виступають як «велике посилання», з якого виводяться законодавчі положення. Так, наприклад, аксіома «суд і суддів потрібно поважати» є підґрунтям норм, що регламентують порядок судового засідання (статті 215, 216 ЦПК України), права й обов'язки головуючого в судовому засіданні (ст. 214 ЦПК України), норм, що встановлюють відповідальність за порушення порядку в залі суду й за невиконання розпоряджень суду (статті 145–148 ЦПК України). Цю аксіому втілено також у спеціальній нормі ст. 50 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», що закріплює відповідальність за неповагу до суду чи судді, а також в абз. 5 ст. 129 Конституції України.

Аксіома «неможливо двічі пред'явити позов по одній справі» є підґрунтям закріплення в пп. 6, 7 ч. 1 ст. 165, пп. 2, 3, 4, 5 ч. 1 ст. 186 ЦПК України як підстава для відмови у відкритті провадження у справі виявлення судом факту розгляду судом чи іншим юрисдикційним органом спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав.

У правилах статей 3, 10, пп. 3–4 ст. 264 ЦПК України, що закріплюють обов'язок суду підкорюватися лише закону й вирішувати справи на підставі чинного законодавства, а також обов'язок суду при ухваленні рішення самому визначати правову норму, що регулює спірні відносини, втілюється аксіома «суд повинен сам знати закон».

Аксіому «нема судді без позивача» закріплено в ст. 13 ЦПК України, і вона має значення принципу диспозитивності цивільного судочинства, який діє для всіх категорій справ як позовного, так і окремого, наказного провадження. З цієї ж аксіоми випливає й обов'язок суду залишити заяву без розгляду, якщо особа, яка має цивільну процесуальну дієздатність і в інтересах якої подано заяву органом чи особою, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, не підтримує заявлених позовних вимог (ч. 3 ст. 57 ЦПК України), відмовити у відкритті провадження у справі, якщо настала смерть фізичної особи або оголошено її померлою чи припинено юридичну особу, які звернулися із позовною заявою, якщо спірні правовідносини не допускають правонаступництва (п. 6 ч. 1 ст. 186 ЦПК України), закрити провадження у справі у разі настання смерті фізичної особи або оголошення її померлою чи припинення юридичної особи, які були

однією зі сторін у справі (позивачем), якщо спірні правовідносини не допускають правонаступництва, відмови позивача від позову (п. 7 ч. 1 ст. 255 ЦПК України).

Аксіома «рішення суду не повинно стосуватися тих, хто не брав участі у справі» втілюється також у низці норм ЦПК України, закріплюючи як можливість вступу чи залучення до участі у справі осіб, яких воно об'єктивно може стосуватися (наприклад, третіх осіб), так і право на оскарження та обов'язкове скасування рішення у разі вирішення питання про права чи обов'язки осіб, які не брали участі у справі (статті 52, 53, 54, ч. 1 ст. 17, п. 4 ч. 3 ст. 376, п. 8 ч. 1 ст. 411 ЦПК України).

Аксіома «встановлення фактів і знання судом законів може бути оспорено у вищому суді» відбивається в положеннях п. 8 абз. 2 ст. 129 Конституції України, згідно з яким однією із засад судочинства є забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення. Також дане аксіоматичне твердження закріплено в положеннях національного цивільного процесуального законодавства, зокрема, у статтях 17, 352, 389 ЦПК України.

Не можна не відзначити, що низку процесуальних аксіом закріплено не лише в нормах національного цивільного процесуального законодавства. Ідеї, що становлять зміст окремих аксіом судочинства на міжнародному рівні, закріплено як стандарти справедливого правосуддя, зокрема у ст. 6 ЄКПЛ. Такими аксіомами є:

– «де є право, там є і його захист» (ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 55 Конституції України, ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», частини 1–2 ст. 4 ЦПК України). ЄСПЛ неодноразово вказував у своїх рішеннях, що гарантії права на суд, на звернення до суду та на судовий розгляд справи є «одним з принципів демократичного суспільства» (наприклад, рішення Airey v. Ireland, § 24[1]; Stanev v. Bulgaria, § 231[2]; Golder v. the United Kingdom, § 36[3]);

[1] Case of Airey v. Ireland. (Application no. 6289/73). URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001–57420%22]} (дата звернення: 21.12.2019).

[2] Case of Stanev v. Bulgaria. (Application no. 36760/06). URL: https://www.escr-net.org/sites/default/files/caselaw/decision_on_stanev_v._bulgaria_0.pdf (дата звернення: 21.12.2019).

[3] Судебное решение от 21.02.1975 Голдер (Golder) против Соединенного Королевства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_086#Text (дата звернення: 21.12.2019).

– «правосуддя має бути швидким, бо зволікання є видом відмови» – вказана аксіома є підґрунтям права на судовий розгляд протягом розумного строку і має значення міжнародно-правового принципу судового процесу (п. 7 абз. 2 ст. 129 Конституції України, ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 6 ЄКПЛ, ст. 7 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», ч. 1, п. 10 ч. 3 ст. 2, ст. 210 ЦПК України);

– «правові формальності мають дотримуватися» (п. 4 ч. 1, абз. 2 ч. 2, ч. 3 ст. 376 та ст. 411 ЦПК України). Як вказує Європейський суд з прав людини у своєму рішенні у справі Chevrol v. France, принцип дотримання судом усіх положень відправлення правосуддя вимагає виконання всіх елементів його судових функцій (рішення у справі Chevrol v. France, § 63[1]);

– «дії судді, що не входять до його компетенції, є нікчемними» (ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ч. 2 ст. 377 та ч. 2 ст. 414 ЦПК України). На переконання ЄСПЛ, суд, який без жодних пояснень перевищує звичайні межі повноважень своєї юрисдикції, що є умисним порушенням закону, не є «судом, встановленим на законних підставах» у провадженнях, що розглядаються судом (рішення у справі Sokurenko and Strygun v. Ukraine, §§ 27–28[2]);

– «суддя має бути безпристрасним» (ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, абз. 1 ст. 129 Конституції України, статті 33, 36, 37 ЦПК України, ст. 15 Закону України «Про судоустрій та статус суддів»). Дану правову аксіому закріплено в принципі незалежності суддів та підкоренні їх тільки закону. На важливість забезпечення незалежності та безсторонності суду задля справедливого судового розгляду неодноразово звертав увагу ЄСПЛ у рішеннях (Kleyn and others v. the Netherlands, § 192[3]; Wettstein v. Switzerland, § 43[4]; Micallef v. Malta,

[1] Case of Chevrol v. France (Application no. 49636/99). URL: https://www.legal-tools.org/doc/01e0df/pdf/ (дата звернення: 21.12.2019).

[2] Рішення Європейського суду з прав людини від 20 лип. 2006 р. у справі «Сокуренко і Стригун проти України». (Заяви №29458/04 та №29465/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_115#Text (дата звернення: 21.12.2019).

[3] Case of Kleyn and others v. the Netherlands. (Applications nos. 39343/98, 39651/98, 43147/98 and 46664/99). URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001–61077%22]} (дата звернення: 21.12.2019).

[4] Case of Wettstein v. Switzerland. (Application no. 33958/96) 21 December 2000. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001–59102%22]} (дата звернення: 21.12.2019).

§ 93[1]; Sacilor-Lormines v. France, § 62[2]; Oleksandr Volkov v. Ukraine, § 107[3]);

– «хай буде вислухана й інша сторона» (ч. 2 ст. 12, статті 227, 241, 242 ЦПК України). Як неодноразово зазначав ЄСПЛ, сторони у справі мають право надати суду зауваження, які вони вважають важливими у справі; це право можна вважати ефективним тільки за умови, що зауваження були «заслухані», тобто відповідно розглянуті судом (Kraska v. Switzerland, § 30[4]; Perez v. France, § 80[5]). «Справедливість», що є вимогою ст. 6 § 1 ЄКПЛ, не є «основною» справедливістю (ідея, що є частково юридичною, частково етичною і застосовується тільки судом присяжних), а «процесуальною». Стаття 6 § 1 ЄКПЛ гарантує тільки «процесуальну» справедливість, що на практиці розуміється як змагальні провадження, у процесі яких у суді на рівних засадах заслуховуються аргументи сторін (Star Cate Epilekta Gevmata and others v. Greece[6]);

– «рішення суду має бути мотивованим» (ч. 4 ст. 265, п. 3 ч. 1 ст. 382, п. 3 ч. 1 ст. 416 ЦПК України). Як зазначає ЄСПЛ, гарантії ст. 6 § 1 КЗПЛ включають зобов'язання судів надавати достатні підстави для винесення рішень (H. v. Belgium, § 53[7]). Хоча національний суд користується певним правом розсуду, обираючи аргументи й приймаючи докази, він зобов'язаний обґрунтувати свої дії підставами для винесення рішень (Suominen v. Finland, § 36[8]).

Розглянуті форми закріплення (вираження) деяких аксіом цивільного судочинства в національному цивільному процесуальному зако-

[1] Case of Micallef v. Malta. (Application no. 17056/06). 15 October 2009/ URL: http://lawjournal.ghsl.org/viewer/68/download.pdf (дата звернення: 21.12.2019).

[2] Case of Sacilor Lormines v. France. (Application no. 65411/01). 9 November 2006. URL: http://base.garant.ru/5791483/ (дата звернення: 21.12.2019).

[3] Рішення Європейського суду з прав людини від 9 січ. 2013 р. у справі «Олександр Волков проти України» (Заява № 21722/11). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947#Text (дата звернення: 21.12.2019).

[4] Case of Kraska v. Switzerland, от 19 апреля 1993 г., Series A, N 254-B, p. 48, § 25. URL: http://echr.ketse.com/doc/13942.88-en-19930419/ (дата звернення: 21.12.2019).

[5] Case of Perez v. France. (Application no. 47287/99). 12 February 2004. URL: https://www.legal-tools.org/doc/c90557/pdf/ (дата звернення: 21.12.2019).

[6] Case of Star Cate Epilekta Gevmata and Others v. Greece. No. 54111/07, July 6, 2010. URL: https://rm.coe.int/1680304c4c (дата звернення: 21.12.2019).

[7] Рішення Європейського суду з прав людини «Н. проти Бельгії» (H. v. Belgium), § 53). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]} (дата звернення: 21.12.2019).

[8] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Суомінен проти Фінляндії» (Suominen v. Finland), № 37801/ 97, п. 36, від 1 лип. 2003 р.). URL: https://www.legal-tools.org/doc/206e7a/pdf/ (дата звернення: 21.12.2019).

нодавстві підтверджують висновок юридичної науки, що зміст аксіоми може бути відображено як в окремій нормі законодавства, так аксіома може визначати й зміст декількох норм закону, або ж виражатися в закріпленому в законодавстві правовому інституті[1], загальноправових чи галузевих принципах права[2].

Отже, наявність загальновизнаних у сучасних правових системах аксіом здійснення правосуддя, більшість з яких були сформульовані ще в римському праві, – це об'єктивна дійсність[3]. Варто погодитись із зауваженням М. Л. Давидової, що така кількість саме процесуальних аксіом обумовлюється особливостями процесуального права. Саме у сфері процесуального права приватні інтереси індивіда підлягають розгляду і захисту з боку публічної влади. Саме тому тут особливо необхідні елементарні моральні нормативи, що забезпечують ухвалення об'єктивного, справедливого рішення. Крім того, процесуальна форма, на відміну від матеріально-правових галузей, зазнає значно меншого впливу історичних, соціальних, політичних змін. Тому кількість процесуальних норм, перевірених багатовіковою юридичною практикою, перевищує число аналогічних «вічних» матеріальних норм[4].

У зв'язку з зазначеним вище неможливо не погодитись зі справедливим зауваженням В. В. Комарова про доцільність погляду на аксіоми судочинства як на засади забезпечення єдності судової практики й еволюційне виокремлення певного аксіоматичного спектра (аксіоматичного ядра) судової практики як достатньо апробованого стандарту справедливого правосуддя[5].

Певний науковий інтерес становить ***проблема класифікації правових аксіом.*** У юридичних джерелах прийнято проводити її залежно від масштабу функціонування певних правових аксіом. Так, виокремлюють

[1] Ференс-Сороцкий А. А. Аксиомы и принципы гражданско-процессуального права : дис. … канд. юрид. наук. Л., 1989. С. 129.

[2] Масленников А. В. Правовые аксиомы : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Владимир, 2006. С. 22.

[3] Кройтор В. А. Правові аксіоми в цивільному судочинстві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Правознавство».* 2018 : зб. наук. пр. Вип. №32. С. 50–51.

[4] Давыдова М. Л. К вопросу о понятии правовых аксиом: теоретические и технико-юридические аспекты. *Юридическая техника.* 2007. № 1. С. 206.

[5] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 128.

загальноправові, міжгалузеві та галузеві правові аксіоми[1]. Г. Н. Манов виокремлює дві групи правових аксіом: загальноправові та окремих галузей права[2].

Достатньо обґрунтованою видається позиція М. Л. Давидової про те, що оскільки класифікація за даним критерієм тісно пов'язана з класифікацією принципів права, і враховуючи, що не всі аксіоми можуть розглядатися як принципи, їх класифікацію за масштабом функціонування доцільно проводити з виокремленням аксіом, що є принципами права (загальноправові аксіоми-принципи, міжгалузеві та галузеві аксіоми-принципи), та аксіом, що не є принципами права, «одиничні» аксіоми (можуть закріплюватися нормами декількох галузей, проте в силу свого елементарного характеру статусу принципу в жодній з цих галузей не набувають)[3].

З урахуванням вищевикладеного вважаємо за можливе виокремлювати ***такі групи процесуальних аксіом:***

а) аксіоми, що є принципами права:

– загальноправові аксіоми-принципи («правові формальності мають дотримуватися», «де є право, там є і його захист», «закон не може бути недостатнім, коли мова йде про надання правосуддя» та ін.);

– міжгалузеві аксіоми-принципи («суд і суддів потрібно поважати», «суддя має бути безпристрасним», «ніхто не може бути суддею у власній справі», «дії судді, що не входять до його компетенції, є нікчемними», «позивач і відповідач доказують обставини, на які вони посилаються», та ін.);

– галузеві аксіоми-принципи («нема судді без позивача», «неможливо двічі пред'явити позов по одній справі», «нехай буде вислухана й інша сторона», «ніхто не може бути примушений до пред'явлення позову проти своєї волі» та ін.);

б) аксіоми, які не є принципами права (наприклад, «загальновизнані обставини (явні істини) не підлягають доказуванню в суді», «один

[1] Ференс-Сороцкий А. А. Аксиомы и принципы гражданско-процессуального права : дис. … канд. юрид. наук. Л., 1989. С. 137–138; Масленников А. В. Правовые аксиомы : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Владимир, 2006. С. 22.

[2] Манов Г. Н. Аксиомы в советской теории права. *Советское государство и право*. 1986. №9. С. 30, 32.

[3] Давыдова М. Л. К вопросу о понятии правовых аксиом: теоретические и технико-юридические аспекты. *Юридическая техника*. 2007. № 1. С. 203–204.

очевидець, який бачив, має більшу силу, ніж десять, які чули», «один свідок – не свідок» та ін.).

В юридичній літературі описані й інші класифікації правових аксіом. Так, за сферою існування (та за змістом) правові аксіоми поділяють на: нормативні, тобто ті, що являють собою правові приписи, закріплені в текстах нормативно-правових актів, та наукові[1]. При цьому в юридичній літературі радянського періоду Г. Н. Мановим, С. С. Алексєєвим пропонувалися різні судження як наукові аксіоми[2].

О. В. Масленніков пропонує розрізняти такі групи правових аксіом, як аксіоми в праві, аксіоми права та аксіоми науки права. При цьому, як вказує автор, аксіоми в праві – знання про явища природного і соціального середовища, що приймаються як істини й залучаються в необхідних випадках до процесу правового регулювання (при створенні, інтерпретації, реалізації юридичних норм) і до правових досліджень. Аксіоми права – ідеальні фрагменти правової матерії, що являють собою «згустки» юридичного досвіду, що об'єктивовані в законодавстві й використовуються в правотворчій і правореалізаційній практиці без оцінки їх істинності. Аксіоми науки права – наукові положення, які в логіко-методологічному плані є елементами теоретичного базису наукових теорій – основні, вихідні положення, необхідні для побудови даної теорії, а в змістовному – вихідні положення теорії, що фіксують найбільш важливі зв'язки та відносини між основними поняттями[3].

М. Л. Давидова, залежно від обраного підходу для розуміння поняття правової аксіоми (моральна загальновизнаність чи логічна обґрунтованість), пропонує розрізняти моральні аксіоми (або аксіоми в праві) та юридичні (правові) аксіоми. Основною ознакою перших є їх загальновизнаність, закріпленість у різних правових системах; для других – юридична неспростовність. При цьому в основі своїй дані групи правових приписів збігаються. «Моральні аксіоми» є ширшим

[1] Давыдова М. Л. К вопросу о понятии правовых аксиом: теоретические и технико-юридические аспекты. *Юридическая техника.* 2007. № 1. С. 206.

[2] Алексеев С. С. Проблемы теории права: Основные вопросы общей теории социалистического права. Курс лекций: в 2 т. Т. 1 / науч. ред. Р. К. Русинов ; отв. за вып. В. М. Семенов. Свердловск : Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1972. С. 107; Манов Г. Н. Аксиомы в советской теории права. *Советское государство и право*. М., 1986. № 9. С. 29.

[3] Масленников А. В. Правовые аксиомы : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Владимир, 2006. С. 5–6.

поняттям, що охоплює як усі (або майже всі) юридичні аксіоми, так і інші правові положення, які прийняті світовою практикою та створюють ідейно-моральну основу права[1].

І. В. Палашевська за функціональним критерієм в аксіоматичному просторі юридичного дискурсу виділяє:

– аксіоми, що стверджують верховенство права («право є мистецтво добра і справедливості», «право є панування того, що є правильним» та ін.);

– аксіоми дослідження доказів у суді («факти свідчать самі за себе», «суд нічого не тримає за сценою», «суддя не повинен вирішувати справу на підставі позасудового особистого знання її обставин», «свідків зважують, а не рахують» та ін.);

– аксіоми, що виступають процесуальними засадами побудови судового процесу («доведення покладається на того, хто стверджує, а не на того, хто заперечує», «ніхто не може бути суддею у своїй власній справі», «правосуддя має бути швидким, бо зволікання є видом відмови» та ін.)[2].

Обґрунтованість наведених вище класифікацій потребує, можливо, подальшого наукового осмислення. Проте вважаємо, що будь-яка з класифікацій виконує насамперед певну евристичну роль, є джерелом знань про різні види того чи іншого правового явища, й відповідно, має право на існування. Побудова класифікації дозволяє привести матеріали, що розглядаються, до зручного для подальшого пізнання вигляду.

Логіка наукового пізнання з метою якнайповнішого і всебічного дослідження будь-якого явища диктує необхідність розгляду «ціннісного потенціалу» правових аксіом, який варто розглядати в декількох аспектах.

По-перше, правові аксіоми є цінністю «у складі права» як його елемент, фрагмент. Крім того, правові аксіоми мають властивості, які дозволяють говорити про їх самостійну цінність у праві. Так, в аксіомах втілився історичний досвід, пов'язаний з пошуками шляхів найбільш ефективного розв'язання спірних ситуацій за допомогою права. Цінність аксіом у такому аспекті обумовлена виконуваною ними

[1] Давыдова М. Л. К вопросу о понятии правовых аксиом: теоретические и технико-юридические аспекты. *Юридическая техника.* 2007. № 1. С. 203–204.

[2] Палашевская И. В. Аксиологические основания юридического дискурса : аксиомы права. *Научный диалог.* 2017. № 11. С. 148–149.

функцією збереження, відтворення та поширення тієї частини соціального досвіду, яка покликана забезпечити стабільність і динаміку правової системи. Також варто погодитись із О. В. Масленніковим у тому, що правові аксіоми мають значну естетичну цінність, аксіоми дійсно є «творчим твором», у якому достатньо місткий зміст укладено в лаконічну, афористичну форму. Зокрема, красою вирізняються аксіоми-сентенції давньоримських юристів. І, нарешті, правові аксіоми являють собою історичну цінність. Висловлюючи основні цінності та переконання людей, вони виступають джерелом пізнання явищ суспільного життя, дають важливу інформацію про характер суспільного життя, етапи розвитку права того чи іншого періоду, тієї чи іншої країни[1].

Поза увагою не можна залишити й ***визначення функцій правових аксіом*** як специфічних проявів їх властивостей і значення. Більш того, як ідеальне явище аксіоми можуть проявити себе тільки через функції, та ніяк інакше. Так, ***регулятивна функція*** аксіом виявляється в тому, що вони безпосередньо або опосередковано, конкретизуючись у змісті кількох норм, втілюються в нормах і принципах права. Однак, завжди ширші за змістом і норм, і принципів, вони виконують і ***орієнтаційну функцію***, встановлюючи лише найзагальніші правила. Варто визнати справедливою позицію В. В. Комарова, говорячи про аксіоми цивільного процесуального права як незаперечні істини практики застосування процесуальних норм. Можна зробити висновок, що аксіоми мають забезпечувати сталість судової практики та стандарт правосуддя у цивільних справах з точки зору належного. З очевидністю аксіоми цивільного процесуального права можуть застосовуватися при розгляді цивільних справ відповідно до різних обставин справи як при застосуванні норм матеріального права, так і при застосуванні норм цивільного процесуального права. Особливо прикметним при застосуванні аксіом, виходячи з їх специфічної субстанціальної природи, є те, що вони визначають попередній практичний досвід як такий, що є беззаперечним, тобто істинним[2].

Аналіз практики Верховного Суду показує, що суд касаційної інстанції в окремих своїх постановах керується аксіомою цивільного

[1] Масленников А. В. Правовые аксиомы : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Владимир, 2006. 27 с.

[2] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.

судочинства: «Placuit in omnibus rebus praecipuum esse iustitiae aequitatisque quam stricti iuris rationem», яка означає: «У всіх юридичних справах правосуддя й справедливість мають перевагу перед строгим розумінням права». Так, у постанові від 26 вересня 2018 р. у справі № 295/10621/13-ц Верховний Суд підтримав позицію суду апеляційної інстанції та відмовив у задоволенні позовних вимог Банку про звернення стягнення на предмет іпотеки. Відповідно до обставин справи у процентному співвідношенні розмір непогашеної заборгованості боржника становив приблизно 4,79% від вартості предмета іпотеки, визначеної сторонами в договорі у розмірі 170 000,00 грн. Верховний Суд зазначив, що хоча законодавством безпосередньо не визначено такої підстави для відмови в задоволенні позову про звернення стягнення на предмет іпотеки, як несумірність заборгованості за основним зобов'язанням із вартістю майна, переданого в іпотеку в рахунок забезпечення належного його виконання, Верховний Суд, врахувавши конкретні обставини цієї справи, керуючись однією з аксіом цивільного судочинства: «Placuit in omnibus rebus praecipuum esse iustitiae aequitatisque quam stricti iuris rationem», дійшов висновку, що позовні вимоги банку про звернення стягнення на предмет іпотеки не підлягають задоволенню, оскільки вартість предмета іпотеки, визначена в договорі іпотеки, є значно більшою за несплачену частину заборгованості за кредитними зобов'язаннями. Верховний Суд наголосив, що застосовуваний спосіб захисту цивільних прав та інтересів позивача має відповідати критерію ефективності відновлення порушеного права, що є неприпустимим у разі запровадження істотного дисбалансу між правами та інтересами особи, яка просить застосувати такий спосіб захисту, та правами й інтересами іншої особи, стосовно якої такі примусові заходи належить застосувати[1].

У справі № 461/3584/16-ц, керуючись зазначеною аксіомою цивільного судочинства, Верховний Суд захистив право стягувача на виконання рішення суду. Спір виник із приводу дотримання стягувачем строків на пред'явлення виконавчого листа до виконання, оскільки боржник оскаржував відкриття виконавчого провадження. Верховний Суд погодився з висновками судів попередніх інстанцій, що, хоча стягувач і отримав двічі відмову у відкритті виконавчого провадження, яку не оскаржував до суду, строк пред'явлення виконавчого документа

[1] Постанова Верховного Суду від 26.09.2018 у справі № 295/10621/13-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77181170 (дата звернення: 24.02.2020).

до виконання переривався. Окрім того, Верховний Суд зазначив, що відмова у відкритті виконавчих проваджень не відповідала вимогам законодавства (з підстав відсутності ідентифікаційного номера) та не залежала від дій та/або бездіяльності стягувача, який у визначений законом строк вперше пред'явив виконавчий лист до виконання, однак виконавче провадження не було відкрито[1].

У справі № 2–42/11 Верховний Суд дійшов висновку, що у державного виконавця не було підстав для відмови у відкритті виконавчих проваджень у зв'язку з тим, що у виконавчих документах не було зазначено адресу боржника, її ідентифікаційний номер та місце знаходження майна, що підлягає стягненню[2].

Постановою від 26 вересня 2018 р. у справі № 641/11590/15-ц Верховний Суд відмовив у задоволенні заяви про поворот виконання рішення суду про звернення стягнення на предмет іпотеки. Заявниця зазначала про те, що заочне рішення, на підставі якого було звернуто стягнення на предмет іпотеки, скасовано, а позов Банку залишено без розгляду, а оскільки правової підстави для звернення стягнення на предмет іпотеки не існує, грошові кошти від реалізації квартири підлягають поверненню. Суди першої та апеляційної інстанцій задовольнили частково заяву шляхом відшкодування вартості майна в розмірі грошових коштів, одержаних від його реалізації. Верховний Суд не погодився з висновками судів попередніх інстанцій. Суд роз'яснив, що поворот виконання рішення – це цивільна процесуальна гарантія захисту майнових прав особи, яка полягає у поверненні сторін виконавчого провадження в попереднє становище через скасування правової підстави для виконання рішення та повернення стягувачем відповідачу (боржнику) всього одержаного за скасованим (зміненим) рішенням. Інститут повороту виконання рішення спрямований на поновлення прав особи, порушених виконанням скасованого (зміненого) рішення, та є способом захисту цих прав у разі отримання стягувачем за виконаним та надалі скасованим (зміненим) судовим рішенням неналежного, безпідставно стягненого майна (або виконаних дій), оскільки правова підстава для набуття майна (виконання дій) відпала. В даній справі суд касаційної інстанції звернув увагу на те, що на момент по-

[1] Постанова Верховного Суду у справі № 461/3584/16-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76972380 (дата звернення: 24.02.2020).

[2] Постанова Верховного Суду у справі № 2–42/11. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77136301 (дата звернення: 24.02.2020).

дання заяви про перегляд заочного рішення заявниця достовірно знала про те, що воно вже було виконане. А Банк залишив свій позов про звернення стягнення на предмет іпотеки без розгляду саме у зв'язку з виконанням рішення.

Узявши до уваги обставини справи в їх сукупності, Верховний Суд дійшов висновку про безпідставність заяви про поворот виконання рішення суду, оскільки майно, про яке йдеться у заяві, було реалізовано в ході примусових виконавчих дій шляхом проведення прилюдних торгів із визначенням його переможця та отриманням останнім свідоцтва про право власності; заявниця знала про вказані дії, не оспоривши до їх вчинення в установленому законом порядку заочне рішення. Керуючись аксіомою цивільного судочинства: «Placuit in omnibus rebus praecipuum esse iustitiae aequitatisque quam stricti iuris rationem», суд касаційної інстанції дійшов висновку, що не може бути застосована процедура повороту виконання судового рішення, оскільки в такому випадку Банк позбавляється права повторно звернутися до суду з позовом про звернення стягнення на предмет іпотеки у зв'язку з припиненням іпотеки. За таких обставин поворот виконання рішення не відповідатиме загальним засадам цивільного законодавства – справедливості, добросовісності та розумності[1].

Саме керуючись зазначеною правовою аксіомою, Велика Палата Верховного Суду відійшла від правових позицій Верховного Суду України щодо неприпинення рішенням суду про задоволення вимог кредитора кредитних правовідносин сторін кредитного договору, та дійшла висновку, що право кредитора нараховувати передбачені договором проценти за кредитом припиняється в разі пред'явлення до позичальника вимог згідно з ч. 2 ст. 1050 ЦК України. А якщо за рішенням про звернення стягнення на предмет застави заборгованість за кредитним договором указана в такому рішенні в повному обсязі, кредитор має право на отримання гарантій належного виконання зобов'язання відповідно до ч. 2 ст. 625 ЦК України, а не у вигляді стягнення процентів (постанова від 4 липня 2018 у справі №310/11534/13-ц)[2].

У справі №202/4494/16-ц Велика Палата Верховного Суду, враховуючи встановлену законодавцем правову природу поручительства як

[1] Постанова Верховного Суду від 26.09.2018 у справі №641/11590/15-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76885778 (дата звернення: 24.02.2020).

[2] Постанова Верховного Суду від 04.07.2018 у справі №310/11534/13-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75287282 (дата звернення: 24.02.2020).

додаткового (акцесорного) зобов'язання до основного договору та пряму залежність від його умов, відступила від правових висновків, викладених у постановах Верховного Суду України про презумпцію чинності поруки та неможливість її припинення на підставі ч. 4 ст. 559 ЦК України з огляду на наявність рішення суду про стягнення кредитної заборгованості, оскільки таке рішення саме по собі свідчить про закінчення строку дії договору. Велика Палата зазначила, що на правовідносини, які виникають після ухвалення рішення про стягнення заборгованості, порука не поширюється, якщо інше не встановлено договором поруки (постанова від 31 жовтня 2018)[1]. Як свідчить аналіз судової практики, зокрема Верховного Суду, виходячи з важливості правових аксіом у цивільному судочинстві, зокрема їх покликанням забезпечувати єдність судової практики та справедливість правосуддя, вони застосовуються судами досить часто при вирішенні судових справ[2].

У тісному зв'язку із зазначеними – ***функція компенсаційна.*** За відсутності норми, що регулює ті чи інші суспільні відносини, знання аксіом дозволяє розв'язати питання за аналогією з духом права.

Аксіоми відіграють велику роль у процесі засвоєння людьми знань про право й особливості правового регулювання, виконуючи, таким чином, ***інформаційно-освітню функцію***. І для юристів, і для носіїв буденної свідомості аксіоми являють собою перелік основних уявлень про право, його «стислий зміст», цьому значною мірою сприяють їх афористична форма, чітке й недвозначне формулювання, легке для запам'ятовування. Навіть нефахівці в галузі права знають, що «договори мають дотримуватися», «один свідок – не свідок», «факти свідчать самі за себе», «суддя має бути безпристрасним» тощо. Без аксіом не можна обійтися і в процесі отримання юридичної освіти при навчанні студентів поводженню із законодавчими приписами й вимогами, джерелами правил правового призначення в широкому сенсі. Аксіоми є структурним елементом аналізу юридичних текстів, побудови особливої логіки сприйняття подій і фактів, їх опису та кваліфікації, їх конкретного соціального прояву, що має юридичні наслідки.

[1] Постанова Верховного Суду у справі №202/4494/16-ц від 31.10.2018. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77720972 (дата звернення: 24.02.2020).

[2] Правосуддя й справедливість мають перевагу перед строгим розумінням права: застосування правової аксіоми у практиці ВС. URL: https://ukrainepravo.com/law-practice/practice_court/pravosuddya-y-spravedlyvist-mayut-perevagu-pered-strogym-rozuminnyam-prava-zastosuvann (дата звернення: 24.04.2020).

Варто погодитись із В. В. Комаровим у тому, що різнопланова характеристика аксіом і їх місця в механізмі правового регулювання створюють унікальну ситуацію застосування норм цивільного процесуального права, у тому числі його принципів і процесуальних аксіом. Мова, по суті, йде про застосування цивільного процесуального права, що як правова, законодавча система має свої зміст і форму, й застосування аксіом, які, на відміну від норм цивільного процесуального права, мають зміст і форму, вироблені тривалою практикою застосування права, які мають відносно самостійний характер відповідних, так би мовити, правоположень як певних ідеальних моделей функціонування судочинства, що відбивають вимоги справедливого правосуддя. Справедливого правосуддя тією мірою, якою, як наголошували вище, аксіоми віддзеркалюють уявлення справедливого у професійній та побутовій правосвідомості[1].

3.3. Співвідношення принципів цивільного судочинства та моральних засад суспільства

Від самого початку свого виникнення принципи права існують як модифіковані та пристосовані до правової сфери деякі загальносоціальні принципи, що перебувають у діалектичній єдності. ***Одним із головних джерел цих принципів, зокрема, є мораль.*** Безумовно, розглядаючи проблему генезису принципів права та, відповідно, принципів цивільного судочинства, необхідно підкреслити особливу роль і місце в їх створенні моралі. Загальновідомо, що ***історично право виникає значно пізніше від моралі,*** з появою нових процесів у сфері суспільного життя, які зумовлюють необхідність нових типів соціального врегулювання[2].

Але виділяючи відносно самостійне поле дії моральних норм і принципів, не слід забувати про важливі їх властивості – універсальність, здатність проникати в найрізноманітніші сфери суспільних

[1] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 129.

[2] Сутність та основні характеристики принципів права. Теорія держави і права. *Навчальні матеріали онлайн*. URL: http://pidruchniki.com/1791021156728/pravo/sutnist_osnovni_harakteristiki_printsipiv_prava (дата звернення: 24.04.2020).

відносин, у тому числі й правову. Це зумовлюється тим, що моральні норми орієнтовані на такі категорії, як добро, честь, совість, гідність, справедливість тощо. А вони виступають критеріями оцінки поведінки людей в усіх сферах їх діяльності. Ця властивість моралі – здатність проникати у найрізноманітніші соціальні відносини, у тому числі економічні, політичні, правові, є визначальною. Звідси – ***загальний тісний взаємозв'язок норм і принципів права з нормами і принципами моралі,*** що визначається відносною єдністю сфер їх регулювання[1].

Відзначаючи тісний ***взаємозв'язок права і моралі,*** що зумовлюється близькістю сфер їх дії, слід ураховувати, що вони регулюють суспільні відносини з різних позицій, і це виражається в різному характері оцінок, притаманних кожному з даних видів норм і принципів. Правові оцінки засновуються на таких принципах, як законність, справедливість, рівність; моральні – добро, зло, порядність, совість. Зрозуміло, що названі принципи не абстрактні, у кожну історичну епоху вони набували конкретного змісту, що детермінувався умовами життя суспільства. Але у правових норм і принципів є ще одна специфічна форма буття: вони набувають офіційного вираження в системі нормативно-правових актів. Моральні норми та принципи зафіксовані в моральних поняттях і свідомості, а тому вони більш незалежні, багатоваріантні, не мають фіксованої форми[2].

При цьому слід звернути увагу на те, що одна з найважливіших моральних категорій – справедливість – водночас є і юридичною категорією. Як законність стає за певних умов принципом діяльності суб'єктів державної влади, так і справедливість поширюється далеко за межі етичних відносин і виступає одним із найважливіших принципів правоутворення, правореалізації, правоохорони. Принцип справедливості є загальноправовим принципом. Більш того, деякі дослідники бачать тотожність між категоріями «справедливість» і «право». Право за своїм феноменологічним походженням може бути тільки справедливим[3]. Якщо закон (підзаконний нормативний акт, договір, звичай

[1] Мамка Г. М. Засади кримінального провадження : дис. … д-ра юрид. наук. Київ, 2019. С. 33.

[2] Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права (методологічний аспект) : дис. … д-ра юрид. наук. Київ, 1998. С. 92–93.

[3] Нерсесянц В. С. Философия права : учеб. для вузов. М. : НОРМА – ИНФРА, 1998. С. 30.

тощо) містить у собі несправедливі положення, він є неправовим (несправедливим), а тому підлягає відповідній корекції[1].

Саме з принципу справедливості випливають не тільки рівні права громадян, а й рівні їх обов'язки, рівна відповідальність перед законом осіб, що порушили закон. Це повною мірою поширюється й на державні органи, підприємства та установи, громадські організації, на їх взаємовідносини як між собою, так і з громадянами. У найбільш спрощеному вигляді – *справедливість є рівністю.* Рівність – визначальна категорія для розуміння справедливості. Рівність у даному контексті принципово не може зводитися до майнової, інтелектуальної чи іншої фактичної рівності суб'єктів соціального спілкування. Цього в житті не буває. Рівність як властивість справедливості має сприйматися тільки як формальна (формально-правова) рівність. Формальна рівність націлена на подолання фактичної нерівності, що існує в реаліях. Формальна рівність (справедливість) досягається шляхом надання суб'єктам однакових правових можливостей (1), закріплення загальнообов'язковості (рівності дії) правових приписів (2), установлення єдиного (рівного для всіх) масштабу юридичної оцінки поведінки суб'єктів (3)[2]. Принцип справедливості означає й те, що всі конфлікти, які виникають у суспільстві, кого б вони не стосувались, повинні вирішуватися з одних і тих самих позицій – законності[3]. До того ж справедливість є загальновизнаним міжнародною спільнотою загальноправовим принципом, який має слугувати етичним орієнтиром для правотворчої, правоохоронної, правозастосовної та інших видів людської діяльності[4].

Чинний ЦПК України в ст. 2 не передбачає можливості застосування судом норм моралі (моральних засад суспільства) при розгляді цивільних справ. Разом з тим таке право, вважаємо, передбачено ст. 6 ЦПК Республіки Казахстан. Так, згідно з ч. 5 ст. 6 ЦПК Республіки Казахстан, «у разі відсутності норм права, що регулюють спірні право-

[1] Чалий Ю. І., Кройтор В. А., Загородній С. А. Справедливість як принцип банківської діяльності. *Фінансово-кредитна діяльність проблеми теорії та практики*. 2020. берез. С. 68.

[2] Чалий Ю. І. Справедливість як метод цивілістики. *Форум права.* 2019. № 57 (4). С. 70.

[3] Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права (методологічний аспект) : дис. … д-ра юрид. наук. Київ, 1998. С. 93.

[4] Кучинська О. А. Принцип справедливості як етико-правова основа кримінального судочинства : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2011. С. 4.

відносини, суд застосовує норми права, що регулюють подібні відносини, а за відсутності таких норм вирішує спір, виходячи із загальних засад і змісту законодавства»[1]. Тобто ЦПК Республіки Казахстан прямо вказує на можливість застосування при розгляді цивільних справ принципів права. Крім того, доречно звернутися до ч. 6 ст. 6 ЦПК Республіки Казахстан, у якій зазначено, що «якщо законодавчими актами або угодою сторін спору передбачається дозвіл відповідних питань судом, суд зобов'язаний вирішувати ці питання, виходячи з критерію справедливості та розумності»[2]. Вважаю, що в цьому випадку мова йде про справедливість і розумність, насамперед як категорій моралі.

Разом з тим вітчизняному законодавству відомий випадок, коли в ЦК України зазначається можливість врахування суб'єктами цивільного права моральних засад суспільства як нормативних чинників (ч. 4 ст. 13, ч. 1 ст. 19, ч. 1 ст. 203, ч. 2 ст. 319, ч. 2 ст. 1169, ч. 2 ст. 1242 ЦК України)[3]. Можливість застосування моральних засад суспільства передбачена й ст. 7 СК України. Так, згідно з ч. 9 ст. 7 СК України, сімейні відносини регулюються на засадах справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства[4].

Більш того, з дати набрання чинності нормами ЦК України та СК України, що вказують на необхідність урахування суб'єктами цивільного права та сімейного права моральних засад суспільства як нормативних чинників, сплило вже понад п'ятнадцять років. Утім більшість проблемних питань принципового характеру не вирішені й дотепер. Відсутні відповіді, зокрема, на питання про те, що розуміти під категорією «моральні засади суспільства», які моральні правила слід брати до уваги: тільки ті, що вироблені традицією українського суспільства, чи й ті, що мають наднаціональне значення? Але найбільш важливим моментом у зазначеній проблематиці, на наш погляд, є конкуренція принципів цивільного права та моральних засад суспільства. Такі принципи цивільного права, як справедливість, добросовісність і розумність (ст. 3 ЦК України) та принципи сімейного права, як

[1] Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=34329053 (дата звернення: 24.04.2020).

[2] Там само.

[3] Цивільний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435–15#Text (дата звернення: 24.04.2020).

[4] Сімейний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947–14#Text (дата звернення: 24.04.2020).

справедливість, добросовісність і розумність (ст. 7 СК України) своїм змістом вбирають і моральні правила. Отже, постає проблема конкурентного вибору між принципами цивільного права та сімейного права і моральними засадами суспільства.

Уважаємо, що є всі підстави на монографічному рівні розглянути проблему самої можливості застосування судом норм моралі (моральних засад суспільства) при розгляді цивільних справ як нормативних чинників.

Стосовно проблеми можливості застосування норм моралі (моральних засад суспільства) при розгляді цивільних справ, то у процесуальній літературі вона не досліджувалась. Разом з тим теоретико-практичні питання застосування моральних засад суспільства для впорядкування цивільних правовідносин розглядалися у працях таких дослідників, як О. П. Білан[1], К. Ю. Валігура[2], А. І. Дрішлюк[3], С. І. Шимон[4] та ін. Автори зазначених досліджень досить критично поставилися до нормативно-правової чинності моральних засад суспільства, але основна акцентуація ними робилася здебільшого на питаннях змістової невизначеності категорії «моральні засади суспільства» та окремих аспектах правозастосування цієї категорії. Зокрема, розгляду такого проблемного аспекту, як співвідношення принципів цивільного права та моральних засад суспільства, увага в цих працях не приділялася, або ж це здійснювалося фрагментарно. Досить критично поставилися до можливості застосування категорії «моральні засади суспільства» й представники науки сімейного права[5]. Так, І. В. Жилінкова зазначає, що, незважаючи на широке застосування, СК України не надає визначення поняттю «моральні засади»[6].

[1] Білан О. П. Моральні засади суспільства як цивільно-правова категорія. *Форум права*. 2018. № 1. С. 16–22.

[2] Валігура К. Ю. Моральні засади суспільства як оціночна категорія цивільного права та її вплив на формування механізму цивільно-правового регулювання цивільних відносин. *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 46–51.

[3] Дрішлюк А. І. Норми моралі в системі джерел цивільного права України. *Приватне право і підприємництво.* 2014. Вип. 13. С. 35–38.

[4] Шимон С. І. Відповідність змісту правочину моральним засадам суспільства як умова його дійсності. *Юриспруденція: теорія і практика.* 2009. № 7. С. 24–30.

[5] Миронова Г. А. Зміст поняття «моральні засади» у Сімейному кодексі України. *Наукові засади та практика застосування нового Сімейного кодексу України* : зб. наук. пр. Харків, 2007. С. 45.

[6] Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар / за ред. І. В. Жилінкової. Харків : Ксилон, 2008. С. 39.

Метою дослідження цієї частини монографії є спроба розглянути можливість застосування при розгляді цивільних справ моральних засад суспільства як нормативно-правових чинників, насамперед з точки зору цивільного процесуального права. Для досягнення означеної мети планується провести аналіз співвідношення змісту принципів цивільного процесуального права, з одного боку, і моральних засад суспільства – з іншого.

Обираючи методологію подальшого дослідження цієї проблеми, зазначимо, що розпочати науковий пошук необхідно із зазначення про доречність ***використання методу правового моделювання***. Як уже зазначалось, використання цього методу доцільно для побудови ефективної моделі, яка надалі може і має бути впроваджена у процесі вдосконалення цивільного судочинства. Тобто планується розглянути питання про можливість застосування ***моральних засад суспільства як нормативних чинників у цивільному праві та сімейному праві й співвідношення з принципами цивільного права та сімейного права, і, відповідно, змоделювати вирішення цієї проблеми в цивільному судочинстві.***

Слід зазначити, що поява у ЦК України та СК України ***зазначення моральних засад суспільства як нормативних чинників стала новелою для вітчизняного законодавства.*** Так, за редакцією ч. 4 ст. 13, ч. 1 ст. 19, ч. 1 ст. 203, ч. 2 ст. 319, ч. 2 ст. 1169, ч. 2 ст. 1242 ЦК України, моральні засади суспільства мають братися до уваги суб'єктами цивільно-правових відносин при *здійсненні* ними своїх *прав*, *застосуванні* засобів *самозахисту* та при *визначенні змісту* вчинюваних *правочинів*, у тому числі заповітів. Отже, у вказаних нормах про моральні засади суспільства йдеться як про міру поведінки суб'єктів цивільного права в окремих правових ситуаціях.

Подібний підхід не є абсолютно новим, оскільки він давно відомий європейським та деяким іншим правовим порядкам. Так, відповідно до вимог ст. 1131, ст. 1133 Цивільного кодексу Франції (Кодексу Наполеона), зобов'язання не матиме сили, якщо його кауза суперечить вимогам моралі. Ті самі наслідки виникатимуть з приводу спроби породити умовне зобов'язання, коли його умова вступає у конфлікт з мораллю (ст. 1172 Кодексу Наполеона)[1]. Згідно з положеннями § 138 Німецького Цивільного Укладення, правочин, що суперечить мораль-

[1] Кодекс Наполеона (Code Napoléon). URL: https://ru.wikisource.org/Кодекс Наполеона (дата звернення: 24.04.2020).

но-етичним нормам, є нікчемним[1]. Аналогічне положення закріплено у ст. 169 ЦК Російської Федерації[2]. Відомо, що при розробці нормативних положень ЦК Японії були враховані засади приватноправового регулювання суспільних відносин, які містилися в німецькому праві. Тож, правила про недійсність правочинів, що своїм змістом суперечать вимогам моралі, містяться і в ЦК Японії, зокрема у ст. 90[3].

Слід відзначити, що про правову нормативність моральних правил уперше почали згадувати не з моменту проведення кодифікації приватного права названими країнами, а набагато раніше. Ще в юриспруденції античного Риму було вироблено поняття *boni mores*. Тож, присутність у законодавстві країн континентального права вказівок на необхідність врахування в деяких правових ситуаціях моральних норм є наслідком рецепції відповідних положень римського права.

Разом з тим усвідомлення того факту, що подібний юридико-технічний прийом пройшов достатньо тривалий період свого історичного становлення та закріплений у законодавстві країн, з якого черпали інформацію й розробники проєктів ЦК України та СК України, не позбавляє можливості критично поставитись до його застосування в теперішніх умовах. Нині виникає логічне питання про їх недостатню правову обґрунтованість як нормативних чинників у сучасному законодавстві України, а відповідно, і можливості в цивільному процесуальному законодавстві.

Однією з основних ознак ефективності того чи іншого нормативного чинника – норми закону чи підзаконного акта, умови договору чи іншого правочину, положення локального нормативного акта, рішення суду тощо, є його змістова визначеність, тобто зрозумілість та несуперечливість. Правило невизначеного характеру не позбавлене ризику щодо його свавільного тлумачення. У суспільствах, де правова культура ще тільки зазнає свого становлення, існує надто висока небезпека зловживання подібними правилами окремими представниками цього суспільства чи певними організаціями (у своїх корпоративних інтересах). Неодноразовість прояву згаданих зловживань і відсутність на-

[1] Німецьке Цивільне Укладення (Bürgerliches Gesetzbuch, BGB). URL: https://constitutions.ru/?p=1727& attempt=1 (дата звернення: 24.04.2020).

[2] Гражданский кодекс Российской Федерации. URL: http://ivo.garant.ru/#/document/10164072/paragraph/96451804:0 (дата звернення: 24.04.2020).

[3] Щенникова Л. В., Быкова М. О. Категория «добрые нравы» в гражданском законодательстве и цивилистической доктрине зарубежных стран. *Вестник Пермского университета.* 2011. Вып. 2(12). С. 158.

лежної реакції на них з боку держави та громадянського суспільства створює враження, що так і має бути, що це нормально. З часом це негативне становище закріплюється у свідомості людей. Особливо небезпечна така ситуація у перспективному ракурсі: молодь, яка через брак життєвого досвіду не може критично поставитися до подібного фону суспільного буття, у майбутньому перенесе подібну «традицію» негативного наповнення на наступні покоління.

Як окремий приклад можна пригадати масові випадки цинічного зневаження декларативної норми, закріпленої у ст. 324 ЦК України, про те, що земля та інші природні ресурси є об'єктами права власності Українського народу: свавільне захоплення водоохоронних смуг, земель рекреаційного призначення, водойм та інших природних об'єктів для приватної забудови, несанкціоноване видобування корисних копалин, забруднення землі та води, браконьєрство тощо. Помітного обурення з боку суспільства на такі негативні факти не спостерігається, як не спостерігається й адекватної реакції на це з боку держави. Підкреслимо, у цьому прикладі йдеться хоча й про порушення декларативного правила, але все ж такого, яке випливає з прямої вказівки закону, а не з моральних уявлень суспільства! Тож, неважко здогадатися, що моральні норми, зміст яких надто «розмитий», ще більше ігноруватимуться.

Наведені вище положення ЦК України (ч. 4 ст. 13, ч. 1 ст. 19, ч. 1 ст. 203, ч. 2 ст. 319, ч. 2 ст. 1169, ч. 2 ст. 1242) та СК України (ч. 9 ст. 7), де фігурують згадки про моральні засади суспільства, взагалі не містять у собі певних морально-етичних правил, що підлягають застосуванню, а лише вказують на обов'язковість їх врахування. Власне, зрозуміло, чому так. Аби була можливість сформулювати конкретне правило з цього приводу, то воно б законодавцем було наведено. Подібна «бланкетність», а точніше, застосування відсилання до формально не окресленого морального правила (засади), – це вимушений прийом. Через об'єктивну неспроможність формального вираження у позитивному праві всіх можливих критеріїв правомірності здійснення суб'єктивних прав (визначення змісту правочинів, здійснення самозахисту порушених прав), законодавець вимушено дозволяє все, що прямо ним не заборонено та не суперечить моральним засадам суспільства. Моральні засади, при цьому, за задумом законодавця, мають виступати крайнім мірилом правомірності поведінки суб'єктів цивільно-правових і сімейно-правових

відносин, оскільки більш чітких критеріїв правомірності він, як було зазначено, навести не може через об'єктивні причини. Втім від усвідомлення подібної об'єктивної вимушеності правопорядок не виграє, адже це не знімає тієї небезпеки, про яку йшлося вище, а саме – породжує підґрунтя для свідомого зловживання ситуацією невизначеності правових норм.

Та, мабуть, на перше місце слід поставити навіть не цей аргумент. Випадки свідомого порушення права – будуть вони спровоковані невизначеністю норм чи прямим небажанням суб'єкта виконувати цілком чіткі приписи законодавства, – завжди існуватимуть у будь-якому суспільстві. Як бути з добросовісними суб'єктами права, тобто тими, які бажають порядку та прагнуть до нього? Перш ніж вимагати від них додержання правових приписів, держава має окреслити доступні для сприйняття суб'єктами правові вимоги. Інакше вона зіштовхнеться з нігілістичним ставленням своїх громадян до права. Тож, запроваджуючи правові вимоги невизначеного змісту, законодавець створює підґрунтя для непорядку. Благе прагнення порядку може спричинити непорядок.

Власне, не менш актуальним це питання є не тільки для пересічних громадян, а й для професійних правників, особливо для суддів. Суд не може відхилити вимогу потерпілої особи про захист її права (інтересу) через такі причини, як невизначеність правових норм чи їх неясність. Закон же (ч. 4 ст. 13, ч. 1 ст. 19, ч. 1 ст. 203, ч. 2 ст. 319, ч. 2 ст. 1169, ч. 2 ст. 1242 ЦК України; ч. 9 ст. 7 СК України) велить суду віднайти в моральних засадах суспільства відповідне до ситуації правило і застосувати його як правову норму. При цьому суд неминуче зіштовхується, як мінімум, із двома проблемними моментами, які мають бути ним вирішені, перш ніж застосування моральних засад буде можливим.

Перша проблема пов'язана з віднайденням джерела моральних засад. В юридичній літературі зазначається, що, «використовуючи поняття "моральні засади суспільства", законодавець тим самим визнає реальність загального етичного порядку, в якому окреслені соціальні інститути отримають свій сенс та характерні ознаки»[1]. Однак навіть таке пояснення не дає остаточної ясності. По-перше, важко визначити

[1] Миронова Г. А. Зміст поняття «моральні засади» у Сімейному кодексі України. *Наукові засади та практика застосування нового Сімейного кодексу України :* зб. наук. пр. Харків, 2007. С. 45.

однозначно, що таке «загальний етичний порядок». По-друге, важко погодитись із тим, що існування загального етичного порядку взагалі можливе[1].

Які моральні правила слід брати до уваги: 1) ті, що вироблені традицією українського суспільства; 2) ті, що мають наднаціональне значення; 3) чи симбіоз (компроміс) перших і других? Неоднорідність українського суспільства, про що можуть свідчити події останніх років, не дозволяє говорити про наявність у ньому єдиних моральних засад, готових для правозастосування. Окрім того, орієнтованість права України на євроінтеграцію змушує суд водночас оцінити, наскільки ті чи інші моральні засади українського суспільства відповідають, так би мовити, середньоєвропейській етичній свідомості. Все сказане підштовхує до висновку про те, що на суд покладається невластива для нього функція – бути творцем, експертом і навіть цензором моралі.

Друга проблема пов'язана з усуненням конкуренції між моральними засадами суспільства, з одного боку, та принципами «писаного» права – з іншого (ст. 3 ЦК України; ст. 7 СК України). Все право колись вийшло з лона моралі, але саме принципи справедливості, добросовісності та розумності несуть на собі найбільш відчутний відбиток своєї праматері, оскільки для їх змістового розкриття й дотепер доводиться оперувати відповідними етичними категоріями.

Українська цивілістична доктрина новітнього періоду збагатилася низкою праць, присвячених дослідженню принципів справедливості, добросовісності та розумності[2]. Ю. А. Тобота стверджує, що категорії справедливості, добросовісності та розумності, попри їх відмінності, мають спільні риси і взаємопов'язані, оскільки визначають окремі сторони (грані) поведінки учасників цивільних відносин. Дана обставина обумовлює, на думку Ю. А. Тоботи, необхідність

[1] Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар / за ред. І. В. Жилінкової. Харків : Ксилон, 2008. С. 39.

[2] Бабич І. Г. Принцип справедливості в римському праві і у сучасному зобов'язальному праві України : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Одеса, 2006. 22 с.; Павленко Д. Г. Принцип добросовісності в договірних зобов'язаннях : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2009. 20 с.; Тобота Ю. А. Принцип справедливості, добросовісності і розумності у цивільному праві : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2011. 18 с.; Шаркова І. М. Принцип добросовісності (bona fides) у римському приватному праві та його рецепція в цивільне законодавство України : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2011. 20 с.; Примак В. Д. Теоретичні проблеми відшкодування моральної шкоди на засадах справедливості, розумності й добросовісності у цивільному праві України : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Київ, 2015. 32 с.

поєднання вказаних категорій в одному принципі цивільного права[1]. Незалежно від того, яку позицію з цього приводу зайняти, тобто вважати справедливість, розумність і добросовісність категоріями одного принципу чи трьома відносно автономними принципами, все одно потребує розв'язання проблема їх конкуренції з моральними засадами суспільства.

Але навіть у цих спеціальних працях не завжди простежується чітка межа між означеними принципами та моральними засадами суспільства. Зокрема, в одному з досліджень стверджується, що принцип справедливості тісно пов'язаний з етичними категоріями. Більш того, справедливість є одним з аспектів прояву моралі. Відмінність простежується, на думку автора праці, у тому, що справедливість, порівняно з мораллю, має ширшу сферу застосування, оскільки є принципом права. Водночас критеріями справедливого здійснення суб'єктивних прав, вказує автор, є: 1) відповідність поведінки уповноваженої особи умовам договору (якщо він мав місце) або актам цивільного законодавства; 2) врахування публічного інтересу і моральних засад суспільства; 3) відсутність зловживання правом[2]. Таким чином, на думку автора цитованої праці, принцип справедливості розкривається через три аспекти, два з яких мають відверте морально-етичне наповнення.

Наступний принцип (категорія) – добросовісність. Добросовісність навіть своєю назвою видає генетичний зв'язок з мораллю. Серцевиною розуміння принципу добросовісності, вказують дослідники, є прояви суб'єктами цивільно-правових відносин доброї совісті стосовно контрагентів чи інших суб'єктів, з якими встановлюється правовий зв'язок. У найбільш загальному вигляді добросовісність вимагає від учасників цивільних правовідносин ставитись із повагою до прав та інтересів інших суб'єктів, дбати про їх дотримання, поводитись у цивільному обороті сумлінно й чесно, бути обачним щодо недопущення завдання майнової чи особистої шкоди іншим суб'єктам[3]. В окремих видах цивільних правовідносин прояви добросовісності набувають своєї деталізації. Наприклад, у договірних зобов'язаннях дослідниками розгля-

[1] Тобота Ю. А. Принцип справедливості, добросовісності і розумності у цивільному праві : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2011. С. 13.

[2] Бабич І. Г. Принцип справедливості в римському праві і у сучасному зобов'язальному праві України : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Одеса, 2006. С. 11.

[3] Тобота Ю. А. Принцип справедливості, добросовісності і розумності у цивільному праві : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2011. С. 8.

дається три стадії, на яких можна спостерігати відносно автономний прояв добросовісності. На стадії ведення переддоговірних переговорів поведінка сторін вважатиметься добросовісною тоді, коли вони діють саме з метою укладення договору та без наміру введення іншої сторони в оману.

Проявами добросовісності на стадії виконання договору є дбайливість щодо використання чужого майна, тобто майна контрагента чи третіх осіб, заощадження майна (коштів) контрагента, виконання обов'язку найбільш вигідним (зручним) способом для іншої сторони договору тощо[1].

Розумність, як зазначається в одному з вищезгаданих досліджень, вимагає від учасника цивільних правовідносин виявлення дбайливості та обачності стосовно прав та інтересів інших учасників, сумлінного виконання своїх обов'язків[2]. А далі автор стверджує, «що розумними є такі дії учасника цивільних відносин, коли вони справедливо враховують права і свободи інших учасників: він ставиться до прав і свобод інших учасників як до своїх власних, ставить їх у рівне положення зі своїм положенням…»[3].

Неважко помітити, що навіть у спеціальних наукових дослідженнях між справедливістю, добросовісністю та розумністю, з одного боку, та моральними засадами суспільства – з іншого, не проводиться скільки-небудь відчутної понятєвої межі[4]. Описання «справедливого», «добросовісного» та «розумного» у поведінці суб'єктів цивільних правовідносин здійснюється дослідниками шляхом застосування саме моральних критеріїв: недопущення зловживання своїм становищем, необхідність прояву доброї совісті, дбайливості, обачності, сумлінності, ощадливості тощо.

Отже, суд або суб'єкти правовідносин, застосовуючи положення ч. 4 ст. 13, ч. 1 ст. 19, ч. 1 ст. 203, ч. 2 ст. 319, ч. 2 ст. 1169, ч. 2 ст. 1242 ЦК України та ст. 7 СК України, зіштовхуються з необхідністю вибору

[1] Павленко Д. Г. Принцип добросовісності в договірних зобов'язаннях : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2009. С. 14–15.

[2] Тобота Ю. А. Принцип справедливості, добросовісності і розумності у цивільному праві : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2011. С. 9.

[3] Там само. С. 10.

[4] Більш того, аналіз вищенаведених досліджень ілюструє відсутність понятєвої межі навіть між самими цими принципами (справедливості, добросовісності, розумності). Принаймні автори зазначених праць не наводять чітких критеріїв їх змістовного розмежування.

між чинністю принципів цивільного права та сімейного права і моральними засадами суспільства. Подібна конкуренція має бути вирішена, за нашим переконанням, саме на користь перших, тобто принципів цивільного права та сімейного права (засад цивільного законодавства ст. 3 ЦК України; засад сімейного законодавства ст. 7 СК України). О. П. Білан, розглядаючи можливість застосування моральних засад суспільства при заповненні прогалин цивільного права, робить висновок, що суд має віддати перевагу все ж таки принципам права, а не моральним засадам суспільства. Принципи права, на думку О. П. Білана, мають всеохопливий характер, а тому в застосуванні моральних засад суспільства немає потреби[1]. На обґрунтування даної позиції наведемо такі аргументи.

Керуючись відомим принципом «бритви Оккама» щодо недопущення множення сутностей понад необхідне, у правовому регулюванні будь-яких відносин, у тому числі й цивільних, не можуть існувати два або більше нормативні чинники, що висувають однакові за змістом вимоги до поведінки суб'єктів. (Тут доводиться спостерігати, як принцип «бритви Оккама» зазнає своєї трансформації та набуває вигляду не менш відомого принципу законотворчості – економії правових норм.)

Невиправдане дублювання нормативних вимог заважає їх автентичному сприйняттю. Функціональність права підвищується тоді, коли норми мають визначений зміст і є простими для сприйняття. Тож, конкуренція принципів права та моральних засад суспільства, на мій погляд, має бути усунена шляхом відмови від надання останнім функції нормативних чинників.

Моральні засади зазнали своєї імплементації у принципах цивільного права та сімейного права. Як зазначалося, ***моральні засади вже зазнали своєї імплементації у принципах цивільного судочинства.*** На це вказують ті наукові дослідження, про які йшлося вище. Для автономного та безпосереднього застосування моральних засад як нормативних чинників, вважаємо, немає підстав. Такі підстави будуть тільки тоді, коли правозастосовною практикою та цивілістичною доктриною буде доведено, що змістом принципів справедливості, добросовісності, розумності, чи іншими принципами та нормами, не охоплюються певні моральні засади, які заслуговують на увагу, аби покращити пра-

[1] Білан О. П. Моральні засади суспільства як цивільно-правова категорія. *Форум права*. 2018. № 1. С. 19.

вовий режим упорядкування суспільних відносин. *Саме відсутність такої доведеності наразі не дозволяє моральним засадам суспільства бути самостійним нормативним чинником, існуючим поряд із закріпленими у законодавстві правовими принципами*. ***Зроблені висновки повною мірою стосуються й проблеми можливості врахування моральних засад суспільства при регулюванні цивільних процесуальних відносин.***

Пріоритет правових принципів визначається також їх *універсальністю*, що дозволяє створити загальнообов'язкові правила, незважаючи на національні, релігійні, політичні, культурні чи інші відмінності представників соціуму.

Переходячи до остаточних висновків, ще раз відзначимо, що ми не заперечуємо можливості врахування моральних засад суспільства при регулюванні відносин, які залишилися поза увагою «офіційного права». Хрестоматійними прикладами таких є відносини, що ґрунтуються на товаристві, дружбі, любові тощо. Тобто йдеться про всі ті відносини, де втручання формалізованих правових приписів (приписів законодавства) буде недоречним і грубим для приватної сфери. Важко собі уявити, скажімо, відносини любові, які б спиралися на необхідність виконання суб'єктивних обов'язків. Для цих відносин навіть моральні засади не є головним мірилом розпізнання «правильної» поведінки, не говорячи про більш суворі норми права. Та все ж мораль тут може слугувати факультативним чинником.

Можна також погодитися з позицією тих дослідників, які визнають необхідність урахування тенденцій розвитку уявлень про моральність при розробці законопроєктів чи інших форм ревізування законодавства. Тут, дійсно, слід зважати на мораль, аби нові правові норми не були в майбутньому відкинуті суспільством, а навпаки – зазнали своєї соціальної обґрунтованості. Існування ж моральних засад суспільства як нормативних чинників поряд з принципами «писаного» права, особливо за обставин, коли змістом останніх охоплюються перші, є прикладом створення зайвої сутності[1].

[1] Кройтор В. А. Проблема обґрунтованості моральних засад супільства як нормативних чинників цивільного права України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* 2019. № 3(110). С. 19.

РОЗДІЛ 4

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ТРАНСФОРМАЦІЇ СИСТЕМИ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

4.1. Евристична множина (склад) принципів цивільного судочинства та їхня класифікація

Питання про евристичну множину ***(склад) принципів цивільного процесуального права*** викликало й викликає палкі дискусії серед теоретиків і практиків. Термін «склад» вживається для позначення переліку, набору предметів, явищ. У науці цивільного процесуального права цим терміном позначаються притаманні цивільному процесу сукупність усіх принципів, їх кількісний обсяг, перерахування[1]. Як слушно зазначає В. М. Шерстюк, до цього питання слід підходити надзвичайно обачно, адже необмірковане і невиправдане розширення складу принципів може призвести до «знецінення» та розмиття цієї вельми значущої в соціальному й правовому плані категорії. Звуження складу принципів – до зниження гарантій судового захисту прав громадян і організацій[2].

В. В. Комаров відзначив, що склад принципів цивільного процесуального права, їх кількість – об'єктивно задана величина. Такої думки дотримуються майже всі дослідники. Однак беззаперечним

[1] Гражданский процесс : учеб. для вузов / под ред. М. К. Треушникова. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Городец, 2009. С. 60.

[2] Шерстюк В. М. Право быть выслушанным и быть услышанным – принцип гражданского процессуального права. *Заметки о современном гражданском и арбитражном процессуальном праве* / под ред. М. К. Треушникова. М. : Городец, 2004. С. 57.

фактом є достатньо різні пропозиції щодо складу принципів цивільного процесуального права[1]. Г. О. Жилін правильно пише, що кількість принципів тієї чи іншої галузі права об'єктивно обумовлена і не може визначатися тим, сформульовано те чи інше положення в конкретній нормі права як принцип, чи ні. Не залежить воно і від розсуду того чи іншого автора і його аргументів, оскільки принципи містяться у нормах права і виводяться через їх адекватне тлумачення. У ***поглядах вчених, дійсно, немає єдності щодо складу принципів цивільного процесуального права,*** нерідко безпідставно склад принципів розширюється, але шлях пізнання складного явища є таким, якими є принципи права[2].

Метою даного дослідження в цьому підрозділі є критичний аналіз доктрини принципів цивільного судочинства та їх системи з точки зору їх евристичної множини (складу принципів) та класифікацій.

Досягнення зазначеної мети планується через ***виконання таких завдань:***

– установити стан доктринальної розробки питання евристичної множини принципів;

– критично проаналізувати наявні підходи вчених до питань класифікації принципів цивільного судочинства;

– уточнити характеристику різновидів принципів цивільного судочинства;

– запропонувати авторську класифікацію принципів цивільного судочинства, враховуючи сучасні умови та перспективи реформування судової системи України та судочинства.

До прийняття ЦПК України (2004) кількісний склад принципів цивільного судочинства чітко не був передбачений у нормативному порядку, що породжувало численні дискусії в науці цивільного процесуального права. Нині законодавець підходить до питання про визначення кількісного складу принципів цивільного судочинства більш чітко. Слід зазначити, що у сфері цивільного судочинства діють принципи, закріплені в Конституції України, законодавстві про судоустрій і ЦПК України. Як зазначає В. В. Комаров, незважаючи на те, що

[1] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. Харків : Право, 2011. С. 124.

[2] Жилин Г. А. Правосудие по гражданским делам: актуальные вопросы. М. : Проспект, 2010. С. 83.

принципи закріплюються в різних нормативних актах, вони мають однаковий предмет правового регулювання і належать до складу принципів цивільного процесуального права[1].

Так, у Конституції України містяться базові норми судочинства як єдині підстави правосудної діяльності всіх органів судової влади: поділ державної влади в Україні на законодавчу, виконавчу й судову (ст. 6); верховенство права (ст. 8); право на судовий захист (ст. 55); неприпустимість примусу свідчити проти себе або своїх близьких родичів (ст. 63); здійснення правосуддя тільки судом (ст. 124) та ін.[2]

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» принципами судочинства називає такі, як здійснення правосуддя в Україні виключно судами та відповідно до визначених законом процедур судочинства (ст. 5), незалежність суддів (ст. 6), право на справедливий суд (ст. 7), право на повноважний суд (ст. 8), рівність перед законом і судом (ст. 9), професійна правнича допомога при реалізації права на справедливий суд (ст. 10), гласність і відкритість судового процесу (ст. 11), мова судочинства і діловодства в судах (ст. 12), обов'язковість судових рішень (ст. 13), право на перегляд справи та оскарження судового рішення (ст. 14)[3].

Зазначений перелік принципів судочинства не є вичерпним, оскільки законом можуть бути визначені також інші засади судочинства, водночас вони є основою законодавчого регулювання принципів відповідних різновидів судочинства, що здійснюється на галузевому рівні. Правове регулювання принципів судочинства закріплено в положеннях процесуальних кодифікаційних актів, які встановлюють принципи відповідних різновидів судочинства. Принципи видів судочинства (кримінального, цивільного, господарського та адміністративного) закріплені у змісті відповідно ГПК України[4], КПК України[5],

[1] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. Харків : Право, 2011. С. 121.

[2] Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 24.04.2020).

[3] Про судоустрій і статус суддів : Закон України : від 2 черв. 2016 № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402–19 (дата звернення: 24.04.2020).

[4] Господарський процесуальний кодекс України : від 06.11.1991. № 1798-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 6. Ст. 56.

[5] Кримінальний процесуальний кодекс України : від 13.04.2012. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 9–10, 11–12. Ст. 88.

ЦПК України[1] та КАС України[2] й визначають специфіку виду судочинства в цілому.

Так, у ч. 3 ст. 2 ЦПК України закріплені загальні принципи правосуддя та принципи, специфічні для цивільного судочинства:

1) верховенство права;

2) повага до честі та гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;

3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;

4) змагальність сторін;

5) диспозитивність;

6) пропорційність;

7) обов'язковість судового рішення;

8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи;

9) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом;

10) розумність строків розгляду справи судом;

11) неприпустимість зловживання процесуальними правами;

12) відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення.

Закріплену законодавцем систему принципів цивільного судочинства відокремленою статтею необхідно визнати прогресивною формою її вираження. Як зазначив С. В. Потапенко, практика викладення принципів того чи іншого виду процесу у процесуальному законодавстві у вигляді окремих статей залишається непоширеною. Як приклад автор наводить ЦПК України від 18 березня 2004 р., де принципи цивільного процесу лише логічно виводились із його положень, і в окремій статті чітко не визначались[3].

Як доречно зазначив В. В. Комаров, зміст названих нормативних актів свідчить про те, що принципи цивільного процесуального права в них або дублюються, або мають місце певні редакційні відмінності в найменуванні. Крім того, мають місце й розходження у формі

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : від 18.03.2004. № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 40–41, 42. Ст. 492.

[2] Кодекс адміністративного судочинства України : від 06.07.2005. № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2005. № 35–36, 37. Ст. 446.

[3] Потапенко С. В. Система принципів адміністративного процесу України та проблема їх класифікації. *Форум права.* 2010. № 2. С. 404–405. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2010_2_66 (дата звернення: 24.04.2020).

юридичного закріплення принципів у текстах законів. Ці неузгодженості переважно мають юридико-технічний характер[1].

Щодо ***складу принципів цивільного судочинства, то в науці цивільного процесуального права також існують різні точки зору.***

Одну з найбільш виважених та обґрунтованих позицій щодо системи принципів цивільного судочинства сформулював В. В. Комаров. Учений поділяє принципи цивільного судочинства на організаційно-функціональні та функціональні. До організаційно-функціональних принципів належать принципи здійснення правосуддя тільки судом на засадах рівності громадян перед законом і судом; незалежності суддів і підкорення їх тільки закону; одноособового та колегіального розгляду цивільних справ; державної мови судочинства; гласності. До групи функціональних – принципи законності; диспозитивності; змагальності; публічності та судового керівництва; процесуальної рівноправності сторін; трьохінстанційності та забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду; усності; безпосередності; обов'язковості рішень суду[2].

Не позбавлена сенсу дефініція системи принципів цивільного процесуального права М. Й. Штефана. Вчений виокремлює принципи цивільного процесуального права, які закріплені Конституцією України, та принципи цивільного процесуального права, передбачені законодавством про судочинство. До принципів цивільного процесуального права, закріплених Конституцією України, належать: здійснення правосуддя виключно судами; принцип територіальності та спеціалізації побудови системи судів загальної юрисдикції; участь народу в здійсненні правосуддя через народних засідателів; виборність і призначуваність суддів; здійснення правосуддя суддею одноособово та колегією суддів; незалежність і недоторканність суддів і підкорення їх тільки законові; здійснення правосуддя професійними суддями та, у визначених законом випадках, народними засідателями; законність; рівність усіх учасників процесу перед законом і судом; змагальність сторін і свобода в наданні ними судові своїх доказів і доведенні перед судом їх переконливості; гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; державна мова судочинства; забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, установлених законом; ухвалення судами рішень іменем України та їх обов'язковість до виконання на всій території України; доступність

[1] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 122.

[2] Там само. С. 124.

і гарантованість судового захисту прав і свобод людини та громадянина; участь громадськості в захисті прав громадян; публічність; недоторканність людини; недоторканність житла; таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; охорона особистого та сімейного життя громадянина. До принципів цивільного процесуального права, закріплених законодавством про судочинство, належать: диспозитивність, об'єктивна істина, процесуальна рівноправність сторін, раціональна процесуальна форма, неможливість процесуального сумісництва, усність, безпосередність, оперативність[1].

В юридичній літературі висловлено позицію, що найбільш засадничою й практично значущою є систематизація принципів цивільного процесуального права за їх змістом і сферою поширення:

1) *загальноправові принципи* – притаманні всім галузям права, в тому числі й цивільному процесуальному праву: а) демократизм; б) гуманізм; в) законність;

2) *міжгалузеві принципи* – принципи цивільного процесуального, господарського процесуального та деяких інших галузей права: а) здійснення правосуддя лише судом; б) рівність усіх учасників процесу перед законом і судом; в) незалежність суддів і підкорення їх лише закону; г) поєднання колегіального та одноособового складу суду при розгляді справ; ґ) національна мова судочинства; д) гласність; е) об'єктивна істина; є) змагальність; ж) забезпечення апеляційного оскарження; з) обов'язковість рішень суду;

3) *галузеві принципи* – притаманні лише цивільному процесуальному праву. До них відносять принципи диспозитивності та змагальності. Як буде показано далі, відповідно до чинного законодавства принципи диспозитивності та змагальності є не галузевими, а міжгалузевими;

4) *принципи окремих правових інститутів* – це процесуальні принципи, притаманні, наприклад, лише інституту судового розгляду: а) усність; б) безпосередність[2].

Так, до принципів судочинства належать законність, публічність, забезпеченість конституційних прав і свобод людини й громадянина; незалежність суддів та їх підпорядкування виключно закону, рівність усіх перед законом та судом, гласність судового процесу; мова судочинства; презумпція невинуватості; забезпечення підозрюваному та обви-

[1] Штефан М. Й. Цивільний процес: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Київ : Ін Юре, 2001. С. 31.

[2] Цивільний процес України : підручник / за ред. Ю. С. Червоного. Київ : Істина, 2007. 392 с. URL: https://www.twirpx.com/file/373078/ (дата звернення: 24.04.2020).

нуваченому права на захист; всесторонність, повнота та об'єктивність дослідження обставин справи; безпосередність дослідження доказів судом; змагальність сторін процесу[1].

Немає потреби називати всі позиції вчених-процесуалістів стосовно питання кількісного складу системи принципів цивільного судочинства. Визначення по-різному кількісного складу принципів цивільного судочинства в науці цивільного процесуального права обумовлене різними чинниками. По-перше, нечіткістю закріплення самого складу принципів цивільного судочинства в цивільному процесуальному законодавстві. По-друге, відмінність у наукових поглядах на кількісний склад принципів цивільного судочинства обумовлена як часом проведення відповідного наукового дослідження, оскільки розвиток держави та права обумовлює певні зміни в системі принципів цивільного судочинства, так і цілями й завданнями, які ставить собі кожен науковець. Як зазначив М. Й. Штефан, наука цивільного процесуального права покликана встановити всі принципи системи, розкрити їх зміст, роль і значення у функціонуванні цивільного судочинства, повноту законодавчого їх відтворення та шляхи розвитку[2].

Для розв'язання проблеми кількісного складу принципів цивільного судочинства пропонується в цій роботі розглянути низку проблемних питань, зокрема питання про класифікацію принципів цивільного судочинства.

Маємо констатувати, що в доктрині принципів цивільного судочинства та їх системи достатньо ***дискусійним є питання про класифікацію принципів цивільного судочинства.*** Вагома роль, корисність (утилітарність) застосування класифікаційного підходу в сучасних науках характеризується насамперед через низку основних функцій класифікації. Функція класифікації – це властивість певної класифікації задовольнити яку-небудь потребу.

Виокремлюють такі основні функції класифікації: 1) інформування; 2) прогнозування; 3) комунікації[3]. У довідковій літературі «класифіка-

[1] Популярный юридический энциклопедический словарь. *Национальная энциклопедическая служба*. URL: http://determiner.ru/. Назва з екрану.

[2] Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. Вид. 2-ге, перероб. та допов. Київ : Ін Юре, 2001. С. 30.

[3] Середа О. О. Деякі аспекти класифікації в системі правових наук. *Запорізькі правові читання* : тези доп. щоріч. Міжн. наук.-практ. конф. [«Запорізькі правові читання»], (м. Запоріжжя, 18–19 трав. 2006 р.) / за заг. ред. С. М. Тимченка і Т. О. Коломоєць. Запоріжжя : Запоріз. нац. ун-т, 2006. С. 446.

ція» (від лат. *classic* – розряд, *facere* – робити) розглядається як «система розподілу яких-небудь однорідних предметів чи понять за класами, відділами тощо за спільними ознаками, властивостями»[1] або так: «класифікація (від лат. *classis* – розряд, клас) – система пов'язаних понять (класів, об'єктів) якої-небудь галузі знання або діяльності людини, що використовується як засіб для встановлення зв'язків між цими поняттями або класами об'єктів[2].

Слід зазначити, що будь-яка класифікація ґрунтується на певній підставі. Виділення тієї чи іншої підстави класифікації, звісно, залежить від цілей, які ставлять перед собою дослідники[3]. Відомо, що одне й те саме поняття може бути піддано операції поділу, класифікування за різними підставами[4]. Крім того, маємо зауважити, що класифікувати об'єкти, факти тощо можна за різноманітними ознаками (критеріями, підставами), що мають практичне або теоретичне значення[5]. Класифікації сприяють пізнанню глибоких структурних особливостей об'єкта, які не можна збагнути жодним іншим способом, крім як через знання, організоване так, щоб його структура відповідала структурі об'єкта[6]. Відповідні класифікації можуть відігравати істотну роль в удосконаленні понятєвого апарату правових наук і дослідженні тих чи інших правових явищ загалом і принципів цивільного судочинства та їх системи зокрема.

Отримати результати наукової класифікації, що можуть мати практичне та теоретичне значення, дозволить використання системно-структурного методу наукового пізнання. Відповідно, одним із важливих питань системного аналізу принципів є можливість їх класифікації залежно від наявності у них схожих рис і відмінностей.

Питання про класифікації та види принципів права досить ґрунтовно розглядалось у ***науці теорії права***. Так, С. С. Алексєєв вважав, що критерієм для класифікації принципів права має бути значення, яке вони

[1] Ожегов С. И. Словарь русского языка / под ред. Н. Ю. Шведовой. М. : Азъ, 1992. С. 269.

[2] Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля : в 4 т. / под ред. В. В. Лопатина и Л. Е. Лопатиной. М. : Рус. яз., 1980. Т. 1. С. 349.

[3] Зегет В. Элементарная логика. М. : Высш. шк., 1985. С. 235.

[4] Формальная логика / отв. ред. И. Я. Чупахин, И. Н. Бродский. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. С. 181.

[5] Розова С. С. Научная классификация и ее виды. *Вопросы философии.* 1964. № 8. С. 9–12.

[6] Кузнецов И. В. Структура научной теории и структура объекта. *Вопросы философии.* 1968. № 5. С. 75.

мають для права і, відповідно, на яку сферу вони поширюються[1]. А. І. Денисов запропонував відносити всі принципи до трьох груп: 1) принципи, властиві тій чи іншій частині (галузі) права; 2) принципи, характерні для двох і більше, але не для всіх галузей права; 3) принципи, загальні для всіх без винятку галузей права[2]. П. М. Рабінович диференціює принципи права на: 1) загальнолюдські (цивілізаційні); 2) типологічні принципи об'єктивного юридичного права; 3) конкретно-історичні; 4) галузеві; 5) міжгалузеві[3]. Г. О. Борисов, залежно від сфери суспільних відносин, на які поширюються ті чи інші принципи, виділяє такі їх групи, що діють у правовій сфері: 1) загальнополітичні; 2) правові; 3) принципи побудови та функціонування; державної організації; 4) принципи окремих форм державної діяльності – правотворчості, правоохоронної діяльності тощо; 5) принципи права; 6) міжгалузеві принципи; 7) галузеві принципи; 8) принципи окремих груп норм[4]. Л. С. Явич виокремлює п'ять груп принципів: 1) основні принципи, які диференціює на загальносоціальні та спеціально-юридичні; 2) міжгалузеві та галузеві принципи права; 3) принципи інститутів права; 4) принципи правотворчості та правосуддя; 5) принципи законності та правосвідомості. Крім того, міжгалузеві, галузеві та принципи інститутів права він відносить до окремої групи принципів правового регулювання[5].

М. А. Вороніна класифікує принципи за такими підставами:

1) за формою нормативного вираження – на такі, що закріплені: а) у міжнародних та б) внутрішньодержавних деклараціях; в) конституціях і г) поточному законодавстві;

2) за сферою дії – на: а) загальноправові; б) міжгалузеві; в) галузеві та г) принципи правових інститутів;

3) за змістом – на: а) загальносоціальні; б) спеціально-юридичні[6].

---

[1] Алексеев С. С. Проблемы теории права: Основные вопросы общей теории социалистического права. Курс лекций в 2 т. Т. 1 / науч. ред. Р. К. Русинов ; отв. за вып. : В. М. Семенов. Свердловск : Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1972. С. 105.

[2] Денисов А. И. XXIV съезд и вопросы государства и права. М. : Знание, 1972. С. 95.

[3] Рабинович П. М. Основи загальної теорії права і держави : посіб. для студ. спец. «Правознавство». Вид. 2-ге, зі змінами і допов. Київ, 1994. С. 82–84.

[4] Борисов Г. А. О системе принципов, действующих в правовой сфере. *Проблемы правоведения:* межвед. науч. сб. Київ : Вища школа, 1976. Вип. 34. С. 10.

[5] Явич Л. С. Право развитого социалистического общества. Сущность и принципы. М. : Юрид. лит., 1978. С. 145.

[6] Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Рогачова та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2002. С. 194.

Із точки зору А. П. Колодія, теорія принципів права відбиває рух суспільства і держави до громадянського суспільства і правової держави. Якщо правова система достатньо сформувалась і набула чіткої структури, то виникають умови до утворення відносно самостійних (спеціалізованих) принципів – системи, структури права, правоутворення, правореалізації, правоохорони. Таким чином, вчений виокремлює такі принципи:

1) правосвідомості;

2) правоутворення;

3) правотворчості, а серед них – законотворчості й нормотворчості;

4) системи права: а) загальноправові (основні); б) міжгалузеві; в) галузеві; г) інститутів права;

5) структури права: а) загальносоціального та юридичного; б) публічного та приватного; в) регулятивного й охоронного; г) матеріального й процесуального; д) об'єктивного й суб'єктивного;

6) правореалізації, а серед них – правозастосування;

7) правоохорони, а серед них особливо – правосуддя та юридичної відповідальності[1].

Водночас принципи системи та структури права, що втілюються у принципи правоутворення, правореалізації та правоохорони, дослідник називає принципами правового регулювання.

Значний внесок у розвиток теоретичних уявлень про класифікацію принципів права зробили вчені інших галузей права*. Так, у науці* ***конституційного права*** всі принципи судочинства України умовно вченими поділяються на три групи: загальні конституційні принципи правосуддя, спеціальні міжгалузеві принципи; галузеві принципи цивільного, господарського, адміністративного та кримінального судочинства[2]. Н. С. Манова класифікує конституційні принципи судочинства на три самостійні групи: 1) принципи й норми, що визначають взаємовідносини особи та судової влади; 2) принципи організації судової системи; 3) принципи функціонування судової системи[3].

[1] Колодій А. П. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. С. 29–39.

[2] Конституційне право України : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / ред. В. Ф. Погорілко. 2-ге вид., доопрац. Київ : Наук. думка, 2000. 732 с. URL: http://pidruchniki.com/1584072016682/pravo/konstitutsiyne_pravo_ukrayini (дата звернення: 24.04.2020).

[3] Манова Н. С. Состязательность уголовного процесса в разрешении противоречий обвинения и защиты. *Проблемы реализации судебной реформы в Российской Федерации* : сб. науч. ст. 2001. Вып. 2. С. 24.

Питання про систематизацію ***принципів судової влади*** опрацьовано в наукових працях В. В. Городовенка[1]. До цієї теми зверталися І. Є. Марочкін[2] і Р. В. Ігонін[3]. Ними було запропоновано досить цікаві підходи до класифікації принципів судової влади. Так, у дослідженнях В. В. Городовенка запропоновано положення щодо виокремлення «принципів більш загального порядку». Серед них: верховенство права, законність, справедливість, гуманізм, рівність громадян перед законом і судом, незалежність, самостійність, повнота, транспарентність, заборона свавілля тощо[4]. Науковець консолідував їх у підсистему «основоположних принципів судової влади»[5]. Напевно, такий підхід обумовлений правильним розумінням системи принципів судової влади як специфічного різновиду правових принципів. В. В. Городовенко аргументував ці положення так: «місце принципів судової влади в загальній системі принципів права зумовлюється тим, що сфера їх дії поширюється на організацію судової системи й на регламентацію процедури судового розгляду справ. Більшість із них є міжгалузевими, оскільки обов'язок їх забезпечення з боку держави випливає з конституційного положення про судовий захист прав і свобод людини, а значить, поширюється він на весь процес реалізації судової влади»[6]. Зокрема, у наукових працях В. В. Городовенка акцентовано увагу на системоутворювальній та системоспрямовуючій ролі цих принципів. Науковець відзначив, що «основоположні принципи» впливають на склад і зміст усіх правовідносин, які виникають у процесі здійснення правосуддя,

[1] Городовенко В. В. До питання визначення правової природи та системи принципів судового права. *Право України.* 2015. №3. С. 42–52; Його ж. Принципи судової влади : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Харків, 2012. 40 с.

[2] Принципи судової влади. *Організація судової влади в Україні*: навч. посіб. / за ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2009. 184 с. URL: http://uristinfo.net/2011-01-16-19-18-47/283-organizatsija-sudovoyi-vladi-vukrayini-marochkin/8877-rozdil-2-printsipi-sudovoyi-vladi.html (дата звернення: 24.06.2019).

[3] Ігонін Р. В. Принципи судової влади. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. Ч. 1. С. 24–29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2011_1_4 (дата звернення: 30.10.2019).

[4] Городовенко В. В. До питання визначення правової природи та системи принципів судового права. *Право України.* 2015. №3. С. 42–52.

[5] Городовенко В. В. Принципи судової влади : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Харків, 2012. С. 14–15.

[6] Там само. С. 13.

а також відображають сутнісні риси судової влади, «пронизують собою майже всі основи організації й функціонування судової влади»[1].

В. В. Городовенко виділяє «процедурні принципи» судової влади. Згідно з положеннями його роботи, в них містяться основні ознаки судового провадження, а саме: змагальність, гласність, розумність строків судового провадження, державна мова судочинства, колегіальний і одноособовий судовий розгляд, участь народу у відправленні правосуддя, забезпечення права особи на правову допомогу, обов'язковість і вмотивованість судових рішень[2].

І. Є. Марочкін виокремив три підсистеми принципів судової влади, а саме: інституціональну (загальні принципи судової влади); функціональну (принципи відправлення судочинства); організаційну (принципи організації системи судових органів, або судоустрійні принципи). Згідно із запропонованим підходом, принципи судової влади пов'язані між собою та утворюють відносно самостійні галузеві підсистеми, кожна з яких вирізняється сферою поширення і призначенням. Так, у межах інституціональної (загальної) підсистеми принципів, на думку науковця, має бути закріплено положення про відносини, що виникають під час запровадження функціонування судової влади в суспільстві, визначення її місця в системі поділу влади, а також загальні засади взаємовідносин з іншими державними та приватними інститутами. Серед них І. Є. Марочкін виокремив такі: паритетності судової влади; справедливості судової влади; законності судової влади; здійснення судової влади тільки судом; доступності судової влади; незалежності судової влади; безсторонності судової влади; процедурності судової влади[3].

У свою чергу, функціональна підсистема принципів стосується відносин, які виникають безпосередньо під час судового розгляду цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних та інших справ. Як зауважив науковець, на відміну від специфічних принципів,

[1] Городовенко В. В. Принципи судової влади : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Харків, 2012. С. 13.

[2] Там само. С. 14.

[3] Принципи судової влади. *Організація судової влади в Україні* : навч. посіб. / за ред. : І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової. Харків : Право, 2009. 184 с. URL: http://uristinfo.net/2011-01-16-19-18-47/283-organizatsija-sudovoyi-vladi-vukrayini-marochkin/8877-rozdil-2-printsipi-sudovoyi-vladi.html (дата звернення: 24.12.2019).

на яких будується окремий процес судочинства, функціональні принципи судової влади розкривають загальні засади його здійснення. Вони є «відображенням» стану реалізації повноважень судової влади та характерні для будь-якого процесу розгляду судової справи, усіх видів судочинства. Серед них І. Є. Марочкін виокремив такі принципи: державної мови судочинства; гласності судочинства; участі народу при здійсненні судової влади; здійснення судочинства на засадах рівності учасників процесу перед законом і судом; змагальності в судочинстві; презумпції невинуватості; забезпечення обвинуваченому (підозрюваному, підсудному) права на захист; права на оскарження судового рішення; обов'язковості судового рішення[1].

Згідно з таким підходом, організаційна (судоустрійна) підсистема принципів звернена до регулювання відносин, які виникають з приводу організації судової системи, структури її органів, статусу судді, тобто у зв'язку з організаційними відносинами. Серед принципів цієї підсистеми науковець виокремив такі: єдність судової системи та статус суддів; незалежність суддів; недоторканність суддів; незмінюваність суддів; професіоналізм суддів[2].

Вважаємо, що викладені позиції В. В. Городовенка та І. Є. Марочкіна є ***важливими для загальних підходів при вивченні доктрини принципів, зокрема щодо необхідності виділення групи принципів основоположних (інституціональних, загальних) принципів.*** Разом з тим можна констатувати, що досить спірно змішувати систему принципів судоустрою та систему принципів судочинства, і, відповідно, помилково відносити принципи судоустрою до різновидів принципів судочинства.

У ***науці господарського процесуального права*** вченими також здійснюється аналіз різновидів принципів судочинства з метою з'ясування місця та ролі принципів господарського судочинства. У результаті принципи судочинства пропонується поділити на дві підсистеми: функціональну та організаційну. До *функціональної підсистеми* належать такі принципи: законність; процесуальна рівність; змагаль-

[1] Принципи судової влади. *Організація судової влади в Україні* : навч. посіб. / за ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової. Харків : Право, 2009. 184 с. URL: http://uristinfo.net/2011-01-16-19-18-47/283-organizatsija-sudovoyi-vladi-vukrayini-marochkin/8877-rozdil-2-printsipi-sudovoyi-vladi.html (дата звернення: 24.12.2019).

[2] Там само.

ність сторін; принцип об'єктивної істини; принцип обов'язковості виконання рішень, ухвал, постанов господарського суду. У свою чергу, до *складу організаційних принципів* віднесені: принцип призначення суддів господарських судів вищими органами державної влади; принцип одноособового і колегіального розгляду справи; принцип самостійності судів, незалежності суддів і підкорення їх тільки законові; принцип мови судочинства; принцип гласності й відкритості господарського процесу[1].

У дослідженнях у ***галузі кримінального процесу принципи судочинства*** класифікуються за декількома критеріями: 1) залежно від джерела, в якому закріплені принципи кримінального судочинства (конституційні та неконституційні (галузеві) принципи); 2) залежно від поширеності дії (міжгалузеві та галузеві принципи); 3) залежно від характеру впливу на організацію та функціонування системи судових та інших органів (організаційні та функціональні принципи)[2].

Напрацювання вчених різних галузей права дозволяють зробити висновок, що ***різноманітність підстав для класифікації принципів вченими пояснюється складністю та багатоаспектністю явища, що підпадає під класифікацію та може слугувати теоретичним підґрунтям для подальших наукових досліджень саме системи принципів цивільного судочинства.*** Наукові дослідження проблеми різновидів принципів цивільного судочинства мають бути міждисциплінарного характеру (насамперед галузей права, які регулюють відносини судоустрою та конкретних видів судочинства), в межах яких досліджуються закономірності їх зародження, розвитку, функціонування та вдосконалення, а також розглядатися як явище галузевого плану (зокрема, цивільного процесуального права), де здійснюється вивчення питань галузевого прояву принципів цивільного судочинства.

Сьогодні в цивільній процесуальній науці широке коло наукових праць є результатом комплексного дослідження принципів судочинства як явища системного плану[3]. Разом з тим, незважаючи на широкий

[1] Функціональні та організаційні принципи господарського процесуального права. *Освіта.UA (Право)*. URL: http://ru.osvita.ua/vnz/reports/law/9945/ (дата звернення: 24.04.2020).

[2] Понятие принципов уголовного процесса и их классификация. *Студопедия. Ваша школопедия.* URL: http://studopedia.ru/view_ugolovproces.php?id=4 (дата звернення: 24.04.2020).

[3] Стецовский Ю. И. Судебная власть. М. : Дело, 1999. С. 18–19.

спектр наукових праць, цілком справедливо вченими зазначається, що однозначна характеристика системи та ***класифікації принципів судочинства*** в юридичній науці відсутня[1].

Науковцями, які досліджують проблеми цивільного процесуального права, також запропоновано різноманітні критерії класифікації принципів цивільного процесуального права. Ряд вчених класифікує принципи за ***джерелами закріплення***, відповідно, виділяють конституційні принципи цивільного процесуального права та принципи, закріплені галузевим законодавством[2]. У дещо іншому варіанті за даним критерієм принципи класифікують на принципи, закріплені Конституцією, законодавством про судоустрій, і цивільним процесуальним законодавством[3]. Так, О. В. Рожнов до конституційних принципів відносить: здійснення правосуддя тільки судом, рівність громадян перед законом і судом, поєднання колегіального й одноособового складу суду при розгляді справи, принцип незалежності суддів і підпорядкування їх тільки закону, гласність судового розгляду і принцип національної мови судочинства. До галузевих принципів цивільного процесуального права належать: принцип об'єктивної істини, диспозитивності, змагальності, процесуальної рівноправності сторін; принцип усності й безпосередності, а також принцип оперативності розгляду та вирішення цивільних справ[4].

Ученими насамперед наголошується на наявності конституційних принципів судочинства, в основу виокремлення яких покладено критерій форми правового закріплення. Як наслідок, за основу для аналізу беруть положення ст. 129 Конституції України та роблять висновок про наявність таких різновидів конституційних принципів судочинства. Надалі ці принципи не розширюються, а конкретизуються на законодавчому та підзаконному рівнях[5]. За аналогією

[1] Гоцалаева А. Х. Вопросы классификации конституционных принципов правосудия. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов.* 2014. Вып. 60. URL: http://jurnal.org/articles/2014/uri60.html (дата звернення: 24.04.2020).

[2] Див., наприклад: Гражданское процессуальное право : учебник / С. А. Алехина, В. В. Блажеев и др. ; под ред. М. С. Шакарян. М. : Велби ; Проспект, 2004. С. 37.

[3] Тимченко Г. П. Принципи цивільної юрисдикції: Теорія, історія, перспективи розвитку : монографія. Київ : Юрид. думка, 2006. С. 37.

[4] Рожнов О. В. Принцип оперативності в цивільному процесуальному праві : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2000. С. 11.

[5] Конституційне право України : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / ред. В. Ф. Погорілко. 2-ге вид., доопрац. Київ : Наукова думка, 2000. 732 с. URL: http://pidruchniki.com/1584072016682/pravo/konstitutsiyne_pravo_ukrayini (дата звернення: 24.02.2020).

Н. В. Чернишова здійснює розподіл принципів судочинства за результатами аналізу положень Конституції України. Вчена не виокремлює групи принципів, а говорить про конкретні принципи судочинства, надаючи їм характеристику[1]. Вказаний підхід є доволі класичним у юридичній літературі.

Поділяючи принципи в законодавстві на конституційні та галузеві, слід зазначити, що цей розподіл стосується тих принципів, що сформульовані в конкретних нормах. Виокремлення конституційних принципів правосуддя пояснюється тим, що вони впливають на весь зміст цивільного процесуального права, тому що Конституція є юридичною базою всього законодавства, усіх галузей права. Однак виділення конституційних принципів у цій системі не повинно применшувати значення усіх інших[2].

У запропонованому вигляді таку класифікацію важко вважати достатньо чіткою, оскільки ряд принципів одночасно закріплені як Конституцією України, так і ЦПК України, наприклад, принцип змагальності (ст. 129 Конституції України і ст. 12 ЦПК України), принцип гласності (ст. 129 Конституції України і ст. 7 ЦПК України). Через це поділяти принципи за цією ознакою уявляється більш точним на три групи: закріплені Конституцією, закріплені галузевим законодавством, закріплені одночасно Конституцією і галузевим законодавством. Проте практичне значення такої класифікації уявляється досить сумнівним, оскільки роль принципів не залежить від джерела їх закріплення: закріплені як Конституцією, так і галузевим законодавством, принципи мають однаково важливе значення в нормотворчій діяльності, правозастосуванні та формуванні уявлення про галузь права в цілому[3]. Така класифікація, фактично виділяючи особливе значення конституційних принципів, применшує значення всіх інших принципів. Крім того, така систематизація принципів цивільного судочинства є спірною, оскільки недостатньо чітко показує зв'язки між принципами та не акцентує уваги на самостійності кожного принципу. Маємо підкреслити, що загальне значення кожного принципу цивільного судочинства визначається його зв'язком з іншими принципами.

[1] Чернишова Н. В. Судова влада в Україні : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2011. С. 23.

[2] Волосенко С. О. Принципи змагальності та об'єктивної істини у цивільному процесі України : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2010. С. 19.

[3] Кройтор В. А. Система принципів цивільного процесуального права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2008. № 42. С. 17.

Як справедливо зазначила Т. Б. Ліпатова, за такої класифікації «класифікаційні групи перетинаються і найчастіше не відповідають вимогам логіки видового поділу. Це можна віднести, приміром, до виділення групи конституційних принципів, як більш важливих і значущих, у той час як окремі з конституційних принципів дублюються в галузевому законодавстві, інші мають пряму дію, а треті перетворюються на якісь постулати, які не впливають на основне практичне призначення принципів, а саме на вирішення практичних судових казусів за допомогою застосування аналогії права»[1].

Значно важливішим у практичному плані уявляється ***поділ принципів за сферою поширення.*** Такий класифікаційний критерій викликає чи не найбільші суперечки серед науковців. Система принципів права поділяється на групи залежно від того, на яку сферу суспільних відносин вони поширюються: загальноправові принципи, що поширюють свою дію на право в цілому та характеризують особливості його змісту; міжгалузеві, що виражають зміст певних груп галузей; галузеві принципи, які характеризують зміст певних галузей; принципи правових інститутів[2]. Ця класифікація підтримується рядом науковців[3].

Погоджуючись із самою можливістю такого підходу, вважаємо за необхідне розглянути ***питання про можливість виділення окремих принципів правових інститутів (окремих груп норм)***. У науці цивільного процесуального права існує точка зору, відповідно до якої групи принципів окремих правових інститутів або стадій процесу існувати не може, оскільки нівелюється єдність системи принципів цивільного процесуального права. Цю систему принципів, на думку прихильників даної точки зору, становлять основоположні керівні за-

[1] Липатова Т. Б. К вопросу о реформировании принципов гражданского процессуального права. *Вопросы российского и международного права*. 2018. Т. 8, № 11А. С. 78.

[2] Алексеев С. С. Проблемы теории права: Основные вопросы общей теории социалистического права. Курс лекций : в 2 т. Т. 1 / науч. ред. Р. К. Русинов ; отв. за вып. В. М. Семенов. Свердловск : Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1972. С. 105–106.

[3] Див., наприклад: Шутенко О. В. Проблеми диспозитивності в цивільному судочинстві : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2003. С. 9; Семенов В. М. Понятие и система принципов советского гражданского процессуального права. *Сборник ученых трудов*. Вып. 2 / редкол.: М. А. Коробицина, Г. П. Орлов, Б. А. Стародубский та ін., 1964. С. 221; Борисов Г. А. О системе принципов, действующих в правовой сфере. *Проблемы правоведения* : межвед. науч. сб. Киев : Вища шк., 1976. Вып. 34. С. 20.

сади, що характеризуються однаковим ступенем загальності та взаємозв'язку. Принципи цивільного процесуального права поширюють свою дію на всю галузь права, складовою якої саме і є процесуальні інститути та норми[1]. Більш обґрунтованою видається остання точка зору, оскільки, дійсно, інститут є частиною галузі права, і виділяти для нього окремі принципи немає підстав. Іншими словами, не можна виділити принципи окремих інститутів, що не характерні для галузі права в цілому[2].

З цього приводу важко не погодитись із думкою Н. О. Чечиної, яка стверджувала, що єдина система принципів процесуального права в цілому виключає можливість існування відокремлених принципів для окремих стадій процесуальної діяльності або окремо взятого процесуального інституту. Той чи інший принцип повинен мати визначальне значення і найбільше виявлятися в одній зі стадій діяльності або в окремих інститутах, але загальне його значення визначається взаємодією з іншими принципами, впливом їх на діяльність суду в цілому[3].

Дещо інакше інтерпретує означений критерій класифікації М. Й. Штефан, іменуючи його «дія в системі права», відповідно до якої він поділяє принципи на загальні, галузеві та міжгалузеві[4]. Вважаю, що «дія в системі права» і «сфера поширення на суспільні відносини» в даному контексті є ідентичними ознаками, за якими здійснюється поділ принципів на групи.

Традиційний поділ принципів за сферою поширення, або дією в системі права, на три групи – загальноправові, міжгалузеві та галузеві, видається недостатньо обґрунтованим. У науці найбільш поширеним є таке групування принципів цивільного процесуального права: загальноправові принципи, тобто характерні для всіх без винятку галузей права, у тому числі цивільного процесу, – демократизм, гуманізм, законність; міжгалузеві, характерні для декількох «споріднених» галузей права, – принципи здійснення правосуддя лише судом, рівності

[1] Андрушко А. В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України : монографія. Харків : Консум, 2006. С. 25.

[2] Кройтор В. А. Система принципів цивільного процесуального права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2008. №42. С. 18.

[3] Чечина Н. А. Принципы советского гражданского процессуального права и их нормативное закрепление. *Правоведение.* 1960. №3. С. 80.

[4] Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. Вид. 2-ге, перероб. та допов. Київ : Ін Юре, 2001. С. 31.

громадян перед законом і судом, поєднання колегіальності й одноособовості в розгляді справ, незалежності суддів і підкорення їх тільки законові, національної мови судочинства, гласності судового розгляду, об'єктивної істини тощо; галузеві, тобто характерні лише для цивільного процесу – принципи диспозитивності, змагальності та процесуальної рівності сторін.

У цій класифікації заперечення викликає виділення окремої групи, що має назву «галузеві принципи цивільного процесу». Думається, що галузевих принципів цивільного процесуального права, як і принципів окремих процесуальних інститутів, не існує. Така позиція обґрунтовується тим, що принципи, які включаються до цієї групи, властиві не лише цивільному процесу. Так, принцип диспозитивності, окрім цивільного процесу, характерний для цивільного права (ст. 1 ЦК України) і господарського процесу (цей принцип прямо не закріплений у законодавстві, хоча його дія в господарському процесі не викликає сумнівів і заперечень[1]), принцип змагальності – для адміністративного (ст. 9 КАС України) і господарського процесу (ст. 13 ГПК України), принцип процесуальної рівності сторін – для господарського процесу (ст. 7 ГПК України) і третейського розгляду справ (статті 4, 39 та ін. Закону України «Про третейські суди»). Отже, означені принципи об'єктивно слід відносити до міжгалузевих.

Дослідник багатьох проблем кримінально-процесуального права В. М. Тертишник стверджує, що «аналіз співвідношення загальноправових, міжгалузевих та галузевих принципів показує, що в юридичній літературі частка галузевих принципів у цілісній системі є дуже малою, що, у свою чергу, унеможливлює подальший науковий пошук»[2]. Ураховуючи викладене вище, стосовно цивільного процесуального права, думається, можна стверджувати більш категорично: принципи, які можливо включити до «галузевої» групи, відсутні взагалі. Принципи цивільного процесуального права в основному мають міжгалузевий характер, оскільки виявляють свою дію і в інших суміжних галузях правового регулювання – судоустрої, кримінальному, господарському та адміністративному судочинстві.

[1] Чернадчук В. Д., Сухонос В. В. Основи господарського процесуального права України : навч. посіб. Суми : Універ. кн., 2003. С. 20.

[2] Тертишник В. Проблеми розвитку концептуальної моделі системи принципів кримінального процесу. *Вісник прокуратури.* 2001. № 5 (11). С. 28.

Г. П. Тимченко тісно пов'язує класифікацію принципів за сферою поширення із класифікацією за джерелом закріплення, через що зазначає: оскільки розподіл принципів залежно від сфери суспільних відносин, на яку вони поширюються, є основою того, яким нормативним актом вони мають бути закріплені, можливе й об'єднання названих класифікаційних критеріїв[1]. Думається, що об'єднання класифікаційних критеріїв у даному випадку є недоцільним, оскільки закріплення певного принципу в Конституції України не означає поширення його дії на всі галузі права, хоча Конституція поширює свою дію на всі правовідносини. Так, наприклад, принцип змагальності, закріплений ст. 129 Конституції України, не входить до системи принципів трудового чи фінансового права. Отже, класифікація принципів за сферою поширення і джерелами закріплення дещо відрізняється за характером класифікаційних критеріїв.

Г. П. Тимченко також стверджує, що класифікація принципів цивільного процесу на міжгалузеві та галузеві, залежно від сфери їхньої дії, дозволяє рекомендувати законодавцю доцільний порядок закріплення їх у нормативних джерелах: міжгалузеві принципи цивільного процесу поряд із закріпленням у галузевому законодавстві доцільно також відобразити в Конституції. Принципи, властиві тільки цивільному процесуальному праву, закріплені в галузевому законодавстві[2]. Погодитися з такою позицією важко – за таких умов класифікація принципів цивільного процесу за джерелами закріплення втратить сенс через те, що всі принципи будуть закріплені як Конституцією, так і галузевим законодавством, оскільки, як було доведено вище, галузевих принципів не існує.

Серед науковців зустрічаються противники класифікації принципів цивільного процесуального права за сферою поширення. Так, А. О. Власов переконаний, що поділ принципів має проводитися виключно за процесуальними ознаками, а класифікація їх, зокрема, на загальноправові, міжгалузеві й власне цивільні процесуальні, недоцільна, оскільки виходить за межі цивільного процесу[3]. Така позиція видається безпідставною, оскільки загальнотеоретичні підходи до

[1] Тимченко Г. П. Принципи цивільної юрисдикції: Теорія, історія, перспективи розвитку : монографія. Київ : Юрид. думка, 2006. С. 39.

[2] Там само. С. 39, 40.

[3] Власов А. А. Гражданское процессуальное право : учебник. М. : Велби, 2003. С. 22.

розуміння системи принципів цивільного процесуального права дозволяють більш повно зрозуміти природу означеного правового явища.

Залежно від ролі принципів у регулюванні правового становища суду та інших учасників процесу пропонує класифікувати принципи цивільного процесуального права В. М. Семенов. Учений поділяє принципи на дві групи: принципи, що визначають становище суду та загальні демократичні умови судової діяльності: здійснення правосуддя лише судом, незалежність суддів та підпорядкування їх лише закону, безпосередність, усність, безперервність, гласність, об'єктивна істина тощо; і принципи, що характеризують демократичне становище осіб, які беруть учать у процесі: принцип державної мови судочинства, диспозитивність, рівність громадян перед законом і судом[1].

Означена позиція В. М. Семенова піддана критиці Г. П. Тимченком, який зазначив, що оскільки суд й інші учасники процесу взаємодіють у ході судочинства, вступають у правовідносини між собою, і принципи цивільного процесу регулюють їх поведінку, чітко розмежовувати загальні умови судової діяльності та положення осіб, які беруть участь у процесі, не уявляється можливим[2]. Остання точка зору видається досить аргументованою.

Цікавий поділ принципів цивільного процесуального права пропонує С. О. Волосенко. Не акцентуючи уваги на критерії класифікації, вчений зазначає, що «слід чітко відмежовувати ті з принципів, які мають теоретичний характер і не можуть запроваджуватися у ЦПК, оскільки вони є ширшими за значенням, ніж процедура розгляду справи судом, та принципи, які доцільно запроваджувати в норми законодавства й, зокрема, у ЦПК». У цьому ж дослідженні автор зазначає, що «за сучасних умов слід виокремлювати принципи, які мають теоретичний характер і регламентовані законодавством»[3]. Вважаю, що С. О. Волосенком не розкрито повною мірою суті вказаної класифікації, незрозуміло, які з принципів цивільного процесуального права слід відносити до «принципів, які мають теоретичний характер» (і чому ці принципи не можуть запроваджуватися у законодавство), а які до «принципів, які доцільно запроваджувати в норми законодавства».

[1] Семенов В. М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. М. : Юрид. лит., 1982. С. 62.

[2] Тимченко Г. П. Принципи цивільної юрисдикції: Теорія, історія, перспективи розвитку : монографія. Київ : Юрид. думка, 2006. С. 40.

[3] Волосенко С. О. Джерела формування та значення принципів цивільного процесу в Україні. *Часопис Київського університету права.* 2007. №3. С. 130, 131.

Також як критерій класифікації принципів судочинства пропонується виділити їх віднесення до різних елементів державності (загальні) або лише до судової влади (спеціальні). Принципи самостійності гілок влади, конституційності та законності, визнання людини, її прав і свобод найвищою цінністю, рівності всіх перед законом і судом, демократизму, єдності та федералізму, публічності, незалежності та недоторканності, транспарентності, національної мови, участі народу у здійсненні влади належать до загальних принципів. У свою чергу, спеціальними принципами називаються принципи здійснення правосуддя тільки судом, гласність, усність і безпосередність процесу, вільний доступ до правосуддя, незмінюваність суддів, змагальність судочинства тощо[1]. У цілому можливо підтримати такий підхід вчених, однак доцільно було б уточнити критерії класифікації принципів і розширити саму класифікацію та відповісти на питання, в чому ж юридичне значення такої класифікації.

У науці цивільного процесуального права поширеною є класифікація принципів цивільного процесу за ***об'єктом регулювання,*** відповідно до якої принципи цивільного процесуального права розбиваються на дві великі групи: організаційно-функціональні принципи, які водночас є принципами організації правосуддя (судоустрою) і функціональними, а також принципи, що визначають процесуальну діяльність суду і учасників процесу (функціональні)[2]. До ***організаційно-функціональних принципів*** належать: здійснення правосуддя лише судами, незалежність суддів і підкорення їх лише законові, рівність громадян перед законом і судом, гласність судового розгляду тощо. До ***функціональних принципів*** належать: законність, диспозитивність, змагальність, процесуальна рівність сторін, усність, безпосередність тощо[3]. Перша група принципів регулює організацію правосуддя і здійснює вплив на порядок його реалізації. Друга група принципів регулює в основному порядок здійснення правосуддя, тобто визначає процесуальну діяльність суду та учасників цивільного судочинства. По суті, у даному випадку мова йде про класифікацію принципів, виходячи

[1] Анишина В. И. Конституционные принципы судебной власти: понятие, сущность и система. *Мировой судья.* 2006. №4. С. 5–6.

[2] Ференс-Сороцкий А. А. Аксиомы и принципы гражданско-процессуального права : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Л. : ЛГУ, 1989. С. 11.

[3] Гражданское процессуальное право : учебник / С. А. Алехина, В. В. Блажеев и др. ; под ред. М. С. Шакарян. М. : Велби ; Проспект, 2004. С. 37.

з об'єкта правового регулювання принципів як специфічних правових приписів[1].

Підкреслюючи значення такої класифікації, можна погодитись із позицією В. В. Комарова, який зазначив, що науково-практичне значення мають систематизація, тлумачення і застосування норм-принципів за правилами, передбаченими для систематизації нормативних актів, у яких фіксуються ці норми, та безпосередній предмет правового регулювання. І тому, так би мовити, двоєдиний підхід, який поєднує характеристику принципів цивільного процесуального права контекстуально з нормативним актом, в якому той чи інший принцип закріплено, та предметом регулювання – порядком організації та здійснення цивільного судочинства, є більш доцільним. Він синтетично відбивається при характеристиці принципів цивільного процесуального права як організаційно-функціональних та функціональних[2]. Оцінюючи таку класифікацію, також можна відзначити, що вона має сумнівне юридичне (практичне) значення та не є комплексною для встановлення насамперед саме системи принципів цивільного судочинства. Запропонована класифікація виходить за рамки цивільного процесуального права, оскільки розглядає відносини, пов'язані з організацією судових органів.

Як свідчить огляд позицій вчених, можливість класифікації принципів судочинства обумовлена їх складністю та взаємопов'язаністю. У результаті пропонується здійснити ***класифікацію за кількома підставами:***

1) залежність від джерел закріплення, що дає змогу виділити принципи, які відображені в міжнародному праві, Конституції держави та в спеціальних актах, що регламентують судоустрій і судочинство;

2) залежність від змісту, в результаті принципи судочинства класифікуються на ті, які характеризують саму судову владу, відображають статус суддівського корпусу, і ті, які визначають правове становище людини;

3) залежність від призначення, принципи судочинства поділяються на ті, що визначають основи судоустрою, та ті, що характеризують судочинство;

---

[1] Цивільний процес України: академічний курс / за ред. С. Я. Фурси. Київ : Вид. Фурса С. Я. : КНТ, 2009. С. 69–70.

[2] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 124.

4) залежність від значущості, що дає можливість поділити принципи судочинства на основні та другорядні[1].

Зазначений підхід до класифікації досить широкий, і, відповідно, невизначеною залишається характеристика самих різновидів принципів судочинства та правове значення, що становить важливий аспект будь-якої класифікації.

Т. Б. Ліпатова пропонує принципи цивільного процесуального права класифікувати на такі групи:

1) що діють на всіх стадіях цивільного судочинства (принцип здійснення правосуддя тільки судом, принцип рівності всіх перед законом і судом, принцип незалежності суддів, принцип державної мови судочинства, принцип гласності судового розгляду та ін.);

2) що діють у декількох стадіях цивільного судочинства (зокрема, у всіх стадіях перегляду діє принцип інстанційності);

3) що діють у певній стадії процесу (наприклад, до принципів, притаманних тільки апеляційній інстанції, належать повторність, заборона направлення справи на новий розгляд, поєднання перевірки законності та обґрунтованості перегляду судового рішення, що не набрало законної сили).

Така класифікація є досить спірною, оскільки не враховує того положення, що дія принципів поширюється на все цивільне судочинство, пронизує весь процес, відповідно, підстав для виділення принципів окремих стадій немає.

Дослідження проблеми класифікації принципів цивільного процесуального права дозволяє стверджувати, що серед науковців не існує єдиної точки зору щодо критеріїв поділу принципів цивільного процесу на окремі групи. Проте всі моделі класифікації принципів, як правильно стверджує О. В. Ісаєнкова, покликані вказати на такі обставини: зв'язок елемента моделі (конкретного принципу права) з іншими її ланками (іншими принципами); особливість окремих елементів (наявність специфічних принципів), за допомогою чого надається своєрідність усій системній сукупності; існування в системі елементів, тотожних тим же елементам в інших модельних системах того ж рівня (загальних принципів), що дозволяють вважати модель, що досліджується, підсистемою систем

[1] Принципи правосуддя, їх сутність і класифікація. URL: http://kasner.kiev.ua/principi-pravosuddja-ih-sutnist-iklasifikacija/ (дата звернення: 24.04.2020).

вищого рівня (системи принципів права і системи відповідної галузі права)[1].

Стислий аналіз наведених класифікацій принципів цивільного судочинства є важливим, бо такі наукові класифікації відіграють важливу роль у пізнанні державно-правових явищ, оскільки є найважливішим засобом теоретичного відтворення об'єкта дослідження. Водночас, сучасний стан наукового пізнання різновидів принципів судочинства має дискусійний характер, не завжди відображає поточний стан практики здійснення судочинства[2]. Деякі класифікації мають бути критично оцінені, бо не мають певного юридичного значення. Тому важко погодитись із думкою О. Є. Суркової, згідно з якою класифікація принципів може здійснюватися за різними підставами, і будь-яка класифікація має право на існування[3].

Приміром, у правовій науці обґрунтовано і ***класифікацію принципів права за способом вираження і закріплення у формах права:*** принципи права бувають «писані» (закріплені у формах права) і «неписані», вироблені, скажімо, органами державної влади, юридичними та фізичними особами у процесі правозастосовної діяльності й підтримувані ними. Таке розуміння різновидів принципів судочинства має спірний характер, що обумовлено неоднозначністю розуміння сутності та змісту принципів судочинства або як системи ідей, поглядів і положень, або як системи нормативно-правових положень, які мають загальнообов'язковий характер.

У загальній теорії права існує класифікація принципів і за способом їх матеріалізації у праві, зокрема:

а) закріплені в нормативно-правових актах шляхом безпосереднього їх формулювання в нормах чи приписах права (текстуальне закріплення);

б) шляхом виведення принципів права зі змісту нормативно-правових актів (змістовне закріплення)[4]. Така класифікація принципів цивільного судочинства має право на існування і в цивільній процесуаль-

[1] Гражданский процесс России : учебник / под ред. М. А. Викут. М. : Юристъ, 2004. С. 41.

[2] Захаров А. Л. Межотраслевые принципы права : дис. … канд. юрид. наук. Саратов, 2005. С. 3–5.

[3] Суркова О. Е. Факторы формирования и реализации принципов права : дис. … канд. юрид. наук. Самара, 2004. С. 5–6.

[4] Потапенко С. В. Система принципів адміністративного процесу України та проблема їх класифікації. *Форум права.* 2010. №2. С. 405. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2010_2_66 (дата звернення: 24.02.2020).

ній науці, оскільки дозволяє звернути увагу на існування та співвідношення двох форм закріплення принципів – шляхом текстуального та змістовного закріплення в цивільному процесуальному законодавстві. Вважаємо, що пріоритетним для законодавця має бути насамперед текстуальне закріплення принципів цивільного судочинства. Такий підхід, безумовно, не зменшує іншого способу вираження принципів цивільного судочинства. Як відзначив С. В. Потапенко, такі принципи більш абстрактні, за їх допомогою можна врегульовувати найбільш загальні суспільні відносини. Вони виражають переважно загальні напрями, тенденції правового регулювання. Проте, за жодних обставин не можна применшувати їх значення. В механізмі правового регулювання вони виступають у діалектичній єдності з принципами, які отримали текстуальне вираження[1].

Д. О. Фурсов пропонує класифікувати принципи цивільного процесу на три групи.

До першої групи входять ті, що становлять фундамент галузі (право на суд і захист порушеного права, баланс приватних і публічних інтересів, рівність учасників спірних відносин перед законом і судом, право на відкритий розгляд справи).

Другу групу становлять ті, що утворюють капітальні перегородки в будівлі правосуддя (мова судочинства, диспозитивність волевиявлення, змагальні засади, безпосередність дослідження доказів, безперервність судового розгляду).

До третьої групи віднесено ті, що змикають контури названої образної будівлі та становлять її дах (верховенство основних прав і права щодо закону, яке прийшло на зміну законності; співробітництво держав у захисті порушеного права)[2]. Як влучно зазначив В. В. Комаров, без сумніву, і така точка зору, попри образність порівнянь, має право на існування, оскільки містить певний зміст[3].

В юридичній науці виокремлюється також підхід, згідно з яким ***принципи судочинства класифікуються на інституційні та дина-***

[1] Потапенко С. В. Система принципів адміністративного процесу України та проблема їх класифікації. *Форум права.* 2010. №2. С. 403–408. С. 406. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2010_2_66 (дата звернення: 24.02.2020).

[2] Фурсов Д. А., Харламов И. В. Теория правосудия в кратком трехтомном изложении по гражданским делам. *Гражданское судопроизводство как форма отправления правосудия.* Т. 2. М. : Статут, 2009. С. 110.

[3] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 118.

мічні, де до перших належать принципи універсальності правосуддя, незалежності суду, заборони на створення надзвичайних судів і трибуналів, принцип участі народу у відправленні правосуддя. Інші принципи, що характеризують здійснення судової діяльності, належать до динамічних[1].

Уявляється, що перспективною з точки зору як науки цивільного процесуального права, так і практичної точки зору, є ***класифікація принципів цивільного судочинства,*** запропонована В. Ю. Мамницьким. Учений пропонує поділяти ***принципи на ті, які випливають із природи судової влади***, та ***ті, які походять із форми здійснення судової влади, тобто функціональні.*** До перших належать принцип незалежності суддів і підкорення їх тільки закону, здійснення правосуддя лише судом, рівність громадян перед законом і судом, доступність судового захисту, законність і змагальність. До функціональних належать диспозитивність і процесуальна рівноправність[2]. Дещо співзвучною є позиція В. В. Комарова, який доходить висновку, що систему принципів цивільного процесуального права становлять ***загальновизнані принципи й норми міжнародного права*** та ***принципи, закріплені у національному законодавстві.*** Загальновизнані норми й принципи як принципи цивільного процесуального права, на відміну від принципів, визначених національним цивільним процесуальним законодавством, відбивають засадничі положення природного права у публічних та приватних відносинах, у тому числі у сфері правосуддя в цивільних справах.

Стосовно загальновизнаних норм і принципів міжнародного права, то вони як фундаментальні, вихідні, основоположні норми природного права визначають глибинні, сутнісні модуси правового регулювання цивільних процесуальних відносин при здійсненні правосуддя у цивільних справах. Ці принципи є загальними принципами права, і за своєю природою є формою природного права. Що стосується принципів цивільного процесуального права, визначених національним процесуальним законодавством, то вони є основоположними в аспекті механізму правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин, зокрема, визначають систему юридичних і процесуальних

[1] Безнасюк А. С. Судебная власть : учеб. для вузов. М. : Закон и право ; ЮНИТИ-ДАНА, 1999. С. 302.

[2] Мамницький В. Ю. Принцип змагальності у цивільному судочинстві : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 1995. С. 8.

засобів правового регулювання процесуальних правовідносин, тобто догму права[1].

Заслуговує також на увагу позиція О. С. Гусак, яка, залежно від змісту, вважає за можливе поділити принципи судочинства на:

– інституціональні принципи, змістом яких є загальні засади функціонування судочинства, що мають міжгалузевий універсальний характер. Наприклад, принцип законності як фундаментальний принцип судочинства, що поширюється на всі різновиди судочинства та визначає загальні засади функціонування судочинства як правового явища;

– функціональні принципи, що характеризують механізм здійснення судочинства, який має процесуальний характер і націлений на досягнення юридично значущого результату. Наприклад, принцип забезпечення апеляційного і касаційного оскарження судових рішень у цивільному судочинстві, що передбачає наявність правових механізмів оскарження судових рішень;

– організаційні принципи, тобто система принципів, які виконують допоміжну роль у забезпеченні судочинства. Наприклад, принцип мови судочинства, який має міжгалузевий характер, безпосередньо не стосується змісту та процесу судочинства, проте забезпечує єдиний підхід до його мовної фіксації[2]. Даний підхід заслуговує на увагу, але має бути критично оцінений через виділення авторкою організаційних принципів, які виконують допоміжну роль у забезпеченні судочинства. Вважаємо, що всі принципи є важливими, і неможливо говорити про те, що якісь принципи виконують допоміжну чи другорядну роль.

Важливою для обґрунтування своєї позиції з проблеми класифікації принципів цивільного процесуального права також є положення, які висловлені в юридичній літературі О. А. Мілієнко. Вчена стосовно класифікації принципів адміністративного судочинства припускає, що іншим критерієм класифікації принципів адміністративного судочинства може бути допустимість їх обмеження. Абсолютними (такими, що не допускають обмежень) принципами є верховенство права, законність, правова визначеність, передбачуване та гнучке застосування законодавства (передбачуваність застосування законодавства та недопустимість надмірного формалізму), єдність судової практики, незалежність та не-

[1] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 118.

[2] Гусак О. С. Принципи судочинства в системі принципів права: теоретико-правові аспекти : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2017. С. 24.

упередженість суддів, рівність, диспозитивність, офіційне з'ясування всіх обставин справи, обґрунтованість судових рішень, розгляд справи у розумний строк. Відповідно, не є абсолютними (можуть бути обмежені) такі принципи: забезпечення апеляційного та касаційного оскарження, доступність правосуддя (вимогами до звернень, строками звернень та процесуальних дій, судовим збором тощо), змагальність, диспозитивність, гласність і відкритість судового процесу[1].

Окрім наведеного вище, принципи адміністративного судочинства, як переконує О. А. Мілієнко, можна класифікувати залежно від наслідків їх порушення на:

1) принципи, порушення яких є безумовною підставою для скасування судового рішення (верховенство права, законність, незалежність та неупередженість суддів, правова визначеність, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження, передбачуване та гнучке застосування законодавства (передбачуваність застосування законодавства та недопустимість надмірного формалізму), доступність правосуддя, рівність, змагальність, диспозитивність, офіційне з'ясування всіх обставин справи, обґрунтованість судових рішень));

2) принципи, порушення яких тягне за собою скасування судового рішення за певних обставин (єдність судової практики, гласність і відкритість судового процесу);

3) принципи, порушення яких не може бути підставою для скасування судового рішення (розгляд справи у розумний строк, процесуальна економія)[2].

Як вбачається з наведених позицій О. А. Мілієнко, існують низка спірних питань з приводу самого наповнення відповідних груп певними принципами, але підхід до можливої класифікації є слушним і заслуговує на увагу, особливо, зважаючи на практичну складову.

В юридичній літературі зазначається, що національні процесуальні законодавства різних держав є доволі різними, але все ж таки можливо визначити незмінні компоненти судового процесу, котрі, поряд із предметом захисту, характеризують правосудні засади судової діяльності та судової форми захисту[3]. При цьому ця недостатньо дослідже-

[1] Мілієнко О. А. Принципи адміністративного судочинства та їх класифікація. *Право і суспільство.* 2016. №2. С. 137.

[2] Там само.

[3] Решетников Ф. М. Правовые системы стран мира : справочник. М. : Юрид. лит., 1993. С. 97.

на проблема справедливо пов'язується з наявним у законодавстві низки держав терміном «належна правова процедура»[1]. Вважаю, що перспективним для подальших наукових досліджень є поділ принципів на основоположні (фундаментальні) принципи цивільного судочинства та «інші» принципи цивільного судочинства[2]. Як зазначають К. ван Реє (*C. H. (Remko*) *van Rhee*) та Р. Веркерк (*R. Verkerk*), основоположні (фундаментальні) принципи цивільного судочинства слід розглядати як певні міжнародно-правові стандарти, які випливають із самої природи судової влади (незалежності суддів і підкорення їх тільки законові, гласності та ін.). Якщо порушуються основоположні (фундаментальні) принципи цивільного судочинства, то неможливо говорити взагалі про справедливе правосуддя. «Інші» принципи цивільного судочинства (поєднання колегіальності та одноособовості при розгляді цивільних справ, національна мова судочинства та ін.) не є фундаментальними, а їх закріплення часто залежить від національних традицій, фінансових можливостей держави тощо. Якщо вони ігноруються, справедливість судового розгляду порушується, але не такою мірою, як при порушенні фундаментальних принципів[3]. Уважаю, що сам підхід, який виділяє дві підсистеми принципів цивільного судочинства, є перспективним для розвитку доктрини принципів цивільного судочинства та їх системи.

Як слушно зазначає В. В. Комаров, можна апріорі стверджувати, що в цілому дві групи принципів цивільного процесуального права в ***контексті лібертарного підходу*** мають співвідноситися як ***загальне*** та ***специфічне.*** Втім принципи цивільного процесуального права, які закріплені в національному законодавстві, можуть у змістовно-регулятивному значенні й не збігатися, виходячи зі специфіки, національної самобутності та традицій правового регулювання у цій сфері. Такий стан речей, на перший погляд, призводить до асинхронності загальних принципів міжнародного права та принципів, закріплених у національних правових системах. Разом з тим така асинхронність (умовна асинх-

[1] Удальцова И. В. Проблема судебного признания гражданина ограниченно дееспособным или недееспособным. Харьков : Нац. юрид. акад. Украины, 1999. С. 12.

[2] Кройтор В. А. Использование метода системного анализа при исследовании проблем классификации принципов гражданского процессуального права. *Методология исследования проблем цивилистики* : сб. ст., посвящ. памяти проф. А. А. Пушкина ; под ред. Ю. М. Жорнокуя и С. А. Слипченко. Харьков : Право, 2017. С. 347.

[3] Rhee C. H., van, Verkerk R., 'Civil Procedure', in: J. M. Smits (ed.), Elgar Encyclopedia of Comparative Law, Cheltenham etc., 2006. P. 120–134 (дата звернення: 24.02.2020).

ронність) не приводить до їх абсолютного протистояння. На погляд ученого, саме ця асинхронність є наслідком і відбиттям глибокої закономірності процесуального регулювання – розуміння концептуальної єдності у правозастосовній діяльності судів закону та права, обов'язку суду застосовувати закон по праву та справедливо з точки зору достатності процесуальних гарантій розгляду судових справ[1].

Таким чином, ***систему принципів цивільного судочинства можемо визначити як єдину, нерозривну, впорядковану сукупність взаємопов'язаних принципів цивільного судочинства, закріплену нормами чинного законодавства.***

Уважаємо, що найбільш актуальною як для теорії, так і для практики може бути класифікація принципів цивільного судочинства за двома групами (підсистемами):

1) основоположні принципи цивільного судочинства. Принципи цієї підсистеми принципів цивільного судочинства («основоположні») є загальноправовими, характерними для права в цілому, але, безумовно, мають певні особливості прояву в цивільному судочинстві України;

2) принципи цивільного судочинства України, які підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах.

При цьому здається дуже важливим, що таке бачення системи принципів цивільного процесуального права відбиває суть філософсько-правової проблеми функцій права як нормативно-цілісної правової системи[2]. Такі висновки певним чином ґрунтуються, зокрема, не лише на перевагах позитивного права й догми права як такої, а й на загальних принципах права, які в силу своєї умовної асинхронності й акумуляції в собі власне правового змісту і загальних правових цінностей мають глибокий правовий зміст – пріоритет прав людини, верховенство права, тобто сутнісний модус права. А це означає, що в механізмі судочинства з точки зору правозастосування загальновизнані принципи й норми міжнародного права як принципи цивільного процесуального права мають субсидіарний характер[3].

---

[1] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 118–119.

[2] Див.: Алексеев С. С. Философия права. М. : НОРМА, 1977. С. 31.

[3] Курс цивільного процесу : підруч. / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 119.

Як і будь-яка система, система принципів цивільного судочинства є динамічною системою, яка має властивість до змін. Як слушно зауважує О. Ф. Воронов, під впливом зміни суспільних відносин і модифікації галузі права класифікація принципів цивільного процесуального права трансформується: сутність і роль деяких принципів коригується, змінюється їх склад, розширюється зміст і поглиблюється сфера застосування окремих принципів, зміцнюються гарантії їх реалізації[1].

Формулюючи своє ставлення до тієї чи іншої класифікації, слід погодитись із позицією В. В. Комарова, який зауважив, що сама по собі класифікація має відносно самостійне значення, і різні види класифікацій мають право на існування лише в певному прикладному значенні[2]. Вважаємо, що доцільною є така класифікація принципів цивільного судочинства, яка б мала не тільки теоретичне, а й практичне спрямування, тобто надавала б можливості практичного її застосування.

Саме задля цілей виокремлення практичного значення вищезазначеної класифікації може бути розвинуто висловлені вище позиції К. ван Реє (*C. H. (Remko) van Rhee*), Р. Веркерк (*R. Verkerk*) та О. А. Мілієнко. Тобто поділ принципів цивільного судочинства на дві підсистеми: основоположні принципи цивільного судочинства та принципи цивільного судочинства України, які підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах, дозволяє підкреслити саме практичну складову такої класифікації. Принципи, які можуть бути включені до групи основоположних принципів цивільного судочинства, можливо характеризувати як абсолютні, тобто такі, що не допускають обмеження. Відповідно, порушення яких має бути безумовною підставою для скасування судового рішення. Що стосується групи принципів цивільного судочинства України, які підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах, то, вважаємо, вони не є абсолютними, тобто можуть бути обмежені. Відповідно, порушення яких може тягнути за собою скасування судового рішення. Більш докладно про принципи цих двох груп (підсистем) розглянуто в розд. 5 цього монографічного дослідження.

[1] Воронов А. Ф. Эволюция функциональных принципов гражданского процесса: дис. … д-ра юрид. наук. 12.00.15. / Рос. акад. правосудия. М., 2009. 500 с.

[2] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 123–124.

4.2. Сутність системи принципів цивільного судочинства

Соціальне призначення права – бути регулятором суспільних відносин, які лежать в основі системності права. Ця теза змушує говорити про системність права як про універсальну категорію юриспруденції. Розуміння системності права важливе не тільки для вітчизняної юридичної науки, воно необхідне і для досліджень зарубіжних вчених; на основі системних характеристик права вибудовуються й порівняльно-правові дослідження. Системність права має важливе гносеологічне і практичне значення[1]. Відзначаючи системність права, важливо вказати на особливу роль у такій системі принципів права. С. С. Алексєєв зауважував, що «право – це сукупність створюваних і охоронюваних державою норм, але не випадкове, не хаотичне нагромадження їх, а узгоджена та взаємозалежна система, в якій норми вибудовуються, групуються в певному порядку на основі загальних принципів. Право постає перед нами як складне системне ієрархічне утворення, що існує на основі процесів інтеграції та диференціації[2].

У науці цивільного процесуального права однією з найбільш недосліджених і суперечливих є проблема визначення сутності системи принципів цивільного судочинства. Відзначаючи потенціал визначення сутності системи принципів цивільного судочинства, який дозволяє розв'язати значну кількість проблем у науці та судовій практиці, А. С. Федіна зазначає: «Пізнавальні функції категорії "система" величезні. Що стосується дослідження системи принципів цивільного процесуального права, вона виступає як об'єкт дослідження, водночас деталізуючи процес мислення. Відповідно, процес пізнання системи принципів, з одного боку, свідомо повинен слідувати пізнанням законів розвитку систем, з іншого боку, дослідження цієї системи має становити планомірну цілеспрямовану діяльність, спрямовану на всебічне її пізнання»[3]. Н. О. Чечина вважає, що уявлення про систему принципів

[1] Воронин М. В. Основания и проявления системности права : монография. М. : Юрлитинформ, 2016. С. 3.

[2] Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. М., 1999. С. 59.

[3] Федина А. С. Методологические условия исследования системы принципов гражданского процессуального права. *Арбитражный и гражданский процесс.* 2011. №4. С. 2–5.

цивільного процесуального права відіграє чи не найважливішу роль у вченні про принципи цивільного судочинства, оскільки розгляд будь-якого з принципів у відриві від усіх інших, від системи в цілому, без виявлення його місця в ній не дозволить зрозуміти справжнє значення принципу та його ролі в урегулюванні суспільних відносин. Виключення із системи певного принципу безпосередньо впливає як на зміст кожного з інших принципів, так і на їх взаємодію. В ізоляції принцип не може відігравати ні негативної, ні позитивної ролі, оскільки один принцип не може визначати характеру процесуального права. Отже, розуміння системи принципів у цілому дозволяє виявити мету й спрямованість кожного з принципів, що входять до системи[1].

Мета дослідження в цьому підрозділі – визначитись із оптимально функціонуючою системою принципів цивільного процесуального права, накреслити перспективні напрями її розвитку (трансформації) відповідно до сучасних вимог побудови ефективно діючої системи цивільного судочинства.

Досягнення зазначеної мети планується через ***виконання таких завдань:***

– установити стан доктринальної розробки вчення про систему принципів цивільного судочинства;

– визначити поняття системи принципів цивільного судочинства;

– визначити характерні ознаки системи принципів цивільного судочинства;

– визначити головні аспекти співвідношення та взаємодії елементів системи принципів цивільного судочинства.

Як уже зазначалося, з'ясування особливостей ***системи принципів цивільного судочинства та, відповідно, проблем трансформації цієї системи,*** неможливе без застосування основного інструментарію методології юридичної науки[2]. Вважаємо, що це дослідження має ґрунтуватися перш за все на такому методі наукового дослідження, який широко застосовується в науці цивільного процесуального права, – ***методі системного аналізу,*** про що вже докладно зазначалося в підрозділі 1.2 цього дослідження.

[1] Чечина Н. А. Принципы советского гражданского процессуального права и их нормативное закрепление. *Правоведение.*1960. №3. С. 79–80.

[2] Кройтор В. А. Использование метода системного анализа при исследовании проблем классификации принципов гражданского процессуального права. *Методология исследования проблем цивилистики* : сб. ст., посвящ. памяти проф. А. А. Пушкина / под ред. Ю. М. Жорнокуя и С. А. Слипченко. Харьков : Право, 2017. С. 333.

Насамперед вважаємо за необхідне зупинитися на стані доктринальної розробки вчення про систему принципів цивільного судочинства. Дослідженню різноманітних аспектів вчення про систему принципів цивільного судочинства присвячено наукові праці багатьох учених, зокрема, А. В. Андрушка[1], В. С. Букіної[2], В. В. Комарова[3], А. П. Томіної[4], А. С. Федіної[5] та ін. Наукові здобутки вказаних авторів є важливими для дослідження цієї проблеми. Водночас виникнення низки проблем правового забезпечення підвищення ефективності цивільного судочинства в сучасних умовах викликають необхідність переосмислення наявної системи принципів цивільного судочинства, уточнення окремих її змістовних компонент і структурних характеристик.

Стосовно недостатності наукових досліджень системи принципів цивільного судочинства неодноразово висловлювалися науковці. Разом з цим, «подальший розвиток системного дослідження про систему принципів цивільного процесуального права багато в чому залежить від глибокого та всебічного освоєння, осмислення всіх попередніх робіт у цьому напрямі. У цьому полягає методологічна функція системного методу дослідження як найбільш загального засобу пізнання»[6]. У науковій літературі відсутня єдність поглядів щодо поняття системи принципів, немає опису статичної та динамічної структури системи, не досліджені складні процеси, які відбуваються всередині системи при взаємодії принципів, не вирішено питання про місце й роль кожного з принципів у рамках їх загальної системи, не розв'язано багато проблемних питань, які пов'язані з недоліками

[1] Андрушко А. В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України : монографія. Харків : Консум, 2006. 172 с.

[2] Букина В. С. Принципы советского гражданского процессуального права (теоретические вопросы понятия и системы) : дис. … канд. юрид. наук. Л., 1975. 167 с.

[3] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Х. : Право, 2011. 1352 с.; Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : монографія / В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, В. В. Баранкова та ін. ; за заг. ред. В. В. Комарова. Харків : Харків юрид., 2008. 928 с.

[4] Томина А. П. Система принципов гражданского процессуального права: критерии определения. *Труды Оренбургского института (филиала) Московской государственной юридической академии.* 2014. №22. С. 55–64.

[5] Федина А. С. Методологические условия исследования системы принципов гражданского процессуального права. *Арбитражный и гражданский процесс.* 2011. №4. С. 2–5.

[6] Там само.

реалізації вимог системи принципів на різних стадіях цивільного процесу[1].

Дійсно, аналіз юридичної літератури дозволяє зробити висновок, що ***питання про визначення поняття системи принципів цивільного процесуального права є дискусійним***. Так, А. В. Андрушко систему принципів цивільного процесуального права визначає як цілісність та єдність її взаємопов'язаних елементів-принципів, які, розвиваючись, взаємодіють із правовим середовищем[2]. На думку М. С. Шакарян, система принципів цивільного процесуального права є певним цілісним утворенням, при цьому кожен з принципів послідовно розкриває зміст галузі права в цілому. Система принципів галузі права не є довільним їх набором, арифметичною сумою, а являє собою єдине ціле, якісно нове утворення, що отримало свої властивості в результаті органічного об'єднання клітинок-ланок[3]. А. О. Ференс-Сороцький і Н. О. Чечина визначають систему принципів цивільного процесуального права як зв'язок принципів за змістом, їх взаємообумовленість і взаємодію. Практично система принципів означає, що будь-який окремо взятий принцип є частиною, ланкою, самостійною клітиною їх єдиної структури, кожен принцип є самостійним, але не автономним, тобто він не може існувати та діяти у відриві від системи; принцип може бути включений до системи за умови внутрішнього зв'язку з іншими принципами[4].

Т. Б. Ліпатова вважає, що під системою принципів цивільного процесуального права здобувач розуміє взаємопов'язану та взаємообумовлену сукупність нормативно-керівних засад цивільного процесуального права, що визначають сутність і побудову стадій і видів цивільного судочинства, інститутів цивільного процесуального права, що випливають із виконання поставлених перед цивільним судочинством цілей і завдань і одночасно забезпечують їх. Сукупність принципів цивільного процесуального права в їх тісному взаємозв'язку та взаємозалеж-

[1] Тимченко Г. П. Структура і функції вчення про систему принципів цивільного процесу. *Держава і право.* 2007. Вип. 36. С. 312.

[2] Андрушко А. В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України : монографія. Харків : Консум, 2006. С. 21.

[3] Гражданское процессуальное право : учебник / С. А. Алехина, В. В. Блажеев и др. ; под ред. М. С. Шакарян. М. : Велби ; Проспект, 2004. С. 37.

[4] Гражданский процесс : учебник / под ред. В. А. Мусина, Н. А. Чечиной, Д. М. Чечота. Изд. 3-е, перераб. и доп. М. : ПБОЮЛ Гриженко, 2001. С. 22.

ності утворює систему принципів цивільного процесуального права, вважає А. О. Власов[1].

Дослідниця проблем трудового права О. Я. Лаврів, пропонуючи поняття системи принципів, ототожнює її з класифікацією[2]. Наявна підміна системи принципів їх класифікацією (систематизацією)[3]. Такий підхід видається дещо звуженим, хоча зв'язок між системою і класифікацією, безперечно, є. Система як сукупність взаємопов'язаних елементів (принципів) розкривається, зокрема, і через класифікацію, тобто зведення принципів в окремі групи за певною ознакою. Як правильно відзначив М. К. Треушніков, система – це не класифікація за визначеними ознаками за групами, а порядок розташування взаємозалежних частин. Обумовленість розташування частин у системі свідчить про сукупності їх як частини цілого[4].

Потреби сучасного правового розвитку вимагають вивчення питань системних зв'язків у праві з урахуванням сучасних соціально-правових тенденцій. Необхідність розробки теоретичних начал підстав і проявів системності принципів цивільного судочинства викликана необхідністю вдосконалення як галузевого правового регулювання, так і механізму правового регулювання в цілому.

Вважаємо, що питання про поняття системи принципів цивільного процесуального права має бути розглянуто насамперед з точки зору сучасних досягнень науки філософії права, зокрема, теорії систем і теорії права. ***Визначаючи поняття системи принципів цивільного процесуального права,*** слід перш за все дати ***визначення системі як філософській категорії.*** Проте слід зазначити, що єдиного розуміння системи у філософії до цього часу не вироблено[5]. Класичним прийнято вважати визначення основоположника загальної теорії систем Лоран Берталанфі, який розглядав її як комплекс взаємодіючих елементів[6].

[1] Власов А. А. Гражданское процессуальное право : учебник. М. : Велби, 2003. С. 22.

[2] Лаврів О. Я. Система принципів трудового права України : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2007. С. 9.

[3] Томина А. П. Система принципов гражданского процессуального права: критерии определения. *Труды Оренбургского института (филиала) Московской государственной юридической академии.* 2014. № 22. С. 55–64.

[4] Советский гражданский процесс / под ред. М. К. Треушникова. М. : Изд-во МГУ, 1989. С. 24.

[5] Агошкова Е. Б., Ахлибининский Б. В. Эволюция понятия системы. *Вопросы философии*. 1998. № 7. С. 170.

[6] Алексеев П. В., Панин А. В. Философия. М., 1999. С. 384.

Система розглядається як ціле, складене з частин, сукупність пов'язаних елементів, цілісність[1] (система – від грец. *systema* – складене з частин, з'єднане). У науці є й більш розгорнуті визначення. Скажімо, багато вчених зазначають, що система – категорія, яка визначає об'єкт, організований як цілісне, в якому енергія зв'язків між елементами системи перевищує енергію їх зв'язків з елементами інших систем, і задає онтологічне ядро системного підходу. Характеризуючи систему як таку в найзагальнішому плані, традиційно говорять про єдність і цілісність пов'язаних між собою елементів[2]. Систему розуміють також як множинність елементів, що перебувають у взаємовідносинах та взаємозв'язках, формуючи певну цілісність і єдність[3]. На думку С. Д. Цаліна, система – сукупність взаємопов'язаних елементів деякого цілого, розташованих у певному порядку. Системи бувають матеріальними та ідеальними, наприклад, система ідеальних часток і система принципів, що лежать в основі якоїсь теорії, відповідно системи будуються генетично або аксіоматично[4]. М. М. Амосов слушно стверджував, що всі об'єкти у світі взаємопов'язані, проте ступінь міцності цих зв'язків є різним. Система – це просторова структура, яка складається з декількох об'єднаних внутрішніми силами об'єктів настільки сильно, що постає як єдине ціле і протиставляється всім іншим об'єктам. Структура зрілості системи умовно визначається залежністю цих елементів один від одного: скільки часу вони можуть існувати самостійно. На думку мислителя, елементи системи також можна вважати системами простіших утворень[5]. Таким чином, кожна система є сукупністю взаємопов'язаних елементів, які взаємодіють між собою з метою досягнення певних цілей. Відповідно системи мають свої властивості, які не характерні для елементів, що її утворюють.

До головних методологічних принципів вивчення правової системи належить системний підхід, який розглядає явища в їх взаємозв'язку,

[1] Філософія права : навч. посіб. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський та ін. ; за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. Київ : Юрінком Інтер, 2000. С. 68.

[2] Социология: Энциклопедия / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др. Минск : Книж. Дом, 2003. С. 875.

[3] Советский энциклопедический словарь / отв. ред. А. И. Комаров. М. : Знание, 1984. С. 1209.

[4] Цалін С. Д. Логічний словник-довідник. 5-те вид., випр. і допов. Харків : Факт, 2008. С. 295.

[5] Амосов Н. М. Моделирование мышления и психики. Киев : Наук. думка, 1979. С. 30–32.

як цілісний набір чи комплекс. Мета або результат, якого досягає система, є системоутворювальним елементом. Системний підхід – методологічний напрям у науці, основне завдання якого полягає в розробці методів дослідження і конструюванні складно організованих об'єктів – систем різних типів і класів[1].

Відповідно у ***філософському розумінні системний підхід – це сукупність загальнонаукових методологічних принципів (вимог), в основі яких лежить розгляд об'єктів як систем.*** До цих вимог належать:

1) виявлення залежності кожного елементу від його місця і функцій у системі з урахуванням того, що властивості цілого не можна звести до суми властивостей його елементів;

2) аналіз того, наскільки поведінка системи зумовлена як особливостями її окремих елементів, так і властивостями її структури;

3) дослідження механізму взаємодії системи та середовища;

4) вивчення характеру ієрархічності, що притаманний цій системі;

5) забезпечення всебічного багатоаспектного опису системи;

6) розгляд системи як динамічної цілісності, що розвивається[2].

Одним із центральних понять системного підходу, що відіграє важливу методологічну роль у пізнанні складно організованих об'єктів, є поняття системних зв'язків. У межах теорії систем під системним зв'язком розуміють будь-яке відношення, що існує між компонентами системи або між ними та оточуючим систему середовищем[3].

На думку Н. О. Чечиної, «системність процесуальних відносин, їх залежність одна від одної, обумовленість виникнення одного іншим, як і неможливість відокремленого існування, є характерною рисою, специфічною для цивільних процесуальних правовідносин»[4]. Т. В. Сахнова відзначає, що системність є однією з найбільш загальних і очевидних ознак цивільного процесу[5]. В. І. Тертишніков зазначає, що важливою особливістю цивільних процесуальних правовід-

[1] Желібо Є. П., Заверуха Н. М., Зацарний В. В. Безпека життєдіяльності : навч. посіб. Київ : Каравела, 2003. С. 28.

[2] Философия : учеб. [для высш. учеб. зав.] / В. Кохановский, В. Яковлев. Ростов н/Д. : Феникс, 1995. С. 501.

[3] Шундиков К. В. Системные связи в правовой жизни общества. *Правовая политика и правовая жизнь*. 2009. №3. С. 34.

[4] Чечина Н. А. Гражданские процессуальные отношения. *Избранные труды по гражданскому процессу.* СПб., 2004. С. 74.

[5] Сахнова Т. В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. М., 2008. С. 50.

носин є їх системність. Усі вони виникають, розвиваються та припиняються в суворій, визначеній законом послідовності. Не можуть, скажімо, виникнути правовідносини з підготовки справи до судового розгляду до виникнення правовідносин із відкриття провадження у справі[1].

Як доречно зазначається в правовій літературі, у правових і в тому числі в цивільних процесуальних дослідженнях, системний аналіз не є самоціллю. Він служить досягненню єдиного несуперечливого знання, створенню логічно завершеного уявлення про досліджуваний об'єкт, виявленню загальних закономірностей його структури та динамічного стану[2].

Важливим для нашого дослідження також є положення, позначене М. В. Вороніним, щодо системності в праві, яка буквально пронизує всю правову матерію. «Система принципів права» – досить усталена в юридичній науці правова конструкція, і саме їй властива «системність принципів права», що дає можливість створювати нові системи в правовому просторі, бути породжувальною властивістю системних зв'язків у системі права. Питання про принципи права вимагає окремого розгляду, бо принципи права не просто виступають як прояв системності права (система принципів права), а є її підставою[3].

Розуміння перспектив пізнання системності принципів цивільного процесу невіддільне від розуміння перспектив системного підходу в цивільному процесуальному праві. Варто звернути увагу на функціональні можливості системного підходу, що являє собою методологічний напрям наукового пізнання. Як було зазначено в підрозд. 1.2 цього дослідження, системний підхід дозволяє по-новому підійти до вивчення структури принципів цивільного судочинства, зв'язків у ній, виявити проблему інтеграції окремих складових, розкрити взаємозв'язки між різними частинами системи.

Достатньо комплексно до питання системи принципів цивільного процесуального права підійшла у своїх дослідженнях А. С. Федіна, яка вважає, що для глибокого пізнання системи принципів цивільного процесуального права необхідно розрізняти такі поняття, як

[1] Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : монографія / В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, В. В. Баранкова та ін. ; за заг. ред. В. В. Комарова. Харків : Харків юрид., 2008. С. 43.

[2] Тиунова Л. Б. О понятии правовой системы. *Правоведение.*1993. №1. С. 23.

[3] Воронин М. В. Основания и проявления системности права : монография. М. : Юрлитинформ, 2016. С. 26.

«система», «ціле», «організація та структура», котрі характеризують її різні властивості, сторони[1]. Далі А. С. Федіна зазначає: «Говорити про систему принципів цивільного процесуального права належить як про відмежовану взаємодіючу безліч елементів. Словом "відмежований" ми виділяємо конкретність певної сукупності принципів цивільного процесуального права. Застосування категорії "система" до сукупності принципів цивільного процесуального права дозволяє відобразити наявність деяких конкретних, особливих зв'язків між ними як взаємодіючими елементами»[2]. Будь-яка система характеризується наявністю структурних елементів. Елемент системи – мінімальний її компонент, що зберігає властиві цій системі ознаки, сукупність яких прямо або опосередковано формує систему[3]. За визначенням Аристотеля, елемент – це «те основне у складі речі, з чого річ складається, причому <само> воно не ділиться <далі> за видами…»[4]. Систему становить певна множинність елементів, і, відповідно, в цьому випадку ***елементами виступають принципи цивільного судочинства.*** Тобто принципи цивільного судочинства є елементами системи і поза цією системою не існують. Як відзначив В. І. Козьяков, прийомом юридичної техніки, що застосований під час сучасної уніфікації судочинства різних юрисдикцій, є закріплення системи принципів у статтях КАС, ЦПК і ГПК України. ***Кожен із принципів, закріплених у конкретних положеннях процесуального законодавства, має системоутворювальний характер, тому визначення його змісту не може бути встановлено за допомогою окремо взятої процесуальної норми (хоч якою б об'ємною вона не була), а можливе лише з урахуванням їх сукупності,*** де принципи судочинства постають як найзагальніші, гранично абстрактні положення й вимоги, які не спрямовані на безпосереднє правове регулювання відповідних процесуальних відносин[5]. Відповідно,

[1] Федина А. С. Методологические условия исследования системы принципов гражданского процессуального права. *Арбитражный и гражданский процесс.* 2011. №4. С. 2–5.

[2] Там само.

[3] Кузьмин А. В. Юридическая деятельность. СПб., 1998. С. 143.

[4] Аристотель. Метафизика. *Сочинения* : в 4 т. М. : Мысль, 1975. Т. 1. С. 81.

[5] Козьяков І. М. Реалізація стандартів справедливого правосуддя в модернізованому процесуальному законодавстві України. *Міжнародні стандарти справедливого правосуддя та їх імплементація в українське законодавство*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка (17 груд. 2018 р., м. Київ). Київ : Алерта, 2018. С. 273.

формулюючи поняття системи принципів цивільного судочинства, маємо зазначати ***про ознаку поняття – відокремлену сукупність принципів цивільного судочинства.***

За А. С. Федіною, «конкретна система може бути в стадії організації або дезорганізації, в організованому або неорганізованому стані. Значить, ***«організація» характеризує стан системи***. Стосовно системи принципів цивільного процесуального права ця категорія ***показує високий ступінь упорядкованості її елементів – принципів цивільного процесуального права, їх взаємозв'язку в системі***. Організація передбачається не будь-яка, а насамперед така, що підпорядковує елементи, їх рух до єдиної мети»[1]. Принципи цивільного судочинства являють собою правосистемне утворення. Усі вони стабілізують систему цивільного процесуального права, мають однакове системоутворююче значення.

Частина 1 ст. 2 ЦПК України визначає мету й завдання цивільного судочинства і тому є визначальною для розуміння сутності всіх наступних статей ЦПК України, і, відповідно, поширюється й на приписи щодо принципів цивільного процесуального права. Метою цивільного судочинства є захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод або інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Цією метою обумовлюються і завдання цивільного судочинства, якими є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ[2].

Коли йдеться про ступінь організованості системи, то це стосується тільки ***цілісних систем.*** Цілісність у працях Б. К. Лебєдєва трактується так: «Цілісність – це якість системи»[3]. «Система» й «цілісність» – поняття близькі та взаємопроникні. Система може бути цілісною або сумативною[4]. Цілісна система – це сукупність елементів, взаємодія яких утворює нові якості, не притаманні раніше системі. Цілісність виступає як властивість системи, що активно впливає на компоненти,

[1] Федина А. С. Методологические условия исследования системы принципов гражданского процессуального права. *Арбитражный и гражданский процесс.* 2011. №4. С. 2–5.

[2] Кройтор В. А. Коментар гл. 1 (статті 1–18). *Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар* / за заг. ред. М. М. Ясинка. Київ : Алерта, 2018. С. 5.

[3] Лебедев Б. К. Социальная структура социалистических обществ и всестороннее развитие личности. М. : Наука, 1983. С. 12.

[4] Сумативна структура (не система) не утворює нових якостей і властивостей, зв'язки між її елементами не мають функціонального значення.

з яких вона утворена. «Цілісність у системі виявляється у вигляді інтегративності, яка несе в собі узагальнюючу функцію і є показником цілісності системи»[1]. «Система – це цілісна сукупність елементів, в якій всі елементи настільки тісно пов'язані один з одним, що виступають стосовно навколишніх умов і інших систем як одне ціле»[2]. Цілісність є ключовим фактором (істотною умовою) при визначенні системи і системи в правових утвореннях зокрема. Аналіз правової цілісності (цілого у правовій площині) дає наступні знання, необхідні для розуміння підстав системності права[3]. Система принципів цивільного судочинства є цілісною системою та відповідає її вимогам; елементи системи принципів об'єднуються не механічно, а включаються до неї та набувають якостей, які не були властиві їм окремо.

«Якщо у визначенні системи як відокремленої взаємопов'язаної множини ми відволікаємося від характеру зв'язків між елементами, то поняття ***«структура»*** дозволяє розкрити більш глибокий зміст системи»[4]. За українською версією Вікіпедії, ***структу́ра*** (лат. *structūra*, англ. *structure*, рос. *структура*, нім. *Struktur*) – ***це характеристика складу та просторова картина складу об'єкта, взаєморозміщення елементів, певний функціональний взаємозв'язок складових частин об'єкта, внутрішня будова***[5]. Т. В. Кашаніна у своїй монографії «Структура права» використовує таке розуміння структури: «…це організація зв'язків і відносин між підсистемами та елементами системи, а також власне склад цих підсистем і елементів, кожному з яких відповідає певна функція»[6]. А. М. Авер'янов підкреслює, що «структура» в прямому розумінні цього слова – це побудова системи, і поза системою не існує[7]. Дослідження системності вимагає розкриття

[1] Данюшенков В. С. О целостности в научном познании. *Вестник Вятского государственного университета.* 2009. №4. С. 12.

[2] Спиркин А. Г. Основы философии : учеб. пособие. М. : Политиздат, 1988. С. 161.

[3] Воронин М. В. Основания и проявления системности права : монография. М. : Юрлитинформ, 2016. С. 23.

[4] Федина А. С. Методологические условия исследования системы принципов гражданского процессуального права. *Арбитражный и гражданский процесс.* 2011. №4. С. 2–5.

[5] Вікіпедія. Вільна енциклопедія: URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0 (дата звернення: 24.02.2020).

[6] Кашанина Т. В. Структура права. М. : Проспект, 2013. С. 154.

[7] Аверьянов А. Н. Система: философская категория и реальность. М. : Мысль, 1976. С. 37.

структури системи принципів цивільного судочинства, тобто мережі зв'язків між елементами. У цьому є дві істотні перспективи пізнання системності принципів цивільного судочинства: використання структурного підходу та розкриття нових системних зв'язків у правовій дійсності. Відповідно, ***якщо ми говоримо про побудову системи принципів цивільного судочинства та маємо на увазі певну кількість принципів цивільного судочинства, їх просторове розташування в певній системі та характер зв'язку між ними, маємо зазначити, що системний підхід у правовому дослідженні як загальний принцип пізнання правових систем передбачає виділення не тільки елементів системи, а й основних підсистем системи.***

Стосовно дискусії з приводу ***визначення самої кількості принципів*** цивільного судочинства, то це питання вже було частково розглянуто в підрозд. 3.1 цього дослідження. Важливо відзначити, що дискусії з цього приводу в науці цивільного процесуального права не вщухають. Фактично кожен вчений-процесуаліст, який досліджував це питання, висловлював своє авторське бачення складу принципів цивільного процесуального права. Як зауважував А. М. Авер'янов, «структура» є поняттям як об'єктивної, так і суб'єктивної діалектики[1].

Щодо ***просторового розташування*** слід зазначити, що це питання у правовій науці залишається фактично не дослідженим. Тому є потреба звернення до напрацювань суміжних галузей права. Так, В. Д. Сорокін, характеризуючи соціальну управлінську систему, зазначає, що «характерна ознака соціальної управлінської системи – строго певне просторове розташування складових її елементів, а саме, по вертикалі. Ця ознака рівною мірою охоплює і систему в цілому, і всі складові елементи (підсистеми), незалежно від того, на якому вони рівні. Більш того, принцип визначеності просторового розташування лежить в основі структури кожного елемента, зумовлюючи тим самим раціональне розміщення її структурних одиниць і, зрештою, кожного працівника цієї установи»[2]. Якщо взяти й застосувати це положення до системи принципів цивільного судочинства, то можна відзначити, що і в ній можливо позначити чітко визначене просторове розташування

[1] Аверьянов А. Н. Система: философская категория и реальность. М. : Мысль, 1976. С. 37.

[2] Сорокин В. Избранные труды. М. : Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2004. 1312 с. URL: https://mybook.ru/author/valentin-sorokin/izbrannye-trudy-8/read/?page=3 (дата звернення: 24.02.2020).

складових її елементів, а саме, по вертикалі. Ця ознака рівною мірою охоплює і систему в цілому, і всі складові елементи (підсистеми), незалежно від того, на якому вони рівні. Це стосується як елементів системи – принципів цивільного судочинства, так і можливих підсистем – певних груп принципів. Питання про співвідношення двох підсистем системи принципів цивільного судочинства, а саме основоположних принципів цивільного судочинства та принципів цивільного судочинства, які підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах, буде розглянуто в розд. 5 цієї монографії. Крім того, ***принцип визначеності просторового розташування*** також лежить в основі структури кожного елемента, зумовлюючи тим самим раціональне розміщення її структурних одиниць у системі принципів цивільного судочинства.

Одним із важливих питань функціонування системи принципів цивільного процесуального права є ***характер зв'язку між ними. Елементи в системі перебувають не самі по собі, а пов'язані один з одним.*** Під зв'язком розуміються будь-якого роду відносини між частинами системи. Вона виступає як якість, властива матерії, та полягає в тому, що всі предмети, явища об'єктивної дійсності перебувають у нескінченно різноманітній залежності та в різноманітних відносинах[1].

Зв'язок – взаємне обмеження об'єктів, що створює обмеження їх поведінки, залежність між ними, обмін між елементами речовиною, енергією, інформацією. ***Зв'язки відіграють винятково важливу роль у системі.*** На них лягає значне смислове навантаження в розумінні природи систем[2]. Без них принципово неможлива система. Це помітив А. І. Уемов: «Оскільки зв'язок виступає у вигляді системоутворювальної відносини, то можна стверджувати, що якщо предмети не існують поза зв'язком один з одним, то вони не існують і поза відповідною системою»[3].

Зв'язки виконують у системі декілька функцій, найважливіші з них: системоутворювальна – зв'язки виступають основою архітектоніки системи, ***забезпечують взаємодію елементів, їх взаємний вплив,*** участь у загальносистемних процесах; специфікуються – зв'язки за-

[1] Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. М. : Наука, 1975. С. 524.

[2] Сурмин Ю. П. Теория систем и системный анализ : учеб. пособие. Київ : МАУП, 2003. 368 с. URL: http://victor-safronov.ru/systems-analysis/lectures/surmin/17.html (дата звернення: 24.04.2020).

[3] Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем. М. : Мысль, 1978. С. 133.

дають конкретні властивості системи, її специфіку. Певний набір, характер, спрямованість та інші характеристики зв'язків системи зумовлюють її властивості, функціональні можливості та розвиток; вітальна – зв'язки забезпечують життєдіяльність системи, вони підтримують обмін системи з навколишнім середовищем, зміни у зв'язках зумовлюють характеристики різних етапів розвитку системи[1].

При дослідженні системи принципів цивільного процесуального права ***чітко простежуються взаємозв'язок і взаємозалежність принципів, що входять у систему***. На подібне взаємопроникнення принципів цивільного права звертає увагу О. Г. Комісарова: «…механізм дії одного основного начала може розкриватися через механізм дії інших. Одне начало передбачає інше, у кожному частинка іншого»[2].

На взаємозв'язок і взаємозалежність принципів судочинства вказував Ч. С. Касумов, коли описав критерії принципів таким чином: «Принцип – це основне начало, яке визначає сутність, зміст усього процесу, що показує його типові риси; принцип має виходити із завдань судочинства і сприяти їх виконанню, виражати демократизм кримінального судочинства; принцип має бути закріплено в законі; принцип може реалізовуватися на одній чи декількох процесуальних стадіях, але обов'язково на стадії судового розгляду; принцип кримінального процесу має бути тісно пов'язаний з іншими принципами, при цьому не підмінювати їх і не втрачати свого власного змісту»[3]. М. Й. Штефан зазначав, що «кожний з принципів системи відіграє самостійну роль, характеризує галузь у цілому, окрему стадію чи окремий процесуальний інститут, але між ними існують зв'язок і взаємодія, які визначаються єдністю мети та завдань цивільного судочинства, дія одного принципу обумовлює дію інших. Кожний з принципів не може існувати окремо від принципів системи, а тільки у взаємодії з ними, зміст окремих принципів розкривається з урахуванням змісту інших принципів галузі права»[4].

[1] Сурмин Ю. П. Теория систем и системный анализ : учеб. пособие. Київ : МАУП, 2003. 368 с. URL: http://victor-safronov.ru/systems-analysis/lectures/surmin/17.html (дата звернення: 24.04.2020).

[2] Комиссарова Е. Г. Принципы в праве и основные начала гражданского законодательства. Тюмень : Тюмен. гос. ин-т мировой экономики, упр. и права, 2002. С. 118.

[3] Касумов Ч. С. Презумпция невиновности в советском праве. Баку : Элш, 1984. С. 24.

[4] Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. Вид. 2-ге, перероб. та допов. Київ : Ін Юре, 2001. С. 30.

М. К. Треушніков слушно зауважує, що «порушення одного принципу, наприклад, безпосередності дослідження доказів, призводить, як правило, до порушення іншого принципу – законності або всієї системи принципів. ***Одні принципи в цій системі можна розглядати як гарантії реалізації інших.*** Так, принцип державної мови судочинства – гарантія всіх інших принципів процесу, зокрема, принципів законності, усності»[1]. У науковій літературі також обґрунтовується, що «обмеження розгортання кожного принципу дією всіх інших врівноважує систему, повідомляє стрункість і внутрішню узгодженість»[2].

Взаємодія принципів у системі здійснюється строго вибірково. Інакше кажучи, принцип, входячи в систему, взаємодіє з іншими принципами не цілком, а однією або кількома сторонами, і не з усіма принципами відразу. Чим більше сторін і властивостей елементів беруть участь у взаємодії, тим складнішою є структура системи[3]. Таким чином, принципи цивільного судочинства повинні мати незалежний зміст, і водночас – достатньо тісні зв'язки між собою.

Аналіз показує, що у формулюванні принципів судочинства спостерігається деяка недоговореність, зумовлена тим, що насправді вони не існують поза системою, вони тісно взаємопов'язані та доповнюються один одним, їх існування детерміновано наявним рівнем розвитку суспільства, станом судоустрою та судочинством у державі, внаслідок чого виникає особливе науково-теоретичне утворення – система принципів цивільного судочинства. Природа зв'язків між елементами – принципами цивільного судочинства – всередині системи відрізняється від інших видів зв'язків, наприклад, від причинно-наслідкового, тому можна говорити про наявність особливого системного зв'язку, що формує всю її структуру.

Водночас потрібно враховувати, що всі питання структури системи мають досліджуватися в їх нерозривному зв'язку із самим об'єктом, тому що відірвана від змісту принципів структура набуває самодостатнього значення й не здатна ***повною мірою охарактеризувати зміст цієї системи***[4].

---

[1] Гражданский процесс : учеб. для вузов / под ред. М. К. Треушникова. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Городец, 2009. С. 61.

[2] Макрецова А. А. Принципы гражданского права переходного периода : автореф. дис. … канд. юрид. наук. М., 1996. С. 10.

[3] Федина А. С. Методологические условия исследования системы принципов гражданского процессуального права. *Арбитражный и гражданский процесс.* 2011. №4. С. 2–5.

[4] Добровольская Т. Н. Принципы советского уголовного процесса. М., 1971. С. 30–34.

Принципи цивільного процесуального права можуть діяти ефективно лише у взаємодії один з одним, тому що тільки в цьому випадку відбувається ***належне узгодження істотних властивостей*** об'єкта регулювання та його регулятора[1].

Незважаючи на те, що в основу реформи цивільного судочинства можуть бути покладені окремі його принципи, визначальне значення для формування нової процесуальної системи має вся система принципів цивільного судочинства в їх взаємодії та взаємозалежності. Система принципів цивільного судочинства, а не розрізнені принципи галузі може повністю претендувати на системоутворювальну роль. Принципи тісно переплетені між собою, не можуть відокремлено існувати один від одного, у цьому виявляється суть правової освіти – системи принципів цивільного процесуального права.

Точка зору В. С. Букіної про те, що «система принципів цивільного процесуального права повинна розглядатися не тільки як єдність, а й як протилежність цих принципів» і «протиріччя між принципами цивільного процесуального права об'єктивно обумовлені»[2], здається нам нелогічною.

На необхідності дотримання вимоги несуперечності принципів наголошував Г. М. Рєзнік, який зараховує до них «вимоги щодо повноти, несуперечності та взаємної незалежності»[3].

Принципи цивільного процесуального права взаємно доповнюють один одного і є взаємозалежними, не повинні суперечити один одному, оскільки спрямовані на вирішення єдиних завдань і цілей цивільного процесуального права.

Об'єктивна взаємообумовленість і зв'язок принципів цивільного судочинства чітко відображується при їх співвідношенні один з одним. Як відзначив С. О. Волосенко, ***взаємозв'язок і взаємообумовленість*** принципів цивільного процесуального права можна простежити на такому прикладі. Реалізація принципу диспозитивності неможлива окремо від принципів гласності судового розгляду, національної мови

[1] Приміром, про форми взаємодії принципів розумного строку судового розгляду і незалежності суддів див.: Крусс И. А. Комментарий к ст. 244.1 ГПК РФ. *Комментарий к ГПК РФ (постатейный)* / под общ. ред. Л. В. Тумановой. М. : Проспект, 2012. С. 439.

[2] Букина В. С. Принципы советского гражданского процессуального права (теоретические вопросы понятия и системы) : дис. … канд. юрид. наук. Л., 1975. 167 с.

[3] Резник Г. М. Внутреннее убеждение при оценке доказательств. М. : Юрид. лит., 1977. С. 28.

судочинства, об'єктивної істини, змагальності, процесуальної рівноправності сторін, усності та безпосередності. Приміром, право позивача на зміну підстав позову випливає з принципу диспозитивності. Однак здійснення такого повноваження відразу спричиняє зміну предмета доказування і, тим самим, внесення відповідних змін у розподіл обов'язків з доказування, що входять у сферу дії принципу змагальності[1]. Так, скажімо, принцип процесуальної рівноправності сторін обов'язково повинен передбачати надання кожному учаснику цивільного судочинства права ознайомлюватися з матеріалами справи. Відсутність подібних прав не тільки порушила б рівність громадян перед законом та судом, але одночасно становила б перепону щодо з'ясування всіх обставин у справі.

І. О. Ізарова, досліджуючи проблеми становлення Європейського цивільного процесу відзначає, що поняття системи принципів права однієї галузі зазвичай розкривається через такі характеристики правових принципів, як їх єдність, взаємопов'язаність і взаємозалежність[2]. Саме вони забезпечують стабільність судочинства, уможливлюють створення правового механізму захисту судом прав та інтересів різних суб'єктів[3]. Це також означає, що принципи права не діють у правовому регулюванні суспільних відносин незалежно один від одного; вони завжди реалізуються комплексно; тобто застосування одного принципу зумовлює застосування інших, і навпаки – порушення одного тягне за собою порушення інших[4]. Так, взаємозв'язаними є принципи диспозитивності та змагальності сторін у процесі, а їх застосування, у свою чергу, неможливе без застосування принципу закону суду[5].

Маємо відзначити, що значення та зміст принципів цивільного судочинства обумовлюються, зокрема, і тим, що вони функціонують у певній системі та взаємодіють між собою. Всі принципи цивільного судочинства тісно пов'язані між собою, постійно взаємодіють, і тому

[1] Волосенко С. О. Принципи змагальності та об'єктивної істини у цивільному процесі України : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2010. С. 18.

[2] Ізарова І. О. Теоретичні засади цивільного процесу Європейського Союзу. Київ : Дакор, 2015. С. 134.

[3] Гражданский процесс / под ред. В. В. Яркова. 6-е изд., перераб. и доп. М. : Волтерс Клувер, 2006. 703 с.

[4] Цивільне процесуальне право : підручник / [І. С. Ярошенко, І. О. Ізарова, О. М. Єфімов та ін.] ; за заг. ред. І. С. Ярошенко. Київ : КНЕУ, 2014. С. 32. (авт. розд. – І. О. Ізарова).

[5] Ізарова І. О. Теоретичні засади цивільного процесу Європейського Союзу. Київ : Дакор, 2015. С. 134–135.

це не просто сукупність, а система принципів цивільного судочинства. Разом з тим кожен із принципів цивільного судочинства тісно взаємодіє з іншими принципами, вони зберігають свою власну цінність для правосуддя в цивільних справах.

Досить обґрунтованою вважаємо точку зору про об'єднання об'єктів у систему за дотримання таких умов, як взаємопов'язаність загальною метою, ***відсутність внутрішніх суперечностей*** як усередині окремих елементів, так і між ними. При цьому ***зміст будь-якого елемента не може повністю зводитися до змісту іншого чи повністю поглинатися ним***[1].

Крім того, важливо розглянути питання щодо ролі принципів для регулювання соціальних відносин за допомогою права – залежно від рівня закріпленості принципу права в законодавстві. Тобто є підстави виділяти деякі принципи як головні, а інші – як менш значущі. У правовій науці з цього питання висловлені різні точки зору. На думку О. А. Явор, за своїм найменуванням, змістом і нормативним закріпленням принципи права нерівноцінні[2].

Безумовно, за обсягом змісту дії принципи цивільного судочинства розрізняються, але ця відмінність не дозволяє превалювати одним принципам над іншими. Так, О. Л. Захаров, ***доводячи рівність усіх юридичних принципів***, пише: «За юридичною силою принципи рівні, незалежно від того, в якому нормативному акті вони містяться… що будь-яка спроба оскаржити правову рівноцінність принципів, установити верховенство одних над іншими наперед приречена на невдачу»[3]. Вважаємо, що позиція стосовно рівності всіх принципів відображає концепцію органічної системної єдності принципів права, дозволяє визначити їх особливе місце в юридичному просторі як категорій, що об'єктивують правовий досвід. Поглиблюючи підхід автора, цілком можна відзначати особливу функціональну роль кожного окремо взятого принципу права.

Думки вчених розходяться і з погляду питання про ***конкуренцію принципів цивільного процесуального права.*** І. В. Решетнікова говорить про конкуренцію таких принципів, як диспозитивність та актив-

[1] Урманцев Ю. А. Начала общей теории систем. *Системный анализ и научное знание.* М., 1978. С. 10, 33.

[2] Явор О. А. Загальні засади регулювання сімейних відносин: традиційний та сучасний підходи. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. №3 (25). С. 259.

[3] Захарова К. С. Системные связи принципов права: теоретические проблемы / под общ. ред. А. А. Павлушиной. Самара : Самар. отд-ние Литфонда, 2009. С. 106.

ність суду, усність і писемність, гласність і доступність судочинства та ін.[1] Разом з тим нормативно закріплені, принципи повинні не конкурувати, а спільно визначати сутність правовідносин у цивільному судочинстві, загальний напрям розвитку галузевого законодавства[2].

Наведені обґрунтування властивостей принципів цивільного судочинства та їх системи дають можливість сформувати систему принципів цивільного судочинства, якими, на наш погляд, мають бути основні поняття, положення, що відбивають найістотніші, головні сторони й прояви цивільного судочинства, сталі відносини і зв'язки в ньому.

Відповідно, ***систему принципів цивільного судочинства можна охарактеризувати як конкретно визначену стійку сукупність складових елементів власне принципів цивільного судочинства та відповідних підсистем (основоположних принципів цивільного судочинства та принципів цивільного судочинства, які підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах в Україні), що характеризується високим ступенем упорядкованості їх елементів, які перебувають у тісній взаємодії та взаємообумовленості.***

З огляду на викладену систему принципів цивільного судочинства, можна визначити такі характерні її ознаки:

1) певна евристична множинність її елементів – принципів цивільного судочинства та підсистем системи;

2) ієрархічність побудови, тобто розміщення принципів цивільного судочинства (підсистем системи) в системі та зайняття в ній належного місця має бути чітко обґрунтовано;

3) елементи, які утворюють систему, перебувають у тісній взаємодії та взаємообумовленості;

4) взаємодія елементів системи з правовими інститутами та процесуальними положеннями зазначеної галузі права;

5) єдність і цілісність як системи в цілому, так і її складових – принципів цивільного судочинства (підсистем системи);

6) реалізація принципів цивільного судочинства (підсистем системи) спрямована на досягнення мети та завдань цивільного судочинства.

[1] Решетникова И. В. Конкуренция принципов в цивилистическом процессе. *Вестник гражданского процесса*. 2013. № 5. С. 10–20.

[2] Липатова Т. Б. К вопросу о реформировании принципов гражданского процессуального права. *Вопросы российского и международного права.* 2018. Т. 8, № 11А. С. 80–81.

Окрім того, принципи в системі поєднуються на основі інтеграції, що спричиняє ***виникнення нової якості***[1]. Як справедливо відзначила О. П. Кучинська, «при об'єднанні принципів в одну систему виникає якісно нове утворення, в якому його складові елементи, перебуваючи в повній взаємодії, передають один одному частину своїх якостей, створюючи взаємообумовлену цілісну основу для нормального регулювання всіх процесуальних взаємодій. Однак це не означає поглинання одного принципу іншим. Кожен принцип має свій, властивий йому зміст, що відрізняє його від інших»[2]. Об'єкти можуть бути об'єднані в одну систему за наявності таких умов: взаємозв'язок загальної для всіх мети й відсутність внутрішніх протиріч як усередині самих елементів, так і між самими елементами[3].

Як уже зазначалось, як окремо взятий принцип цивільного судочинства, так і вся система в цілому мають бути спрямовані на досягнення завдань цивільного судочинства. Якщо під час реалізації вимог, що виходять зі змісту того чи іншого принципу, мета, завдання цивільного судочинства не будуть досягнуті, така реалізація має негативний характер. Лише система принципів може гарантувати досягнення завдань цивільного судочинства. Саме в цьому полягає її властивість, що нехарактерна окремо взятому принципу цивільного судочинства. Принципи цивільного процесуального права синхронізують усю систему цивільних процесуальних норм і надають єдності механізму цивільно-процесуального регулювання.

4.3. Тенденції трансформації системи принципів цивільного судочинства

Визначаючи тенденції трансформації системи принципів цивільного судочинства, доцільно знову звернутися до теорії систем. Так, Ю. П. Сурмін зазначає, що під організацією (з пізньої латини – «надаю стрункого ви-

[1] Добровольская Т. Я. Принципы советского уголовного процесса: вопросы теории и практики. М. : Юрид. лит., 1971. С. 35

[2] Кучинская О. Понятие системы принципов уголовного процесса. *Закон и жизнь.* 2012. №3. С. 40.

[3] Добровольская Т. Я. Принципы советского уголовного процесса. Вопросы теории и практики. М. : Юрид. лит., 1971. С. 33.

гляду», «влаштовую») розуміють внутрішню впорядкованість елементів цілого, а також сукупність процесів, що ведуть до встановлення взаємозв'язків між окремими частинами системи. Термін, з одного боку, характеризує стан елементів системи один щодо одного і виступає терміном відображення статики системи. З іншого боку, у ньому присутній ***динамічний контекст,*** коли під ***організацією розуміється сам процес упорядкування системи,*** яка до цього характеризувалася певним рівнем організації. У цьому сенсі організацію нерідко розуміють як безперервний і стійкий процес становлення та набуття нових властивостей[1]. Така тенденція, притаманна будь-якій складній організованій системі, стосується й системи принципів цивільного судочинства.

Крім зазначеного, важливими для цілей цього дослідження може бути й положення праці Ю. П. Сурміна, який зазначає, що «природним станом системи є гомеостат, тобто функціональна рівновага. Водночас система може бути спрямована й на інші стани, що являють собою інтеграцію, адаптацію, агресію, руйнування, творення чогось або спокій. Із точки зору значущості для системи, цілі класифікують на стратегічні, які приводять до якісних перетворень системи, найбільш сильних її впливів на навколишнє середовище, і тактичні, пов'язані з локальними змінами системи й незначними впливами на середовище. Крім того, цілі бувають простими й складними. За близькістю до результату їх доцільно ділити на кінцеві та проміжні; за часом досягнення – на найближчі, віддалені та перспективні; за охопленням системи – на загальносистемні та приватні, що охоплюють не систему в цілому, а окремі підсистеми»[2].

Відзначаючи перетворення у сфері цивільного процесуального законодавства, вважаємо за необхідне зупинитися на ***певних тенденціях трансформації системи принципів цивільного судочинства***.

Усталеним уважається визначення правових наукових понять як змістовного, характерного образу об'єктивних процесів правової дійсності та суспільних відносин, що передають специфічні, притаманні тільки їм якісні ознаки цих процесів та явищ[3]. Саме якісні властивості й ознаки дають змогу ***відокремити трансформацію в праві від***

[1] Сурмин Ю. П. Теория систем и системный анализ : учеб. пособие. Киев : МАУП, 2003. 368 с. URL: http://victor-safronov.ru/systems-analysis/lectures/surmin.html (дата звернення: 24.04.2020).

[2] Там само.

[3] Васильев А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. М. : Юрид. лит., 1976. С. 44–57.

інших суміжних явищ і процесів, наприклад зміни чи удосконалення. За українською версією Вікіпедії, «трансформація» – термін, який має кілька значень. Наприклад, політична трансформація – історичний процес змін у суспільстві[1]. Обґрунтованим видається погляд на трансформацію системи принципів цивільного судочинства як на спрямований на реформування цивільного процесуального законодавства процес перетворення однієї системи в іншу. Перетворення однієї системи принципів цивільного судочинства в якісно іншу має проходити зі збереженням внутрішнього змісту.

У теорії процесуального права щодо складу принципів цивільного судочинства донедавна простежувалися два моменти: ***перший*** – це обмеження комплексу принципів уже наявними й визнаними і ***другий*** момент – установлення абсолютно нових процесуальних принципів або надання вже відомим положенням статусу принципових[2].

Що стосується ***першого моменту,*** то можна зауважити, що такий підхід не відповідає логіці розвитку доктрини принципів цивільного судочинства. Систему принципів цивільного судочинства неможливо розглядати як сталу, застиглу систему. Система принципів права є сама собою ***системою динамічною, зважаючи на розвиток суспільних відносин:*** «…система принципів права має здатність суттєво видозмінювати складові її компоненти (підсистеми) і створювати нові компоненти (підсистеми) в межах своєї єдності»[3]. Слід звернути увагу на те, що внаслідок зазначеної зміни відбуватиметься як якісна, змістовна еволюція правових норм, так і перетворення системи законодавства. Перетворення системи законодавства пов'язане насамперед зі змінами норм-принципів. Якісні ж зміни зачіпають практично всю правову систему і внутрішню її організацію[4]. Яскравим підтвердженням зазначеного є включення до системи принципів цивільного судочинства низки загальновизнаних принципів і норм міжнародного

[1] Трансформація. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія.* URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_ (%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F) (дата звернення: 24.04.2020).

[2] Липатова Т. Б. К вопросу о реформировании принципов гражданского процессуального права. *Вопросы российского и международного права*. 2018. Т. 8, № 11А. С. 78.

[3] Захарова К. С. Системные связи принципов права: теоретические проблемы / под общ. ред. А. А. Павлушиной. Самара : Самар. отд-ние Литфонда, 2009. С. 44.

[4] Воронин М. В. Основания и проявления системности права : монография. М. : Юрлитинформ, 2016. С. 108.

права (основоположних принципів цивільного судочинства): принципу верховенства прав людини; принципу права на суд; принципу верховенства права; принципу правової визначеності; принципу пропорційності. Більш докладно питання про включення цих принципів до системи принципів цивільного судочинства розглянуто в підрозділі 5.1 цього монографічного дослідження.

Зупиняючись на аналізі ***другої тенденції,*** доречно згадати положення, на яке справедливо вказувала свого часу Н. О. Чечина, постійні спроби введення до системи все нових і нових принципів, так само, як і розчленування тих, що вже існують, на частини, може потягти за собою негативне ставлення до поняття принципів і призвести до розшарування їхньої об'єктивно наявної системи. Легкість конструювання все нових і нових принципів небезпечна насамперед тим, що створює неправильне уявлення про нестабільність системи, тобто про можливість не лише введення нових принципів, а й знищення старих, про відмову від сталих відомих принципів[1].

У зв'язку із зазначеним необхідно передусім розглянути питання, чи можуть вважатися принципами положення, які в ч. 3 ст. 2 ЦПК України закріплені як принципи: розумність строків розгляду справи судом (п. 10); неприпустимість зловживання процесуальними правами (п. 11); відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалено судове рішення (п. 12). Ці положення є новелою для цивільного судочинства,

Розумність строків розгляду справи судом. Статтею 121 ЦПК України «Розумність процесуальних строків» передбачено, що суд має встановлювати розумні строки для вчинення процесуальних дій. Строк є розумним, якщо він передбачає час, достатній, з урахуванням обставин справи, для вчинення процесуальної дії, та відповідає завданню цивільного судочинства. Як зазначає Н. Ю. Сакара, у такий спосіб законодавцем була зроблена спроба здійснити пряму імплементацію конвенційних положень у правову систему України шляхом, з одного боку, часткового перенесення змісту п. 1 ст. 6 ЄКПЛ в національне законодавство, а з іншого, враховуючи притаманну національному судочинству темпоральність, – встановлення граничних проміжків часу, які, проте, можна

[1] Чечина Н. А. Основные направления развития науки советского гражданского процессуального права. *Избранные труды по гражданскому процессу*. СПб. : Издат. Дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. С. 500.

було продовжити[1]. Відповідне положення віднайшло своє відображення на конституційному рівні, оскільки в п. 7 ч. 2 ст. 129 Конституції в редакції Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 р. №1401-VIII проголошено, що однією з основних засад судочинства є розумні строки судового розгляду. На цей час зазначені положення також передбачені в п. 10 ч. 3 ст. 2 ЦПК України, п. 10 ч. 3 ст. 2 ГПК України, п. 8 ч. 3 ст. 2 КАС України в редакції Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 р. №2147-VIII, що показує спроби законодавця запровадити «розумність строків розгляду справи судом» як основну засаду цивільного судочинства.

Слід зазначити, що положення про «розумність строків розгляду справи судом» у юридичній літературі ніколи не належало до принципів цивільного судочинства і, відповідно, зміст цієї вимоги не розкривався. Як правило, ці питання розглядалися в аспекті дотримання строків розгляду цивільних справ[2]. Н. Ю. Сакара доходить висновку, що розумний строк судового розгляду є суттєвим елементом доступності правосуддя в цивільних справах[3]. У свою чергу, Т. А. Цувіна стверджує, що доступність правосуддя є показником ефективності судочинства, пов'язаним із реалізацією окремих елементів права на суд, а саме: доступу до суду й розумності строків судового розгляду[4]. О. В. Андрійчук вважає, що розумний строк – це сукупність процесуальних строків, установлених процесуальним законом для справедливого, безстороннього та своєчасного вирішення справи з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод і інтересів фізичних осіб, прав та інтересів

[1] Сакара Н. Ю. Основні засади цивільного судочинства та розумність строків розгляду справи судом. *Проблеми законності.* 2018. Вип. 142. С. 78.

[2] Рожнов О. В. Принцип оперативности в гражданском процессуальном праве : дис. … канд. юрид. наук. Харьков, 2000. 184 с.; Андрійчук О. В. Процесуальні строки у цивільному процесі України : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2009. 21 с.; Бужинскас Г. П. Процессуальные сроки в советском гражданском судопроизводстве : автореф. дис. … канд. юрид. наук. М., 1987. 21 с.; Джавадов Х. А. Современность и разумный срок судебного разбирательства как критерии эффективности гражданского судопроизводства. *Журнал Право.UA*. 2016. №1. С. 119–124.

[3] Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2005. С. 9.

[4] Цувіна Т. А. Право на суд у цивільному судочинстві : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2013. С. 3.

юридичних осіб, інтересів держави без необґрунтованих зволікань[1]. Т. В. Чечоткіна стверджує, що розумний строк виступає своєрідним «процесуальним засобом», який захищає учасників процесу від «судового свавілля» й «тяганини»[2]. На думку А. Г. Мусаєвої, розумний строк судочинства являє собою особливий різновид строку в межах законодавчо визначених періодів часу, відведених для провадження в судовій справі на всіх стадіях, включно з часом для здійснення процесуальних дій і для прийняття процесуальних рішень[3]. Таким чином, у більшості досліджень не ставиться питання про необхідність визнання та закріплення в ЦПК України окремого самостійного принципу. Тільки в деяких публікаціях не заперечується сама можливість виокремлення в процесуальних кодексах принципу розумності строків розгляду справи[4].

Виходячи з того, що «розумність строків розгляду справи судом» на законодавчому рівні отримала визнання як основна засада, то виникає запитання, чи дійсно поява цього принципу є об'єктивно обумовленою та доцільною, тобто чи можна цю вимогу вважати принципом цивільного судочинства.

Як зазначає Н. Ю. Сакара, вона «…не може вважатися основною засадою судочинства, оскільки, по-перше, хоча й має загальний характер, однак її зміст не конкретизований, бо судження, що формулюється за результатами оцінки, є залежним від обставин конкретної справи, тобто має суб'єктивний характер. Відповідно, один і той самий проміжок часу в одних випадках може визнаватися розумним, а в інших – ні. По-друге, виходячи з положень чинного законодавства, лише порушення строків, встановлених для учасників справи, тягне за собою негативні наслідки (ст. 126 ЦПК). Водночас недотримання судами строків як для вчинення процесуальних дій, так і для прийняття судових рішень не має жодних процесуальних наслідків, за винятком постановлення окремої ухвали

[1] Андрійчук О. В. Процесуальні строки у цивільному процесі України : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2009. С. 6.

[2] Чечеткина Т. В. Определение понятия «разумный срок» в гражданском судопроизводстве. *Вестник Челябинского государственного университета.* 2014. № 19 (348). Право. Вып. 39. С. 30.

[3] Мусаева А. Г. Судопроизводство в разумный срок как гарантия конституционного права граждан на судебную защиту : автореф. дис. … канд. юрид. наук. М., 2013. С. 9.

[4] Щербина В., Резнікова В. Основні засади (принципи) господарського судочинства України. *Право України.* 2018. № 7. С. 13–33; Мельник-Томенко Ж. М. Застосування практики Європейського суду з прав людини при тлумаченні загальних принципів адміністративного судочинства : дис. … канд. юрид. наук. Дніпро, 2020. С. 44, та ін.

(ч. 8–10 ЦПК). Разом з тим остання жодним чином не поновлює права та обов'язки учасників справи. По-третє, оціночний характер даної вимоги унеможливлює виконання нею регулятивної та інтерпретаційної функції»[1].

«Розумність строків розгляду справи судом» є правовою аксіомою[2], що, у свою чергу, є засобом реалізації завдання своєчасного розгляду й вирішення цивільних справ із метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (ч. 1 ст. 2 ЦПК України)[3]. У зв'язку з раніше викладеними суттєвими ознаками, які характеризують поняття принципу цивільного судочинства та висловленими в юридичній літературі позиціями, на наш погляд, «розумність строків розгляду справи судом» не може вважатися принципом цивільного судочинства (основною засадою судочинства). Пропонується внести відповідні зміни до ч. 3 ст. 2 ЦПК України.

Неприпустимість зловживання процесуальними правами. У процесі розгляду судової справи іноді сторона стикається із ситуацією, коли опонент починає зловживати своїми процесуальними правами з метою створення штучних перешкод швидкому та об'єктивному вирішенню правового спору. Цю ситуацію зараз прийнято називати «зловживанням процесуальними правами». Відповідно, законодавець усвідомив усю важливість цієї проблеми, про що свідчить низка норм у ЦПК України, які стосуються зловживання процесуальними правами, і надані судам повноваження щодо боротьби з ними. Як зазначає О. Ф. Свірін, до останнього часу судові органи були дуже обмеженими в засобах впливу на недобросовісну поведінку сторони, що давало можливість зацікавленій стороні різними способами затягувати розгляд справи, перешкоджати ухваленню несприятливого для себе судового рішення та здійснювати інші протиправні дії у сфері цивільного, господарського та адміністративного судочинства[4].

Усвідомлюючи важливість цієї проблеми, законодавці під час проведення судової реформи вжили заходів щодо запровадження нового

[1] Сакара Н. Ю. Основні засади цивільного судочинства та розумність строків розгляду справи судом. *Проблеми законності.* 2018. Вип. 142. С. 86–87.

[2] Сакара Н. Ю. Про правову природу «розумного строку» судового розгляду. *Юрист України*. 2014. №3 (28). С. 89–90.

[3] Сакара Н. Ю. Основні засади цивільного судочинства та розумність строків розгляду справи судом. *Проблеми законності.* 2018. Вип. 142. С. 87.

[4] Свірін О. Принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами: запобігання «процесуальним диверсіям». *Науковий часопис Національної академії прокуратури України.* 2019. №2. С. 132.

інституту – неприпустимості зловживання процесуальними правами. Як зазначають С. С. Бичкова та Г. В. Чурпіта, учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами. Загалом добросовісність – це властивість, що передбачає чесне, старанне й сумлінне виконання своїх обов'язків за належного й сумлінного здійснення наданих прав. Невиконання особою, яка бере участь у справі, обов'язку добросовісно здійснювати свої процесуальні права має кваліфікуватися як зловживання ними[1]. При цьому слід вказати, що ст. 17 ЄКПЛ зловживання правом визначає як діяльність або дії, спрямовані на скасування прав і свобод, визнаних у Конвенції, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції.

Третього жовтня 2017 р. Верховною Радою України прийнято Закон України №2147-VIII, яким внесено зміни до процесуальних кодексів, і фактично вони викладені в новій редакції. У ст. 2 кожного з процесуальних кодексів принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами закріплений як основна засада господарського, цивільного та адміністративного судочинства. Виходячи з того, що «неприпустимість зловживання процесуальними правами» на законодавчому рівні отримала визнання як основна засада, виникає запитання, чи дійсно поява даного принципу є об'єктивно обумовленою та доцільною, тобто чи можна цю вимогу вважати принципом цивільного судочинства.

Слід відзначити, що ряд учених у своїх наукових дослідженнях приділяв увагу визначенню поняття «зловживання процесуальними правами»[2]. У низці публікацій аналізується категорія «неприпустимість

[1] Бичкова С. С., Чурпіта Г. В. Зловживання цивільними процесуальними правами. *Криміналістичний вісник.* 2013. №2 (24). С. 12–18.

[2] Свірін О. Принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами: запобігання «процесуальним диверсіям». *Науковий часопис Національної академії прокуратури України.* 2019. №2. С. 127–139; Марунич Г. «Затягування цивільного процесу» та «зловживання цивільними процесуальними правами»: співвідношення понять. *Підприємництво, господарство і право.* 2016. №9. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/09/4.pdf (дата звернення: 24.04.2020); Петренко В. С. Механізми запобігання та протидії зловживанню процесуальними правами у цивільному судочинстві. *Зловживання цивільними процесуальними правами: шляхи протидії* : матеріали круглого столу (м. Одеса, 27 листоп. 2015 р.) / уклад.: І. В. Андронов, Н. В. Волкова, Р. Ф. Гонгало ; НУ ОЮА ; каф. див. процесу. Одеса : Фенікс, 2015. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/4100/Petrenko.pdf?sequence=1 (дата звернення: 24.04.2020); Колесніков Б. Зловживання цивільними процесуальними правами: новела цивільного процесу. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. №7. С. 22–27; Журба І. О. Зловживання процесуальними правами у цивільному процесі. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* 2013. Вип. 4. С. 102–106; Кот О. О. Окремі аспекти зловживання процесуальними правами. *Вісник Верховного Суду України.* 2017. №1. С. 36–44.

зловживання процесуальними правами» як принцип цивільного судочинства (основної засади цивільного судочинства)[1]. Разом з тим у більшості наукових публікацій увага звертається на недоліки в законодавчому регулюванні – категорія «неприпустимість зловживання процесуальними правами».

Однією з основних новацій у кожному з процесуальних кодексів є поява окремої статті, яка передбачає неприпустимість зловживання процесуальними правами. Згідно з ч. 1 ст. 44 ЦПК України учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами, зловживання процесуальними правами не допускається. Частиною 2 ст. 44 ЦПК України передбачено низку уніфікованих ситуацій, коли суд може визнати зловживанням процесуальними правами як дії, що суперечать завданню відповідного судочинства. Аналіз положень цієї статті дозволяє зробити висновок про те, що наведений у статті перелік дій не є вичерпним, тому в кожному конкретному випадку суд має оцінювати дії сторін та інших учасників процесу щодо їхньої відповідності завданням судочинства. Безумовно, ефективність перелічених заходів буде перевірено практикою. Крім того, законодавчого визначення самого поняття «зловживання процесуальними правами» дотепер не надано, а підстави для застосування цієї правової категорії містять багато оціночних понять, що може призвести до зловживань і тиску на сторони та їхніх представників.

Також суду надано право залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання, якщо подання скарги, заяви, клопотання буде визнано зловживанням процесуальними правами (ч. 3 ст. 44 ЦПК України). Разом з тим суд зобов'язаний вживати заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами. У разі зловживання учасником судового процесу його процесуальними правами суд має застосовувати до нього заходи, визначені відповідним кодексом (ч. 4 ст. 44 ЦПК України). Як зауважує О. Ф. Свірін, законодавець надав суддям деякий інструментарій для реагування на відповідні дії.

[1] Свірін О. Принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами: запобігання «процесуальним диверсіям». *Науковий часопис Національної академії прокуратури України.* 2019. № 2. С. 127–139; Шурін О. А. Принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами як одна з новел цивільного судочинства. *Науковий вісник публічного та приватного права,* 2018. Т. 1, вип. 1. С. 84–88; Щербина В., Резнікова В. Основні засади (принципи) господарського судочинства України. *Право України.* 2018. № 7. С. 13–33, та ін.

На думку вченого, надані механізми запобігання зловживанню процесуальними правами базуються на оціночних поняттях, які потребують розгляду справи по суті та винесення судом рішення для встановлення факту або фактів зловживання[1].

Як зазначається в юридичній літературі, «незважаючи на визнання на законодавчому рівні принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами та деяку регламентацію заходів відповідальності, законодавчого визначення понять «зловживання процесуальними правами», «процесуальні диверсії» до сьогодні не надано. Це дає можливість суду на власний розсуд оцінювати поведінку кожного з учасників судового процесу»[2]. Відповідно, вважаємо, що категорія «неприпустимості зловживання процесуальними правами» не може бути принципом цивільного судочинства (основною засадою судочинства), оскільки, хоча й має загальний характер, однак її зміст лише частково конкретизований, бо судження, що формулюється за результатами оцінки, є залежним від обставин конкретної справи, тобто має суб'єктивний характер.

Важливою для цього монографічного дослідження вважаю позицію Н. С. Кучерук щодо недостатнього обґрунтування віднесення до зловживань процесуальними правами подання завідомо безпідставного позову або позову, що явно має штучний характер: «По-перше, така новела не узгоджується з правом на судовий захист, гарантованим ст. 55 Конституції України та ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

По-друге, законодавець проігнорував практику Європейського суду з прав людини, яка з огляду на вимоги ст. 17 Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" повинна застосовуватися судами як джерело права. Так, Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував, що п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод гарантує кожному право на звернення до суду з позовом щодо його прав та обов'язків цивільного характеру. Таким чином, він втілює в собі "право на суд", яке, згідно з практикою Європейського суду, включає в себе не тільки право ініціювати провадження, а й право розрахову-

[1] Свірін О. Принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами: запобігання «процесуальним диверсіям». *Науковий часопис Національної академії прокуратури України.* 2019. №2. С. 133.

[2] Там само. С. 136–137.

вати на “розгляд” спору судом (наприклад, рішення у справах “Кутіч проти Хорватії”, “Меньшакова проти України”). Натомість, кваліфікуючи подання позову як зловживання процесуальним правом та встановлюючи негативні наслідки за такі дії у вигляді залишення позову без розгляду або його повернення, законодавець тим самим позбавляє гарантованого законом права на справедливий судовий розгляд, складовою якого є право доступу до суду. До того ж такі зміни не можна визнати конституційними, адже ст. 22 Основного Закону України не допускає звуження змісту та обсягу існуючих прав при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних.

По-третє, після набрання чинності законом виникла проблема з визначенням понять “завідомо безпідставний позов” та “позов, що має очевидно штучний характер”, адже ані дефініцій цих понять, ані критеріїв віднесення того чи іншого позову до завідомо безпідставного чи очевидно штучного закон не містить. Відсутність відповідного законодавчого регулювання призведе до ситуацій, за яких один позов буде визнаватися судом як зловживання процесуальним правом, а інший, аналогічний, – розглядатиметься судом, лише залежно від складу суду, на який такий позов буде розподілено.

Не завжди можна кваліфікувати як зловживання процесуальними правами подання особою клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом. У разі встановлення таких зловживань необхідно враховувати наявність (відсутність) факту обізнаності (повідомлення) заявника з вирішенням вказаного питання, адже непоодинокими є випадки вирішення процесуальних питань без виклику учасників процесу та їх несвоєчасного повідомлення про прийняті “процесуальні рішення”. Суперечливим видається віднесення до процесуальних зловживань заявлення завідомо безпідставного відводу. По-перше, кваліфікуючи такі дії як зловживання процесуальними правами, законодавець не наводить жодних критеріїв, які б відносили відвід до завідомо безпідставного. По-друге, прийняття такої редакції фактично свідчить про встановлення на законодавчому рівні відповідальності за реалізацію учасниками судового процесу своїх процесуальних прав, що у правовій державі неприпустимо. По-третє, визначаючи вказані дії із заявлення відводу як процесуальні зловживання та встановлюючи відповідальність за них, законодавці поставили під сумнів безсторонність суду. З огляду на те, що

в більшості відводів їхньому заявнику суди відмовляють, вже на сьогодні можна спрогнозувати, що учасники судового процесу притягуватимуться до відповідальності за реалізацію своїх процесуальних прав, і забезпеченню особі права на справедливий судовий розгляд незалежним і безстороннім судом такі правові положення не сприяють»[1].

Таким чином, категорія «неприпустимості зловживання процесуальними правами» не може вважатися принципом цивільного судочинства (основною засадою судочинства), а відповідні зміни мають бути внесені до ч. 3 ст. 2 ЦПК України.

Відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалено судове рішення. Інститут судових витрат безпосередньо впливає на можливість реалізації особою права на звернення до суду та отримання судового захисту. Одним із важливих аспектів цього інституту є положення про можливість відшкодування судових витрат стороні, на користь якої ухвалено судове рішення.

Витрати сторін у справі розподіляються між ними за правилами, встановленими статтями 137–142 ЦПК України. Викликає інтерес положення про те, що в законотворчій практиці європейських країн спостерігаються дві основні тенденції щодо інституту судових витрат: відповідно до першої частина судових витрат сплачується авансом у разі звернення до суду, відповідно до другої – судові витрати або взагалі не сплачуються, або сплачуються стороною, проти якої постановлено рішення, після закінчення розгляду справи. Як приклад, новий ЦПК Франції відмовився від необхідності сплати судових витрат під час звернення до суду[2].

Слід зазначити, що ряд учених у своїх наукових дослідженнях приділяли увагу інституту судових витрат. Зокрема досліджувалися основні терміни; аналізувалися, як змінювалися погляди науковців різних історичних періодів на питання судових витрат; з'ясовувалися фактори, що впливають на встановлення тих чи інших видів судових витрат; аналізувалося вітчизняне законодавство, що врегульовує відносини

[1] Кучерук Н. Процесуальні зловживання за проектом нового ГПК. *Юридична газета online.* 2017. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/procesualni-zlovzhivannya-za-proektom-novogo-gpk.html (дата звернення: 14.12 2019).

[2] Кондрат'єва Л. А., Прокопюк А. Л. Судові витрати в цивільному процесі. *Науковий вісник Чернівецького університету.* 2011. Вип. 597. Правознавство. С. 74.

щодо встановлення, розподілу чи звільнення від сплати судових витрат та ін.[1] Водночас тільки в низці публікацій аналізується категорія «відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення», як принцип цивільного судочинства (основна засада цивільного судочинства)[2]. Слід зазначити, що принцип відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення (п. 12 ч. 3 ст. 2 ЦПК України), не передбачений Конституцією України, але включений до переліку основних засад цивільного судочинства, закріплених у ЦПК України. Крім того, інституту судових витрат присвячено цілу главу ЦПК України.

Як зазначає О. Ф. Свірін, «виконуючи рекомендації Ради Європи, здійснюючи адаптацію чинного законодавства до стандартів (законодавства) Європейського Союзу та інших міжнародних органів і установ у зв'язку з переглядом принципів організації судоустрою для органічного завершення змін, після прийняття низки кодифікованих нормативно-правових актів 03.10.2017 р. Верховною Радою України прийнято Закон України №2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», яким внесені зміни до згаданих вище кодексів, і фактично вони викладені в новій редакції». Далі вчений слушно зазначає, що Верховною Радою України прийнято Закон України №2147-VIII, який ***спонукає вчених до усвідомлення та висвітлення розуміння правової природи нових принципів, закладених у законі,*** а також наукової розробки нормативного врегулювання механізмів, які сприятимуть подоланню процесуальних проблем, що перешкоджають

[1] Богля С. С. Судові витрати у цивільному судочинстві : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2005. 235 с.; Шокуева Е. М. Институт судебных расходов в российском гражданском судопроизводстве : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Саратов, 2005. 264 с.; Кондрат'єва Л. А., Прокопюк А. Л. Судові витрати в цивільному процесі. *Науковий вісник Чернівецького університету.* 2011. Вип. 597. Правознавство. С. 74; Бородин М., Кройтор В. Судебные и арбитражные расходы. Харьков : Бизнес Информ, 1997. 124 с.; Головань І. Справедливий розподіл витрат на правову допомогу та реалізація права на судовий захист. URL: http://blog.liga.net/user/igolovan/article/3487.aspx (дата звернення: 14.12 2019), та ін.

[2] Свірін О. Ф. Застосування в господарському та цивільному судочинстві принципу відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2018. №3. С. 93–97. URL: http://lsej.org.ua/3_2018/28.pdf (дата звернення: 14.12.2019); Щербина В., Резнікова В. Основні засади (принципи) господарського судочинства України. *Право України.* 2018. №7. С. 13–33.

ефективному доступному судовому захисту[1]. Принцип відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення в господарському та цивільному судочинствах, на думку О. Ф. Свіріна, передбачає регрес (у правовому сенсі) судових витрат сторони, що виграла справу[2].

Як слушно зауважує Ю. В. Білоусова, процеси реформування процесуального законодавства у сфері приватного та публічного права, зокрема й досліджуваної правової категорії, слід розглядати через призму доступності правосуддя, доступності судового захисту[3]. На думку С. Ф. Демченко, доступність правосуддя є однією з передумов утвердження судової гілки влади як повноцінного й самодостатнього механізму захисту прав і свобод людини[4].

Н. Ю. Сакара вважає, що сьогодні доступність правосуддя слід розуміти в широкому сенсі. Це певний стандарт, який відбиває вимоги справедливого та ефективного судового захисту, що конкретизуються в необмеженій судовій юрисдикції, належних судових процедурах, розумних строках, і безперешкодного звернення будь-якої заінтересованої особи до суду. Реалізація цього принципу повинна забезпечуватися певними організаційними, правовими та економічними умовами[5]. Так, до організаційних Н. Ю. Сакара відносить умови, що забезпечують доступність правосуддя, а саме: територіальне наближення суду до населення; інформованість громадськості про місцезнаходження та компетенцію суду, а також про порядок звернення до суду або ж захист своїх інтересів у судовому розгляді; наявність достатньої кількості суддів, для яких створені належні робочі умови, та інші. До правових умов доступності правосуддя: незалежність і безсторонність суддів, яка забезпечується додержанням принципів здійснення правосуддя

[1] Свірін О. Ф. Застосування в господарському та цивільному судочинстві принципу відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2018. №3. С. 94. URL: http://lsej.org.ua/3_2018/28.pdf (дата звернення: 14.12 2019).

[2] Там само.

[3] Білоусов Ю. В. Судові витрати як складова доступності правосуддя. *Університетські наукові записки*. 2005. №3 (15). С. 66–72.

[4] Демченко С. Ф. Реформування судової системи: деякі категорії. *Наше право.* 2010. №2, ч. 1. С. 6. URL: http://www. nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nashp/2010_2_1/Demchenk. pdf (дата звернення: 14.12.2019).

[5] Сакара Н. Проблеми доступності правосуддя в цивільних справах. *Право України.* 2004. №1. С. 106, 108.

тільки судом і на засадах рівності громадян перед законом і судом; незалежності суддів і підкорення їх тільки законові тощо. Економічні умови доступності правосуддя, на її думку, передбачають розумні судові витрати та створення процесуального механізму для надання відстрочки, розстрочки чи часткового або повного звільнення від сплати судових витрат; надання кваліфікованої юридичної допомоги на пільгових умовах незаможним особам; існування системи контролю за розміром гонорарів адвокатів і експертів[1]. Тобто однією з умов доступу до правосуддя є матеріальні чинники, які мають дві основні складові: витрати при зверненні до суду та витрати на отримання правової допомоги[2].

Сплата судових витрат може бути однією з перешкод, що суттєво ускладнює доступ до правосуддя або робить його зовсім недоступним. На цю проблему звертали увагу Комітет міністрів Ради Європи, який розробив рекомендацію № R (93)1 від 8 січня 1993 р. про ефективний доступ до закону та правосуддя для найбільших верств населення, та Європейський суд з прав людини[3]. У Додатку до рекомендації № R (81) 7 Комітету міністрів державам – членам Ради Європи щодо шляхів полегшення доступу до правосуддя, прийнятої Комітетом міністрів 14 травня 1981 р., у розділі D «Судові витрати» закріплюються такі принципи: прийняття справи до судового провадження не повинно обумовлюватися сплатою стороною державі якої-небудь грошової суми, розміри якої нерозумні щодо цієї справи; коли судові витрати є явною перешкодою для доступу до правосуддя, то їх слід, якщо це можливо, скоротити або анулювати[4].

Викладене дозволяє зробити висновок про те, що немає вагомих підстав для виділення категорії «відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення» як принципу цивільного судочинства. Та є всі підстави говорити про зазначену категорію як

[1] Сакара Н. Проблеми доступності правосуддя в цивільних справах. *Право України*. 2004. № 1. С. 108.

[2] Ханик-Посполітак Р. Ю. Доступність правосуддя в цивільному процесі в контексті закону України «Про судовий збір». *Наукові записки НаУКМА*. Т. 129: Юридичні науки. С. 118.

[3] Колодько Н. Передумови запровадження судових витрат у цивільному процесі. URL: http://court.gov.ua/tu02/15/6780/ (дата звернення: 14.12.2019).

[4] Рекомендация R(81)7 Комитета министров государствам-членам относительно путей облегчения доступа к правосудию от 14 мая 1981 г. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_133 (дата звернення: 14.12 2019).

складову доступності судового захисту, яка, у свою чергу, далі в монографічному дослідженні є частиною права на судовий захист.

Щодо другої тенденції, також варто зазначити, що багато сучасних вчених, які досліджують проблеми принципів, намагаються вивести власні принципи цивільного процесуального права. У процесуальній літературі зустрічаються спроби значного розширення системи принципів цивільного судочинства. Так, М. А. Агаларова запропонувала ввести так званий «принцип тісного зв'язку», а також «принцип автономії щодо угод про підсудність у справах за участю іноземних осіб»[1]. А. В. Чекмарьова розглядала дію в цивільному процесуальному праві таких принципів, як, наприклад, справедливості, обґрунтованості, концентрації процесу, взаємності[2].

При цьому є ***тенденція до збільшення кількості принципів, теоретично не завжди обґрунтована***[3]. Як уже було зазначено, така ситуація породжена відсутністю чіткого закріплення принципів ЦПК України. Це, у свою чергу, породжує суперечки з питань кількісного та якісного складу принципів, сутності кожного з них і їхнього впливу один на одного й систему права.

У юридичній літературі висловлено думку про існування доктринальних принципів цивільного судочинства. Доктринальні принципи нормативно не закріплені та по суті лежать не у сфері права, а у сфері правосвідомості. Їхній перелік є відкритим і залежить від позиції окремих вчених[4].

Як уже зазначалось, є неприпустимим визнання принципу цивільного судочинства положень, які не мають відповідного засадничого, загального характеру (підрозділ 2.1 цієї монографії). Саме відсутність виокремлених ознак, які характеризують поняття принципу цивільного судочинства, не дозволяє віднести до них певні юридичні явища.

Розгляд питання про визначення поняття принципів цивільного процесуального права, зокрема детальний розгляд ознак цього поняття, логічно підводить до ***проблеми необґрунтованого розширення***

[1] Агаларова М. А. Процессуальные особенности участия иностранных лиц в гражданском судопроизводстве : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Саратов, 2017. С. 8.

[2] Чекмарева А. В. Подготовительные процедуры в гражданском процессе : дис. … д-ра юрид. наук. Саратов, 2017. 438 с. URL: https://www.twirpx.com/file/1744778/grant/ (дата звернення: 14.12.2019).

[3] Демичев А. А., Исаенкова О. В. Принципы гражданского процессуального права современной России. *Jurisprudencija. Mokslo darbai*. 2008. № 2(104). С. 55–63. URL: file:///E:/6_aleksey_demichev_oksana_isaenkova.pdf (дата звернення: 24.04.2020).

[4] Там само.

переліку принципів цивільного судочинства. У ***юридичній літературі це явище отримало назву*** «***псевдопринципи***». Як зазначає Д. О. Фурсов, виходячи з критеріїв належності тих чи інших ідей, що мають нормативне закріплення, до процесуальних принципів, до розкриття змісту кожного з них, доцільно розглянути низку пропозицій, які засновані на помилках, логічних помилках, неадекватній оцінці внутрішньосистемних зв'язків і тому породжують так звані псевдопринципи, яких можна назвати більше, ніж є букв у алфавіті[1]. Далі у праці пропонується критично поставитися до пропозицій ряду вчених, які пропонують виділити певні правові категорії як принципи цивільного судочинства.

Незалежність судової влади від інших гілок державної влади. Україна, проголосивши себе суверенною, незалежною, демократичною, соціальною та правовою державою, тим самим визнала, що існування та функціонування будь-яких інститутів у державі базується на принципах правової держави, одним із яких є принцип розподілу влад. Відповідно до ст. 6 Конституції України державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Але щоб дійти до розуміння цього, потрібні були століття[2]. Як зазначив В. Бойко: «…вперше на конституційному рівні закріплено визнаний світом демократичний принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу й судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження в установлених Конституцією межах і відповідно до законів України. Отже, всі три гілки державної влади є самостійними, одна одній не підпорядкованими, кожна з них діє в межах своєї компетенції, визначеної Конституцією і законами України»[3]. Тому коли кажуть про незалежність судової влади від інших гілок державної влади, то йдеться про її незалежність від законодавчої та виконавчої влади в умовах дії принципу поділу влади, створення механізму стримувань і противаг.

Зазначене положення дало деяким ученим можливість припустити існування принципу незалежності судової влади від інших гілок державної влади. Так, у фундаментальній науковій праці «Судова влада» у розділі «Деякі принципи організації і діяльності судової влади» перший

[1] Фурсов Д. А. Современное понимание принципов гражданского и арбитражного процесса : учеб. пособие. М. : Статут, 2009. С. 9–10.

[2] Грошевий Ю. М., Марочкін І. Є. Органи судової влади в Україні. Київ : Ін Юре, 1997. С. 4.

[3] Бойко В. Нова Конституція і судова влада. *Право України.* 1997. № 1. С. 16.

параграф названий «Незалежність судової влади». У ньому зазначається, що «принцип незалежності судової влади є відправним, що визначає положення суду в сучасній державі», оскільки саме ця гілка влади стикається з відмовою визнати її «рівною серед перших»[1]. Вважаємо, що немає вагомих підстав вважати можливим існування зазначеного принципу. Незалежність, так само як і неупередженість, суду охоплюється змістом загальновизнаного в міжнародній спільноті принципу, іменованого правом на суд[2]. За всіх наявних проблем, пов'язаних із забезпеченням суддівської незалежності та неупередженості, такі властивості суду презюмують, оскільки за їхньої відсутності про правосуддя годі й казати.

Незмінність суддів. Незмінюваність суддів – одна з основних конституційних засад судоустрою (судової системи) в більшості демократичних країн світу. Полягає в тому, що суддя, будучи призначеним (в окремих випадках – обраним), обіймає свою посаду довічно або до певного віку. Ю. К. Макєєва виділяє в змісті принципу незмінності суддів три ключові елементи: 1) термін повноважень судді; 2) відсутність можливості без згоди судді його переміщення як «по горизонталі», так і «по вертикалі»; 3) особливий порядок призупинення та припинення повноважень судді[3]. Усі ці обставини, що зберігають актуальність і в сучасних умовах, не є приводом для того, щоб оголосити наявність у цивілістичному процесі принципу незмінності суддів. Очевидно, що незмінюваність суддів є однією з умов їхньої незалежності. Вона традиційно належить до розряду службових гарантій суддівської незалежності[4].

Призначуваність суддів. Так, М. К. Треушников виділяє серед судочинних принципів принцип призначуваності суддів[5]. Вважаємо, що немає підстав для виділення зазначеного принципу в цивільному судочинства. Як зазначає Д. О. Фурсов, для правосуддя та фундаменту судочинства має значення легітимність суду, тобто його створення відповідно до закону, а не конкретизації порядку призначення суддів. Із цієї причини призначення суддів є констатацією факту, а не судочин-

[1] Абросимова Е. Б. Независимость судебной власти. *Судебная власть.* М., 2003. С. 719.

[2] Фурсов Д. А. Современное понимание принципов гражданского и арбитражного процесса : учеб. пособие. М. : Статут, 2009. С. 13.

[3] Макеева Ю. К. Конституционный принцип несменяемости судей в Российской Федерации : автореф. дис. … канд. юрид. наук. М., 2017. С. 13.

[4] Фурсов Д. А. Современное понимание принципов гражданского и арбитражного процесса : учеб. пособие. М. : Статут, 2009. С. 14.

[5] Гражданский процесс / под ред. М. К. Треушникова. М., 2006. С. 94.

ним принципом. Очевидно, що призначуваність суддів в установленому порядку є необхідною й складовою частиною принципу, іменованого правом на суд, який неможливий за відсутності легітимного державного органу, уповноваженого на розгляд і вирішення цивільних спорів[1]. Призначуваність суддів не є судочинним принципом, оскільки принцип судочинства має проявлятися протягом усього цивільного судочинства, всіх стадій та інститутів. Призначуваність суддів як така є лише приватним правилом у загальному порядку наділення певних осіб повноваженням здійснювати судову владу.

Недоторканність суддів. Недоторканність судді виключає можливість притягнення суддів до відповідальності за прийняті ними рішення. Однак у разі притягнення судді до кримінальної відповідальності має бути обов'язково дотримана певна процедура.

Недоторканність судді – це принцип, згідно з яким суддя не може бути притягнутий до відповідальності. Цей принцип у сучасній науці й практиці розглядається як одна з гарантій судової незалежності, тобто правовий засіб, спрямований на забезпечення незалежного та неупередженого здійснення правосуддя конкретним суддею[2]. Елементи особистої недоторканності судді, підвищених гарантій його захисту спрямовані на попередження провокацій, виключення тиску на суддю, його переслідування за принциповість і непоступливість. Приводом до забезпечення безпеки судді можуть служити лише окремі епізоди його професійної діяльності, що не впливає на загальний порядок судочинства[3]. Недоторканність суддів відповідає статусним властивостям посадового представника суду – судді, тому не можна це положення вважати або організаційним, або функціональним принципом.

Доступність правосуддя. Відповідно до ч. 3 ст. 3 Закону судова система України повинна забезпечувати доступність правосуддя для кожної особи в порядку, встановленому Конституцією України та законами.

Доступність правосуддя закріплена в багатьох міжнародних документах, зокрема у ст. 6 ЄКПЛ[4] та Конвенції про міжнародний доступ

[1] Фурсов Д. А. Современное понимание принципов гражданского и арбитражного процесса : учеб. пособие. М. : Статут, 2009. С. 15.

[2] Шадрин Д. Н. Неприкосновенность судей и особенности их привлечения к дисциплинарной ответственности. *Вопросы российского и международного права.* 2016. №4. С. 44.

[3] Фурсов Д. А. Современное понимание принципов гражданского и арбитражного процесса : учеб. пособие. М. : Статут, 2009. С. 16.

[4] Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 24.04.2020).

до правосуддя[1]. Слід зазначити, що активне вивчення проблеми доступності правосуддя розпочалося в межах всесвітнього руху «Доступ до правосуддя», який виник у Європі в 60-х рр. XX ст. з метою зробити судовий захист прав більш ефективним. Вона послідовно розглядалася вченими-процесуалістами в трьох основних напрямах, які, за визначенням засновників руху М. Капелетгі та Б. Гарта, дістали назву «хвилі». У межах руху «Доступ до правосуддя» недоступність правосуддя пов'язували, по-перше, з перешкодами матеріального характеру, які не дають можливості бідним верствам населення звернутися по захист своїх прав (високі судові витрати, неможливість звернення по допомогу до адвоката тощо). По-друге, з відсутністю спеціальних процедур, які б давали можливість ефективно захищати права й інтереси не окремої особи, а певної групи, колективу. По-третє, зі складністю, дорожнечею та дуже повільним розглядом справ, необхідністю введення спеціальних альтернативних процедур для вирішення певних категорій справ[2].

Із питання доступності правосуддя в цивільному процесі захистила кандидатську дисертацію Н. Ю. Сакара на тему «Проблема доступності правосуддя у цивільних справах»[3].

В. В. Ярков зазначає, що «основні проблеми доступності правосуддя найчастіше бачаться у тривалості судового процесу, збільшенні витрат (оплата держмита, експертних робіт, послуг професіонального представника), а її забезпечення – у вивченні досвіду організації правосуддя, проблем юридичної інфраструктури суспільства, розвитку спеціалізації судових складів, приватизації функції виконання судових рішень судовими приставами»[4]. Доступність правосуддя як правове явище є об'єктом дослідження багатьох вчених, що по суті свідчить

[1] Конвенция о международном доступе к правосудию от 25 октября 1980 г. : URL: http://translate.google.com/translate?hl=ru&langpair=en%7Cr u&u=http://www.hcch.net/index_en.php%3Fact%3Dconventions.text%26cid%3D91 (дата звернення: 24.04.2020).

[2] Бурий А. Моніторинг доступності до правосуддя : рапорт з моніторингу / А. Бурий, М. Васюта, Л. Тарантула ; Регіон. гром. фонд «Право і Демократія» за підтримки америк. народу через Агентство США з міжнар. розвитку (USAID). Львів, 2007. С. 7. URL: http://www.fond. lviv.ua/storage/library/monitoring_20071.pdf (дата звернення: 24.04.2020).

[3] Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2006. 20 с.

[4] Ярков В. В. Современные проблемы доступа к правосудию в Российской Федерации. *СНГ: реформа гражданского процессуального права* : материалы Междунар. конф. М. : Городец, 2002. С. 49–73.

про наявність різних наукових поглядів до трактування цього поняття, але, попри це, конкретного підходу й однозначної відповіді на запитання, що ж таке доступність правосуддя, немає. Розглянемо кожне з них детальніше.

Низка вчених обґрунтовує позиції про існування принципу доступності судового захисту. Принцип доступності судового захисту виділяють такі вчені-процесуалісти, як М. Й. Штефан[1], С. Я. Фурса[2], І. А. Приходько[3], І. В. Решетникова[4], В. Ю. Мамницький[5], П. І. Шевчук[6] та інші. Слід зазначити, що на початку дослідження як принцип виділяв доступність і автор цієї праці[7].

Так, на думку В. М. Сидоренка, принцип доступності правосуддя – це забезпечена законом можливість безперешкодно звернутися до суду

[1] Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ : Ін Юре, 2001. С. 41–42; Його ж. Цивільне процесуальне право України. Академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ : Ін Юре, 2005. С. 54–55.

[2] Фурса С. Я. Виконавче провадження в Україні : навч. посіб. / С. Я. Фурса, С. В. Щербак. Київ : Атіка, 2002. С. 43–44; Її ж. Докази і доказування у цивільному процесі : наук.-практ. посіб. / С. Я. Фурса, Т. В. Цюра. Київ : Фурса С. Я. ; КНТ, 2005. С. 67. (Серія «Процесуальні науки»).

[3] Приходько И. А. Доступность правосудия в гражданском и арбитражном процессе. Основные проблемы. *Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства* / отв. ред. И. А. Приходько. М. : Лиджист, 2001. С. 14–15; Його ж. Доступность правосудия в гражданском и арбитражном процессе. Основные проблемы. *Российский судья*. 2001. №5. С. 23.

[4] Решетникова И. В. Протокол судебного заседания через призму доступности судебной защиты. *Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства* / отв. ред. И. А. Приходько. М. : Лиджист, 2001. С. 295; Гражданский процесс : учебник / отв. ред. В. В. Ярков. 5-е изд., перераб. и доп. М. : Волтерс Клувер, 2004. С. 41–43.

[5] Мамницкий В. Ю. Принцип состязательности в гражданском судопроизводстве : дис. … канд. юрид. наук. Харьков, 1995. С. 72; Його ж. Всеобщая декларация прав человека и некоторые принципы гражданского процессуального права. *Права людини і правова держава (До 50-ї річниці Загальної декларації прав людини)* : тези доп. та наук. повідомл. наук. конф. проф.-виклад. складу (м. Харків, 10–11 груд. 1998 р.). Харків, 1999. С. 113.

[6] Шевчук П. І. Доступ до правосуддя: сучасний стан і шляхи вдосконалення. *Адвокат*. 2000. №1. С. 4; Його ж. Питання про доступність правосуддя та правової допомоги потребує законодавчого вирішення. *Вісник Верховного Суду України*. 2000. №2 (18). С. 40.

[7] Кройтор В. А. Гражданский процесс : учеб. пособие. Харьков : Эспада, 2003. С. 39–40; Кройтор В. А., Степаненко Т. В. Стандарти Європейського Союзу в сфері цивільного судочинства і проблема доступу до правосуддя. *Наукові записки : Збірник наукових статей. Право. Економіка. Гуманітаристика*. Харків. екон.-прав. ун-т. 2005. №1 (2). С. 65.

по захист своїх прав і отримати судовий захист[1]. Ю. В. Айрапетян вважає, що під принципом доступності правосуддя у вузькому сенсі слід розуміти встановлену законом сукупність необхідних правових гарантій, що дозволяють кожному безперешкодно реалізовувати своє право на судовий захист і відновлення порушеного права[2].

Як зазначає І. В. Назаров, принцип доступності правосуддя як принцип судової влади має у своєму змісті як процесуальні, так і судоустрійні складові[3]. Тобто серед факторів, що забезпечують доступ громадян до правосуддя, варто виділяти не лише порядок розгляду й перегляду спорів у суді, виконання судових рішень, але й устрій судової системи. В. М. Жуйков зазначає, що з того, наскільки оптимально, відповідно до завдань правосуддя, улаштована судова система й визначена компетенція судів цієї системи, наскільки ефективні процедури розгляду справ у всіх судових інстанціях і виконання судових рішень, можна робити висновки про реальність або декларативність права на судовий захист[4]. О. Б. Абросимова, розглядаючи принцип доступності правосуддя в цілому, бачить його сутність у відсутності надмірних, необґрунтованих правових і практичних перешкод для розгляду справи в суді[5]. І. Є. Марочкін виділяє судоустрійні елементи принципу доступності правосуддя та відносить до них: а) територіальну наближеність судів до населення; б) створення умов для обіймання суддівських посад висококваліфікованими фахівцями; в) належне забезпечення судів оргтехнікою й усім необхідним для ефективного здійснення правосуддя; г) раціональну організацію роботи суду[6].

До судоустрійних елементів вказаного принципу Н. В. Сібільова відносить: а) наявність незалежного суду, утвореного на підставі за-

[1] Сидоренко В. М. Принцип доступности правосудия и проблемы его реализации в гражданском и арбитражном процессе : дис. … канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2002. С. 12. URL: http://www.dissercat. com/ (дата звернення: 24.04.2020).

[2] Айрапетян Ю. В. Принцип доступности правосудия в системе принципов гражданского процессуального права. *Научные труды / Рос. акад. юрид. наук*. М. : Юрист, 2015. Вып. 15. С. 822.

[3] Назаров І. В. Принципи побудови судової системи : монографія. Харків : ФІНН, 2009. С. 97.

[4] Жуйков В. М. Судебная реформа: проблемы доступа к правосудию. М. : Статут, 2006. С. 20.

[5] Абросимова Е. Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы. М. : Ин-т права и публич. политики, 2002. С. 103.

[6] Марочкін І. Є. Доступність правосуддя. *Проблеми законності* : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2003. Вип. 58. С. 127–128.

кону; б) утворення мережі судів, наділених повноваженнями перегляду справ в апеляційному й касаційному порядку; в) розгляд справ компетентним судом, не тільки уповноваженим розглядати їх по суті, а у фаховості якого особа, що до нього звертається, цілком упевнена; г) розвинена система юридичної допомоги; д) така організація судової системи й роботи суду, яка б забезпечувала розгляд справ у розумні строки[1].

О. М. Овчаренко констатує, що зміст принципу доступності правосуддя розкривається за допомогою сукупності правових, соціальних та економічних елементів, і відносить до правових (інституційних) елементів такі: а) територіальна наближеність суду; б) відкритість інформації про нього; в) універсальність юрисдикції суду; г) його компетентність; д) стабільність судової системи[2].

Разом з тим у науці цивільного процесуального права щодо доступності існують інші точки зору.

Так, І. А. Приходько вважає, що щодо вітчизняної правової системи право доступу до суду можна розуміти як складову частину права на судовий захист, а саме як процесуальну складову цього права, пов'язану з реалізацією права на судовий захист при зверненні до суду й під час судового провадження[3].

Р. М. Масаладжіу визначає доступність правосуддя як гарантовану законом можливість для зацікавлених осіб ініціювати судовий процес у будь-якій його стадії та отримати судовий захист шляхом винесення законного та обґрунтованого судового акта[4].

Д. М. Козак представляє доступність правосуддя як наявність інституційних і процесуальних гарантій, що забезпечують право потенційних учасників процесу отримати справедливе правосуддя[5].

[1] Сібільова Н. В. Доступність правосуддя у громадянському суспільстві. *Доступність правосуддя у громадянському суспільстві* : матеріали семінару, провед. Центром суд. студій (м. Київ, 14–15 листоп. 2002 р.). Київ : Центр суд. студій, 2002. С. 15.

[2] Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гаранти його реалізації : монографія. Харків : Право, 2008. С. 74.

[3] Приходько И. А. Доступность правосудия в арбитражном и гражданском процессе. Основные проблемы : дис. … д-ра юрид. наук. М., 2005. С. 36. URL: http://www.dissercat.com/ (дата звернення: 24.04.2020).

[4] Масаладжиу Р. М. Проблемы обеспечения доступности правосудия на стадии надзорного производства в гражданском и арбитражном процессах : дис. … канд. юрид. наук. М., 2009. С. 48. URL: http:// www.dissercat.com/ (дата звернення: 24.04.2020).

[5] Козак Д. Суд в современном мире: проблемы и перспективы. *Российская юстиция.* 2001. №9. С. 5

Д. О. Фурсов слушно зауважує, що, крім змішання принципів з аксіомами, розмиванню наших уявлень про принципи сприяє нерозбірлива підміна частини й цілого, явища й сутності, мети й засобів її досягнення. Якщо ми визнаємо наявність такого самостійного принципу, як право на судовий захист (за міжнародною класифікацією – права на суд), то очевидно, що доступність правосуддя виступатиме не самостійним принципом, а частиною, виявом, засобом реалізації цього невіддільного права[1].

Вважаю, що немає вагомих підстав для виокремлення категорії доступності як принципу цивільного судочинства. Та є всі підстави говорити про доступність як частину права на судовий захист. Йдеться про процесуальні, соціально-економічні, інші правові та інституційні гарантії, що містяться в різних джерелах права і, звичайно ж, мають конституційне закріплення та юридичну силу. Вважаємо, що наявність певних гарантій у цивільному процесуальному законодавстві не можна розглядати як можливість конструювання самостійного принципу.

Ефективність судового захисту. У юридичній літературі справедливо зазначається, що суд, як і будь-яка державна установа, зобов'язаний діяти ефективно, тобто реально і своєчасно вирішувати поставлені перед ним завдання[2]. Частина 1 ст. 2 ЦПК України визначає мету та завдання цивільного судочинства, і тому є визначальною для розуміння сутності всіх наступних статей ЦПК України. Метою цивільного судочинства є захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Цією метою обумовлюються й завдання цивільного судочинства, якими є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ. У ході розробки, прийняття чинного ЦПК України, зокрема й тих положень, що стосуються мети й завдань цивільного судочинства, були враховані базові постулати, закладені в міжнародно-правових актах, ратифікованих Україною. Статтею 8 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р. закріплено право кожної людини на ***ефективне відновлення*** в правах компетентними національними судами у випадках порушення її основних прав, наданих їй Конституцією та законом. Крім того,

[1] Фурсов Д. А. Современное понимание принципов гражданского и арбитражного процесса : учеб. пособие. М. : Статут, 2009. С. 17.

[2] Цихоцкий А. В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам. Новосибирск : Наука, 1997. С. 152.

ЦПК України відбиває основні положення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і Протоколів до неї, що стали в результаті ратифікації їх Україною 17 липня 1997 р. складовою частиною національного законодавства, а також ст. 55 Конституції України, що проголосила захист судом прав і свобод людини й громадянина.

М. Л. Коханська визначає ефективність цивільного судочинства як систему вимог, які характеризують забезпечення права на справедливий суд, ухвалення судових рішень на підставі верховенства права, та є результатом ціннісного орієнтування цивільної процесуальної форми. Відповідний комплекс вимог включає: доступність правосуддя; справедливий, своєчасний, публічний розгляд і вирішення справи незалежним і неупередженим судом; забезпечення балансу між об'єктивним установленням обставин справи та тривалістю провадження; забезпечення правової визначеності та виконання судових рішень[1]. Ефективність судового захисту вказує на наявність або відсутність результату в захисті права, містить оцінку підсумків усієї судової діяльності, а зовсім не є абстрактною ідеєю[2]. Тому ефективність судової діяльності не може бути самостійним принципом цивільного судочинства, а може виступати лише складовою частиною права на судовий захист, права на суд.

Процесуальна економія. Правосуддя не має бути дорогим, так само як не може бути й дешевим. Дороге правосуддя свідомо закриває шлях у державні установи, покликані відновлювати порушене право. Дешеве правосуддя, як відомо, обходиться людям дорого. Надзвичайно небезпечним є судочинство, марнотратне за часовими, фінансовими, моральними та іншими витратами, оскільки це не відповідає інтересам осіб, які звернулися по судовий захист[3].

Є. В. Васьковський вважав, що процесуальна економія не може бути самоціллю. Вона лише дозволяє враховувати витрачений час, швидкість відновлення порушеного права, простоту судового розгляду, зменшення судових витрат[4]. М. Л. Коханська дає визначення сутності процесуальної економії як вимоги ефективності процесуальних засобів, яка полягає в раціональному нормативно-правовому закріпленні, ви-

[1] Коханська М. Л. Процесуальні засоби забезпечення ефективності цивільного судочинства : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2019. С. 4.

[2] Фурсов Д. А. Современное понимание принципов гражданского и арбитражного процесса : учеб. пособие. М. : Статут, 2009. С. 19.

[3] Там само. С. 22.

[4] Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса. М., 1917. С. 142, 455.

користанні та оптимальному співвідношенні процесуальних засобів, матеріальних витрат (зокрема віднесених законодавством до судових) та часу. Розумний баланс між основними показниками судочинства має тлумачитись тільки в контексті досягнення найкращого процесуального результату з найменшими витратами[1].

Разом з тим, у юридичній літературі обґрунтовується положення про процесуальну економію як про самостійні принципи цивільного судочинства[2]. Вважаю, що немає жодних підстав для виділення принципу процесуальної економії в цивільному судочинстві, оскільки процесуальна економія не поширюється на всі стадії та інститути цивільного процесу.

Концентрації. Свого часу Є. В. Васьковський зазначав необхідність виділення принципу концентрації як судочинного принципу. Так, учений зазначав, що «заяви сторін і докази, на підставі яких суду необхідно встановити фактичну сторону справи, можуть бути сприйняті ним відразу й цілком або ж по частинах у відомій, установленій законом послідовності. Перший метод називається концентрацією процесуального матеріалу, другий – поділом провадження в самостійних стадіях»[3]. Є. В. Васьковський вважав, що «за концентрації процесуального матеріалу в розумі судді сама собою, автоматично, вимальовується жива й цілісна картина справи; під час дослідження матеріалу по частинах суд змушений зшивати білими нитками клаптики неясних спогадів, що не завжди припадають один до одного, збережені в його розумі окремі епізоди процесу»[4].

Існування принципу концентрації в цивільному судочинстві в процесуальній науці вченими оспорюється. Так, Д. О. Фурсов вважає, що відповідно до цієї ідеї вся доказова діяльність має бути зосереджена в першій інстанції. З нею не повною мірою узгоджуються традиції вітчизняного судочинства, які передбачають, як правило, подвійний контроль над обґрунтованістю судових актів[5]. Вважаємо, що немає підстав для виокремлення концентрації як судочинного принципу,

[1] Коханська М. Л. Процесуальні засоби забезпечення ефективності цивільного судочинства : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2019. С. 5.

[2] Советский гражданский процесс / под ред. М. А. Гурвича. М., 1975. С. 20; Громошина Н. А. Упрощение процесса: все ли сделано правильно? *Научные труды МГЮА*. М., 2004. С. 184.

[3] Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. М. : Зерцало, 2003. С. 112.

[4] Там само. С. 112–113.

[5] Фурсов Д. А. Современное понимание принципов гражданского и арбитражного процесса : учеб. пособие. М. : Статут, 2009. С. 22–23.

оскільки це не узгоджується з чинними цивільними процесуальними нормами, що регламентують процес доказування. Крім того, такий стан є всього лише окремим приватним правилом і не стосується всього цивільного судочинства.

Судове керівництво процесом. Питання про самостійність принципу судового керівництва в науці цивільного процесуального права є дискусійним. Прихильниками виділення самостійного принципу судового керівництва є Є. В. Васьковський, О. С. Короєд, В. В. Комаров, В. М. Семенов, Г. П. Тимченко, М. Й. Штефан та ін. Так, Є. В. Васьковський зазначав, що панівне становище в процесі належить суду, тому що суд є представником державної влади, якому підпорядковані сторони, а також тому що дії сторін зводяться фактично до того, щоб порушити діяльність суду й дати йому матеріал для постановлення правильного рішення[1]. Аналогічну позицію зайняв В. М. Семенов, який стверджував, що активність суду створює самостійний принцип цивільного процесуального права, основне призначення якого – допомога з боку суду особам, які беруть участь у справі, у здійсненні ними своїх прав, а також контроль за їхніми розпорядчими діями[2]. Підтримують цю позицію й сучасні вчені-процесуалісти, серед яких можна назвати таких: О. І. Карплюк, В. В. Комаров, О. С. Короєд, Г. П. Тимченко та ін.

Інша група вчених включає активні повноваження суду, які є серцевиною принципу судового керівництва, до змісту інших принципів, зокрема й принципу змагальності. Так, А. В. Андрушко вважає, що активність суду – це елемент реалізації низки принципів цивільного процесу: змагальності, об'єктивної істини, законності тощо[3]. В. І. Тертишніков не розглядає процесуальну активність як самостійний принцип, проте й не заперечує її. Учений вважає, що вона входить як складова частина до принципів диспозитивності й змагальності[4].

---

[1] Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. М. : Зерцало, 2003. С. 62.

[2] Семенов В. М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. М. : Юрид. лит., 1982. С. 125–141.

[3] Андрушко А. В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права : [монографія]. Харків : Консум, 2006. С. 36.

[4] Тертишніков В. І. Цивільний процес України : [навч.-практ. посіб.]. Харків : ФІНН, 2011. С. 34.

Вважаємо, що існують самостійні принципи цивільного судочинства – принцип поєднання змагальності та процесуальної активності суду в цивільному судочинстві[1], диспозитивності та процесуальної активності суду в цивільному судочинстві[2] та принцип поєднання засад рівноправності сторін і забезпечення балансу їхніх рівних правових можливостей[3]. Тобто наша позиція полягає в тому, що активні повноваження суду мають бути включені до змісту відповідних галузевих принципів: змагальності, диспозитивності та процесуальної активності суду, – та немає підстав до виділення як самостійного принципу судового керівництва процесом.

Участь сторін або їхніх представників у цивільному процесі. І. А. Жеруоліс вважав, що цивільному судочинству властивий принцип участі сторін або їхніх представників у цивільному процесі[4]. За загальним правилом, сторони та їхні представники беруть участь у розгляді цивільних справ, однак навряд чи таку участь

[1] Kroitor V., Mamnitskyi V. Adversial Principle Under the New Civil Procedure in Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe.* December 2019. Issue 4 (5). С. 30–42. URL: http://ajee-journal.com/upload/attaches/att_1576686982.pdf (дата звернення: 24.04.2020); Їх же. Adversarial Principle Under Conditions of Civil Process Reformation in Ukraine. *Bringing Justice Closer to European Citizens 25–26th of October Faculty of Law and Administration* : conference materials. Gdańsk University. Gdańsk : Gdańsk University, 2019. P. 10–11. URL: https://conferencedojustice.prawo.ug.edu.pl/wp-content/uploads/2019/10/Abstracts.pdf (дата звернення: 24.04.2020); Kroitor V. A. The need for entrenchment in civil proceedings of independent principle of combining adversariality of parties with procedural activity of court. *Kobe Gakuin. Economic papers. Published by the society of Kobe Gakuin university.* 2017. Vol. 49. № 1–2. P. 125–149; Кройтор В. А. Сочетание состязательности и процессуальной активности суда как принцип гражданского судопроизводства. *Sciences of the Europe.* 2016. № 8 (8). Vol 2. С. 119–128; Його ж. Принцип состязательности в гражданском судопроизводстве Украины: отдельные вопросы. *Частное право: проблемы и тенденции* : материалы II Междунар. науч.-практ. конференции / отв. ред.: В. В. Долинская, Н. П. Заикин. М. : Юрид. прогр., 2012. С. 255–260 (Библиотека журналов «Законность», «Уголовное право», «Цивилист»); Його ж. Принцип состязательности в гражданском судопроизводстве Украины. *Цивилист.* 2011. № 1. С. 10–15; Його ж. Сучасні аспекти розвитку принципу змагальності в цивільному процесі. *Вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2008. Вип. 11. С. 238–245.

[2] Кройтор В. А. Поняття принципу поєднання засад диспозитивності та процесуальної активності суду в цивільному судочинстві. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2016. № 2 (73). С. 143–153.

[3] Кройтор В. А. Принцип поєднання начал рівноправності сторін та забезпечення балансу їх рівних правових можливостей. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal).* 2017. № 5 (21). С. 78–84.

[4] Жеруолис И. А. Сущность советского гражданского процесса. Вильнюс : Минтис, 1969. С. 85.

варто відносити до числа самостійних принципів цивільного процесуального права[1]. Вважаємо, що участь сторін або їхніх представників у цивільному судочинстві є проявом і відображенням дії низки принципів процесуального права, зокрема принципів диспозитивності, змагальності, процесуальної рівноправності сторін та ін.

Право бути вислуханим. Деякі принципи пропонується запозичити з іноземного законодавства, зокрема, це стосується ***принципу права бути вислуханим,*** який є у процесуальному праві деяких європейських країн, наприклад у процесуальному праві Німеччини (Der Anspruch auf rechtliches Gehor)[2]. Цей принцип зведений у ранг конституційного. Про необхідність запозичення цього правила як принципу до цивільного процесу Вірменії зазначає А. Г. Давтян[3], про необхідність його запровадження в законодавство Російської Федерації – В. М. Шерстюк[4]. С. О. Волосенко вважає, що принцип бути вислуханим і почутим має широко запроваджуватися й у законодавство України на всіх стадіях судового розгляду справи, оскільки його застосування може позитивно вплинути на цивільне судочинство та сприяти ухваленню законного й обґрунтованого рішення в цивільних справах[5]. Доцільність запровадження цього принципу в законодавство України зазначає у своїй публікації Є. І. Фурса, який наводить приклади, коли «обурені» адвокати скаржаться на те, що їх взагалі не вислуховували, а винесли рішення[6]. Вважаємо, що немає підстав для виділення як

[1] Волосенко С. О. Принципи змагальності та об'єктивної істини у цивільному процесі України : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2010. С. 20.

[2] Давтян А. Г. Гражданский процесс в Германии и в странах СНГ. Ереван, 2000. С. 86; Його ж. Гражданское процессуальное право Германии. М. : Городец, 2000. С. 34.

[3] Давтян А. Г. Развитие теории принципов в гражданском процессуальном праве Армении. *Заметки о современном гражданском и арбитражном процессуальном праве* / под ред. М. К. Треушникова. М., 2004. 352 с.

[4] Шерстюк В. М. Право быть выслушанным и быть услышанным. *Заметки о современном гражданском и арбитражном процессуальном праве* / под ред. М. К. Треушникова. М., 2004. С. 58.

[5] Волосенко С. О. Джерела формування та значення принципів цивільного процесу в Україні. *Часопис Київського університету права.* 2007. №3. С. 128.

[6] Фурса Е. И. Есть ли правосудие в Украине? *Нотаріат. Адвокатура. Суд*. 2006. №11 (25).

самостійного принципу цивільного судочинства принципу права бути вислуханим. Д. О. Фурсов правомірно вважає, що право бути вислуханим і бути почутим на аксіоматичному рівні конкретизує висновки з багатьох інших самостійних принципів, таких як законність, яка гарантує справедливу діяльність, змагальність сторін, процесуальна рівноправність сторін. Тому необхідності в новому принципі немає. Доводи, пов'язані з важливими наслідками того, щоб бути почутим, вказують на затребуваність розкриття цієї обставини в діючій системі принципів[1]. Вважаємо, що необхідність у правилі «право бути вислуханим і бути почутим» як самостійному принципі відсутня. Неможливо уявити собі зміст принципів змагальності сторін, диспозитивності та процесуальної рівноправності сторін без права сторін та їхніх представників бути вислуханими й почутими.

Рівність перед законом і судом. Принцип рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом, закріплений у ст. 129 Конституції України, конкретизований у ЦПК України та пов'язаний із правом чи гарантіями на доступ до правосуддя, на справедливий суд. Принцип рівності учасників процесу перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак означає однакове застосування судом закону до всіх учасників судового процесу та, відповідно, до мети правової норми, неупереджене ставлення суду до всіх учасників судового процесу й забезпечення їм рівних процесуальних прав.

В окремих випадках, прямо передбачених законом, для окремих учасників процесу можуть установлюватися додаткові гарантії реалізації їхнього права на звернення до суду, зумовлені наявністю певних об'єктивних чи суб'єктивних причин, що ніяк не пов'язується з расою, кольором шкіри, політичними, релігійними та іншими переконаннями, статтю, етнічним і соціальним походженням, майновим станом, місцем проживання, мовною та іншими ознаками. Так, окремі категорії позивачів звільнені від сплати судового збору (ст. 3 Закону України «Про судовий збір»); за окремими позовами встановлено альтернативну

[1] Фурсов Д. А. Современное понимание принципов гражданского и арбитражного процесса : учеб. пособие. М. : Статут, 2009. С. 35.

підсудність (ст. 28 ЦПК України); суд може залучити для участі у справі перекладача (ст. 75 ЦПК України). Ці гарантії доступності правосуддя не вважаються порушенням принципу рівності учасників процесу перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак, оскільки встановлені безпосередньо законом (а не судом) і не стосуються розгляду конкретної справи.

Гарантіями принципу рівності учасників процесу перед законом і судом є встановлення кримінальної відповідальності за обмеження у правах залежно від політичних чи релігійних переконань, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення привілеїв щодо громадян за ознаками раси, кольору шкіри, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними чи іншими ознаками; право учасників процесу на оскарження рішення суду в апеляційному чи касаційному порядку та скасування рішення на підставі порушення процесуальних норм (правила рівності учасників процесу перед законом і судом).

Таким чином, принцип рівності забезпечується тим, що кожна цивільна справа розглядається в одному й тому самому процесуальному порядку та з однаковим обсягом гарантій для осіб, які беруть участь у справі.

Вважаємо, що цій ідеї правильно надається такого важливого значення. Але у зв'язку з переходом на європейські стандарти слід дослухатися до Д. А. Фурсова, який вважає, що рівноправність сторін є складовою частиною універсального принципу, іменованого правом на суд[1].

Повага судом честі й гідності учасників цивільного процесу. Принцип поваги судом честі й гідності учасників цивільного процесу полягає в тому, що суддя зобов'язаний дотримуватись етичних норм як у суді, так і поза судом (ст. 6 ЦПК України). Зміст цих принципів можна розкрити через положення, які містяться в Кодексі професійної етики судді, який був затверджений черговим з'їздом суддів України 22 лютого 2013 р. Рішенням Ради Суддів України 4 лютого 2016 р. було затверджено Коментар до Кодексу суддівської етики, положення якого

[1] Фурсов Д. А. Современное понимание принципов гражданского и арбитражного процесса : учеб. пособие. М. : Статут, 2009. С. 36.

спрямовані на встановлення етичних стандартів, пов'язаних зі статусом судді[1].

Під суддівською етикою слід розуміти певну систему базових принципів регламентації поведінки суддів у судовому засіданні, в суді, та позасудової поведінки, які побудовані з урахуванням особливостей професійної діяльності судді та створені для підтримки суддівських стандартів, діють об'єктивно й незалежно з метою збільшення значущості наявних правових норм і правил поведінки для суддів.

Високі стандарти поведінки полягають у тому, що суддя як на роботі, так і поза її межами, в повсякденному житті, має демонструвати таку поведінку, щоб учасники процесу та оточення бачили в ньому еталон порядності та справедливості – високоморальну, чесну, стриману, врівноважену людину. При цьому суддя має не лише подавати особистий приклад, а й пропагувати етичну поведінку серед учасників процесу та оточення, вимагати етичної поведінки від інших. Зокрема, у Коментарі до Кодексу суддівської етики наведено такі основні положення:

– суддя повинен бути прикладом неухильного додержання вимог закону і принципу верховенства права, присяги судді, а також дотримання високих стандартів поведінки з метою зміцнення довіри громадян у чесність, незалежність, неупередженість та справедливість суду;

– суддя має уникати будь-якого незаконного впливу на його діяльність, пов'язану зі здійсненням правосуддя, та бути незалежним від своїх колег у процесі прийняття рішень. Він не має права використовувати своє посадове становище в особистих інтересах чи в інтересах інших осіб та не повинен дозволяти цього іншим;

– суддя має докладати всіх зусиль до того, щоб на думку розсудливої, законослухняної та поінформованої людини його поведінка була бездоганною;

– порушення правил етичної поведінки, встановлених цим Кодексом, не можуть самі по собі застосовуватися як підстави для притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності та визначати ступінь їх вини;

– незалежність судді під час здійснення правосуддя є передумовою дії принципу верховенства права та невіддільною складовою справедливого суду;

[1] Коментар до Кодексу суддівської етики: затв. Рішенням Ради Суддів України 04 лютого 2016 р. 142 с. URL: http://rsu.gov.ua/uploads/article/komentar-kodeksusuddivskoietiki-fd35472a7d.pdf (дата звернення: 24.04.2020).

– суддя повинен виконувати свої професійні обов'язки незалежно, виходячи виключно з фактів, установлених на підставі власної оцінки доказів, розуміння закону, верховенства права, що є гарантією справедливого розгляду справи в суді, незважаючи на будь-які зовнішні впливи, стимули, загрози, втручання або публічну критику;

– суддя повинен старанно й неупереджено виконувати покладені на нього обов'язки та вживати заходів для поглиблення своїх знань і вдосконалення практичних навичок;

– суддя повинен здійснювати судочинство в межах та порядку, визначених процесуальним законодавством, і виявляти при цьому тактовність, увічливість, витримку й повагу до учасників судового процесу та інших осіб;

– суддя під час здійснення правосуддя не повинен допускати проявів неповаги до людини за ознаками раси, статі, національності, релігії, політичних поглядів, соціально-економічного становища, фізичних вад тощо та дозволяти цього іншим;

– суддя повинен виконувати обов'язки судді безсторонньо й неупереджено та утримуватися від поведінки, будь-яких дій або висловлювань, що можуть призвести до виникнення сумнівів у рівності професійних суддів, народних засідателів та присяжних при здійсненні правосуддя;

– суддя повинен проявляти повагу до права на інформацію про судовий розгляд та не допускати порушення принципу гласності процесу. Суддя у визначеному законом порядку надає засобам масової інформації можливість отримувати інформацію, не допускаючи при цьому порушення прав і свобод громадян, приниження їх честі й гідності, а також авторитету правосуддя;

– суддя не може робити публічних заяв, коментувати в засобах масової інформації справи, які перебувають у провадженні суду, та піддавати сумніву судові рішення, що набрали законної сили. Суддя не має права розголошувати інформацію, що стала йому відома у зв'язку з розглядом справи;

– суддя, що перебуває на адміністративній посаді в суді, повинен утримуватися від поведінки, дій або висловлювань, які можуть призвести до виникнення сумнівів у єдиному статусі суддів і в тому, що професійні судді колективно вирішують питання організації роботи суду;

– суддя повинен уникати позапроцесуальних взаємовідносин з одним із учасників процесу або його представником у справі за відсутності інших учасників процесу;

– неупереджений розгляд справ є основним обов'язком судді. Суддя має право заявити самовідвід у випадках, передбачених процесуальним законодавством, у разі наявності упередженості щодо одного з учасників процесу, а також у випадку, якщо судді з його власних джерел стали відомі докази чи факти, які можуть вплинути на результат розгляду справи;

– суддя не може належати до політичних партій і професійних спілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану працю, крім наукової, викладацької та творчої. Суддя повинен надавати пріоритет здійсненню правосуддя над усіма іншими видами діяльності;

– суддя має право брати участь у громадській діяльності, публічних заходах, якщо вони не завдають шкоди його статусу, авторитету суду і не можуть вплинути на здійснення правосуддя, проте повинен уникати взаємовідносин, які можуть вплинути на незалежність і неупередженість судді;

– суддя повинен бути обізнаним про свої майнові інтереси та вживати розумних заходів для того, щоб бути обізнаним про майнові інтереси членів своєї сім'ї;

– суддя повинен враховувати, що сімейні, соціальні взаємовідносини чи будь-які інші стосунки та втручання з боку органів державної влади не мають впливати на поведінку судді чи ухвалення судових рішень;

– участь судді в соціальних мережах, інтернет-форумах та застосування ним інших форм спілкування в мережі Інтернет є допустимими, проте суддя може розміщувати, коментувати лише ту інформацію, використання якої не завдає шкоди авторитету судді та судової влади.

Без поваги судом честі й гідності учасників цивільного судочинства неможливе правосуддя як таке. Отже, положення про необхідність поваги судом честі та гідності учасників цивільного судочинства також є обов'язковою складовою частиною універсального принципу, іменованого правом на суд.

Процесуальний формалізм. Прихильники виділення принципу процесуального формалізму під ним пропонують розуміти неухильне

дотримання всіх процесуальних форм як гарантій законного, об'єктивного, неупередженого розгляду й вирішення спору. При цьому зазначається, що надмірне й тотальне захоплення процесуальною формою створює загрозу для пошуку матеріальної форми[1]. На думку інших авторів (А. Т. Боннер), формалізм поглинається принципом законності, оскільки останній наказує неухильно та точно дотримуватися формалізованих цивільних процесуальних приписів[2]. Як доречно зазначив Д. О. Фурсов, «формалізм і законність можуть відображати різні сторони процесуальні діяльності. Але ця обставина недостатня для формування самостійного міжгалузевого принципу у вигляді процесуального формалізму»[3]. Далі автор зазначає, що будь-який правовий формалізм, включно з процесуальним, спрямованим на педантичне дотримання нормативно-правових приписів, що відбиває одну з численних граней судочинства, яка не має фундаментального значення, а часом і створює перешкоди здійсненню правосуддя[4]. Тому є всі підстави виключити процесуальний формалізм зі складу принципів цивільного судочинства.

Законність. Принцип законності неодноразово був у науковій літературі об'єктом спеціального дослідження; називається він і серед основних принципів цивільного процесуального права практично в усіх підручниках ыз цивільного процесу. Певний інтерес представляє й позиція А. Г. Давтян. На її думку, «законність є формою існування і здійснення правосуддя, але не принципом, тобто правилом цивільного судочинства»[5].

Законність нині безпосередньо не закріплена в ст. 129 Конституції України як одна з основних засад судочинства. Однак зміст цього принципу частково розкривається у статтях 19, 58, 68 Конституції України. ЦПК України також прямо не закріплює законність як принцип цивільного судочинства, водночас містить положення про дію принципу верховенства права. Втім принципи законності та верхо-

[1] Фоменко Е. Г. К дискуссии о принципах гражданского процесса. *Современная доктрина гражданского, арбитражного процесса и исполнительного производства. Теория и практика* : сб. науч. тр. Краснодар ; СПб., 2004. С. 231.

[2] Гражданское процессуальное право / отв. ред. М. С. Шакарян. М., 2004. С. 64.

[3] Фурсов Д. А. Современное понимание принципов гражданского и арбитражного процесса : учеб. пособие. М. : Статут, 2009. С. 37.

[4] Там само. С. 37–38.

[5] Давтян А. Г. Развитие теории принципов в гражданском процессуальном праве Армении. *Заметки о современном гражданском и арбитражном процессуальном праве* / под ред. М. К. Треушникова. М., 2004. С. 254.

венства права у правовій державі не суперечать один одному[1]. ***Законність вважається необхідною та важливою складовою верховенства права.*** Нині, за задумом законодавця, положення ст. 10 ЦПК України відбивають зміст не лише принципу верховенства права, а й вимоги законності в цивільному судочинстві. Це підтверджується й у роз'ясненнях, наданих у п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судове рішення у цивільній справі» від 18 грудня 2009 р. № 14, де Верховний Суд України неодмінною умовою законності судового рішення називає дотримання судом відповідних положень ЦПК України.

Внесення змін до Конституції України Законом України від 2 червня 2016 р. № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)»[2] вплинуло на всі сфери правового життя суспільства в Україні, започаткувало побудову нової системи судів і, звісно, не могло не відбитися на цивільному судочинстві. Внаслідок внесених змін до Конституції у ст. 129 замість попередньої норми: «Судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону», – було закріплено положення такого змісту: «Суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права». Так само ***принцип верховенства права замінив принцип законності серед основних засад судочинства,*** наведених у цій самій статті.

Вільна оцінка судових доказів. Прихильники виділення принципу вільної оцінки судових доказів (А. Г. Давтян) зазначають, що сенс цієї ідеї полягає в тому, що оцінка доказів, за внутрішнім переконанням суду, проводиться на основі всіх зібраних, досліджених і перевірених доказів у межах всього судочинства в цілому. Оцінку судових доказів пропонують розуміти ширше, ніж ставлення до доказового матеріалу по конкретному значущому факту[3].

У науці цивільного процесуального права більшість учених не бачить підстав до виділення свободи оцінки судових доказів як само-

[1] Андронов І. В. Вплив конституційної реформи в Україні на судове рішення в цивільному процесі. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 18 грудня 2015 року). Одеса : Фенікс, 2015. С. 33–36.

[2] Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 02.06.2016 № 1401-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2016. № 28. Ст. 532.

[3] Давтян А. Теория доказательств в гражданском процессуальном праве Германии. *Система гражданской юрисдикции в канун XXI века: современное состояние и перспективы развития* : межвуз. сб. науч. тр. Екатеринбург, 2000. С. 393–395.

стійних судочинних принципів. Так, Д. О. Фурсов вважає, що зі зведенням оцінки доказів у ранг судочинних принципів погодитися не можна.

По-перше, тому що така ідея може претендувати на роль принципу всередині окремо взятого інституту судових доказів, а не всієї галузі процесуального права.

По-друге, пропозиція щодо формування судової оцінки в рамках всього судового розгляду виглядає недостатньо конкретно, не містить природних меж формування суб'єктивного переконання з приводу представлених доказів.

По-третє, вільна суддівська оцінка неминуче обмежена предметом доведення, об'єктивною природою заявленого спору, розподілом тягаря доведення.

По-четверте, між теорією законних доказів і вільного внутрішнього переконання суддів проміжних підходів не буває. Тому йдеться не про свободу в оцінці доказів як такій, а про відмову у формальному попередньо встановленому тому чи іншому доказі, представленому у справі[1]. Як бачимо, Д. О. Фурсовим представлена досить розгорнута позиція з приводу відсутності підстав для виділення вільної оцінки судових доказів як самостійного судочинного принципу. Найбільш вагомим аргументом може бути те, що правило про виділення вільної оцінки судових доказів не може претендувати на роль принципу всієї галузі процесуального права, тому що воно є всього лише окремим правилом інституту судових доказів.

Пріоритет письмових доказів. Закріпити принцип пріоритету письмових доказів у системі принципів цивільного судочинства запропонував І. Г. Медведєв. Такий пріоритет пропонується встановити в усіх суперечках, що мають приватноправову природу. Навіть в умовах звичайного цивільного обороту реалізація суб'єктивного цивільного права можлива не інакше як за наявності необхідних документів. Можливість їхнього збирання зменшується з того моменту, коли між партнерами виникла суперечка. Відсутність документів як доказів для обґрунтування наявності суб'єктивного цивільного права за своїми наслідками наближається до відсутності самого права. Письмова фор-

[1] Фурсов Д. А. Современное понимание принципов гражданского и арбитражного процесса : учеб. пособие. М. : Статут, 2009. С. 43.

ма в умовах цивільного обороту загальнодоступна й універсальна. Вона дозволяє зафіксувати зобов'язання між сторонами, які виявили інтерес до співпраці, є формою матеріалізації взаємно узгодженої волі, іншої суттєвої інформації[1].

Водночас це висловлювання в науці цивільного процесуального права оскаржується. Так, висловлено правомірну думку про те, що за будь-яких умов ідеї, обговорювані в рамках інституту судових доказів і доказування, не можуть поширюватися на суміжні галузеві інститути, а тому будь-які доказові пріоритети в жодному разі не можуть стати галузевими принципами[2].

Неможливість процесуального сумісництва. На думку М. Й. Штефана, відповідно до цього принципу, суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин не може в одній і тій же справі перебувати більш як в одному процесуальному становищі (позивач не може в цій же справі бути третьою особою, відповідач – свідком тощо). Щодо неможливості процесуального сумісництва не існує окремої норми права, але це положення випливає з норм ЦПК України, які регулюють процесуальне правове становище учасників процесу. Порушення принципу неможливості процесуального сумісництва є підставою для визнання рішення незаконним і його скасування[3]. Правило про неможливість процесуального сумісництва не може претендувати на роль принципу всієї галузі процесуального права, оскільки воно є всього лише окремим правилом.

Об'єктивна істина. Питання про характер істини в цивільному судочинстві є важливою філософською та процесуальною проблемою. Протягом тривалого часу в цивільній процесуальній науці панувала думка про необхідність досягнення об'єктивної істини в ході розгляду та вирішення цивільних справ. При цьому конструювався самостійний судочинний принцип – принцип об'єктивної істини. Він полягає в обов'язку суду з'ясувати всі дійсні обставини справи, пов'язані зі спірними правовідносинами, на їхній основі вирішити питання про права та обов'язки сторін спору.

---

[1] Медведев И. Г. Принцип приоритета письменных доказательств. *Система гражданской юрисдикции в канун XXI века: современное состояние и перспективы развития* : межвуз. сб. науч. тр. Екатеринбург, 2000. С. 396–412.

[2] Фурсов Д. А. Современное понимание принципов гражданского и арбитражного процесса : учеб. пособие. М. : Статут, 2009. С. 44.

[3] Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ : Ін Юре, 2001. С. 56.

У сучасній науці цивільного процесуального права з огляду на посилення засади змагальності більшість учених вважає, що принцип об'єктивної істини втратив свою актуальність[1]. У практиці застосування права можна досягти знання, яке можна кваліфікувати лише як відносну істину, зазначає О. М. Акрабова[2].

Однак залишаються й прихильники цього принципу. Деякі вчені вважають, що принцип об'єктивної істини в сучасному цивільному судочинстві існує, а чутки про його смерть перебільшені[3]. За твердженням М. Й. Штефана, змістом цього принципу є відповідність висновків суду, викладених у рішенні, дійсним обставинам справи[4]. Неістинність акта судової влади, зазначає Є. І. Чесовський, якщо вона визнається навіть теоретично, підриває основні засади юрисдикційного процесу, негативно впливає на авторитет судової системи[5].

Погане те правосуддя, яке обмежує свої завдання досягненням формальних результатів. Таке положення межує зі свідомим допущенням неправосуддя. Суд повинен установити право дійсно існуюче, а не формальне. Формальна істина – це, по суті, фікція істини, яка приймається за таку приписом закону – за неможливості або крайньому ускладненні розкриття матеріальної істини. Подібне положення припустиме лише у виняткових випадках, але не може бути підставою організації процесу як соціального інституту, не може бути фундаментом відправлення правосуддя. У такому разі встановлення дійсно існуючого права, правильне розпізнання права може бути лише випадковим результатом судочинства.

Якщо організація процесу в позитивному праві тієї чи іншої держави позбавляє суд можливості встановити матеріальну істину та обмежує завдання суду досягненням істини формальної, – значить, у цій державі неправильно організовано правосуддя і процес вимагає серйозної реформи, але це не означає, що так і має бути, що будь-який

[1] Фурсов Д. А. Современное понимание принципов гражданского и арбитражного процесса : учеб. пособие. М. : Статут, 2009. С. 45.

[2] Акрабова О. Н. Принцип конкретности истины в применении права. *Актуальні проблеми держави і права.* 2013. Вип. 69. С. 45.

[3] Боннер А. Т. Установление обстоятельств гражданских дел. М., 2000. С. 10.

[4] Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для студентов юрид. спец. вищ. закл. освіти. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ : Ін Юре, 2001. С. 52.

[5] Чесовской Е. Действует ли принцип объективной истины в гражданском процессе? *Российская юстиция.* 2001. № 5. URL: https://www.lawmix.ru/comm/6150 (дата звернення: 24.04.2020).

процес за своєю суттю обмежується встановленням формальної істини[1].

Утім установити об'єктивну істину в кожній без винятку цивільній справі, дотримуючись змагальних засад судочинства, неможливо. У змагальному судочинстві в разі недостатності доказів суд має констатувати невиконання відповідною стороною обов'язку доказування та ухвалити рішення залежно від розподілу обов'язків доказування між сторонами (суд відмовляє в задоволенні вимоги того учасника справи, на кого покладався обов'язок доказування та який не зміг надати суду достатньо доказів на обґрунтування своєї вимоги). У результаті суд встановлює так звану судову (формальну, юридичну) істину. Тобто обставина вважається такою, що не існувала, якщо її існування не було належним чином доведено в суді. У змагальному процесі судове рішення, що ґрунтується на такій формальній істині, також вважається обґрунтованим.

Питання встановлення фактичних обставин справи при розгляді цивільних справ, безумовно, важливі, але йдеться всього лише про інститут судових доказів. За таких умов судової (формальної, юридичної) істини відводиться роль складової частини судочинної діяльності, спрямованої на захист порушеного права, а не самостійного принципу.

У цій частині праці слід зазначити, що це був ***стислий огляд висловлених у цивільній процесуальній науці позицій учених про можливу належність тих чи інших ідей, що мають нормативне закріплення, до процесуальних принципів***. Як було вже розглянуто вище, з тих чи інших причин неможливо включити вищенаведені категорії до складу принципів цивільного судочинства.

Варто погодитись із думкою Т. Б. Ліпатової, що для правової процесуальної науки та судової практики важливе різноманіття, а не безмежність сукупності принципів цивільного процесуального права. Тому вважаємо недоцільним деталізувати принципи, включно з виділенням деяких додаткових принципів, а також поділяти принципи на головні, основні й другорядні[2].

---

[1] Рязановский В. А. Единство процесса. *Гражданский процесс* : хрестоматия : учеб. пособие / под ред. М. К. Треушникова. М. : Городец, 2005. С. 123; Шамшурин Л. Л. К вопросу о законном и справедливом судебном решении в состязательном процессе в сфере гражданской юрисдикции: теория и практика. *Актуальные вопросы науки и практики*. 2010. № 6. С. 26.

[2] Липатова Т. Б. К вопросу конструирования теоретической модели системы принципов гражданского процессуального права. *Перспективы развития гражданского процессуального права.* Саратов, 2017. 368 с.

Однак нещодавно до двох вищеозначених додалася і ***третя тенденція – скорочення нормативно закріплених принципів цивільного процесуального права***[1].

На долі двох вищевказаних положень («безперервність» і усність), що раніше належали до розряду принципів цивільного судочинства, зупинимося докладніше.

Так, сучасний законодавець фактично усунув із цивільного судочинства два принципи: слово «безперервність» було формально виведено з ЦПК України. Суть «безперервності» полягає в забезпеченні уважного підходу судді до розгляду та вирішення справи. Зосередження уваги лише на одній справі дозволяє суду зберегти жвавість враження про справу, що розглядається, уникнути змішання обставин однієї справи з іншою[2]. Ряд учених-процесуалістів вказували на передчасність відмови від принципу безперервності. Наприклад, М. С. Шакарян зазначала, що «в процесі, поки не досліджені докази, не потрібно прибирати цей принцип»[3]. Оцінюючи роль і значення безперервності, А. С. Федіна зазначає, що відсутність у процесі принципу безпосередності як неможливості розгляду інших справ у перервах до закінчення початої справи знижує гарантії ефективного захисту прав громадян і організацій. Це слід враховувати представникам науки і практики, що висловлюють пропозиції про відмову від безперервності в здійсненні правосуддя в цивільних справах у судах загальної юрисдикції. Звісно, безперервність судового розгляду ніяк не позначається на його прискоренні, але на якість здійснення правосуддя в цивільних справах, повагу прав і свобод зацікавлених осіб, вплив цього принципу, безумовно, позитивний[4]. Ці та інші міркування про важливість зазначених положень не втрачають своєї актуальності для доктрини цивільного судочинства. При цьому слід зазначити, що причини, які послужили підставою для відмови від принципу безперервності в цивільному судочинстві, досить вагомі і, відповідно, їх не можна не враховувати

[1] Липатова Т. Б. К вопросу о реформировании принципов гражданского процессуального права. *Вопросы российского и международного права.* 2018. Т. 8. № 11А. С. 78.

[2] Федина А. С. Принципы гражданского процессуального права в трудах М. С. Шакарян. *Вестник ТвГУ. Серия* «*Право*». 2015. № 1. С. 104.

[3] Путь к закону (исходные документы, пояснительные записки, материалы конференций, варианты ГПК, новый ГПК РФ) / под ред. М. К. Треушникова. М. : Городец, 2004. С. 127.

[4] Федина А. С. Принципы гражданского процессуального права в трудах М. С. Шакарян. *Вестник ТвГУ. Серия* «*Право*». 2015. № 1. С. 104.

в сучасних умовах. Необхідно згадати, що відмова від принципу безперервності була певною реакцією на стрімке зростання кількості справ у судах.

Усність судового розгляду була передбачена ст. 160 ЦПК України (1963 р.) «Безпосередність та усність судового розгляду» і полягала в тому, що розгляд справи провадиться усно, процесуальна діяльність суддів і учасників процесу відбувається в словесній формі. Як зазначив М. Й. Штефан: «усна форма судового розгляду сприяє реалізації вимог принципу гласності та безпосередності. Завдяки словесній формі судді можуть краще й повніше сприймати факти справи, а особи, які беруть у ній участь, – реально й точно довести їх до відома суду, сприймати сенс дій усіх учасників процесу, висловлювати свої міркування, заперечення, спростування з метою встановлення дійсних обставин справи. Розгляд справи в усній формі дає можливість судові особисто й безпосередньо вступати в контакти з учасниками процесу в цивільній справі та в повному обсязі сприймати фактичний матеріал, який відтворюється тут же, в судовому засіданні, на очах суддів і всіх присутніх, у процесі його розвитку.

Усна форма розгляду справи зручніша для учасників процесу, завдяки їй легше висловити сприйняті обставини в справі та свої міркування щодо них. Вона спрощує процес, робить його доступним для заінтересованих осіб. Така форма дає більші можливості судові керувати розвитком процесу та прискорювати розгляд справи. Процес стає динамічним, строк розгляду справи скорочується. Водночас усна форма процесуальних дій, які виконуються при розгляді справи в судовому засіданні, оптимально поєднується з письмовою формою відображення та оформлення деяких з них – викладення вимог до суду у формі письмових заяв, скарг, подання, а владних суджень суду – в рішеннях, ухвалах, постановах»[1].

Якщо проаналізувати положення чинного ЦПК України, то, наприклад, нині в ст. 213 «Безпосередність судового розгляду. Перерва в судовому засіданні» вже немає згадки про усність судового розгляду. Слід констатувати, що усність давно перетворилася на фікцію, зважаючи на обов'язковість письмового оформлення більшості процесуальних дій.

Маємо зазначити, що деякі принципи можуть виключатися зі сфери цивільного процесуального права у зв'язку зі змінами самої політичної

[1] Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ : Ін Юре, 2001. С. 57–58.

системи конкретної країни. Як приклад можемо навести закріплення в цивільному процесуальному законодавстві та відповідних наукових досліджень принципу представників громадських організацій і трудових колективів у цивільному судочинстві. Слід зазначити, що В. А. Бігун захистила дисертацію на тему «Конституційний принцип участі представників громадських організацій і трудових колективів у цивільному судочинстві» (Харків, 1985 р.). Так, у праці автором зазначалося, що «участь представників громадських організацій і трудових колективів у судочинстві в цивільних справах розглядається в аспекті конституційного принципу радянського правосуддя. При цьому акцент зроблений на те, що юридичний (процесуальний) аспект дослідження принципів у правозастосовчій діяльності суду не повинен розглядатися поза політичним, ідеологічним значенням правосуддя в соціалістичній державі, а тому принципи цивільного процесуального права є і соціально-політичними орієнтирами»[1]. Як бачимо, наочно можливо продемонструвати іноді надмірну політизацію наукових досліджень, зокрема за часів існування Радянського Союзу, коли принципи досить часто кваліфікувалися як ідейно-політичні засади цивільного процесуального права.

Одним із факторів, що негативно впливають на реалізацію принципів цивільного процесуального права, є недосконаліть процесуального законодавства. Вважаємо, що важливим засобом подолання цього недоліку є нормативне закріплення системи принципів цивільного судочинства. Нормативне закріплення принципів цивільного процесуального права дає можливість правозастосувачеві адекватно сприймати волю законодавця.

У зв'язку із зазначеним доречно звернути увагу на досвід урегулювання цього питання в інших країнах. У цивільних процесуальних законах низки країн принципи цивільного судочинства розміщені в окремих главах. Так, основні принципи цивільного судочинства з відповідною назвою виокремлено в главу II «Основні принципи цивільного судочинства» ЦПК Молдови[2]. У цьому процесуальному кодексі молдавські законодавці не просто ввели окрему главу «Основні принципи цивільного судочинства», а й розкрили зміст окремих принципів. Наприклад, згідно з ч. 2 ст. 26 ЦПК Молдови, змагальність

[1] Бигун В. А. Конституционный принцип участия представителей общественных организаций и трудовых коллективов в гражданском судопроизводстве : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харьков, 1988. С. 5.

[2] Гражданский процессуальный кодекс республики Молдова : [от 30.05.2003 (в ред. ЗП от 27.08.2011 № 184)]. *Monitorul Oficial*. 2003. 12 июня (№ 111–115).

передбачає організацію процесу таким чином, щоб сторони та інші учасники процесу мали можливість формулювати, аргументувати й доводити свою позицію в процесі, вибирати способи та засоби її захисту самостійно й незалежно від судової інстанції, інших органів і осіб, висловлювати свою позицію з фактичних і правових питань, що стосуються цієї справи, та висловлювати свою точку зору щодо кроків судової інстанції.

У країнах Латинської Америки діє Ібероамериканський модельний цивільний процесуальний кодекс, який містить розділ «Загальні засади»[1]. У Казахстані, Китаї, попри відсутність законодавчо закріпленої дефініції, принципи цивільного судочинства виокремлені в окрему главу (гл. 2 ЦПК Казахстану 1999 р. «Завдання й принципи цивільного судочинства»[2], гл. 1 ЦПК Китаю 1991 р. «Завдання, сфера застосування та основні принципи»)[3]. У Республіці Узбекистан діє ЦПК від 23 січня 2018 р., у якому в розд. 2 детально викладені принципи та їхній зміст[4]. Слід визнати такий підхід у зарубіжному цивільному процесуальному праві правильним, оскільки в цьому випадку знімається багато питань тлумачення волі законодавця.

У деяких країнах у ЦПК вказується тільки на застосування окремих принципів. У Грузії при прийнятті цивільного процесуального кодексу 1997 р. законодавці в розд. 1 «Основні положення судочинства» текстуально позначали принцип диспозитивності (ст. 3) і змагальності (ст. 4)[5]. ЦПК Азербайджанської Республіки 1999 р.[6] тільки

[1] Ермакова Е. П. Тенденции развития гражданского процессуального права в странах Латинской Америки: исторические аспекты. *Тенденции развития гражданского процессуального права России* : сб. науч. ст. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2008. С. 197, 198.

[2] Кодекс Республики Казахстан : от 31 окт. 2015 г. № 377-V «Граждан. процес. кодекс Респ. Казахстан» : с изм. и доп. по сост. на 06.05.2020. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=34329053 (дата звернення: 24.04.2020).

[3] Гражданский процессуальный кодекс КНР : принят на 4-й сессии Всекит. собр. нар. представителей 7-го созыва 9 апр. 1991 г. : измен. в соответствии с Решением Постоян. ком. Всекит. собр. нар. представителей 10-го созыва «О внесении изменений в Граждан. процес. кодекс КНР» 28 окт. 2007. URL: http://chinalawinfo.ru/procedural_law/law_civil_procedure (дата звернення: 24.04.2020).

[4] Гражданский процессуальный кодекс Республики Узбекистан : от 23.01.2018. URL: https://lex.uz/docs/3517334 (дата звернення: 24.04.2020).

[5] Гражданский процессуальный кодекс Грузии : от 14 нояб. 1997 г. № 1106-1с. *Парламентис уцкебани.* 1997. № 47–48.

[6] Гражданский процессуальный кодекс Азербайджана : от 28.12.1999 № 780-1Г (в ред. от 17.05.2011 № 112-IVQD). *Собрание законодательства Азербайджанской Республики.* 2000. № 1. Ст. 17.

в одній статті використовує дефініцію «принцип». Так, ст. 8.1 ЦПК Азербайджанської Республіки свідчить, що правосуддя в цивільних справах і економічних спорах здійснюється на основі принципу рівності всіх перед законом і судом.

Водночас не можна не зауважити, що законодавче закріплення принципів цивільного процесуального права характерне не для всіх ЦПК зарубіжних країн. Йдеться про такі країни, як Естонія (ЦПК 1993 р.)[1], Німеччина (ЦПК 1877 р.)[2], Вірменія (ЦПК 1998 р.)[3], Таджикистан (ЦПК 2008 р.)[4], Киргизстан (ЦПК 1998 р.)[5], Японія (ЦПК 1996 р.)[6].

Пропозиція щодо необхідності закріплення в ЦПК системи принципів цивільного судочинства звучала й від багатьох учених-процесуалістів. Так, А. В. Андрушко пропонує закріпити систему принципів в окремій главі ЦПК України[7]. Повністю підтримуємо цю позицію, та на її розвиток зазначимо, що мова має йти про закріплення в ЦПК України чіткої та узгодженої системи принципів цивільного судочинства. Бо інакше, як доречно зазначив Д. О. Плотніков, «якщо відповідний принцип не визначений у законодавстві, то суддя, опинившись у ситуації вирішення спірної ситуації, змушений буде, виходячи зі своїх суб'єктивних професійних якостей, на свій розсуд

[1] Гражданский процессуальный кодекс Республики Эстония : от 20.04.2005. URL: https://v1. juristaitab. ee/sites/www.juristaitab.ee/files/elfinder/ru-seadused/%D0%93%D0%A0%D0%90%D0%96%D0%94%D0%90%D0%9D%D0%A1%D0%9A%D0%98%D0%99%20%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%A6%D0%95%D0%A1%D0%A1%D0%A3%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%AB%D0%99%20%D0%9A%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9A%D0%A1%2001.01.2020. pdf (дата звернення: 24.04.2020).

[2] Гражданский процессуальный кодекс Федеративной Республики Германии : от 30 янв. 1877 г. : в редакции от 12 сент. 1950 г. URL: https://lawbook.online/protsess-zarubejnyih-grajdanskiy/grajdanskiy-protsessualnyiy-kodeks-56683.html (дата звернення: 24.04.2020).

[3] Гражданский процессуальный кодекс Республики Армения : от 17.06.1998. URL: http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1918&lang=rus (дата звернення: 24.04.2020).

[4] Гражданский процессуальный кодекс Республики Таджикистан : от 5 янв. 2008 г. : (с изм. и доп. по сост. на 20.06.2019). URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30410757 (дата звернення: 24.04.2020).

[5] Гражданский процессуальный кодекс Кыргызской Республики : от 25 янв. 2017 г. № 14. URL: http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111521?cl=ru-ru (дата звернення: 24.04.2020).

[6] Das japanische Zivilprozeßrecht: Zivilprozeßgesetz und Zivilprozeßverordnung nach der Reform von 1996 / Hrgs.: Christopher Heath; Anja Petersen. Tübingen: Mohr Siebeck, 2002 (Materialien zum ausländischen und internationalen Privatrecht; Bd. 41).

[7] Андрушко А. В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2002. С. 8.

винести рішення по суті справи. Це вкрай деструктивне явище може негативно позначитися на перспективах оскарження. Річ у тому, що судді й у вищій інстанції також можуть підійти до питання про скасування винесеного рішення вже з погляду свого розуміння наявних у науці принципів цивільного процесуального права. Тим самим будуть знижуватися судові гарантії для учасників цивільних процесуальних правовідносин, оскільки результат справи залежатиме не від чинних норм, а від особистої позиції представника Феміди»[1].

Пропонується передбачити в ЦПК України окрему главу, у якій би закріплювалися принципи цивільного судочинства. Кожен принцип цивільного судочинства повинен знайти місце та бути конкретизований в окремій главі ЦПК України. При цьому необхідно, щоб у ЦПК України абсолютно точно було визначено кожен принцип цивільного судочинства як поняття, тому що без такого визначення немає однакового розуміння та, відповідно, однакового застосування.

[1] Плотников Д. А. О системе научных подходов к пониманию принципов гражданского процессуального права. *Вестник Вятского государственного университета. Серія «Право».* 2012. № 1. С. 81.

РОЗДІЛ 5

ЗАГАЛЬНОВИЗНАНІ ПРИНЦИПИ Й НОРМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА (ОСНОВОПОЛОЖНІ ПРИНЦИПИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА) ТА ПРИНЦИПИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА, ЯКІ ПІДКРЕСЛЮЮТЬ ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОСУДДЯ В ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ СПІВВІДНОШЕННЯ І РЕАЛІЗАЦІЇ

До властивостей, принципів цивільного судочинства, як уже зазначалося, слід зарахувати їх діалектичність і засновану на ній системність. Тому, розглядаючи питання про принципи цивільного судочинства, не можна оминути життя цієї системи принципів.

Розгляд складу, структури та системи принципів цивільного судочинства дозволяє зробити висновок, що вони перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємозумовленості, тобто вибудовується певна модель системи цих принципів. ***Під моделлю системи принципів цивільного процесуального права*** слід розуміти взаємозумовлену та взаємопов'язану сукупність нормативно-керівних засад цивільного процесуального права, що визначають побудову й сутність стадій і видів цивільного судочинства, інститутів громадянського процесуального права, які є вирішальними й такими, що одночасно забезпечують виконання поставлених перед цивільним судочинством завдань і цілей[1].

[1] Соловьева Т. В. Современные тенденции развития гражданского процессуального законодательства. *Юридическая наука и практика: Вестник Нижегородской академии МВД России*. 2018. №2 (42). С. 255–259.

Кожна закономірність, співвідношення та взаємозв'язок складні за своєю структурою, містять у собі часом суперечливі, різноспрямовані моменти. Між різними принципами можуть існувати взаємодоповнення, взаємозв'язок. Під час характеристики того чи іншого принципу необхідно враховувати його взаємодоповнюваність і взаємозалежність з іншими принципами. Складні взаємозв'язки між принципами існують у межах їх цілісної системи, в якій вони врівноважують або посилюють один одного, повністю розкривають свою природу та регулятивні здібності. Саме в системі кожний принцип має структурно відведене йому місце, в ній і через неї він проявляє свою індивідуальність, визначає також межі, способи й інші прояви конкретної дії принципів[1]. Тому ***повне розкриття змісту й потенціалу будь-якого принципу цивільного судочинства можливе лише в рамках і з урахуванням його системної залежності.***

Питання про взаємозв'язок між принципами цивільного судочинства в рамках системи принципів цивільного судочинства планується розглянути в площині взаємовідносин та, відповідно, взаємозалежності двох підсистем принципів цивільного судочинства: основоположних принципів цивільного судочинства та принципів цивільного судочинства, які підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах в Україні. Зрозуміло, що мають бути окреслені й проблеми, які стосуються обґрунтованості самостійності, необхідності виокремлення, визначення змісту кожного з принципів системи принципів цивільного судочинства.

5.1. Загальновизнані принципи й норми міжнародного права (основоположні принципи цивільного судочинства) як частина міжнародного стандарту здійснення правосуддя та національної моделі цивільного судочинства

Незважаючи на постійні реформаційні процеси судової гілки влади та систематичне оновлення цивільного процесуального законодавства, непорушними залишаються основоположні (фундаментальні) прин-

[1] Антонов К. В., Карнаухов О. В. Принципи криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень. *Вісник Академії митної служби України. Серія: «Право».* 2013. №1 (10). С. 78.

ципи цивільного судочинства, універсальний характер яких забезпечує сталість і стабільність у сфері правосуддя в цивільних справах, зокрема, такі як принципи верховенства права, пропорційності, правової визначеності тощо. Разом із цим слід зазначити, що неоднозначна судова практика щодо трактування змісту окремих принципів (засад) цивільного судочинства, багатоваріативність у наукових підходах до визначення сутності окремих із них суттєво ускладнюють їх розуміння у правозастосуванні.

Як уже зазначалося, ***особливе місце в системі принципів цивільного судочинства*** займають ***загальновизнані принципи та норми міжнародного права, які, виходячи з їх специфіки, можливо винести в окрему підсистему – основоположних принципів цивільного судочинства.*** Відповідно, ***метою*** цього підрозділу є визначення сутності основоположних принципів цивільного судочинства як частини міжнародного стандарту здійснення правосуддя та національної моделі цивільного судочинства.

Для досягнення вказаної мети в цьому підрозділі поставлено такі ***завдання***:

1) встановити, які із загальновизнаних принципів і норм міжнародного права можуть бути віднесені до основоположних принципів цивільного судочинства;

2) визначити основні підходи до розкриття змісту основоположних принципів цивільного судочинства;

3) під час експлікації змісту основоположних принципів цивільного судочинства розглянути особливості їх застосування вітчизняними судами під час здійснення правосуддя в цивільних справах;

4) розкрити поняття міжнародних і європейських стандартів здійснення правосуддя та значення основоположних принципів при забезпеченні відповідних стандартів.

В юридичній літературі висловлено різні точки зору з цієї проблеми. В. С. Кузьмук робить спробу провести класифікацію міжнародних принципів судочинства водночас фактично здійснює лише їх виокремлення і надає їх характеристику. Зокрема, вчений відносить до міжнародних принципів судочинства: незалежність суддів; об'єктивність; чесність і непідкупність суддів; дотримання етичних норм; рівність; компетентність і старанність[1]. Як бачимо, автором як принципи судо-

[1] Кузьмук В. Міжнародні принципи та стандарти правосуддя. *Юридична газета Online.* URL: http://yurgazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/mizhnar odni-principi-ta-standartipravosuddya.html (дата звернення: 24.01.2020).

чинства висуваються різні ідеї, які є різноплановими, бо деякі належать до судочинства, деякі до судоустрою, а деякі – до формування суддівського корпусу.

Стосовно сфери правосуддя у цивільних справах з точки зору застосування загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, то, без сумніву, на думку Т. М. Нешатаєвої, можна назвати такі принципи: пріоритету прав людини, верховенства права, права на суд, правової визначеності, правової ефективності[1].

В. В. Комаров, погоджуючись із вказаною позицією, зазначає, що очевидність цієї номенклатури принципів визначається тим, що вони випливають безпосередньо з ЄКПЛ, практики ЄСПЛ. Особливо важливо, що ***ці принципи безпосередньо використовуються під час застосування й тлумачення*** п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, в якій як конвенційне закріплено право на справедливий судовий розгляд як системи процесуальних гарантій належного здійснення правосуддя. У зв'язку з цим є досить симптоматичним те, що Закон України «Про судоустрій і статус суддів» визначив, що, суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України[2]. В. В. Комаров відносить до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права як принципів цивільного судочинства: принцип верховенства прав людини; принцип права на суд; принцип верховенства права; принцип правової визначеності; принцип пропорційності[3].

У праці підтримується позиція вказаних вчених щодо переліку принципів цієї групи. Водночас вважаю, що є всі підстави щодо запропонованого В. В. Комаровим переліку основоположних принципів – зробити доповнення принципом рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом. Як зауважує В. В. Городовенко, принцип рівності перед судом є основою сучасної концепції справедливого правосуддя[4].

---

[1] Нешатаева Т. Н. Суд и общепризнанные принципы и нормы международного права. *Антология научной мысли: К 10-летию Российской академии правосудия* : сб. ст. М. : Статут, 2008. С. 631.

[2] Курс цивільного процесу / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 121.

[3] Там само. С. 132–150.

[4] Городовенко В. В. Принцип рівності громадян перед законом і судом. *Вісник Конституційного Суду України.* 2012. №1. С. 178.

Слід визнати, що ***малодослідженими залишаються питання про зміст цих принципів, наскільки цей зміст закріплений у нормах цивільного процесуального законодавства.*** Особливого дослідження також потребує питання про вплив підсистеми основоположних принципів цивільного судочинства на зміст принципів цивільного судочинства України, які підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах.

В. В. Комаров справедливо вважає, що під загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права розуміють основоположні імперативні норми міжнародного права, що приймаються та визнаються міжнародним співтовариством держав у цілому, відхилення від яких є неприпустимим[1]. Загальновизнані принципи і норми міжнародного права мають наднаціональний характер і закріплюються у міжнародно-правових актах. Серед міжнародних документів, положення яких здатні позначитися на відносинах, обумовлених здійсненням правосуддя у формі цивільного судочинства, слід виокремити: Загальну декларацію прав людини (Генеральна Асамблея ООН, 10.12.1948 р.)[2]; Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (1950)[3]; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (Генеральна Асамблея ООН, 16.12.1966 р.)[4]; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966)[5]; Бангалорські принципи поведінки суддів (Гаага, 26.11.2002 р.)[6], схвалені резолюцією Економічної та соціальної ради

[1] Курс цивільного процесу / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 119.

[2] Загальна декларація прав людини : прийнята та проголошена в резолюції 217 А (III) Ген. Асамблеї ООН від 10.12.1948. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 24.01.2020).

[3] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, ратифікована Верховною Радою України (див.: Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1997. № 40. Ст. 263); офіційний переклад тексту Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року див.: *Офіційний вісник України.* 2006. № 32. Ст. 2371.

[4] Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 24.01.2020).

[5] Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 24.01.2020).

[6] Бангалорські принципи поведінки суддів (Гаага, 26.11.2002 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67 (дата звернення: 24.01.2020).

ООН 27 липня 2006 р.; Резолюцією № 60/159 Генеральної Асамблеї ООН «Права людини при здійсненні правосуддя» від 16 грудня 2005 р.[1], практику ЄСПЛ та ін.

Як слушно зазначив В. В. Комаров, у наш час не всі норми міжнародного права визнаються абсолютно всіма державами обов'язковими для себе. Проте у сучасному міжнародному праві є значна кількість норм, які офіційно визнані всіма або майже всіма державами[2]. Ці норми називаються загальновизнаними. Найбільш загальні з них іменуються принципами міжнародного права[3].

Низка рекомендацій і резолюцій Комітету міністрів Ради Європи також забезпечили поступовий рух до зближення й гармонізації цивільного процесу та значно вплинули на розвиток сучасного цивільного процесу. Серед них варто відзначити Рекомендацію Комітету міністрів Ради Європи № R (84) 5 про принципи цивільного процесу, спрямовані на поліпшення здійснення правосуддя[4] 1984 р. та Рекомендацію R (81) 7 Комітету Міністрів державам-членам щодо шляхів спрощення доступу до правосуддя[5].

В. І. Козьяков правильно зазначає, що у процесі дефінування поняття принципів цивільного, господарського та адміністративного судочинства склалося їх розуміння як ***обумовлених загальнолюдськими цінностями, загальновизнаними нормами міжнародного права та стандартами здійснення правосуддя,*** Конституції та законів України, найбільш загальні й засадничі положення системоутворюючого характеру щодо порядку здійснення цивільного, господарського та адміністративного судочинства, що відображені й закріплені в сукупності відповідних процесуальних норм Цивільного процесуально-

[1] Резолюція № 60/159 Генеральної Асамблеї ООН «Права людини при здійсненні правосуддя» від 16.12.2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_201 (дата звернення: 24.01.2020).

[2] Курс цивільного процесу / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 119.

[3] Зименко Б. Л. Нормы международного права в практике судов Российской Федерации. Пособие для судей. М. : РАП, 2003. С. 21.

[4] Principes de procédure civile propres à améliorer le fonctionnement de la justice R (84) 5, 28.02.1984. URL: https://wcd.coe.int /com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=603541&SecMode=1&DocId=682116&Usage=2 (дата звернення: 24.01.2020).

[5] Рекомендація R (81) 7 Комітету міністрів державам-членам щодо шляхів спрощення доступу до правосуддя, ухвалені Комітетом міністрів Ради Європи 14 травня 1981 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_133 (дата звернення: 24.01.2020).

го кодексу України, Господарського процесуального кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України[1].

Особливу роль у регламентації відносин зі здійснення правосуддя в цивільних справах відіграє ЄКПЛ 1950 р.[2] Вона є універсальним міжнародним документом, про що свідчить, зокрема, й той факт, що багато положень Загальної декларації прав людини відтворено в її статтях. ЄКПЛ складається з 3 розділів та 14 протоколів, якими доповнено її текст або внесено в нього зміни. Усі права, закріплені Конвенцією, можна поділити на матеріальні та процесуальні. Низку з проголошених прав можна віднести до матеріальних, оскільки їх реалізація не пов'язана із судовою процедурою (наприклад, право на життя (ст. 2), право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами (ст. 11), право на шлюб (ст. 12) та ін.). До *процесуальних прав* можна віднести, зокрема, право на справедливий суд (ст. 6) тощо. Положення ст. 6 «Право на справедливий суд» – одні з найважливіших у Конвенції. Про це свідчить підхід ЄСПЛ до їх тлумачення. Загальновідомо, що розгляд справ за цією статтею згенерував такий обсяг прецедентного права, як за жодною іншої зі статей Конвенції. І це не дивно, зважаючи на її зміст: вона фактично встановлює вимоги, що висуває європейська спільнота до правосудної діяльності[3]. На підставі положень Конвенції ЄСПЛ було розроблено цілісну систему міжнародних стандартів цивільного судочинства, яких дотримуються країни – члени РЄ, що ратифікували Конвенцію. Це, зокрема, положення, що визначають права особи на доступ до суду, на правову допомогу, на справедливий та публічний розгляд справ судом тощо. К. Ван Реє (*C. H. Van Rhee*) виокремлює такі гарантії, що сформувалися у про-

[1] Козьяков І. М. Реалізація стандартів справедливого правосуддя в модернізованому процесуальному законодавстві України. *Міжнародні стандарти справедливого правосуддя та їх імплементація в українське законодавство* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка (17 груд. 2018 р., м. Київ). Київ : Алерта, 2018. С. 273.

[2] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, ратифікована Верховною Радою України (див.: Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів №№ 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263); офіційний переклад тексту Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року див.: *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. Ст. 2371.

[3] Писаренко Н. Б. Концептуальні основи адміністративного судочинства в Україні : дис. … д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 106.

цесі реалізації ст. 6 Конвенції: 1) доступ до правосуддя; 2) справедливий судовий розгляд, що охоплює право на змагальний процес; право на рівність сторін; право бути представленим на суді; право на усне слухання; право на справедливе доказування; право на мотивоване рішення суду; 3) публічний судовий розгляд, у тому числі публічне проголошення судового рішення; 4) розгляд протягом розумного строку; 5) розгляд справи незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону[1].

Положення Європейської конвенції були розвинені в Хартії основних прав Європейського Союзу 2000 р., яка також відіграє істотну роль в утвердженні спільних прагнень Європейського Співтовариства до єдиних стандартів верховенства права і справедливого правосуддя[2].

Відповідно до статей 17 та 18 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», ***суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права***[3]. Таким чином Конвенція і практика ЄСПЛ підлягають одночасному використанню; механізм вживання рішень ЄСПЛ подібний до того, що функціонує у випадку звернення до рішень Конституційного Суду України про тлумачення, які, як зазначалося вище, є невіддільними від тексту Основного Закону. З цього приводу науковці слушно зазначають, що практики ЄСПЛ без Конвенції не існує; рішення Суду є допоміжним джерелом та стосуються практичного застосування положень Конвенції як основного джерела[4].

Частиною першою ст. 9 Конституції України встановлено, що ***чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, отже, суди зобов'язані їх застосовувати при вирішенні цивільних справ та ухваленні рішень.*** Якщо міжнародним договором

[1] Rhee Van C. H. Harmonisation of Civil Procedure: an Historical and Comparative Perspective. *Civil Litigation in a Globalising World* / ed. by X. E. Kramer, C. H. Van Rhee. 2012. Pp. 39–65.

[2] Хартія основних прав Європейського Союзу : URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_524 (дата звернення: 24.01.2020).

[3] Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2006. № 30. Ст. 260.

[4] Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2016. С. 162; Марченко О. О. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод як джерело адміністративного права. *Порівняльно-аналітичне право.* 2017. № 14. С. 184.

України, який набрав чинності в установленому порядку, передбачено інші правила, ніж ті, що визначено у відповідному акті законодавства України, то згідно з ч. 2 ст. 19 Закону України від 29 червня 2004 р. № 1906-IV «Про міжнародні договори України»[1], ст. 3 Закону України від 23 червня 2005 р. № 2709-IV «Про міжнародне приватне право»[2], застосовуються правила міжнародного договору. Під час розгляду конкретної судової справи вирішення (подолання) колізії між нормою міжнародного договору України та нормою іншого законодавчого акта України належить до компетенції суду.

Основні правила застосування українськими судами міжнародних договорів визначаються у постанові Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 грудня 2014 р. № 13 «Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя»[3]. Стосовно п. 8 вищевказаної постанови можна стверджувати, що чинні міжнародні договори України застосовуються судами при здійсненні правосуддя у цивільних справах, зокрема:

– при розгляді та вирішенні цивільних справ, якщо міжнародним договором України встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України, яке регулює відносини, що є предметом судового розгляду;

– при розгляді та вирішенні цивільних справ, якщо міжнародним договором України встановлено інші правила судочинства, ніж ті, що передбачені цивільним процесуальним законом України;

– при вирішенні цивільних справ, якщо міжнародним договором України регулюються відносини, у тому числі з іноземними державами чи іноземцями, що стали предметом судового розгляду (наприклад, при розгляді клопотань про виконання рішень іноземних судів в Україні);

– якщо є відсильна норма національного законодавства до відповідних джерел міжнародного права;

---

[1] Про міжнародні договори України : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 50. Ст. 540.

[2] Про міжнародне приватне право : Закон України від 23 черв. 2005 р. № 2709-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2005. № 32. Ст. 422.

[3] Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя : постанова Пленуму Вищ. спеціаліз. суду України з розгляду цив. і крим. справ від 19 груд. 2014 р. № 13. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0013740–14 (дата звернення: 24.01.2020).

– якщо міжнародно-правова норма визначає іншу процесуальну форму судового провадження, ніж та, що встановлена Цивільним процесуальним кодексом України (наприклад, при вирішенні цивільної справи міжнародним договором України передбачені інші правила судового провадження)[1].

З моменту прийняття Верховною Радою України 17 липня 1997 р. Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу і протоколів №№ 2, 4, 7 і 11 до Конвенції»[2] серед науковців точаться суперечки з приводу того, чи можуть українські суди застосовувати при ухваленні власних рішень ***не лише норми*** ЄКПЛ 1950 р., ***а й практику*** ЄСПЛ, і яким чином вони повинні це робити.

Деякі автори вважали посилання в резолютивній частині рішення суду на рішення Європейського суду безпідставним і таким, що суперечить Конституції у частині посилання на прецедент, оскільки ***формально в Україні прецедент не визнано джерелом права, а перелік цих джерел є вичерпним.*** На їхню думку, при складанні мотивувальної частини рішення можна використовувати прецеденти Європейського суду, однак посилатися необхідно безпосередньо на норми Конвенції[3]. Необхідно зазначити, що фактично ця проблема вже вирішена законодавцем. У ст. 17 Закону України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» прямо вказано, що суди України застосовують Конвенцію і практику Європейського суду з прав людини як джерело права[4]. Крім того, ст. 18 цього Закону містить правила посилання на рішення Європейського суду з прав людини в українських судових рішеннях.

У тексті Закону України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав

[1] Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя : постанова Пленуму Вищ. спеціаліз. суду України з розгляду цивільних і крим. справ від 19 груд. 2014 р. № 13. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0013740–14 (дата звернення: 24.01.2020).

[2] Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу і протоколів №№ 2, 4, 7 і 11 до Конвенції : Закон України від 17 лип. 1997 р. № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1997. № 40. Ст. 263.

[3] Луспеник Д. Д. Застосування новел ЦК і ЦПК України в судовій практиці. Харків : Харків юрид., 2005. С. 342–343.

[4] Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2006. № 30. Ст. 260.

людини» зазначається про застосування українськими судами практики ЄСПЛ та Європейської комісії з прав людини.

Під рішеннями ЄСПЛ розуміють:

а) остаточне рішення ЄСПЛ проти України, яким визнано порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод;

б) остаточне рішення ЄСПЛ щодо справедливої сатисфакції у справі проти України;

в) рішення ЄСПЛ щодо дружнього врегулювання у справі проти України;

г) рішення ЄСПЛ про схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України.

Отже, виходячи з характеру використання зазначених термінів, можна зробити висновок, що ***положення чинного законодавства України вимагають застосування судами практики ЄСПЛ як джерела права, незалежно від того, ухвалено конкретне рішення за участю України чи ні.*** Держави – учасниці Конвенції, як справедливо зауважує О. В. Петришин, мають брати до уваги не лише ті рішення Суду, які винесено щодо цієї конкретної держави, а й рішення, винесені стосовно третіх країн, оскільки вони можуть навчити їх, як уникнути подібних порушень у майбутньому і відповідним чином змінити власну правову систему та правозастосовну практику. За твердженням науковця, рішення ЄСПЛ мають бути стимулом для держав-учасниць до зміни їх законодавства та правозастосовної практики для того, щоб ці держави не порушували права людини, і щоб у майбутньому відносно них не було винесено рішення у справах, що стосуються тих самих або подібних питань[1].

Таке ***правило було підтримано й на рівні судової практики***. Як зазначається у п. 12 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 грудня 2014 р. № 13 «Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя»[2], враховуючи, що Україна визнає юрисдикцію ЄСПЛ в усіх питаннях, які стосуються тлумачення та застосування Конвенції, то застосування судами цієї Конвенції має здійсню-

[1] Петришин О. Судова практика як джерело права в Україні: проблеми теорії. *Вісник Верховного Суду України.* 2016. № 12. С. 13.

[2] Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя : постанова Пленуму Вищ. спеціаліз. суду України з розгляду цив. і крим. справ від 19 груд. 2014 р. № 13. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0013740–14 (дата звернення: 24.01.2020).

ватись із обов'язковим урахуванням практики ЄСПЛ не лише щодо України, а й щодо інших держав.

Визначаючи порядок посилання на ЄКПЛ та практику ЄСПЛ, Закон України від 23 лютого 2006 р. №3477- IV «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» містить порядок посилання лише на ті рішення ЄСПЛ, що ухвалені у справах проти України. Закон не містить безпосередньої вказівки про те, яким чином українські суди повинні застосовувати практику Суду в справах, де Україна не брала участі, водночас покладаючи на суди обов'язок це робити. Тому правильною вбачається практика тих українських судів, які у разі застосування під час ухвалення рішення практики Європейського суду з прав людини у справі, де Україна не брала участі, ***за аналогією застосовують встановлений вказаним законом порядок посилання на рішення ЄСПЛ, ухвалені у справах проти України.*** Судова практика України свідчить про те, що попри наявні проблеми, які пов'язуються з офіційним перекладом та оприлюдненням, суди дедалі більше застосовують висновки ЄСПЛ, які стосуються інших країн.

Ще одним важливим питанням, пов'язаним з порядком застосування українськими судами практики Суду під час ухвалення рішень у цивільних справах, є питання про те, у яких випадках суди повинні її застосовувати. Варто підтримати в цьому питанні позицію тих вчених і суддів, які практикують виважений підхід до застосування українськими судами практики Суду та не радять посилатися на неї у тих випадках, коли в українському законодавстві відповідне питання адекватно врегульоване[1].

Відповідно до ст. 32 ЄКПЛ, юрисдикція ЄСПЛ поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї. Тобто ***практика Суду відображає порядок застосування положень Конвенції, розвиває їх зміст.*** Отже, застосування українськими судами практики Суду має здійснюватися, по-перше, разом із застосуванням положень самої Конвенції, і, по-друге, за тими самими правилами, що й застосування положень Конвенції[2]. Як зазначає В. А. Завгородній, дотримання норм Конвенції суб'єктами здійснення правосуддя апріорі неможливе

[1] Гладенко О. М. Застосування практики Європейського суду з прав людини судами загальної юрисдикції України. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини* : матеріали 2-ї міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 20–21 верес. 2013 р.). Одеса : Фенікс, 2013. С. 352–353.

[2] Андронов І. В. Судові рішення в цивільному процесі України : дис. … д-ра юрид. наук. Одеса, 2018. С. 89.

без урахування існуючої практики Європейського суду. Оскільки Конвенція є лише джерелом права, яка відображає статичний аспект об'єктивного права, а її норми є незмінними. Практика (правові позиції) Страсбурзького суду, з яких випливає і черпається розуміння конвенційних норм, є динамічним аспектом права, що пристосовується до конкретно-історичних умов у результаті їх динамічного тлумачення суддями ЄСПЛ. Вищезазначене дозволяє зробити висновок про те, що найбільш коректним є підхід, за яким джерелом права є норми Конвенції в їх розумінні ЄСПЛ. Тобто Конвенція і практика ЄСПЛ у своїй сукупності, єдності. Їх окремий розгляд або виокремлення часто призводять до факультативного (необов'язкового) сприйняття безпосередньо практики ЄСПЛ та системного порушення норм Конвенції[1].

Порядок застосування українськими судами міжнародних договорів, до яких належить і Конвенція, визначається п. 8 вже згадуваної постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 грудня 2014 р. № 13[2]. Адаптуючи її положення до порядку застосування практики Суду при ухваленні українськими судами рішень у цивільних справах, можна зробити висновок, що норми Конвенції та практика Суду застосовуються судами при здійсненні правосуддя, зокрема:

– при розгляді та вирішенні цивільних справ, якщо нормами Конвенції та практикою Суду встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України, яке регулює відносини, що є предметом судового розгляду;

– при розгляді та вирішенні цивільних справ, якщо нормами Конвенції та практикою Суду встановлено інші правила судочинства, ніж ті, що передбачені цивільним процесуальним законом України[3].

[1] Завгородній В. А. Чинники, що перешкоджають ефективності впливу практики Європейського суду з прав людини на здійснення правосуддя в Україні. *Міжнародні стандарти справедливого правосуддя та їх імплементація в українське законодавство* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка (17 груд. 2018 р., м. Київ). Київ : Алерта, 2018. С. 267.

[2] Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя : постанова Пленуму Вищ. спеціаліз. суду України з розгляду цив. і крим. справ від 19 груд. 2014 р. № 13. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0013740–14 (дата звернення: 24.01.2020).

[3] Андронов І. В. Застосування практики Європейського суду з прав людини при ухваленні судових рішень у цивільному процесі України. *Právna veda a prax: Výzvy moderných európskych integračných procesov:* Medzinárodnej vedeckej konferencie. Paneurópska vysoká škola, Fakulta práva (Bratislava, 27–28 novembra 2015). Bratislava, 2015. С. 232–234.

На підставі викладеного можна стверджувати, що правила, які регламентують цивільні процесуальні відносини, переважно зосереджені в тексті ЦПК України. Очевидно, що правила ЦПК України мають ґрунтуватися на відповідних положеннях Основного Закону та на приписах ратифікованих Україною міжнародних нормативно-правових актів.

Загальновизнані принципи і норми міжнародного права як принципи цивільного судочинства є основоположними імперативними нормами міжнародного права. Хоча ***за походженням вони мають наднаціональний характер і закріплюються у міжнародно-правових актах чи у прецедентах, але все ж таки є частиною національної правової системи, у тому числі системи судочинства.*** В Україні визнаються та гарантуються права і свободи людини (ст. 3 Конституції України). Виходячи з цього, а також із положень ст. 9 Конституції України щодо чинності міжнародних договорів, які є частиною національного законодавства України, загальновизнані принципи і норми міжнародного права також є елементом національної правової системи.

Таким чином, як ***критерії віднесення певних загальновизнаних принципів і норм міжнародного права до основоположних принципів цивільного судочинства*** можуть бути:

1) такі основоположні загальновизнані принципи і норми міжнародного права ***безпосередньо випливають*** з ЄКПЛ, практики ЄСПЛ;

2) такі основоположні загальновизнані принципи і норми міжнародного права ***безпосередньо використовуються при застосуванні і тлумаченні*** ЄКПЛ, практики ЄСПЛ.

Фундаментальні (основоположні) ідеї як основоположні принципи цивільного судочинства, відображені і в конституційних нормах, і в нормах міжнародних, покладені в основу національного цивільного процесуального закону; вони визначають його розвиток, стали орієнтирами для його вдосконалення. Таким чином, на підставі висловлених у правовій науці точок зору та аналізу цивільного процесуального законодавства, вважаю за можливе ***віднести до основоположних принципів цивільного судочинства:*** принцип верховенства прав людини; принцип права на суд; принцип рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом; принцип верховенства права; принцип правової визначеності; принцип пропорційності.

Слід зазначити, що основоположні принципи цивільного судочинства зазвичай закріплені в міжнародних документах, ***однак не завжди повно відображені в національному процесуальному законодавстві.*** Разом із тим їх сформовано в науковій доктрині демократичних, правових держав та дотримано в державно-правовій практиці[1]. Як уже відзначалось, необхідно, щоб ці ідеї були відтворені в оновленому ЦПК України. Тому крім завдань, які раніше вже були зазначені, важливим є розгляд питання, наскільки ці принципи нині закріплені в ЦПК України. Закріплення в ЦПК України шляхом часткового відтворення основних положень основоположних принципів цивільного судочинства, тобто частковим перенесенням змісту ЄКПЛ в національне процесуальне законодавство, сприятиме підвищенню ефективності судового захисту прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб.

У цьому контексті варто наголосити, що під час експлікації змісту основоположних принципів цивільного судочинства суттєве значення для встановлення точного та повного їх змісту має практика ЄСПЛ, у рішеннях якого систематично розкривається суть і призначення універсальних принципів (засад) судочинства, у т. ч. й цивільного процесу, що істотно актуалізує необхідність ґрунтовного наукового аналізу відповідної правозастосовчої практики ЄСПЛ. Як правильно зазначає В. В. Комаров, подальша їх наукова розробка та втілення у практику судового правозастосування сприятимуть подальшій соціалізації цивільного процесу, визначенню з точки зору нових соціально-правових реалій функціонування судочинства, детермінованих необхідністю утвердження прав людини і верховенства права[2].

Реалізація принципу верховенства прав людини в цивільному судочинстві. Принцип верховенства прав людини знайшов своє закріплення в низці міжнародних актів. Так, у ст. 3 Статуту Ради Європи проголошується, що кожен Член Ради Європи повинен визнавати принцип верховенства права і принцип, відповідно до якого всі особи, які перебувають під його юрисдикцією, повинні користуватися правами людини і основними свободами, і щиро й активно співпрацювати в ім'я досягнення мети Ради, що визначена у главі I, яка і досягати-

[1] Булкат М. С. Теоретико-правові засади судової влади: сучасний концепт : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2019. С. 237.

[2] Курс цивільного процесу / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 133.

меться шляхом підтримки та подальшого здійснення прав людини і основних свобод[1].

У преамбулі Конституції України зафіксовано, що однією з причин прийняття Основного Закону України була необхідність забезпечення прав і свобод людини. У ст. 3 Конституції України передбачено також те основоположне положення, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Можна припустити, що наведені нормативні положення підтверджують розмежування принципів верховенства права і верховенства прав людини[2].

Верховенство прав людини як самостійний принцип визнається Конституційним Судом України. У рішенні Конституційного Суду України № 2-рп від 29 січня 2008 р. (справа про звільнення народних депутатів України з інших посад у разі суміщення) суд сформулював таку правову позицію: «Пріоритет природних прав людини слід розглядати як один із засадничих принципів Конституції України, відповідно до якого Верховна Рада України як орган законодавчої влади має приймати правові акти, додержуючись такого підходу»[3].

Принцип верховенства прав людини є загальновизнаним принципом міжнародного права, і доктринально, і на рівні правозастосування тлумачиться у взаємозв'язку та у взаємозалежності з принципом верховенства права. Так, П. М. Рабінович вважає, що принцип верховенства права означає пріоритетність у суспільстві прав людини, що проявляється в закріпленні у конституційних та інших законах держави основних прав людини (закони, які суперечать правам і свободам людини, не є правовими законами); пануванні в суспільному і державному житті таких законів, які виражають волю більшості чи всього населення країни, що відображають при цьому загальнолюдські цінності та ідеали, – перш за все права і свободи людини; врегулюванні відносин

[1] Статут Ради Європи. Лондон, 5 травня 1949 року. (Про приєднання додатково див. Закон № 398/95-ВР від 31.10.1995). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text (дата звернення: 24.01.2020).

[2] Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 24.01.2020).

[3] Рішення Конституційного Суду України № 2-рп від 29.01.2008 р. (справа про звільнення народних депутатів України з інших посад у разі суміщення). URL: http://www.ccu.gov.ua/pls/wccu (дата звернення: 24.01.2020).

між особою і державою на основі принципу: «особі дозволено робити все, що прямо не заборонено законом»; взаємної відповідальності особи і держави[1].

В. В. Комаров зазначає, що принцип верховенства прав людини є похідним від ідеї фундаменталізації природних прав як основоположних з точки зору розвитку суспільства та держави. Фундаменталізація прав людини означає їх постійний розвиток як природних прав і як специфічних об'єктів правової охорони відповідно до ЄКПЛ та їх тлумачення ЄСПЛ. Виходячи з практики застосування Конвенції Судом, а також того, що ЄКПЛ є «живим правовим організмом» у результаті динамічного її тлумачення ЄСПЛ, принцип верховенства прав людини як загальновизнаний принцип міжнародного права означає, що в аспекті судового правозастосування національний суд може апелювати до цього принципу з метою оцінки національного законодавства на відповідність цьому принципу. Тобто у практичному плані закон, який не відповідає принципу верховенства прав людини, може бути підставою для його скасування, розгляду на відповідність Конституції України або незастосування при розгляді конкретних цивільних справ, скасування рішень в інстанційному порядку вищестоящими судами[2].

Реалізація принципу права на суд у цивільному судочинстві. У ст. 8 Загальної декларації прав людини 1948 р. зазначається, що кожна людина має право на ефективне відновлення компетентними національними судами порушених її основних прав, наданих законом. Це положення у подальшому набуло розвитку в ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., що мало на меті не тільки надати стандартам юридично обов'язкового характеру, а й виробити механізм їх забезпечення. Зокрема, ця стаття закріплює положення про те, що всі особи є рівними перед судами та трибуналами, кожна має право при визначенні її прав і обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий та публічний розгляд справи компетентним, незалежним та безстороннім судом, створеним на підставі закону[3]. Варто зауважити, що аналогічні положення містяться

[1] Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків : Право, 1997. С. 12.

[2] Курс цивільного процесу / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 134.

[3] Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. : ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР №2148-VIII від 19.10.1973. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 24.01.2020).

в Американській конвенції прав людини, у ст. 8 якої закріплено право на справедливий суд[1], і в Африканській хартії прав людини та народів, ст. 7 якої закріплює право на суд[2].

Право на суд у цивільному судочинстві є фундаментальним правом людини, закріпленим у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, відповідно до якого кожна особа має право на справедливий і публічний розгляд її справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру[3].

Розвиток принципу права на суд також пов'язується з практикою ЄСПЛ. Так, уже починаючи з рішення у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» *(Golder v. the United Kingdom)*, в якому ЄСПЛ вперше звертається до верховенства права, зауважуючи, що уряди, які підписали ЄКПЛ, виходили з глибокої віри у даний принцип, його дотримання пов'язується із такими категоріями, як «доступ до суду», «право на справедливий судовий розгляд» і «право на суд»[4]. Причому в більш пізніх рішеннях тенденція до співвіднесення елементів права на суд та вимог принципу верховенства права посилюється[5].

Як справедливо зазначає В. В. Комаров, за своєю природою право на суд також є загальновизнаною нормою міжнародного права jus cogens, яка іманентно пов'язана з міжнародним принципом верховенства права, є надімперативною нормою, якій має відповідати національне законодавство держав[6]. Крім того, ЄСПЛ у багатьох своїх рішеннях розглядає елементи права на суд як складові принципу верховенства права. Це свідчить, як зауважує В. В. Комаров, про існуючу дихотомію між правом на суд і принципом верховенства права. Зважаючи на це, право на суд можна розглядати як підсистему принципу верховенства права, яка характеризується складною структурою та дозволяє оцінити конкретний судовий розгляд на відповід-

[1] Шуміло І. П. Міжнародна система захисту прав людини : навч. посіб. Київ : ФОП Голембовська О. О., С. 115–139.

[2] Там само. 79–101.

[3] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. № ETS № 005. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13 (16.04.1998) (із змінами).

[4] Рішення Європейського суду з прав людини від 21.02.1975 р. у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» *(Golder v. the United Kingdom)*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_086#Text (дата звернення: 24.01.2020).

[5] Курс цивільного процесу / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 139.

[6] Там само.

ність міжнародним стандартам справедливого судочинства[1]. На тісний зв'язок принципу верховенства права та права на суд вказує й Т. А. Цувіна, яка зазначає, що право на суд слід розглядати як невіддільне право людини, пов'язане з принципом верховенства права, що випливає з Преамбули ЄКПЛ, в якій закріплено, що уряди держав – членів Ради Європи, які підписали цю Конвенцію, сповнені рішучості, як уряди європейських держав, що є однодумцями та мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи і верховенства права[2].

Принцип права на суд передбачає ті мінімальні гарантії, які держави повинні забезпечити на рівні національних законодавств для забезпечення ефективного відправлення правосуддя з метою захисту прав та свобод людини і громадянина[3].

Як справедливо зауважує В. В. Комаров, право на суд має достатньо складну структуру, яка виявляється в сукупності інституціональних і процедурних елементів. Серед інституційних елементів учений виокремлює: доступ до суду, незалежний, безсторонній суд, створений на підставі закону. До процедурних елементів, які безпосередньо забезпечують належний судовий розгляд у цивільному судочинстві, відносить: рівноправність сторін і змагальність, публічність (гласність), вмотивованість і здійсненність судових рішень, розумний строк судового розгляду тощо[4].

Таким чином, ***дослідження принципу права на суд дозволяє зробити висновок, що він має декілька окремих складників (елементів). Причому кожен з них відіграє самостійну роль, характеризуючи при цьому зазначений принцип у цілому. Таке положення дає іноді вченим підстави говорити про можливість конструювання низки складників (елементів) принципу права на суд як самостійних принципів цивільного судочинства.***

Зокрема, це стосується спроб виокремлення такого елемента, як ***доступ до суду*** як самостійного принципу цивільного судочинства – принципу доступності правосуддя. Зауважимо, що це питання частково вже розглядалось у підрозділі 4.3 цього монографічного дослідження.

---

[1] Курс цивільного процесу / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 141.

[2] Цувіна Т. А. Право на суд у цивільному судочинстві. *Форум права*. 2012. №4. С. 990.

[3] Курс цивільного процесу / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 140.

[4] Там само.

Першим рішенням, в якому було приділено увагу праву на доступ до суду, було рішення у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» *(Golder v. the United Kingdom)*. Ця справа має вирішальне значення для розвитку права на суд, адже в ній зазначається, що процесуальних вимог самих по собі недостатньо для встановлення повного змісту п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, це лише елементарні гарантії, такі ж, як ті, що відрізняють судовий процес від інших способів визначення юридичного становища особи. Саме ці вимоги, у поєднанні з доступом до судів, становлять сутність верховенства права[1].

У наступних рішеннях («Ієло проти Італії», «Кордова проти Іспанії», «Уайт та Кеннеді проти Німеччини», «Феімблат проти Румунії», «С. Г. І. Л. і Кофератті проти Італії») ЄСПЛ знову ставить питання про те, чи не були певні процедури національних систем такими, що обмежують ступінь доступу до суду, щоб забезпечити право заявників на суд з урахуванням принципу верховенства права у демократичному суспільстві.

Варто відзначити, що доступність правосуддя, як і всі інші елементи (складники) принципу права на суд, має основу, сформульовану в Конституції Україні. Зокрема, ст. 55 Основного Закону закріплює, що кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб[2]. У положеннях Закону України від 2 червня 2016 р. «Про судоустрій і статус суддів» ця вимога прямо передбачена ч. 3 ст. 7, де, зокрема, вказано, що доступність правосуддя для кожної особи забезпечується відповідно до Конституції України та в порядку, встановленому законами України, а у ст. 8 «Право на повноважний суд» наголошується, що ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи в суді, до юрисдикції якого вона віднесена процесуальним законом[3].

Як слушно зазначає О. М. Овчаренко, аналіз принципу доступності правосуддя потребує передусім з'ясування семантики слів «доступ» і «доступність», які є спільнокореневими й часто вживаються як синоніми[4]. Так, за Великим тлумачним словником сучасної української мови

[1] Рішення Європейського Суду з прав людини від 21.02.1975 р. у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» *(Golder v. the United Kingdom)*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_086#Text (дата звернення: 24.01.2020).

[2] Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

[3] Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 черв. 2016 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1402–19 (дата звернення: 24.01.2020).

[4] Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : монографія. Харків : Право, 2008. С. 17.

«доступ» буквально означає: 1) місце, по якому можна підійти, наблизитися до чого-небудь; прохід до чого-небудь; 2) можливість входити куди-небудь, відвідувати кого-, що-небудь, зустрічатися з ким-небудь і т. ін.[1] Натомість «доступний»: 1) який годиться багатьом, усім; який відповідає силам, здібностям, можливостям кого-небудь; 2) легкий для розуміння; дохідливий; 3) до якого або по якому можна пройти тощо[2]. З урахуванням викладеного, О. М. Овчаренко вважає, що буквальне значення слів «доступ» і «доступний» при застосуванні їх як якісної характеристики судової влади, передбачає, що вона, з одного боку, є територіально наближеною до пересічного громадянина (тобто не виникає складнощів, щоб дістатися до суду), а з іншого – так би мовити, зручною у використанні, тобто зрозумілою і досить економічною для кожної людини, незалежно від рівня її освіти, статку та інших індивідуальних особливостей. Доречно зауважити, що така «зручність» щодо судової влади стосується як її організації (структури), так і процедури здійснення[3].

С. В. Шевчук у контексті аналізу доступності правосуддя наголошує, що особа повинна мати можливість подати справу на розгляд, а суд має розглянути її без зайвих і неналежних правових чи практичних перешкод. Як слушно підкреслює вчений, таке право покладає на державу як негативний обов'язок, тобто утриматись від створення неналежних процесуальних перешкод, так і позитивний, тобто забезпечити практичний та ефективний доступ до суду. Позитивний обов'язок може включати вжиття заходів, спрямованих або на забезпечення безоплатної правової допомоги, або на спрощення судової процедури[4].

Доступність правосуддя, як справедливо зауважує О. М. Овчаренко, необхідно віднести до інституційних принципів, які стосуються організації та діяльності судової влади в цілому. Вони відіграють роль системоутворюючих чинників, що виражають сутність і призначення останньої, служать фундаментом, на якому ґрунтується устрій судової системи і процес вирішення юридично значущих справ, що належать до юрисдикції суду[5].

---

[1] Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. Київ ; Ірпінь, 2001. С. 323.

[2] Там само.

[3] Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : монографія. Харків : Право, 2008. С. 18.

[4] Шевчук С. Судовий захист прав людини: практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Київ, 2007. С. 288.

[5] Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : монографія. Харків : Право, 2008. С. 33.

Таким чином, є всі підстави вважати ***доступність правосуддя важливим елементом принципу права на суд, що як стан організації судової системи і юрисдикційної діяльності суду в демократичному суспільстві має задовольняти потребу суспільства в доступі фізичних і юридичних осіб до можливості вирішення юридично значущих справ та відповідати міжнародно-правовим стандартам організації правосуддя.***

Наступним інституційним елементом принципу права на суд є ***неупередженість суддів.*** Так, стосовно суб'єктивної неупередженості суду в рішенні у справі «Пуллар проти Сполученого Королівства» *(Pullar v. the United Kingdom)* від 10 червня 1996 р., ЄСПЛ зазначає, що принцип, згідно з яким суд вважається вільним від особистих переконань та упередженості, має давню історію у судовій практиці ЄСПЛ. Він відображає важливий елемент верховенства права, а саме те, що рішення суду має бути остаточним та обов'язковим, якщо воно не скасоване вищестоящим судом через неправильність або несправедливість. Цей принцип має однаково застосовуватися до всіх форм суду, у тому числі й до суду присяжних[1].

Ще однією з основних вимог, яка становить важливий інституційний елемент принципу права на суд, є заборона втручання законодавця у процес відправлення правосуддя ***(право на незалежний та безсторонній суд).*** Це положення було виведене у рішенні у справі «Грецькі нафтопереробні заводи "Стрен" і "Стратіс Андреадіс" проти Греції» *(Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece)*, де зазначається, що принцип верховенства права та поняття справедливого судового розгляду, закріплене у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, виключає будь-яке втручання з боку законодавчого органу у процес відправлення правосуддя з метою вплинути на вирішення спору судом[2]. Такий взаємозв'язок зазначених засад відбивається не тільки у ч. 1 ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», згідно з якою кожній людині гаран-

[1] Постановление Европейского суда от 10 июня 1996 г. по делу «Пуллар против Соединенного Королевства» *(Pullar v. the United Kingdom)*. URL: http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll/CODICES/precis/eng/eur/ech/ech-1996-2-010?f=templates$fn=document-frameset.htm$q=%5Bfield,E_Thesaurus%3A05.03.13.28*%5D%20$x=server$3.0#LPHit1(дата звернення: 24.01.2020).

[2] Рішення Європейського суду з прав людини від 9 грудня 1994 року «Грецькі нафтопереробні заводи "Стрен" і "Стратіс Андреадіс" проти Греції» *(Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece)*. Заява №13427/87. URL: https://taxlink.ua/ua/court/sprava-stran-grik-refayneris-ta-stratis-andreadis-proti-grecii/ (дата звернення: 24.01.2020).

тується захист її прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом[1], але й у нормах ст. 6 «Право на справедливий суд» Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, відповідно до яких кожна особа має право на справедливий і публічний розгляд її справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо її прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти неї кримінального обвинувачення[2].

Вважаю, що вимоги незалежності та безсторонності суду як складові принципу права на суд мають тлумачитися насамперед з точки зору відповідних положень Конституції України та Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Разом з тим вважаю за необхідне підкреслити, що офіційну думку з цього приводу висловлював й КСУ. Так, у своєму рішенні у справі № 1–1/2004 за конституційним поданням Верховного Суду України про офіційне тлумачення положень частин першої, другої статті 126 Конституції України та частини другої статті 13 Закону України «Про статус суддів» (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу) від 1 грудня 2004 р. № 19-рп/2004, КСУ визначився з тим, що незалежність суддів є невіддільною складовою їх статусу. Вона є конституційним принципом організації та функціонування судів, а також професійної діяльності суддів, які при здійсненні правосуддя підкоряються лише закону. Незалежність суддів забезпечується насамперед особливим порядком їх обрання або призначення на посаду та звільнення з посади; забороною будь-якого впливу на суддів; захистом їх професійних інтересів; особливим порядком притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності; забезпеченням державою особистої безпеки суддів та їхніх сімей; гарантуванням фінансування та належних умов для функціонування судів і діяльності суддів, їх правового і соціального захисту; забороною суддям належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, займатися за сумісництвом певними видами діяльності; притягненням до юридичної відповідальності винних осіб за неповагу до суддів і суду;

[1] Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 черв. 2016 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1402–19 (дата звернення: 24.01.2020).

[2] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнар. док. від 4 листоп. 1950 р. *Урядовий кур'єр.* 2010. № 215.

суддівським самоврядуванням[1]. При цьому слід обов'язково враховувати під час визначення змісту цих вимог положення Конвенції та практики її застосування.

Судова практика із застосування ст. 6 Конвенції свідчить про те, що право на незалежний, створений на підставі закону суд містить як об'єктивні, так і суб'єктивні елементи. Об'єктивні елементи мають, як правило, конституційний характер, передбачаючи розподіл гілок влади в рамках конституційних структур даної країни. Суб'єктивні елементи означають незалежність суду від сторін у справі. Розподіл виконавчої та судової гілок влади особливо важливий для забезпечення основи незалежності судової системи, проте незалежність її функціонування вимагає додаткового уточнення. Вирішальне значення має, зрозуміло, становище суддів: якщо вони у будь-який час можуть бути звільнені урядом або іншими органами, то їх інституційна незалежність не є забезпеченою. Крім того, якщо суди або самі судді піддаються контролю або перебувають під впливом посадових структур, то може мати місце порушення ст. 6 Конвенції. До чинників, що свідчать про наявність подібного контролю, належать умови оплати суддів, можливість отримання судами інструкцій від інших гілок влади або загроза переведення суддів на інші посади у випадку, якщо їх рішення не відповідають очікуванням або інструкціям[2].

До процедурних елементів, які забезпечують належний судовий захист у цивільному судочинстві (право на суд), низка авторів відносить рівність громадян перед законом і судом[3]. ***Разом з тим, вважаю, що нині є всі підстави виокремлення його як самостійного основоположного принципу цивільного судочинства.***

Принцип рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом. У суто юридичному значенні, як наголошується в літературі, рівність фактично означає рівноправність – учасники відповідних правових відносин, як рівні члени однієї спільноти, мають однакові

[1] Рішення Конституційного Суду України від 01 грудня 2004 року № 19-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України про офіційне тлумачення положень частин першої, другої статті 126 Конституції України та частини другої статті 13 Закону України «Про статус суддів» (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу). *Офіційний вісник України.* 2004. № 49. Ст. 3220

[2] Іліопол І. М. Порівняльний аспект принципів цивільного процесуального права інших держав. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Вип. 56 ; редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін. Одеса : Юрид. літ., 2010. С. 159.

[3] Курс цивільного процесу / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 132–150.

один до одного матеріальні, процедурні і процесуальні права, які захищені від дискримінуючих проявів у діяльності громадських і державних інститутів стосовно них[1]. Традиційно ж у літературних джерелах початок формально-юридичного закріплення ідеї рівності пов'язують із Декларацією незалежності США 1776 р.: «…всіх людей створено рівними…» і французькою Декларацією прав людини і громадянина 1789 р.: «…Люди народжуються й залишаються вільними і рівними в правах»[2]. Нині рівність розглядається як одна з основних вимог встановлення загальнолюдської справедливості в суспільстві та є основою сучасної концепції справедливого правосуддя.

Рівність громадян перед законом і судом має свої основи у конституційному праві. Відповідно до статей 24, 129 Конституції України та статей 2, 6 ЦПК України правосуддя здійснюється на засадах рівності перед законом і судом усіх учасників процесу незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак.

Засади рівності відображено не тільки в національному законодавстві, але й у низці міжнародно-правових документів. Так, Загальна декларація прав людини, що прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., у ст. 10 проголосила: «Кожна людина для визначення своїх прав і обов'язків… має право, на підставі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута… незалежним і неупередженим судом». Рівність громадян перед законом закріплено і в ст. 7 Загальної декларації прав людини, в якій зазначається: «Всі люди рівні перед законом і мають право без будь-яких відмінностей на рівний захист закону»[3].

У рамках кожного з видів судочинства принцип рівності деталізується в нормативних приписах, а його зміст об'єктивується специфікою процесуальних відносин. Як абсолютно слушно стверджує В. В. Городовенко, в адміністративному процесі принцип рівності має низку особливостей, зумовлених природою цього виду судочинства[4].

[1] Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. Київ ; Ірпінь, 2001. С. 1033.

[2] Ганзицька Т. С., Кричун Ю. А. Ідея гендерної рівності: історіографічний аспект. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. №1. С.15.

[3] Загальна декларація прав людини : від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 24.01.2020).

[4] Городовенко В. В. Принцип рівності громадян перед законом і судом. *Вісник Конституційного Суду України.* 2012. №1. С. 178.

Таке ж твердження можна застосувати й до цивільного судочинства. У підсумку дослідження вказаної засади судочинства В. В. Городовенко резюмує, що зміст цього принципу розкривається в таких елементах: а) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак; б) рівність процесуальних прав щодо доведення своєї правової позиції перед судом, а також рівність обов'язків, які випливають із процесуального законодавства; в) застосування судом матеріального і процесуального закону однаково для всіх незалежно від правового і соціального статусу особи, фактичних і юридичних обставин справи; г) існування єдиної для всіх судової системи, яка передбачає можливості розгляду справи по суті, а також оскарження рішення у справі у вищих судах[1].

У Законі України «Про судоустрій і статус суддів» категорія рівності відображена в ст. 7, яка закріплює право на справедливий суд та відповідно до змісту якої кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом. Іноземці, особи без громадянства та іноземні юридичні особи мають право на судовий захист в Україні нарівні з громадянами і юридичними особами України. Доступність правосуддя для кожної особи забезпечується відповідно до Конституції України та в порядку, встановленому законами України. Стаття 9 зазначеного Закону закріплює засаду рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак. Суд створює такі умови, за яких кожному учаснику судового процесу гарантується рівність у реалізації наданих процесуальних прав та у виконанні процесуальних обов'язків, визначених процесуальним законом. Також, відповідно до ч. 2 ст. 12 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», суди забезпечують рівність прав громадян у судовому процесі за мовною ознакою.

Варто зазначити, що як принцип верховенства, так і принцип рівності, ставали предметом інтерпретації з боку КСУ. У своєму рішенні від 12 квітня 2012 р. у справі № 9-рп/2012 (за конституційним зверненням

[1] Городовенко В. В. Принцип рівності громадян перед законом і судом. *Вісник Конституційного Суду України.* 2012. № 1. С. 185–186.

громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу)) КСУ, зокрема, звернув увагу на те, що рівність та недопустимість дискримінації особи є не тільки конституційними принципами національної правової системи України, а й фундаментальними цінностями світової спільноти, на чому наголошено в міжнародних правових актах з питань захисту прав і свобод людини і громадянина. В аспекті конституційного звернення, положення ст. 24 Конституції України стосовно рівності громадян у конституційних правах, свободах та перед законом у взаємозв'язку з положеннями ч. 1 ст. 55, п. 2 ч. 3 ст. 129 Основного Закону України щодо захисту судом прав і свобод людини і громадянина та рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом, на переконання КСУ, треба розуміти так, що кожен, тобто громадянин України, іноземець, особа без громадянства, має гарантовані державою рівні права на захист прав і свобод у судовому порядку та на участь у розгляді своєї справи у визначеному процесуальним законом порядку в судах усіх юрисдикцій, спеціалізацій та інстанцій, у т. ч. й особа, яка засуджена і відбуває кримінальне покарання в установах виконання покарань[1]. Бачиться, що формула принципу рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом, запропонована єдиним органом конституційної юрисдикції, є досить обґрунтованою та повною з точки зору відображення сутності цієї правової засади[2].

Слід зауважити, що в пошуках сутності категорії рівності філософсько-правова думка пройшла довгий шлях пошуків і накопичила певну кількість концепцій рівності. Так, прийнято виокремлювати чотири типи рівності: рівність людей, або онтологічна рівність (зазвичай пов'язується з монотеїстичною релігією; наприклад, християнська доктрина постулює рівність людей, насамперед їх рівність перед Богом); рівність можливостей при досягненні цілей (полягає в тому, що всі позиції в суспільстві повинні досягатися в результаті конкурентного відбору на основі освітніх досягнень і особистого таланту); рів-

[1] Рішення Конституційного Суду України від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012 у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу). *Офіційний вісник України.* 2012. № 32. Ст. 1202.

[2] Мельник-Томенко Ж. М. Принцип рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом: теоретико-правовий аналіз. *Правова позиція.* 2019. № 4 (25). С. 60.

ність умов, коли умови життя вирівнюються законодавчо (ідея рівності умов спрямована на зміну суспільства швидше шляхом реформ, а не знищення існуючої системи нерівності); фактична рівність (передбачає необхідність здійснення програми політичної та економічної революції, що усуває соціальні причини нерівності). Панівною при цьому до кінця XX ст. була саме концепція формальної рівності можливостей[1].

Сучасні концепції рівності, зокрема ліберальні концепції рівності та справедливості, обґрунтовані в роботах Р. Дворкіна *(Ronald Dworkin)*, Дж. Роулза (*John Bordley Rawls*), намагаються поширити принцип рівності у сферу зрівняння соціальних умов життя. Так, П. Рікер (фр. *Paul Ricœur*) на основі ліберальної теорії справедливості Дж. Роулза (*John Bordley Rawls*) здійснив спробу формулювання концепту рівності в праві таким чином: кожна особа повинна мати цілісну і, по можливості, повну систему рівних для всіх базових свобод, сумісних з аналогічною системою для всіх; економічні та соціальні нерівності мають слугувати найбільшій вигоді тих, хто перебуває в найбільш несприятливому становищі, у рамках справедливого принципу ощадливості, та бути пристосованими до функцій і позицій, відкритих для всіх відповідно до принципу справедливої рівності можливостей[2].

Говорячи про категорію рівності в цивільному процесуальному праві, необхідно констатувати наявність у нормах цієї галузі права рівності як загальної правової настанови (рівність усіх учасників процесу перед законом і судом) та рівності як правила, що регламентує процесуальне становище сторін справи. При цьому в зазначених правових нормах відображені суттєві характеристики цивільного процесуального права як галузі права, і цивільного судочинства як сфери його правового регулювання, які в доктрині процесуального права вважаються принципами, а саме – принципи рівності учасників цивільного процесу перед законом і судом та принцип процесуальної рівноправності сторін[3]. Питання поняття, змісту та перспектив розвитку принципу процесуальної рівноправності розглянуто в підрозділі 5.2 цієї монографії.

---

[1] Ивин А. А., Никитина И. П. Философия: Учебник для академического бакалавриата. М. : Юрайт, 2016. С. 270–271.

[2] Боднар С. Б. Рівність у праві – справедлива нерівність. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2006. Вип. 11. С. 26.

[3] Кройтор В. А. Категорія рівності у здійсненні правосуддя у філософії і праві: встановлення нових дороговказів. *Підприємництво, господарство і право.* 2019. №4. С. 44.

Принцип рівності учасників судового процесу перед законом і судом є загальновизнаним у науці цивільного процесуального права, і, як правило, однозначно тлумачиться процесуально-правовою доктриною. Так, В. В. Комаров зазначає, що рівність усіх учасників цивільного процесу перед законом і судом є соціально-правовою передумовою принципу здійснення правосуддя тільки судами, оскільки ідея правосуддя та рівність перед законом і судом – це врівноважуючі правові цінності. Правосуддя не може бути привілеєм, і доступ до правосуддя не обмежуватиметься за ознаками походження, соціального і майнового стану, расовою і національною належністю, статтю, освітою, мовою, ставленням до релігії та іншими обставинами. По суті, це означає існування єдиного та рівного для всіх суду, що доктринально має визнаватися необхідною умовою верховенства права та гарантією основних прав і свобод людини і громадянина як конкретизація загального принципу рівності громадян перед законом і судом у сфері здійснення судової влади і судочинства. Складовими цього принципу є: єдиний правовий режим судочинства, який забезпечує реалізацію процесуальних прав учасників судочинства; рівний обсяг прав та обов'язків учасників судочинства, які відбивають їх процесуальне становище; процесуальне становище учасників судочинства має визначатися їх процесуальними функціями; неприпустимість «процесуального сумісництва»; у межах процесуального статусу того чи іншого учасника судочинства його дії з реалізації процесуальних прав спрямовані на досягнення тих самих юридичних наслідків; неприпустимість дій суду, спрямованих на дискримінацію того чи іншого учасника процесу[1].

М. Й. Штефан зазначає, що принцип рівності всіх учасників процесу перед законом і судом передбачає рівну можливість усіх громадян брати участь у цивільному судочинстві, перебувати в правовому становищі визначеної законом процесуальної фігури та рівною мірою здійснювати закріплені процесуальним законом за такими суб'єктами процесуальні права та обов'язки[2].

На переконання Т. В. Сахнової, рівність усіх перед законом і судом виявляється в однаковому процесуальному статусі будь-якої фізичної

[1] Курс цивільного процесу / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 153–155.

[2] Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. Вид. 2-ге, перероб. та допов. Київ : Ін Юре, 2001. С. 38–39.

чи юридичної особи, яка займає певне процесуальне становище (сторони по справі, третьої особи, заінтересованої особи у справах окремого провадження)[1].

І. В. Решетнікова зауважує, що рівність перед судом проявляється в тому, що правосуддя здійснюється єдиною судовою системою; встановлено єдину процесуальну форму розгляду й вирішення цивільних справ; особи з певним процесуальним статусом наділені рівними правами й несуть рівні обов'язки. Рівність перед законом проявляється в єдності права, що застосовується однаково до всіх суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин[2].

Здійснення правосуддя на засадах рівності учасників цивільного процесу перед законом і судом – одна зі складових такої якості правосуддя, як повнота. Вона відбивається в тому, що у правовій державі правосуддя має бути доступним, інакше кажучи, всі громадяни повинні мати рівні можливості використовувати судовий захист своїх прав і охоронюваних законом інтересів. Крім того, повнота судової влади передбачає, що всі громадяни без винятку визнаються рівними перед судом, і це не тільки теоретичне положення, це аксіома, яка підтверджена соціально-історичною практикою і закріплена в міжнародно-правових документах з прав людини[3].

Таким чином, принцип рівності учасників судового процесу перед законом і судом пов'язаний з правом чи гарантіями на доступ до правосуддя, на справедливий суд, та означає однакове застосування судом закону до всіх учасників судового процесу та, відповідно, до мети правової норми, неупереджене ставлення суду до всіх учасників судового процесу та забезпечення їм рівних процесуальних прав.

Принцип рівності забезпечується тим, що кожна справа розглядається в одному й тому ж процесуальному порядку з однаковим обсягом гарантій для учасників справи. Гарантіями принципу рівності учасників процесу перед законом і судом є встановлення кримінальної відповідальності за обмеження у правах залежно від політичних чи релігійних переконань, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення привілеїв громадян за ознаками раси,

[1] Сахнова Т. В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. М. : Волтерс Клувер, 2008. С. 101–102.

[2] Гражданский процесс : учебник / отв. ред. В. В. Ярков. 5-е изд., перераб. и доп. М. : Волтерс Клувер, 2004. С. 37.

[3] Курс цивільного процесу / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 24–25.

кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками[1]. Тобто в даному аспекті рівність у цивільному процесі необхідно розглядати як недискримінацію учасників процесу за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками.

В окремих випадках, прямо передбачених законом, для окремих учасників процесу можуть встановлюватися додаткові гарантії реалізації їх права на звернення до суду, зумовлені наявністю певних об'єктивних чи суб'єктивних причин, що ніяк не пов'язуються з расою, кольором шкіри, політичними, релігійними та іншими переконаннями, статтю, етнічним і соціальним походженням, майновим станом, місцем проживання, мовною та іншими ознаками. Так, окремі категорії позивачів звільнені від сплати судового збору (ст. 3 Закону України «Про судовий збір»); за окремими позовами встановлено альтернативну підсудність (ст. 28 ЦПК України); суд може залучити для участі у справі перекладача (ст. 75 ЦПК України). Ці гарантії доступності правосуддя не вважаються порушенням принципу рівності учасників процесу перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак, оскільки встановлені безпосередньо законом (а не судом) і не стосуються розгляду конкретної справи.

Гарантіями принципу рівності учасників процесу перед законом і судом є встановлення кримінальної відповідальності за обмеження у правах залежно від політичних чи релігійних переконань, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними чи іншими ознаками; право учасників процесу на оскарження рішення суду в апеляційному чи касаційному порядку та скасування рішення на підставі порушення процесуальних норм (правила рівності учасників процесу перед законом і судом).

[1] Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. М. М. Ясинка. Київ : Алерта, 2018. С. 14–15.

Таким чином, принцип рівності забезпечується тим, що кожна цивільна справа розглядається в одному й тому ж процесуальному порядку і з однаковим обсягом гарантій для учасників судового процесу.

Реалізація принципу верховенства права в цивільному судочинстві. Одним із фундаментальних «стовпів» системи принципів цивільного судочинства, її основою, безумовно, є принцип верховенства права. Відповідно до ст. 129 Конституції України суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права. ЦПК України в ст. 2 вказує на верховенство права як основну засаду (принцип) цивільного судочинства.

Для повноти з'ясування суті принципу верховенства права варто проаналізувати його нормативне закріплення в актах міжнародного правового регулювання. Принцип верховенства прав людини в цивільному судочинстві передбачений у ст. 3 Статуту Ради Європи. У статті проголошується, що кожен член Ради Європи повинен визнавати принцип верховенства права та принцип, відповідно до якого всі особи, які перебувають під її юрисдикцією, повинні користуватися правами і основними свободами, та щиро й активно співпрацювати в ім'я досягнення мети Ради, яка досягатиметься шляхом підтримки та подальшого здійснення прав людини і основних свобод[1].

Важливим документом, який став одним із найвизначніших для розвитку верховенства права, стала ЄКПЛ 1950 р., яка у Преамбулі закріпила положення про те, що уряди держав – членів Ради Європи, які підписали цю Конвенцію, сповнені рішучості як уряди європейських держав, що є однодумцями та мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи й верховенства права. Крім того, ЄКПЛ стала правовою основою унікального інституційного механізму захисту прав та свобод людини – Європейського суду з прав людини, який зробив вагомий внесок у розбудову принципу верховенства права і який своїми рішеннями сприяв інституціоналізації елементів принципу верховенства права, постійно наповнюючи його дедалі новим змістом[2]. Як зазначив М. Л. Ентін, завдяки створенню ЄСПЛ прецедентного права, текст ЄКПЛ втратив самодостатнє значення і пере-

[1] Статут Ради Європи. 5 травня 1949 р., Лондон (Про приєднання див. Закон №398/95-ВР від 31.10.1995). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text (дата звернення: 24.01.2020).

[2] Курс цивільного процесу / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 137.

творився на один із головних елементів ширшої системи зобов'язань держав-членів[1] .

Слід зазначити, що принцип верховенства права останнім часом ґрунтовно та фундаментально досліджувався і продовжує вивчатися в юридичній, у т. ч. й галузевій науці[2]. Складно не погодитися з П. М. Рабіновичем, що питання інтерпретації феномена і принципу верховенства права становлять неабиякий інтерес як у теоретичному аспекті, так і в практичній площині, адже, без перебільшення, уся новітня історія розвитку права невіддільна від ідеї про примат останнього над державою[3].

Як слушно зазначає В. В. Комаров, за своїм характером принцип верховенства права є загальновизнаним принципом міжнародного права jus cogens, що пов'язується з особливим значенням верховенства права для сучасних демократичних суспільств. Ця норма є загальновизнаною, надімперативною нормою міжнародного права та має найвищу юридичну силу. Це означає, що позитивне право має відповідати положенням цієї норми, інакше воно повинно визнаватися юридично недійсним, а національні суди мають безпосередньо його застосовувати при ухваленні своїх рішень[4]. Цілком справедливо, що саме в аспекті верховенства права як правового принципу П. М. Рабінович розкриває його зміст через порівняльну характеристику його тлумачення ЄСПЛ та Конституційним Судом України[5]. При цьому П. М. Рабінович

[1] Энтин М. Л. Международные гарантии прав человека: опыт Совета Европы. М., 1997. С. 28.

[2] Див.: Дворкін Р. Верховенство права. *Філософія права і загальна теорія права.* 2013. №1. С. 15–23; Рабінович П. Верховенство права як соціально-природний феномен (контури ідеалу). *Право України.* 2010. №3. С. 19–23; Головатий С. П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Київ, 2008. 44 с.; Головатий С. Верховенство права : у 3 кн. Кн. 3: Верховенство права: Український досвід. Київ : Фенікс, 2006. 1747 с.; Орзих М. Верховенство права – принцип практической деятельности государства и общества. *Юридический вестник.* 1997. С. 69; Курс цивільного процесу / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 132–150 та ін.

[3] Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики : монографія / П. М. Рабінович, О. М. Луців, С. П. Добрянський та ін. *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України* / [редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін.] Львів : Сполом, 2016. С. 9.

[4] Курс цивільного процесу / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 135.

[5] Рабінович П. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького суду та Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2006. №1. С. 40–41.

акцентує увагу, що без рішень ЄСПЛ навряд чи можна мати належне уявлення про верховенство права[1]. На переконання вченого, верховенство права – це взаємозумовлене існування та взаємоузгоджена реалізація основоположних прав і обов'язків (тобто природних соціальних – точніше, соціально-природних, – можливостей і необхідностей) людини, а також людських спільнот, об'єднань і всього суспільства[2].

Значною мірою розвиток принципу верховенства права пов'язаний із закріпленням зазначеного принципу у Преамбулі ЄКПЛ та подальшим еволюційним тлумаченням її положень у практиці ЄСПЛ. Так, у рішенні у справі «Амуур проти Франції» (*Amuur v. France*) від 25 червня 1996 р., ЄСПЛ зазначив, що верховенство права є принципом, що властивий кожній статті ЄКПЛ, і ним слід керуватися при її тлумаченні[3]. Розвиток ідеї верховенства права відбувався не завдяки його прямому закріпленню у нормативно-правових актах, а більшою мірою завдяки практиці судів, у європейському регіоні це насамперед Європейський суд з прав людини[4].

Сьогодні не існує єдності у виокремленні окремих складників (елементів) принципу верховенства права. Певним орієнтиром у розумінні сутності принципу верховенства права є позиція Венеційської комісії. На своєму 86-му пленарному засіданні (25–26 березня 2011 р.) Венеційська комісія ухвалила Доповідь щодо верховенства права (CDLAD(2011) 003rev). Позиція Венеційської комісії полягала в тому, що ідея верховенства права передбачає систему чітких і передбачуваних приписів права, відповідно до яких кожному належить право на ставлення до нього з боку всіх суб'єктів ухвалення рішень на основі гідності, рівності й розумності, та відповідно до приписів права, а також право на можливість звернутися за оскарженням рішень до незалежних і безсторонніх судів у рамках справедливих

[1] Рабінович П. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького суду та Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2006. № 1. С. 37.

[2] Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики : монографія / П. М. Рабінович, О. М. Луців, С. П. Добрянський та ін. *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України* / [редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін.]. Львів : Сполом, 2016. С. 125.

[3] Рішення Європейського суду з прав людини від 25 червня 1996 року у справі «Амуур проти Франції» (*Amuur v. France*) (№ 19776/92). URL: https://www.refworld.org.ru/docid/530337b54.html (дата звернення: 24.01.2020).

[4] Курс цивільного процесу / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 135.

судових процедур. Комісія застерегла від ризиків суто формалістичного сприйняття ідеї верховенства права, що зводиться всього-на-всього до вимоги, щоб на будь-яку дію посадовця публічної влади існував дозвіл у приписах права. «Здійснення влади шляхом корисливого застосування приписів права» («Rule by Law»), чи «здійснення влади шляхом корисливого застосування закону» («Rule by the Law»), чи навіть «зведення поняття "право" лише до писаних норм» («Law by Rules»), – усе це є прикладами спотвореного тлумачення правовладдя[1]. У Доповіді, зокрема, вказано, що принцип верховенства права (the Rule of law) поєднує законність, юридичну визначеність, заборону свавілля, доступ до правосуддя, дотримання прав людини, заборону дискримінації та рівність перед законом[2]. При цьому юридична визначеність як складник принципу верховенства права вимагає, щоб юридичні норми були «чіткими» і «точними», спрямованими на забезпечення того, щоб «ситуації та правовідносини залишались передбачуваними». Заборона свавілля, у свою чергу, полягає в тому, що дискреційні повноваження не мають здійснюватися у свавільний спосіб. Доступ до правосуддя як наступний елемент принципу верховенства права означає надання кожному можливості оскаржувати дії та рішення влади, якщо вони не відповідають правам чи інтересам особи. Щодо дотримання прав людини, то, згідно з матеріалами 86-го пленарного засідання Венеційської комісії, маються на увазі такі права, як: право на доступ до правосуддя, право на законного і компетентного суддю, право на викладення своєї позиції, неприпустимість подвійної загрози (подвійного покарання за одне й те саме діяння), юридичний принцип, згідно з яким заходи, що накладають обтяження, не можуть мати зворотної сили, право на ефективні засоби юридичного захисту в будь-якому спорі, презумпція невинуватості (будь-яка особа вважається невинуватою в скоєнні злочину, доки її вину не доведено) та право на справедливий суд. Заборона дискримінації як елемент принципу верховенства права передбачає, що закони «стримують дискримінацію окремих фізичних осіб чи груп осіб». Будь-який необґрунтований неоднаковий підхід за законом заборонений, і всі особи мають гарантований рівний та ефективний захист від дискримінації за будь-якою ознакою – расою, кольором шкіри,

[1] Мірило правовладдя. Коментар. Глосарій. Rule of law checklist / пер. з англ. С. Головатого. Київ, 2017. С. 9.

[2] Головатий С. Верховенство права (правовладдя): як його тлумачить Венеційська комісія. *Право України.* 2011. № 10. С. 162.

статтю, мовою, релігією, політичними чи іншими переконаннями, національним чи соціальним походженням, власністю, народженням чи іншим статусом[1]. Як слушно зауважує В. В. Юровська, узагальнений огляд цього документа дає чіткі підстави стверджувати, що він має стати стандартом для вітчизняної системи юрисдикційних суб'єктів, що здійснюють тлумачення та застосування правових норм, у т. ч. й тих, що стосуються реалізації прав конкретної особи (фізичної чи юридичної)[2].

Аналіз прецедентної практики ЄСПЛ дає підстави виділити також низку вимог у змісті верховенства права, серед яких найбільш визначальними для сфери цивільного судочинства є ті, що передбачають обов'язок держави забезпечити громадянам доступ до суду, наявність судового контролю за втручанням виконавчих органів у права людини, відповідність судового рішення вимогам правової визначеності, достатню чіткість визначення в законі обсягу будь-якого правового розсуду та способу його здійснення, наявність громадської довіри до судів, як гарантів справедливості, обов'язковість судових рішень, можливість скасування рішення суду судом вищої інстанції, якщо таке рішення не набрало законної сили тощо.

Крім того, певне ***тлумачення змісту верховенства права*** було надано і на національному рівні Конституційним Судом України в його рішенні у справі конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 р., відповідно до якого верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема, у закони, які за своїм змістом мають бути просякнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема, норми моралі, традиції, звичаї

[1] Верховенство права: доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанська комісія) від 04 квітня 2011 року № 512/2009 (CDL AD(2011)003rev). URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx? pdffile= CDLAD(2011) 003rev-ukr (дата звернення: 24.01.2020).

[2] Юровська В. В. Методи адміністративного права: теоретико-правові та праксеологічні аспекти : дис. … д-ра юрид. наук. Запоріжжя, 2018. С. 69–72.

тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства[1].

Як слушно зазначив В. М. Шаповал, Конституційний Суд України, нерідко посилаючись у своїх рішеннях саме на ч. 1 ст. 8 Конституції України, як правило, уникає конкретики у визначенні верховенства права. Це підтверджує тезу про складність або неможливість визначення його поняття. Вчений зазначає, що поняття соціальної справедливості для багатьох асоціюється із соціальною чи «класовою» рівністю, можливості по-справжньому правового забезпечення якої не є реальними. За змістом аналізованого рішення загалом справедливість охарактеризовано як одну з «основних засад права», що є визначальною в його ролі як регулятора суспільних відносин, як один із «загальнолюдських вимірів права», як «властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки». Така характеристика справедливості відповідає концепту природного права. Крім того, згідно з позицією Конституційного Суду України, «одним з проявів верховенства права є те, що об'єктивне право не обмежується лише законодавством як однією із його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема, норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства»[2]. Наведене трактування права виходить за межі явищ позитивного і природного права та їх взаємозв'язку. Як підкреслює В. М. Шаповал, запропоноване єдиним органом конституційної юрисдикції трактування права нівелює таку якість відповідних норм, як їх юридичну обов'язковість, практично унеможливлює правозастосування як системно організовану діяльність державних органів і посадових осіб, «розмиває» предмет юридичної науки. Тому його не можна вважати прийнятним[3].

Згідно з п. 1 постанови Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» відповідно до ст. 8 Конституції, в Україні ви-

[1] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 (Справа № 1–33/2004). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text (дата звернення: 24.01.2020).

[2] Там само.

[3] Шаповал В. Феномен прав і свобод людини та громадянина (теоретико-правовий і конституційний аспекти). *Право України.* 2015. № 2. С. 28.

знається і діє принцип верховенства права. Конституційні права та свободи людини і громадянина є безпосередньо діючими. Вони визначають цілі й зміст законів та інших нормативно-правових актів, зміст і спрямованість діяльності органів законодавчої та виконавчої влади, органів місцевого самоврядування і забезпечуються захистом правосуддя. Виходячи із зазначеного принципу та гарантування Конституцією судового захисту конституційних прав і свобод, судова діяльність має бути спрямована на захист цих прав і свобод від будь-яких посягань шляхом забезпечення своєчасного та якісного розгляду конкретних справ. При цьому слід мати на увазі, що згідно зі ст. 22 Конституції, закріплені в ній права і свободи людини й громадянина не є вичерпними[1].

У площині цивільного судочинства верховенство права, як правило, вченими також пов'язується із вищезгаданими положеннями ст. 3 Основного Закону України, оскільки, як уже зазначалося, вказану конституційну формулу відображено в нормах ЦПК України, однак серед загальних висновків дослідники намагаються виокремити особливості реалізації та тлумачення цього принципу саме в розумінні положень ЦПК України та його завдань. Зазначений принцип у сфері цивільного судочинства полягає в тому, що національний суд під час розгляду справи та ухваленні рішення повинен вирішувати питання про відповідність національного законодавства принципу верховенства прав людини. У разі невідповідності національного законодавства вимогам верховенства прав людини національний суд може скасувати такий закон, розглянути його на відповідність Конституції України або не застосувати такий закон, залежно від особливостей повноважень судових органів у конкретній країні.

Принцип верховенства права є мегапринципом, який визначає вимоги до багатьох суспільних інститутів з метою забезпечення природних прав і свобод людини. Серед українських юристів існують такі уявлення щодо змісту цього принципу. Так, передусім принцип верховенства права означає, що позитивне право, яке створюється людьми, має ґрунтуватись на природному праві, яке обмежує державну владу, і є своєрідним фільтром позитивного права. Самостійного значення він набуває тоді, коли розрізняють закон і право. При цьому робиться

[1] Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 01.11.1996 № 9. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0009700–96 (дата звернення: 24.01.2020).

важливий висновок про те, що поза лоном доктрини природного права цей принцип існувати не може. Науковці звертають увагу і на окремі аспекти цього принципу. Так, ***верховенство права розглядається як пріоритетність у суспільстві насамперед прав і свобод людини.*** Принцип верховенства права характеризується і як верховенство розуму, та пов'язується з такими морально-правовими цінностями, як справедливість, свобода, добро, гуманізм. Важливим надбанням є уявлення про те, що цей принцип універсальний та загальний, хоча історично він розумівся тільки як спосіб обмеження державної влади та створення правової держави. Слушною є думка і про те, що єдиною справжньою силою забезпечення верховенства права може виступати тільки громадянське суспільство[1].

На відміну від такого підходу Лукіс Г. Лукаїдес вважає, що принцип верховенства права має, як мінімум, п'ять самостійних цінностей: а) функціонування держави, яка пов'язана вимогами права; б) дотримання принципу рівності громадян перед законом; в) установлення законності та порядку в суспільстві; г) наявність ефективного і передбаченого правосуддя; д) охорона прав людини. Водночас підкреслюється, що всі ці цінності включені в концепцію верховенства права «у відповідь на різні потреби, що виникали з вимогою справедливості»[2].

У своїх роботах учені виокремлюють такі позиції, зокрема, звертають увагу на рішення ЄСПЛ, коли надається тлумачення таким вимогам верховенства права, як: визнання пріоритетності, домінування, визначальної ролі прав людини у діяльності держави; поширюваність цієї пріоритетності, цього принципу на діяльність усіх без винятку органів держави; правова певність (визначеність) положення людини в тій ситуації, в якій вона перебуває; неприпустимість затримання особи на невизначений і непередбачений термін, якщо воно не ґрунтується на законі чи судовому рішенні; достатня чіткість визначення в законі обсягу будь-якого правового розсуду та способу його здійснення; наявність громадської довіри до судів як до гарантів справедливості; доступ до суду; наявність судового контролю за втручанням виконавчих органів у права людини; підпорядкованість судовому рішенню всіх

[1] Довгерт А. С. Дія принципу верховенства права у сфері приватного права. *Університетські наукові записки*. 2007. №2 (22). С. 83–84.

[2] Лукис Г. Лукаидес. Принцип верховенства права и права человека. URL: http://www.zonazakon.ru (дата звернення: 24.01.2020).

органів держави, обов'язковість його виконання без винятку будь-якими органами і посадовцями; можливість скасування вищим судом рішення нижчого суду, яке не набрало чинності; незмінність, неоспорюваність остаточного судового рішення, яке набрало чинності; невтручання законодавчої влади у відправлення правосуддя; секулярність (світський характер) держави; забезпечення державою у разі застосування смертельної зброї швидкого й ефективного розслідування справи її органами; якість закону; наявність демократичного режиму; свободи слова; презумпція невинуватості; рівність перед законом[1]. Як слушно зауважив В. В. Комаров, вищезазначене свідчить про те, що ЄСПЛ при тлумаченні принципу верховенства права виходить із природно-правових поглядів щодо сутності прав людини[2]. Ця обставина підтверджується й у Звіті Комітету Ради Європи з правових питань та прав людини, в якому зазначається, що дослідження принципу верховенства права в різних правових сім'ях на європейському рівні має на меті наголосити на відмінностях між формальними концептами даних теорій, які досліджують інституційні або процедурні вимоги, з одного боку, і субстантивними концептами, які вимагають, щоб зміст позитивних правових приписів звертався до беззаперечного ідеалу, виведеного, зокрема, з посиланням на права людини[3].

Підсумовуючи, зазначимо, що принцип верховенства права як основоположний (універсальний) принцип (засада) цивільного судочинства – це вихідна, фундаментальна основа цивільного судочинства, відповідно до якої суд під час вирішення цивільної справи виходить із того, що право «вище» за закон, а людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Слід підкреслити, що в моєму розумінні принцип верховенства права, зокрема серед загальних характеристик, є певною сукупністю керівних правил та вимог до цивільного судочинства,

[1] Див.: Рабінович П. Верховенство права (за матеріалами практики Страсбурзького суду та Конституційного Суду України). *Вісник Академії правових наук України.* 2006. №2 (45). С. 3–21; Головатий С. Верховенство права : монографія : у 3 кн. Кн. 3. Київ : Фенікс, 2006. 1747 с.; Лукаидес Л. Принцип верховенства права и права человека (с особым учетом практики Европейского суда по правам человека). *Права человека. Практика Европейского суда по правам человека*. 2006. №4. С. 25–34 та ін.

[2] Курс цивільного процесу / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 138.

[3] The principle of Rule of Law. Report Committee on Legal Affairs and Human Rights. URL: http://assembly.coe.int (дата звернення: 24.01.2020).

сформульованих ЄСПЛ, серед яких, зокрема, принцип доступності правосуддя, законність, правова визначеність, заборона чинити свавілля, дотримання прав людини, недискримінації та рівності перед законом і судом тощо.

При цьому, як правильно зазначає Ж. М. Мельник-Томенко, принцип верховенства права не вичерпується лише названими вимогами та характеристиками, оскільки ЄСПЛ під час вирішення конкретних справ (у т. ч. і тих, стороною яких є Україна) систематично збагачує його значення новими перманентними рисами та умовами дотримання[1].

Одним із ***дискусійних питань цієї проблеми є вимога законності як елементу змісту принципу верховенства права***. Законність можливо назвати ще й похідною від принципу верховенства права. Вказаний підхід до визначення місця законності серед принципів (засад) цивільного судочинства має раціональну аргументацію, оскільки він, серед іншого, заснований на Доповіді Венеційської комісії щодо верховенства права.

У теорії права законність визначають як: принцип права, принцип поведінки суб'єктів права, вимога діяльності органів держави та посадових осіб, вимога державного управління суспільством, принцип побудови системи нормативно-правових актів, режим соціально-політичного життя держави[2]. У монографії «Теорія юридичного процесу» за загальною редакцією професора В. М. Горшеньова наводиться зміст соціалістичної законності. Виокремлення сутності цієї категорії дає змогу визначити законність як особливий режим, стан взаємовідносин держави і особи, який виражається в неухильному дотриманні всіма органами держави, громадськими організаціями, посадовими особами законів і заснованих на них нормативно-правових актів, і гарантує здійснення всіма членами суспільства своїх прав і свобод[3]. У Юридичній енциклопедії за загальною редакцією Ю. С. Шемшученка законність розглядається як фундаментальна юридична категорія, яка є критерієм правового життя суспільства і громадян. Вона визначається як комплексне політико-правове явище, що відображає правовий характер

[1] Мельник-Томенко Ж. М. Застосування практики Європейського суду з прав людини при тлумаченні загальних принципів адміністративного судочинства : дис. … канд. юрид. наук. Дніпро, 2020. С. 63.

[2] Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / [за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 528–530.

[3] Теория юридического процесса / [под общ. ред. В. М. Горшенева]. Харьков : Изд-во при Харьков. гос. ун-те изд. объединения «Вища школа», 1983. С. 47.

організації суспільного життя, органічний зв'язок права і влади, права і держави[1].

Законність традиційно відносилась до загальноправових принципів, але водночас вона має особливості вираження свого змісту в цивільному судочинстві. Вимога законності прямо випливає з конституційних положень, згідно з якими органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження в установлених Конституцією межах і відповідно до законів України (ст. 6 Конституції України). Таке положення закріплено й у ч. 1 ст. 68 Конституції, де чітко зафіксовано, що громадяни зобов'язані неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Це конституційне положення тотожне позиції ЄСПЛ, який при тлумаченні ч. 1 ст. 6 ЄКПЛ закріплює право кожного на справедливий розгляд справи незалежним і безпристрасним судом, створеним на підставі закону. З урахуванням цих положень принцип законності стосовно судів, що розглядають цивільні справи, передбачено у ст. 3 та ст. 10 ЦПК України.

Цивільне судочинство є однією з юрисдикційних форм захисту права. Відповідно вимогу законності послідовно й чітко закріплено й у цивільному процесуальному законодавстві. Законність у діяльності судів означає повну відповідність усіх рішень судів, а також процесуальних дій судів і учасників процесу нормам матеріального та процесуального права, тобто закону.

Реалізація вимоги законності в цивільному процесі забезпечується цілою низкою процесуальних гарантій. Можна виокремити такі гарантії реалізації вимоги законності, як можливість відводу судді (ст. 36 ЦПК України), участь у судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (ст. 56 ЦПК України), можливість сторони мати представника (ст. 58 ЦПК України), чіткі вимоги до форми та змісту позовної заяви (ст. 175 ЦПК України) і перелік підстав для відмови у відкритті провадження у справі (ст. 186 ЦПК України), письмова форма рішення й детально регламентований його зміст (ст. 265 ЦПК України), функціонування єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ст. 14 ЦПК України), фіксування судового засідання технічними засобами

[1] Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 2 : Д – Й. Київ : Укр. енцикл., 1999. С. 498; Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Юрид. думка, 2007. С. 274.

(ст. 247 ЦПК України), можливість апеляційного та касаційного оскарження судових рішень (ст. 352 ЦПК України, ст. 389 ЦПК України) тощо. Невиконання вимог законності, таким чином, спричиняє несприятливі наслідки як для суду (наприклад, скасування рішення в апеляційному чи касаційному порядку), так і для інших учасників процесу.

Правильному застосуванню закону завжди передує процесуальна діяльність сторін і суду щодо встановлення підстав виникнення, зміни або припинення суб'єктивних прав і обов'язків сторін.

Вимога законності охоплює як матеріальне, так і процесуальне право. Її проголошення однією із засад діяльності судів створює додаткові гарантії захисту прав фізичних та юридичних осіб.

Нині основні принципи судочинства, закріплені в ч. 2 ст. 129 Конституції України, доповнюються такою ***засадою судочинства, як верховенство права,*** яка визнається і діє в Україні відповідно до ст. 8 Конституції України. Дія цієї засади і при здійсненні правосуддя в Україні не викликає заперечень. Про існування цієї засади свідчить закріплення верховенства права в таких документах, які ратифікувала Україна, як Загальна декларація прав людини, Статут Ради Європи, ЄКПЛ та ін. Внеском у становлення цієї засади стало її тлумачення у своїх рішеннях ЄСПЛ. Про це свідчить і практика ЄСПЛ, який неодноразово зазначав, що верховенство права є одним із основоположних принципів у правовій державі. Так, у рішенні, яке вже згадувалося, у справі «Амуур проти Франції» *(Amuur v. France)* зазначається, що верховенство права є принципом, який властивий кожній статті Європейської конвенції з прав людини, і ним слід керуватися при її тлумаченні[1]. Тому Європейський суд з прав людини, дотримуючись даного правила, при тлумаченні тієї чи іншої статті ЄКПЛ постійно виводить нові вимоги даного принципу.

Безумовно, не викликає сумніву те, що верховенство права і законність протиставлятися не можуть. Вимогу законності логічніше розглядати як складову верховенства права, та зазначимо, що вона є своєрідним продовженням, невіддільною частиною такої інтегруючої засади всього цивільного судочинства, як принцип верховенства права. У свою чергу, законність як процесуальна вимога означає не-

[1] Рішення Європейського суду з прав людини від 25 червня 1996 року у справі «Амуур проти Франції» (*Amuur v. France*) (№19776/92). URL: https://www.refworld.org.ru/docid/530337b54.html (дата звернення: 24.01.2020).

ухильне дотримання і виконання законів (та інших нормативних актів) всіма учасниками цивільних процесуальних відносин, пов'язаних із розглядом і вирішенням судами цивільних правових спорів.

Таким чином, ***принцип (засада) верховенства права виконує координуючу роль у системі інших принципів (засад) цивільного судочинства і має такі значення:***

– є вихідним для тлумачення всіх інших принципів цивільного судочинства та цивільно-процесуальних норм;

– визначає побудову всієї системи цивільного судочинства, а також її окремих стадій, та є притаманним всім стадіям цивільного судочинства;

– є гарантією ефективного здійснення цивільної процесуальної діяльності;

– є гарантією реалізації прав усіх учасників цивільного судочинства.

Реалізація принципу правової визначеності в цивільному судочинстві. Одним із елементів справедливого судочинства та верховенства закону є правова визначеність (legal certainty). Верховенство права передбачає, що дії органів влади мають обмежуватися заздалегідь установленими та оголошеними правилами, які, зокрема, дають можливість передбачити примусові заходи, що будуть застосовані представниками влади в тій чи іншій ситуації. З урахуванням такого підходу особа може впевнено планувати свої дії[1]. За справедливим твердженням П. Д. Гуйвана, правова визначеність постає дедалі більш вагомим та значущим фактором правотворчого та правозастосовного процесів. Численні рішення ЄСПЛ проти України, у яких є пряма вказівка на недотримання державою вказаного принципу, дозволяють кваліфікувати коментовану правову ідею як фундаментальне та самостійне явище[2].

ЄКПЛ не містить жодних приписів із зазначенням принципу правової визначеності. Розуміння принципу правової визначеності та

[1] Хайек Ф. А. фон. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики ; пер. с англ. М. : ИРИСЭН, 2006. С. 90.

[2] Гуйван П. Д. Правова визначеність як елемент верховенства права. *Одеські юридичні читання* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 10–11 листоп. 2017 р.) / за ред. Г. О. Ульянової ; уклад.: О. В. Дикий, Ю. Д. Батан. Одеса : Гельветика, 2017. С. 204–208.

його зміст сформульовані саме практикою ЄСПЛ. При цьому важливо для розуміння принципу правової визначеності зауважити, що ЄСПЛ розглядає його як складову верховенства права з точки зору стану правового унормування, умов реалізації права та результатів правореалізації.

Про непорушність і неухильне дотримання принципу правової визначеності неодноразово зазначалося в рішеннях ЄСПЛ. Так, у справі «Брумареску проти Румунії» *(Case of Brumărescu v. Romania)* (1999) ЄСПЛ зазначив, що право на справедливий розгляд справи судом, що гарантується п. 1 ст. 6 Конвенції, повинно тлумачитися у світлі Преамбули до Конвенції, яка проголошує, між іншим, верховенство права як частину спільної спадщини Договірних Сторін.

Принцип правової визначеності застосовує у своїй практиці Конституційний Суд України. Показовим щодо цього може бути його рішення щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 92, п. 6 розд. X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005. У конституційному поданні про порушення справи стверджувалося, що зазначеними положеннями Кодексу громадян позбавлено права постійного користування земельними ділянками для ведення селянського (фермерського) господарства, особистого підсобного господарства, яке було надано ст. 7 Земельного кодексу України в редакції від 13 березня 1992 р., ст. 5 Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» від 20 грудня 1991 р. Тому суб'єкт права на конституційне подання вважає, що положення ст. 92, п. 6 розд. X Перехідних положень Кодексу не відповідають ст. 22 Конституції України.

Конституційний Суд України зазначив, що із конституційних принципів рівності та справедливості ***випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми,*** оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі. Так, поняття «набувають права» за змістом ч. 2 ст. 92 та ч. 1 ст. 116 Кодексу в аспекті вимоги переоформлення права користування земельною ділянкою, не відповідає ***вимозі ясності і визначеності правової норми:*** зазначені положення припускають поширення цього поняття лише на випадки первинного отримання земельної ділянки із земель державної та комунальної власності підприємствами, устано-

вами та організаціями, що належать до державної або комунальної власності, а також громадянами та юридичними особами, які набувають права власності та користування земельними ділянками. Натомість у п. 6 Перехідних положень Кодексу йдеться про переоформлення права власності або оренди громадянами та юридичними особами, які мають у постійному користуванні земельні ділянки, але за цим Кодексом не можуть мати їх на такому праві. Переоформлення також має два значення: повторити оформлення і оформити заново, за новими правилами.

Таким же невизначеним є словосполучення «переоформити у встановленому порядку» без посилання на відповідні норми Кодексу або інших законів. При цьому в Кодексі та інших законах немає спеціальних норм щодо такого порядку переоформлення права постійного користування. Оскільки переоформлення може означати оформлення за тих самих умов, що й раніше, а також за новими, іншими умовами, то ці умови мають бути зазначені в Перехідних положеннях Кодексу. Відсутність розмежування надання земельної ділянки та зміни титулу прав на земельні ділянки ускладнює переоформлення і на практиці вирішується довільно. Виходячи з викладеного, Конституційний Суд України визнав такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), положення п. 6 розд. X «Перехідні положення» Земельного кодексу України щодо зобов'язання переоформити право постійного користування земельною ділянкою на право власності або право оренди без відповідного законодавчого, організаційного та фінансового забезпечення[1].

Принцип правової визначеності є одним з основних складників (елементів) мегапринципу верховенства права, та вимагає, між іншим, щоб у випадках, коли суди ухвалили остаточне рішення з певного питання, їх рішення не підлягало сумніву. На думку ЄСПЛ, дозволивши прийняття такої вимоги в межах зазначених повноважень, Верховний Суд звів нанівець увесь судовий процес, який закінчився – використовуючи слова Верховного Суду – ухваленням судового рішення, «що не підлягає скасуванню», а отже, res judicata і, більш того, що

[1] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 (Справа № 1–17/2005). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text (дата звернення: 24.01.2020).

воно вже було виконане[1]. Ці дії були визнані такими, що порушують принцип правової визначеності та право заявника на справедливий судовий розгляд згідно з п. 1 ст. 6 Конвенції. Подібна правова позиція ЄСПЛ простежується й у багатьох інших його рішеннях («Васильєв проти України» (2007)[2], «Науменко проти України» (2004)[3] та ін.). Як зазначив ЄСПЛ, одним з основних аспектів верховенства права є ***принцип правової визначеності***, який вимагає, щоб остаточні судові рішення не могли піддаватися сумніву.

Правова визначеність передбачає, зокрема, дотримання принципу *res judicata*, тобто принципу остаточності судового рішення, недопустимості повторного розгляду одного разу вирішеної справи.

Принцип правової визначеності містить вимогу, що жодна сторона не має права вимагати перегляду кінцевого й обов'язкового рішення лише з метою нового слухання і вирішення справи. Повноваження судів вищих ланок переглядати рішення повинні використовуватися для виправлення судових помилок у здійсненні правосуддя, а не для фактичної заміни рішень. Так, у справі «Науменко проти України» ЄСПЛ прямо посилається на принцип правової визначеності щодо остаточності судового рішення, недопустимості повторного розгляду вже один раз вирішеної справи у контексті того, що жодна сторона не має права домагатися перегляду остаточного й обов'язкового рішення тільки з метою нового слухання і вирішення справи. Повноваження судів вищої ланки переглядати рішення повинні використовуватися для виправлення судових помилок у здійсненні правосуддя, а не заміни рішень. Відхилення від цього принципу можливе тільки тоді, коли воно спричинене незалежними і непереборними обставинами[4].

Вимога категоричності рішення суду викликана до життя дією принципу правової визначеності. Тому цю вимогу в юридичній літе-

[1] Рішення Європейського суду з прав людини від 28 листопада 1999 року у справі «Брумареску проти Румунії» *(Brumarescu v. Romania)*. URL: http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=307 (дата звернення: 24.01.2020).

[2] Рішення Європейського суду з прав людини від 21 червня 2007 року у справі «Васильєв проти України» *(Vasilyev v. Ukraine)*. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_258 (дата звернення: 24.01.2020).

[3] Рішення Європейського суду з прав людини від 9 листопада 2004 року у справі «Науменко проти України» *(Naumenko v. Ukraine)*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_353 (дата звернення: 24.01.2020).

[4] Там само.

ратурі інколи називають вимогою визначеності рішення суду[1]. Так, наприклад, в п. 4 «Юридична визначеність, однаковість судової практики і відкритість судових рішень» розд. II Указу Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006 «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів»[2] наголошується на тому, що повинні бути передбачуваними юридичні наслідки ухваленого судового рішення для особи. ***Передбачуваність наслідків рішення*** можлива лише тоді, коли мотивувальна, а особливо резолютивна частина рішення сформульована в категоричній формі.

Як справедливо вказує О. М. Шиманович, ***визначеність рішення*** передусім необхідна для осіб, які беруть участь у справі, оскільки вони мають усвідомити, які права, свободи й інтереси захищаються рішенням, а які ні, мотиви суду. Визначеність рішення необхідна також для осіб, які покликані виконувати рішення суду. Порушення вимоги визначеності судового рішення унеможливлює його виконання, тобто визначеність рішення є необхідною умовою його подальшого виконання[3]. Таким чином, важливим елементом принципу правової визначеності в аспекті застосування цивільного процесуального законодавства є також здійсненність остаточних судових рішень. Виконавче провадження, як зазначалося, є частиною судового розгляду і сприяє реалізації судових рішень, що набрали законної сили.

У практиці ЄСПЛ справи, у зв'язку з невиконанням судових рішень в Україні, є не лише типовими, а й достатньо поширеними. Так, 20 жовтня 1999 р. заявниця ініціювала цивільне провадження проти дитячої дошкільної установи, вимагаючи компенсації за затримку у поверненні її трудової книжки (перше провадження). У 2003 р. заявниця ініціювала також інші судові провадження. Справа розглядалась Радянським районним судом м. Києва (згодом – Святошинський районний суд м. Києва, далі – суд першої інстанції), Київським міським судом (після

[1] Шиманович О. М. Вимоги, що пред'являються до судового рішення в цивільному процесуальному законодавстві. *Підприємництво, господарство і право.* 2009. № 11. С. 59; Цивільний процес : підручник / за заг. ред. Р. М. Мінченко ; ред. І. В. Андронов. Київ : Ін-т зак-ва Верхов. Ради України, 2016. С. 386.

[2] Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : Указ Президента України від 10.05.2006 № 361/2006. *Офіційний вісник України.* 2006. № 19. Ст. 1376.

[3] Шиманович О. М. Вимоги, що пред'являються до судового рішення в цивільному процесуальному законодавстві. *Підприємництво, господарство і право.* 2009. № 11. С. 59.

2001 р. – Апеляційний суд м. Києва) та Верховним Судом України, який виніс остаточне рішення у справі 2 жовтня 2002 р. Станом на дату винесення рішення Європейським судом з прав людини інформація про виконання рішення, винесеного на користь заявниці, була відсутня. Скарги заявниці щодо неналежного виконання остаточного рішення розглядались, зокрема, Шевченківським районним судом м. Києва. До Європейського суду заявниця скаржилась за п. 1 ст. 6 та за ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод на несумісність тривалості провадження в її справі з вимогою «розумного строку» і на відсутність ефективного національного засобу юридичного захисту стосовно її скарги щодо тривалості. Враховуючи практику в аналогічних справах, відповідно до якої для цілей застосування п. 1 ст. 6 Конвенції цивільне провадження включає як стадію судового розгляду, так і стадію виконання рішення суду, а також те, що його тривалість складається з періодів, коли справа перебувала на розгляді у національних державних органах, Європейський суд встановив, що тривалість провадження у справі заявниці, яка підлягає оцінці за вказаною статтею Конвенції, становила дев'ять років і три місяці. З цих мотивів Європейський суд установив порушення п. 1 ст. 6 та ст. 13 Конвенції з огляду на вказану тривалість та у зв'язку з незабезпеченням національними державними органами розгляду справи та виконання остаточного рішення протягом розумного строку, а також відсутністю засобу захисту від вказаного порушення (справа «Липісвіцька проти України»)[1].

Реалізація принципу пропорційності в цивільному судочинстві. Однією із запропонованих законодавцем новел є нормативне закріплення і визначення принципу пропорційності (ч. 3 ст. 2 ЦПК України), який займає одне з провідних місць у доктрині принципу верховенства права, зокрема, відіграє роль одного зі способів досягнення соціальної справедливості. Так, Р. Циппеліус, зважаючи на концепції справедливості, виходить з того, що дослідники не змогли надати зрозумілої та адекватної проблемам сучасного суспільства формули. Ідея сумірності, що простежується в історії розвитку ідей права та справедливості, свідчить про її найбільшу придатність і зрозумілість, яка, безперечно та очевидно, тлумачиться оціночно, залежить від рівня правосвідомості та

[1] Рішення Європейського суду з прав людини від 12 травня 2011 року у справі «Липісвіцька проти України» (Заява № 11944/05). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_648#Text (дата звернення: 24.01.2020).

правової культури суб'єкта, який застосовує право[1]. Правник А. Дайсі вбачає у верховенстві права стримуючий фактор, противагу теоретично безмежній владі держави. На його думку, принцип верховенства права є результатом звичаєвого права (яке було не обов'язково кодифікувати у писаній конституції). А. Дайсі визначає такі риси верховенства права: законність, визначеність і рівність перед законом. Точка зору А. Дайсі на правову визначеність полягає в тому, що дискреційні повноваження влади неодмінно призведуть до її свавільного використання[2].

Зв'язок між пропорційністю та верховенством права в низці наукових праць розглядається також в аспекті междискреційних повноважень. Як зазначає С. П. Головатий, верховенство права не вимагає скасування широких дискреційних повноважень, а обумовлює вимогу існування правових засобів ефективного контролю за їх здійсненням: дотримання правил і принципів, що обмежують дискреційні повноваження[3].

Вказівки про принцип пропорційності можна знайти в різних формулюваннях багатьох національних і наднаціональних правових систем. Він визнається загальним принципом права ЄС. У ЄКПЛ, на відміну від права ЄС, принцип пропорційності прямо не закріплений. Незважаючи на це, він є одним із найважливіших принципів, який, мабуть, найбільш часто застосовується у практиці ЄСПЛ[4].

Так, зазначений принцип широко використовується ЄСПЛ при перевірці правомірності обмежень прав людини на рівні національних правопорядків. Так, у справі «Оджалан *(Ocalan)* проти Турції» ЄСПЛ зазначив, що усій ЄКПЛ притаманний пошук справедливого балансу між вимогами загального інтересу суспільства та вимогою захисту особистих фундаментальних прав. При цьому, при дослідженні правомірності обмежень прав людини ЄСПЛ застосовується так званий тест на пропорційність, що містить декілька складових, зокрема, з'ясування: 1) чи передбачені обмеження прав людини, що мали місце, законом; 2) якою була мета обмеження відповідних прав; 3) чи була встановле-

[1] Циппеліус Р. Юридична методологія / переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів – Роман Корнута. Київ : Реферат, 2004. С. 123.

[2] Верховенство права (доповідь, схвалена Венеційською комісією на 86-му пленарному засіданні 25–26 березня 2011 року). *Право України*. 2011. С. 170.

[3] Головатий С. Верховенство права : монографія : у 3 кн. Київ : Фенікс, 2006. Кн. 2. Верховенства права: від доктрини до принципу. С. 677.

[4] Старженецький В. В. Россия и Совет Европы: право собственности. М. : Городец, 2004. С. 68–69.

на мета обмеження прав людини легітимною; 4) чи були застосовані обмеження, сумірні з такою метою, і чи не порушився при цьому баланс приватних інтересів конкретної особи та загального публічного інтересу[1]. Принцип пропорційності як загальновизнаний принцип міжнародного права базується на визначальних постулатах мегапринципу верховенства права і, виходячи з пріоритету прав людини, передбачає насамперед баланс необхідного державного втручання у приватні справи.

Слід зазначити, що принцип пропорційності становить значний науковий інтерес для юридичної науки. Переважно пропорційність аналізується у контексті теорії права (А. Барак[2], Ю. О. Євтошук[3], С. П. Погребняк[4], Б. А. Тоцький[5], Т. М. Фуфалько[6], Б. Шлоер[7], С. В. Шевчук[8] та ін.), приватного права (Г. А. Гаджиєв[9], Д. І. Дєдов[10], Р. А. Майданик[11] та ін.). Деякі аспекти пропорційності в цивільному

[1] Цивільний процес : навч. посіб. для здобувачів вищ. освіти / [К. В. Гусаров, М. В. Жушман, С. О. Кравцов та ін.]. Харків : Право, 2017. С. 38.

[2] Барак А. Судейское усмотрение / пер. с англ. Ч. 1. М. : НОРМА, 1999. 376 с.

[3] Євтошук Ю. О. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2015. 214 с.; Його ж. Принцип пропорційності та його вимоги у сфері законотворчості. *Віче.* 2012. №22. С. 22–24; Його ж. Аспекти історичного розвитку принципу пропорційності. *Вісник Конституційного Суду України.* 2013. №1. С. 30–36.

[4] Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. 240 с.; Його ж. Принцип пропорційності як загальний принцип права. *Право України*. 2017. №7. С. 39–45.

[5] Тоцький Б. А. Принцип пропорційності: історичний аспект і теоретичні складові. *Часопис Київського університету права*. 2013. №3. С. 70–74.

[6] Фуфалько Т. М. Обмеження дискреційних повноважень як складова принципу пропорційності. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2012. №1. С. 52–59; Його ж. Місце принципу пропорційності в системі принципів права. *Право і безпека.* 2012. №1. С. 50–55.

[7] Шлоер Б. Принцип адекватності в європейському та українському публічному праві. *Український правовий часопис.* 2003. №3. С. 3–27.

[8] Шевчук С. Значення загальноправового принципу пропорційності для визначення конституційності обмежень щодо реалізації конституційних прав і свобод (зарубіжний досвід). *Вісник Академії правових наук України.* 2000. №1. С. 69–76.

[9] Гаджиєв Г. А. Конституционные принципы рыночной экономики (развитие основ гражданского права в решениях Конституционного Суда Российской Федерации. М. : Юристъ, 2002. 286 с.

[10] Дедов Д. Соразмерность ограничения свободы предпринимательства : монография. М. : Юристъ, 2002. 187 с.

[11] Майданик Р. А. Розвиток приватного права України : монографія. Київ : Алерта, 2016. 226 с.

судочинстві розглядали С. Л. Дегтярьов[1], І. О. Ізарова[2], В. В. Комаров[3], Т. М. Масло[4], Т. А. Цувіна[5], І. О. Ярошенко[6] та ін. Наукові праці цих вчених закладають необхідний фундамент для дослідження пропорційності та впровадження її у практику цивільного судочинства. До цієї теми звертався й автор цієї монографії[7]. Водночас аналіз сутності принципу пропорційності в системі принципів цивільного судочинства у зв'язку з реальним закріпленням його в ЦПК України не проводився. У зв'язку з цим є актуальним дослідження сутності принципу пропорційності в цивільному судочинстві та особливостей його закріплення в ЦПК України в контексті системи принципів цивільного судочинства.

Разом із тим маємо констатувати відсутність єдності серед вчених у розумінні сутності вимоги пропорційності в праві. Так, одні вчені називають пропорційність нормою або принципом міжнародного права, загальновизнаним принципом права[8], інші – навпаки, не визнаючи за пропорційністю ознаку нормативності, зауважують, що вона є ме-

[1] Дегтярев С. Л. Реализация судебной власти в гражданском судопроизводстве: теоретико-прикладные проблемы. М. : Волтерс Клувер, 2007. 376 с.

[2] Ізарова І. О. Науково-практичний коментар до цивільного процесуального законодавства Європейського Союзу: перші загальноєвропейські процедури розгляду і вирішення цивільних та комерційних справ транскордонного характеру – видачі Європейського судового наказу й вирішення дрібних спорів. Ч. 1 / пер. з англ. І. О. Ізарової, А. В. Сизової. Київ : Дакор, 2016. 308 с.

[3] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 146–150.

[4] Масло Т. М. Пропорційність у цивільному судочинстві : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2020. 20 с.; Його ж. Пропорційність у цивільному судочинстві : дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2020. 256 с.

[5] Цувіна Т. Пропорційність у цивільному судочинстві. *Право України.* 2018. № 10. С. 50–63.

[6] Ярошенко І. Принцип пропорційності у цивільному процесуальному праві: забезпечення балансу публічного і приватного інтересів. *Право України*. 2017. № 8. С. 21–26.

[7] Кройтор В. А. Особливості прояву принципу пропорційності в цивільному судочинстві. *Порівняльно-аналітичне право* : електрон. наук. фах. вид. 2018. № 1. С. 96–99. URL: http://www.pap.in.ua/1_2018/24.pdf.

[8] Див.: Franck T. On Proportionality of Countermeasures in International Law. *American Journal of International Law*. 2008. P. 715–767; Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід та перспективи для України : монографія. Київ : Реферат, 2010. С. 315–322; Погребняк С. П. Основоположні принципи права : дис. … д-ра юрид. наук. Харків, 2009. 433 с.; Його ж. Основоположні принципи права : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Харків, 2009. 36 с.; Євтошук Ю. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2015 та ін.

тодикою, засобом або інструментом, що дає змогу правозастосовнику «зважувати» протилежні інтереси й ухвалювати відповідні рішення, враховуючи бажані соціальні наслідки[1]. Незважаючи на багатоманітність інтерпретацій категорії пропорційності в праві, найбільш усталеним є тлумачення пропорційності саме як загального принципу права, що походить з ідеї верховенства права і спрямований на дотримання балансу між публічними й приватними інтересами під час правотворення і правореалізації. Підкреслюючи походження пропорційності з принципу верховенства права і концепції ліберальної демократичної держави загалом, С. В. Шевчук зазначає, що у найбільш загальному вигляді принцип пропорційності вимагає, щоб захід, який вживається державою, був пропорційним меті цього заходу. Автор вважає, що цей принцип спрямований на захист прав та інтересів громадян vis-à-vis державної влади, вимагаючи, щоб державне втручання через прийняття і застосування правових актів відповідало своїй меті[2].

Принцип пропорційності часто застосовується ЄСПЛ при оцінці на правомірність обмежень права на доступ до суду. Зокрема, ЄСПЛ зазначає, що право на доступ до суду не є абсолютним і підлягає державному регулюванню, що допускається опосередковано, оскільки право на доступ за своїм характером закликає до врегулювання з боку держави, і це регулювання може варіюватися за часом і місцем відповідно до потреб і ресурсів суспільства й окремих осіб[3]. У певних випадках держава може обмежити право осіб на доступ до суду, проте таке обмеження має бути легітимним. Для оцінки легітимності обмежень права на доступ до суду ЄСПЛ на першому етапі з'ясовує, чи було таке обмеження передбачене законом, тобто перевіряє обмеження на відповідність принципу правової визначеності. Для подальшого аналізу легітимності обмежень, визначених у законі, використовується тест на пропорційність: по-перше, встановлюється мета обмеження права на доступ до суду і те, чи була остання легітимною; по-друге, з'ясовується, які засоби були використані для відповідного обмеження

[1] Jud Mathews and Stone Sweet. Proportionality Balancing and Global Constitutionalism. *Columbia Journal of Transnational Law.* 2008. Vol. 76. P. 73–165. URL: https://digitalcommons.law.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1013&context=fss_papers (дата звернення: 24.04.2020).

[2] Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід та перспективи для України : монографія. Київ : Реферат, 2010. С. 315.

[3] Ashingdane v. the United Kingdom, 28 May 1985, § 57, Seria A №93; Stanev v. Bulgaria [GC], №36760/06, § 230, ECHR 2012.

права на доступ до суду та чи були вони мінімально обтяжливими й необхідними в демократичному суспільстві; по-третє, визначається, чи було розумне й пропорційне співвідношення між вжитими засобами та поставленою метою; по-четверте, з'ясовується, чи не суперечить обмеження, що розглядається, самій сутності права, що гарантується, адже особа не може бути взагалі позбавлена права на судовий захист внаслідок обмеження, натомість завжди мають залишатися альтернативні способи захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод та інтересів, якщо розгляд певних справ виключений з юрисдикції судових органів[1].

Показовим щодо зазначеного є справа «*Жовнер проти України*». Заявниця скаржилася до ЄСПЛ на невиконання рішення Конотопського міського суду від 1 квітня 1998 р., що визнало за нею право на надбавку за вислугу років. ЄСПЛ визнав прийнятними скарги заявниці за п. 1 ст. 6 Конвенції та ст. 1 Протоколу № 1, що стосуються невиконання рішення Конотопського міського суду від 1 квітня 1998 р. в частині виплати заявниці надбавки за вислугу років. Зокрема, ЄСПЛ виходив з того, що ст. 1 Першого Протоколу вимагає, перш за все і особливо, щоб втручання державної влади у використання права на майно було законним, і була дотримана справедлива рівновага між вимогами загального інтересу і вимогами захисту основних прав громадян. Контролюючи виконання цієї вимоги, ЄСПЛ визнає за державою певну свободу розсуду як для вибору способів впровадження, та і вирішення, чи їх наслідки є виправданими та відповідають загальному інтересу у спробі досягти зазначеної мети закону. Тому ЄСПЛ нагадав, що в принципі система тимчасового зупинення або відстрочення виконання судових рішень не критикується як така, особливо беручи до уваги свободу розсуду, дозволену в другому абзаці ст. 1. Проте така система має наслідком ризик покладання на власників непомірного тягаря, зокрема, можливості розпоряджатися своїм майном, і, таким чином, повинна передбачати певні процедурні гарантії для спостереження за запровадженням системи та їх непередбачуваними наслідками для права власності.

ЄСПЛ зауважив, що в даному випадку відстрочка виконання рішення не містила жодного точного строку, і що зазначене рішення залишалось невиконаним протягом шести років. Що, більш того, для

[1] Цувіна Т. Пропорційність у цивільному судочинстві. *Право України.* 2018. № 10. С. 54.

заявниці немає жодної гарантії, що воно буде виконане в найближчому майбутньому. Очевидним є те, що ця ситуація складно узгоджується з вимогою передбачуваності, зазначеною у ст. 1 Першого Протоколу. Виходячи з цього, і навіть якщо припустити, що втручання держави у право заявниці на виконання норм щодо її майна буде засноване на законі і служитиме правомірній меті, ЄСПЛ вважає, що була порушена точна рівновага між вимогами загального інтересу спільноти і вимогами охорони права заявниці на її майно, і що заявниця зазнала і продовжує нести особливий та непомірний тягар[1].

Посилання на застосування принципу пропорційності в процесі розгляду цивільних справ є непоодинокими в судовій практиці. Для прикладу можна навести приклад із практики Касаційного цивільного суду, який розглянув справу, вдавшись до передбачених ЦПК України повноважень Об'єднаної палати щодо забезпечення єдиної правозастосовчої практики. Так, 6 березня 2019 р. Об'єднаною Палатою Касаційного цивільного суду було розглянуто касаційну скаргу старшого державного виконавця Оболонського районного відділу державної виконавчої служби м. Києва Головного територіального управління юстиції у м. Києві Яровго О. В. на ухвалу Апеляційного суду м. Києва від 20 липня 2018 р.

У грудні 2017 р. Яровий О. В. звернувся до суду із поданням про привід боржника ОСОБА_3. Ухвалою Оболонського районного суду міста Києва від 25 квітня 2018 р. у задоволенні подання Ярового О. В. про привід боржника ОСОБА_3 відмовлено. Ухвалою Апеляційного суду м. Києва від 20 липня 2018 р. апеляційне провадження за апеляційною скаргою Ярового О. В. на ухвалу Оболонського районного суду міста Києва від 25 квітня 2018 р. закрито. Ухвала суду апеляційної інстанції мотивована тим, що ст. 353 ЦПК України містить вичерпний перелік ухвал суду першої інстанції, на які може бути подано апеляційну скаргу окремо від рішення суду. У цьому переліку відсутня така ухвала, як ухвала щодо приводу боржника, а тому ця ухвала не підлягає апеляційному оскарженню.

У серпні 2016 р. Яровий О. В. подав касаційну скаргу на ухвалу Апеляційного суду м. Києва від 20 липня 2018 р., у якій, посилаючись на порушення судом норм процесуального права, просив скасувати

[1] Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Жовнер проти України» (Заява № 56848/00) . URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_221 (дата звернення: 24.01.2020).

ухвалу суду апеляційної інстанції та ухвалити рішення, яким задовольнити подання, постановити окрему ухвалу. Касаційна скарга мотивована тим, що ст. 362 ЦПК України не передбачає такої підстави для закриття апеляційного провадження як помилково відкритого апеляційного провадження. Ухвала суду першої інстанції про привід боржника за своєю природою аналогічна ухвалі про розшук боржника, і на підставі п. 8 ч. 2 ст. 129 Конституції України, ст. 438 ЦПК України може оскаржуватися в апеляційному порядку.

Ухвалою від 6 лютого 2019 р. справа була передана на розгляд Об'єднаної Палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду. Ухвала мотивована тим, що ухвала суду першої інстанції за результатами вирішення питання про привід боржника може бути оскаржена в апеляційному порядку, оскільки особа, яка подає апеляційну скаргу, не може поновити свої права в інший спосіб, ніж шляхом оскарження в апеляційному порядку ухвали суду першої інстанції.

Разом із тим колегія суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду вказала, що процесуальною перешкодою для ухвалення відповідного судового рішення на підставі викладеного правового висновку є інший правовий висновок, викладений Верховним Судом у іншому складі в раніше ухваленому судовому рішенні. Колегія суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду в ухвалі від 26 жовтня 2018 р. у справі № 520/5468/15-ц (провадження № 61-46097ск18) зробила висновок, що у ст. 353 ЦПК України наведений вичерпний перелік ухвал суду першої інстанції, на які може бути подано апеляційну скаргу окремо від рішення суду. Заперечення на ухвали, що не підлягають оскарженню окремо від рішення суду, включаються до апеляційної скарги на рішення суду. Ухвала щодо приводу боржника у цьому переліку відсутня, а тому не підлягає апеляційному оскарженню. Системний аналіз положень ст. 438 ЦПК України та п. 34 ч. 1 ст. 353 ЦПК України не дає підстав стверджувати про оскарження в апеляційному порядку ухвал про привід боржника.

Зважаючи на наведене, колегія суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду констатувала існування неоднакового підходу до застосування та розуміння норм процесуального права, а саме: ст. 353, 438 ЦПК України, що викликає необхідність усунення виявлених розбіжностей у практиці розгляду подібних спорів Верховним Судом, і передала справу на розгляд Об'єднаної Палати Касаційного цивільного суду, яка, посилаючись на Європейський суд

з прав людини, який зазначає, що національні суди мають вибирати способи такого тлумачення, які зазвичай можуть включати акти законодавства, відповідну практику, наукові дослідження тощо (Volovik v. Ukraine, № 15123/03, § 45, ЄСПЛ, 6 грудня 2007 р.)[1]. Відповідно до ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, установленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру. Європейський суд з прав людини зауважує, що процесуальні норми призначені забезпечити належне відправлення правосуддя та дотримання принципу правової визначеності, а також про те, що сторони повинні мати право очікувати, що ці норми застосовуються. Принцип правової визначеності застосовується не лише щодо сторін, але й щодо національних судів («"Дія 97" проти України» (*Diya 97 v. Ukraine*), № 19164/04, § 47, ЄСПЛ, від 21 жовтня 2010 р.)[2].

ЄСПЛ вказав, що відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції, якщо апеляційне оскарження існує в національному правовому порядку, держава зобов'язана забезпечити особам під час розгляду справи в апеляційних судах, в межах юрисдикції таких судів, додержання основоположних гарантій, передбачених ст. 6 Конвенції, з урахуванням особливостей апеляційного провадження, а також має братись до уваги процесуальна єдність судового провадження в національному правовому порядку та роль у ньому апеляційного суду. «Право на суд», одним із аспектів якого є право доступу, не є абсолютним і може підлягати обмеженням; їх накладення дозволене за змістом, особливо щодо умов прийнятності апеляційної скарги. Проте такі обмеження повинні застосовуватись з легітимною метою та повинні зберігати пропорційність між застосованими засобами та поставленого метою («Воловік проти України» (*Volovik v. Ukraine*), 15123/03, § 53, 55, ЄСПЛ, від 6 грудня 2007 р.).

Зважаючи на положення ч. 4 ст. 263 ЦПК України при виборі та застосуванні норми права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування відповідних норм права, викладених у постановах Верховного Суду. У схожій ситуації у постанові Верховний

[1] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Воловік проти України» *(Volovik v. Ukraine)*, № 15123/03, § 45 (Заява № 15123/03). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_336#Text (дата звернення: 24.01.2020).

[2] Рішення Європейського суду з прав людини від 21 жовтня 2010 року у справі «"Дія 97" проти України» *(Diya 97 v. Ukraine)*, № 19164/04, § 47. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_932#Text (дата звернення: 24.01.2020).

Суд у складі Об'єднаної Палати Касаційного цивільного суду від 12 вересня 2018 р. у справі № 752/1016/17 зробив висновок, що тлумачення пункту 15 частини першої ст. 293 ЦПК України (у редакції, чинній на момент звернення ПАТ «Укрсоцбанк» з апеляційною скаргою) має відбуватися з урахуванням можливості/неможливості поновити свої права особою, яка подає апеляційну скаргу, в інший спосіб, ніж шляхом оскарження в апеляційному порядку ухвали суду першої інстанції окремо від рішення суду. Ухвала про відмову у залишенні заяви без розгляду не перешкоджає подальшому провадженню у справі (не є остаточним рішенням), а тому особа має право оскаржити в апеляційному порядку ухвалу про відмову у залишенні заяви без розгляду разом з рішенням суду першої інстанції.

Верховний Суд у складі Об'єднаної Палати Касаційного цивільного суду вважав, що ухвала суду першої інстанції за результатами вирішення питання про привід боржника підлягає оскарженню в апеляційному порядку, оскільки особа, яка подає апеляційну скаргу, не може поновити свої права в інший спосіб, аніж шляхом оскарження в апеляційному порядку ухвали суду першої інстанції. У зв'язку з цим Верховний Суд у складі Об'єднаної Палати Касаційного цивільного суду відступив від висновку, викладеного в ухвалі Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 26 жовтня 2018 р. у справі № 520/5468/15-ц (провадження № 61-46097ск18). У висновку зазначено, що системний аналіз ст. 438 ЦПК та п. 34 ч. 1 ст. 353 ЦПК України свідчить, що ухвала суду першої інстанції за результатами вирішення питання про привід боржника може бути оскаржена в апеляційному порядку, оскільки особа, яка подає апеляційну скаргу, не може поновити свої права в інший спосіб, ніж шляхом оскарження в апеляційному порядку ухвали суду першої інстанції. Зважаючи на вищезазначене, Об'єднана Палата задовольнила касаційну скаргу, оскаржену ухвалу апеляційного суду скасувала, і направила справу до апеляційного суду для продовження розгляду[1].

Не є новим принцип пропорційності для цивільного процесу ЄС, проте визначається дещо інший його аспект. Так, у ст. 7 Європейської процедури вирішення дрібних спорів зазначено, що «багато держав-членів запровадили спрощені процедури цивільного судочинства для

[1] Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної Палати Касаційного цивільного суду від 6 березня 2019 р. у справі № 756/671/16-ц (провадження № 61-42865сво18). *ЄДРСР*. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/80363814 (дата звернення: 24.01.2020).

вирішення дрібних спорів, оскільки витрати, пов'язані з розглядом цих справ, повинні бути пропорційними розміру позовних вимог»[1].

Як зазначає І. О. Ізарова, «спрощена процедура покликана сприяти забезпеченню ідеї доступності судового захисту, при збереженні гарантій справедливого судового захисту»[2], тобто певного балансу (пропорційності). Отже, у цьому випадку йдеться про пропорційність предмета спору, ціни позову та обсягу судової діяльності.

Як уже зазначалося, аналіз сучасної юридичної літератури дозволяє зробити висновок, що поняття принципу пропорційності, його місце і значення в українській правовій системі досліджували у своїх наукових працях низка вчених. Так, С. П. Погребняк вважає, що принцип пропорційності ґрунтується на конституційних принципах правової держави і верховенства права (ст. 1 та 8 Конституції України) і може бути визначений як загальний принцип права, спрямований на забезпечення у правовому регулюванні розумного балансу інтересів, відповідно до якого цілі обмежень прав повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими й мінімально обтяжливими для осіб, чиї права обмежуються[3]. З огляду на зазначене доктринальні характеристики цього принципу з точки зору системи його вимог у площині правозастосування, на думку вченого, зводяться до такого: мета встановлення певних обмежень має бути легітимною й істотною; обмеження, що переслідують істотну мету, мають бути об'єктивно виправданими, обґрунтованими; при застосуванні обмежень має забезпечуватися розумний баланс приватних і публічних інтересів[4].

Погоджуючись із позицією С. П. Погребняка, Ю. О. Євтошук продовжує аналіз принципу пропорційності. Вчена вказує, що зміст цього принципу свідчить про можливість його використання майже в будь-якій галузі права, оскільки у кожній з них певним чином порушується

[1] Європейська процедура вирішення дрібних спорів (Регламент (ЄС) № 861/2007 Європейського парламенту та Ради від 11 липня 2007 р. про запровадження Європейської процедури вирішення дрібних спорів). *Науково-практичний коментар до цивільного процесуального законодавства Європейського Союзу: перші загальноєвропейські процедури розгляду і вирішення цивільних та комерційних справ транскордонного характеру – видачі Європейського судового наказу й вирішення дрібних спорів*. Ч. 1 / І. О. Ізарова ; пер. з англ. І. О. Ізарової, А. В. Сизової. Київ : Дакор, 2016. С. 144.

[2] Там само. С. 162.

[3] Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. С. 204.

[4] Там само. С. 197–203.

питання міри владного впливу на приватну сферу особи[1]. Отже, автор наголошує на можливості застосування принципу в будь-якій галузі права, проте не визначає особливостей його сутності для різних галузей.

Значний інтерес становить розуміння принципу пропорційності, яке надає Р. А. Майданик, зазначаючи, що «сучасне ліберальне правороз уміння засноване на ідеях співробітництва і досягнення балансу протилежних … інтересів. Воно характеризується розумінням правозастосування як процесу співмірювання протилежних інтересів і забезпечення їх балансу на засадах партнерства, підвищення соціальної ефективності правових норм за допомогою надійних правових інститутів. Дотримання принципу пропорційності вимагає справедливого балансу між загальними інтересами всього суспільства і вимогами захисту фундаментальних прав приватних осіб»[2]. Науковець не протиставляє державу і приватну особу, а вказує на необхідність партнерства для задоволення протилежних по суті інтересів. Таким чином, пропорційність набуває більш глибокого змісту. Саме таке розуміння, на думку І. О. Ярошенко, є прийнятним для цивільного процесуального права[3].

Зміни, які відбулися в цивільному процесуальному законодавстві, передбачають нормативне закріплення пропорційності цивільного судочинства. Так, відповідно до ст. 11 ЦПК України, суд визначає в межах, установлених цим Кодексом, порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності, враховуючи: завдання цивільного судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами; особливості предмета спору; ціну позову; складність справи; значення розгляду справи для сторін, час, необхідний для вчинення тих чи інших дій, розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями, тощо.

Принцип пропорційності як такий, що належить до загальновизнаних принципів міжнародного права, відбиває необхідність дотримання необхідного балансу інтересів при втручанні держави у приватноправову сферу. Але як будь-який інший загальноправовий прин-

[1] Єтошук Ю. О. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2015. С. 39.

[2] Майданик Р. А. Розвиток приватного права України : монографія. Київ : Алерта, 2016. С. 75–76.

[3] Ярошенко І. Принцип пропорційності у цивільному процесуальному праві: забезпечення балансу публічного і приватного інтересів. *Право України*. 2017. № 8. С. 22.

цип, він потребує своєї деталізації на рівні окремих галузей права, зокрема й на рівні цивільного процесу. Принцип пропорційності має бути спрямований на забезпечення розумного балансу приватних і публічних інтересів у сфері відправлення правосуддя в цивільних справах, відповідно до чого під час розгляду справи в порядку цивільного судочинства та ухвалення рішення у справі цілі обмежень прав людини повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими та мінімально обтяжливими для осіб, чиї права обмежуються.

Для того щоб принцип пропорційності був втілений у тканину реально функціонуючого цивільного судочинства, він має бути закріплений у галузевому законодавстві. Стосовно принципу пропорційності це означає його включення до ЦПК України, причому не тільки шляхом відтворення в нормах ЦПК України, але через розвиток і конкретизацію з урахуванням специфіки її реалізації в окремих інститутах цивільного судочинства. Маю констатувати – змістом принципу пропорційності, як і будь-якого іншого принципу цивільного судочинства, є відповідні положення, котрі, зокрема, закріплені у відповідних нормах ЦПК України.

Показовою є справа «Наталія Михайленко проти України»[1]. Так, згідно з ч. 4 ст. 241 ЦПК України (2004), скасування рішення суду про визнання фізичної особи недієздатною та поновлення дієздатності фізичної особи, яка була визнана недієздатною, в разі її одужання або значного поліпшення її психічного стану здійснювалось за рішенням суду на підставі відповідного висновку судово-психіатричної експертизи за заявою опікуна, органу опіки та піклування. Це положення українського законодавства було піддане ЄСПЛ оцінці на відповідність принципу пропорційності, зокрема з точки зору можливого обмеження осіб у праві на доступ до суду, передбаченого п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. З цього приводу ЄСПЛ зазначав, що обмеження особи у доступі до суду, що застосовуються державою, є неправомірними, якщо вони не мають легітимної мети, якщо відсутнє пропорційне співвідношення між застосованими засобами обмеження та поставленою метою, та якщо обмеження взагалі позбавляє особу права на захист, тобто коли відсутні не лише судові, а й альтернативні способи захисту зазначеного права. Так, у справі «Наталія Михайленко проти України» ЄСПЛ

[1] Рішення Європейського суду з прав людини. Справа «Наталія Михайленко проти України». URL: https://ips.ligazakon.net/document/SOO00547 (дата звернення: 24.01.2020).

визнав положення вітчизняного законодавства щодо неможливості особи, яка за рішенням суду визнана недієздатною, порушити перед судом питання про поновлення її в дієздатності, неправомірним обмеженням у доступі до суду, адже в національному законодавстві України відсутні гарантії щодо періодичного обов'язкового контролю суду за питаннями поновлення осіб у дієздатності. Така ситуація, на думку ЄСПЛ, фактично позбавила заявницю права на доступ до суду, що свідчить про порушення принципу пропорційності при застосуванні обмежень права на справедливий судовий розгляд, закріпленого п. 1 ст. 6 ЄКПЛ.

Зазначене рішення вплинуло на відповідні положення ЦПК України, які регулюють, зокрема, відносини, що пов'язані з можливістю поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, яка була визнана недієздатною. Нині, згідно зі ст. 300 ЦПК України, скасування рішення суду про визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, яка була визнана недієздатною, в разі її одужання або значного поліпшення її психічного стану здійснюється за рішенням суду на підставі відповідного висновку судово-психіатричної експертизи за заявою опікуна, членів сім'ї, органу опіки та піклування або самої особи, визнаної недієздатною. Строк дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною визначається судом, але не може перевищувати двох років. Клопотання про продовження строку дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною має право подати опікун, представник органу опіки та піклування не пізніше ніж за п'ятнадцять днів до закінчення строку, визначеного ч. 1 цієї статті. Клопотання про продовження строку дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною повинно містити обставини, що свідчать про продовження хронічного, стійкого психічного розладу, внаслідок чого особа продовжує не усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, підтверджені відповідним висновком судово-психіатричної експертизи.

Іншим прикладом використання принципу пропорційності для аргументації обмеження процесуальних прав у практиці ЄСПЛ є рішення у справі «Цезар та інші проти України» (*Tsezar and others v. Ukraine*), в якому порушувалося питання щодо необхідності забезпечення права на доступ до суду на непідконтрольній Уряду України території. Як відомо, після початку «антитерористичної операції» до законодавства були внесені зміни, і юрисдикція судів у непідконт-

рольних областях була передана відповідним судам у сусідніх областях на території, що перебувала під контролем України. Невдовзі всі соціальні виплати в населених пунктах Донецької та Луганської областей, що були непідконтрольні Україні, були призупинені. У зв'язку з цим заявники у справі скаржилися на порушення їхнього права на доступ до суду, передбаченого п. 1 ст. 6 Конвенції, адже вони не могли оскаржити до суду рішення про призупинення їх соціальних виплат, оскільки суди були переміщені з території озброєного конфлікту. Відмовляючи у задоволенні скарги в частині порушення п. 1 ст. 6 Конвенції, ЄСПЛ підкреслив, що нездатність судів, розташованих у місті, де проживають заявники, розглянути їхні позови, є результатом озброєного конфлікту в області, непідконтрольній Уряду. Зважаючи на це, питання полягає не в тому, що влада держави-відповідача навмисно «обмежила» реалізацію прав заявників на доступ до суду, а передусім у тому, чи використала держава-відповідач усі доступні їй засоби для організації своєї судової системи таким чином, щоб зробити реалізацію прав, гарантованих ст. 6 Конвенції, ефективною на практиці у контексті встановленого принципу, відповідно до якого Конвенція розрахована на гарантування практичних та ефективних, а не теоретичних та ілюзорних прав. ЄСПЛ визнав, що національні органи влади вжили заходів, які від них очікувалися, для забезпечення належного функціонування судової системи, зробивши її доступною для жителів території, що не була підконтрольна Уряду. За відсутності будь-яких доказів того, що особисте становище заявників не давало їм змоги скористатися цією системою, ЄСПЛ дійшов висновку, що неможливість заявників звернутися до суду у своєму місті не порушила саму сутність їхнього права на доступ до суду. Обмеження цього права існувало внаслідок озброєного конфлікту в області, що не була підконтрольна Уряду, і, беручи до уваги об'єктивні перепони, з якими зіткнулися органи влади України, таке обмеження не було явно несумірним[1].

Наведені приклади яскраво ілюструють підхід ЄСПЛ до застосування принципу пропорційності у випадках оцінки легітимності обмеження права на доступ до суду.

Розглядаючи в ретроспективі розвиток законодавства і правової думки про цивільне судочинство та оцінюючи його сучасний стан, дедалі більш очевидним стає необхідність нового пошуку належної

[1] Case of Tsezar and others v. Ukraine, no. 73590/14, 13 February 2018. URL: https://protocol.ua/ua/tsezar_ta_inshi_proti_ukraini/ (дата звернення: 24.01.2020).

моделі цивільного судочинства, обґрунтування її базисних характеристик, ефективних конструкцій процесуальної діяльності суду й учасників судового процесу.

Сучасні демократичні реформи в Україні безпосередньо позначаються на необхідності подальшого становлення та розвитку національного судоустрою, підвищення ефективності здійснення правосуддя, оновлення процесуального законодавства й створення системи судочинства відповідно до європейських стандартів правосуддя. При подальшому удосконаленні чинного ЦПК України, у тому числі й тих положень, що стосуються основних засад (принципів) цивільного процесу, були враховані базові постулати, закладені в міжнародно-правових актах, ратифікованих Україною.

Таким чином можливо констатувати, що держава заінтересована в належній організації цивільного судочинства. Правосуддя в цивільних справах не може суперечити завданням правопорядку і спрямовуватися лише на інтерес окремої особи. Приватна особа наділена суб'єктивними правами, має можливість вільно ними розпоряджатися, але тільки до початку цивільного процесу. Після звернення до суду вона зобов'язана дотримуватися цивільної процесуальної форми, яка створена державою не тільки в інтересах цієї особи, а й усього суспільства.

Для того щоб принцип пропорційності був втілений у тканину реально функціонуючого цивільного судочинства, він має бути закріплений у законодавстві. Стосовно принципу пропорційності це означає його включення до ЦПК України, причому не тільки шляхом відтворення в нормах ЦПК України, ***але й через розвиток і конкретизацію з урахуванням специфіки її реалізації в окремих інститутах цивільного судочинства,*** що й визначає перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

Основоположні принципи цивільного судочинства як частина міжнародно-правового стандарту здійснення правосуддя в цивільних справах та національної моделі цивільного судочинства. В Україні триває системне реформування судочинства, зокрема й цивільного, з урахуванням не лише національного досвіду, а й міжнародних та європейських стандартів.

Європейський вибір України сьогодні є пріоритетним і визначальним напрямом внутрішньої та зовнішньої політики. «Стратегія рефор-

мування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки» передбачає, що серед першочергових реформ, які необхідно впровадити, особлива увага приділяється судовій реформі, метою якої є утвердження такого правопорядку, який ґрунтується на високому рівні правової культури в суспільстві, діяльності всіх суб'єктів суспільних відносин на засадах верховенства права та захисту прав і свобод людини, а в разі їх порушення – справедливого їх відновлення в розумні строки[1]. Внаслідок реалізації зазначеної Стратегії судова система України та суміжні правові інститути, зокрема й цивільне судочинство, відповідатимуть стандартам і передовим практикам Європейського Союзу.

Без урахування загальних засад, на яких формується українське законодавство, ми не зможемо ні належно його тлумачити, ні ефективно застосовувати його норми, що особливо важливо в умовах ринкових відносин. Виняткового значення набуває усвідомлення справжньої ***ролі основоположних принципів права*** в процесі вдосконалення законодавства. Це саме той випадок, коли є можливість прийняти ефективний і стабільний закон[2]. Це доводить той факт, що принципи права та принципи судочинства мають важливе практичне значення в частині правотлумачення, правотворчості та, особливо, правозастосування. Продовжуючи цю думку, Н. В. Червінська справедливо наголошує на тому, що принципи так чи інакше відбиваються в засадах правотворчості, правозастосування, тлумачення права тощо. Вони символізують дух права, тому вони мають бути об'єктом особливої уваги правознавців. Крім того, важливість цієї проблематики визначено й тим, що доктринальні уявлення, які склалися у вітчизняній науці про принципи, сформувалися в основному на ґрунті суто позитивістського праворозуміння, тому мають певні теоретичні прогалини, які безпосередньо впливають на практику офіційного формування національного законодавства та відповідну правозастосовну діяльність суб'єктів публічної влади, що й зумовлює актуальність зазначеної теми[3].

[1] Про затвердження Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки : Указ Президента України від 20.05.2015, №276/2015. *Урядовий кур'єр.* 26 трав. 2015 (№92).

[2] Червінська Н. В. Роль основоположних принципів права у вдосконаленні законодавства України. *Альманах права. Основоположні принципи права як його ціннісні виміри.* 2012. Вип. 3. С. 277–278.

[3] Там само.

Вважаємо за необхідне також усвідомлення справжньої ***ролі основоположних принципів цивільного судочинства в процесі вдосконалення цивільного процесуального законодавства, зокрема через їх універсальний характер.*** Слід виходити з того, що слово «універсальний» буквально означає: «1. Який охоплює все або багато чого у якійсь ділянці, галузі життя; всеосяжний. Придатний для всього або для багато чого; який має різноманітне призначення. 2. Який має різноманітні знання, навики і т. ін.; різнобічний»[1]. Таким чином, у цьому контексті універсальний правовий принцип, у нашому розумінні, – це той, що охоплює все явище або діяльність, основою якої він є, пронизує всю сукупність відповідних принципів (засад) цивільного судочинства, є загальним для всіх інших принципів цивільного судочинства тощо. Дане положення передбачає єдність у підходах до розуміння сутності основоположних принципів цивільного судочинства, зокрема на європейському просторі. Так, складно уявити, що в українській доктрині принципів цивільного судочинства та їх системи можливе відмінне розуміння та здійснення основоположних принципів цивільного судочинства від європейської правової традиції. Цікавим у зв'язку цим дослідженням є робота китайської дослідниці Чан Бін Лінь «Принципи права Китайської Народної Республіки»[2]. Зокрема, вчена проаналізувала основні відмінності розуміння та здійснення принципу верховенства права в КНР шляхом порівняння із західними науковими концепціями та практикою. Зокрема, вона досліджувала проблему співвідношення двох понять – «верховенство права» і «законність». Чан Бін Лінь зазначає, що принцип законності є більш характерним для китайського суспільства, ніж західна концепція верховенства права. Це випливає із вчення школи фа-цзя (легісти), яка наполягала на неухильному дотриманні законів, що встановлюються державою в інтересах ефективного управління. Також певним чином на категорію законності вплинула радянська юриспруденція, внаслідок чого вона перетворилася на «соціалістичну законність»[3].

В Україні триває системне реформування судочинства, зокрема і цивільного, з урахуванням не лише національного досвіду, а й ***між-***

[1] Словник української мови / І. К. Білодід, А. А. Бурячок та ін. : в 11 т. Т. 10. Київ : Наук. думка, 1979. С. 450.

[2] Чан Бін Лінь. Принципи права Китайської Народної Республіки : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Одеса, 2017. 21 с.

[3] Там само. С. 11.

народних та європейських стандартів. Розгляд ***питання про відповідність системи принципів цивільного судочинства міжнародним та європейським стандартам*** пов'язується також із реалізацією стратегічного курсу України на інтеграцію до Європейського Союзу. Для реалізації стратегічного курсу України на інтеграцію до Європейського Союзу, забезпечення всебічного входження України в європейський правовий простір, Україна має адаптувати законодавство України до законодавства Європейського Союзу, що регулює відносини, зокрема, яке пов'язане з євроінтеграційними прагненнями України. Указ Президента України від 26 травня 2015 р. №287 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 р. "Про Стратегію національної безпеки України"»[1] чітко формулює євроінтеграційні прагнення України та враховує новий етап відносин між нашою державою та Євросоюзом, що закладений в Угоді про асоціацію та відповідає реаліям сьогодення. Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу передбачає, що адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу полягає у зближенні із сучасною європейською системою права, що забезпечить розвиток політичної, підприємницької, соціальної, культурної активності громадян України, економічний розвиток держави в рамках ЄС, і сприятиме поступовому зростанню добробуту громадян, приведенню його до рівня, що склався у державах – членах ЄС.

Вимоги міжнародного права з проблематики прав людини, включаючи пакти ООН і регіональні конвенції, мають бути основою для розробки національного законодавства, яке визначає відповідний напрям побудови системи правосуддя з цивільних справ взагалі та системи принципів цивільного судочинства зокрема відповідно до міжнародних та європейських стандартів. Важливим науковим завданням у науці цивільного процесуального права є доктринальне забезпечення цього процесу.

Поняття міжнародних стандартів у юридичній науці найчастіше застосовується щодо захисту прав людини, а всі міжнародні норми в галузі прав і свобод людини прийнято називати міжнародними

[1] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 р. «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 26.05.2015 №287. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015 (дата звернення: 24.01.2020).

стандартами[1]. Так, на думку О. В. Скрипнюка, права та свободи, які містяться в Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, – це мінімальні європейські стандарти у сфері прав людини[2]. Водночас С. В. Васильєв вбачає в практиці ЄСПЛ «європейські стандарти» судового захисту прав людини, зводячи зміст стандартів до судових рішень[3].

В Юридичній енциклопедії термін «стандарт» тлумачиться як щось таке, що позбавлене індивідуальних особливостей, своєрідності, оригінальності. У широкому розумінні стандарт – це взірець, еталон, модель, сприймається як вихідне положення, якому мають відповідати певні об'єкти[4]. В англійському тлумачному словнику слово *standart* представлено як модель, що наслідується та є встановленою звичаєм; рівень якості та вмінь, що розглядаються як бажані та необхідні для досягнення певної цілі; наближення до бажаної моделі[5].

Ю. Ю. Білас дає таке авторське визначення стандартів прав людини з позицій юридичного підходу*:* «Стандартами прав людини є норми та принципи, що увібрали в себе найвищі досягнення загальнолюдської духовної культури, виражають змістовно принцип правової рівності, закріплюють такі правила поводження держави з людиною, які не принижують людську гідність, і які є підставою для вирішення правових справ та розвитку права у будь-яких формах». Також авторкою встановлено ланцюговий зв'язок між поняттями світогляд – цінності людини – принципи права – стандарти прав[6].

Підтримуємо також позицію С. П. Погребняка, який ототожнює стандарт з правилом поведінки, що містить норма, та формулює таке

[1] Кройтор В. А., Степаненко Т. В. Стандарти Європейського Союзу в сфері цивільного судочинства і проблема доступу до правосуддя. *Наукові записки Харківського економіко-правового університету.* 2005. № 1 (2). С. 66.

[2] Скрипнюк О. В. Права і свободи людини та громадянина: міжнародні стандарти, національна практика та проблеми їх конституційної модернізації в Україні. *Проблеми законності*. 2014. Вип. 125. С. 55.

[3] Васильев С. В. Место практики Европейского суда по правам человека в гражданском судопроизводстве Украины. *Проблеми законності*. 2012. № 120. С. 70–82.

[4] Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 5 / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998–2003. С. 614–616.

[5] New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English language. *Lexicon publications*. inc. Dunbary, 1993. P. 1144.

[6] Білас Ю. Ю. Європейські стандарти прав людини в контексті правозастосування сучасної України : автореф. дис. … канд. наук. Київ, 2011. С. 3.

визначення поняття: «Норма права – це різновид соціальної норми, що закріплює правило (стандарт) правомірної поведінки, неприпустимість відхилення від якого гарантується державою»[1].

Є всі підстави стверджувати, що ***стандартами здійснення правосуддя в цивільних справах є програмні засади, що мають швидше характер принципів цивільного судочинства, аніж цивільного процесуального закону. Стандарти регламентовані цивільним процесуальним законодавством та закріплені положеннями міжнародних конвенцій, декларацій чи інших нормативних актів ЄС.***

Особлива роль відводиться ЄСПЛ, який безпосередньо сприяє європеїзації внутрішнього права держав – членів Ради Європи шляхом ухвалення рішень, спрямованих на однакове тлумачення і забезпечення виконання норм, закріплених у ЄКПЛ. ***Відповідно, стандарти здійснення правосуддя також формуються в результаті та в процесі застосування ЄСПЛ права ЄС.***

Як зазначає В. І. Козьяков, система принципів (основних засад) артикулюється як необхідна та достатня сукупність органічно взаємопов'язаних принципів цивільного, господарського та адміністративного судочинства, що визначають ***фундаментальні основи забезпечення міжнародних і національних стандартів здійснення правосуддя*** судами цивільної, господарської та адміністративної юрисдикцій[2]. Разом із тим зазначимо, що національні моделі здійснення правосуддя в різних державах відрізняються з урахуванням того, що вони формуються насамперед під впливом національних історичних особливостей, звичаїв і традицій, незважаючи на загальноприйняті стандарти, які закріплені міжнародно-правовими актами та визнані міжнародною спільнотою, але, безумовно, маю констатувати наявний вплив міжнародно-правових стандартів (зокрема, і через застосування основоположних принципів цивільного судочинства) на національну модель цивільного судочинства.

[1] Погребняк С. П. Колізії у законодавстві України та шляхи їх переборення : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2001. С. 4.

[2] Козьяков І. М. Реалізація стандартів справедливого правосуддя в модернізованому процесуальному законодавстві України. *Міжнародні стандарти справедливого правосуддя та їх імплементація в українське законодавство* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка (17 груд. 2018 р., м. Київ). Київ : Алерта, 2018. С. 266–270, 273.

5.2. Оновлення змісту принципів цивільного судочинства, які підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах в Україні відповідно до стандартів Європейського Союзу

Ураховуючи особливості системи судоустрою та судочинства в кожній країні, у праці підкреслюємо насамперед зв'язок права і держави, втілення державної волі в кожному елементі системи права, зокрема, й системі принципів цивільного судочинства. Як правильно зазначає С. С. Алексєєв, «чинники суспільного розвитку, політична організація суспільства, політичний режим, система політико-національних відносин, історичні традиції, досвід законодавства, що накопичився, стан наукової розробки правових проблем та інші, набувають системоутворювальної сили остільки, оскільки переломлюються в державній волі, в діяльності компетентних правотворчих органів. У державній волі втілюється й дія суб'єктивних чинників, зокрема, той розсуд законодавця, ті його суб'єктивні правотворчі рішення, які стосуються мистецтва правотворчості, особливостей використання юридичної техніки, а інколи й суб'єктивних рішень як таких»[1]. Сучасне правознавство досліджує принципи права з різних боків, розглядає їх як особливу соціальну систему, пов'язану із зовнішніми соціальними утвореннями, і безпосередньо впливає на них[2]. Наявний тісний зв'язок політики та права в контексті цього монографічного дослідження. Група ***принципів цивільного судочинства України, які підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах,*** відповідно ***є наступною підсистемою системи принципів цивільного судочинства.***

Як і принципи інших галузей права, ***принципи цивільного судочинства України, які підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах, не є застиглими теоретичними положеннями, що не підвладні трансформації. У міру розвитку суспільних відносин і галузі цивільного процесуального права певним чином змінюються їх склад, зміст, сфера застосування, гарантії реалізації.*** Прийняття у 2004 р. ЦПК України, застосований у ньому законодавцем спосіб

[1] Алексеев С. С. Собрание сочинений : в 10 т. Т. 2. Специальные вопросы правоведения. М. : Статут, 2010. С. 43–44.

[2] Воронин М. В. Основания и проявления системности права : монография. М. : Юрлитинформ, 2016. С. 92.

нормативного закріплення принципів цивільного процесу, виявлені проблеми застосування оновленого процесуального законодавства, а відповідно, і необхідність їх законодавчого вирішення зумовлюють актуальність теоретичної розробки проблем принципів цивільного судочинства.

Відповідно, у цьому підрозділі поставлено за ***мету*** визначити сутність принципів цивільного судочинства України, які підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах як частини національної моделі цивільного судочинства.

Для досягнення вказаної мети в цьому підрозділі поставлено такі ***завдання***:

1) установити, які з принципів цивільного судочинства України можна включити до підсистеми (групи) принципів, які підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах;

2) визначити поняття та розкрити зміст принципів цивільного судочинства України, які підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах;

3) під час експлікації змісту принципів цивільного судочинства України, які підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах, розглянути проблеми впливу основоположних принципів цивільного судочинства на них та особливості їх застосування вітчизняними судами під час здійснення правосуддя в цивільних справах.

Слід визнати, що сьогодні ми ***вже не можемо скористатися тим набором принципів цивільного судочинства,*** який представлено у працях радянського періоду. Оновлення правового регулювання здійснюється відповідно до нових закономірностей цивільного судочинства, притаманних сучасному демократичному суспільству й державі. Як свідчить практика, і норми Конституції України, і норми Конвенції через динамічне тлумачення зазнають безперервного розвитку та стають орієнтирами для вдосконалення цивільного процесуального законодавства.

Надалі буде проведено наукове дослідження підсистеми (групи) принципів цивільного судочинства України, які підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах, зокрема особлива увага буде приділена таким питанням: закріплення цих принципів в Конституції України, в міжнародно-правових актах, в ЦПК України; визначення низки вимог у змісті кожного принципу, та наскільки вони відповідають міжнародно-правовим стандартам здійснення правосуддя в ци-

вільних справах; зв'язок принципів цивільного судочинства України, які підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах, з основоположними принципами цивільного судочинства та ін.

Крім того, уявляється необхідним приділити особливу увагу принципам, яким законодавець приділяє особливу увагу у зв'язку із сучасними тенденціями розвитку системи судочинства в цивільних справах. Якщо звернутися до позиції Ю. А. Попової, то вона вважає, що цивільне процесуальне законодавство вдосконалюється в ***напрямі посилення окремих принципів цивільного процесуального права***, а саме принципів процесуальної рівноправності, диспозитивності, змагальності, при цьому принцип змагальності є провідним правовим засобом для встановлення істини у справі. У вигляді правової ідеї принцип змагальності, на думку вченої, пронизує змагальний процес і реалізує діяльність усіх суб'єктів процесу та суду на основі норм процесуального права щодо подання, витребування, оцінки всіх необхідних доказів для встановлення істини у справі та винесення законного й обґрунтованого рішення[1].

Принцип незалежності суддів та їх підкорення тільки закону при відправленні правосуддя. Принцип незалежності суддів та їх підкорення тільки закону при відправленні правосуддя в процесуальній науці відносять до міжгалузевих, оскільки і в цивільному, і в кримінальному, і в господарському, і в адміністративному судочинстві судді мають бути незалежними й підпорядковуватися тільки закону. Про міжгалузевий характер зазначеного принципу, а також про його особливу важливість і практичну значущість для відправлення справедливого, законного та об'єктивного судочинства свідчать наукові праці з приводу цього принципу, зокрема, у кримінальному процесі[2]. Слід

[1] Попова Ю. А. Принципы судейского руководства и состязательности в современном гражданском судопроизводстве. *Перспективы развития гражданского процессуального права* : сб. ст. по материалам Междунар. науч.-практ. конф. (г. Саратов, 16 сент. 2017 г.) / под ред. О. В. Исаенковой. Саратов : Изд-во ФГБОУ ВО «Саратов. гос. юрид. акад.», 2017. С. 218–221.

[2] Гринюк В. О. Принцип незалежності суддів і підкорення їх тільки закону в кримінальному процесі України : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2004. 20 с.; Кругликов А., Бирюкова И., Расстрыгин А. Независимость судей и подчинения их только закону как принцип уголовного судопроизводства. *Уголовное право*. 2007. № 1. С. 87–91; Курило О. М. Гарантії незалежності суддів у кримінальному процесі України. *Етичні та правові проблеми забезпечення незалежності суддів* : матеріали Міжнар. наук.-практ. семінару, 30–31 берез. 2005 р., м. Харків / редкол. : В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. Харків ; Київ : Гопак, 2006. С. 72–79.

згадати низку публікацій з цього питання вчених, які досліджують проблеми судоустрою: В. В. Городовенко[1], П. Ф. Карпечкін[2], Л. М. Москвич[3], І. В. Назаров[4] та ін. У науці цивільного процесуального права цей принцип недостатньо розроблений, що й обумовлює звернення до зазначеної проблематики. Слід відзначити окремі публікації таких учених, як В. В. Комаров[5], С. Я. Фурса[6], М. Й. Штефан[7] та ін. Висвітлював окремі аспекти цього питання й автор цієї праці[8].

Основу цього принципу становлять міжнародні стандарти правосуддя, які полягають у тому, що будь-яка особа, незалежно від будь-яких особистих ознак, має право на здійснення судочинства в її справі незалежним та безстороннім судом. Так, Загальна декларація прав людини, що прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., у ст. 10 проголосила, що кожна людина для визначення своїх прав і обов'язків має право, на підставі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута незалежним і неупередженим судом. Крім того, у ст. 7 Декларації закріплено, що всі люди рівні перед законом і мають право

---

[1] Городовенко В. В. Проблеми становлення незалежної судової влади в Україні : монографія. Київ : Фенікс, 2007. 224 с.

[2] Карпечкін П. Ф. Правові та етичні гарантії забезпечення незалежності суддів судів загальної юрисдикції в Україні. *Етичні та правові проблеми забезпечення незалежності суддів* : матеріали Міжнар. наук.-практ. семінару, 30–31 берез. 2005 р., м. Харків ; редкол. : В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. Харків ; Київ : Гопак, 2006. С. 88–97.

[3] Москвич Л. М. Незалежність суддів: соціальний та правовий аспект. *Етичні та правові проблеми забезпечення незалежності суддів* : матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, 30–31 берез. 2005 р., м. Харків ; редкол. : В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. Харків ; Київ : Гопак, 2006. С. 147.

[4] Назаров І. В. Принципи незалежності та самостійності суду: співвідношення понять. *Незалежний суд – гарантія захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конференції, 30 трав. 2009 р. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т, 2009. С. 170–173.

[5] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 155–159.

[6] Цивільний процес України. Академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ : Вид. Фурса С. Я. : КНТ, 2009. С. 72–76.

[7] Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ : Ін Юре, 2001. С. 36–37.

[8] Кройтор В. А. Принцип незалежності суддів та їх підкорення тільки закону. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ*. 2008. №3. С. 5–16; Його ж. Незалежність суддів та їх підкорення тільки законові як принцип цивільного судочинства. *Приватне право і підприємництво* : зб. наук. праць. Вип. 8. Київ : НДІ приват. права і підприємництва, 2009. С. 73–78.

без будь-яких відмінностей на рівний захист закону[1]. У ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права встановлено, що кожен має право при визначенні його права та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону[2]. А відповідно до ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, кожен при розв'язанні питання щодо його цивільних прав та обов'язків має право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, установленим законом[3]. На підставі вищезазначених положень, а також керуючись тим, що Україна взяла на себе зобов'язання відповідно до цих міжнародних договорів, перед державою постає обов'язок забезпечити існування незалежного суду в кожній справі, що досягається за умов забезпечення принципу незалежності кожного окремого судді.

У контексті дослідження заслуговують на увагу рекомендаційні принципи, що визначені в Європейській хартії про статус суддів, прийнятій 10 липня 1998 р. у Страсбурзі[4]. Так, *принцип 1* визначає необхідність існування незалежних судових органів, обов'язок усіх державних та інших установ поважати й дотримуватися такої незалежності судової влади, яка самостійно, без стороннього впливу будь-яких посадових осіб та органів влади, здійснювала б правосуддя. Важливим є *принцип 3*, у якому зазначено, що судові органи наділені компетенцією щодо всіх питань судового характеру і мають виключне право вирішувати, чи належить установлене законодавчим актом до їх компетенції. *Принцип 4* містить заборону на неправомірне або несанкціоноване втручання в процес правосуддя чи перегляд судового рішення будь-яким несудовим органом. У *принципі 7* закріплено обов'язок

[1] Загальна декларація прав людини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 10 груд. 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 24.01.2020).

[2] Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : ратифікований Указом Президії Верхов. Ради Україн. РСР №2148-VIII від 19.10.73). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 24.01.2020).

[3] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Ген. Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 24.01.2020).

[4] Європейський Союз та Україна: стратегія відносин в контексті розширення. Київ, 2003. С. 20. Європейська Хартія про статус суддів. URL: http://zakon0.rada. gov.ua/laws/show/994_236/print 1452778112829501 (дата звернення: 24.01.2020).

держави надавати відповідні засоби, які дають можливість суду належним чином виконувати судові функції. *Принцип 5* містить, власне, принцип неупередженості: обов'язок судових органів вирішувати справи на основі фактів і відповідно до закону, без будь-яких обмежень, неправомірного впливу, спонукань, тиску, погроз, прямого чи непрямого втручання з того чи іншого боку.

Відповідно до Основних принципів незалежності судових органів, схвалених резолюціями Генеральної Асамблеї ООН 29 листопада та 13 грудня 1985 р. (Мілан, Італія), незалежність судових органів гарантується державою та закріплюється в Конституції або законах країни; судові органи вирішують передані їм справи неупереджено, на підставі фактів і відповідно до закону, без будь-яких обмежень, неправомірного впливу, спонукання, тиску, погроз або втручання прямого чи непрямого з будь-якого боку і з будь-яких причин; незалежність судових органів дає їм право і вимагає від них забезпечення справедливого ведення судового розгляду і додержання прав сторін[1].

Низка аспектів цього актуального питання розв'язана в низці рішень ЄСПЛ (наприклад, справа «Бака проти Угорщини» *(Baka v. Hungary)*[2] та ін.)

Як слушно зауважує В. В. Городовенко, суддя повинен бути незалежним і мати чітку громадянську позицію – саме цього від нього чекає громадськість, яка має право на безсторонні та незалежні суди, що вирішують правові питання виключно на підставі закону, причому таке право громадськості закріплене в Європейській хартії «Про статус суддів» від 10 липня 1998 р., п. 1.1 якої визначає, що статус суддів передбачає забезпечення компетентності, незалежності й безсторонності, яких будь-яка людина законно очікує від судових органів, від кожного судді, якому довірено захист її прав[3].

У п. 4.3 ч. 5 рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. вказано, що зниження рівня гарантій незалежності суддів опо-

[1] Основні принципи незалежності судових органів : схвал. резолюціями 40/32 та 40/146 Ген. Асамблеї від 29 листоп. та 13 груд. 1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_201#Text (дата звернення: 24.01.2020).

[2] Case Baka v. Hungary. 27 May 2014. (Application no. 20261/12). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001–144139%22]} (дата звернення: 24.01.2020).

[3] Городовенко В. В. Консультативна Рада європейських суддів про судову незалежність та її втілення в Україні. *Судова реформа в Україні: проблеми та перспективи* : матеріали наук.-практ. конф., 18–19 квіт. 2002 р., м. Харків. Київ : Юрінком Інтер, 2002. С. 80–82.

середковано може призвести до обмеження можливостей реалізації права на судовий захист[1]. Крім цього, у рішенні зазначено, що незалежність не є їх особистим привілеєм, а має публічно-правовий характер і спрямована передусім на безперешкодне виконання суддею своїх професійних обов'язків у здійсненні правосуддя (п. 1 ч. 4)[2].

Цей принцип складається з двох взаємопов'язаних частин, оскільки незалежним є той суддя, який керується у своїй діяльності під час здійснення судочинства не чиїмись рекомендаціями, вказівками, порадами, наказами, а підкоряється виключно вимогам нормативно-правових актів. Як вказують В. В. Комаров та Н. В. Сібільова, при здійсненні судочинства незалежність суддів та підкорення їх лише закону проявляється у процесуальному режимі внутрішньосудових відносин складу суду, що розглядає справу, відносинах з учасниками судової справи, вищестоящими судовими органами, всіма організаціями, посадовими особами та громадянами, що унеможливлює втручання в діяльність судді при здійсненні правосуддя[3]. Цікавими стосовно цього є пункти 2 і 3 мотивувальної частини, а також п. 1.1 резолютивної частини рішення Конституційного Суду України від 19 травня 1999 р. Так, у п. 2 ч. 6 мотивувальної частини рішення зазначено, що за змістом ч. 1 ст. 86 Конституції України народний депутат України не може адресувати свої вимоги та пропозиції до суду, судді, органів служби безпеки, а може в такий спосіб звертатися лише до керівників цих органів, зокрема, до голів судів як керівників органів державної влади, причому з питань, не пов'язаних з конкретними судовими справами[4]. Крім того, у п. 3 ч. 3 вказаного рішення передбачено, що положення Преамбули Закону України «Про статус народного депутата України» стосовно того, що народні депутати України є повноважними пред-

[1] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України про офіційне тлумачення положень частин першої, другої статті 126 Конституції України та частини другої статті 13 Закону України «Про статус суддів» (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу) від 1 грудня 2004 р. №19-рп/2004. *Урядовий кур'єр.* 2004. 15 груд. (№239).

[2] Там само.

[3] Конституція України: Науково-практичний коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. ; ред. кол. В. Я. Таційй, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевий та ін. Харків : Право ; Київ : Ін Юре, 2003. С. 635.

[4] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення статті 86 Конституції України та статей 12, 19 Закону України «Про статус народного депутата України» (справа про запити народних депутатів України) від 19 травня 1999 року №4-рп/99. *Офіційний вісник України.* 1999. 4 черв. (№20).

ставниками народу у Верховній Раді України та покликані виражати й захищати суспільні інтереси та інтереси своїх виборців, не може бути визнано юридично коректним для обґрунтування можливості втручання народного депутата України у здійснення судами правосуддя, зокрема, у розгляд конкретних судових справ. У п. 1.1 резолютивної частини цього рішення визначено, що народний депутат України не має права звертатися з вимогами чи пропозиціями до судів, до голів судів та до суддів стосовно конкретних судових справ.

Розглядуваний принцип закріплено у ч. 1 ст. 129 Конституції України, а також його було передбачено у ч. 1 ст. 3 Закону України «Про статус суддів» від 15 грудня 1992 р. №2862-XII[1], у ч. 1 ст. 14 Закону України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. №3018-III[2], ст. 8 ЦПК України 1963 р., проте він не передбачений у чинному ЦПК України, хоча його значення досить велике, а зміст випливає з багатьох інших статей. Крім того, він пов'язаний з багатьма іншими принципами цивільного судочинства, прямо передбаченими у ЦПК України.

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», здійснюючи правосуддя, суди є незалежними від будь-якого незаконного впливу. Суди здійснюють правосуддя на основі Конституції України й законів України, та на засадах верховенства права. Звернення до суду громадян, організацій чи посадових осіб, які відповідно до закону не є учасниками судового процесу, щодо розгляду конкретних справ, судом не розглядаються, якщо інше не передбачено законом. Втручання у здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів у будь-який спосіб, неповага до суду чи суддів, збирання, зберігання, використання й поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб з метою дискредитації суду або впливу на безсторонність суду, заклики до невиконання судових рішень забороняються і мають наслідком відповідальність, установлену законом. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи повинні утримуватися від заяв та дій, що можуть підірвати незалежність судової влади. Для захисту професійних інтересів суддів та вирішення питань внутрішньої діяльності судів відповідно до цього Закону діє суддівське

[1] Про статус суддів : Закон України від 15 груд. 1992 р. №2862-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. №8. Ст. 56.

[2] Про судоустрій України : Закон України від 7 лют. 2002 р. №3018-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. №27–28. Ст. 180.

самоврядування. Маємо констатувати, що ст. 6 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» визначено окремі складники принципу незалежності суддів та їх підкорення тільки закону при відправленні правосуддя.

Аналіз юридичної літератури свідчить, що питання незалежності суддів набуло широкого висвітлення. Так, Л. М. Москвич дає таке визначення: незалежність судді означає незалежну процесуальну діяльність судді при здійсненні судового розгляду юридично значущих справ відповідно до процедур, передбачених законом, які виключають можливість будь-якого впливу на процес прийняття суддею рішення, та відповідно до професійної правосвідомості судді[1]. В. В. Городовенко виокремлює гарантії та передумови суддівської незалежності, причому перші стосуються сфери діяльності, а другі – особистих якостей судді як носія судової влади[2]. Крім того, він, з одного боку, розрізняє, а з другого – пов'язує в нерозривну єдність незалежність в інституційному аспекті цього поняття (або самостійність судових установ та окремих суддів стосовно інших державних чи суспільних органів) і незалежність судової влади у змістовному значенні цього терміна, або безсторонність судової влади, яку поділяє на об'єктивну та суб'єктивну[3].

На нашу думку, доцільно виокремлювати зовнішню (або об'єктивну) та внутрішню (або суб'єктивну) незалежність судді, проте під першою слід розуміти відсутність будь-яких об'єктивних чинників – впливів з боку інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування, окремих депутатів та посадовців, політичних партій, громадських організацій, вищестоящих інстанцій, колег по суду тощо, а під другою – комплекс власних моральних переконань і настанов судді щодо необхідності здійснення правосуддя виключно на підставі законів, не піддаючись жодному зовнішньому тиску.

Як зазначає Ю. М. Грошевий, незалежність суддів як моральна вимога, звернена не тільки до суддів, але й до суспільства, органів виконавчої влади, є окремим блоком механізму моральних начал у судо-

[1] Москвич Л. М. Незалежність суддів: соціальний та правовий аспект. *Етичні та правові проблеми забезпечення незалежності суддів* : матеріали Міжнар. наук.-практ. семінару, 30–31 берез. 2005 р., м. Харків / редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. Харків : Київ : Гопак, 2006. С. 147.

[2] Городовенко В. В. Проблеми незалежності судової влади : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2006. С. 13.

[3] Там само. С. 12.

вій діяльності[1]. Аналіз досліджень, присвячених особі судді як носію судової влади та тих етичних стандартів, від яких залежить суддівська поведінка, ґрунтовно зроблений В. І. Чебан[2]. На нашу думку, моральним орієнтиром суддівської діяльності також має бути повага честі й гідності всіх учасників цивільного процесу та здійснення правосуддя на засадах їх рівності перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак (ст. 6 ЦПК України). Це означає, з одного боку, що правове положення будь-якого учасника процесу визначається лише його процесуальним положенням – позивач, відповідач, третя особа, прокурор, органи державної влади та місцевого самоврядування, свідок, експерт, представник – та не залежить від ознак, вказаних у ст. 6 ЦПК України, і жоден з учасників процесу, фізична це особа чи юридична, не має переваг чи пільг у процесуальному положенні. З іншого боку, це положення особливо стосується саме суддів. Жодна з ознак, притаманних тій чи іншій стороні, не може стати вирішальною для прийняття суддею певного рішення на користь однієї з них. Судді не повинні розглядати власну незалежність як свавілля, звільнення від обов'язку поважати права всіх учасників цивільних процесуальних правовідносин. Незважаючи ні на що, суддя має залишатися неупередженим до них і вирішувати справу об'єктивно на підставі отриманих доказів і встановлених обставин. Прихильність судді до однієї зі сторін і ухвалення на її користь відповідного рішення принижує честь і гідність іншої сторони. Про вплив на суддів значною мірою можна робити висновки за змістом винесених судових рішень, наскільки вони є обґрунтованими та законними.

Те, що будь-яка людина повинна поважати всіх інших осіб, закріплено на рівні Конституції України, тобто необов'язково закріплювати зазначене положення на рівні галузевого законодавства – це чи не найголовніший обов'язок кожного поважати честь і гідність людини, ставитися один до одного як рівний до рівного. Причому деякі вчені

[1] Грошевой Ю. М. Моральность правосудия. *Етичні та правові проблеми забезпечення незалежності суддів* : матеріали Міжнар. наук.-практ. семінару, 30–31 берез. 2005 р., м. Харків / редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. Харків : Київ : Гопак, 2006. С. 18.

[2] Чебан В. І. Етичні стандарти суддівської діяльності. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. пр. Вип. 333. Правознавство. Чернівці : Рута, 2006. С. 74–78.

розглядають такий обов'язок як складову принципу гуманізму[1]. Отже, фактично у ст. 6 ЦПК України закріплено завдання, мету суду – забезпечення гуманістичної спрямованості всієї процесуальної діяльності, а досягти цього може лише дійсно незалежний суд. Саме тому, на наше переконання, реалізація принципу незалежності суддів нерозривно пов'язана з утвердженням принципу гуманізму. Як слушно підкреслює Ю. М. Грошевий, «правосуддя повинно забезпечити такі абсолютно моральні вимоги, як свободу, справедливість, рівність, інакше кажучи – гуманізм, як самої процесуальної діяльності суддів, так і винесених ними процесуальних рішень – актів правосуддя»[2].

А. В. Андрушко розкриває зміст другої частини розглядуваного принципу таким чином: підкорення суддів закону означає, що вони повинні вирішувати справи на підставі законів України, відповідно до закону застосовувати норми іноземного права (ст. 10 ЦПК України), а за відсутності закону, який врегульовує спірні відносини, застосувати закон, що регулює подібні відносини (аналогія закону). Якщо немає такого закону, суд виходить із загальних засад і змісту законодавства України (аналогія права) (ст. 10 ЦПК України)[3]. Крім того, суд загальної юрисдикції при вирішенні справ застосовує цивільне законодавство до всіх учасників процесу рівною мірою, безвідносно до того, хто є сторонами, третіми особами, заявниками, заінтересованими особами[4]. Як вказує В. А. Васильчук, вимога рівного ставлення передбачає неупередженість і об'єктивність щодо сторін юридичного конфлікту з боку уповноваженого суб'єкта, а також дотримання ним принципу «трактувати однакові випадки однаково, а різні – по-різному», тобто рівного ставлення до того, що є по суті рівним, і нерівного – з, по суті, нерівним[5].

[1] Цивільний процес : навч. посіб. / за ред. В. А. Кройтора. Харків, 2009. С. 47.

[2] Грошевой Ю. М. Моральность правосудия. *Етичні та правові проблеми забезпечення незалежності суддів* : матеріали Міжнар. наук.-практ. семінару, 30–31 берез. 2005 р., м. Харків / редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. Харків : Київ : Гопак, 2006. С. 13.

[3] Цивільний процес : навч. посіб. / А. В. Андрушко, Ю. В. Білоусов, Р. О. Стефанчук, О. І. Угриновська та ін. / за ред. Ю. В. Білоусова. Київ : Прецедент, 2005. 293 с.

[4] Цивільний процес : навч. посіб. / за ред. В. А. Кройтора. Харків, 2009. С. 50.

[5] Васильчук В. А. К вопросу об определении категории «справедливость» в современном украинском законодательстве. *Законодательная дефиниция: логико-гносеологические, политико-юридические, морально-психологические и практические проблемы* : материалы Междунар. круглого стола (Черновцы, 21–23 сент. 2006 г.) / под ред. В. М. Баранова, П. С. Пацуркивского, Г. О. Матюшкина. Нижний Новгород : Нижегород. исследоват. науч.-приклад. центр «Юрид. техника», 2007. С. 572.

Відповідно до ст. 2 ЦПК України завданням судочинства є, зокрема, справедливий судовий розгляд. Справедливість при вирішенні справи досить широке поняття, що охоплює в тому числі й обов'язок суду ставитися до всіх учасників процесуальних відносин на засадах рівності. Іншими словами, усі учасники процесу мають право на рівну справедливість. Як зазначає Джон Ролз, «хоча здогадно індивіди мають різні здатності на чуття справедливості, цей факт не є підставою для позбавлення їх, наділених меншою здатністю, повного захисту справедливості»[1].

Як зазначає О. М. Курило, маючи у своєму керуванні обов'язковий для виконання всіма закон, судді можуть діяти впевнено, безбоязно і справедливо; чим чіткішими будуть норми матеріального права, чим послідовніше й повніше буде регламентовано процесуальний порядок розгляду й вирішення справ, тим краще буде забезпечено законність та незалежність судочинства у процесі[2], тобто підкоряючись виключно закону, судді самі сприятимуть власній незалежності, і більш чіткі закони будуть перепоною для вчинення судом не передбачених законом дій, перевищення владних повноважень, різнних свавільних зловживань.

На думку О. Т. Боннера, вказаний принцип полягає в тому, що, по-перше, судді і народні засідателі повинні займати таке правове і фактичне положення, при якому була б виключена будь-яка можливість незаконного втручання в їх діяльність з боку будь-яких органів і посадових осіб, а при спробах подібних втручань суддя за своїми особистими якостями має бути спроможним протистояти їм; по-друге, полягає у підзаконності судової діяльності – для того, щоб підкорятися «тільки закону», потрібно досконало знати чинне законодавство і повною мірою бути законослухняним. Суддя, який нігілістично ставиться до закону, підміняє його власним розсудом або просто не знає його, тим самим діятиме всупереч принципу незалежності суддів і підкорення їх тільки закону, тобто цей принцип може бути порушено і за відсутності фактів втручання в судову діяльність ззовні[3].

Принцип незалежності суддів стосовно народних засідателів пов'язаний з їх здатністю протистояти тиску судді, який наполягає на

[1] Ролз Джон. Теорія справедливості / пер. з англ. О. Мокровольський. Київ : Видво Соломії Павличко «Основи», 2001. С. 683.

[2] Курило О. М. Гарантії незалежності суддів у кримінальному процесі України. *Етичні та правові проблеми забезпечення незалежності суддів* : матеріали Міжнар. наук.-практ. семінару, 30–31 берез. 2005 р., м. Харків / редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. Харків : Київ : Гопак, 2006. С. 74–75.

[3] Боннер А. Т. К вопросу о принципах гражданского процессуального права. *Труды ВЮЗИ*. Т. 38. Вопросы науки советского гражданского процессуального права. М. : ВЮЗИ, 1975. С. 51–52.

тому чи іншому вирішенні спору. З боку інших осіб вплив на них майже виключений, що обумовлено їх частою змінюваністю, неможливістю заздалегідь дізнатися склад суду у конкретній справі тощо[1]. Разом з тим не можна виключати можливі спроби незаконного тиску на народних засідателів з боку окремих учасників процесу, у тому числі погроз, залякувань, шантажу, певного матеріального заохочення спочатку за отримання інформації, а згодом і з метою спонукати їх до певних дій. Через відсутність достатнього досвіду народні засідателі можуть стати потенційними жертвами подібних провокацій. З метою унеможливлення позаправового впливу на них голови суду, на наше переконання, мають періодично проводити методичні наради, на яких нагадувати народним засідателям про можливість такого тиску (у тому числі у завуальованому вигляді).

В. О. Гринюк відносить до процесуальних гарантій незалежності суддів такі, які є формами реалізації процесуальної правосуб'єктності суддів, зокрема відвід та самовідвід суддів, змагальність сторін, таємниця нарадчої кімнати, обов'язковість вказівок вищестоящої інстанції[2]. Така позиція, на мій погляд, вимагає корегування та доповнення. По-перше, наголошуємо на відмінності понять «незалежність» і «неупередженість» суддів, оскільки перше означає відсутність стороннього впливу на суддів з боку будь-кого, а друге – неприйняття позиції жодної зі сторін до з'ясування всіх обставин справи та дослідження всіх доказів. Наявність втручання чи впливу на суд свідчитиме саме про можливу упередженість, тому відвід виступатиме засобом забезпечення саме неупередженого, а не незалежного суду. По-друге, змагальність сторін не є процесуальною гарантією незалежності суддів. Водночас слід погодитися з тим, що процесуальними гарантіями незалежності суддів є таємниця нарадчої кімнати, оскільки суддя відсторонений від будь-якого тиску у момент прийняття рішення, є рівність прав членів колегії, право на викладення окремої думки, що підкреслює самостійність позиції певного члена складу суду.

На наше переконання, з урахуванням викладеного, можна виокремити такі особливості принципу незалежності суддів та підкорення їх тільки закону в цивільному процесі:

[1] Боннер А. Т. К вопросу о принципах гражданского процессуального права. *Труды ВЮЗИ*. Т. 38. Вопросы науки советского гражданского процессуального права. М. : ВЮЗИ, 1975. С. 58.

[2] Гринюк В. О. Принцип незалежності суддів і підкорення їх тільки закону в кримінальному процесі України : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2004. С. 11.

1) гуманістична спрямованість свідомості суддів під час розгляду справи;

2) забезпечення права рівної справедливості стосовно всіх учасників цивільних процесуальних правовідносин;

3) можливість кожного члена складу суду, не згодного з рішенням інших, на викладення окремої думки;

4) заборона формування судом певної позиції у справі до з'ясування усіх обставин;

5) суд вільний від позицій сторін і може прийняти власну, незалежну позицію;

6) відсутність підзвітності будь-кому, у тому числі судам вищестоящих інстанцій;

7) прийняття суддею рішень за власним переконанням, проте не виключена особиста залежність від раніше прийнятих ним рішень;

8) будь-які звернення до суду осіб, які беруть участь у справі, не можуть мати для нього заздалегідь обов'язкової сили, суд лише на підставі закону, вивчивши мотиви та обґрунтування клопотання, може винести відповідне рішення.

Принцип незалежності суддів і підкорення їх тільки закону, як уже зазначалось, у ЦПК України не відображений прямо. У зв'язку з цим заслуговує на увагу та підтримку пропозиція закріпити в ЦПК України, що завданнями цивільного судочинства є правильний і своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ незалежним і неупередженим судом…[1], а також передбачити цей принцип в окремій статті ЦПК України і розкрити його зміст.

Утвердженню принципу незалежності суддів і підкорення їх тільки закону перешкоджає низка чинників, зокрема, неналежний рівень фінансування судів призводить до того, що голова суду змушений шукати спонсорів, а це створює ґрунт для позаправового впливу (не може бути незалежним суддя, якщо суд залежить від виконкому, судової адміністрації тощо); неефективна система захисту суддів; випадки розправи з суддями, що залишилися без належного реагування з боку держави тощо. Зазначена проблематика потребує окремого ґрунтовного дослідження.

[1] Гетманцев А. В. Конкретизация цели и задач гражданского судопроизводства (по ГПК Украины). *Конкретизация законодательства как технико-юридический прием нормотворческой, интерпретационной, правоприменительной практики* : материалы Междунар. симпозиума (Геленджик, 27–28 сент. 2007 г.) / под ред. В. М. Баранова. Нижний Новгород : Нижегород. акад. МВД России, 2008. С. 564.

Якщо принцип незалежності суддів і підкорення їх тільки закону буде реально втілений у життя, він стане важливою передумовою забезпечення прав та інтересів усіх учасників процесу, у тому числі прав на повагу честі та гідності особи, а також рівного до неї ставлення. Однак для його реалізації потрібно удосконалити систему процесуальних гарантій незалежності суддів під час провадження у конкретній справі, забезпечити відбір на посади суддів тільки професіоналів і тільки високоморальних осіб, які здійснювали б свою діяльність, досконало знаючи закон, виключно керуючись законом і маючи внутрішнє переконання у необхідності діяти відповідно до закону, незважаючи на жодні форми втручання та тиску на суддівську діяльність.

Принцип поєднання одноособового та колегіального розгляду справ у порядку цивільного судочинства. Питання одноособовості та колегіальності під час вирішення цивільних справ були предметом наукових досліджень: В. Д. Бринцева[1], Є. В. Васьковського[2], О. В. Колісник[3], В. В. Комарова[4], Н. Р. Корнєвої[5], Є. О. Нефедьєва[6], С. В. Нечипорука[7], А. Л. Паскар[8], Р. Перро[9], І. А. Приходька[10],

[1] Бринцев В. Д. Одноособовий суддя у правовій державі, його статус та функції : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 1995. 20 с.

[2] Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. М. : Зерцало, 2003. 464 с.

[3] Колісник О. В. Суд як суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2008. 20 с.

[4] Комаров В. В., Радченко П. І. Цивільні процесуальні правовідносини та їх суб'єкти. Київ : НМК ВО, 1991. 103 с.; Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. Харків : Право, 2011. С. 159–162.

[5] Корнева Н. Р. Теоретические проблемы единоличного порядка защиты гражданских прав в суде : автореф. дис. … канд. юрид. наук. М., 1990. 24 с.

[6] Нефедьев Е. А. Учебник русского гражданского судопроизводства. *Гражданский процесс. Хрестоматия* : учеб. пособие. 2-е изд., перераб. и доп. / под ред. М. К. Треушникова. М. : Городец, 2005. С. 275.

[7] Нечипорук С. Принцип участі громадян у здійсненні правосуддя та поєднання колегіального й індивідуального порядку розгляду справ. *Право України.* 2003. № 11. С. 82–85.

[8] Паскар А. Л. Суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин: поняття та види. *Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство.* Чернівці : Рута, 2005. Вип. 282. С. 54–58.

[9] Перро Р. Единоличный судья во Франции. *Проблемы сравнительного правоведения.* М. : Ин-т гос-ва и права АН СССР, 1978. С. 45–60.

[10] Приходько И. А. Проблемы оптимизации формирования состава суда и позиционирования сторон в проекте АПК в свете доступности правосудия. *Проблемы защиты прав и законных интересов граждан и организаций* : материалы Междунар. науч.-практ. конф., 23–26 мая 2002 г., Краснодар – Сочи. Краснодар : Кубан. гос. ун-т, 2002. С. 296–305.

В. В. Сердюка[1], С. Я. Фурси[2] та ін. Висвітлював окремі аспекти цього питання й автор цієї праці[3].

Проте вивчення проблем одноособового та колегіального розгляду цивільних справ саме як принципу цивільного судочинства в цих працях є недостатньо повним. Більшість вчених зупиняються на дослідженні окремих складових елементів цього принципу або взагалі не розглядають його як такий. Відповідно, є необхідність дослідження принципу поєднання одноособовості та колегіальності при розгляді цивільних справ задля найбільш ефективного досягнення цілей цивільного судочинства. У зв'язку з цим слід дослідити сутність зазначеного принципу, умови його реалізації, а також з'ясувати його значення для забезпечення справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду й вирішення цивільних справ.

Цей принцип має застосовуватися при розподілі цивільних справ залежно від певних умов. До таких умов можна віднести, по-перше, складність цивільних справ, критеріями визначення якої може бути пред'явлення кількох вимог у межах однієї позовної заяви, складність доведення обставин справи тощо. По-друге, умовами реалізації досліджуваного принципу є наявність у тій чи іншій державі певних традицій використання колегії суддів при вирішенні цивільних справ. По-третє, це стан економіки, який обумовлює достатність фінансування на утримання розширеного суддівського корпусу, оскільки запровадження колегіального розгляду цивільних справ у першій інстанції потребуватиме збільшення кількості суддів у судах.

Ще вчені дореволюційного періоду дійшли загального висновку про те, що «колегіальний устрій судів забезпечує більшу обґрунтованість рішень… Колегіальні суди більш здатні вирішувати складні й важливі процеси, а також виробляти постійну судову практику… Суди одноособові не відрізняються вказаними перевагами, але обходяться державі дешевше… Ці властивості судів одного й другого типів

[1] Сердюк В. Колегіальність та одноособовість розгляду справ у судах: окремі питання теорії. *Юридична Україна*. 2006. №7. С. 101–103 ; Сердюк В. В. Юрисдикція судів України за спеціалізацією : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2003. 19 с.

[2] Цивільний процес України. Академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ : Вид. Фурса С. Я. : КНТ, 2009. С. 76–77.

[3] Кройтор В. А. Принцип одноособового та колегіального розгляду справ у порядку цивільного судочинства. *Університетські записки* : часопис Хмельниц. ун-ту управління та права. 2009. №3. С. 51–54.

послужили підставою для розподілу між ними справ: справи більш складні і захист більш важливих інтересів доручається колегіальним судам; справи маловажливі, що вимагають близькості суду до населення та швидшого вирішення, передаються до відання одноособових судів»[1]. На думку Є. В. Васьковського, перевагами колегіального порядку вирішення справ є глибоке й усебічне їх обговорення, рішення у справі є результатом обміну думок між суддями, результатом зіткнення різних поглядів на одні й ті самі питання, при цьому забезпечується більш неупереджене ставлення суддів до справи … Суддя в колегії, усвідомлюючи, що його відповідальність за винесення рішення розподілена з іншими членами колегії, буде більш урівноваженим та об'єктивним при винесенні рішення, ніж коли він діє одноособово; рішення колегії підкріплені авторитетом колегії, кожен підпис на рішенні підвищує його моральну вагу[2]. Вчений наголошує на більшій ефективності саме колегіального розгляду справи, бо він більшою мірою забезпечує ґрунтовне, добросовісне і справедливе вирішення справ, а принцип одноособовості може бути допустимий тільки для дрібних і нескладних справ, які, вимагаючи простоти провадження і швидкого завершення, можуть бути з більшим успіхом вирішені одноособово суддею, який є доступнішим для сторін і який ближче їх знає[3]. Такої самої думки дотримується й С. В. Васильєв[4].

Слід звернути увагу на те, що одні вчені просто досліджують проблеми співвідношення колегіального та одноособового складу суду, пріоритету одного перед іншим, другі – розкривають ці питання саме як принцип цивільного судочинства.

М. А. Гурвич, виокремлюючи за критерієм предмета регулювання дві головні категорії принципів, відносить принцип колегіальності судів до першої категорії – загальні принципи, дія яких поширюється на весь процес, на всі його стадії та сторони, і до підгрупи – демократизм цивільного процесу[5]. Водночас І. У. Чиналієва у своєму авторе-

[1] Нефедьев Е. А. Учебник русского гражданского судопроизводства. *Гражданский процесс. Хрестоматия* : учеб. пособие. 2-е изд., перераб. и доп. ; под ред. М. К. Треушникова. М. : Городец, 2005. С. 275.

[2] Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. М. : Зерцало, 2003. С. 32–33.

[3] Там само.

[4] Васильєв С. В. Цивільний процес : навч. посіб. Харків : Одіссей, 2007. С. 33.

[5] Гурвич М. А. Принципы советского гражданского процессуального права (система и содержание). *Советское государство и право.* 1974. №12. С. 22.

фераті у § 5 «Поєднання принципу одноосібності та колегіальності у розгляді судами цивільних справ» розглядає одноосібність і колегіальність саме як принцип, наголошуючи на тому, що колегіальність менш економна і вимагає більше часу для вирішення справи, але вона більшою мірою забезпечує встановлення об'єктивної істини у справі, винесення законного й обґрунтованого рішення. Одноособовий розгляд – швидша, спрощена та економна процесуальна форма, яка забезпечує мінімум гарантій для об'єктивного і справедливого розгляду справ. Вона доцільна для нескладних справ з відносно простими питаннями права і факту[1]. О. Т. Боннер, розглядаючи колегіальність під час вирішення цивільних справ як принцип, вказує, що прояв цього принципу в суді першої інстанції пов'язаний з неформальною дією принципу участі народних засідателів[2]. Однак вищезгадані дослідники не наводять аргументів чи ознак, які вказували б на приналежність колегіальності та одноособовості до принципів цивільного процесу.

Дійсно, згідно з нормами ст. 34 ЦПК України, цивільні справи розглядаються або одноособово суддею, або колегією суддів, тобто в самому ЦПК України йдеться не про принцип колегіальності чи одноособовості, а про колегіальний та одноособовий склад суду, так само як і в ЦПК України 1963 р.

С. В. Васильєв, досліджуючи принципи організації правосуддя, зазначає про колегіальність і одноособовість розгляду цивільних справ[3], проте не наводить аргументів, чому саме він відносить колегіальність і одноособовість до принципів цивільного процесуального права.

На наше переконання, поєднання колегіальності та одноособовості складу суду під час здійснення цивільного судочинства є принципом цивільного судочинства, який прямо не закріплений у нормах ЦПК України, але його зміст розкривається в багатьох статтях ЦПК України, таких як статті 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 259, 260, 265, 293, 357, 365, 366, 368, 382, 394, 401, 403, 404, 416.

Розглянемо питання реалізації досліджуваного принципу в апеляційній інстанції. Значну роль в існуванні в апеляційній інстанції ви-

[1] Чиналієва І. У. Принципи цивільного процесуального права Киргизстану : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 1998. С. 10.

[2] Боннер А. Т. К вопросу о принципах гражданского процессуального права. *Труды ВЮЗИ*. Т. 38. Вопросы науки советского гражданского процессуального права. М. : ВЮЗИ, 1975. С. 46.

[3] Васильєв С. В. Цивільний процес : навч. посіб. Харків : Одіссей, 2007. С. 32–33.

ключно колегіального розгляду справ відіграють традиції, що існували в радянській правовій доктрині, а також усталена правосвідомість перш за все суддів. Проте О. Т. Боннер допускає можливість одноособового вирішення справ в апеляційній інстанції, вважаючи існування колегіальності лише формальністю, оскільки часто всі три судді все одно безпосередньо не ознайомлюються з матеріалами справи, а заслуховують у кращому випадку доповідь одного судді або просто цитування оскаржуваного рішення[1]. Він зазначає, що ознайомлення з матеріалами справи через суддю-доповідача породжує факти неуважного, формального ставлення до вирішення скарг, заяв, відмови у виправленні помилок[2]. О. В. Колісник підтримує позицію тих науковців, які вважають колегіальність в апеляційній інстанції більшою мірою формальністю, і допускає можливість закріплення в ЦПК України положення про те, що ті цивільні справи, які в першій інстанції вирішувалися одноособово суддею, в апеляційній інстанції можуть бути розглянуті законно й об'єктивно також одноособовим складом суду, чим буде розвантажено суди, вивільнено час інших суддів для вирішення більш складних з правової та фактичної точки зору справ[3]. Зазначений підхід є дещо категоричним. На мій погляд, одноособовий розгляд справ в апеляційній інстанції може допускатися лише щодо нескладних справ, усі інші справи мають вирішуватися у складі трьох суддів, чим буде забезпечено більшу об'єктивність, неупередженість, а також всебічність в оцінюванні наданих доказів.

На підставі викладеного вище можна виявити певні ознаки, що характеризують колегіальність та одноособовість як принцип цивільного процесу, зокрема:

1) принцип колегіальності та одноособовості належить до міжгалузевих принципів, оскільки має місце не тільки в цивільному процесі, а й під час здійснення кримінального, адміністративного та господарського судочинства;

---

[1] Боннер А. Т. Принципы гражданского процессуального права (проблемы и перспективы). *Проблемы защиты прав и законных интересов граждан и организаций* : материалы Междунар. науч.-практ. конф., 23–26 мая 2002 г., Краснодар – Сочи. Краснодар : Кубан. гос. ун-т, 2002. С. 19–20.

[2] Боннер А. Т. К вопросу о принципах гражданского процессуального права. Труды. ВЮЗИ. Т. 38. Вопросы науки советского гражданского процессуального права. М. : ВЮЗИ, 1975. С. 48–49.

[3] Колісник О. В. Суд як суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2008. С. 10.

2) як і будь-який інший, принцип колегіальності та одноособовості при розгляді цивільних справ має певні закономірності, а саме вирішенню колегіальним складом суду підлягають більш складні справи, а одноособовим – менш складні (хоча визначення складності справи є досить важким завданням);

3) у кожній наступній інстанції збільшується кількість суддів у складі суду для забезпечення більшої неупередженості та об'єктивності при розгляді справи: у першій інстанції цивільні справи розглядаються, як правило, одноособово суддею, в апеляційній інстанції – у складі трьох суддів, а в касаційній – у складі не менш як трьох суддів або більшої непарної кількості суддів;

4) досліджуваний принцип нерозривно пов'язаний з іншими принципами цивільного процесуального права, такими як принцип права на суд, принцип верховенства права та інші, та утворює єдину систему принципів цивільного судочинства.

Підсумовуючи вищезазначене, слід зробити висновок, що принцип поєднання колегіальності та одноособовості при розгляді справ у порядку цивільного судочинства входить до системи принципів цивільного судочинства. Правильне його розуміння та реалізація сприятимуть такому розподілу цивільних справ, який забезпечить об'єктивність їх розгляду і одночасно оперативність та економію: більш складні справи передаватимуться на вирішення колегіального складу суду, менш складні – на розгляд одного судді.

Принцип державної мови цивільного судочинства. Одним із основних принципів цивільного судочинства, відповідно до ст. 9 ЦПК України, є принцип державної мови судочинства. Відповідно до ст. 10 Конституції України державною мовою в Україні є українська. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Маю зазначити, що питанню мови цивільного судочинства в процесуальній літературі значна увага не приділялась, відсутні ґрунтовні монографічні дослідження з цієї вкрай важливої для суспільства проблеми. Разом із тим окремі аспекти цього питання відображені в наукових публікаціях В. В. Комарова[1], В. Т. Маляренка[2], А. Г. Яреми,

[1] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 162–169.

[2] Маляренко В. Т. Про мову кримінального судочинства. *Вісник Верховного Суду України.* 2000. №2. С. 48–52.

Г. І. Давиденка[1] та ін. Деяких аспектів цієї проблеми торкався й автор цієї монографії[2]. Аналіз зазначених публікацій свідчить, що більшість робіт присвячено дослідженню використання мови в кримінальному судочинстві[3].

Поняття державної мови безпосередньо має зв'язок з поняттям держави та її суверенітету. Державна мова – це зазвичай одна мова, що на конституційному або законодавчому рівні визначена, по суті, головною в країні. Таке визначення означає, що відповідна мова є засобом офіційного спілкування в суспільстві й державі. Державна мова слугує діяльності державного механізму і забезпечує його взаємовідносини з індивідами та іншими суб'єктами. У багатьох країнах державною є мова більшості населення країни. Державною мовою конституційно визначається або фактично визнається, як правило, мова титульної нації[4].

При цьому слід зазначити, що зміст статусу державної мови в різних країнах відрізняється, що відповідно позначається, зокрема, на змісті мови судочинства. Так, згідно зі ст. 9 ЦПК Російської Федерації, цивільне судочинство здійснюється російською мовою (державною мовою Російської Федерації) або державною мовою республіки, котра входить до складу Російської Федерації і на території якої розташований відповідний суд. У військових судах цивільне судочинство здійснюється російською мовою[5]. Відповідно до ст. 16 ЦПК Республіки Білорусь судочинство в Республіці Білорусь провадиться білоруською та російською мовами[6]. Може викликати певний науковий інтерес положення ст. 14 ЦПК Казахстану, згідно з яким судочинство в цивільних справах провадиться державною мовою, а за необхідності в судочин-

[1] Ярема А. Г., Давиденко Г. І. Новели цивільного судочинства. *Вісник Верховного Суду України.* 2005. №9. С. 25–30.

[2] Кройтор В. А. Про мову цивільного судочинства. *Підприємництво, господарство і право.* 2009. №3. С. 60–64.

[3] Див., наприклад: Костіна Л. Принцип використання мови у кримінальному судочинстві: поняття і сутність. *Право України*. 2006. №4. С. 71–74; Її ж. Щодо вдосконалення процесуального становища перекладача на стадії досудового розслідування. *Право України.* 2004. №3. С. 118–121; Леоненко М. І. Принцип національної мови у кримінальному судочинстві : дис. … канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2001. 187 с. та ін.

[4] Шаповал В. Поняття держави і суверенітету в конституційному праві. *Вісник Конституційного Суду України*. 2003. №1. С. 82.

[5] Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации с изменениями и дополнениями 2007 года. Текст и справочные материалы. М. : Эксмо, 2007. С. 25.

[6] Гражданский процессуальный кодекс Республики Беларусь. Статья 16. URL: http://icpo.at.tut.by/civprru.html (дата звернення: 20.01.2020).

стві поряд з державною використовується російська чи інші мови. Мова судочинства встановлюється ухвалою суду залежно від мови, якою подано до суду позовну заяву (заяву). Провадження по одній і тій самій цивільній справі здійснюється на встановленій з початку мові судочинства[1]. Відповідно до ст. 7 ГПК Республіки Вірменія судочинство в цивільних справах провадиться вірменською мовою[2]. Тобто в кожній країні законодавець приділяє увагу питанню мови судочинства, підтримуючи при цьому використання в судочинстві насамперед державної мови, та закріплює гарантії захисту в суді тих осіб, які не володіють чи недостатньо володіють мовою, якою здійснюється судочинство.

Як роз'яснив Конституційний Суд України у рішенні від 14.12.1999 р. (справа № 1-в 99 № 10-рп/89), положення ч. 1 ст. 10 Конституції України, за яким «державною мовою в Україні є українська мова», треба розуміти так, що українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом (ч. 5 ст. 10 Конституції України)[3].

Таким чином, положення Конституції України зобов'язують застосовувати українську мову як мову офіційного спілкування посадових і службових осіб при виконанні ними службових обов'язків, у діловодстві органів державної влади. Це свідчить про те, що й судочинство в державі повинно провадитись українською мовою. Зазначений принцип має застосовуватися на всіх стадіях цивільного процесу. Його додержання забезпечує встановлення фактичних обставин у справі, виховну функцію цивільного судочинства, здійснення учасниками цивільного процесу своїх прав і виконання процесуальних обов'язків, захист своїх законних інтересів, реалізацію засад цивільного судочинства.

[1] Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. Статья 14. URL: http://icpo.at.tut.by/civprru.html (дата звернення: 20.01.2020).

[2] Гражданский процессуальный кодекс Республики Армения. Статья 7. URL: http://icpo.at.tut.by/civprru.html (дата звернення: 20.01.2020).

[3] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) від 14.12.1999 р. (справа № 1–6/99 № 10-рп/89). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99#Text (дата звернення: 20.01.2020).

Слід зазначити, що це питання розглядалось ще раз у Конституційному Суді України[1]. Конституційний Суд України визнав такими, що відповідають Конституції України (є конституційними), положення: ст. 15 Кодексу адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV; ст. 7 Цивільного процесуального кодексу України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV.

Маємо констатувати, що нині положення щодо мови цивільного судочинства істотно оновлено і не передбачає варіантів, що були передбачені ч. 1 ст. 9 ЦПК 1963 р. Зокрема, ст. 9 ЦПК 1963 р. передбачала, що судочинство в судах провадиться українською мовою, а в судах, розташованих у місцях проживання більшості громадян інших національностей, можуть використовуватися поряд з українською мовою і їх національні мови[2].

Відповідно до ст. 12 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» судочинство і діловодство в судах України провадиться державною мовою. Суди забезпечують рівність прав громадян у судовому процесі за мовною ознакою. Суди використовують державну мову в процесі судочинства та гарантують право громадян на використання ними в судовому процесі рідної мови або мови, якою вони володіють[3].

Слід зазначити, що низка спеціальних законів у сфері використання інших мов, окрім державної, сьогодні втратила чинність. Це стосується Закону Української РСР «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 р. (втратив чинність 10.08.2012 р.) та Закону України «Про засади державної мовної політики» від 03.07.2012 р.[4] (втратив чинність як такий, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), див. Рішення Конституційного Суду від 28 лютого 2018 р.)).

Зараз діє Закон України «Про функціонування української мови як державної» від 25.04.2019 р. Згідно зі ст. 1 цього Закону єдиною дер-

[1] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 52 народних депутатів України та за конституційним поданням Верховної Ради Автономної Республіки Крим щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 15 Кодексу адміністративного судочинства України, статті 7 Цивільного процесуального кодексу України (справа про мову судочинства) від 22 квітня 2008 року N 8-рп/2008. Справа № 1–18/2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-08#Text (дата звернення: 20.01.2020).

[2] Цивільний процесуальний кодекс України від 18.07.1963. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KD0009.html (дата звернення: 20.01.2020).

[3] Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402–19#Text (дата звернення: 20.01.2020).

[4] Про засади державної мовної політики : Закон України від 03.07.2012 № 5029-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/5029–17 (дата звернення: 20.01.2020).

жавною (офіційною) мовою в Україні є українська. Статус української мови як єдиної державної мови зумовлений державотворчим самовизначенням української нації. Державний статус української мови є невіддільним елементом конституційного ладу України як унітарної держави. Статус української мови як єдиної державної мови в Україні визначається виключно Конституцією України. Порядок функціонування й застосування державної мови визначається виключно законом. Навмисне спотворення української мови в офіційних документах і текстах, зокрема навмисне застосування її з порушенням вимог українського правопису та стандартів державної мови, а також створення перешкод і обмежень у застосуванні української мови тягнуть за собою відповідальність, установлену законом. Статус української мови як єдиної державної мови передбачає обов'язковість її використання на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначені цим Законом. Українська мова як єдина державна мова виконує функції мови міжетнічного спілкування, є гарантією захисту прав людини для кожного українського громадянина незалежно від його етнічного походження, а також є фактором єдності та національної безпеки України.

Статтею 14 Закону України «Про функціонування української мови як державної» визначено, що в судах України судочинство провадиться, а діловодство здійснюється державною мовою. У судовому процесі може застосовуватися інша мова, ніж державна, у порядку, визначеному процесуальними кодексами України та Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Суди ухвалюють рішення та оприлюднюють їх державною мовою в порядку, встановленому законом. Текст судового рішення складається з урахуванням стандартів державної мови[1].

Частина друга ст. 9 ЦПК України встановлює, що суди забезпечують рівність прав учасників судового процесу за мовною ознакою. В окремих випадках, прямо передбачених законом, для окремих учасників процесу можуть встановлюватися додаткові гарантії реалізації їх права на звернення до суду, зумовлені наявністю певних об'єктивних чи суб'єктивних причин, та ніяк не пов'язані з мовною ознакою. Так,

[1] Про функціонування української мови як державної : Закону України від 25 квітня 2019 р. №2704-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704–19#Text (дата звернення: 20.05.2020).

суд може залучити для участі у справі перекладача (ст. 75 ЦПК України). Згідно з ч. 4 ст. 9 ЦПК України учасники судового процесу, які не володіють або недостатньо володіють державною мовою, мають право робити заяви, надавати пояснення, виступати в суді і заявляти клопотання рідною мовою або мовою, якою вони володіють, користуючись при цьому послугами перекладача, в порядку, встановленому цим Кодексом.

Закон обмежує коло дій, при яких особи, котрі не володіють державною мовою, мають право використовувати рідну їм мову, зокрема, мають право робити заяви, надавати пояснення, виступати в суді та заявляти клопотання рідною мовою або мовою, якою вони володіють, користуючись при цьому послугами перекладача. На нашу думку, інші процесуальні дії, не зазначені у коментованій статті, наприклад, подавати позовну заяву, апеляційну чи касаційну скаргу, вони повинні робити державною мовою.

Разом із тим з матеріалів низки цивільних справ видно, що багато судів ще не перейшли на здійснення правосуддя виключно українською мовою. Зустрічаються поодинокі випадки, коли виступають у судах і складають процесуальні документи російською мовою також судові представники та експерти. Це не тільки є порушенням положень Конституції України та чинного законодавства про мову судочинства, а й негативно впливає на рівень правосуддя в державі, знижує виховне значення та культуру судового процесу, призводить до порушення порядку провадження в цивільних справах, змушує суд брати на себе функції перекладача.

У цивільному судочинстві мовна проблема, крім зазначеного, виявляється в декількох аспектах: відповідно до ч. 4 ст. 8 ЦПК України учасники судового процесу, які не володіють або недостатньо володіють державною мовою, мають право робити заяви, давати пояснення, виступати в суді та заявляти клопотання рідною мовою або мовою, якою вони володіють, користуючись при цьому послугами перекладача, в порядку, встановленому ЦПК України. В кожному зазначеному випадку законодавець наголошує на володінні мовою як на обставині, залежно від якої особи, які беруть участь у справі, набувають певних прав, а суд – певних обов'язків по забезпеченню цих прав.

У зв'язку з цим В. Т. Маляренко правильно розглядає питання правомірності порушення питання щодо обов'язку володіння мовою як про обставину, від якої залежать зазначені права одних і обов'язки

інших[1]. Для того щоб відповісти на це питання, необхідно проаналізувати вимоги Конституції України та міжнародні правові норми.

Згідно з Тлумачним словником сучасної української мови термін «володіти», крім іншого, означає «уміти діяти, користуватися чимнебудь. Володіти іноземною мовою»[2]. Тобто володіти мовою – це означає вміти бездоганно говорити нею, писати, бути обізнаним зі всіма її правилами, мати великий словниковий запас, знати спеціальну термінологію тощо. Крім фахівців, що мають відповідну вищу освіту з питань мови, пересічний громадянин навряд чи може сказати, що він на зазначеному рівні володіє певною мовою.

Конституцією України, як відомо, вимога володіти державною мовою передбачена щодо Президента держави та суддів (ст. 103, 127, 148). У ст. 20 Закону України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 р. №889-VIII[3] також ставиться вимога до державного службовця – вільно володіти державною мовою.

У цивільному судочинстві робиться наголос саме на володінні громадянами мовою як на обставині, залежно від якої настають певні правові наслідки. Певною перепоною в застосуванні державної мови в судочинстві, як зазначає В. Т. Маляренко, є відсутність тлумачення поняття «не володіє мовою судочинства» та нормативів того, як визначити, володіє чи ні особа мовою судочинства. Потрібно мати чіткі уявлення про те, наскільки необхідно володіти або допустимо не володіти мовою судочинства, хто і коли повинен визначати факт неволодіння особою мовою судочинства. На жаль, цього досі не зроблено. У правовій літературі ця проблема у зв'язку з політичним забарвленням майже не обговорюється, її належить розв'язувати таким чином, щоб і державні кошти даремно не витрачалися, і права та свободи людини були забезпечені[4].

Щодо міжнародно-правових стандартів здійснення правосуддя, то в усіх міжнародно-правових документах з прав людини немає вимоги про володіння чи не володіння мовою як про обставину, від якої за-

[1] Маляренко В. Т. Про мову кримінального судочинства. *Вісник Верховного Суду України.* 2000. №2. С. 42.

[2] Тлумачний словник сучасної української мови / за ред. В. С. Калашника. Харків : Белкар-книга, 2005. С. 143.

[3] Про державну службу : Закон України від 10 груд. 2015 р. №889-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889–19#Text (дата звернення: 02.03.2020).

[4] Маляренко В. Т. Про мову кримінального судочинства. *Вісник Верховного Суду України*. 2000. №2. С. 43.

лежить право на захисника та перекладача. У міжнародно-правових актах і рішеннях Європейського суду з прав людини наголошується не на володінні мовою, а на її розумінні[1].

За Тлумачним словником української мови, поняття «розуміти мову» означає «свідомо сприймати інформацію, зміст висловленого, написаного»[2]. Між поняттям «володіти мовою» та «розуміти» є суттєва різниця[3].

Слід констатувати, що кожна людина, яка виросла в Україні, певною мірою розуміє українську мову. З цього й треба виходити, як зазначає В. Т. Маляренко, визначаючи обов'язковість чи необов'язковість призначення перекладача в судовій справі, але вирішувати це повинен суддя за наявності відповідного висновку фахівця-мовознавця. Саме після одержання такого висновку і належить вирішувати зазначене питання[4].

Разом з тим можливі факти очевидності нерозуміння мови судочинства, наприклад іноземцями. В такому випадку, безумовно, буде неправильним чекати висновку фахівця-мовознавця, а негайно вирішувати питання щодо участі у справі перекладача.

Законом має бути визначено, за яких обставин особу можна вважати такою, що не розуміє мови судочинства. Крім того, необхідно вирішити питання про те, хто може бути перекладачем і наскільки він повинен розуміти мову судочинства та мову, якою розмовляє особа, яка бере участь у справі, або якою складено відповідний документ. У ЦПК України необхідно чітко зазначити, які саме з наявних у справі документів перекладаються в письмовій формі а, які – тільки усно.

До проблеми застосування мови в цивільному судочинстві не можна ставитись формально, як це відбувається нині в деяких випадках. У зв'язку з цим необхідно наголосити на тому, що відповідно до закону особам, які беруть участь у справі, забезпечується право робити заяви, давати пояснення, виступати в суді і заявляти клопотання рідною мовою або мовою, якою вони володіють, користуючись при цьому по-

[1] Маляренко В. Т. Про мову кримінального судочинства. *Вісник Верховного Суду України.* 2000. №2. С. 43.

[2] Тлумачний словник сучасної української мови / за ред. В. С. Калашника. Харків : Белкар-книга, 2005. С. 617.

[3] Кройтор В. А. Про мову цивільного судочинства. *Підприємництво, господарство і право.* 2009. №3. С. 62.

[4] Маляренко В. Т. Про мову кримінального судочинства. *Вісник Верховного Суду України.* 2000. №2. С. 43.

слугами перекладача у випадку, коли вони не розуміють мови судочинства. Якщо ж вони її розуміють, то зобов'язані розмовляти в цивільному процесі саме цією мовою. Тому суд не повинен виходити лише з бажання тієї чи іншої особи, яка бере участь у справі, говорити певною мовою, а має перевіряти, чи дійсно ця особа не розуміє мови судочинства та не може розмовляти нею, і діяти залежно від встановленого.

Як висновок слід вказати на необхідність внесення відповідних змін до ст. 8 ЦПК України. Так, слово «володіють» замінити на слово «розуміють», що дозволить більш чітко забезпечити умови для здійснення реальної змагальності сторін та повноти дослідження обставин справи, а це можливо, коли суд та інші учасники цивільного процесу розумітимуть одне одного. При цьому такий підхід унеможливить бажання однієї зі сторін, зловживаючи питанням мови в судочинстві, фактично зайнятись затягуванням судового розгляду.

Маю зазначити, що нині у ЦПК України не відтворено норму про вручення відповідно до встановленого законом порядку судових документів учасникам судового процесу в перекладі їх рідною мовою або іншою, якою вони володіють (ч. 3 ст. 9 ЦПК України 1963 р.), і тим самим суди звільнено від зазначеного обов'язку.

Важливо також у ЦПК України закріпити норму про неприпустимість будь-яких привілеїв чи обмежень за мовними ознаками з тим, щоб з урахуванням сучасного стану правової свідомості нашого суспільства та його політичної полярності не створити умов для розпалювання міжетнічних конфліктів і підриву авторитету української мови.

Конституційна норма про обов'язковість української мови в судочинстві має бути не тільки продекларованою, а й підкріпленою відповідною матеріальною гарантією. Держава повинна знати, що праця перекладача в деяких випадках має оплачуватись державою, і на це потрібно виділяти необхідні кошти. Якщо ж це робитися не буде, то твердження про обов'язковість української мови в судочинстві лише зашкодить українській мові, судочинству і державі в цілому.

Принцип гласності судового процесу та його повне фіксування технічними засобами в цивільному судочинстві. Принцип гласності закріплено в ст. 129 Конституції України, ст. 11 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та ст. 7 ЦПК України.

Як зазначається в юридичній літературі, засада гласності цивільного судочинства базується на конституційній вимозі гласності судового про-

цесу (ст. 129 Конституції України)[1]. Тому для розв'язання питання змісту принципу гласності цивільного судочинства нам слід установити співвідношення між конституційними та галузевими нормами-принципами. Для того щоб конституційні засади були втілені в тканину реально функціонуючого цивільного судочинства, вони повинні бути закріплені в галузевому законодавстві. Стосовно засади гласності правосуддя з цивільних справ це означає їх включення до ЦПК України, причому не тільки шляхом відтворення в нормах ЦПК України, а й через розвиток і конкретизацію з урахуванням специфіки її реалізації в окремих стадіях цивільного судочинства. І хоча ч. 3 ст. 8 Конституції України передбачає пряму дію її норм, проте більшою чи меншою мірою норми-принципи, які вміщуються в ній, потребують механізму їх реалізації стосовно окремих стадій та інститутів цивільного процесу[2].

У п. 6 ч. 2 ст. 129 Конституції України зазначається, що однією із засад судочинства є гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами. Таким чином, нам слід визначити, які саме найзагальніші та специфічні для судочинства в цивільних справах правові вимоги повинні увійти до змісту засади гласності та відповідної статті ЦПК України.

На думку американських юристів, «належна процедура» містить два елементи: оповіщення та слухання, тобто оповіщення всіх заінтересованих осіб про наступний розгляд їх справи і надання їм можливості брати участь у її розгляді. Член Верховного Суду США Дуглас назвав оповіщення і слухання фундаментальними принципами належної правової процедури[3]. Гласність судочинства є необхідним елементом правосудної діяльності органів судової влади, а також умовою реалізації права на судовий захист сторонами – основними учасниками судочинства, та інтересами суспільства у справедливому правосудді[4].

Зазначені вище положення і зумовлюють необхідність звернення до дослідження змісту одного з основних принципів цивільного судочинства – гласності судового процесу та його повного фіксування

[1] Цивільне процесуальне право України : [підруч. для юрид. вузів і ф-тів / В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, Є. Г. Пушкар та ін.] / за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 1999. С. 39–40.

[2] Кройтор В. А. Зміст принципу гласності цивільного судочинства: процесуальний аспект. *Вісник Національного університету внутрішніх справ.* 2004. №25. С. 355–356.

[3] Никеров Т. И. Административно-процессуальное право США. *Государство и право.* 1997. №12. С. 97.

[4] Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : монографія / В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, В. В. Баранкова та ін. ; за заг. ред. В. В. Комарова. Харків : Харків юрид., 2008. С. 61.

технічними засобами. Слід зазначити, що основоположний принцип гласності судового процесу та його повного фіксування технічними засобами тісно пов'язаний з принципами права на суд, верховенства права, поєднання процесуальної рівноправності сторін та забезпечення балансу рівних правових можливостей, забезпечує і сприяє, так би мовити, прозорості судочинства.

Даний принцип з незначними особливостями відбивається у процесуальному законодавстві практично будь-якої держави і відомий також як принцип публічності. Його основу становлять такі акти, як Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст. 14)[1], Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (статті 6, 40)[2], Рекомендація R (84) 5 Комітету міністрів від 28 лютого 1984 р.[3] та інші, згідно з якими кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи. У контексті норм ЄКПЛ вказана вимога означає публічність (відкритість) слухань та проголошення судового рішення.

Зважаючи на те, що засада гласності є однією з фундаментальних засад судочинства, Європейський суд з прав людини звертає увагу на необхідність дотримання цієї вимоги у своїх рішеннях. Так, у рішенні у справі *«Мальхоус проти Чеської Республіки»* ЄСПЛ зазначив, що проведення судових засідань у відкритому режимі становить основоположний принцип, втілений у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Публічний характер розгляду дає сторонам у справі гарантію, що правосуддя не здійснюється таємно, без публічного висвітлення; це також один із засобів підтримання довіри до судів. Забезпечуючи прозорість здійснення правосуддя, публічність дає змогу досягти мети п. 1 ст. 6, а саме – забезпечити справедливий судовий розгляд, гарантією якого є один із основоположних принципів будь-якого демократичного суспільства, у контексті Конвенції. В рішенні зазначається, що слухання в адміністративному органі не можна вважати публічним, оскільки воно було відкритим лише для сторін та їхніх представників. Фактом є те, що рішення Земельного управління

[1] Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР №2148-VIII від 19.10.1973). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 24.01.2020).

[2] Конвенція про захист прав та основоположних свобод : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Ген. Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 24.01.2020).

[3] Рекомендация R (84) 5 Комитета министров государствам-членам относительно принципов гражданского судопроизводства, направленных на совершенствование судебной системы 28 февраля 1984 года. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_126#Text (дата звернення: 24.01.2020).

від 12 жовтня 1994 р. підлягали судовому розгляду в порядку нагляду, і що заявник звернувся з апеляцією до муніципального суду та до Конституційного Суду. Однак жоден із цих судових органів не провів слухання у відкритому засіданні. Суд постановив, що відбулося порушення п. 1 ст. 6 Європейської конвенції з прав людини, з огляду на те, що у справі про реституцію, порушеній за скаргою заявника, відкритого слухання незалежним і безстороннім судом проведено не було[1].

З урахуванням змісту зазначених актів, дотримання принципу публічності Європейський суд з прав людини пов'язує з такими обставинами: 1) відкритістю судового розгляду в суді першої інстанції; 2) правом заявника бути особисто вислуханим судом з питань, що стосуються фактичної сторони справи, в суді будь-якої інстанції, яка розглядає питання факту; 3) забезпеченням загальнодоступності змісту (тексту) судового рішення, що приймається будь-якою інстанцією, шляхом його публічного оголошення, депонування його іншими способами[2].

Актуальність дослідження цієї проблеми обумовлена й тим, що протягом десятиліть розвитку цивільного судочинства проблема гласності судового захисту прав та інтересів фізичних і юридичних осіб у сучасній юридичній літературі ще належно не висвітлена. Серед вчених, які досліджували цю важливу для цивільного судочинства проблему, слід назвати І. О. Ізарову[3], В. В. Комарова[4], А. О. Маляренка[5], О. А. Мілієнко[6], С. Я. Фурсу[7], С. А. Чванкіна[8], М. Й. Штефана[9] та ін.

---

[1] Рішення Європейського суду з прав людини у справі *«Мальхоус проти Чеської Республіки»*. *Вісник Верховного Суду України*. 2002. №3. С. 35.

[2] Приходько И. А. Доступность правосудия в арбитражном и гражданском процессе: основные проблемы. СПб. : Изд-во юрид. ф-та С.-Петербург. гос. ун-та, 2005. С. 158.

[3] Ізарова І. О. Закритий судовий розгляд справ в порядку цивільного судочинства: практика Європейського Суду. *Юридичний вісник.* 2014. №2. С. 295–299.

[4] Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : монографія / В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, В. В. Баранкова та ін. ; за заг. ред. В. В. Комарова. Харків : Харків юрид., 2008. 928 с.

[5] Маляренко А. О. Поняття та зміст принципу гласності цивільного судочинства. *Часопис Академії адвокатури України.* 2009. №4. С. 1–8.

[6] Мілієнко О. А. Зміст принципів гласності і відкритості відмінності у законодавчому врегулюванні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2015. №18. Т. 1. С. 12–130.

[7] Цивільний процес: академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. нав. закл. / за ред. С. Я. Фурси. Київ : Видавець Фурса С. Я. ; КНТ, 2009. 848 с.

[8] Чванкін С. А. Гласність і відкритість цивільного процесу (представники ЗМІ в залі суду). *Вісник Асоціації слідчих суддів України.* 2016. №1. С. 54–57.

[9] Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ : Ін Юре, 2001. С. 39–40 та ін.

Аналізуючи цей напрям, необхідно також зазначити, що одним із перших дослідження щодо реалізації принципу гласності в діяльності суду першої інстанції у вітчизняній процесуальній науці здійснив М. І. Сірий[1]. Деяких аспектів цієї важливої проблеми торкався й автор цієї праці[2].

У тлумачних словниках української мови слово «гласність» є абстрактним іменником слова «гласний», що означає «приступний для широкої громадськості; відкритий, публічний»[3]. У свою чергу, слово «відкритість» – це властивість і стан за таким значенням слова «відкритий», як: а) прямий, відвертий, щирий (про вдачу, погляд і т. ін. або людину з такою вдачею); б) неприхований, нетаємний; явний; в) зовнішній; наземний тощо[4].

Свого часу Є. В. Васьковський писав, що за колом осіб, які мають право ознайомлюватися з процесуальною діяльністю суду, розрізняють гласність для сторін, якщо це право належить тільки сторонам, – гласність у вузькому розумінні слова, і гласність загальну, яка розповсюджується на всіх охочих, чи публічність[5]. Такої думки дотримувалась переважна більшість науковців-процесуалістів початку XX ст. Так, К. І. Малишев писав: «гласність судочинства являє собою такий його

[1] Сирый Н. И. Реализация принципа гласности в деятельности суда первой инстанции по уголовным делам : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / Киев. нац. ун-т им. Тараса Шевченко. Киев, 1991. 19 с.

[2] Кройтор В. А. Зміст принципу гласності цивільного судочинства: процесуальний аспект. *Вісник національного університету внутрішніх справ.* 2004. № 25. С. 354–360; Його ж. Підстави та загальний порядок здійснення розгляду цивільної справи у закритому судовому засіданні. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки».* 2007. № 1. Т. 20 (59). С. 88–93; Його ж. Гласність як одна з основних засад цивільного судочинства. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2008. № 2. С. 64–66; Його ж. Процесуальний зміст принципу гласності цивільного судочинства. *Форум права.* 2011. № 3. С. 419–427. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index; Його ж. Дія принципу поєднання гласності та можливості її обмеження в цивільному судочинстві при розгляді справ про усиновлення дітей. *Приватне та публічне право.* 2017. № 3. С. 49–53.

[3] Словник української мови : [в 11 т.]. Т. 2: Г – Ж / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; [редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. ; укл.: А. П. Білоштан та ін. ; ред.: П. П. Доценко, Л. А. Юрчук]. Київ : Наук. думка, 1971. С. 80; Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. Київ ; Ірпінь, 2001. С. 244.

[4] Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. Київ ; Ірпінь, 2001. С. 172.

[5] Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. М. : Зерцало, 2003. С. 122.

устрій, при якому різні акти процесу є доступними для огляду зацікавленими особами та публікою. В поняття гласності входять насамперед суто зовнішні обставини процесу, а саме – доступність судових засідань для публіки. До поняття публічності суду належить також право друку судових рішень і відомостей про те, що відбувається у відкритому судовому засіданні. Крім цієї зовнішньої публічності суду, тобто доступності різних моментів правосуддя публіці, необхідно також звернути увагу на гласність процесу для осіб, які судяться, тобто на такий його устрій, при якому жоден крок судочинства не залишається таємницею для жодної зі сторін»[1]. На думку Т. М. Яблочкова, «…гласність втілюється у двох напрямах, по-перше, публічність процесу виражена в допуску публіки бути присутньою на судовому засіданні; по-друге, гласність судочинства встановлена й по відношенню до осіб, які судяться. Жодна судова дія не може бути вчинена, якщо обидві сторони не повідомлені про це повістками; вони мають право бути присутніми при всіх судових діях при провадженні по справі: огляду на місці, допиті свідків тощо»[2]. Аналогічної думки дотримується й В. А. Краснокутський[3].

Цікава для дослідження позиція В. І. Синайського, який зазначав, що «Судочинство погане, якщо воно відбувається під прикриттям канцелярської таємниці: таке правосуддя зазвичай сплюндроване хабарем, розбещенням суддів і взагалі кляузами. Звідси для хорошого судочинства необхідно, щоб воно було явним, відкритим, а для цього діяльність суду повинна бути доступною як сторонам (гласність у вузькому сенсі), так і суспільству (гласність у широкому сенсі, або публічність). Зокрема, публічність досягається тим, що звіти про засідання суду можуть друкуватися в газетах, і таким чином ставати доступними широкому загалу. Годі й казати, що публічність оздоровлює суддівську атмосферу, сприятливо діє і на сторони, і на суспільство, маючи для нього виховне значення. З причини такого важливого значення принципу публічності

[1] Малышев К. И. Курс гражданского судопроизводства. Т. 1. СПб., 1876; Гражданский процесс : хрестоматия / под ред. М. К. Треушникова [2-е изд., перераб. и доп.]. М. : Городец, 2005. 896 с.

[2] Яблочков Т. М. Учебник гражданского судопроизводства. Ярославль, 1912; Гражданский процесс : хрестоматия / под ред. М. К. Треушникова. [2-е изд., перераб. и доп.]. М. : Городец, 2005. 896 с.

[3] Краснокутский В. А. Очерки гражданского процессуального права. Опыт систематизации законодательства РСФСР и СССР по судоустройству и гражданскому судопроизводству. Кинешма, 1924; Гражданский процесс : хрестоматия / под ред. М. К. Треушникова. [2-е изд., перераб. и доп.]. М. : Городец, 2005. 896 с.

закон хоча й дозволяє сторонам клопотати про закриття залу засідання для публіки, але суд зобов'язаний перевірити слушність такого клопотання. Однак у деяких випадках сам суд зобов'язаний розглядати справи за зачиненими дверима (у позовах про утримання позашлюбних дітей, про узаконення, про відновлення спільного проживання з чоловіком, про утримання чоловіком дружини, яка живе окремо, про взаємні обов'язки та права батьків, які живуть окремо, щодо дітей, про привілеї на винаходи, що не підлягатимуть опублікуванню, і в деяких інших справах). Навпаки, принцип гласності не підлягає жодним обмеженням у всіх тих випадках, де для сторін важливо знати дії суду, бо очевидно, що інакше сторони опинилися б у повній залежності від суду і неможливості як слід захищати свої інтереси в суді»[1].

Становить певний інтерес розуміння публічності в римському приватному праві. Е. Метзгер, цитуючи Ф. Міллара, визначає публічність як вимогу того, щоб судовий процес був відкритим навіть для того, хто прямо не зацікавлений у його результаті[2].

Д. М. Чечот стверджує, що залежно від осіб, які можуть бути ознайомлені з діяльністю суду, в юридичній літературі виокремлюють гласність для сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, – гласність у вузькому розумінні цього слова і гласність для народу, чи публічність[3]. Із такими підходами слід погодитись.

На думку В. В. Комарова, гласність судочинства має три аспекти: обов'язок суду забезпечити гласність судочинства; право сторін на гласний розгляд справи; право тих, хто бажає (публіки) бути присутніми у відкритих судових засіданнях, розповсюджувати та отримувати інформацію про діяльність суду[4]. Вважаю, що висловлене положення суттєво не відрізняється від вищезазначеного, бо праву сторін на глас-

[1] Синайский В. И. Лекции по русскому гражданскому процессу. *Ефективність норм права* : зб. наук. пр. : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 17 листоп. 2016 р.) / за заг. ред. Н. М. Пархоменко, М. М. Шумили, І. О. Ізарової. Київ : Ніка-Центр, 2016. С. 71–74.

[2] Metzger Ernest. Roman Judges, Case Law, and Principles of Procedure /Ernest Metzger. *Law and History Review.* 2004. Vol. 22. №. 2. URL: http://hghltd.yandex.net/yandbtm?url=http://www.historycooperative.org/journals/lhr /22.2/metzger.html&text=jolowicz+\%26quot;case+law+in+roman+egypt\%26quot (дата звернення: 24.04.2020).

[3] Гражданский процесс : учебник / под ред. В. А. Мусина, Н. А. Чечиной, Д. М. Чечота. М. : Проспект, 1998. 480 с.

[4] Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : монографія / В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, В. В. Баранкова та ін. ; за заг. ред. В. В. Комарова. Харків : Харків юрид., 2008. С. 61.

ний розгляд справи протистоїть обов'язок суду забезпечити гласність судочинства, що й дозволяє визначати це положення як один аспект принципу гласності[1].

В юридичній літературі досить часто згадується про таку вимогу до правосуддя, як його транспарентність, чи прозорість, яка за своїм змістом є ширшою за гласність[2].

Можна сказати, що зміст засади гласності цивільного судочинства складають правові вимоги звернені прямо до суду (процесуальний зміст принципу гласності) і положення, які закріплюють права громадян, що виникають у зв'язку з проведенням відкритого судового розгляду (публічність).

У ч. 1 ст. 7 ЦПК України зазначено, що розгляд справ у всіх судах проводиться усно й відкрито, крім випадків, передбачених цим Кодексом. Але виникає питання – до чого тут усність? Усність є самостійним правилом, яке притаманне не тільки відкритому, а й закритому судовому засіданню. Усність забезпечує наочність процесу, доступність його сприйняття для всіх учасників процесу та присутніх. Є всі підстави визначати окремо принцип гласності судового процесу та його повне фіксування технічними засобами.

У процесуальний зміст засади гласності судового розгляду цивільних справ, на мою думку, входять такі елементи:

найбільш повно гласність здійснюється у відкритому судовому розгляді, який згідно з ч. 1 ст. 7 ЦПК України, є основним елементом змісту гласності судового розгляду цивільних справ;

обов'язкове повідомлення про час і місце розгляду справи;

повне фіксування судового розгляду цивільних справ технічними засобами;

прилюдне оголошення рішень та ухвал, якими закінчується розгляд справи;

підстави та загальний порядок здійснення розгляду цивільної справи у закритому судовому засіданні[3].

---

[1] Кройтор В. А. Процесуальний зміст принципу гласності цивільного судочинства. *Форум права.* 2011. №3. С. 419–427. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index (дата звернення: 24.04.2020).

[2] Носырева Е. И. Значение и конституционно-нормативное содержание принципа гласности в гражданском и арбитражном судопроизводстве. *Юридические записки.* Вып. 19 : Современные принципы гражданского права, гражданского процессуального и арбитражного права / под ред. Е. И. Носыревой, Т. Н. Сафроновой. Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2005. С. 128–129.

[3] Кройтор В. А. Гласність як одна з основних засад цивільного судочинства. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2008. №2. С. 64.

У вітчизняному законодавстві гласність розуміється насамперед як ***відкритість судового розгляду*** (ст. 7 ЦПК України), яка складається з двох відносно самостійних правомірностей, пов'язаних з можливістю отримання інформації, що відбувається в залі судового засідання. По-перше, це право будь-якої особи – особисто бути присутнім у залі судового засідання і, по-друге, це право опосередковано ознайомлюватися із ходом процесу через засоби масової інформації: як через офіційні видання органів судової влади, так і з матеріалів, що представлені засобами масової інформації[1].

Як уже зазначалося, згідно зі ст. 7 ЦПК України розгляд справи в усіх судах відкритий. У зв'язку з цим положенням маємо зазначити, що у ЦПК України (ст. 7), КАС України (ст. 10) та ГПК України (ст. 8) поряд із терміном «гласність» міститься термін «відкритість». Виникає потреба з'ясувати значення термінів «гласність» і «відкритість» судових процесів.

Звернемося до визначення терміна «гласність» в юридичній літературі. Так, авторами «Юридичної енциклопедії» подається визначення термінів «гласність» і «гласність судового розгляду». «Гласність», за їх твердженням, є одним із принципів здійснення демократії, гарантії ефективного функціонування всіх її інститутів[2]. «Гласність судового розгляду» – це відкритий розгляд у всіх судах цивільних і кримінальних справ, закріплений у Конституції України, цей принцип характеризує демократизм судочинства. Зміст гласності – розгляд справ у всіх судах відкритий[3].

Гласність судового розгляду, за тлумаченням авторів «Юридичного словника-довідника», – один із основних принципів судового розгляду справ, який полягає в тому, що розгляд кримінальних і цивільних справ у всіх судах провадиться у відкритих для всіх громадян засіданнях суду, а засоби масової інформації можуть вільно висвітлювати хід і результати цих засідань[4].

[1] Кройтор В. А. Дія принципу поєднання гласності та можливості її обмеження в цивільному судочинстві при розгляді справ про усиновлення дітей. *Приватне та публічне право*. 2017. №3. С. 49.

[2] Костецька Т. А. Гласність. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 1 : А – Г. С. 596.

[3] Штефан М. Й. Гласність судового розгляду. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 1 : А – Г. С. 596.

[4] Юридичний словник-довідник / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Феміна, 1996. С. 114.

«Великий тлумачний словник сучасної української мови» дає декілька значень терміна «відкритий». Це, по-перше, такий, «який можна бачити без перешкоди; доступний зорові»; по-друге, «доступний для всіх бажаючих»; по-третє, «неприхований, нетаємний, явний»[1].

З викладеного випливає, що термін «гласність» є ширшим за термін «відкритість», оскільки вміщує весь зміст значення терміна «відкритість». Тому є всі підстави вважати відкритість одним із елементів гласності, її визначальною складовою частиною[2].

У юридичній літературі також не розмежовуються зазначені терміни. Так, деякі вчені в процесуальній науці, розкриваючи сутність принципу гласності та відкритості цивільного процесу, між гласністю і відкритістю судового процесу не проводять жодних меж[3].

Отже, ведучи мову про гласність і відкритість судових процесів, вважаю недоречним вживання в статтях зазначених процесуальних кодексів словосполучення «гласність і відкритість», оскільки, на нашу думку, відкритість є однією з форм реалізації гласності судочинства[4].

Слід також звернути увагу на те, що ст. 7 ЦПК України розміщена в гл. І «Основні положення», тобто чинність цієї норми розповсюджується як на провадження в суді першої інстанції, так і при перегляді судового рішення.

Згідно зі ст. 368 ЦПК України, яка визначає порядок розгляду справи судом апеляційної інстанції, справа розглядається судом апеляційної інстанції за правилами, встановленими для розгляду справи в порядку спрощеного позовного провадження, з особливостями, встановленими гл. І розд. V ЦПК України. Встановлені ЦПК України винятки та доповнення не стосуються дії засади гласності, тому справа і в апеляційному суді має розглядатися у відкритому судовому засіданні.

[1] Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2004. С. 114.

[2] Кройтор В. А. Зміст засади гласності цивільного судочинства. *Проблеми процесуальної науки: історія та сучасність* : зб. наук. пр. 2-ї Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті вчених-процесуалістів Київ. школи (Київ, 25–26 листоп. 2010 р.). Київ : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2010. С. 199.

[3] Штефан М. Й. Гласність судового розгляду. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 1 : А – Г. С. 596.

[4] Кройтор В. А. Зміст засади гласності цивільного судочинства. *Проблеми процесуальної науки: історія та сучасність* : зб. наук. пр. 2-ї Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті вчених-процесуалістів Київ. школи (Київ, 25–26 листоп. 2010 р.). Київ : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2010. С. 199.

Процесуальний порядок розгляду справи судом касаційної інстанції врегульований ст. 402 ЦПК України. Як свідчить аналіз вказаної статті, ЦПК України прямо не передбачає відкритого розгляду справи в цьому випадку, тому є доцільним передбачити це в ч. 1 ст. 402 ЦПК України.

Разом із тим у практиці Європейського суду з прав людини виникали питання про дотримання принципу гласності в апеляційних, касаційних та інших інстанціях, де перевіряються прийняті рішення. У справах «Монелля проти Швеції» (рішення від 22 лютого 1984 р.)[1] та «Моріс проти Швеції» (рішення від 2 березня 1987 р.)[2] перед судом постало питання про можливість відходу в апеляційній інстанції від принципу відкритого розгляду, на якому обвинувачений може бути присутній і наводити доводи на свій захист, з урахуванням особливостей національного права. Суд постановив, що якщо розгляд у суді першої інстанції був гласним, то її відсутність у судах другої та третьої інстанцій може бути виправдана особливостями процедури. Якщо скарга зачіпає виключно питання права, а не факту, то, на думку Суду, вимоги гласного розгляду є дотриманими й тоді, коли заявнику не було надано можливості особисто бути заслуханим у апеляційному або касаційному суді[3]. Як бачимо, Європейський суд з прав людини в цьому випадку допускає можливість певного обмеження гласності для сторін.

Хоча формулювання ч. 1 ст. 7 ЦПК України чітко вказує, що «розгляд справи в усіх судах провадиться усно і відкрито», судами, як свідчить аналіз практики, воно іноді розуміється буквально тільки при розгляді справ у першій інстанції. Видається, що ця норма має бути деталізована і викладена в такій редакції: «Розгляд справ у всіх судах першої, апеляційної, касаційної інстанцій провадиться усно і відкрито».

Принциповим положенням гласності цивільного судочинства є і загальне правило про те, що ніхто не може бути позбавлений інформації про час і місце розгляду своєї справи (ч. 1 ст. 8 ЦПК України). Як зазначає М. Й. Штефан, установлене ст. 6 ЦПК України визначення змісту принципу гласності як відкритого розгляду справ у суді не є повним. Гласність означає також відкритість усіх матеріалів справи для

[1] Европейский суд по правам человека. Избранные решения : в 2 т. М. : Норма, 2000. Т. 1. 856 с.

[2] Там само.

[3] Там само.

осіб, які беруть участь у справі, в їх праві ознайомлюватися з ними, в обов'язковому їх інформуванні про час і місце судового засідання і про виконання окремих процесуальних дій. Гласність судового розгляду полягає також у праві публікувати звіти та повідомлення про судові процеси в пресі, інформувати про них по радіо, телебаченню та з використанням інших засобів масової інформації, обговорювати матеріали справи в трудовому колективі тощо. Ніхто не може бути обмеженим у праві на отримання в суді усної чи письмової інформації щодо результатів розгляду справи[1].

Обов'язком суду є забезпечення гласності судового розгляду справи, який реалізується шляхом розміщення оголошення про час, день та місце судового засідання, надання можливості сторонам процесу бути повідомленими про зміст вимог або заперечень, бути вислуханими в судовому засіданні, ознайомитися з матеріалами справи тощо. Так, у рішенні у справі «*Стрижак проти України»* ЄСПЛ визнав, що малоймовірно, що 27 липня 2000 р. заявник отримав повідомлення про дату та час слухання, оскільки лише в цей день Жовтневий районний суд м. Дніпропетровська прийняв касаційну скаргу (ця ухвала стала остаточною через 10 днів). Більш того, слухання справи відбулося 14 серпня 2000 р. у Дніпропетровському обласному суді без встановлення, чи було заявнику належним чином направлено повідомлення від 27 липня 2000 р. Заходи повідомлення не були достатньою мірою забезпечені і, таким чином, заявник був позбавлений можливості надати свої аргументи під час публічного слухання справи у Дніпропетровському обласному суді. На думку Суду, це слухання було важливим, беручи до уваги той факт, що відповідачем у цій справі був заступник голови цього суду. Було встановлено порушення п. 1 ст. 6 Конвенції з огляду на відмову національних органів повідомити заявника про дату та час слухання у цій справі[2]. В іншому рішенні у справі «Гоч проти Туреччини» Суд дійшов висновку, що не було виняткових обставин, які виправдовували б непроведення усного слухання позову заявника про відшкодування шкоди. На думку Суду, заявникові треба було надати можливість в усній формі пояснити суду першої інстанції завдану йому

[1] Цивільне процесуальне право України : [підруч. для юрид. вузів і ф-тів / В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, Є. Г. Пушкар та ін.] ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 1999. С. 40.

[2] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «*Стрижак проти України»*. *Офіційний вісник України.* 2006. № 8. Ст. 497.

затриманням моральну шкоду, яка спричинила стрес і болісне занепокоєння. Ці питання не були технічними, які можна було б належним чином вирішити, розглянувши лише матеріали у справі. Суд вважав, що для здійснення правосуддя та дотримання принципу підзвітності державних органів влади у справі заявника було б краще, якби заявникові надали право пояснити свою особисту ситуацію під час слухання справи в національному суді із забезпеченням громадянського нагляду. Цей чинник переважував інтереси оперативності та ефективності, які, як стверджував Уряд, мав забезпечувати Закон № 466[1].

Маємо зазначити, що зниження у більшості населення зацікавленості до відкритого розгляду обумовлено і непоодинокими випадками недостатньої інформованості про судові процеси, які мають відбутися, та несвоєчасний їх початок. Не виключені й випадки, коли окремі учасники цивільного процесу, в тому числі і суд, можуть бути зацікавлені в тому, щоб, наприклад, хід судового засідання не висвітлювався в засобах масової інформації, і т. п. Тому є важливим положення ч. 1 ст. 8 ЦПК України.

У судовому засіданні можуть бути присутні всі учасники процесу та особи, які не є учасниками процесу, але бажають бути присутніми в судовому засіданні. За чинним ЦПК України в судовому засіданні як особи, які бажають бути присутніми у судовому засіданні, можуть бути присутні особи будь-якого віку. Вони не зобов'язані повідомляти суд про мету своєї присутності, а суд не має права з'ясовувати причини їх перебування в залі судового засідання. Від особи, яка бажає бути присутньою у судовому засіданні, забороняється вимагати будь-які документи, крім документа, що посвідчує особу. Особи, які бажають бути присутніми в судовому засіданні, допускаються до зали судових засідань до початку судового засідання або під час перерви.

Присутність глядачів у залі судових засідань може бути обмежена об'єктивними причинами, наприклад, коли охочих більше, ніж місткість зали. У такому випадку суд вправі обмежити доступ осіб, які мають бажання бути присутніми в судовому засіданні, фактичною кількістю місць з метою забезпечення порядку в судовому засіданні. Ці дії мають організаційний, а не процесуально-правовий характер, тому ухвала з цих питань не постановляється[2].

[1] Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. 2002. № 3.

[2] Кравчук В. М., Угриновська О. І. Науково-практичний коментар до Цивільного процесуального кодексу України. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Фактор, 2010. С. 34.

Особи, які не є учасниками процесу, але бажають бути присутніми в судовому засіданні, повинні дотримуватися загальних правил поводження в суді та підкорятися розпорядженням головуючого. У разі порушення порядку в залі засідань суд може застосувати до таких осіб заходи процесуального примусу (ст. 145 ЦПК України) або притягти їх до відповідальності за неповагу до суду.

Важливою є вимога цього принципу про надання права особам, які присутні в залі судового засідання, представникам засобів масової інформації проводити в залі судового засідання фотозйомку, відео- та аудіозапис із використанням портативних відео- та аудіотехнічних засобів без отримання окремого дозволу суду, але з урахуванням обмежень, установлених цим Кодексом. Так, ч. 6 ст. 7 ЦПК України встановлено, що проведення в залі судового засідання фотозйомки, відеозапису, а також трансляція судового засідання повинні здійснюватися без створення перешкод у веденні засідання і здійсненні учасниками судового процесу їх процесуальних прав. Наведена норма знімає давню проблему можливості проведення у залі судового засідання фотозйомки, відео- та аудіозапису з використанням портативних відео- та аудіотехнічних засобів без отримання окремого дозволу суду. Це дозволяє здійснювати зазначені дії не лише учасникам процесу, а й будь-яким особам, які присутні на відкритому судовому засіданні, наприклад, журналістам. Вважаю, що використання цих записів у друкованих та електронних засобах масової інформації теж є вільним.

Детальний запис судового розгляду корисний для таких цілей:

– одержання поточного звукозапису судових засідань (до завершення справи);

– забезпечення повноти звукозапису, записування всіх дій, які відбуваються;

– порівняння офіційного судового і альтернативного звукозаписів;

– оскарження дій судді;

– фіксація заперечень проти дій судді;

– фіксація пояснень сторін, показань свідків та інших учасників процесу;

– подання зауважень на неповноту або неправильність технічного запису судового засідання[1].

[1] Кравчук В. М., Угриновська О. І. Науково-практичний коментар до Цивільного процесуального кодексу України. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Фактор, 2010. С. 40.

Окремою нормою виділено випадок, коли здійснюється трансляція судового засідання. Встановлено, що трансляція судового засідання здійснюється тільки з дозволу суду. Слід зауважити, що раніше, згідно зі ст. 6 ЦПК України (2004), транслювання по радіо і телебаченню вимагало як згоди суду (у вигляді ухвали), так і згоди всіх осіб, які беруть участь у справі. Вважаємо, що законодавець правильно розширив зміст положення, яке закріплює права громадян, що виникають у зв'язку з проведенням відкритого судового розгляду (публічність). Вважаю допустимим, щоб суддя при прийнятті рішення про можливість трансляції цікавився думкою осіб, які беруть участь у справі. У разі транслювання судового процесу з порушенням установленого порядку може постати питання про відповідальність за порушення таємниці особистого життя.

Особа, зацікавлена у транслюванні судового процесу, повинна звернутися до суду з відповідною заявою. Думається, що заяву слід розглядати в судовому засіданні за участю осіб, які беруть участь у справі. Найбільш доречно вирішувати це питання в підготовчому провадженні.

Якщо всі учасники справи беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, здійснюється транслювання перебігу судового засідання в мережі Інтернет в обов'язковому порядку. Така норма фактично дозволяє зробити висновок про дію принципу гласності в умовах, коли всі учасники справи беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції.

Наступним елементом змісту принципу гласності цивільного судочинства виступають підстави та загальний порядок закритого судового розгляду цивільних справ. Слід зазначити, що дія практично будь-якого принципу цивільного процесу може бути обмежена з тих чи інших підстав. У цьому плані не є винятком і принцип поєднання гласності та можливості її обмеження в цивільному судочинстві.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права містить п'ять винятків з принципу гласності[1], ЄКПЛ – шість[2]. Так, згідно зі ст. 6 Європейської конвенції прав про захист прав людини і основоположних

[1] Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 24.01.2020).

[2] Конвенція про захист прав та основоположних свобод : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Ген. Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 24.01.2020).

свобод, судове рішення оголошується публічно, однак преса та публіка можуть не допускатись на судове засідання протягом усього процесу або його частини з міркувань моралі, суспільного порядку або національної безпеки в демократичному суспільстві, а також коли цього вимагають інтереси суспільства неповнолітніх, або для захисту приватного життя сторін, або – тією мірою, якою, на думку суду, суворо необхідно, – за особливих обставин, коли гласність порушувала б інтереси правосуддя. Подібна норма міститься і в ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права.

Оскільки принцип гласності реалізується через обсяг прав, обов'язків і повноважень суб'єктів процесу та процедури їх здійснення, можна говорити, що в системі засад судочинства гласність може бути певною мірою обмежена[1]. Така позиція підтримується і ЄСПЛ. Так, у справі «Принц Ліхтенштейну Ганс-Адом II проти Німеччини» від 12 липня 2001 р. Суд зазначив, що право на доступ до суду, гарантоване п. 1 ст. 6 Конвенції, не є абсолютним і може підлягати обмеженню[2].

У загальному підсумку до обставин, які можуть перешкодити реалізації гласності судового розгляду, міжнародно-правовими документами визначено: 1) забезпечення моралі; 2) збереження громадського порядку; 3) захист державної (національної) безпеки; 4) захист державної таємниці; 5) захист інтересів приватного життя; 6) захист інтимних сторін життя учасників справи; 7) захист інтересів неповнолітніх (підлітків); 8) можливість порушення інтересів правосуддя. Крім того, усі згадані міжнародні документи наголошують на тому, що рішення суду має виноситися публічно, щоправда, і в цьому випадку розробники Міжнародного пакту про громадянські і політичні права передбачили два винятки: крім випадків, коли інтереси неповнолітніх вимагають іншого, чи коли справа стосується матримоніальних спорів або опіки над дітьми[3].

---

[1] Конституція України: Науково-практичний коментар / редкол. : В. Я. Тацій (голова редкол.) ; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків, 2011. С. 913.

[2] Европейский суд по правам человека. Избранные решения : в 2 т. М. : Норма, 2000. Т. 1.

[3] Кучинська О. П. Зміст справедливості як основоположного принципу кримінального провадження. *Міжнародні стандарти справедливого правосуддя та їх імплементація в українське законодавство* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка (17 груд. 2018 р., м. Київ). Київ : Алерта, 2018. С. 70.

Як уже зазначалось, зміст принципу гласності цивільного судочинства полягає в тому, що розгляд справ у всіх судах відкритий, за винятком випадків, коли відкритий судовий розгляд може мати наслідком розголошення таємної чи іншої інформації, що охороняється законом, або за клопотанням учасників справи з метою забезпечення таємниці усиновлення, запобігання розголошенню відомостей про інтимні чи інші особисті сторони життя учасників справи або відомостей, що принижують їхню честь і гідність, а також в інших випадках, установлених законом (ч. 7 ст. 7 ЦПК України)

Тобто в судових засіданнях закритий розгляд допускається, по-перше, в разі, якщо відкритий розгляд може мати наслідком розголошення таємної чи іншої інформації, що охороняється законом. Це імперативне правило, яке діє незалежно від ініціативи сторін і розсуду суду. І, по-друге, закрите судове засідання може бути проведено на задоволення відповідного клопотання особи, яка бере участь у справі, з метою забезпечення таємниці усиновлення, запобігання розголошенню відомостей про інтимні чи інші особисті сторони життя учасників справи або відомостей, що принижують їхню честь і гідність, а також в інших випадках, установлених законом.

Важливо зазначити, що сама можливість суду проводити закрите судове засідання стосується проблеми обмеження дії одного з основоположних принципів здійснення правосуддя – принципу гласності в цивільному судочинстві. Постановка проблеми обумовлена тим, що в основі норм, які передбачають виняток із правил, що являє собою одне з основних демократичних досягнень, мають бути вагомі підстави.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про державну таємницю»[1] від 21 січня 1994 р., державна таємниця – вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визнані в порядку, встановленому цим Законом, державною таємницею та підлягають охороні державою. В закритому судовому засіданні можуть бути присутні всі особи, які беруть участь у справі, незалежно від того, чи мають вони допуск до державної таємниці. В протилежному випадку можуть бути порушені принципи змагальності та рівноправності сторін. У судових засіданнях закритий роз-

[1] Про державну таємницю : Закон України від 21 січ. 1994 р. №3855-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855–12#Text (дата звернення: 24.04.2020).

гляд допускається також, якщо відкритий розгляд може призвести до розголошення іншої таємниці, яка охороняється законом. Зокрема, це стосується розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю (ст. 347 ЦПК України), таємницю вчинення нотаріальної дії (ст. 8 Закону України «Про нотаріат»[1]), адвокатської таємниці (ст. 22 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»[2]), таємниця про стан здоров'я (ст. 286 ЦК України).

У судових засіданнях закритий розгляд допускається за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, з метою забезпечення таємниці усиновлення, запобігання розголошенню відомостей про інтимні чи інші особисті сторони життя осіб, які беруть участь у справі, або відомостей, що принижують їх честь і гідність. Для проведення закритого судового засідання повинні бути вагомі підстави. Так, для справ про всиновлення (удочеріння) дітей може бути: необхідність захисту інтересів усиновлювачів, які приймають непросте рішення прийняти в родину дитину, сподіваючись на те, що вона вважатиме їх своїми батьками, і, ґрунтуючись на цьому, вони зможуть побудувати спілкування з нею та її виховання; необхідність захисту інтересів самої дитини, найбільш повне виховання і розвиток яких (особливо в ранньому віці) можливе лише у випадку, якщо вони впевнені в тому, що живуть у своїй рідній родині; це й інтереси біологічних батьків, які можуть не бажати розголосу того, що вони були вимушені передати своїх дітей на всиновлення, і багато інших причин. Коментована норма встановлює факультативні підстави для закритого судового засідання. У цих випадках суд може допустити закритий судовий розгляд лише за клопотанням зацікавлених осіб, які беруть участь у справі.

Закритий судовий розгляд також допускається за мотивованою ухвалою суду з метою запобігання розголошенню відомостей про інтимні чи інші особисті сторони життя осіб, які беруть участь у справі, або відомості, що принижують їх честь і гідність, а також забезпечення таємниці усиновлення. Сама можливість суду проводити закрите судове засідання, як уже зазначалось, стосується проблеми обмеження дії одного з основоположних принципів здійснення правосуддя – принципу гласності в цивільному судочинстві.

[1] Про нотаріат : Закон України від 2 верес. 1993 р. № 3425-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425–12#Text (дата звернення: 24.04.2020).

[2] Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5 лип. 2012 р. № 5076-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076–17#Text (дата звернення: 24.04.2020).

Постановка питання обумовлена тим, що в основі норм, які передбачають виняток із правил, що являє собою одне з основних демократичних досягнень, повинні бути вагомі підстави. І стосовно справ про всиновлення (удочеріння) дітей вони, безумовно, є.

У будь-якому разі закон, встановлюючи таємницю усиновлення, охороняє інтереси окремих осіб, і насамперед інтереси усиновителів. Винятково від них залежить, буде збережено таємницю в кожному конкретному випадку чи ні[1].

Разом із тим стосовно категорії справ, що розглядаються, на практиці можливі численні ситуації, за яких не знайдеться жодної особи, яка зацікавлена у збереженні таємниці інформації про усиновлення дитини. І, відповідно, не буде абсолютно ніякої необхідності позбавляти заінтересованих осіб можливості отримувати інформацію про їх розгляд і обмежувати дію одного з основних принципів цивільного судочинства – принципу гласності.

Зокрема, окрім небажання самих усиновителів зберігати таємницю відомостей про всиновлення, є ще випадки, коли зберігати цю таємницю неможливо і не потрібно. Наприклад, якщо усиновлюється дитина, що досягла віку та рівня розвитку, що може її висловити, і суд з'ясовує її згоду на всиновлення; якщо в усиновителів і того, кого всиновлюють, різна національність, а можливо, й раса, а також багато інших випадків[2]. Відкритість даної інформації може бути вирішальним моментом при прийнятті потенційними усиновителями рішення про усиновлення дитини, особливо, якщо вся громадськість дізнається інформацію про відомих і поважних членів суспільства.

Не менш важливо й те, що позиція усиновителя, яка виражена в заяві (чи її відсутність) про проведення закритого судового розгляду вносить визначеність стосовно того, планує він зберігати даний факт у таємниці чи ні[3].

Крім того, необхідно пам'ятати, що в усиновителів є як право на збереження таємниці усиновлення, так і конституційне право на роз-

[1] Шеменева О. Н. Пределы ограничения действия принципа гласности гражданского судопроизводства при рассмотрении дел об усыновлении (удочерении) детей. *Семейные правоотношения: вопросы теории и практики* : материалы Междунар. конф. (Воронеж, 8 дек. 2006 г.) / под ред. О. И. Величковой, О. Н. Шеменевой. Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2007. С. 233.

[2] Там само.

[3] Там само. С. 235.

гляд їх справ у відкритому судовому засіданні. І логічно припустити, що вибір того, яким із даних взаємовиключних повноважень скористатись, має прийняти сам заявник (заявники).

Викладене приводить до висновку про те, що ст. 7 ЦПК України, яка передбачає, що розгляд справ (і в разі розгляду справ про усиновлення) проводиться в закритому судовому засіданні залежно від наявності клопотання сторін, сформульована цілком слушно і не потребує відповідних змін. Ураховуючи, що право усиновителів на охорону таємниці усиновлення підлягає найсуворішому захисту, але тільки у випадку, якщо вони самі цього побажають. Думається, що законодавче формулювання, яке містить процесуальну гарантію збереження даної таємниці, правильно передбачає, що суд зобов'язаний провести закрите судове засідання у випадках клопотання про це усиновителів.

Слід звернути увагу, що ч. 3 ст. 313 ЦПК України передбачено, що для забезпечення таємниці усиновлення у випадках, установлених СК України (ст. 226), суд розглядає справу в закритому судовому засіданні, не пов'язуючи це із заявою клопотання. У зв'язку із зазначеним та необхідністю уникнути неоднозначності у судовій практиці, пропонується викласти ч. 3 ст. 313 ЦПК України в такій редакції: «Для забезпечення таємниці усиновлення у випадках, встановлених Сімейним кодексом України, суд за клопотанням заявника (заявників) розглядає справу в закритому судовому засіданні».

Як зазначено в аналізі судової практики у справах про усиновлення, що надійшли для аналізу судової практики, у клопотаннях стосовно закритого судового розгляду заявники зазначали про необхідність забезпечення таємниці усиновлення. Обґрунтованою є практика тих судів, які при проведенні підготовки справи до розгляду за наявності клопотання про закрите судове засідання постановляють мотивовану ухвалу про розгляд справи в закритому судовому засіданні[1].

Закритий судовий розгляд також допускається за мотивованою ухвалою суду з метою запобігання розголошенню відомостей про інтимні чи інші особисті сторони життя осіб, які беруть участь у справі, або відомості, що принижують їх честь і гідність, а також забезпечен-

[1] Судова практика у справах про усиновлення. *Вісник Верховного Суду України.* 2012. №9. С. 18.

ня таємниці усиновлення. Так, у Шевченківському районному суді м. Києва розглядався позов судді Конституційного Суду України Н. до ресторану «Тарас». Позивач стверджував, що в результаті вживання під час обіду в ресторані «їжі з елементами твердих часток» його здоров'ю було завдано значної шкоди. Завдану моральну шкоду позивач оцінив у 90 тис. грн. За клопотанням позивача суд постановив ухвалу про закритий судовий розгляд[1].

Обмеженням дії принципу гласності слід вважати також положення, згідно з яким особисті папери, листи, записи телефонних розмов, телеграми та інші види кореспонденції можуть бути оголошені у судовому засіданні тільки за згодою осіб, які направили кореспонденцію, адресата використання кореспонденції, та інших осіб, зазначених у ст. 303, 306, 307 ЦК України та ін. Ці правила діють і при дослідженні звуко- і відеозаписів такого самого характеру.

Відповідно до ст. 306 ЦК України, якщо кореспонденція стосується особистого життя іншої фізичної особи, для її використання потрібна згода цієї особи. У разі смерті фізичної особи, яка направила кореспонденцію, і адресата використання кореспонденції, зокрема, шляхом її опублікування, можливе лише за згодою фізичних осіб, визначених ч. 4 ст. 303 ЦК України, кореспонденція, яка має наукову, художню, історичну цінність, може бути опублікована в порядку, встановленому законом.

Кореспонденція, яка стосується фізичної особи, може бути додана до судової справи лише в разі, якщо в ній містяться докази, що мають значення для вирішення справи. Інформація, яка міститься в такій кореспонденції, не підлягає розголошенню.

Відповідно до ч. 5 ст. 306 ЦК України порушення таємниці кореспонденції може бути дозволено судом у випадках, установлених законом, з метою запобігання злочинові чи під час розслідування кримінального провадження, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

Питання про закрите судове засідання вирішується ухвалою суду, яка постановляється в нарадчій кімнаті та оголошується негайно. Питання про розгляд справи в закритому судовому засіданні суд ви-

[1] Судья КСУ судится с рестораном. История о возмещении морального вреда на 90 тыс. грн. *Юридическая практика.* 2004. 22 июня (№ 25).

рішує як у підготовчому провадженні, так і після нього, наприклад, під час розгляду справи по суті. Суд ухвалою може оголосити судове засідання закритим повністю або закритою його частину. Суд, відповідно, обмежує доступ сторонніх осіб на всі судові засідання чи в частині, визначеній ухвалою. При розгляді справи в закритому засіданні повинні дотримуватися усі правила здійснення цивільного судочинства. Під час такого розгляду можуть бути присутні лише учасники справи, а в разі необхідності – свідки, експерти, спеціалісти, перекладачі. Суд попереджає зазначених осіб про обов'язок не розголошувати інформацію, для забезпечення захисту якої розгляд справи або вчинення окремих процесуальних дій відбувається в закритому судовому засіданні.

Якщо загальне правило про здійснення транслювання перебігу судового засідання в мережі Інтернет в обов'язковому порядку, коли всі учасники справи беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, є відображенням дії принципу гласності, то цілком логічним є положення про те, що використання систем відеоконференцзв'язку та транслювання перебігу судового засідання в мережі Інтернет у закритому судовому засіданні не допускається (ч. 11 ст. 7 ЦПК України).

Стаття 7 ЦПК України містить положення про те, що якщо під час закритого судового засідання буде встановлено, що інформація, для забезпечення нерозголошення якої розгляд справи або вчинення окремих процесуальних дій відбувалися в закритому судовому засіданні, вже є публічно доступною або обмеження доступу до інформації є безпідставним чи не відповідає закону, суд постановляє ухвалу про подальший розгляд справи у відкритому судовому засіданні (ч. 11 ст. 7 ЦПК України).

Розгляд справи здійснюється в порядку письмового провадження за наявними у справі матеріалами, якщо ЦПК України не передбачено повідомлення учасників справи. У такому випадку судове засідання не проводиться.

Положення ст. 129 Конституції України про повне фіксування судового процесу технічними засобами конкретизоване в ЦПК України. У процесуальний зміст принципу гласності судового розгляду цивільних справ входить і такий елемент, як повне фіксування судового розгляду цивільних справ технічними засобами. Згідно з ч. 14 ст. 7

ЦПК України хід судового засідання фіксується технічними засобами. Порядок фіксування судового засідання технічними засобами встановлюється гл. 7 розд. III ЦПК України.

Засада гласності судочинства поєднується з повним фіксуванням судового процесу технічними засобами, оскільки фіксація судового процесу технічними засобами розглядається як спосіб забезпечення гласності судочинства і в Конституції України, і в процесуальних кодексах. Положення ст. 129 Конституції України про повне фіксування судового процесу технічними засобами отримує подвійне відображення: перше полягає в обов'язку суду забезпечити повне фіксування судового процесу технічними засобами (як мінімум, повинен вестися протокол судового засідання); друге – це право громадян, присутніх на судовому розгляді справи, вести записи, звукозапис, фото- і кінозйомку, теле- і відеозапис[1].

Особливий інтерес сьогодні викликає право осіб, які присутні в залі суду, вести звуко-, теле- й відеозапис, фото- і кінозйомку. Застосування цих засобів у ході судового засідання розглядалось у процесуальній літературі в основному як джерело фіксації доказів[2]. Але дані засоби можуть використовуватися представниками засобів масової інформації як для підготовки репортажів, так і для транслювання судового засідання. І. Л. Петрухін вказував, що всі присутні в залі судового засідання можуть вести записи, стенографування і навіть безшумний звукозапис за умови, щоб це не заважало ходу процесу[3].

Офіційним записом судового засідання є лише технічний запис, зроблений судом. Інші записи мають приватний характер. Вони не є офіційними, але теж можуть мати правове значення, наприклад, для встановлення змісту показань свідка у разі, коли технічний запис судом не зберігся. Вважаю, що суд не має права вилучати ці приватні записи в учасників процесу.

Додержання вимоги публічності є обов'язковим на стадії винесення вмотивованого судового рішення. Це не слід сприймати як вимогу оприлюднення рішення в усіх випадках, проте необхідно дотримуватися відповідної відкритості. Зокрема, передачі до канцелярії рі-

[1] Король В. Зміст засади гласності кримінального судочинства. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2001. Вип. 36. С. 564–565.

[2] Треушников М. К. Судебные доказательства. М. : Городец, 2004. С. 243–247.

[3] Петрухин И. Л. Гласность судопроизводства. К*онституционные основы правосудия в СССР* ; под ред. В. М. Савицкого. М. : Наука, 1981. С. 171, 217.

шення суду, з яким зацікавлена особа може там ознайомитися, може бути достатньою (рішення у справі «Претто та інші проти Італії» (*Pretto and Others v. Italy*) від 8 грудня 1983 р.)[1].

Важливим елементом принципу гласності судочинства є також публічне проголошення рішення в усіх випадках. У ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, прийнятого Резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 р., який набрав чинності 23 березня 1976 р. та ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19 жовтня 1973 р., передбачено, що будь-яка судова постанова в кримінальній або цивільній справі повинна бути публічною, за винятком тих випадків, коли інтереси неповнолітніх вимагають іншого чи коли справа стосується матримоніальних спорів або опіки над дітьми[2].

Це правило закріплене в ч. 16 ст. 7 ЦПК України, в якій зазначено, що судове рішення (повне або скорочене), ухвалене у відкритому судовому засіданні, оголошується прилюдно в порядку, визначеному ЦПК України. Особи, які беруть участь у справі, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їх права, свободи чи обов'язки, мають право на отримання в суді усної або письмової інформації про результати розгляду відповідної справи.

Якщо судовий розгляд проводився в закритому судовому засіданні, прилюдно оголошується лише вступна та резолютивна частини рішення, якщо такі частини не містять інформації, для забезпечення захисту якої розгляд справи або вчинення окремих процесуальних дій проводилися в закритому судовому засіданні. Якщо вступна та (або) резолютивна частини рішення містять таку інформацію, їх оголошення здійснюється в закритому судовому засіданні. Прилюдність проголошення рішення означає зачитування його тексту (або лише вступної та резолютивної частин) учасникам справи та присутнім у залі судового засідання.

Слід зауважити, що за «Тлумачним словником української мови» термін «оголошувати» означає – публічно повідомляти, заявляти про щось, оприлюднювати якусь інформацію; синонім – інформувати, спо-

[1] Рішення Європейського суду з прав людини від 8 грудня 1983 року у справі «Претто та інші проти Італії» *(Pretto and Others v. Italy)*. URL: http://www.echr.ru/documents/doc/2461429/2461429.htm (дата звернення: 24.01.2020).

[2] Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 24.01.2020).

віщати, оповіщати, розголошувати, а термін «проголошувати» – офіційно оголошувати що-небудь, доводити до загального відома; офіційно оголошувати кого-небудь обраним або поставленим на керівну посаду; публічно проголошувати промову[1]. Також в офіційному тексті Конвенції французькою мовою у другому реченні п. 1 ст. 6 *le jugement sera rendu publiquement* застосовано дієприкметник *rendu* («оголошене»), тоді як відповідним словом в англійському варіанті є *pronounced* («вимовлене», фр. *pronounce*), хоча ще у справі «*Претто та інші проти Італії*» від 8 грудня 1983 р. та у справі «*Шутер проти Швейцарії*» від 22 лютого 1984 р. ЄСПЛ визнав для себе розбіжності в текстах Конвенції англійською і французькою мовами несуттєвими, та зазначив, що «дослівне тлумачення термінів, закріплених у п. 1 ст. 6 Конвенції стосовно проголошення судового рішення є надміру суворим і непотрібним з точки зору досягнення цілей… Конвенції»[2]. Зокрема, у справі «*Претто та інші проти Італії*» ЄСПЛ зазначив, що «Суд не зобов'язаний приймати дослівне тлумачення. Він вважає, що в кожному окремому випадку форма оприлюднення «судового рішення» на підставі національного права держави-відповідача визначається залежно від особливостей конкретного провадження і відповідно до завдання та мети п. 1 ст. 6 Конвенції[3]. З урахуванням зазначеного, маємо підтримати позицію, висловлену в юридичній літературі, про те, що лінгвістичне визначення поняття «оголошення судового рішення» означає не тільки, образно кажучи, «зачитування судового рішення вголос», а й оприлюднення судового рішення за допомогою інших способів (форм) оприлюднення судового рішення[4].

Крім того, відповідно до вищезазначеного, вважаю, що правило про прилюдність проголошення судових рішень має поширюватись і на ухвали, якими завершується розгляд справи без винесення рішення (закриття провадження у справі чи залишення позову без розгляду).

---

[1] Тлумачний словник української мови / за ред. В. С. Калашника. Харків : Белкаркнига, 2005. С. 428.

[2] Рішення Європейського суду з прав людини від 22 лютого 1984 р. «Шутер проти Швейцарії». URL: http://cmiskp.echr.coe.int/tkr197/view (дата звернення: 24.01.2020).

[3] Рішення Європейського суду з прав людини «Претто та інші проти Італії» від 8 грудня 1983 р. *Збірка рішень Європейського суду з прав людини.* Київ, 2007. С. 117–133.

[4] Базов В. Актуальні питання забезпечення гласності судового процесу в адміністративному судочинстві України. *Право України*. 2014. №3. С. 43.

Якщо судове рішення оголошується прилюдно, учасники справи, інші особи, присутні в залі судового засідання, представники засобів масової інформації можуть проводити в залі судового засідання фотозйомку, відеозапис, транслювання проголошення рішення по радіо й телебаченню, в мережі Інтернет.

Гласність характерна і для стадії ***виконання судових рішень***. Принцип гласності означає відкритість виконавчого провадження для сторін, інших осіб, які беруть у ньому участь, осіб, які залучаються до проведення виконавчих дій, та широкої громадськості[1]. Маємо зазначити великий потенціал виховного впливу стадії виконання судових постанов, який, на жаль, іноді використовується недостатньо.

Стосовно ***зовнішньої публічності судових рішень (відкритості для широкого загалу)*** слід зазначити, що важливою гарантією неупередженої поведінки судді та прийняття справедливих рішень є *соціальний контроль громадян в умовах гласності (відкритості) судового процесу.* Публічний характер правосуддя, що забезпечує його відкритість і сприяє контролю з боку суспільства, має й ту особливість, що стимулює суддю контролювати свою поведінку, дотримуватися норм закону, відігравати належну судді роль. Будучи справедливим по суті, суддя своєю поведінкою у відкритому публічному процесі повинен підтверджувати цю якість. Суд над людиною передбачає її право пояснити судді та співгромадянам суть своїх вчинків, розраховуючи при цьому на розуміння. В обставинах публічності значно знижується можливість засудження невинного або призначення надміру суворого покарання. В усіх міжнародних нормах, що стосуються здійснення правосуддя, публічність є необхідним елементом його справедливості. Публічність (гласність, відкритість) судового розгляду справ спрямована на захист сторін від таємного правосуддя (яке не підпадає під контроль громадськості) і є одним із засобів збереження довіри до судів усіх рівнів[2].

Комітет міністрів Ради Європи розробив і затвердив Рекомендацію «Про відбір, обробку, надання і архівацію судових рішень у правових інформаційно-пошукових системах» № R (95) 11 від 11 вересня 1995 р., в розд. II якої закріплено такі завдання автоматизованих пошукових систем інформації про судову практику:

[1] Виконання судових рішень : навч. посіб. / М. Й. Штефан, М. П. Омельченко, С. М. Штефан. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 320 с.

[2] Кононенко В. І. Неупередженість суддів. *Вісник Верховного Суду України.* № 2. 2002. С. 57.

– полегшувати працю правників шляхом швидкого забезпечення їх повною та сучасною інформацією;

– надавати інформацію всім особам, які виявляють безпосередній або опосередкований інтерес до судової практики;

– швидше поширювати інформацію про нові судові рішення, особливо у сферах права, які розвиваються;

– розповсюджувати інформацію про більшу кількість судових рішень, які стосуються як питань права, так і питань фактів (наприклад, про суми компенсацій чи аліментів, строк позбавлення волі тощо);

– сприяти єдності судової практики (надійності права – *Rechtssicherheit*) без привнесення в неї елемента закостенілості;

– дозволити законодавцям аналізувати практику застосування законів;

– полегшити наукові дослідження у сфері судової практики;

– у певних випадках надавати інформацію в статистичних цілях[1].

Відповідно до положень п. 4 розд. II Указу Президента України від 10 травня 2006 р. №361/2006 «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів», відкритий доступ до судових рішень має стати однією з найефективніших форм контролю громадськості за діяльністю судової влади, що сприятиме однаковому застосуванню законів і передбачуваності результатів вирішення аналогічних справ. Мають бути передбачуваними й юридичні наслідки ухваленого судового рішення для особи. Обмеження щодо відкритості судових рішень може встановлюватись лише законом[2].

В Україні для ознайомлення із судовими рішеннями широкого загалу було створено Єдиний державний реєстр судових рішень, який запущений в роботу 1 червня 2006 р. паралельно з набранням сили Закону України від 22 грудня 2005 р. №3262-IV «Про доступ до судових рішень». Відповідно до ст. 2 вказаного Закону кожен має право на доступ до судових рішень у порядку, визначеному законом. Для цього всі рішення судів загальної юрисдикції оприлюднюються на офіційно-

[1] Рекомендація R (95) 11 Комітету міністрів Ради Європи «Про відбір, обробку, надання і архівацію судових рішень у правових інформаційно-пошукових системах» від 11 верес. 1995 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_153 (дата звернення: 24.01.2020).

[2] Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : Указ Президента України від 10.05.2006 №361/2006. *Офіційний вісник України.* 2006. №19. Ст. 1376.

му веб-порталі судової влади України в порядку, встановленому Законом. Доступ до ресурсів Реєстру, розміщеного на веб-сторінці http://reyestr.court.gov.ua, безплатний. Постановою КМУ № 740 від 25.05.2006 р. затверджено Порядок ведення Єдиного державного реєстру судових рішень[1], обов'язок ведення якого покладено на Державну судову адміністрацію України.

Відповідно до положень вищезазначеної постанови Кабінету Міністрів України передбачено два порядки доступу до судових рішень, що містяться у Реєстрі:

а) загальний доступ до судових рішень – режим доступу до судових рішень, внесених до Реєстру, який передбачає можливість одержання, використання, поширення і зберігання інформації, що міститься у Реєстрі, з урахуванням вимог щодо нерозголошення в текстах судових рішень, відкритих для загального доступу, відомостей, що дають можливість ідентифікувати фізичну особу, та відомостей, для забезпечення нерозголошення яких прийнято рішення про розгляд справи в закритому судовому засіданні;

б) повний доступ до судових рішень – режим доступу до судових рішень, внесених до Реєстру, який передбачає можливість одержання, використання та зберігання інформаційних ресурсів, що містяться в Реєстрі, зокрема відомостей, що не можуть бути розголошені в текстах судових рішень, відкритих для загального доступу.

Кожна фізична або юридична особа має право на загальний доступ до судових рішень без обмежень. Повний доступ до судових рішень мають судді, а також працівники апарату судів, Державної судової адміністрації та інформаційно-технічного адміністратора Реєстру в разі надання їм на один рік дозволу на такий доступ з урахуванням службових обов'язків, і здійснюється шляхом автентифікації користувача.

Як слушно зазначає Д. Д. Луспеник, завдяки запровадженню Єдиного державного реєстру судових рішень кожен має можливість дати свою оцінку мові та стилю викладення тексту судового рішення, культурі судочинства та, звичайно, культурі автора цього документа (судді), а зрештою – справедливості судової влади[2].

[1] Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень : постанова Каб. Міністрів України від 25 трав. 2006 № 740. *Офіційний вісник України.* 2006. № 22. Ст. 1623.

[2] Луспеник Д. Д. Законність, обґрунтованість і справедливість судового рішення – основні чинники авторитету судової влади. *Вісник Верховного Суду України.* 2010. № 1. С. 12.

В юридичній літературі висловлювалася пропозиція щодо закріплення в Законі, окрім права на доступ до судових рішень через мережу Інтернет, також забезпечення права кожного на ознайомлення із судовими рішеннями в канцеляріях судів[1]. Втім такі законодавчі положення навряд чи будуть корисними, до того ж вони збільшать і без того непідйомне навантаження на суди.

Щодо другого важливого аспекту принципу гласності, слід зазначити, що публічність є однією з форм забезпечення суворого дотримання судової процедури, передбаченої процесуальними законами, вона сприяє підвищенню довіри та авторитету судової влади й поваги до закону. Реалізація будь-яких прав тісно пов'язана з певними обов'язками та наслідками. Отже, говорячи про реалізацію права на гласність судового процесу, треба говорити й про обов'язки, невиконання яких призводить до певного обмеження реалізації цього права.

Гласність може бути певною мірою обмежена. Про це яскраво свідчить прийняття Верховною Радою України 22 грудня 2005 р. Закону України «Про доступ до судових рішень». Уже назва самої ст. 7 цього закону свідчить сама за себе: «Відомості, що не можуть бути розголошені в текстах судових рішень, відкритих для загального доступу». Так, ч. 1 ст. 7 Закону України «Про доступ до судових рішень» зазначає, що «в текстах судових рішень, що відкриті для загального доступу через оприлюднення на офіційному веб-порталі судової влади або офіційне опублікування, не можуть бути розголошені відомості, що дають можливість ідентифікувати фізичну особу. Такі відомості замінюються літерними або цифровими позначеннями».

Завершуючи короткий аналіз принципу гласності судового процесу та його повного фіксування технічними засобами, вважаю за можливе приєднатися до позиції, що існує усталена парадигма сучасного судочинства, що громадянське суспільство зацікавлене в незалежному суді та рівності сторін, і лише в умовах гласності судового процесу незалежність і рівність сторін стають гарантованими[2].

Принцип поєднання диспозитивності та процесуальної активності суду в цивільному судочинстві. Цивільне судочинство (цивіль-

[1] Маляренко А. О. Поняття і сутність прилюдного проголошення судового рішення в світлі практики Європейського суду з прав людини. *Вісник Академії адвокатури України.* 2010. № 1 (17). С. 52.

[2] Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : монографія / В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, В. В. Баранкова та ін. ; за заг. ред. В. В. Комарова. Харків : Харків юрид., 2008. С. 61.

ний процес) багатьох країн ще з часів Стародавнього Риму побудоване на засадах диспозитивності. Так, у Стародавньому Римі суд починав свою діяльність, виходячи з ініціативи самого суб'єкта, що опинився у становищі того, хто зазнав збитку. Ця особа зверталася до суду за допомогою позову (*action*)[1]. Сучасне цивільне судочинство побудоване на засадах диспозитивності, а принцип диспозитивності є одним із основних у системі принципів, оскільки визначає механізм виникнення, розвитку та завершення цивільної справи.

Визначальна роль диспозитивності цивільного судочинства підкреслюється й тим, що вона відображується в низці міжнародних актів. Так, Загальною декларацією прав людини 1948 р. передбачено, що кожна людина має право на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом[2]. Закріплення Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. обумовлює обов'язок держави в особі судових органів гарантувати право на справедливий судовий розгляд справи[3]. Право на справедливий судовий розгляд, гарантоване п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, має тлумачитися у світлі принципу верховенства права, відповідно до якого сторони повинні мати у своєму розпорядженні ефективні засоби судового захисту, які дозволили б їм відстоювати їх цивільні права. Кожний має право пред'явити до суду будь-яку вимогу, пов'язану з його «цивільними правами і обов'язками»[4].

Відповідно до ст. 55 Конституції України кожному гарантується право судового захисту його прав, свобод і інтересів. Принцип диспозитивності закріплено в низці статей ЦПК України. Так, здійснення кожною особою права на судовий захист залежить насамперед від самої заінтересованої особи (ст. 4 ЦПК України). Можливість вільно розпоряджатися своїми матеріальними і процесуальними правами фактично і є принципом диспозитивності.

---

[1] Основи римського приватного права. Стислий курс : навч. посіб. / В. А. Кройтор, С. О. Сліпчено, С. П. Довбій, Н. О. Горобець ; за заг. ред. В. А. Кройтора. Харків : НікаНова, 2014. С. 37.

[2] Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 24.01.2020).

[3] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 19.03.2019).

[4] Белес и другие против Чешской Республики *(Beles and Others v. the Czech Republic)*. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–60750 (дата звернення: 24.01.2020).

Відповідно до ч. 1 ст. 13 ЦПК України «Диспозитивність цивільного судочинства» суд розглядає справи не інакше як за зверненням особи, поданим відповідно до ЦПК України, в межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених цим Кодексом випадках. Це положення процесуального закону надає зацікавленій особі право процесуальної ініціативи порушити справу в суді. У випадках, установлених законом, до суду можуть звертатися органи та особи, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, або державні чи суспільні інтереси. Оскільки переважна більшість цивільних справ порушується самими зацікавленими особами, то порушення справ з ініціативи інших осіб і органів варто розглядати як виняток із загального правила.

Збирання доказів у цивільних справах не є обов'язком суду, крім випадків, установлених ЦПК України. Суд має право збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи лише у випадках, коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом недієздатними, чи дієздатність яких обмежена, а також в інших випадках, передбачених ЦПК України.

Відповідно до принципу диспозитивності сторони на будь-якій стадії процесу можуть вільно здійснювати процесуальні права: ознайомлюватися з матеріалами справи, робити з них витяги; одержувати копії рішень, ухвал, постанов, інших документів, доданих до справи; брати участь у судових засіданнях, заявляти клопотання та відводи і т. ін. (ст. 43 ЦПК України).

Особливе місце серед прав сторін займають процесуальні права, які зазначено в ст. 49 ЦПК України:

1) позивач вправі відмовитися від позову (всіх або частини позовних вимог), відповідач має право визнати позов (всі або частину позовних вимог) на будь-якій стадії судового процесу;

2) позивач вправі збільшити або зменшити розмір позовних вимог до закінчення підготовчого засідання або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження;

3) відповідач має право подати зустрічний позов у строки, встановлені ЦПК України.

Суд у цих випадках зобов'язаний роз'яснити позивачу або сторонам наслідки відповідних процесуальних дій, головним з яких є неможливість звернення до суду з тотожним позовом. Крім того, суд повинен

перевірити законність такої процесуальної ініціативи: чи не суперечить вона закону, чи не порушуються нею права й охоронювані законом інтереси інших осіб. Суд не приймає відмови від позову, зменшення розміру позовних вимог, визнання позову відповідачем у справі, в якій особу представляє її законний представник, якщо його дії суперечать інтересам особи, яку він представляє. Процесуальна ініціатива в цьому випадку здійснюється за допомогою і під контролем суду.

Засади диспозитивності виявляються й у питаннях порушення апеляційного і касаційного провадження, постановці питання про перегляд рішень у зв'язку з нововиявленими або виключними обставинами, а також у вимогах примусового виконання судових рішень у цивільній справі.

Диспозитивність виявляється як єдність волі та волевиявлення матеріально заінтересованої особи, здійсненої безпосередньо чи опосередковано через представника, вільно обирати варіанти поведінки, засоби судового захисту в силу юридичної природи цивільних процесуальних правовідносин. Втім така свобода заінтересованих осіб має певні межі, обумовлені метою цивільного судочинства. Тому дотримання цивільної процесуальної форми суб'єктами цивільного процесу та необхідність виконання його завдань визначають наявність публічно-правового інтересу в цивільному процесі: процесуальної активності суду, яка також є невіддільною умовою розвитку процесу.

Розглядаючи в ретроспективі розвиток законодавства і правової думки про цивільне судочинство та оцінюючи його сучасний стан, дедалі очевиднішою стає необхідність нового пошуку належної моделі цивільного судочинства, обґрунтування її базисних характеристик, ефективних конструкцій процесуальної діяльності суду й учасників судового процесу, зокрема, з точки зору взаємодії (співвідношення) диспозитивності та процесуальної активності суду в цивільному судочинстві.

Слід зазначити, що ці питання були предметом наукових досліджень багатьох учених-процесуалістів: А. В. Андрушка[1], О. Т. Боннера[2],

[1] Андрушко А. В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України : монографія. Харків : Консум, 2006. 172 с.; Його ж. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2002. 17 с.

[2] Боннер А. Т. Принцип диспозитивности советского гражданского процессуального права. М. : ВЮЗИ, 1987. 77 с.

О. Г. Бортнік[1], Є. В. Васьковського[2], К. В. Гусарова[3], В. В. Комарова[4], Ю. М. Неклеси[5], І. М. Полякова[6], Н. Ю. Полянської[7], В. М. Семенова[8], В. І. Тертишнікова[9], Г. П. Тимченка[10], С. Я. Фурси[11], О. П. Чистякової[12], П. І. Шевчука[13], В. Шишкіна[14] М. Й. Штефана[15], О. В. Шутенко[16] та ін. Низку наукових статей з цього питання було підготовлено автором цієї монографії[17]. Однак у юридичній літературі не приділялося належної

[1] Бортнік О. Г. Мирова угода у цивільному судочинстві : дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2007. 189 с.

[2] Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. М. : Зерцало, 2003. С. 95–98.

[3] Гусаров К. В. Проблеми цивільної процесуальної правосуб'єктності : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2000. 19 с.

[4] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 181–187.

[5] Неклеса Ю. М. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права: проблеми дефініції. *Форум права.* 2010. № 3. С. 305–311.

[6] Поляков И. Н. Принцип диспозитивности в деятельности судебных и общественных юридических органов, рассматривающих гражданские дела : автореф. дис. … канд. юрид. наук. М., 1977. 20 с.

[7] Полянская Н. Ю. Реализация принципа диспозитивности в механизме гражданского процессуального регулирования : дис. … канд. юрид. наук. М., 2006. 197 с.

[8] Семенов В. М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. М. : Юрид. лит., 1982. 152 с.

[9] Тертишніков В. І. Поняття та значення принципів цивільного процесуального права. *Цивільне процесуальне право України* : підруч. для юрид. вузів і ф-тів / В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, Є. Г. Пушкар та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 1999. 592 с.

[10] Тимченко Г. П. Принцип диспозитивності в судочинстві України: витоки та сучасний стан. *Судова апеляція*. 2010. № 2. С. 72–79.

[11] Цивільний процес України. Академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за заг. ред. Фурси С. Я. Київ : Видавець Фурса С. Я. : КНТ, 2009. С. 89–95.

[12] Чистякова О. П. Проблема активности суда в гражданском процессе Российской Федерации : автореф. дис. … канд. юрид. наук. М., 1997. 21 с.; Чистякова О. П. Проблема активности суда в гражданском процессе : дис. … канд. юрид. наук. М., 1997. 197 с.

[13] Шевчук П. І. Розширення дії засад змагальності та диспозитивності при розгляді цивільних справ в суді першої інстанції. *Вісник Верховного Суду України.* 2002. № 3. С. 20–23.

[14] Шишкин В. Диспозитивність – принцип судочинства. *Право України.*1999. № 6. С. 10–16.

[15] Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ : Ін Юре, 2001. С. 51–52.

[16] Шутенко О. В. Проблемы диспозитивности в гражданском судопроизводстве. Харьков : Новое слово, 2004. 200 с.

[17] Кройтор В. А. Сочетание диспозитивности и процессуальной активности суда как принцип гражданского судопроизводства: понятие и содержание. *Sciences of the*

уваги дослідженню феномена процесуальної активності суду в аспекті тісного поєднання та безпосереднього взаємозв'язку із такою засадою цивільного судочинства, як диспозитивність, та обґрунтування необхідності закріплення в цивільному судочинстві самостійного принципу поєднання диспозитивності та процесуальної активності суду. Вважаю, що значні зміни в цивільному процесуальному законодавстві в низці випадків дозволяють розглянути питання про можливість і уточнення найтрадиційнішої назви принципів цивільного судочинства. На мою думку, це повною мірою стосується принципу диспозитивності в цивільному судочинстві.

В. І. Синайський зазначав, що «для хорошого суду необхідно взагалі правильно комбінувати ініціативу сторін і суду. Дійсно, визнаючи за сторонами право вільно виявляти свою участь у процесі (принцип вільного почину сторін), добре влаштований суд додатково надає суддям і зобов'язує їх сприяти руху справи, бо здійснення правосуддя зачіпає не тільки інтереси сторін, а й інтереси суспільства, держави»[1].

В. В. Ярков, розкриваючи зміст принципу диспозитивності в цивільному процесі, зазначав, що принцип диспозитивності має такі елементи: порушення цивільної справи; визначення характеру та обсягу позовних вимог та заперечень і можливості їх зміни; розпорядження матеріальними правами та процесуальними засобами захисту, зокрема відмова від позову, визнання позову, укладення мирової угоди; порушення касаційного провадження; вимоги примусового виконання судового рішення[2].

Процесуальна активність суду проявляється в різних аспектах цивільного судочинства. Європейський суд неодноразово вказував, що

Europe. 2016. № 10 (10)/1. С. 60–68; Кройтор В. А. Сочетание диспозитивности и процессуальной активности суда как принцип гражданского судопроизводства. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică.* 2016. № 6/22. С. 88–93; Його ж. Проблеми взаємодії диспозитивних засад та активності суду при здійсненні цивільного судочинства в Україні. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2009. Т. 22 (61), № 1. С. 134–141; Його ж. Поняття принципу поєднання засад диспозитивності та процесуальної активності суду в цивільному судочинстві. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2016. № 2 (73). С. 143–153.

[1] Синайський В. И. Лекции по русскому гражданскому процессу. *Ефективність норм права* : зб. наук. пр. : матеріали VII міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 17 листоп. 2016 р.) / за заг. ред. Н. М. Пархоменко, М. М. Шумила, І. О. Ізарової. Київ : Ніка-Центр, 2016. С. 71–74.

[2] Ярков В. В. Гражданское право и гражданский процесс в современной России / И. В. Решетникова, В. В. Ярков. М. : Норма, 1999. С. 102.

навіть у правових системах, де застосовується принцип, згідно з яким процесуальна ініціатива покладена на сторони, позиція останніх не звільняє суди від обов'язку забезпечити оперативний судовий розгляд, передбачений п. 1 ст. 6 Конвенції[1]. Досягнення судами зазначеної мети та дотримання розумності строків розгляду справ і принципу правової визначеності потребує чіткого визначення законом межі втручання суду в загальноприйняту ініціативу сторін.

Як уже зазначалося, процесуальна активність суду в сучасній науці трактується неоднозначно. Як наголошує А. В. Андрушко, для розкриття значення принципу диспозитивності заслуговує на окремий розгляд питання ініціативи та активності суду[2]. О. П. Чистякова розглядає активні повноваження суду як винятки з принципу диспозитивності[3]. З таким положенням складно погодитись, оскільки наявність публічно-правового інтересу є не винятком з диспозитивних засад, а умовою їх реалізації.

В. М. Семенов вважав, що активність суду створює самостійний принцип цивільного процесуального права, основне призначення якого – допомога з боку суду особам, що беруть участь у справі, у здійсненні ними своїх прав, а також контроль за їх розпорядчими діями[4].

Утім дослідження проблеми активності суду в рамках самостійного принципу цивільного судочинства не тільки не відповідає вимогам часу, а й уявляється теоретично неможливим, оскільки поза зв'язком із процесуальними правами зацікавлених осіб не дозволяє правильно визначити й обґрунтувати ступінь активності суду в процесі та конструювання нових принципів, подібних принципу процесуальної активності суду, зокрема й судового керівництва, збіднює зміст інших принципів цивільного процесуального права[5]. Не можна погодитись,

[1] Пафитис и другие против Греции (Pafitis and Others v. Greece). URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002–7740 (дата звернення: 24.01.2020); Тиерсе против Сан-Марино *(Tierce v. San Marino)*. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–61150 (дата звернення: 24.01.2020); Сюрьмели против Германии (Sürmeli v. Germany [GC]). URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–75689 (дата звернення: 24.01.2020).

[2] Андрушко А. В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України : монографія. Харків : Консум, 2006. С. 35.

[3] Чистякова О. П. Проблема активности суда в гражданском процессе Российской Федерации : автореф. дис. … канд. юрид. наук. М., 1997. С. 8–9.

[4] Семенов В. М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. М. : Юрид. лит., 1982. С. 125–141.

[5] Чистякова О. П. Проблема активности суда в гражданском процессе : дис. … канд. юрид. наук. М., 1997. С. 39–40.

що активні повноваження суду є винятком з принципу диспозитивності, але є справедливим положення, що вони мають публічно-правову природу і покликані розв'язати можливі колізії приватного та публічного інтересу. Такий підхід обґрунтовується необхідністю побудови цивільного судочинства на основі поєднання змагальних і слідчих засад з переважанням першого і збереженням другого у вигляді окремих активних повноважень суду[1].

Особі, якій належить суб'єктивне цивільне право, належить і автономія в розпорядженні своїм правом до процесу, але якщо особа звернулась до суду, то повинна зважати на організацію процесу, створеного державою не тільки в її особистих інтересах, а перш за все в інтересах цілого, в інтересах всієї держави. А інтереси цілого вимагають, щоб процес слугував охороні правопорядку, цілям розкриття матеріальної істини. Таким чином, від розсуду суб'єкта права залежить, звернутися чи ні до суду, далі вже справа держави – організовувати процес найбільш доцільно для охорони правопорядку. Тому приватна автономія сторін у процесі не може мати широкого застосування[2].

Низка авторів процесуальну активність суду вважають складовою частиною інших принципів цивільного судочинства. Зокрема, М. Й. Штефан вважає, що активне становище суду характеризує зміст принципу публічності[3].

Активні процесуальні повноваження суду не можна розглядати як винятки з принципу диспозитивності чи визнавати їх змістом принципу публічності[4], оскільки суд сприяє сторонам як при здійсненні такого процесу, як доказування, так і рівноправності сторін, і створює необхідні умови для досягнення мети судочинства. Тому з урахуванням балансу публічно-правових і приватноправових інтересів, у судочинстві необхідно розглядати принцип процесуальної активності суду у взаємозв'язку з принципом диспозитивності.

Визначені положення відповідають загальним тенденціям розвитку сучасного судочинства у країнах зі спорідненими системами права. Так, однією з характеристик сучасного цивільного процесу є дія єдиних

[1] Чистякова О. П. Проблема активности суда в гражданском процессе Российской Федерации : автореф. дис. … канд. юрид. наук. М., 1997. С. 8.

[2] Рязановский В. А. Единство процесса : учеб. пособие. М. : Городец, 2005. С. 59.

[3] Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ : Ін Юре, 2001. С. 51.

[4] Андрушко А. В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України : монографія. Харків : Консум, 2006. С. 135.

принципів відправлення правосуддя, що обумовлено поступовим зближенням типів цивільного судочинства, уніфікацією окремих принципів судочинства з метою забезпечення інтеграційних процесів[1].

Вчені-процесуалісти справедливо зазначають, що саме активна позиція суду, з точки зору організації процесу, є гарантією досягнення завдань цивільного судочинства, а тому має велике значення для його оптимізації. На різних етапах вдосконалення судоустрою і судочинства співвідношення принципів змагальності й диспозитивності процесу, з одного боку, і принципу активної ролі суду – з другого, істотно змінювалося[2].

Функціями суду в цивільному судочинстві, окрім судового керівництва, є дотримання публічного порядку, нагляд за виконанням завдань судочинства, тому диспозитивність як вільну можливість здійснення права та вплив на рух справи взагалі не можна розглядати окремо, без урахування засад процесуальної активності суду з наступних причин. Так, диспозитивність, вочевидь, має свої межі, пов'язані з публічно-правовою природою судочинства, тому як абсолютну процесуально-правову засаду її розглядати неправильно.

Зокрема, це підтверджується тим, що механізм цивільних процесуальних правовідносин побудований таким чином, що окремі процесуальні дії як юридичні факти не можуть бути підставами для виникнення, зміни чи припинення таких правовідносин. Жодна процесуальна дія сторін чи інших осіб, які беруть участь у справі, не може вплинути на рух справи без вчинення відповідної владної процесуальної дії суду. А отже, для розвитку процесу є необхідним юридичний склад, до якого слід віднести процесуальну дію чи у випадках, передбачених законом, – бездіяльність осіб, які беруть участь у справі, та процесуальну дію суду, вчинену в межах визначених законом повноважень.

Незважаючи на викладені положення, диспозитивність як засада, яка визначає рух процесу, не втрачає свого значення, оскільки відповідно до чинного законодавства, ініціативою суд не наділений. На противагу особам, які беруть участь у справі, суд наділений дискреційними повноваженнями, під якими слід розуміти вибір вчинення

[1] Здрок О. Н. Гражданский процесс зарубежных стран : учеб. пособие. М. : Изд-во делов. и учеб. лит., 2005. С. 26.

[2] Короед С. А. Пределы процессуальной активности суда в гражданском процессе и ее влияние на эффективность судебной защиты. *Евразийский юридический журнал.* 2013. № 11. С. 101–104.

процесуальної дії серед передбачених у законі підстав. Зокрема, після реєстрації позовної заяви суд, залежно від підстав, має вибір між такими процесуальними діями, як відкриття провадження, відмова у відкритті провадження, повернення заяви, залишення заяви без руху (ст. 185–187 ЦПК України). Самостійна ж процесуальна ініціатива суду не має значення для розвитку процесу та розглядається як порушення норм процесуального права.

Отже, особливість суспільних відносин, які є предметом розгляду в цивільному судочинстві, значною мірою визначили існування такого специфічного галузевого цивільно-процесуального принципу, як принцип диспозитивності.

В аспекті досліджуваних юридичних явищ слід зазначити, що активна позиція суду є своєрідною гарантією виконання завдань цивільного судочинства і наданих законом процесуальних прав учасникам судового процесу, а також необхідним елементом у механізмі цивільних процесуальних правовідносин.

Активні повноваження суду, як і права сторін, існують у сферах руху процесу, судового доказування, залучення інших суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, чим характеризується законодавство багатьох країн. Так, принцип керівної ролі суду в процесі закріплений у цивільному процесуальному законодавстві багатьох країн, зокрема, ст. 9 ЦПК Молдови, ст. 15 ЦПК Литви, відповідно до якого суд першої інстанції та апеляційної інстанції у ході розгляду цивільної справи сам перевіряє докази у справі[1].

Традиційна змагальність французького цивільного судочинства була з часом доповнена слідчими елементами, активністю суду. Це пов'язано насамперед із введенням у судовому процесі посади судді з підготовки справ. До функції цього судді входить, по-перше, контроль за розвитком процесу шляхом встановлення відповідних строків для вчинення сторонами окремих процесуальних дій, по-друге, дослідження фактичних обставин справи[2]. Слід також звернути увагу на механізм судового керування справою (court's case management), який згідно з Правилами цивільного судочинства означає відхід від практики, коли розвиток цивільного процесу у справі традиційно залежить тільки від

[1] Васильєв С. В. Порівняльний цивільний процес : підручник. Київ : Алтера, 2015. С. 46.

[2] Зайцева А. Г. Принцип состязательности в гражданской процессуальной науке XIX века. *Закон.* 2007. №4. С. 102–111.

сторін. Нині керування належить суду, особливо на підготовчій стадії, що дозволяє прискорити провадження і скоротити витрати[1].

Якщо зміст диспозитивних засад у цивільному судочинстві є загальновизнаним, то зміст і межі процесуальної активності суду неможливо визначити без встановлення змісту поняття суддівської дискреції. Дослідник Аарон Барак визначає її як повноваження, надане особі, що володіє владою обирати між двома чи більше альтернативами, коли кожна з альтернатив законна. Суддівський розсуд є юридичною умовою, за якої суддя має право робити вибір з декількох варіантів[2].

Природу суддівського розсуду цілком правильно, на нашу думку, визначає білоруський дослідник В. М. Бібіло. Науковець зазначає, що законодавець не має можливості та не вважає за доцільне охопити всі конкретні випадки, свідомо надає суду право на окреслену певними межами закону свободу діяльності, надаючи йому тим самим право на розсуд. Це право стає елементом компетенції суду, свого роду суб'єктивним правом. Виникають і такі ситуації, коли законодавець, конструюючи норму права, не мав наміру дати можливість суду діяти на свій розсуд, проте норма з яких-небудь причин вийшла незрозумілою, що змушує суд вносити у свою діяльність елементи розсуду. Іноді в законі взагалі відсутня норма, яка регламентує конкретне суспільне відношення, оскільки законодавство не встигає за надзвичайно динамічним розвитком суспільних відносин. Законні ж інтереси особи захищають насамперед використанням судового розсуду. Але з яких би причин судовий розсуд не виникав, він завжди повинен бути в межах закону. Рішення, прийняте судом на основі розсуду, зумовлює ті самі правові наслідки, як і те, в основу якого покладено конкретне правове розпорядження[3]. Згідно з таким тлумаченням суддівської дискреції, як вибір суду на вчинення визначених законом дій, очевидною є необхідність визначення співвідношення цього явища з принципом диспозитивності та процесуальної активності суду.

Із такого співвідношення процесуальних прав заінтересованих осіб і повноважень суду для останнього випливають такі основні положення: суд не може за своєю ініціативою відкрити цивільну справу (ст. 13

[1] Кудрявцева Е. В. Гражданское судопроизводство Англии. М. : Городец, 2008. С. 62.

[2] Барак А. Судейское усмотрение. М. : НОРМА, 1999. С. 13–14.

[3] Бибило В. Н. Проблемы юриспруденции: избранные труды. Минск : Право и экономика, 2010. С. 43.

ЦПК України), суд не може виходити за межі заявлених позовних вимог (крім випадків, визначених законом). Незважаючи на загальне визнання диспозитивних засад та їх безумовність, норми матеріального права визначають дещо інші положення. Зокрема, суд у визначених законом випадках може вийти за межі позовних вимог. Так, відповідно до ч. 5 ст. 216 ЦК України суд може застосувати наслідки недійсності нікчемного правочину з власної ініціативи. Відповідно до ст. 23 ЦК України передбачено право суду визначати розмір компенсації моральної шкоди з урахуванням вимог розумності і справедливості. При цьому суд не обмежений вимогами позивача[1].

Суд не може, ігноруючи процесуальне волевиявлення сторін, здійснене в установленому законом порядку та спрямоване на завершення справи у формі закриття провадження (відмова від позову, мирова угода) або ухвалення рішення на користь однієї зі сторін (визнання позову відповідачем), продовжити судовий розгляд і ухвалити рішення на свій розсуд. Утім контроль дотримання судом при вчиненні процесуальних дій сторонами процесуальної форми, дотримання обов'язків і прав та інтересів інших осіб є головними критеріями застосування судом дискреційних повноважень.

Зазначені межі процесуальної активності прямо не закріплені в цивільному процесуальному законодавстві, але випливають з аналізу змісту принципу диспозитивності та низки зазначених вище норм, в яких він, за загальним визнанням, знаходить свій конкретний прояв.

Входячи до змісту принципу диспозитивності, викладені межі процесуальної активності суду утворюють загальне правило, що характеризує процесуальне становище суду в галузі управління рухом процесу як залежне від ініціативи осіб. У свою чергу, сторони, таким же чином виявляючи свою ініціативу, не досягнуть мети розвитку процесу без прояву процесуальної активності та реалізації відповідних повноважень суду.

Яскравим прикладом ініціативи суду є стадія підготовчого провадження, де від процесуальної активності суду для забезпечення подальшого розгляду справи залежить правильне та швидке вирішення справи (ст. 189 ЦПК України). Зокрема, ЄСПЛ зазначає, що відповідальність за підготовку справи і якнайшвидше проведення судового

[1] Луспеник Д. М. Роль суду в цивільному диспозитивному процесі. URL: http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1253 (дата звернення: 24.01.2020).

розгляду покладено на суддю[1]. Відповідно до Конвенції саме Договірні держави зобов'язані організувати свої судові системи таким чином, щоб їхні суди могли гарантувати право кожного на отримання остаточного рішення у спорах, пов'язаних з цивільними правами і обов'язками, упродовж розумного строку[2]. Належна участь сторони в судовому розгляді вимагає, щоб суд з власної ініціативи надав документи, що є в його розпорядженні. З цієї причини не має значення, заперечує заявник відсутність відповідних документів чи взяв на себе ініціативу щодо отримання доступу до матеріалів справи[3].

Вимога ініціативності та процесуальної активності суду випливає з таких вимог: право на змагальний процес має реалізовуватися у відповідних умовах, тобто сторони судового розгляду повинні мати можливість ознайомлюватися з доказами, наданими суду, а також можливість заявляти заперечення щодо їх існування, змісту та достовірності у відповідній формі й протягом установленого часу[4]. Сторони повинні мати можливість надавати будь-які докази, необхідні для задоволення їх вимог[5]. Відповідні процесуальні права можуть бути гарантовані не лише засобом закріплення їх у законі, а й розумною судовою дискрецією, що належним чином у сукупності забезпечує дотримання мети цивільного судочинства.

Вважаємо, що активні процесуальні повноваження суду не можна розглядати як винятки з якогось іншого принципу або визнавати їх змістом принципу публічності, чи виділяти як самостійний принцип, оскільки суд має сприяти сторонам у процесі реалізації їх матеріальних і процесуальних прав, має забезпечувати дійсну рівноправність сторін і створювати необхідні умови для досягнення основної мети судочин-

[1] Капуано против Италии *(Capuano v. Italy)*. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–57458 (дата звернення: 24.01.2020); Версини против Франции *(Versini v. France)*. http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–64139 (дата звернення: 24.01.2020); Сюрьмели против Германии (*Sürmeli v. Germany* [GC]). URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–75689 (дата звернення: 24.01.2020).

[2] Скордино против Италии *(Scordino v. Italy)*. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–72925 (дата звернення: 24.01.2020).

[3] Кероярви против Финляндии *(Kerojärvi v. Finland)*. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–57941 (дата звернення: 24.01.2020).

[4] Крчмар и другие против Чешской Республики *(Krčmář and Others v. the Czech Republic)*. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–58608 (дата звернення: 24.01.2020); Иммёбль Груп Коссер против Франции *(Immeubles Groupe Kosser v. France)*. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–64897 (дата звернення: 24.01.2020).

[5] Клиник де Акасья и другие против Франции *(Clinique des Acacias and Others v. France)*. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–70604 (дата звернення: 24.01.2020).

ства. Тому з урахуванням балансу публічно-правових і приватноправових інтересів у цивільному судочинстві необхідно виокремлювати самостійний принцип поєднання диспозитивності з процесуальною активністю суду.

У науковій літературі принципи в цілому характеризуються як найбільш загальні вимоги, що ставляться до суспільних відносин та їх учасників, а також як вихідні керівні засади, що виражають сутність права і випливають з ідей справедливості та свободи, визначають загальну спрямованість і найістотніші риси чинної правової системи[1]. Поєднання засад диспозитивності та процесуальної активності суду відображають сутність цивільного процесуального права: процесуальні дії як учасників судового процесу, так і суду є необхідним елементом цивільних процесуальних правовідносин, які побудовані таким чином, що рух справи, виникнення окремих цивільних процесуальних правовідносин залежить від реалізації наданих законом прав заінтересованих учасників судового процесу та, нерідко, суду.

Відповідно до законів логічного мислення під змістом поняття слід розуміти сукупність загальних суттєвих ознак об'єктів, які мисляться у даному понятті. У свою чергу, обсяг поняття – це сукупність об'єктів, які мисляться в даному понятті[2]. Відповідно, обсяг поняття принципу поєднання засад диспозитивності та процесуальної активності суду становлять права учасників судового процесу, та кореспондуючі дискреційні повноваження суду, об'єднуючою ознакою для яких є залежність від їх реалізації виникнення, зміни та припинення цивільних процесуальних правовідносин, чи, іншими словами, – рух справи.

До відповідних прав учасників судового процесу та дискреційних повноважень суду, які становлять обсяг поняття принципу поєднання засад диспозитивності та процесуальної активності суду, слід віднести:

1. Права та повноваження, пов'язані з відкриттям провадження у справі:

– пред'явлення: позову (ст. 184 ЦПК України), зустрічного позову (ст. 193 ЦПК України), заяви про видачу судового наказу (ст. 160 ЦПК України), заяви в порядку окремого провадження (ст. 293–294

[1] Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 197.

[2] Бандурка О. М. Юридична логіка : підручник / О. М. Бандурка, О. В. Тягло ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Золота миля, 2011. С. 40.

ЦПК України), скарги (ст. 352, 389, 423 ЦПК України); право вибору підсудності (ст. 28 ЦПК України) та ін.;

– повноваження суду, пов'язані з прийняттям заяви: відкрити провадження у справі, якщо за пред'явлення позовної заяви не сплачено судовий збір, але особа обґрунтовано клопоче про відстрочення або розстрочення сплати судового збору (ст. 136 ЦПК України).

2. Права та повноваження, пов'язані з визначенням характеру та розміру процесуальних вимог:

– визначення предмета позову, ціни позову, зміна предмета позову, збільшення чи зменшення розміру позовних вимог (ст. 49 ЦПК України), визначення меж оскарження рішення (ст. 367 ЦПК України);

– повноваження суду, пов'язані з виходом суду за межі позовних вимог (підстави, визначені у цивільному законодавстві), вихід за межі апеляційного оскарження у справах окремого провадження (ч. 5 ст. 367 ЦПК України).

3. Права та повноваження, пов'язані із залученням учасників цивільного процесу:

– право на правничу допомогу (ст. 15 ЦПК України), залучення представника (ст. 58 ЦПК України), залучення третіх осіб (ст. 52, 53 ЦПК України), заміна неналежного відповідача (ст. 51 ЦПК України), залучення перекладача (ст. 75 ЦПК України), відвід судді (ст. 36 ЦПК України) та ін.;

– повноваження суду, пов'язані із залученням правонаступника (ст. 55 ЦПК України), призначення або заміни законного представника (ст. 63 ЦПК України), залучення відповідного органу чи особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, якщо дії законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє (ч. 4 ст.13 ЦПК України) та ін.

4. Права, пов'язані з судовим доказуванням:

– брати участь у судових засіданнях, подавати докази, брати участь у дослідженні доказів, ставити запитання іншим особам, які беруть участь у справі, свідкам, експертам, спеціалістам, заявляти клопотання та відводи, давати усні та письмові пояснення судові, подавати свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти клопотань, доводів і міркувань інших осіб (ст. 43 ЦПК України), забезпечувати докази (ст. 117 ЦПК України);

– повноваження суду: вимагати подання оригіналу письмового доказу (ч. 2 ст. 95 ЦПК України), на судові доручення (ст. 87

ЦПК України), на обов'язкове призначення експертизи (ст. 105 ЦПК України), ставити запитання свідку після закінчення його допиту (ч. 9 ст. 230 ЦПК України) та ін.

5. Права, пов'язані з ознайомленням з матеріалами справи:

– право ознайомлюватися з матеріалами справи, робити з них витяги, знімати копії з документів, долучених до справи, одержувати копії рішень, ознайомлюватися з журналом судового засідання, знімати з нього копії та подавати письмові зауваження з приводу його неправильності чи неповноти, прослуховувати запис фіксування судового засідання технічними засобами, робити з нього копії, подавати письмові зауваження з приводу його неправильності чи неповноти (ст. 43 ЦПК України);

– повноваження суду: повне або часткове відтворення технічного запису судового засідання (ч. 3 ст. 247 ЦПК України), фіксування технічними засобами окремої процесуальної дії поза судовим засіданням (ч. 1 ст. 250 ЦПК України).

6. Права, пов'язані з розпорядженням процесуальними засобами захисту прав, ухваленням рішення та рухом процесу:

– укладення мирової угоди, відмова від позову (ст. 49 ЦПК України), передача справи до третейського суду (ст. 21 ЦПК України), право відповідача заявити вимоги про компенсацію здійснених ним витрат, пов'язаних з розглядом справи, внаслідок необґрунтованих дій позивача (ч. 5 ст. 142 ЦПК України) та ін.;

– повноваження суду: право суду зупинити провадження у справі (ст. 251, 252 ЦПК України), поновлення провадження у справі (ст. 254 ЦПК України) та ін.

7. Права, пов'язані з виконанням судових рішень:

– звернення до суду зі скаргою на рішення, дії або бездіяльність державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби (ст. 447 ЦПК України), укладення мирової угоди у процесі виконання (ст. 434 ЦПК України), відстрочка і розстрочка виконання, зміна чи встановлення способу і порядку виконання (ст. 435 ЦПК України) та ін.;

– повноваження суду: зупинення виконання судового рішення (ст. 436 ЦПК України), право перевірки мирової угоди сторін виконавчого провадження (ст. 434 ЦПК України), на заміну сторони виконавчого провадження (ст. 442 ЦПК України), на здійснення повороту виконання (ст. 444 ЦПК України) та ін.

Отже, дослідження сутності принципу поєднання засад диспозитивності та процесуальної активності суду дозволяє сформулювати такі положення: механізм правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин визначає рух цивільного процесу залежно від волі учасників судового процесу, яка реалізується в установленій законом процесуальній формі, та кореспондуючих дискреційних повноважень суду. Права та обов'язки суду в рамках принципу поєднання засад диспозитивності та процесуальної активності мають характер гарантії реалізації прав зацікавленої особи на звернення до суду за захистом свого суб'єктивного матеріального права.

Таким чином, принцип поєднання диспозитивності та процесуальної активності суду – це нормативно закріплена правова вимога, відповідно до якої від вчинення учасниками судового процесу процесуальних дій та кореспондуючих дискреційних активних повноважень суду залежить виникнення, зміна та припинення цивільних процесуальних правовідносин, рух справи.

Принцип поєднання змагальності сторін та процесуальної активності суду в цивільному судочинстві. Як уже зазначалося, нині більш очевидним стає необхідність нового пошуку належної моделі цивільного судочинства, обґрунтування її базисних характеристик, ефективних конструкцій процесуальної діяльності суду й учасників судового процесу.

При розробці, прийнятті чинного ЦПК України, у тому числі й тих положень, що стосуються основних засад (принципів) цивільного судочинства, були враховані базові постулати, закладені в міжнародноправових актах, ратифікованих Україною. Зазначене повністю належить до одного з базових принципів цивільного судочинства – принципу змагальності.

ЄСПЛ неодноразово вживав у своїх прецедентних постановах термін «змагальність». У справі «Вермюлен проти Бельгії» *(Vermeulen v. Belgium)* ЄСПЛ визнав порушенням п. 1 ст. 6 Конвенції, тобто права на справедливий судовий розгляд, те, що заявник не міг через посередництво свого адвоката дати відповідь на виступ заступника генерального прокурора при Касаційному суді, а також сам звернутися до суду під час слухань у Касаційному суді. Суд зазначив, що принцип змагальності означає, що сторони в кримінальному або цивільному процесі мають право ознайомлюватися зі всіма доказами або зауваженнями, залученими до справи, коментувати їх; це стосується й висновків, зроблених незалежними представниками прокурорської служби, які

здійснюють вплив на рішення суду[1]. У справі «Костовський проти Нідерландів» (*Case of Kostovski v. the Netherlands*) ЄСПЛ підкреслив, що згідно з принципом змагальності судового процесу всі докази мають пред'являтися у присутності обвинуваченого на відкритому слуханні. Як правило, ці права вимагають надання обвинуваченому рівноцінної та належної можливості спростування показань свідка обвинувачення та його допиту[2]. У справі «Крцмар проти Чеської Республіки» *(Judgment in the case of Krcmár and Others v. the Czech Republico*) було зазначено, що у змагальному процесі будь-яка сторона судового провадження повинна мати можливість ознайомитися з доказами в суді, а також мати можливість висловити свою думку про їх наявність, зміст і достовірність у відповідній формі й у відповідний час, а у разі необхідності – у письмовій формі та заздалегідь[3]. Виходячи з прецедентної практики ЄСПЛ є логічним висновок про те, що складовою права на справедливий судовий розгляд є принцип змагальності.

Аналіз цивільного процесуального законодавства дозволяє виокремити такі моделі цивільного судочинства: 1) змагальну, в основу якої покладені змагальні засади, при цьому слідчі засади суттєво обмежені; 2) слідчу модель цивільного судочинства, яка базується на необмежених повноваженнях суду стосовно збору доказового матеріалу при суттєво обмежених змагальних засадах. Щодо можливості побудови системи судочинства на паритетних засадах, тобто на рівномірному співвідношенні змагальних та слідчих засад, то фактично це неможливо здійснити, а судочинство завжди буде тяжіти чи до змагальної системи, чи до слідчої моделі судочинства. При цьому слід зазначити, що історичний досвід розвитку процесуального законодавства, перш за все вітчизняного, дозволяє зробити висновок про неможливість існування змагальної або слідчої моделі цивільного судочинства в ідеальному вигляді. Стаття 129 Конституції України і передбачає як одну з основних засад судочинства змагальність сторін і свободу надання ними своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості. Відповідно ЦПК України також закріпив правило про те, що цивільне судочинство здійснюється на засадах змагальності сторін (ст. 12).

[1] Европейский суд по правам человека. Избранные решения решения : в 2 т. М. : Норма, 2000. С. 175–177.

[2] Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. 2002. №1. С. 203.

[3] Там само. С. 35–36.

Частина друга ст. 12 ЦПК України визначає, що учасники справи мають рівні права щодо здійснення всіх процесуальних прав та обов'язків, передбачених законом. Маємо зазначити, що для страсбурзьких суддів процесуальна рівність превалює над змагальністю, яка є засобом досягнення паритету можливостей та обізнаності сторін щодо доказових матеріалів цивільної справи[1].

Тяжіючи до традиційного висвітлення проблеми, деякі автори вважають, що ЄКПЛ зобов'язує державні утворення вводити у власне нормативне поле засаду «чистої» змагальності, оскільки сторони не можуть перебувати поза максимальною інформованістю про доказування та докази[2]. Це не зовсім правильно. Як справедливо наголошує С. Ф. Афанасьєв, ЄСПЛ неодноразово вживав у своїх прецедентних постановах термін «змагальність», але з цього не випливає необхідність імперативної змагальності національного судочинства[3]. Швидше за все для страсбурзьких суддів процесуальна рівність превалює над змагальністю, яка є засобом досягнення паритету можливостей та обізнаності сторін щодо доказових матеріалів цивільної справи[4], хоча деякі автори так не вважають[5]. Свідченням того, пояснює С. Ф. Афанасьєв, є постанова від 28 серпня 1991 р. «Брандштеттер проти Австрії» *(Brandstetter v. Austria*), деякі положення якої звучать так: «Право на змагальне судочинство означає, що …має бути надано можливість ознайомитися з поданими зауваженнями та доказами, висунутими іншою стороною, і висловитися щодо них. Національне законодавство може забезпечити дотримання цієї вимоги різними методами. Однак незалежно від обраного методу воно має забезпечити, щоб інша сторона була повідомлена про надані зауваження та мала реальну можливість висловитися щодо них»[6].

---

[1] Гомьен Д. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия / Д. Гомьен, Д. Харрис, Л. Зваак. М., 1998. 221 с.

[2] Моул Н. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 6. Право на справедливое судебное разбирательство. Прецеденты и комментарии / Н. Моул, К. Харби, Л. Б. Алексеева. М., 2001. С. 75–77.

[3] Афанасьев С. Ф. Правовое государство как гарант обеспечения равных процессуальных возможностей в состязательном гражданском судопроизводстве. *20 лет Конституции России: актуальные проблемы развития правового государства* : сб. науч. тр. Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2014. С. 21.

[4] Гомьен Д. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия / Д. Гомьен, Д. Харрис, Л. Зваак. М., 1998. 221 с.

[5] Воронов А. Ф. Принципы гражданского процесса: прошлое, настоящее, будущее. М. : Городец, 2009. С. 415–416.

[6] Case of Brandstetter v. Austria. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–57683. (дата звернення: 24.01.2020).

Таким чином, ЄСПЛ не наполягає на тій чи іншій конкретиці національної моделі правосуддя. Вона може бути будь-якою – змагальною, слідчою або змішаною (змагально-слідчою або слідчо-змагальною) – лише б країна – учасниця Конвенції створювала для сторін рівні процесуальні права та обов'язки, а також поручалась за їх наріжну практичну матеріалізацію[1].

У світлі останніх законодавчих змін, що торкнулися цивільного судочинства, підсилено роль суб'єктивних прав учасників судового процесу у встановленні обставин справи, у поданні доказів, а разом з тим і у їх дослідженні та доведенні їх переконливості перед судом. Таким чином, у силу посилення змагальних засад частково знижена, а інколи й виключена процесуальна активність та ініціативність суду в процесі доказування. Внесені зміни й доповнення щодо нового змісту змагальності процесу зумовили виникнення в судовій практиці низки проблем, що стосуються ролі суду на етапі доказування, у процесі забезпечення доказів, зокрема й щодо вирішення питань про призначення експертизи, дослідження та оцінки її висновків тощо[2].

Проте наближення цивільного процесу до моделі «чистої» змагальності та зменшення процесуальної активності суду в процесі доказування у будь-якому разі не виключає необхідності дотримання суб'єктами цивільного процесу цивільної процесуальної форми та виконання завдань, обумовлених наявністю у суду дискреційних повноважень як органу публічної влади щодо забезпечення змагального процесу.

Як справедливо зазначає з цього приводу Д. Д. Луспеник, попри значне зменшення ролі суду в процесі доказування, з одного боку, з другого – його роль щодо забезпечення змагальності процесу зросла і певною мірою навіть ускладнилась, оскільки її виконання вимагає конкретних процесуальних дій для виконання основного обов'язку суду – створення особам, які беруть участь у справі, умов для всебічного, повного та об'єктивного з'ясування обставин справи[3].

[1] Афанасьев С. Ф. Правовое государство как гарант обеспечения равных процессуальных возможностей в состязательном гражданском судопроизводстве. *20 лет Конституции России: актуальные проблемы развития правового государства* : сб. науч. тр. Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2014. С. 21–22.

[2] Бадила О. О. Принцип змагальності та його вплив на забезпечення доказів у цивільному процесі: теорія, судова практика, законодавство. *Часопис Київського університету права*. 2013. №4. С. 203–204.

[3] Луспеник Д. Роль суду в цивільному змагальному процесі. *Юридичний журнал.* 2004. №5. С. 117.

Проблемам, пов'язаним із провадженням, розвитком і змістом принципу змагальності в цивільному судочинстві в різні його періоди, було присвячено низку наукових статей і комплексних розробок. Зокрема, динаміка теоретичних вчень цієї тематики пов'язується з іменами Є. В. Васьковського[1], В. П. Тараненка[2], В. М. Семенова[3] та інших вчених. Серед сучасних наукових досліджень можна виділити праці В. Ю. Мамницького[4], В. В. Комарова[5], П. І. Шевчука[6], Г. В. Фазикош[7], Г. П. Тимченка[8], С. О. Волосенка[9], Ю. В. Неклеси[10]. Окремі аспекти цього правового явища досліджувалися й автором цієї монографії на рівні низки наукових статей[11]. Утім питанням поєднання та безпосеред-

[1] Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. М. : Зерцало, 2003. С. 101–106.

[2] Тараненко В. Ф. Принципы диспозитивности и состязательности в советском гражданском процессе : учеб. пособие. М. : Изд-во ВЮЗИ, 1990. 54 с.

[3] Семенов В. М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. М. : Юрид. лит., 1982. С. 125–141.

[4] Мамницький В. Ю. Принцип змагальності у цивільному судочинстві : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 1995. 14 с.; Його ж. Полномочия суда по обеспечению состязательности сторон в гражданском судопроизводстве. *Нова Конституція і проблеми вдосконалення законодавства* : тематич. зб. наук. пр. Харків : НЮАУ, 1997. С. 101–106; Його ж. Поняття та зміст принципу змагальності у цивільному судочинстві. *Форум права*. 2014. № 3. С. 201–206. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_34.pdf (дата звернення: 24.01.2020), та ін.

[5] Комаров В. В. Состязательность в гражданском судопроизводстве / В. В. Комаров, В. Ю. Мамницкий. *Проблемы науки гражданского процессуального права* / В. В. Комаров, В. А. Бигун, В. В. Баранкова ; под ред. В. В. Комарова. Харьков : Право, 2002. С. 154–160, та ін.

[6] Шевчук П. І. Історичні аспекти розвитку принципу змагальності в цивільному процесі. *Вісник Верховного Суду України.* 2000. № 1. С. 30–33; Його ж. Розширення дії засад змагальності та диспозитивності при розгляді справ у суді першої інстанції. *Вісник Верховного Суду України.* 2002. № 3. С. 20–23.

[7] Фазикош Г. Змагальний тип цивільного судочинства та вплив змагальних процедур на судове рішення. *Право України.* 2002. № 12. С. 27–32.

[8] Тимченко Г. П. Змагальність як правовий звичай у цивільному судочинстві. *Вісник господарського судочинства*. 2004. № 2. С. 231–235; Його ж. Змагальність у цивільному процесуальному праві: теоретичні аспекти проблеми. *Вісник господарського судочинства.* 2004. № 4. С. 159–164; Його ж. Джерела змагальності у цивільному судочинстві. *Право України.* 2005. № 1. С. 99–103; Його ж. Теоретичні проблеми та практика реалізації принципів судочинства в Україні. Київ : Юрид. кн., 2010. 336 с., та ін.

[9] Волосенко С. О. Принципи змагальності та об'єктивної істини у цивільному процесі України : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2010. 19 с.

[10] Неклеса Ю. В. Принцип змагальності та диспозитивності в цивільному процесі України : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Одеса, 2011. 20 с.

[11] Кройтор В. А. Проблеми доступності цивільного судочинства в Україні у зв'язку з реальним закріпленням принципу змагальності. *Право і безпека.* 2004. № 3'1. С. 98–101; Його ж. Сучасні аспекти розвитку принципу змагальності в цивільному

нього зв'язку змагальності сторін із процесуальною активністю суду саме як принципу цивільного судочинства, в юридичній літературі приділялось недостатньо багато уваги.

У контексті загальної проблеми щодо підвищення ефективності судових процедур, виникає потреба подальшого дослідження змагальності та функціональних повноважень і ролі суду в змагальному процесі з метою удосконалення існуючої моделі вітчизняного цивільного процесу. Є актуальним обґрунтування необхідності закріплення в цивільному судочинстві самостійного принципу поєднання змагальності сторін та процесуальної активності суду. Крім того, необхідно також визначитись, які структурні складові входять до змісту вказаного принципу.

У науці цивільного процесуального права побутує достатньо поширена думка про існування принципу змагальності в цивільному судочинстві. Так, один із дослідників цієї проблеми В. Ю. Мамницький обґрунтовано зазначив, що принцип змагальності є історично обумовленим правовим явищем, оскільки на тому чи іншому етапі розвитку суспільства, залежно від рівня його розвитку, соціально-економічних і політичних умов, національних особливостей та правових традицій, принцип змагальності еволюціонував, його зміст змінювався, змінюючи при цьому моделі цивільного судочинства. Крім того, принцип змагальності являє собою правову вимогу, яка ставиться до процесуальної діяльності певних суб'єктів процесу та органу судової влади в доказовій діяльності незалежно від інстанції, в якій розглядається справа[1].

Термін «змагальність» привертав увагу багатьох вчених-процесуалістів у різні часи та на різних етапах розвитку суспільства, активно обговорювався в науковій та навчальній літературі радянської та пострадянської доби, однак із конституційним закріпленням в Україні

процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2008. № 11. С. 238–241; Його ж. Принцип состязательности в гражданском судопроизводстве Украины. *Цивилист*. 2011. № 1. С. 10–14; Kroitor Volodymyr, Mamnitskyi Valeriy. Adversial Principle Under the New Civil Procedure in Ukraine. Access to Justice in Eastern Europe. Issue 4 (5). December 2019. С. 30–42. URL: http://ajee-journal.com/upload/attaches/att_1576686982.pdf; Його ж. Сочетание состязательности и процессуальной активности суда как принцип гражданского судопроизводства. *Sciences of the Europe*. 2016. № 8 (8)/2. С. 119–129; Його ж. The need for entrenchment in civil proceedings of independent principle of combining adversariality of parties with procedural activity of court. *Kobe Gakuin. Economic papers*. 2017. Vol. 49. № 1–2. С. 125–149.

[1] Мамницький В. Ю. Поняття та зміст принципу змагальності у цивільному судочинстві. *Форум права*. 2014. № 3. С. 201. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_34.pdf (дата звернення: 24.01.2020).

змагальності сторін як однієї з основних засад судочинства, інтерес науковців різних процесуальних юрисдикцій до дослідження цього правового феномену значно зріс.

У той період переважна більшість цивілістів-процесуалістів визначала змагальність у поєднанні з активним процесуальним становищем суду в процесі доказування. Так, М. Й. Штефан характеризував змагальність як широку можливість сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, визначати й використовувати в доказовій діяльності передбачені ЦПК необхідні процесуальні засоби, фактичні дані й докази, що їх підтверджують. На його думку, змагальністю визначається весь процес відбору, подання, витребування, залучення тощо фактичного матеріалу, необхідного для вирішення судом справи, встановлюються форми, методи і способи дослідження цього матеріалу, процесуальна діяльність суб'єктів доказування, її послідовність і правові наслідки. Утвердження своїх міркувань і оспорювання доказів, міркувань та заперечень другої сторони визначають зовнішню форму цивільного процесу, надаючи йому змагального вигляду – боротьби, змагання сторін перед судом. Змагальна форма процесу забезпечується активним процесуальним становищем суду, якому належить завершальне визначення предмета доказування, сприяння в збиранні, за необхідності, належних доказів[1].

Виходячи з того, що непорушним принципом соціалістичного правосуддя і метою процесу є матеріальна істина, С. Н. Абрамов змагальність визначав як «поєднання ініціативної та активної діяльності сторін і суду, спрямованої на з'ясування та встановлення дійсних взаємовідносин сторін (матеріальної істини) з метою постановлення законного та обґрунтованого рішення»[2].

За визначенням В. І. Тертишнікова, принцип змагальності – це виявлення в змагальній формі ініціативи та активності осіб, які беруть участь у справі, і суду при здійсненні прав та виконанні обов'язків з визначення кола обставин, які мають значення для вирішення справи, та зі збирання, дослідження й оцінки доказів, які підтверджують або спростовують ці обставини[3].

[1] Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для юрид. спец. вищ. закл. освіти. Київ : Ін Юре, 1997. С. 38–39.

[2] Абрамов С. Н. Гражданский процесс / отв. ред. С. А. Бордонов. 2-е изд., доп. и испр. М. : Госюриздат, 1950. С. 16.

[3] Тертишніков В. І. Принципи цивільно-процесуального права : текст лекції. Харків : Юрид. ін-т, 1991. С. 15.

В. Ю. Мамницький, вважаючи надмірною на той час активність суду у доказовій діяльності, дає досить своєрідне формулювання принципу змагальності: правова вимога, що випливає із природи судової влади та функціонуюча у сфері здійснення правосуддя по цивільних справах. На його думку, згідно з принципом змагальності сторони й інші особи, що беруть участь у справі, можуть брати участь у цивільному процесі, подавати докази на обґрунтування своїх вимог і заперечень, заявляти клопотання, користуватися допомогою суду, який має у доказовій діяльності вказівні, інструктивні й забезпечувальні повноваження[1].

Таким чином, зміст принципу змагальності не вичерпувався винятково активністю та ініціативністю сторін та інших учасників судового процесу, він доповнювався ініціативністю суду в процесі збирання, дослідження та оцінки доказів.

Науковий підхід до змісту принципу змагальності поступово почав змінюватися разом із законодавчими змінами. За чинним раніше законодавством принцип змагальності ніби нейтралізувався принципом об'єктивної істини, і суд зобов'язаний був збирати докази за своєю ініціативою. Нині в цивільному процесуальному законі такої норми немає. Проте вчені відзначають, що активність суду не втрачена повністю: суд сприяє у збиранні доказів, суд може запропонувати особам, які беруть участь у справі, подати додаткові докази, суд перевіряє належність поданих доказів, може призначити експертизу тощо[2].

Аналізуючи хід перетворень щодо змісту принципу змагальності в російському цивільному процесуальному законодавстві, О. Ф. Воронов охарактеризував новий підхід до змагальності як прогресивний консерватизм. Стаття 12 ЦПК Російської Федерації встановлює, що правосуддя в цивільних справах здійснюється на засадах змагальності та рівноправності сторін. При цьому суд, зберігаючи незалежність, об'єктивність і неупередженість, керує процесом, роз'яснює особам, які беруть участь у справі, їх права та обов'язки, попереджає про наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій, надає особам, які беруть участь у справі, сприяння в реалізації їх прав, створює умови для всебічного й повного дослідження доказів, уста-

[1] Мамницький В. Ю. Принцип змагальності у цивільному судочинстві : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 1995. С. 6, 8–9.

[2] Учебник гражданского процесса / под ред. М. К. Треушникова. М. : Спарк, 1996. С. 47.

новлення фактичних обставин і правильного застосування законодавства при розгляді та вирішенні цивільних справ. Зусиллями багатьох вчених і практиків, зазначає автор, вдалося зупинити передбачуваний у 90-х рр. надмірний крен у розвитку цивільного законодавства в бік чистої змагальності[1].

Порівнюючи редакцію ст. 12 ЦПК Російської Федерації та ст. 12 ЦПК України, слід констатувати, що вітчизняний законодавець виявився дещо скромнішим при розкритті змісту змагальності у спеціально присвяченій даному принципу статті. Так, відповідно до ст. 12 ЦПК України цивільне судочинство здійснюється на засадах змагальності сторін. Сторони та інші учасники судового процесу мають рівні права щодо подання доказів, їх дослідження та доведення перед судом їх переконливості. Кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, установлених цим Кодексом. Суд сприяє всебічному й повному з'ясуванню обставин справи: роз'яснює учасникам судового процесу, їх права та обов'язки, попереджує про наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій і сприяє здійсненню їх прав у випадках, установлених цим Кодексом.

Спираючись на оновлену редакцію норми про змагальність, сучасні вітчизняні дослідники принципів цивільного процесу розкривають змагальність через такі складові: 1) сторони й інші особи, які беруть участь у справі, мають рівні законодавчі права щодо подання доказів, їх дослідження та доведення перед судом їх переконливості; 2) кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень; 3) суд, зберігаючи об'єктивність і неупередженість, сприяє всебічному і повному з'ясуванню обставин справи, зокрема, роз'яснює особам, які беруть участь у справі, їх права та обов'язки, попереджує про наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій і сприяє здійсненню їхніх прав[2].

О. А. Солдатенко, схвалюючи зміст принципу змагальності, який розкривається у ст. 14–17 ЦПК Франції, важливим компонентом його вважає доводи сторони не тільки на обґрунтування своєї позиції, а й щодо спростування протилежної. Досліджуваний принцип, на його

[1] Воронов А. Ф. Принципы гражданского процесса: прошлое, настоящее, будущее. М. : Городец, 2009. С. 359–360.

[2] Волосенко С. О. Принципи змагальності та об'єктивної істини у цивільному процесі України : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2010. С. 10.

думку, являє собою не стільки право учасника доводити свою правоту, висловлюючи свої міркування та доводячи перед судом їх переконливість, скільки:

1) право кожної сторони оскаржувати будь-яке твердження свого процесуального супротивника;

2) обов'язок сторін завчасно подавати суду свої докази для забезпечення права інших учасників їх спростовувати;

3) заборона суду вирішувати справу за відсутності сторони, на яку поширюється законна сила судового рішення;

4) заборона суду використовувати у рішенні доводи, що не використовувалися сторонами для затвердження перед судом своєї правової позиції;

5) заборона суду посилатися в рішенні на доводи однієї зі сторін, які невідомі процесуальному противнику, позбавленому таким чином можливості їх оскаржити;

6) право сторони, яка відсутня при вчиненні судом будь-якої процесуальної дії, оскаржити її результати.

О. А. Солдатенко вважає, що відсутність одного з компонентів змагальності усуває цей принцип у цілому[1].

Змінений характер змагальності знову порушує дискусію, чи відповідає інтересам сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, реалізація принципу на практиці у такому вигляді. Слід згадати, що на сторінках юридичних видань неодноразово і в різні часи точилась дискусія щодо доцільності забезпечення дійсної змагальності процесу, впровадження «чистої» змагальності та відмови від принципу об'єктивної істини. Серед науковців були й залишаються як прихильники, так і противники такої імплантації.

Ще майже сторіччя тому Є. В. Васьковський вказував, що принцип «чистої» змагальності може призвести «до переваги сильного над слабким, багатого, що має можливість найняти хорошого адвоката, над бідним, змушеним вести свою справу особисто. Але це суперечить справедливості»[2].

Подібні погляди поділяли й інші науковці того періоду. Так, на думку Г. Л. Вербловського, здійснення на практиці принципу «чистої»

[1] Солдатенко А. Состязательность в гражданском процессе. *Юридическая практика.* 2005. 1 нояб. (№44 (410)). С. 13.

[2] Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса. М. : Изд-во Бр. Башмаковых, 1917. С. 98.

змагальності може призвести «до панування безсердечного формалізму, при якому в суддях укорінюється переконання, нібито їх призначення полягає лише в установленні формальної правди… Доцільна юридична техніка має поєднувати змагальний початок належною мірою зі свободою судді у дослідженні справи та виявленні істини»[1]. Влучно з цього приводу висловився і Т. М. Яблочков: «…не нав'язуй судового захисту тому, хто не бажає – оце змагальність, залишатися ж байдужим до того, хто бажає, але не вміє захищатися – це не "змагальність", не правосуддя»[2].

В. О. Рязановський зазначав, що цивільний процес має бути побудований на принципі змагальності, але він має бути доповнений правом на втручання у змагальність сторін: «втручання ж суду припустиме, оскільки воно необхідне для з'ясування матеріальної істини зі збереганням, зрозуміло, прав особистості, бо в сучасному процесі особистість не може бути об'єктом процесу, а завжди є суб'єктом у ньому»[3].

Як висловилась уже значно пізніше О. О. Борисова, за «чистої» змагальності суд при з'ясуванні суті справи займає пасивне положення, він самостійно не досліджує фактичні обставини справи, не втручається в процес установлення істини по справі, а тільки ухвалює рішення на підставі поданого сторонами матеріалу. На її думку, реалізація принципу змагальності в такому вигляді була б доцільною тільки в тому разі, якщо б у процесі сторони займали рівне положення, були б однаковою мірою підготовлені до захисту своїх прав, тобто мали можливість користуватися кваліфікованою допомогою юристів, збирати всі необхідні по справі докази тощо[4].

Безумовно, можна констатувати, що в сучасних умовах це неможливо. Тут можна погодитись із думкою В. М. Жуйкова, який вважає, що з урахуванням реальностей, у тому числі рівня правового знання і можливостей забезпечення кваліфікованою юридичною допомогою, перехід до ідеї «чистої» змагальності був би неправильним[5].

---

[1] Вербловский Г. Вопросы русского гражданского права и процесса. М. : Т-во тип. А. И. Мамотова, 1896. С. 370.

[2] Яблочков Т. М. Учебник русского гражданского судопроизводства. 2-е изд., доп. Ярославль : Кн-во І. К. Гассанова, 1912. С. 39.

[3] Рязановский В. А. Единство процесса. М. : Городец, 1996. С. 66–67.

[4] Борисова Е. А. Апелляция в гражданском (арбитражном) процессе (изд. второе, испр. и доп.). М. : Городец, 2000. С. 53.

[5] Жуйков В. М. Изменения ГПК были необходимы. *Законность.* 1996. № 3. С. 20.

Г. В. Фазикош констатує, що наш цивільний процес певною мірою відійшов від слідчого типу судочинства, який підтримувався державою в радянські часи, проте вважає, що він ще не являє собою «еталону змагального правосуддя». Судова процедура має включати механізми, які б ретельно гарантували можливість сторін вільно надавати суду свої докази та доводити перед ним їх переконливість при обов'язковому забезпеченні цим сторонам рівності між собою та перед судом[1].

Слушними видаються й міркування на цю тему В. Ф. Яковлєва: «Одним із головних пріоритетів судової реформи була змагальність сторін у процесі. Суддя перестав виступати в ролі обвинувачувача, його справа – безпристрасно вислухати доводи сторін. Але що показав час? Змагальність почали протиставляти активній ролі суду. Це неправильно. Тому що реальної рівності немає: у одного – влада, гроші, адвокати, інший б'ється один. Результат передбачити нескладно»[2].

Досліджуючи тенденції трансформації принципів змагальності та об'єктивної істини в цивільному процесі України, С. О. Волосенко вважає, що не можна вважати порушенням принципу змагальності ситуацію, коли суд у виняткових випадках (при виникненні сумнівів у достовірності тих чи інших обставин справи) виявить власну ініціативу у доказуванні (зокрема, з власної ініціативи витребує певних доказів). Така ситуація доцільна тоді, коли обставини справи, які доводяться сторонами, не знімають спірності ситуації або коли у судді виникають сумніви у достовірності доказів, наданих особами, які беруть участь у справі[3].

У цьому аспекті актуальними сьогодні видаються міркування відомого родоначальника німецької класичної філософії та лібералізму І. Канта, який ще наприкінці XVIII ст., розмірковуючи про право покарання й помилування, ставив собі питання: «Який спосіб і який ступінь покарання, яка суспільна справедливість робить для себе принципом і мірилом? Єдиний принцип – це принцип рівності (в положенні стрілки на вагах справедливості), згідно з яким суд схиляється на користь однієї сторони не більше, ніж на користь іншої»[4].

---

[1] Фазикош Г. Змагальний тип цивільного судочинства та вплив змагальних процедур на судове рішення. *Право України.* 2002. № 12. С. 29.

[2] Яшманов Б. Судите и судимы будете. Доклад советника президента Вениамина Яковлева. *Российская газета.* 2006. 10 марта. С. 1, 18.

[3] Волосенко С. О. Принципи змагальності та об'єктивної істини у цивільному процесі України : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2010. С. 10–11.

[4] Кант И. Метафизика нравов. *История политических и правовых учений* : хрестоматия для юрид. вузов и ф-тов ; сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. Харьков : Факт, 1999. С. 425.

Змагальне судочинство має бути оптимальним, таким, що дійсно забезпечує ефективний захист порушених чи оспорюваних прав та інтересів, і відображати демократичну спрямованість цивільного процесу. На жаль, сучасний стан судової системи, недосконалість системи законодавства, зростання судових витрат, а також низький рівень юридичної освіченості населення фактично унеможливлює доступність до правосуддя, дійсну реалізацію фізичними особами свого права на судовий захист.

Аналізуючи міжнародну практику функціонування цивільного судочинства, можна констатувати, що в сучасних умовах спостерігається тенденція відходу від положень «чистої» змагальності шляхом розширення повноважень судових органів. У світі вже зрозуміли та не розглядають активну участь судді в установленні істини як нехтування принципом змагальності. Причому приклад подала Англія – батьківщина змагального процесу.

Результатом робіт основних наукових кіл Великобританії наприкінці минулого сторіччя стало значне переосмислення ролі суду в англійському процесі. Широкої популярності набув і великий внесок у розвиток цього напряму лорда Х. К. Вулфа. Під його керівництвом були утворені робочі групи загальною чисельністю понад 100 осіб, які працювали над переробкою всього цивільного процесуального законодавства, і підсумком праці яких стала підготовка двох доповідей. Доповіді містили понад три сотні рекомендацій, які становлять значний інтерес і зараз, оскільки в них дається детальний опис недоліків раніше існуючого англійського судочинства та пропонуються розгорнуті варіанти їх виправлення. Серед таких рекомендацій: потреба поставити неконтрольовані особливості змагальної системи в рамки відповідної дисципліни, зберігши при цьому все позитивне, оскільки без ефективного судового контролю змагання сторін перероджується в поле битви без правил[1].

[1] Слід додати, що доповідь Х. Вулфа була присвячена не тільки питанням змагальності сторін, в ній висвітлювався набагато масштабніший перелік проблем (розширення підсудності судів нижчої ланки, процесуальні строки, зміна процедури вирішення складних спорів, впровадження нової системи управління рухом справи тощо). Детальніше див.: Woolf H. K. Access to justice: Interim report to the Lord Chancellor on the civil justice system in England and Wales. London, 1995; Його ж. Access to Justice – Final Report to the Lord Chancellor on the civil justice system in England and Wales. London, 1996; Його ж. Civil justice in the United Kingdom (Symposium: Civil procedure reform in comparative context). *American Journal of Comparative Law*. 45. 1997. Fall. P. 709–736.

Незважаючи на чималу кількість противників судової реформи, неефективність і безрезультатність старої системи розгляду справ призвели до того, що більша частина академічної науки, суддівського корпусу та юристів все ж таки прихильно прийняли доповідь і реформістські погляди Х. К. Вулфа. Надалі основні ідеї, пропозиції Х. К. Вулфа і його групи однодумців були втілені в нові Правила цивільного судочинства Англії від 17 грудня 1998 р. Створений відповідно до Правил цивільного судочинства механізм судового управління справою (court's case management) означає відхід від практики, коли розвиток цивільного процесу у справі традиційно залежав тільки від сторін. Нині керівництво належить суду, особливо на підготовчій стадії, що дозволяє прискорити провадження та скоротити витрати[1].

Змагальна система цивільного судочинства США, яка завжди значно виділялась зі змагального спектру моделей країн загального права насамперед ініціативністю сторін та їх адвокатів, широкими процесуальними можливостями, якими наділялись останні, а також їх процесуальною, самостійною активністю у процесі доказування з мінімальним залученням до цього суду, за останні роки зазнала змін у бік збільшення можливостей суду щодо втручання у змагання, адміністрування процесу.

Як зазначає А. Я. Клейменов, сучасна змагальна система цивільного судочинства США являє собою систему розгляду спорів, засновану на специфічному співвідношенні процесуального становища суду та осіб, які беруть участь у справі, дозволяє їм, особливо на досудовій стадії процесу, використовуючи низку взаємопов'язаних процедур, включаючи обмін змагальними документами і процедуру досудового розкриття доказів, виявити та максимально реалізувати свої процесуальні ініціативи, спрямовані на донесення до суду своїх позицій з питань фактичної та правової складової справи з метою завершення спору в ході досудової підготовки або в суді, що дозволяє сторонам (їх адвокатам) практично контролювати розвиток процесу[2].

Таке становище сторін, зауважує автор, обмежується судом, функція якого полягає не тільки в неупередженому реагуванні на зазначені ініціативи сторін, але й за певних обставин – в активному втручанні

[1] Кудрявцева Е. В. Гражданское судопроизводство Англии. М. : Городец, 2008. С. 62.

[2] Клейменов А. Я. Состязательность в гражданском судопроизводстве Соединенных Штатов Америки : монография. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Проспект, 2012. С. 14.

та адмініструванні процесу. Саме тому змагальність у цивільному процесі США, припускаючи активність сторін і пасивність суду, насправді реалізується за сильного та владного суду, оскільки тільки такий суд може гарантувати дотримання сторонами правил процесуальної боротьби[1].

Наскільки це б не звучало парадоксально, але, на наш погляд, саме досвід країн англо-американської правової сім'ї може виявитися корисним в обґрунтуванні основних положень цієї праці. Дійсно, досвід Німеччини, Франції та Італії (civil law countries) традиційно вважався для України визначальним. Наша модель цивільного судочинства була значною мірою запозичена з положень їх процесуального законодавства, в основу якого лягла так звана інквізиційна система правосуддя, коли суд під час розгляду справи активний: здійснює контроль за поведінкою сторін, керує ходом слухання, спрямовує допит свідків, іншим чином впливає на склад доказового матеріалу, фокусуючи увагу учасників процесу на істотних для справи обставинах тощо. Однак зовсім не всі проблеми можна вирішити, орієнтуючись лише на романо-германську правову сім'ю. Сучасний цивільний процес у всьому світі «гібридоподібний» – його можна характеризувати як «квазіінквізиційний», або «квазізмагальний», з подібними проблемами і критикою цих проблем, більш того, він постійно змінюється.

Так, загальновизнаний майже за аксіому принцип змагальності в цивільному судочинстві ФРН з часом як такий втрачає своє колишнє значення, змагання сторін у німецькому судочинстві не може відбуватися без суддівського втручання, яке сприяє оперативності, ефективності та справедливості розгляду. На думку деяких процесуалістів, принцип змагальності поступиться місцем так званому принципу кооперативності, чим і зітреться межа між суддівським сприянням і принципом змагальності[2].

Традиційна змагальність французького цивільного судочинства була з часом також доповнена слідчими елементами, активністю суду. Це пов'язано насамперед із введенням у судовий процес посади судді з підготовки справ. До його функцій входять, по-перше, контроль за розвитком процесу шляхом встановлення відповідних строків для

[1] Клейменов А. Я. Состязательность в гражданском судопроизводстве Соединенных Штатов Америки : монография. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Проспект, 2012. С. 14–15.

[2] Давтян А. Г. Гражданское процессуальное право Германии. М. : Городец, 2000. С. 41–44.

вчинення сторонами окремих процесуальних дій, по-друге, дослідження фактичних обставин справи[1].

У зв'язку з цим досвід Англії та Америки (разом зі знаннями про правосуддя в романо-германській правовій сім'ї) дозволяє виділити загальну тенденцію розвитку цивільного судочинства у світовому масштабі.

Слід зазначити, що крім ст. 12 ЦПК України, деякі елементи змагальності частково у поєднанні з функціональними повноваженнями суду щодо забезпечення змагального процесу можна віднайти в інших нормах ЦПК України:

1. Кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень, крім випадків, установлених цим Кодексом (ч. 3 ст. 12 ЦПК України).

2. Завданнями підготовчого провадження визначено: остаточне визначення предмета спору та характеру спірних правовідносин, позовних вимог та складу учасників судового процесу; з'ясування заперечень проти позовних вимог; визначення обставин справи, які підлягають встановленню, та зібрання відповідних доказів; вирішення відводів; визначення порядку розгляду справи; вчинення інших дій з метою забезпечення правильного, своєчасного і безперешкодного розгляду справи по суті (ч. 1 ст. 189 ЦПК України).

3. Учасник справи, у разі неможливості самостійно надати докази, вправі подати клопотання про витребування доказів судом. Таке клопотання має бути подане в строк, зазначений у частинах 2 та 3 ст. 83 ЦПК України. Якщо таке клопотання заявлено з пропуском встановленого строку, суд залишає його без задоволення, крім випадку, коли особа, яка його подає, обґрунтує неможливість його подання у встановлений строк з причин, що не залежали від неї (ч. 1 ст. 84 ЦПК України).

4. Якщо висновок експерта буде визнано неповним або незрозумілим, судом може бути призначена додаткова експертиза, яка доручається тому самому або іншому експерту (експертам). Якщо висновок експерта буде визнано необґрунтованим або таким, що суперечить іншим матеріалам справи, або виникають сумніви в його правильності, судом може бути призначена повторна експертиза, яка доручається іншому експертові (експертам) (ч. 1–2 ст. 113 ЦПК України).

[1] Зайцева А. Г. Принцип состязательности в гражданской процессуальной науке XIX века. *Закон.* 2007. №4. С. 102–111.

5. Головуючий керує ходом судового засідання, забезпечує додержання послідовності та порядку вчинення процесуальних дій, здійснення учасниками цивільного процесу їх процесуальних прав і виконання ними обов'язків, спрямовує судовий розгляд на забезпечення повного, всебічного та об'єктивного з'ясування обставин справи, усуваючи із судового розгляду все, що не має істотного значення для вирішення справи (ч. 2 ст. 214 ЦПК України).

6. Під час розгляду справ окремого провадження з метою з'ясування обставин справи суд може за власною ініціативою витребувати необхідні докази (ч. 2 ст. 294 ЦПК України).

Наведений перелік змагальних можливостей сторін і процесуальних повноважень суду відбиває намагання законодавця зберегти правильний баланс між змагальністю сторін та активністю суду. Цей баланс пронизує (як казали раніше про принципи багато вчених) весь Кодекс: норми про процесуальну активність сторін (та інших осіб, які беруть участь у справі) і суду взаємодіють одна з одною, доповнюють одна одну. Даний баланс зумовлений нормою, яка визначає завдання цивільного судочинства (ст. 2 ЦПК України). Нехай нині перед судом прямо не стоїть обов'язок установлення істини по справі, але завданнями цивільного судочинства є «справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів…», а вже це, з нашої точки зору, передбачає чималу активність суду. Подібні погляди поділяють й інші науковці[1].

Таким чином, активні процесуальні повноваження суду не можна розглядати як винятки з принципу змагальності. Поєднання змагальних і слідчих засад, з перевагою перших і збереженням других у вигляді окремих активних повноважень суду[2], забезпечить баланс публічно-правових та приватноправових інтересів у процесі, дійсну реалізацію права осіб на судовий захист, більш ефективно сприятиме досягненню основних завдань та мети судочинства.

[1] Энгельман И. Е. Курс русского гражданского судопроизводства. 3-е изд., испр. и доп. Юрьев, 1912. С. 60; Тимченко Г. Зміст змагальності у сучасному цивільному процесі. *Право України.* 2005. №5. С. 114; Неклеса Ю. В. Еволюція принципів змагальності та диспозитивності у цивільному процесі України. *Актуальні проблеми держави і права.* 2011. Вип. 58. С. 386; Короед С. А. Пределы процессуальной активности суда в гражданском процессе и ее влияние на эффективность судебной защиты. *Евразийский юридический журнал*. 2013. №11. С. 101–104.

[2] Чистякова О. П. Проблема активности суда в гражданском процессе Российской Федерации : автореф. дис. … канд. юрид. наук. М., 1997. С. 8.

Питання процесуальної активності суду у співвідношенні з основними принципами цивільного судочинства, у тому числі й з принципом змагальності, у юридичній літературі висвітлюється неоднозначно. Одні науковці вважають активні повноваження суду винятками з принципу диспозитивності[1], другі – розглядають його як самостійний принцип[2], треті – вважають, що активне становище суду характеризує зміст принципу публічності[3].

Варто уваги, що низка авторів при цьому окремо виділяли принцип «судового керівництва процесом», який означає «керуючу роль суду у визначенні порядку та ходу процесу», елементами якого є, зокрема, перевірка відповідності закону відмови позивача від позову, визнання позову відповідачем, мирової угоди, перевірка відповідності закону позовних заяв, інших розпорядчих документів, прийняття зустрічного позову, виділення вимог у самостійне провадження, об'єднання справ та інші процесуальні дії[4]. Крім того, стверджувалося, що в цивільному процесі є принцип процесуального формалізму, суть якого полягає в тому, що процесуальне право має встановлювати певні правові формальності, а процесуально-правові формальності повинні дотримуватися в установленій законом послідовності[5].

Вважаємо, що активні процесуальні повноваження суду не можна розглядати як винятки з якогось іншого принципу або визнавати їх змістом принципу публічності, чи виділяти як самостійний принцип, оскільки суд має сприяти сторонам у процесі формування предмета доказування під час самого доказування, оцінки доказів, має забезпечувати дійсну рівноправність сторін і створювати необхідні умови для досягнення основної мети судочинства. Тому з урахуванням балансу публічно-правових і приватноправових інтересів у судочинстві необхідно виокремлювати самостійний принцип поєднання змагальності сторін з процесуальною активністю суду.

---

[1] Чистякова О. П. Проблема активности суда в гражданском процессе Российской Федерации : автореф. дис. … канд. юрид. наук. М., 1997. С. 8–9.

[2] Семенов В. М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. М. : Юрид. лит., 1982. С. 125–141.

[3] Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ : Ін Юре, 2001. С. 51.

[4] Гражданский процесс : учебник / под ред. В. А. Мусина, Н. А. Чечиной, Д. М. Чечота. М. : Проспект, 1998. С. 44–49.

[5] Там само. С. 46–47.

При цьому, вважає Р. В. Міліціанов, процесуальна активність суду не повинна підміняти сторони, вона має лише доповнювати їх зусилля, існувати субсидіарно щодо збирання доказів по справі, та в такий спосіб гарантувати винесення справедливого рішення, а також втілювати ефективну реалізацію засади змагальності сторін. Необхідність доповнення зусиль сторін може виникати, коли сторони не можуть, не вміють, не бажають використовувати свої змагальні права. Проявляючи активність, суд бажає встановити істину у справі для постановлення законного та обґрунтованого рішення. Таким чином, суд є суб'єктом доказування із вказаною вище специфічною метою, гарантує дотримання в ході судового процесу засади змагальності сторін в аспекті її конституційного статусу. Тобто контролює змагальну діяльність сторін і реалізує власні повноваження, виходячи з пріоритету норм Основного Закону, пріоритету прав людини, міжнародних правових актів, Конвенції захисту прав людини та основоположних свобод, практики Європейського суду з прав людини[1].

Як справедливо підсумовує Д. Д. Луспеник, аналізуючи процесуальну активність суду через комплекс його інструктивних, вказівних та забезпечувальних повноважень, належне і своєчасне виконання судом своїх повноважень, сприяє безперешкодному функціонуванню принципу змагальності, дійсному та вільному змаганню сторін, реалізації сторонами та особами, які беруть участь у справі, їх прав та обов'язків. І, навпаки, неналежна реалізація таких повноважень може зашкодити всебічному розгляду справи, що нерідко призводить до скасування рішень вищим судом[2].

Інструктивні, вказівні та забезпечувальні повноваження суду вважає невід'ємними елементами змісту принципу змагальності й Р. В. Міліціанов. Так, суд витребовує докази за клопотанням сторін (забезпечувальні), скеровує процес у рамках позову (інструктивні), визначає коло обставин доказування (вказівні)[3].

[1] Міліціанов Р. В. Процесуальна активність суду як гарантія конституційної засади змагальності сторін. *Форум права.* 2014. № 3. С. 234. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_39.pdf (дата звернення: 24.01.2020).

[2] Луспеник Д. Роль суду в цивільному змагальному процесі. *Юридичний журнал.* 2004. № 5. С. 120.

[3] Міліціанов Р. В. Процесуальна активність суду як гарантія конституційної засади змагальності сторін. *Форум права.* 2014. № 3. С. 234. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_39.pdf (дата звернення: 24.01.2020).

Важливе значення для організації судом змагального процесу мають положення (вимоги до суду), що зазначені у постанові Пленуму Верховного Суду України від 12 червня 2009 р. № 5 «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду»[1]. Положення постанови передбачають, що суд має:

– визначити, які обставини мають значення для справи;

– з урахуванням вимог і заперечень сторін, обставин, на які посилаються інші особи, які беруть участь у справі, а також норм права, які підлягають застосуванню, визначити факти, які необхідно встановити для вирішення спору, і які з них визнаються кожною стороною, а які підлягають доказуванню (предмет доказування);

– визначити характер спірних правовідносин і зміст правової вимоги;

– визначити матеріальний закон, який регулює спірні правовідносини;

– з'ясувати, які є докази на підтвердження зазначених фактів;

– визначити коло доказів відповідно до характеру спірних правовідносин і роз'яснити, яка зі сторін має довести певні обставини;

– за клопотанням сторін, якщо надані ними докази недостатньо підтверджують вимоги чи заперечення або не містять у собі всіх необхідних даних, і у сторін є обґрунтовані складнощі в наданні додаткових доказів, сприяти сторонам в одержанні або витребуванні таких доказів;

– перевірити відповідність доказів правилам належності та допустимості;

– роз'яснити сторонам наслідки неподання чи несвоєчасного подання доказів.

Слід погодитись із О. Ф. Вороновим, що еволюція принципу змагальності, як і еволюція інших принципів, є переривчастим і з різною амплітудою рухом маятника як у бік збільшення активної ролі суду, так і в бік зменшення цієї ролі. Правильна тенденція його розвитку – розумний і такий, що відображає потреби кожної держави в даний момент її історичного розвитку, рівень процесуальної активності суду[2].

[1] Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 12.06.2009 № 5. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0005700–09 (дата звернення: 24.01.2020).

[2] Воронов А. Ф. Принципы гражданского процесса: прошлое, настоящее, будущее. М. : Городец, 2009. С. 416.

Ураховуючи викладене, поєднання змагальності та процесуальної активності суду як принципу цивільного судочинства можна розкрити через структурні елементи його змісту, тобто через сукупність прав та обов'язків осіб, які беруть участь у справі, та дискреційні повноваження суду:

1) сторони та інші учасники судового процесу мають рівні процесуальні можливості щодо подання доказів, їх дослідження та доведення перед судом їх переконливості;

2) кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень;

3) суд зобов'язаний роз'яснити учасникам судового процесу їх права та обов'язки та сприяти в реалізації їх прав і виконанні обов'язків;

4) суд, зберігаючи об'єктивність і неупередженість, має створити умови для всебічного, повного дослідження та з'ясування фактичних обставин справи;

5) суд має попередити осіб, які беруть участь у справі, про наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій.

Зважаючи на попередні аргументації та умовиводи автора[1], принцип поєднання змагальності та процесуальної активності суду можна визначити як нормативно-правові вимоги, що забезпечують процесуальну рівність осіб, які беруть участь у справі, щодо порядку подання, дослідження доказів та доведення перед судом їх переконливості в обґрунтування заявлених вимог або заперечень, а також процесуальну активність суду щодо створення належних умов для всебічного, повного дослідження й з'ясування фактичних обставин справи, у забезпеченні реалізації особами їх прав і виконання обов'язків.

Принцип поєднання начал рівноправності сторін та забезпечення балансу їх рівних правових можливостей у цивільному судочинстві. Вважаємо, що нині є вкрай актуальним науковий пошук нових підходів до визначення поняття та змісту принципу процесуальної рівноправності сторін, оскільки у правовій державі судова форма захисту порушеного права є основною, а закріплення процесуальної рівноправності сторін є однією з важливих гарантій належного судового захисту.

[1] Кройтор В. А. Поняття принципу поєднання засад диспозитивності та процесуальної активності суду в цивільному судочинстві. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2016. №2 (73). С. 143–153.

Процесуальна рівноправність як одна з основних засад (принципів) цивільного судочинства розглядалася у наукових працях таких вчених-процесуалістів, як Є. В. Васьковський[1], В. М. Семенов[2], Н. О. Чечина[3] та ін., у тому числі й сучасними вітчизняними: М. Й. Штефан[4], В. В. Комаров[5], В. І. Тертишніков[6] та ін. Однак у юридичній літературі не приділялося належної уваги дослідженню такого феномену, як необхідність забезпечення рівних правових можливостей сторін у цивільному судочинстві в аспекті тісного поєднання та безпосереднього взаємозв'язку з такою засадою цивільного судочинства, як процесуальна рівноправність сторін.

З урахуванням реформування цивільного процесуального законодавства, балансу інтересів сторін як суб'єктів процесу з протилежними процесуальними функціями, є необхідність переосмислення самого поняття та змісту принципу процесуальної рівноправності сторін у цивільному процесуальному праві[7].

---

[1] Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. М. : Зерцало, 2003. 464 с.

[2] Курс советского гражданского процессуального права. М. : Наука, 1981. 464 с.; Семенов В. М. Специфические отраслевые принципы советского гражданского процессуального права. *Сборник ученых трудов Свердловского юридического института* ; под ред. С. С. Алексеева. Свердловск, 1964. Вып. 4. С. 323–419; Советский гражданский процесс : учебник / под ред. К. И. Комиссарова, В. М. Семенова. М. : Юрид. лит., 1988. 480 с.

[3] Чечина Н. А. Избранные труды по гражданскому процессу. СПб. : Изд. дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. 655 с.

[4] Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ : Ін Юре, 2001. 696 с.; Штефан М. Й., Кочер'янц Р. Г. Конституційні основи правосуддя в СРСР. Київ, 1982. 154 с.; Його ж. Демократичні принципи радянського цивільного судочинства. *Радянське право.* 1977. № 7. С. 18–22.

[5] Комаров В. В. Гражданский процесс : [учебник]. Харьков : Одиссей, 2001. 704 с.; Комаров В. В., Бигун В. А., Баранкова В. В. Проблемы науки гражданского процессуального права. Харьков : Право, 2002. 440 с.; Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : монографія / В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, В. В. Баранкова та ін. ; за заг. ред. В. В. Комарова. Харків : Харків юрид., 2008. 928 с.; Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.

[6] Тертишніков В. І. Принципи цивільного-процесуального права : текст лекції. Харків : Юрид. ін-т, 1991. 20 с.; Цивільне процесуальне право України : [підруч. для юрид. вузів і ф-тів / В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, Є. Г. Пушкар та ін.] ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 1999. 592 с.

[7] Кройтор В. А. Розвиток принципу процесуальної рівноправності сторін у цивільному судочинстві України. *Liber Amicorum Вячеслав Комаров* / упоряд. Т. Комарова ; за ред. Т. Комарової. Харків : Право, 2020. С. 924.

Рівність сторін – базовий принцип цивільного судочинства, що визначає його сутність. Це поняття з'являлося в різних джерелах в усі періоди розвитку цивільного права та цивільного процесу[1]. На початку XX ст. у підручниках з цивільного процесу рівність сторін виділялася серед основних засад цивільного судочинства. Зокрема, Є. О. Нефедьєв зазначав, що рівноправ'я сторін полягає в тому, що суд може постановляти рішення чи ухвали, лише ґрунтуючись на заяві обох сторін[2]. Серед основних засад участі в цивільному процесі сторін А. Х. Гольмстен також виділяв рівність, яку тлумачив таким чином, що всі особи, які з'являються до суду як позивачі чи відповідачі, повинні користуватися однаковими правами; жодних привілеїв тій чи іншій особі за станом, званням тощо не має бути надано; інтереси позивача та відповідача у процесі мають бути урівноважені[3]. Є. В. Васьковський зазначав, що кожній стороні повинні бути надані однакові процесуальні засоби боротьби та надана однакова можливість ними користуватися: позивачу не може бути дозволено те, що не дозволяється відповідачу, і навпаки[4].

В. І. Синайський відзначав, що «Сторони вільні користуватися або не користуватися засобами процесуальної боротьби. Суд лише зобов'язаний дотримуватися рівноправності в цій боротьбі сторін (принцип рівноправності). Це означає, що кожній стороні мають бути судом надані однакові процесуальні права; зокрема, сторони мають право на однакову кількість довідних паперів і однакову кількість усних пояснень»[5].

У країнах із традиційно змагальною моделлю цивільного процесу процесуальна рівність визнається як один із принципів, найголовніших аспектів справедливого судочинства. Зокрема, вимога проце-

[1] Воронов А. В. Принципы гражданского процесса: прошлое, настоящее, будущее. М. : Городец, 2009. С. 418–448.

[2] Нефедьев Е. А. Учебник русского гражданского судопроизводства. *Гражданский процесс. Хрестоматия* : учеб. пособие / под ред. М. К. Треушникова. М. : Городец, 2005. С. 201.

[3] Гольмстен А. Х. Учебник русского гражданского судопроизводства (5-е изд. СПб., 1913). *Гражданский процесс. Хрестоматия* : учеб. пособие / под ред. М. К. Треушникова. М. : Городец, 2005. С. 201.

[4] Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. М. : Зерцало, 2003. С. 99.

[5] Синайський В. И. Лекции по русскому гражданскому процессу. *Ефективність норм права* : зб. наук. пр. : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 17 листоп. 2016 р.) / за заг. ред. Н. М. Пархоменко, М. М. Шумила, І. О. Ізарової. Київ : Ніка-Центр, 2016. С. 71–74.

суальної рівності передбачена ч. 1 Правил цивільного судочинства Англії, які прийняті в результаті проведення реформи процесуального права у 1998 р.[1] Забезпечення рівності змагальних можливостей, рівних можливостей сторін подавати докази й переконувати того, хто приймає рішення, – фундаментальна основа теорії змагальності у цивільному процесі США. За англо-американською традицією рівність у процесі доказування застосовується як у цивільних, так і у кримінальних справах[2].

Сутність процесуальної рівноправності полягає в тому, що сторони в цивільному процесі наділяються рівними (але не однаковими) процесуальними правами та обов'язками. Як зазначено в юридичній літературі, до змісту принципу процесуальної рівноправності сторін входить закріплена в законодавстві рівність процесуальних прав та обов'язків сторін; наявність процесуальних гарантій, які забезпечують однакові можливості для здійснення прав та виконання обов'язків у процесі; рівна процесуальна допомога суду[3].

Принцип рівноправності сторін припускає, що сторони наділяються рівними процесуальними правами та несуть рівні процесуальні обов'язки незалежно від процесуальних функцій (позивача або відповідача), сторони наділяються певними процесуальними правами та обов'язками зі здійснення своїх процесуальних функцій і, нарешті, сторонам надаються однакові можливості зі здійснення належних їм процесуальних прав. Позивач і відповідач як учасники справи наділені правами та обов'язками, закріпленими ст. 43 ЦПК України. Крім того, відповідно до ст. 49 ЦПК України, передбачено процесуальні права, якими наділені тільки сторони. Як зазначає М. Й. Штефан, визначаючи процесуальну рівноправність сторін, цивільне процесуальне законодавство надає їм однакові процесуальні засоби для захисту й рівну можливість для їх застосування та сприяння судові. Суд однаково повинен допомогти сторонам у збиранні й залученні до справи доказів. Він також зобов'язаний роз'яснити їх права та обов'язки, попередити про наслідки здійснення або невчинення процесуальних дій, і надавати інше сприяння, яке забезпечувало б реалізацію даного

[1] Эндрюс Н. Система гражданского процесса Англии: судебное разбирательство, медиация и арбитраж : пер. с англ. / под ред. Р. М. Ходыкина ; Кембриджский ун-т. М. : Инфотропик Медиа, 2012. С. 10, 11.

[2] Бернхем В. Вступ до права та правової системи США. Київ : Україна, 1999. С. 88.

[3] Основные принципы гражданского процесса / под ред. М. К. Треушникова, З. Чешки. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1991. С. 125.

принципу. Їм надсилаються повістки й повідомлення про час і місце судового засідання та проведення окремих процесуальних дій. При розгляді клопотань осіб, які беруть участь у справі, суд заслуховує думку сторін[1].

В. В. Комаров зазначає, що традиційно цей принцип розглядається як принцип судочинства, який є похідним від рівності сторін у цивільних правовідносинах і їх рівного ставлення до суду, що розглядає цивільну справу. Цей принцип не означає, що сторони мають винятково однакове процесуальне положення, тобто ті самі процесуальні права й ті самі процесуальні обов'язки[2].

Принцип процесуальної рівноправності сторін належить до специфічних (функціональних) принципів цивільного процесу, що характеризують діяльність судів з розгляду та вирішення цивільних справ[3] і базується на більш загальному організаційно-функціональному (конституційному) принципі рівності громадян перед законом та судом[4]. Причому через принцип процесуальної рівноправності сторін останній і проявляється в цивільному процесі[5].

Деякі дослідники процесуальну рівність припинили виділяти як окремий принцип цивільного процесуального права, і розкривають сутність рівності виключно у контексті змагальності[6]. Втім більшість сучасних процесуалістів наполягають на тому, що принцип процесуальної рівності сторін має самостійне значення, як і принципи диспозитивності, змагальності[7]. У сучасних дослідженнях про сутність принципу рівності зустрічається також твердження про те, що принцип процесуальної рівності сторін закріплений у ст. 129 Конституції України. Принцип рівності у цивільному процесі не слід абсолютно

[1] Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ : Ін Юре, 2001. С. 54–55.

[2] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 201.

[3] Гражданский процесс в социалистических странах – членах СЭВ / под ред. А. А. Добровольского, Л. Неваи. М., 1977. Т. 1. С. 16.

[4] Там само. С. 20.

[5] Гражданский процесс Украины : учеб. пособие. Харьков : Одиссей, 2003. С. 53.

[6] Цивільний процес України : підручник / за ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубєвої. Київ : Істина, 2011. С. 35–36.

[7] Сахнова Т. В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. М. : Волтерс Клувер, 2008. С. 107; Гревнов А. А. Соотношение принципов равноправия сторон и равенства всех перед законом и судом с принципом состязательности в гражданском процессуальном праве. *Современное право. Новое в российском законодательстве*. 2011. № 8. С. 202.

ототожнювати з однією з конституційних засад судочинства – рівністю всіх учасників судового процесу перед законом і судом, яка й закріплена у ст. 129 Конституції України. Конституційний принцип рівності перед законом і судом пов'язаний здебільшого з правом чи гарантіями на доступ до правосуддя, на справедливий суд[1].

Як уже зазначалося, закріплення в цивільному судочинстві такої засади, як процесуальна рівність сторін, обумовлено насамперед рівноправністю суб'єктів у матеріальних (цивільних) правовідносинах, з яких і виникає судовий спір. Вважаю, що засада процесуальної рівноправності сторін має цілком самостійне значення, тому її можливо віднести до найбільш характерних, специфічних засад цивільного судочинства, котрі, на думку В. Н. Щеглова, поряд з участю в захисті цивільних прав юрисдикційних органів є складовими частинами методу регулювання цивільних процесуальних правовідносин[2].

Як зазначає В. М. Семенов, принцип процесуальної рівноправності сторін притаманний тільки цивільному процесу, і в ньому перехрещуються дві лінії обумовлюючих факторів: з одного боку – рівність сторін цивільного правовідношення, заснованого на рівності майнових відносин, а з другого боку – конституційних, які забезпечують демократичний характер суспільного ладу. Принцип процесуальної рівноправності сторін відображає, по-перше, межі повноважень особи у процесі, а по-друге, визначає положення сторін у процесі. Таким чином, зазначений принцип обумовлює значною мірою загальну побудову позовного провадження, а також його розвиток[3].

Утім сутність принципу рівноправності сторін обумовлена також і методом регулювання цивільних процесуальних правовідносин, про що зазначалось дослідниками. В науці цивільного процесуального права рівноправність аналізується через метод цивільного процесуального регулювання, який будується на взаємодії диспозитивних та імперативних засад. Рівноправність і змагальність безпосередньо впливають на способи правового впливу на цивільні процесуальні відносини. У зв'язку з цим розкриваються взаємозв'язки юридичного

[1] Грабовська О. О. Роль принципу рівності в процесі доказування у цивільних справах. *Судова апеляція*. 2014. №2. С. 85.

[2] Щеглов В. Н. Проблема гражданско-процессуального метода. *XXVI съезд КПСС и проблемы гражданского и трудового права, гражданского процесса.* М., 1982. С. 217.

[3] Семенов В. М. Специфические отраслевые принципы советского гражданского процессуального права. *Сборник ученых трудов Свердловского юрид. ин-та /* под ред. С. С. Алексеева. Свердловск, 1964. Вып. 4. С. 233–239.

процесу і методу правового регулювання; виявляються особливості методу правового впливу на процесуальні відносини. Так, А. М. Бондар зазначає, що специфіка такого методу випливає з поєднання в рамках цивільних процесуальних відносин приватних і публічних інтересів і визначається сутнісними рисами регулювання як матеріально-правових цивільних відносин, так і судової (процесуальної) діяльності. Оскільки взаємовідносини суб'єктів у цій сфері будуються на автономії, рівності й диспозитивності, їх процесуальне становище певною мірою також визначається цими засадами. Тому риси матеріально-правових методів цивільно-правового регулювання проникають і в процесуальний метод, включаючи в нього засади диспозитивності.

Диспозитивні засади методу цивільного процесуального права виявляються насамперед у рівності сторін процесу, в тих можливостях, які надані їм для захисту своїх прав та інтересів, а також у свободі користування сторін своїми правами. Принцип змагальності та рівноправності сторін впливає на змістовні характеристики як диспозитивного, так і імперативного методу правового регулювання цивільних процесуальних відносин[1].

Справді, принцип процесуальної рівноправності сторін тісно пов'язаний з принципами диспозитивності, а також змагальності, які у своїй сукупності дозволяють досягти дійсної рівності сторін у цивільному судочинстві. Отже, досліджуючи правову природу рівноправності, слід говорити про органічний зв'язок принципу рівноправності зі змагальністю. Таким чином, вважаю за необхідне більш детально зупинитись на співвідношенні процесуальної рівноправності сторін зі змагальністю, оскільки, на нашу думку, тільки в певному їх поєднанні може бути досягнуто дійсної рівності сторін у цивільному судочинстві та відображено сутність рівноправності з урахуванням процесуальних функцій сторін.

Низка норм цивільного процесуального права належить до засад змагальності. Ці положення обумовлені, зокрема, положеннями, закріпленими в Конституції України. Згідно зі ст. 129 Конституції, до основних принципів судочинства належить принцип змагальності сторін і свободи в наданні ними суду своїх доказів і в доказуванні перед судом їх переконливості. Згідно зі ст. 12 ЦПК України, цивільне судочинство здійсню-

[1] Бондарь А. Н. Конституционный принцип состязательности и равноправия сторон: особенности его реализации в гражданском судопроизводстве : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Ростов н/Д., 2006. С. 19.

ється на засадах змагальності сторін. Учасники справи мають рівні права щодо здійснення всіх процесуальних прав та обов'язків, передбачених законом. Кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи, і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, установлених ЦПК України. Кожна сторона несе ризик настання наслідків, пов'язаних із вчиненням чи невчиненням нею процесуальних дій. Відповідно до чинного законодавства обов'язки доказування фактичних обставин, що мають значення для вирішення справи, в повному обсязі покладаються на сторони, а суд може за їх клопотанням сприяти у витребуванні доказів у випадку виникнення складності в цьому. Суд зобов'язаний забезпечувати сторонам та іншим особам, які беруть участь у справі, рівні можливості з надання доказів, участь в їх дослідженні та реалізації інших прав.

Слід зазначити, що принцип змагальності не може бути відокремлений від процесуальної рівноправності сторін, яка є його основою, оскільки саме наділення їх рівними правами та обов'язками дає їм можливість змагатися перед судом. Як зазначає В. М. Семенов, витоки такої змагальності – у протилежних матеріально-правових інтересах сторін спірного правовідношення. Проте в суді матеріально-правовий спір набуває форми процесуальної змагальності перед судом з використанням сторонами всіх процесуальних прав.

Безумовно, що змагання позивача й відповідача може торкатися не тільки сфери доказування необхідних їм фактів і обставин, а й обговорення будь-яких інших питань процесу (відкладення слухання справи, зупинення провадження, заміна неналежної сторони тощо)[1]. В. М. Семенов, підкреслюючи зв'язок такої засади цивільного судочинства з принципом змагальності, називає його «принципом процесуальної рівноправності сторін в умовах змагальної форми судочинства»[2]. Маю зауважити, що зараз, в умовах впровадження в цивільний процес дійсної змагальності, має істотне значення забезпечення не тільки юридичної, а й фактичної рівноправності сторін, про що вже зазначалося мною в попередніх публікаціях із цього приводу[3].

[1] Курс советского гражданского процессуального права. М. : Наука, 1981. С. 56–57.

[2] Там само. С. 56.

[3] Кройтор В. А. Гражданский процесс : учеб. пособие для подгот. к зачету и экзамену. Харьков : Эспада, 2003. С. 46; Його ж. Проблеми доступності цивільного судочинства в Україні у зв'язку з реальним закріпленням принципу змагальності. *Право і безпека*. 2004. Т. 3, № 1. С. 99; Його ж. Процесуальна рівноправність сторін як одна з основних засад цивільного судочинства. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ.* 2004. № 3. Частина перша. С. 138–142.

Аналіз юридичної літератури свідчить, що дослідники, як правило, окремо виділяють принцип як змагальності, так і процесуальної рівноправності сторін. Інші вважають, що мова йде про єдиний принцип. Низка авторів розглядають змагальність і рівноправність сторін як дві складові одного принципу[1]. Згідно з іншою думкою, рівноправність сторін є елементом принципу змагальності[2]. У будь-якому разі слід стверджувати про взаємообумовленість принципів змагальності та рівності в цивільному судочинстві. Тому в науковій літературі слушно зазначається, що здійснення принципу змагальності та інших принципів неможливе без дії принципу рівності сторін у процесі, що процесуальна рівність сторін – умова реалізації[3], органічне доповнення принципу змагальності[4]. Рівність сторін при здійсненні обов'язку з доказування своїх вимог і заперечень є, на думку Ю. Л. Матюшенкової, практичним втіленням принципу рівноправності сторін. Беручи участь у судовому процесі, кожна зі сторін має свою позицію, свою точку зору на спірні правовідносини, при цьому передбачається, що позиції позивача і відповідача мають бути засновані на фактичних обставинах і законі[5]. Отже, дослідники визнають діалектичний взаємозв'язок рівноправності та змагальності. Припущень про те, що вони є абсолютно самостійними та незалежними один від одного принципами, не висловлюється[6].

Практичне втілення принципу рівноправності сторін передбачає рівні можливості доведення ними підстав своїх вимог і заперечень, виходячи зі своїх позицій на спірні правовідносини. У зв'язку з цим принцип рівноправності сторін починає діяти з моменту виникнення обов'язку доказування і припиняє свою дію після реалізації цього обов'язку. Оскільки обов'язок доказування сторін діє в усіх інстанціях,

[1] Кряжков В. А., Лазарев Л. В. Конституционная юстиция в Российской Федерации : учеб. пособие. М., 1998. С. 157.

[2] Российское правосудие в контексте судебной реформы. М. : Р. Валент, 2004. С. 72.

[3] Сахнова Т. В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. М. : Волтерс Клувер, 2008. С. 87; Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 36.

[4] Коваленко А. Г. Институт доказывания в гражданском и арбитражном судопроизводстве. М. : НОРМА, 2002. С. 104.

[5] Матюшенкова Ю. Л. Некоторые аспекты арбитражной практики по налоговым спорам. М., 2002. С. 39.

[6] Бурмагин С. Принцип состязательности в теории и судебной практике. *Российская юстиция.* 2001. № 5. С. 25–29.

то принцип рівноправності, як і принцип змагальності, поширюється на всі ці стадії судочинства. На думку С. Бурмагіна, судочинство не обмежується стадією судового розгляду в суді першої інстанції. Саме незадоволеність юридичних інтересів сторін спонукає їх до дій у рамках наданих законом процесуальних прав (пред'явлення скарг, участь в апеляційному, касаційному провадженнях), зумовлює появу при розгляді по кожній справі подальшої стадії. Оскільки сторони беруть участь у всіх стадіях процесу, вони наділені однаковими процесуальними правами і можливостями щодо відстоювання своїх інтересів. У зв'язку з цим дослідник вважає, що принципи змагальності та рівноправності сторін поширюються на всі стадії процесу[1]. Механізм реалізації як принципу рівноправності сторін, так і принципу змагальності передбачає коло процесуальних дій учасників, при рівності їх можливостей, і спрямований на досягнення цілей правосуддя. Межі дії принципу змагальності в цивільному судочинстві встановлюються в межах прав і обов'язків учасників, що обумовлено принципом рівноправності сторін (рівності можливостей). До проблем реалізації досліджуваних принципів відносять недостатнє забезпечення рівності можливостей сторін у різних стадіях цивільного судочинства; можливість зловживання процесуальними правами з боку осіб, які беруть участь у справі, і суду; недостатню точність вживаних у процесуальному законодавстві термінів, що тягне за собою неправильне тлумачення процесуальних норм[2].

На думку О. Д. Хлєбнікова, рівноправність сторін судочинства втілює матеріальні передумови забезпечення рівних можливостей для участі сторін у судочинстві, а змагальність є формою реалізації даних можливостей, процесуальним механізмом досягнення цілей і вирішення завдань судочинства. Виходячи з цього, рівноправність сторін фіксує рівність можливостей при змагальній формі[3].

А. М. Бондар зазначає, що в основу фундаментальних характеристик змагальності й рівноправності сторін покладено сучасну концепцію рівноправності як одного з найбільш універсальних і загальних прин-

[1] Хлебников А. Д. Особенности реализации конституционных принципов состязательности и равноправия сторон в отраслевом процессуальном праве. *Пробелы в российском законодательстве.* 2011. №6. С. 34.

[2] Там само. С. 36–37.

[3] Хлебников А. Д. Конституционные принципы состязательности и равноправия сторон в судопроизводстве: особенности юридического содержания и реализация в Российской Федерации : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Белгород, 2012. С. 6.

ципів функціональних характеристик суб'єктів права в сучасній демократичній правовій державі, що зумовлює насамперед конституційна вимога рівності всіх перед законом і судом. З урахуванням особливостей відповідних процесуальних відносин, що проявляються, в тому числі, в різному співвідношенні публічних і приватних засад, принцип рівноправності також реалізується по-різному: як вимога рівного процесуального положення сторін; як вимога застосування судом рівного масштабу до процесуальних дій і їх оцінки кожною зі сторін; як вимога рівного захисту від неправосудного рішення суду. Характеристика змагальності й рівноправності сторін визначається, з точки зору юридичної природи, єдністю їх матеріальних і процесуальних засад: рівноправність сторін втілює насамперед матеріальні передумови забезпечення рівних можливостей для участі сторін у цивільному судочинстві; змагальність – перш за все форма реалізації даних можливостей, своєрідний процесуальний механізм досягнення цілей і дозволу завдань цивільного судочинства. А. М. Бондар вважає, що засновано нормативне взаємопроникнення змагальності й рівноправності сторін: з одного боку, цивільне судочинство має відбуватися на конкурсній основі за однакової кількості учасників; з другого – змагальність за своєю природою має на увазі рівність сторін. Тому на рівні процесуальної діяльності сутнісні характеристики принципу змагальності й рівноправності сторін виражаються в тому, що змагальність як найважливіша якісна характеристика сучасного демократичного судового процесу, одночасно характеризує і взаємне становище суб'єктів (сторін), і їх процесуальну рівність[1]. Автором виявлено особливості прояву принципу рівноправності в цивільному судочинстві, пов'язані насамперед з характером цивільних процесуальних відносин та їх юридичною природою, що поєднує в собі приватні та публічні начала. Пропонується виокремити в структурі цивільних процесуальних відносин три основні складові, що характеризують відношення між сторонами в процесі, між стороною в процесі та судом, а також між судами всередині ієрархії відповідної судової підсистеми у зв'язку з рішенням конкретної справи. Відповідно до цього вимога змагальності й рівноправності сторін у даних правовідносинах також виявляється по-різному: а) як вимога рівного процесуального положення сторін;

[1] Бондарь А. Н. Конституционный принцип состязательности и равноправия сторон : особенности его реализации в гражданском судопроизводстве : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Ростов н/Д., 2006. С. 7–9.

б) вимога застосування судом рівного масштабу до оцінки процесуальних дій кожної зі сторін; в) вимога рівного захисту від неправосудного рішення суду[1].

А. О. Грєвнов стверджує, що змагальність у процесі можлива тільки між рівними сторонами. У цьому сенсі процесуальна рівноправність сторін є необхідною передумовою принципу змагальності[2]. Європейський суд з прав людини визначає рівність сторін як самостійний принцип та визнає його часткою права Європейського Співтовариства[3].

Дослідження процесуального законодавства дозволяє виокремити певні елементи змісту принципу змагальності, до яких слід відносити процесуальні права та обов'язки сторін, процесуальну рівноправність сторін, встановлений процесуальним законодавством обов'язок доказування. Сутність зазначеного принципу вбачається в змаганні сторін, джерело якої полягає у протилежності інтересів. Саме незадоволеність цих інтересів спонукає сторони до вчинення активних дій у рамках наданих їм процесуальних прав. Відповідно сторони повинні бути наділені однаковими процесуальними правами та можливостями щодо відстоювання своїх законних інтересів.

Проблема визначення поняття та змісту принципу процесуальної рівноправності сторін має бути розглянута в аспекті ст. 6 Конвенції, яка закріплює право на справедливий суд[4]. Як зазначають В. В. Комаров та Н. Ю. Сакара, право на справедливий судовий розгляд слід аналізувати у широкому та вузькому значеннях. У широкому значенні це право закріплене в п. 1 ст. 6 Конвенції й ототожнюється з правом на доступ до правосуддя, тобто кожна особа повинна мати можливість ініціювати судовий розгляд справи щодо своїх цивільних прав і свобод та отримати справедливий і ефективний судовий захист. Також особа повинна мати безпосередній доступ, не обтяжений якимись юридич-

[1] Бондарь А. Н. Конституционный принцип состязательности и равноправия сторон: особенности его реализации в гражданском судопроизводстве : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Ростов н/Д., 2006. С. 18.

[2] Гревнов А. А. Соотношение принципов равноправия сторон и равенства всех перед законом и судом с принципом состязательности в гражданском процессуальном праве. *Современное право. Новое в российском законодательстве.* 2011. № 8. С. 105.

[3] Хартли Т. К. Основы права Европейского сообщества: Введение в конституционное и административное право европейского сообщества / пер. с англ. и ред. В. Г. Бенда. М. : ЮНИТИ : Закон и право, 1998. С. 162.

[4] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 19.03.2019).

ними чи фактичними перешкодами, до судової установи, а розгляд справи мусить відбуватися з додержанням усіх вимог, що передбачені п. 1 ст. 6 Конвенції. У вузькому значенні право на справедливий судовий розгляд охоплює лише вимогу «справедливої процедури», яка в тексті статті Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод використовується поряд з вимогами незалежності та безсторонності суду, публічності й розумності строку судового розгляду. Даючи дефініції справедливості у вузькому значенні, Європейський суд з прав людини виокремлює й такі вимоги, які не вказані в п. 1 ст. 6 Конвенції, наприклад, належне сповіщення та слухання, взяття до уваги судом лише доказів, отриманих законним шляхом, ухвалення обґрунтованого рішення, принцип рівності сторін у змагальному процесі, заборону втручання законодавця у процес здійснення правосуддя, принцип правової певності[1].

Змагальність і рівноправність сторін також у теорії процесуального права досліджують з позиції правового методу пізнання, що дозволяє певною мірою долати практичні труднощі процесуального пізнання і здатне забезпечити такий його результат, який може бути основою законного, обґрунтованого і справедливого рішення у справі. Перед сторонами в змагальному процесі постає необхідність не тільки подавати докази з різних сторін, а й досліджувати їх, відстоювати процесуальну значущість в умовах спору, взаємної критики та спростування[2].

За функціональної побудови процесу змагальність і рівноправність дають кожній стороні «право на істину» та її відстоювання перед судом. У процесі гносеологічного й логічного протиборства сторін суд отримує можливість об'єктивно та неупереджено побачити зусилля та результат пізнання кожної зі сторін, порівняти їх, у разі необхідності перевірити з метою усунення власних сумнівів, і тільки після цього зробити власний висновок про дійсні правовідносини сторін. Змагальність і рівноправність сторін є гарантією і зумовлюють прийняття законного, обґрунтованого і справедливого рішення у справі[3].

О. Величко зазначає, що принцип процесуальної рівноправності є одним із виявів загальноправового принципу верховенства права,

[1] Комаров В. В., Сакара Н. Ю. Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві. Харків : Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого, 2007. С. 15–16.

[2] Воскобитова Л. А. Состязательность и равноправие сторон как процессуальная основа познавательной деятельности в судебном разбирательстве. *Lex Russica.* 2005. №4. С. 744.

[3] Там само. С. 745.

а саме такого його правового аспекту, як принцип правової певності, позаяк сторони у цивільному процесі знають, якими процесуальними правами наділені як вони, так і їхні процесуальні супротивники. Із такою позицією можна погодитись. Утім є дещо суперечливими положення автора про те, що принцип процесуальної рівності належить до специфічних (функціональних) принципів цивільного процесу, який характеризує діяльність судів із розгляду й вирішення цивільних справ та базується на загальноправовому організаційно-функціональному (чи конституційному) принципі рівності громадян та юридичних осіб перед законом і судом. Водночас він є галузевим принципом, спеціальним проявом принципу рівності в цивільному судочинстві. Далі дослідник зазначає, що принцип процесуальної рівності є похідним від принципу цивільно-правової рівності сторін у цивільному правовідношенні, а наповнення його процесуальним змістом відбувається через принцип процесуальної рівноправності сторін у цивільному процесі. Принцип процесуальної рівноправності є найважливішою правовою гарантією забезпечення принципу процесуальної рівності сторін. Принцип правової рівності у цивільному процесі співвідноситься з принципом процесуальної рівноправності сторін як «належне» та «реальне», а тому вони нерозривно пов'язані між собою, і окремо існувати не можуть[1].

Загальноприйняте «рівність сторін», а сторонами у цивільному процесі є виключно позивач та відповідач (ч. 1 ст. 48 ЦПК України) у справах позовного провадження є досить умовним. Утім юридична природа справ, що розглядаються та вирішуються судами в порядку позовного провадження, яке побудоване на змагальності у зв'язку з наявністю спору про право, та сторін з протилежними інтересами, відповідною змагальному процесу роллю суду в процесі доказування, зумовлює необхідність вказати на те, що саме в позовному провадженні принцип процесуальної рівності має особливе значення та особливу специфіку реалізації. Видається, що виділення лише сторін як суб'єктів, які мають рівні права у процесі доказування, зумовлено також назвою ст. 12 ЦПК України «Змагальність сторін». Як зазначалося, змагальні права надані законодавцем не лише сторонам, а й третім особам, іншим учасникам справи, що підтверджується ст. 42 та іншими статтями

[1] Величко О. Правова природа принципів рівності та рівноправності в цивільному процесі. URL: http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1083 (дата звернення: 19.03.2019).

ЦПК України, самою специфікою цивільного процесуального доказування. Таким чином, назва ст. 12 ЦПК України має певний дисонанс як із ч. 2 цієї ж статті, так і з іншими, і сприяє неточним висновкам[1]. Ефективне використання сторонами своїх процесуальних прав прямо впливає на розвиток судового процесу та його завершення, а в кінцевому результаті – на виконання основних завдань цивільного судочинства. Тому належний захист стороною своїх суб'єктивних матеріальних прав та інтересів залежить від дотримання принципу рівноправності сторін у цивільному судочинстві. Засобами й умовами, які забезпечують реалізацію даного принципу, є гарантії принципу рівноправності сторін у цивільному судочинстві. Проте в науковій літературі дослідженню цього питання не приділялося належної уваги[2].

У змагальному процесі результат розгляду справи залежить від обставин реальної можливості сторони здійснити судовий захист своїх прав (обізнаності у питаннях права, можливості мати судового представника для здійснення професійного судового представництва, матеріальне становище тощо). Логічно, що рівноправність сторін може бути забезпечена рівносильністю сторін у доказовій діяльності, але це можливо не завдяки підвищенню ролі суду в доказовій діяльності, а завдяки розвитку процесуальних гарантій прав сторін для урівноваження таких процесуальних цінностей, як рівноправність і суддівська незалежність. Шлях розвитку процесуальних гарантій зводиться до створення високоякісної системи процесуальної правової допомоги[3].

Аналізуючи систему гарантій принципу рівноправності сторін у цивільному судочинстві залежно від об'єкта гарантій, С. І. Степурко поділяє їх на такі групи:

1. Гарантії принципу рівноправності сторін, які стосуються діяльності суду в процесі розгляду справи: принцип незалежності суду (статті 126, 129 Конституції України); норми про відвід судді у випадках, установлених законодавством (статті 36, 37 ЦПК України); норма про обов'язок головуючого на початку розгляду справи роз'яснити учасникам справи їх права та обов'язки (ст. 221 ЦПК України); норми про ухвалення рішення у нарадчій кімнаті (статті 244, 245 ЦПК України).

[1] Степурко С. І. Процесуальні гарантії принципу рівноправності сторін у цивільному судочинстві. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2011. Вип. 559. Правознавство. С. 79.

[2] Там само.

[3] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 194.

2. Гарантії принципу рівноправності сторін, що стосуються їх участі у процесі: принцип рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом (ст. 129 Конституції України); принцип державної мови судочинства (ст. 9 ЦПК України); норми про судові виклики та повідомлення (статті 128–131 ЦПК України); норми про право сторони брати участь у процесі через представника (статті 58, 60 ЦПК України); норми про зупинення провадження у справі (статті 251, 252 ЦПК України); норми про можливість апеляційного та касаційного оскарження судових рішень (ст. 17 ЦПК України).

3. Гарантії принципу рівноправності сторін у процесі доказування: однакові для обох сторін процесуальні правила оцінки доказів; норми про право сторін виступати та давати пояснення однакову кількість разів (статті 227, 242, 243 ЦПК України); норми про право сторін клопотати перед судом про витребування доказів, якщо у них виникли складнощі в їх отриманні (ст. 84 ЦПК України).

4. Гарантії принципу рівноправності сторін, що стосуються форми цивільного процесу: принцип законності (ст. 129 Конституції України); принцип гласності та відкритості судового розгляду (статті 7, 8 ЦПК України); принцип змагальності (ст. 12 ЦПК України); принцип диспозитивності (ст. 13 ЦПК України)[1].

Щодо процесуальних гарантій принципів цивільного процесу, то досить детально їх визначення надав учений-процесуаліст О. Ф. Воронов. Він зазначив, що гарантіями принципів цивільного процесу є насамперед:

1. Несприятливі (негативні) наслідки для учасників процесуальних правовідносин у випадку порушення принципу, зокрема для осіб, які беруть участь у справі, – це ухвалення рішення на користь іншої сторони, скасування рішення, процесуальні штрафи або інші процесуальні санкції, а у випадках наявності у діянні чи бездіяльності особи складу злочину чи адміністративного проступку, притягнення до кримінальної чи адміністративної відповідальності; а для суду – скасування ухваленого рішення, дисциплінарна відповідальність, а в разі наявності у діянні чи бездіяльності складу злочину чи адміністративного проступку – притягнення до кримінальної чи адміністративної відповідальності.

2. Сприятливі (позитивні) наслідки для зазначених вище осіб у разі дотримання принципів[2].

[1] Степурко С. І. Процесуальні гарантії принципу рівноправності сторін у цивільному судочинстві. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2011. Вип. 559. Правознавство. С. 81.

[2] Воронов А. Ф. Принципы гражданского процесса: прошлое, настоящее, будущее. М. : Городец, 2009. С. 174.

Тому до норм-гарантій принципу рівноправності сторін він відносить норми про: незалежність суддів; мову судочинства; відвід суддів; законне представництво; звернення до суду прокурора та інших державних органів за захистом прав інших осіб у частині, що стосується неповнолітніх і недієздатних; зміст позовної заяви, апеляційної та касаційної скарги; норми про судові виклики й повідомлення та наслідки неявки в суд осіб, які беруть участь у справі; залишення позовної заяви без руху та її повернення; порядок ухвалення рішення, зокрема про таємницю нарадчої кімнати; підстави скасування судових рішень в апеляційному та касаційному порядку. До норм, які сприяють дотриманню принципу рівноправності сторін, учений-процесуаліст відносить: норми про гласність судового розгляду; норми про рівність усіх перед законом і судом; норму, що зобов'язує суд обґрунтовувати рішення тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні[1].

Так, Т. В. Сахнова, аналізуючи форми реалізації вказаного принципу, зазначає, що рівноправність сторін у процесі забезпечується безсторонністю суду, процесуальними правилами оцінки доказів, наданням рівних процесуальних гарантій реалізації сторонами їх прав та обов'язків, рівним сприянням суду при рівних процесуальних обставинах. До гарантій принципу рівноправності сторін вона також відносить інститут зупинення провадження у справі, контролюючу та координуючу діяльність суду в цивільному процесі[2].

За твердженням М. К. Треушнікова, рівність процесуальних прав та обов'язків забезпечується рівними процесуальними гарантіями їх реалізації. До таких спеціальних процесуальних гарантій учений-процесуаліст відносить насамперед інститут судового представництва. Крім того, зупинення провадження у справі за наявності для цього підстав, на його думку, також є як процесуальна гарантія реалізації цивільних процесуальних прав. Та найбільше значення при здійсненні правосуддя М. К. Треушніков приділяє праву сторін користуватися рідною мовою та послугами перекладача при розгляді цивільних справ у суді як гарантії принципу рівноправності сторін[3].

[1] Воронов А. Ф. Принципы гражданского процесса: прошлое, настоящее, будущее. М. : Городец, 2009. С. 465–466.

[2] Сахнова Т. В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. М. : Волтерс Клувер, 2008. С. 135–136.

[3] Основные принципы гражданского процесса / под ред. М. К. Треушникова, З. Чешки. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1991. С. 133–135.

С. І. Степурко визначає, що гарантією принципу рівності сторін у цивільному судочинстві є положення ч. 4 ст. 9 ЦПК України, відповідно до якого учасник судового процесу не володіє або недостатньо володіє державною мовою, має право робити заяви, давати пояснення, виступати в суді та заявляти клопотання рідною мовою або мовою, якою володіє, користуючись при цьому послугами перекладача в порядку, встановленому законодавством. Саме участь у процесі перекладача урівноважує можливості для захисту прав та інтересів особи, яка володіє мовою судочинства та яка не володіє нею. І лише за порушення даної норми-гарантії для особи можуть наставати несприятливі наслідки – скасування чи зміна рішення, ухвали, які були ухвалені на її користь вищим судом в порядку перегляду[1].

Крім цього, слід згадати й положення ч. 2 ст. 9 ЦПК України про те, що суди забезпечують рівність прав учасників судового процесу за мовною ознакою. Важливою умовою послідовної реалізації принципу змагальності й рівноправності сторін є забезпечення сторін кваліфікованою юридичною допомогою на основі вимог рівності та справедливості, що має передбачати в тому числі доступність[2]. Отже, рівноправність сторін у цивільному процесі є необхідною умовою забезпечення змагального типу судочинства та одночасно змагальність є формою реалізації рівних можливостей сторін для захисту своїх прав, що характеризує судочинство як справедливе.

У літературі, присвяченій дослідженню практики ЄСПЛ, зазначається, що «принцип рівності сторін, який передбачає справедливий баланс між сторонами процесу, є основною характеристикою права на справедливий суд і невіддільним аспектом права на змагальний процес»[3]. Згідно з принципом рівності сторін (рівності вихідних умов), кожна сторона під час розгляду справи мусить мати рівні можливості для представлення своєї справи в суді; суд має дослідити аргументи кожної зі сторін, і жодна сторона не повинна мати певних вагомих

[1] Степурко С. І. Процесуальні гарантії принципу рівноправності сторін у цивільному судочинстві. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2011. Вип. 559. Правознавство. С. 80.

[2] Бондарь А. Н. Конституционный принцип состязательности и равноправия сторон: особенности его реализации в гражданском судопроизводстве : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Ростов н/Д., 2006. С. 10.

[3] Грозев Й. Право на справедливый суд в рамках Европейской конвенции о защите прав человека (статья 6) : руководство для юристов / Й. Грозев, Д. Виткаукас, Шин Льюис-Энтони. London : Lancaster House, 2008. С. 41.

переваг над іншою стороною. Як зазначає В. І. Манукян, «якщо одній стороні не було дозволено викликати важливого свідка в його справі, у той час як іншій стороні дозволили викликати такого свідка, – в таких випадках Страсбург констатував недотримання принципу рівності сторін»[1].

Рівність сторін має реалізуватися в змагальному процесі, у якому «сторони мають право ознайомлюватися зі всіма доказами або запереченнями, що залучені до справи, висловлювати свою думку про їх наявність, зміст і достовірність у відповідній формі та у відповідний час, у разі необхідності – у письмовій формі та заздалегідь»[2]. Слід підтримати висновок про те, що найкращого процесуального ефекту принцип рівності досягає саме в межах змагальної моделі цивільного судочинства, збалансовуючи правові можливості сторін у доведенні перед судом своєї правоти і тим самим створюючи засади справедливого розгляду цивільної справи[3].

Саме завдяки існуванню цієї важливої засади в цивільному процесуальному праві закріплено однакові можливості здійснення та захисту прав сторін у цивільному процесі та виключено стосовно цього будь-які переваги однієї сторони перед іншою. В юридичній літературі зазначається, що принципом процесуальної рівноправності сторін є така нормативно-керівна засада, яка забезпечує сторонам рівне положення перед судом при здійсненні правосуддя[4].

Так, праву позивача пред'явити позов протиставляється право відповідача пред'явити свої заперечення чи зустрічний позов; з метою припинення юридичного спору позивач може відмовитися від позову, а відповідач має право визнати позов повністю або частково. Позивач має право шляхом подання письмової заяви змінити предмет або підставу позову, збільшити або зменшити розмір позовних вимог, а відповідач – подавати свої доводи, міркування й заперечення, керуючись вимогами ст. 49 ЦПК України. Якщо позивачу надано право змінити підставу позову, то відповідач може змінити підставу своїх заперечень.

[1] Манукян В. И. Международная защита прав человека: право, прецеденты, комментарии : науч.-практ. пособ. Киев : Истина, 2010. С. 177.

[2] Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : монографія / В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, В. В. Баранкова та ін. ; за заг. ред. В. В. Комарова. Харків : Харків юрид., 2008. С. 162–163.

[3] Ратушна Б. П. Принцип рівності сторін у цивільному процесі України. *Митна справа*. 2015. №4(2). С. 100.

[4] Основные принципы гражданского процесса / под ред. М. К. Треушникова, З. Чешки. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1991. С. 121.

Аналіз сутності та правової природи процесуальної рівноправності сторін свідчить, що рівність процесуальних прав сторін є умовною, оскільки йдеться про процесуальну діяльність суб'єктів із протилежними юридичними інтересами. Це положення визначає те, що процесуальні права сторін не є однаковими, отже, слід говорити про необхідність забезпечення збалансованих процесуальних можливостей суб'єктів спірного матеріального правовідношення обстоювати протилежні юридичні інтереси, що обумовлює їх різні процесуальні функції. Отже, слід приділяти подальшу належну увагу дослідженню такого феномену, як необхідність подальшого забезпечення балансу рівних правових можливостей сторін в аспекті тісного поєднання та безпосереднього взаємозв'язку з такою засадою цивільного судочинства, як процесуальна рівноправність сторін.

Існуюче поняття принципу процесуальної рівноправності сторін за своєю сутністю не відображає дійсного положення сторін і не враховує протилежні процесуально-правові та матеріально-правові інтереси сторін, а також їх процесуальні функції[1]. Відповідно, нині є всі підстави констатувати наявність принципу поєднання начал рівноправності сторін і забезпечення балансу їх рівних правових можливостей у цивільному судочинстві.

Принцип поєднання письмової та усної форми цивільного судочинства. Як слушно зазначає В. В. Комаров, в умовах цивільного судочинства, побудованого на принципі змагальності, важливе значення має принцип усності та писемності як взаємозалежні гармонізовані вимоги щодо процесуальної діяльності сторін цивільного процесу у частині представлення ними процесуального матеріалу для судового розгляду та функцій суду щодо належної організації цивільного судочинства. Регламентація порядку цивільного судочинства ґрунтується на засадах усності та писемності (документальності)[2].

Принцип поєднання письмової та усної форм цивільного судочинства як одна з основних засад (принципів) цивільного судочинства розглядалася у наукових працях багатьма вченими-процесуалістами:

[1] Кройтор В. А. Принцип поєднання начал рівноправності сторін та забезпечення балансу їх рівних правових можливостей. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)*. 2017. № 17–1. С. 83.

[2] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 206.

Є. В. Васьковським[1], Є. О. Нефедьєвим[2], В. М. Семеновим[3] та іншими, у тому числі й сучасними вітчизняними. З відомих нам останніх досліджень, проблемам принципу усності цивільного судочинства присвячено праці В. І. Бобрика[4], О. Ф. Воронова[5], В. В. Комарова[6], М. М. Ясинка[7], М. Й. Штефана[8] та ін. Торкався цієї тематики й автор цієї монографії[9]. Разом із тим, вважаю, що принципу поєднання письмової та усної форми цивільного судочинства в науковій та навчальній літературі, на мою думку, останніми роками приділяється недостатньо уваги, саме в аспекті впливу на його зміст основоположних принципів цивільного судочинства.

Останнім часом ЄСПЛ визнав, що концепція «публічного розгляду справи», передбачена п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, охоплює також право на «усний розгляд» принаймні на рівні першої інстанції. Зокрема, якщо та чи інша особа вимагає проведення усного розгляду, і відсутні будь-які виняткові обставини, що могли б обґрунтувати відмову в проведенні такого розгляду, поняття «публічний розгляд» відповідно до п. 1 ст. 6 включає право на усний розгляд.

Зазначені вище питання стали предметом розгляду цілої низки справ у ЄСПЛ. Так, було зазначено, що принципи швидкого й ефек-

[1] Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. М. : Зерцало, 2003. С. 116–122.

[2] Нефедьев Е. А. Основные начала гражданского судопроизводства. Казань, 1895. *Избранные труды по гражданскому процессу* / [редкол.: Т. Е. Абова, А. Т. Боннер и др.]. Краснодар : Сов. Кубань, 2005. 400 с.

[3] Курс советского гражданского процессуального права. Т. 1. Теоретические основы правосудия по гражданским делам. М. : Наука, 1981. С. 175–176.

[4] Бобрик В. І. Письмове провадження як форма оптимізації цивільного та господарського судочинства України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2014. № 11, т. 2. С. 4–7.

[5] Воронов А. Ф. Принципы гражданского процесса: прошлое, настоящее, будущее. М. : Городец, 2009. 496 с.

[6] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 206–210.

[7] Ясинок М. М. Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2002. 20 с.

[8] Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ : Ін Юре, 2001. С. 57–58.

[9] Ясинок М. М., Кройтор В. А. Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві : монографія. Харків : Еспада, 2007. 152 с; Кройтор В. А. Принцип усності в цивільному судочинстві. *Право і безпека*. 2009. № 2. С. 144–151.

тивного судочинства поступаються своєю значущістю необхідності надання заявником можливості усного обґрунтування своєї позиції по справі (*Goc v. Turkey*, 2002[1]; *«Яковлєв проти Росії»*, 2005[2]). Проте обов'язок проведення публічного розгляду не є абсолютним. Так, наприклад, розгляд може бути проведений, якщо сторона недвозначно відмовляється від нього, не вимагає проведення усних слухань, тож можна вважати, що вона відмовляється від цього права, і немає питань суспільного інтересу, що обумовлюють необхідність публічного розгляду (*Hakansson and Sturesson v. Sweden*, 1990[3]; *Schuler-Zgraggen v. Switzerland*, 1993[4]).

Стосовно ж перегляду цивільних справ, ЄСПЛ було вирішено, що усні слухання на етапі розгляду апеляції не є необхідністю, якщо проводився усний розгляд по суті справи в суді першої інстанції. Однак і на даному етапі може бути використано право на усний розгляд, якщо апеляція може торкатися як фактичних, так і правових питань справи (*Fredin v. Sweden* (№ 2), 1994[5]; *Fischer v. Austria*, 1995[6]). Як бачимо, ЄСПЛ вважає положення щодо усності важливими для реалізації кожної особи права на справедливий розгляд справи.

В історичному аспекті нормативне закріплення усності судового розгляду і звернення до наукових досліджень цього правила пов'язується з прийняттям УЦС від 20 листопада 1864 р. та інших Судових уставів 1864 р. У цей же час з'являється поняття «принцип усності». У найбільш загальному вигляді усність була закріплена в ст. 13 УЦС: «При всіх діях судових установ щодо провадження цивільних справ, крім випадків, указаних у законі, допускається присутність учасників про-

[1] Рішення Європейського суду з прав людини у справі від 11.07.2002 «Ґоч проти Туреччини» (Goc v. Turkey). Заява № 36590/97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_099#Text.

[2] Решение Европейского суда по правам человека по делу «Яковлев против России» от 15 марта 2005 г. Жалоба (№ 72701/01). URL: http://hrlibrary.umn.edu/russian/euro/Ryakovlevcase.html.

[3] Европейский суд по правам человека – дело «Хоканссон и Стурессон против Швеции» (*Hakansson and Sturesson v. Sweden*) (1990) (выдержки). URL: https://www.legislationline.org/documents/id/17283.

[4] European Court of Human Rights. Title Case of Schuler-Zgraggen v. Switzerland. Application number 00014518/89 Date 24/06/1993. URL: https://www.womenslinkworldwide.org/files/2977/gjo-echr-schuler-zgraggen-en-pdf.pdf.

[5] Фредин против Швеции (№ 2) : ЕСПЧ, 23 февраля 1994 г. URL: https://swarb.co.uk/fredin-v-sweden-no-2-echr-23-feb-1994/.

[6] Европейский суд по правам человека – дело «Фишер против Австрии» (1995) (выдержки). URL: https://www.legislationline.org/documents/id/17270.

цесу і сторонніх осіб та надання сторонами словесних пояснень» і ст. 324 УЦС: «Доповідь у справі і словесні змагання учасників процесу відбуваються у відкритому судовому засіданні суду». Згідно із зазначеними нормативними положеннями будь-які докази та матеріали справи в процесі «проговорюються»: суду недостатньо ознайомитися з ними й надати таку можливість заінтересованим особам – суддя зобов'язаний оголосити їх. Також усно в судовому розгляді заявляються клопотання, а заявлені в письмовій формі – оголошуються[1].

Як зазначав Є. О. Нефедьєв, «…пояснення справи на словах необхідне…, щоб суддя міг в однією живою, цілісною і неперервною дією осягнути весь матеріал, з якого йому необхідно вилучити переконання в істині усіх зазначених сторонами подій»[2].

В. І. Синайський зазначав, що «Принцип безпосередності тісно пов'язаний з принципом усності, бо завдяки словесному змаганню сторін для суду найлегше сприймати безпосередньо обставини справи. Але звідси було б неправильно робити висновок, що процес повинен бути тільки усним: писемність має за собою багато позитивних сторін. Відомо, зокрема, що письмово людина може більш обмірковано висловити свої думки, зважити їх, а для суду письмові докази мають, безперечно, найбільший ступінь достовірності. Тому розумно вчинили укладачі наших судових статутів, що надали самим сторонам вести процес усно або письмово. Втім, наш закон і тут не поклав усі на розсуд сторін. Головуючому і суду належить право, в разі потреби, призначати обмін письмовими поясненнями, вимагати особистої явки сторін»[3].

Ученими-процесуалістами XX ст. цей принцип пов'язувався насамперед саме з процесом доказування[4]. Висловлювалися думки, що даний принцип визначає форму доведення до суду та інших учасників процесуальної діяльності фактичного та доказового матеріалу, є прин-

[1] Воронов А. Ф. Принципы гражданского процесса: прошлое, настоящее, будущее. М. : Городец, 2009. С. 78.

[2] Нефедьев Е. А. Основные начала гражданского судопроизводства. Казань, 1895. Избранные труды по гражданскому процессу ; редкол.: Т. Е. Абова, А. Т. Боннер и др. Краснодар : Сов. Кубань, 2005. С. 25.

[3] Синайский В. И. Лекции по русскому гражданскому процессу. *Ефективність норм права* : зб. наук. праць : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 17 листоп. 2016 р.) / за заг. ред. Н. М. Пархоменко, М. М. Шумила, І. О. Ізарової. Київ : Ніка-Центр, 2016. С. 71–74.

[4] Гражданский процесс : учеб. для юрид. ин-тов и ф-тов / под ред. К. С. Юдельсона. М. : Юрид. лит., 1972. С. 52–53.

ципом інституту судового розгляду і діє лише на стадії судового розгляду цивільної справи в суді першої інстанції[1]. Усність судового розгляду полягає в тому, що розгляд справи провадиться усно, процесуальна діяльність суддів і учасників процесу відбувається у словесній формі, завдяки чому судді можуть краще і повніше сприймати факти справи, а особи, які беруть у ній участь, – реально і точно довести їх до відома суду, сприймати зміст дій усіх учасників процесу, висловлювати свої міркування, заперечення, спростування з метою встановлення дійсних обставин справи[2]. Усна форма спілкування суду з учасниками процесу найкращим чином забезпечує дослідження обставин справи у повній відповідності з об'єктивною дійсністю, правильне й всебічне дослідження й оцінку доказів[3].

Маємо констатувати, що науковий погляд на зміст і тенденції зазначеного принципу тільки як правову вимогу про допущення у процес доказів як в усній, так і в письмовій формі, навряд чи відповідає сьогоднішньому розумінню принципу.

Стаття 7 ЦПК України закріплює вимоги щодо гласності та відкритості судових процесів, зміст якої зводиться до того, що розгляд справ у всіх судах проводиться не лише усно, але й відкрито. Ця норма, хоча і не розкриває змісту принципу усності, але його можливо встановити з диспозиції низки статей ЦПК України.

Аналіз положень ЦПК України дозволяє встановити такий зміст принципу поєднання письмової та усної форми цивільного судочинства: 1) спілкування суду з учасниками процесу в судовому засіданні відбувається шляхом судоговоріння, тобто усно. Саме через усну форму спілкування учасники процесу мають змогу досить ефективно розуміти один одного; 2) процесуальні дії суду та інших учасників процесу у судовому засіданні відбуваються в усній формі, і таким чином вони набувають процесуального значення; 3) повідомлення суду всього доказового матеріалу по справі, його дослідження відбувається в усній формі. Цей принцип діє в усіх судових інстанціях і закріплений у низці статей ЦПК України.

Уявляється, що цей принцип не пов'язаний лише з процесом доказування, доказування – це лише одна з цілої низки процесуальних

[1] Тертышников В. И. Гражданский процесс. Курс лекций. 2-е изд., доп. Харков : РИРЕГ, 1995. С. 22, 8, 46.

[2] Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ : Ін Юре, 2001. С. 57.

[3] Советский гражданский процесс : учебник / под ред. М. К. Треушникова. М. : Изд-во МГУ, 1989. С. 42.

дій, в яких відображено цей принцип. Він стосується й надання та дослідження доказів, заявлення клопотань, відводів, оголошення складу суду та інших учасників процесу, і роз'яснення процесуальних прав і обов'язків учасникам процесу, і судових дебатів, і оголошення судових актів, та інших дій.

Найбільш повно вимоги принципу поєднання письмової та усної форми цивільного судочинства виявляються на головній стадії цивільного процесу – при розгляді справ у судових засіданнях як суду першої інстанції, так і в апеляційних та касаційній інстанціях (статті 214, 217, 218, 220–227 ЦПК України). Так, дослідження доказів також відбувається з дотриманням вимог принципу поєднання письмової та усної форм цивільного судочинства (статті 227–239). Зокрема, для показань свідків встановлена усна форма, разом із тим внаслідок неможливості з поважних причин явки свідків у судове засідання, їх пояснення можуть надійти до суду в протоколах, зібраних судом шляхом судових доручень, з наступним проголошенням таких протоколів у судовому засіданні. Учасники судового процесу мають право висловити своє ставлення до цих показань і дати щодо них свої пояснення. Крім того, відповідно до ст. 231 ЦПК України, при наданні свідчень свідок не може користуватися раніше складеними письмовими нотатками, крім випадків, коли його показання пов'язані з обчисленнями та іншими даними, які складно зберегти в пам'яті. Дослідження письмових, речових доказів, а також висновку експерта також здійснюється з дотриманням вимог принципу поєднання письмової та усної форм цивільного судочинства (статті 235–239 ЦПК України). Після з'ясування всіх обставин справи та перевірки їх доказами головуючий надає сторонам та іншим особам, які беруть участь у справі, можливість дати додаткові пояснення, які можуть доповнити матеріали справи (ч. 1 ст. 241 ЦПК України). Такі доповнення також надаються в усній формі.

В усній формі проходять і судові дебати, які дають можливість учасникам судового процесу підсумувати проведені дослідження, висловити своє міркування щодо достовірності зібраних доказів та їх значення для справи, звернути увагу суду на норми права, які належить застосувати, зробити висновок про обґрунтованість і законність вимог і заперечень, висунутих особами, які беруть участь у справі, з наступним викладенням своїх прохань щодо змісту судового рішення. З дозволу суду промовці можуть обмінюватись репліками (ст. 242 ЦПК України). Закон не забороняє учасникам судових дебатів надава-

ти суду зміст своїх промов чи їх частину у письмовому вигляді (наприклад, розрахунок сум, що підлягають стягненню, перелік обставин, віднесених до справи, та інше), але незалежно від цього виступи учасників судових дебатів повинні бути лише в усній формі.

Згідно з ч. 8 ст. 159 ЦПК України усі судові рішення викладаються письмово у паперовій та електронній формах. Судові рішення викладаються в електронній формі з використанням Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи шляхом заповнення відповідних форм процесуальних документів, передбачених Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему, і підписуються електронним цифровим підписом судді (у разі колегіального розгляду – електронними цифровими підписами всіх суддів, які входять до складу колегії).

При розгляді принципу поєднання письмової та усної форм цивільного судочинства в суді першої інстанції постає питання: чи виявляється дія такого принципу в судах апеляційної та касаційної інстанцій? Аналіз нормативних положень ЦПК України, що регламентують порядок перегляду судових рішень, засвідчує, що розглядаються вони з дотриманням вимог принципу поєднання письмової та усної форм цивільного судочинства. Аналіз цивільного процесуального законодавства свідчить про те, що вимоги принципу поєднання письмової та усної форм цивільного судочинства мають місце на всіх стадіях цивільного процесу і займають на кожній стадії одне з центральних місць.

Як і інші принципи цивільного судочинства цей принцип має значну кількість винятків з даного правила. Наприклад, згідно з ч. 1 ст. 187 ЦПК України речові та електронні докази оглядаються судом або досліджуються ним іншим способом, а також пред'являються для ознайомлення особам, які беруть участь у справі, а в необхідних випадках – також експертам, спеціалістам і свідкам. Особи, яким пред'явлено для ознайомлення речові та електронні докази, можуть звернути увагу суду на ті чи інші обставини, пов'язані з оглядом. Ці заяви заносяться до протоколу судового засідання. Протоколи огляду речових та електронних доказів, складені в порядку забезпечення доказів, виконання судового доручення або за результатами огляду доказів на місці, за клопотанням учасника справи оголошуються в судовому засіданні. Учасники справи можуть дати свої пояснення з приводу цих протоколів (ч. 2 ст. 187 ЦПК України). Цей виняток свідчить про певну тенденцію: відхід від обов'язкової усності передачі інформації, якщо інформація про обставини, що мають значення для справи, вичерпно передається

у вигляді відео- чи аудіоінформації. Розвиток високих технологій дозволяє фіксувати (в тому числі і в автоматичному режимі) багато фактів реального життя, зокрема й факти, що мають юридичне значення. Можливо, надалі відео- та аудіовідтворення зафіксованих фактів у суді може зробити зайвим обов'язкову усну передачу інформації в судовому засіданні[1].

Сутність цього принципу в тому, що він визначає спосіб передачі інформації між всіма учасниками судового розгляду. Він стосується не лише суду та учасників судового процесу, а й осіб, які сприяють здійсненню правосуддя. Принцип поєднання письмової та усної форм цивільного судочинства полягає в тому, що в судовому засіданні передання інформації від одного учасника процесу до іншого (обмін інформацією) здійснюється, як правило, в усній формі, що не виключає передання цієї ж інформації в інших формах (письмовій, речовій, у формі аудіо- й відеозапису), а також письмової та іншої фіксації цієї передачі. Тобто пред'явлення до суду письмових заяв, заперечень і клопотань, письмових доказів, а також письмове закріплення судових дій, протоколювання, судове діловодство є важливою складовою принципу поєднання письмової та усної форм цивільного судочинства.

Разом із тим низка вчених вважають, що не існує принципу поєднання письмової та усної форм цивільного судочинства, а є тільки принцип усності, з якого є певні винятки. Так, О. Ф. Воронов зазначає, що навряд чи можна говорити про «принцип поєднання усності та письмовості» і навіть про «поєднання принципів усності та письмовості». Взагалі за такого підходу будь-який принцип можна назвати «принципом поєднання» (змагальності та активності суду, гласності та конфіденційності тощо), оскільки з будь-якого принципу існують винятки. Проте, як і в разі дії інших принципів, при дії усності мають дотримуватися розумні межі[2]. Вважаю, що з позицією вченого можливо погодитися, але тільки щодо оцінки змісту принципу в конкретний історичний проміжок часу. Наприклад, це може стосуватись як назви – принцип усності, так і його змісту за ЦПК УРСР 1963 р. Так, згідно з ч. 2 ст. 160 ЦПК УРСР було встановлено, що «Розгляд справи відбувається усно, і при незмінному складі суддів. У разі заміни одного з суддів у процесі розгляду справи,

[1] Кройтор В. А. Принцип усності в цивільному судочинстві. *Право і безпека*. 2009. №2. С. 149–150.

[2] Воронов А. Ф. Принципы гражданского процесса: прошлое, настоящее, будущее. М. : Городец, 2009. С. 96.

її розгляд має бути проведений із самого початку»[1]. Винятків з цього правила було небагато. Зараз, коли ЦПК України містить норми про значну кількість винятків з положення про усність, зокрема, про можливість розгляду справи в порядку письмового провадження за наявними у справі матеріалами, коли судове засідання не проводиться (ч. 13 ст. 7 ЦПК України) та правил наказного провадження (статті 160–173 ЦПК України) говорити про дію принципу усності в цивільному судочинстві немає підстав. Коли винятки з правила переважають у своїй масі, то, відповідно, неможливо говорити про правило та винятки з правила, а необхідно констатувати розумне поєднання (баланс) складників: письмової та усної форм цивільного судочинства.

Останнім часом спостерігається тенденція розвитку принципу поєднання письмової та усної форм цивільного судочинства в бік обмеження усного складника з метою прискорення й спрощення судочинства. Йдеться про запровадження ЦПК України 2004 р. інституту судового наказу та наказного провадження.

Поєднання письмової та усної форм цивільного судочинства дозволяє виконувати завдання цивільного судочинства: правильно розглядати й вирішувати справи, оскільки завдяки усності легше оцінити достовірність доказів. Поставити необхідні запитання й отримати на них відповіді. Усний процес вчиняє виховний і превентивний вплив на громадян, які присутні на судовому розгляді. Порушення принципу поєднання письмової та усної форм цивільного судочинства – це, звісно ж, порушення процесуального законодавства. З огляду на зазначене уявляється слушною точка зору О. Ф. Воронова, що крім закріплення принципу усності у вигляді окремої норми, в ЦПК України слід закріпити положення про те, що порушення цього принципу є суттєвим порушенням процесуального законодавства[2].

Принцип безпосередності цивільного судочинства. В умовах змагального судочинства важливе значення має сприйняття матеріалів справи судом, який має вирішити цивільну справу та ухвалити судове рішення[3]. Традиційно вважається, що цю проблему вирішує принцип безпосередності цивільного судочинства.

---

[1] Цивільний процесуальний кодекс УРСР від 18.07.1963. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KD0009.html.

[2] Воронов А. Ф. Принципы гражданского процесса: прошлое, настоящее, будущее. М. : Городец, 2009. С. 98.

[3] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 208.

Принципу безпосередності цивільного судочинства – одного з тих принципів, якому в науковій та навчальній літературі останніми роками, приділяється, на мою думку, також недостатньо уваги. Серед сучасних монографічних досліджень проблемам принципу безпосередності цивільного судочинства присвячено праці М. В. Колосової[1], В. В. Комарова[2], О. Ф. Воронова[3], М. М. Ясинка[4] та ін. На рівні наукової статті та навчальної літератури ці проблеми були розглянуті й автором цієї монографії[5].

Так, зважаючи на важливість принципу безпосередності, В. І. Синайський зазначав: «Але публічності і гласності недостатньо для хорошого правосуддя. Необхідно, щоб сторони не тільки знали дію суду, але щоб вони не були роз'єднані, щоб між судом і сторонами було особисте спілкування. Тільки завдяки такому спілкуванню суд може скласти правильне уявлення про ту правду, про яку сперечаються сторони. Тому необхідно, щоб суд безпосередньо (принцип безпосередності), на підставі особистого ознайомлення, встановлював фактичні обставини справи і взагалі той склад фактів, який підлягає розгляду суду. Для цього суд має сам вислухати свідків, особисто ознайомлюватися з речовими доказами і сам же вирішувати справу. Лише як виняток (закон 1896 г.), що не заслуговує схвалення, допущений допит свідків і вчинення повірочних дій повітовими членами окружного суду і мировими суддями. Небажаність такого порядку допиту полягає в тому, що безпосередньо сприймає обставини справи один суддя, а вирішують інші судді (окружний суд)»[6].

---

[1] Колосова М. В. Принцип непосредственности гражданского процессуального права : автореф. дис. .. канд. юрид. наук. Саратов, 2004. 25 с.

[2] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 208–210.

[3] Воронов А. Ф. Принципы гражданского процесса: прошлое, настоящее, будущее. М. : Городец, 2009. 496 с.

[4] Ясинок М. М. Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2004. 20 с.; Ясинок М. М., Кройтор В. А. Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві : монографія. Харків : Еспада, 2007. 152 с.

[5] Кройтор В. А. Принцип безпосередності цивільного судочинства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Право».* 2010. №919. С. 50–55.

[6] Синайський В. И. Лекции по русскому гражданскому процессу. *Ефективність норм права* : зб. наук. пр. : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 17 листоп. 2016 р.) / за заг. ред. Н. М. Пархоменко, М. М. Шумила, І. О. Ізарової. Київ : Ніка-Центр, 2016. С. 71–74.

У науці цивільного процесуального права традиційно принцип безпосередності розглядається як такий, що визначає порядок формування і дослідження процесуального матеріалу, формування внутрішнього переконання суддів, і полягає в тому, що суд зобов'язаний встановлювати фактичні обставини справи на підставі особистого ознайомлення з доказами у справі, надаючи при цьому перевагу першоджерелам[1].

Нормативний зміст цього принципу закріплено в ст. 213 ЦПК України, згідно з якою суд під час розгляду справи повинен безпосередньо дослідити докази в справі. Справа розглядається одним і тим самим складом суду. У разі заміни одного із суддів під час судового розгляду вона розглядається спочатку, крім випадків, установлених ЦПК України.

Зазначене правило розкривається та конкретизується в інших нормах ЦПК України, зобов'язуючи суд діяти таким чином, щоб установити істину у справі й забезпечити реальне здійснення учасниками процесу прав і обов'язків у цивільному судочинстві (статті 230, 235, 237, 239 ЦПК України та ін.).

Окремо слід зазначити норму ч. 1 ст. 89 ЦПК України: «Суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів», а також норми ч. 1 та ч. 2 ст. 229 ЦПК України: «Суд під час розгляду справи повинен безпосередньо дослідити докази у справі: ознайомитися з письмовими та електронними доказами, висновками експертів, поясненнями учасників справи, викладеними в заявах по суті справи, показаннями свідків, оглянути речові докази. Докази, що не були предметом дослідження в судовому засіданні, не можуть бути покладені судом в основу ухваленого судового рішення».

Принцип безпосередності складається з двох вимог: вимоги до складу суду та вимоги до матеріалів справи. Перша зводиться до того, що рішення у справі має бути ухвалене тільки тими суддями, які безпосередньо сприймали фактичні матеріали справи, тобто склад суду від початку і до закінчення розгляду справи має бути незмінним. Якщо суддя або один із суддів вибуває з процесу внаслідок задоволення клопотання

[1] Гражданский процесс : учебник / [под ред. В. А. Мусина, Н. А. Чечиной, Д. М. Чечота]. [изд. 3-е, перераб. и доп.]. М. : ПБОЮЛ Гриженко, 2001. 544 с. С. 44–45; Гражданское процессуальное право : учебник / [С. А. Алехина, В. В. Блажеев и др.] ; под ред. М. С. Шакарян. М. : Велби, Проспект, 2004. 584 с. С. 63; Цивільне процесуальне право України : [підруч. для юрид. вузів і ф-тів / В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, Є. Г. Пушкар та ін.] ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 1999. С. 46–48.

про відвід або з іншої причини, то розгляд даної справи необхідно починати спочатку. Друга вимога цього принципу полягає в тому, що суд зобов'язаний вирішити справу лише на підставі тих доказів, які були досліджені ним у судовому засіданні, оскільки тільки в такому разі судове рішення може вважатися обґрунтованим. При дослідженні обставин справи суд повинен отримати інформацію з безпосереднього джерела. Саме за умови безпосереднього особистого сприйняття необхідних суду відомостей може бути забезпечена об'єктивність рішення. При цьому суд обов'язково особисто (тобто безпосередньо) має дослідити докази у справі: заслухати пояснення показання свідків, висновки експертів, ознайомитися з письмовими та електронними доказами, дослідивши їх з точки зору форми та змісту, оглянути речові докази. Саме в ході безпосереднього дослідження судом доказів створюються реальні можливості учасникам процесу в умовах змагальності довести переконливість своєї правової позиції в суді: вони мають можливість поставити запитання протилежній стороні, іншим учасникам процесу, звернути увагу суддів на слабкі сторони деяких доказів з точки зору поставлених до них вимог і цим сприяти досягненню істини у справі. Суд повинен прагнути до використання так званих первісних доказів, які утворились під впливом безпосереднього впливу певних фактів. Дотримання принципу безпосередності забезпечує найбільш правильне передання відомостей про обставини, що з'ясовуються у справі.

Безпосереднє дослідження доказів – це правило, на відміну від випадків опосередкованого їх дослідження, що є винятками. До таких винятків з принципу безпосередності (за загальновизнаною доктриною) можна віднести норми про огляд та дослідження доказів за їх місцезнаходженням (ст. 85 ЦПК України), про огляд та дослідження доказів, що швидко псуються (ст. 86 ЦПК України), про судові доручення (ст. 87 ЦПК України), про забезпечення доказів (статті 116–119 ЦПК України) та ін.

При цьому варто звернути увагу на те, що законодавець намагається мінімізувати ті негативні моменти, що виявляються при дії зазначених винятків, наприклад, певне обмеження принципу змагальності. Так, учасники судового процесу сповіщаються про час та місце засідання в суді, що виконує судове доручення; вони сповіщаються про передання в суд матеріалів, зібраних при забезпеченні доказів; при проголошенні відповідних протоколів у судовому засіданні вони мають право надати пояснення.

У законі встановлені й певні гарантії дотримання принципу безпосередності. Ними насамперед є інші правові норми, що забезпечують дотримання зазначених норм шляхом встановлення будь-яких несприятливих наслідків для суб'єктів процесуальних правовідносин, які не виконують вимоги норми-принципу або ж не сприяють її виконанню.

До них, з нашої точки зору, можна віднести норму про те, що в разі ухилення учасника справи від подання експертам необхідних матеріалів, документів або від іншої участі в експертизі, якщо без цього провести експертизу неможливо, суд, залежно від того, хто з цих осіб ухиляється, а також яке для них ця експертиза має значення, може визнати факт, для з'ясування якого експертиза була призначена, або відмовити у його визнанні (ст. 109 ЦПК України). Також до гарантій дотримання досліджуваного принципу можна віднести норми щодо наслідків неявки в судове засідання учасника справи (ст. 223 ЦПК України), наслідків неявки в судове засідання свідка, експерта, спеціаліста, перекладача (ст. 224 ЦПК України) та ін.

Можна виокремити також правові норми, що сприяють реалізації принципу безпосередності, зокрема: про подання та витребування доказів (статті 83, 84 ЦПК України), про обов'язкове повідомлення учасників справи про час та місце судового засідання (ч. 2 ст. 7, ст. 128–130 ЦПК України), про повернення до з'ясування обставин у справі (ст. 243 ЦПК України), про вимоги до рішення суду та його зміст (ст. 265 ЦПК України) тощо.

У цивільному процесуальному законодавстві іноземних країн принцип безпосередності також закріплений, і полягає в тому, що судове рішення може ґрунтуватися лише на тому, що відбувалося під час судового розгляду, тому слухання справи повинно здійснюватися тим судом, що ухвалюватиме рішення у справі. Як винятки з даного правила, законодавство інших держав допускає дослідження доказів лише одним із членів суду або іншим судом у порядку судового доручення (Німеччина), забезпечення доказів, допит свідків на підготовчій стадії (Франція), застосування аффідетиву – письмових свідчень, що дані під присягою офіційній посадовій особі (США, Англія). Принцип безпосередності також не забезпечується повною мірою, якщо національне законодавство не передбачає повторного дослідження доказів у разі заміни суддів (наприклад, згідно з § 309 ЦПК Німеччини, право судді

на ухвалення судового рішення пов'язується з його участю лише в останньому судовому розгляді)[1].

Говорячи про тенденції розвитку розглядуваного принципу, слід відзначити, що коливання в розвитку властиві йому, як і іншим цивільним процесуальним принципам: від повної безпосередності до опосередкованого сприйняття судом доказів. Сьогодні саме на цей принцип прямо впливають розвиток науки і техніки, поява нових технічних пристроїв, способів передання й сприйняття інформації: комп'ютерних цифрових технологій, Інтернету, телебачення, аудіо- та відеозапису. Це виявляється не лише в розширенні переліку засобів доказування, але й в тому, що в перспективі, можливо, судові засідання проводитимуться у вигляді телеконференцій, спілкування в інформаційних мережах тощо[2].

Принцип трьохінстанційності та забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду в цивільному судочинстві. Гарантування охорони прав осіб є одним із завдань правової системи та державного життя, що відображено в Конституції України. Зокрема, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, установлених законом у п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України, було проголошено однією з основних конституційних засад судочинства в Україні. На рівні основних засад судочинства принцип забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду був закріплений ст. 129 Конституції України ще в 1996 році. Проте до 2001 року в цивільному судочинстві принцип мав суто декларативний характер, оскільки не отримав реалізацію в нормах ЦПК України. В результаті проведення чергової судової реформи у 2016 р. п. 8 ст. 129 Конституції України було змінено та викладено в новій редакції. Так, однією з основних засад судочинства стало забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення[3].

Законом України від 7 лютого 2002 року «Про судоустрій України» у ст. 12 було визначено, що учасники судового процесу та інші особи

---

[1] Здрок О. Н. Гражданский процесс зарубежных стран : учеб. пособие. М. : Изд-во деловой и учеб. лит., 2005. С. 42–43.

[2] Кройтор В. А. Принцип безпосередності цивільного судочинства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Право».* 2010. №919. С.54.

[3] Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 24.01.2020).

у випадках і порядку, передбачених процесуальним законом, мають право на апеляційне та касаційне оскарження судового рішення. Вказане положення частково відображене і в ст. 12 нового Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII[1].

Стаття 17 ЦПК України регламентує право на перегляд та оскарження судового рішення. В основі інстанційної будови судової системи покладено необхідність забезпечення права на виправлення судової помилки та єдності судової практики.

На сьогодні в цивільному судочинстві України склалася класична трьохінстанційна система, де суд апеляційної інстанції здійснює перегляд судових рішень, які не набрали законної сили, на предмет їх відповідності вимогам законності (питання права) та обґрунтованості (питання факту). Касаційна інстанція водночас переглядає судові рішення, які набрали законної сили, після їх розгляду судом апеляційної інстанції, виключно на предмет дотримання вимоги законності (питання права). Як слушно зазначає В. В. Комаров, принцип трьохінстанційності цивільного судочинства полягає в тому, що цивільний процес розподіляється на провадження з розгляду справ трьома судовими інстанціями. При класичній трьохінстанційності система інстанційних проваджень ґрунтується на тому засадничому положенні, що розгляд справи по суті має провадитися двома інстанціями. Цими інстанціями вирішуються як питання факту, так і питання права, а третя інстанція є контрольною (ревізія або касація). Трьохінстанційність має забезпечити ефективність цивільного судочинства та остаточність судових рішень, їх обов'язковість через механізми та процедури їх перегляду[2].

Статтею 17 ЦПК України зазначено, що учасники справи, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, мають право на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення. Не допускається касаційне оскарження судового рішення суду першої інстанції без його перегляду в апеляційному порядку.

[1] Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 черв. 2016 р. № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402–19#Text (дата звернення: 24.01.2020).

[2] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 203.

Отже, нормативне закріплення досліджуваного принципу цивільного судочинства неодноразово дублюється в різних нормативно-правових актах.

Крім того, слід мати на увазі, що Конституційний Суд України у своєму Рішенні від 11 грудня 2007 р. № 11-рп/2007 зазначив, що реалізацією права особи на судовий захист є можливість оскарження судових рішень у судах апеляційної та касаційної інстанцій. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядку гарантує відновлення порушених прав і охоронюваних законом інтересів людини і громадянина[1]. Конституційний Суд України також вважає, що право на судовий захист включає, зокрема, можливість оскарження судових рішень в апеляційному та касаційному порядку, що є однією з конституційних гарантій реалізації інших прав і свобод, захисту їх від порушень і протиправних посягань, у тому числі від помилкових і неправосудних судових рішень (Рішення Конституційного Суду України у справі № 3-рп/2015 від 8 квітня 2015 р.[2]).

Відповідно до ч. 1 ст. 6 ЄКПЛ[3], п. 1 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, установленим законом[4]. Судове рішення не може бути визнане справедливим і правосудним, а судовий захист – повним і ефективним, якщо припущено судової помилки. Тому п. 6 ст. 14 Пакту передбачає, що судове рішення підлягає перегляду, якщо будь-яка нова чи нововідкрита обставина безспірно доводить наявність судової помилки. Все це свідчить про те, що повне здійснення права

[1] Рішення Конституційного Суду України від 11 грудня 2007 року № 11-рп/2007 р. у справі за конституційним зверненням громадянина Касьяненка Бориса Павловича щодо офіційного тлумачення положень пункту 8 частини третьої статті 129 Конституції України, частини другої статті 383 Кримінально-процесуального кодексу України. Справа № 1–33/2007. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va11p710-07#Text (дата звернення: 24.01.2020).

[2] Рішення Конституційного Суду України від 8 квітня 2015 року № 3-рп/2015 р. у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 171–2 Кодексу адміністративного судочинства України. Справа № 1–6/2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-15#Text (дата звернення: 24.01.2020).

[3] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 19.03.2019).

[4] Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 24.01.2020).

на судовий захист є неможливим без права на усунення судової помилки. Враховуючи це, зацікавлена особа може розраховувати не тільки на отримання рішення по справі, а й на можливість його оскарження.

Згідно з Рекомендацією Комітету міністрів Ради Європи R (95) 5 від 7 лютого 1995 р. «Щодо введення в дію й поліпшення функціонування систем і процедур оскарження по цивільних і торгівельних справах», є необхідність в існуванні принаймні двох інстанцій, одна з яких розглядає спір по суті й постановляє рішення, а інша має повноваження на перегляд цього рішення. Водночас Рекомендація містить положення стосовно можливості створення «суду третьої інстанції», тобто суду, який здійснює контроль за судом другої інстанції. При цьому зазначається, що скарги до суду третьої інстанції повинні подаватися передусім у рамках тих справ, які будуть розвивати право або сприяти одноманітному тлумаченню закону, й за умови, що такі справи вже пройшли слухання у судах двох інстанцій[1].

Принцип трьохінстанційності та забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду в цивільному судочинстві застосовується з урахуванням практики ЄСПЛ. Так, у рішенні ЄСПЛ № 38695/97 від 15 лютого 2000 р. у справі «Гарсіа Манібардо проти Іспанії» (*Garcia Manibardo v. Spain*), у п. 39 зазначено, що, якщо апеляційні чи касаційні суди існують, гарантії, що містяться у ст. 6 Конвенції, мають бути дотримані, зокрема, шляхом забезпечення ефективного доступу до суду[2]. Аналогічну позицію ЄСПЛ висловив у п. 25 Рішення у справі «Делкур проти Бельгії» (*Delkur v. Belhii*) від 17 січня 1970 р.[3] та п. 65 Рішення у справі «Гофман проти Німеччини» (*Hoffmann v. Germany*) від 11 жовтня 2001 р.[4]

[1] Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи R (95) 5 від 7 лютого 1995 року «Щодо введення в дію й поліпшення функціонування систем і процедур оскарження по цивільних і торгівельних справах». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_153#Text (дата звернення: 24.01.2020).

[2] Рішення Європейського Суду з прав людини від 15 лютого 2000 р. у справі «Гарсіа Манібардо проти Іспанії» (*Garcia Manibardo v. Spain*) № 38695/97. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO2418.html (дата звернення: 06.06.2018).

[3] Рішення Європейського суду з прав людини від 17 січня 1970 року у справі «Делкур проти Бельгії» (*Delkur v. Belhii*) (заява № 2689/65). URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ccu/5_3007.pdf (дата звернення: 06.06.2019).

[4] Рішення Європейського суду з прав людини від 11 жовтня 2001 року у справі «Гофман проти Німеччини» (*Hoffmann v. Germany*) № 34045/96. URL: zakon.rada.gov.ua/go/v003p710–15 (дата звернення: 06.06.2019).

Так, ЄСПЛ у рішенні в справі «Делкур проти Бельгії» (*Delkur v. Belhii*) від 17 січня 1970 р. зазначив, що «…стаття 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод містить гарантії справедливого судочинства, одним з аспектів якого є доступ до суду. Рівень доступу, наданий національним законодавством, має бути достатнім для забезпечення права особи на суд з огляду на принцип верховенства права в демократичному суспільстві. Для того щоб доступ був ефективним, особа повинна мати чітку практичну можливість оскаржити дії, які є втручанням у її права…»[1].

У рішенні ЄСПЛ за скаргою №38695/97 від 15 лютого 2000 р. в справі «Гарсіа Манібардо проти Іспанії» у п. 39 зазначено, що «…стаття 6 Конвенції не зобов'язує договірні держави створити апеляційні чи касаційні суди. Проте якщо такі суди існують, гарантії, що містяться у статті 6, повинні бути дотримані, зокрема, шляхом забезпечення ефективного доступу до суду…»[2].

Положення про те, що право на судовий захист складається з комплексу складових елементів, одним з яких є право на оскарження судових рішень, визнається більшістю вчених-процесуалістів[3]. Переважна більшість науковців погоджуються з тим, що окрім виконання основного завдання цивільного судочинства, визначеного у ч. 1 ст. 2 ЦПК України, оскарження та перевірка судових рішень здійснюється з метою контролю з боку вищестоящих судів за законністю та обґрунтованістю рішень судів нижчестоящих інстанцій для усунення допущених ними судових помилок[4]. Виняток становить лише повна апеля-

[1] Рішення Європейського Суду з прав людини від 17 січня 1970 року у справі «Делкур проти Бельгії» (*Delkur proty Belhii*). URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ccu/5_3007.pdf (дата звернення: 06.08.2019).

[2] Рішення Європейського суду з прав людини від 15 лютого 2000 р. у справі «Гарсіа Манібардо проти Іспанії» (*Garcia Manibardo v. Spain*). №38695/97. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO2418.html.(дата звернення: 06.06.2019).

[3] Иванов С. М. К вопросу о понятии судебной защиты прав граждан. *Проблемы права*. 2012. №2 (33). С. 33; Цихоня Д. Ю. Оскарження судових рішень, ухвалених судами першої інстанції : дис. … канд. юрид. наук. Одеса, 2015. С. 24.

[4] Охорона і захист прав та інтересів фізичних та юридичних осіб в цивільних правовідносинах / за заг. ред. Я. М. Шевченко. Харків : Харків юрид., 2011. С. 459; Сахнова Т. В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. М. : Волтерс Клувер, 2008. С. 612–617; Цивільне судочинство України: основні засади та інститути : монографія / В. В. Комаров, К. В. Гусаров, Н. Ю. Сакара та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2016. С. 703; Борисова Е. А. Теоретические проблемы проверки судебных актов в гражданском, арбитражном процессах : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. М., 2005. С. 8.

ція, за якої діяльність суду апеляційної інстанції спрямована на усунення не лише судової помилки, але й помилок, допущених сторонами при розгляді справи судом першої інстанції. При перевірці ж судового акта в апеляційному порядку, регламентованому за правилами неповної апеляції, разом із судовими помилками усуваються тільки мимовільні (добросовісні) упущення сторін і осіб, що беруть участь у справі[1]. Такий погляд відповідає й практиці ЄСПЛ, який у низці своїх рішень зазначив, що повноваження судів вищої ланки переглядати рішення повинні використовуватися для виправлення судових помилок, помилок у здійсненні правосуддя, а не заміни рішень (справи «Рябих проти Росії» (*Ryabykh v. Russia*) (2003)[2], «Науменко проти України» (*Naumenko v. Ukraine*) (2004)[3]). Оцінка якості кожного рішення, – вказується у п. 5 Висновку № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень[4], – повинна здійснюватися тільки через використання права оскарження, установленого законом. Цей принцип є ключовим наслідком конституційної гарантії незалежності суддів, яка розглядається як одна з основних рис проявів принципу верховенства права в демократичному суспільстві.

Проблема принципів цивільного процесуального права активно обговорюється науковцями, проте дослідженість принципу трьохінстанційності й забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду в цивільному судочинстві є недостатнім. Окремі аспекти апеляційного та касаційного оскарження судових рішень досліджували такі вчені: М. М. Бородін[5], О. О. Борисова[6],

[1] Борисова Е. А. Апелляция, кассация, надзор по гражданским делам : учеб. пособие. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Норма ; ИНФРА-М, 2016. С. 124.

[2] Рішення Європейського суду з прав людини від 24 липня 2003 року у справі «Рябих проти Росії» *(Ryabykh v. Russia)*. URL: https://precedent.in.ua/2016/04/09/ryabyh-protyv-rossyy (дата звернення: 06.08.2019).

[3] Рішення Європейського суду з прав людини від 9 листопада 2004 року у справі «Науменко проти України» *(Naumenko v. Ukraine)*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_353 (дата звернення: 06.08.2019).

[4] Висновок № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень від 18 грудня 2008 року. URL: http://court.gov.ua/userfiles/visn_11_2008.pdf (дата звернення: 06.08.2019).

[5] Бородін М. Перегляд цивільних справ у порядку апеляції. *Право України.* 2004. № 8. С. 71–75.

[6] Борисова Е. А. Апелляция в гражданском (арбитражном) процессе (издание второе, исправленое и дополненное). М. : Городец, 2000. 288 с.; Борисова Е. А. Теоретические проблемы проверки судебных актов в гражданском, арбитражном процессах : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. М., 2005. 48 с.

Л. Е. Гузь[1], К. В. Гусаров[2], О. В. Дем'янова[3], І. І. Ємельянова[4], Н. Є. Керноз[5], Д. Д. Луспеник, Н. Ю. Сакара[6], Р. М. Мінченко[7], О. А. Тимошенко[8], В. В. Сердюк[9], Є. А. Чернушенко[10], П. І. Шевчук[11] та ін. Окремі проблемні аспекти реалізації цього принципу в цивільному судочинстві досліджувались автором цього дослідження[12]. Втім саме цей принцип заслуговує подальшого детального дослідження, оскільки його реалізація в нормах цивільного процесуаль-

[1] Гузь Л. Е. Апелляционное и кассационное производство. Теория, проблемы и практика применения судами первой, апелляционной и кассационной инстанций. Харьков : Харьков юрид., 2003. 248 с.

[2] Гусаров К. В. Повноваження суду касаційної інстанції у цивільному судочинстві. *Право і безпека*. 2005. №5'5. С. 54–63; Гусаров К. В. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядках : монографія. Харків : Право, 2010. 352 с.; Гусаров К. В. Інстанційний перегляд рішень у цивільному судочинстві : дис. … д-ра юрид. наук. Харків, 2011. 431 с.; Гусаров К. В. Інстанційний перегляд судових рішень у цивільному судочинстві : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Харків, 2011. 37 с.; Гусаров К. В. Підстави відмови у відкритті апеляційного та касаційного проваджень: проблеми та перспективи розвитку. *Університетські наукові записки*. 2012. №4–44. С. 96–100 та ін.

[3] Дем'янова О. В. Підстави застосування повноважень апеляційного суду при перегляді ухвал. *Держава і право*: зб. наук. пр. 2006. Вип. 32. С. 321–326.

[4] Ємельянова І. Апеляційний і касаційний перегляд судових рішень в цивільному судочинстві: теоретичні та практичні аспекти. *Право України.* 2004. №2. С. 16–21.

[5] Керноз Н. Є. Перегляд судових рішень у порядку адміністративного, цивільного, господарського судочинств як різновид судового захисту прав, свобод та інтересів осіб : навч. посіб. / Чернігів. держ. ін-т права, соц. технологій та праці. Чернігів : Черніг. обереги, 2006. 75 с.

[6] Луспеник Д. Д., Сакара Н. Ю. Українська модель касаційного оскарження судових рішень у цивільних справах: проблеми та перспективи удосконалення (спрощення). *Право України.* 2008. №7. С. 99–107.

[7] Мінченко Р. М. Особливості відкриття касаційного провадження та підготовки справи до судового розгляду в касаційній інстанції. *Актуальні проблеми держави і права.* 2011. Вип. 57. С. 427–433.

[8] Тимошенко О. А. Касаційне провадження у цивільному процесі України : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2012. 229 с.

[9] Сердюк В. Право на оскарження судового рішення в аспекті розгляду справ Верховним Судом України. *Юридична Україна.* 2006. №8. С. 84–90.

[10] Чернушенко Є. А. Апеляційне оскарження в цивільному процесі України / НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2004. 172 с.

[11] Шевчук П. І. Апеляційне та касаційне оскарження судових рішень : Наук.-практ. коментар / Міжрегіон. акад. управління персоналом. Київ : МАУП, 2002. 92 с.

[12] Кройтор В. А. Принцип забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду. *Право і безпека.* 2009. №1. С. 198–205; Його ж. Оскарження судових рішень у зв'язку з винятковими обставинами з мотивів застосування судом (судами) касаційної інстанції одного і того самого положення закону. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2010. №2. С. 180–184, та ін.

ного права має певні недоліки, що ускладнює практику правозастосування. Відповідно, є нагальна необхідність аналізу проблемних питань реалізації принципу трьохінстанційності й забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду в цивільному судочинстві, зокрема, з точки зору впливу на його зміст основоположних принципів цивільного судочинства (міжнародно-правових стандартів здійснення правосуддя в цивільних справах).

Як уже зазначалося, п. 8 ст. 129 Конституції України гарантує право на апеляційний перегляд справи без застережень, а право на касаційне оскарження судового рішення – лише у визначених законом випадках, тож за вищезазначеним критерієм апеляційне оскарження судових рішень необхідно віднести до звичайних, а касаційне – до надзвичайних способів оскарження судових рішень. Додатково це можна обґрунтувати тим, що в касаційному порядку переглядаються вже такі, що набрали законної сили рішення суду, а відповідно до чинних європейських стандартів судочинства рішення суду, що набрали законної сили, набувають властивості остаточності (res judicata), та можуть бути переглянуті лише у виняткових випадках. Так, приміром, Д. Д. Луспеник та Н. Ю. Сакара вказують, що касаційний перегляд є екстраординарним і може бути використаний: 1) за умов додержання принципу інстанційності розгляду цивільної справи з ухваленням остаточного рішення; 2) стосовно наявності обставин для перегляду безпосередньо пов'язаних з функцією касаційного суду щодо забезпечення захисту публічних чи приватних інтересів[1]. Про особливий характер касаційного перегляду судових рішень порівняно з апеляційним справедливо зазначає й Р. М. Мінченко[2].

Наявність у системі принципів цивільного судочинства принципу трьохінстанційності й забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду в цивільному судочинстві суду позитивно відбивається на функціонуванні системи правосуддя в цілому, забезпечує дієвість інших засад судочинства, зокрема, законність судових рішень. Ефективність судового захисту прямо залежить від можливості повторного перегляду справи іншим складом суду, а також контролю за

[1] Луспеник Д. Д., Сакара Н. Ю. Українська модель касаційного оскарження судових рішень у цивільних справах: проблеми та перспективи удосконалення (спрощення). *Право України.* 2008. № 7. С. 101.

[2] Мінченко Р. М. Особливості відкриття касаційного провадження та підготовки справи до судового розгляду в касаційній інстанції. *Актуальні проблеми держави і права.* 2011. Вип. 57. С. 428.

додержанням вимог закону під час ухвалення рішення з боку вищих судів. Така система судочинства зводить до мінімуму ризик зловживань з боку осіб, які здійснюють правосуддя, дозволяє мінімізувати суб'єктивізм суддівського переконання і виправити помилки, допущені нижчими судами під час постановлення рішення. Всі ці фактори зміцнюють довіру до органів судової влади, зменшують негативні наслідки правового нігілізму населення, формують імідж держави як країни з демократичною системою правосуддя[1].

Проте реалізація досліджуваного принципу в нормах ЦПК України, як уже було зазначено, є дещо недосконалою і потребує подальшого опрацювання, оскільки ускладнює практику правозастосування і є підґрунтям для зловживань, перш за все, з боку суддів апеляційних судів. Саме удосконалення має проходити з огляду на відповідність сутності та змісту принципу трьохінстанційності й забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду в цивільному судочинстві міжнародно-правовим стандартам здійснення правосуддя в цивільних справах.

Є необхідність зупинитися на деяких аспектах реалізації зазначеного принципу в цивільному судочинстві. Так, відповідно до ч. 1 ст. 352 ЦПК України правом апеляційного оскарження наділені учасники справи, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки. М. М. Бородін, у цілому погоджуючись із розширенням кола суб'єктів апеляційного оскарження порівняно з ЦПК України 1963 р., зазначив, що цілком прогнозована така ситуація, коли суд розірвав шлюб між подружжям, а сусід за сходовою площадкою може подати скаргу на рішення, вважаючи, що суд зробив щось не так; і суд не вправі відмовити в прийнятті такої скарги[2]. Думається, приклад дещо перебільшений, оскільки більшість громадян навряд чи погодиться витрачати час та кошти на оскарження рішення суду, що насправді не зачіпає їх права та обов'язки. Поодинокі ж випадки необґрунтованого звернення до суду, без сумніву, зустрічаються і в практиці судів першої інстанції.

Видається, що надання можливості оскаржувати рішення суду першої інстанції особам, які не брали участі у справі, але суд вирішив

[1] Кройтор В. А. Принцип забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду. *Право і безпека.* 2009. № 1. С. 198–205.

[2] Бородін М. Перегляд цивільних справ у порядку апеляції. *Право України.* 2004. № 8. С. 72.

питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, є виправданою і сприяє не лише захисту прав та інтересів таких осіб, а й реалізації процесуальної економії, оскільки не змушує осіб, яких стосується рішення, розв'язувати свою проблему, що створило рішення суду, через суд першої інстанції.

У літературі висловлювалась цікава думка щодо удосконалення цивільних процесуальних норм: необхідно передбачити можливість оскарження в апеляційному порядку бездіяльність суду першої інстанції, якщо він відповідно до закону зобов'язаний вчинити певну дію[1]. Складно погодитись із такою пропозицією, оскільки закріплення права на оскарження бездіяльності суду першої інстанції не лише перевантажить роботою суди апеляційної інстанції, а й дозволить апеляційному суду втручатися в хід розгляду ще не вирішеної справи. Крім того, для розв'язання питання щодо бездіяльності місцевого суду апеляційний суд змушений буде ознайомитися з матеріалами справи, а потім повертати їх до суду першої інстанції для завершення розгляду справи по суті, що не узгоджується з принципом процесуальної економії та перетворить процедуру розгляду справи в занадто громіздку. І, нарешті, надання права на оскарження бездіяльності суду першої інстанції створить якісне підґрунтя для зловживань з боку осіб, які беруть участь у справі, у вигляді безпідставного затягування розгляду справи шляхом подання апеляційних скарг на бездіяльність суду, що, безумовно, не узгоджується з принципом оперативності.

Якщо ж мова йде про можливість оскарження бездіяльності суду першої інстанції після вирішення справи по суті, то таке оскарження просто втрачає сенс. Думається, у разі незгоди особи з бездіяльністю суду першої інстанції їй варто дочекатися вирішення справи по суті, а якщо рішення її не задовольнить, викласти незгоду з бездіяльністю суду як аргумент апеляційної скарги. За таких умов особа матиме змогу реалізувати своє право на апеляційне оскарження, не порушуючи при цьому процесуальні права інших осіб і принципів цивільного процесуального права.

Раніше викликав певні зауваження зміст норми, що встановлює строк на апеляційне оскарження, зокрема, прив'язка початку його перебігу до моменту проголошення рішення суду. По-перше, не всі учасники справи присутні під час оголошення рішення суду. По-друге,

[1] Ємельянова І. Апеляційний і касаційний перегляд судових рішень в цивільному судочинстві: теоретичні та практичні аспекти. *Право України.* 2004. № 2. С. 18.

навіть у разі такої присутності особі досить важко скласти апеляційну скаргу, не маючи перед очима повного тексту рішення суду. По-третє, загальновідомо, що суди доволі часто проголошують лише вступну та резолютивну частини рішення, тим самим позбавляючи учасників процесу на момент проголошення рішення дізнатися, з яких мотивів суд дійшов тих чи інших висновків, що, звісно, унеможливлює формулювання аргументів апеляційної скарги.

Думається, що ця проблема фактично вирішена. Згідно з ч. 1 ст. 354 ЦПК України апеляційна скарга на рішення суду подається протягом 30 днів, а на ухвалу суду – протягом 15 днів з дня його (її) проголошення. Якщо в судовому засіданні було оголошено лише вступну та резолютивну частини судового рішення або в разі розгляду справи (вирішення питання) без повідомлення (виклику) учасників справи, зазначений строк обчислюється з дня складення повного судового рішення.

Крім того, важливі для реалізації права на оскарження в апеляційному порядку судових рішень. Так, учасник справи, якому повне рішення або ухвала суду не були вручені у день його (її) проголошення або складення, має право на поновлення пропущеного строку на апеляційне оскарження: 1) на рішення суду – якщо апеляційна скарга подана протягом тридцяти днів з дня вручення йому повного рішення суду; 2) на ухвали суду – якщо апеляційна скарга подана протягом 15 днів з дня вручення йому відповідної ухвали суду (ч. 2 ст. 354 ЦПК України).

У такому ж аспекті була вирішена ця проблема щодо подачі касаційної скарги. Так, відповідно до ч. 1 ст. 390 ЦПК України касаційна скарга на судове рішення подається протягом 30 днів з дня його проголошення. Якщо в судовому засіданні було оголошено лише вступну та резолютивну частини судового рішення, або у разі розгляду справи (вирішення питання) без повідомлення (виклику) учасників справи, зазначений строк обчислюється з дня складення повного судового рішення.

Учасник справи, якому повне судове рішення не було вручено в день його проголошення або складення, має право на поновлення пропущеного строку на касаційне оскарження, якщо касаційна скарга подана протягом 30 днів з дня вручення йому такого судового рішення (ч. 2 ст. 390 ЦПК України).

Сьогодні ЦПК України не обмежує коло рішень судів першої інстанції, що підлягають апеляційному оскарженню. Таке обмеження

встановлене для ухвал, з яких оскарженню підлягають лише деякі, що включені до вичерпного переліку, встановленого ст. 353 ЦПК України. Взагалі не підлягають апеляційному оскарженню судові накази.

І. І. Ємельянова у своєму дослідженні звертала увагу, що в західноєвропейських процесах не всі рішення суду першої інстанції можуть стати предметом розгляду апеляційної інстанції. Так, у Франції апеляція не допускається у випадках, якщо предмет спору незначний, а саме, коли сума вимог менш як 13 000 франків (у зв'язку зі зміною грошової одиниці зараз ця сума і наведені нижче перераховані в євро). Крім того, у французькому цивільному процесі за окремою категорією справ з метою процесуальної економії апеляція в загальному її розумінні взагалі не допускається. Прикладами є рішення щодо звернення стягнення на нерухоме майно, про банкрутство, про виправлення фактичних помилок тощо. У цих випадках можливим є тільки право на подання так званої «апеляції-скасування», коли під час розгляду в суді першої інстанції мало місце суттєве порушення норм процесуального права.

Цивільні процесуальні кодекси Німеччини та Бельгії також містять обмеження апеляційного оскарження залежно від ціни позову. В Німеччині цією граничною межею є 1500 DM, а в Бельгії – 75 000 бельгійських франків[1]. Постає питання, чи не слід Україні взяти до уваги досвід європейських країн і також передбачити можливість апеляційного оскарження лише певних категорій рішень суду першої інстанції? З одного боку, такий підхід сприятиме розвантаженню апеляційних судів, реалізації принципу оперативності та процесуальної економії. З іншого – зменшить шанси на належний судовий захист, оскільки відсутність можливості перевірки законності та обґрунтованості судового рішення збільшує ризик його невідповідності встановленим вимогам.

Неможливість оскарження рішення суду першої інстанції засуджує М. М. Бородін, який зазначає, що тим самим порушуються основні принципи судочинства, а також відоме правило «подвійної підсудності», згідно з яким одна й та сама справа повинна бути розглянута двічі: перший раз – у суді першої інстанції, другий – у суді апеляційної або касаційної інстанції[2].

---

[1] Ємельянова І. Апеляційний і касаційний перегляд судових рішень в цивільному судочинстві: теоретичні та практичні аспекти. *Право України*. 2004. № 2. С. 17.

[2] Бородін М. Перегляд цивільних справ у порядку апеляції. *Право України.* 2004. № 8. С. 72.

Неможливість апеляційного оскарження рішень суду першої інстанції, на думку К. В. Гусарова, суперечить принципу двохінстанційності судової системи та конституційним гарантіям оскарження судових актів[1].

Слід визнати слушними означені точки зору вчених і погодитися, що встановлення певних винятків з права на апеляційне оскарження рішень суду першої інстанції обмежить право особи на належний судовий захист.

Думається, дещо по-іншому слід підходити до права на касаційне оскарження судових рішень. Перегляд рішень суду в касаційному порядку є додатковою гарантією законності рішення суду першої або апеляційної інстанції, специфіка якого полягає в перевірці дотримання нижчими судами норм матеріального і процесуального права під час постановлення рішення. Тобто суд касаційної інстанції не перевіряє питання факту, а лише питання права. Отже, основним завданням касаційного суду є контроль за однаковим застосуванням нижчими судами законодавства України.

Перегляд справи судом касаційної інстанції відбувається вже після перегляду рішення апеляційним судом, який покликаний перевіряти як законність, так і обґрунтованість рішення. Можливість другого перегляду справи не завжди видається обґрунтованою, оскільки одним з основоположних аспектів верховенства права є принцип правової визначеності, який вимагає, зокрема, щоб остаточне вирішення судом спору не ставилося під сумнів[2]. Потенційним наслідком перегляду справи в касаційному порядку є скасування або зміна рішення, що набрало законної сили. Така ситуація в багатьох випадках зумовлює необхідність повороту виконання судових рішень, оскільки черговість розгляду справи Верховним Судом України, як правило, триває декілька місяців. Зазначене створює правову невизначеність щодо прав осіб, які беруть участь у справі.

З іншого боку, загалом скасувати можливість касаційного оскарження є занадто радикальною мірою, оскільки порушення норм матеріального і процесуального права місцеві та апеляційні суди припус-

[1] Гусаров К. В. Гражданская процессуальная правосубъектность суда апелляционной инстанции и его предметные полномочия. *Право і безпека*. 2004. №3'1. С. 82.

[2] Луспеник Д. Д., Сакара Н. Ю. Українська модель касаційного оскарження судових рішень у цивільних справах: проблеми та перспективи удосконалення (спрощення). *Право України.* 2008. №7. С. 99.

каються доволі часто, і їх своєчасне виправлення є запорукою права на належний судовий захист. Отже, компромісом буде обмеження права на касаційне оскарження рішень суду першої інстанції та апеляційних судів певними умовами.

Як слушно зазначає В. В. Комаров, певні обмеження допустимості апеляції та касації окремих рішень служать підвищенню функціональної спроможності та ефективності діяльності апеляційних і касаційних судів. Забезпечене Конституцією України право на судовий захист і Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод – право на справедливий суд не порушується певними обмеженнями апеляції чи касації, оскільки заінтересованій особі надавалося право бути заслуханою в суді першої інстанції[1].

Як справедливо зазначається в юридичній літературі, ЄКПЛ, як і ЄСПЛ, при її тлумаченні не встановлюють абсолютного права на розгляд справ у другій і третій інстанціях цивільного судочинства, на відміну від кримінального, не встановлюють жодних вимог щодо меж перевірки рішень нижчестоящих судів – перевірки фактів і права або лише права, – відповідно до інстанційності перевірки. З точки зору ЄКПЛ та практики ЄСПЛ, можливість установлення процедур оскарження судових рішень – це прерогатива національних законодавств. Однак процедури перегляду судових рішень мають відповідати вимогам ст. 6 ЄКПЛ, оскільки надання можливості оскарження судових рішень сторонам, відповідні процедури оскарження та процедури перегляду цих рішень мають бути збалансовані з реальністю правового захисту та ефективністю рішень, які ухвалюються судами всіх інстанцій як найважливіших аспектів реалізації принципу верховенства права.

Аналіз рішень ЄСПЛ, що визнавали порушення ст. 6 ЄКПЛ у низці європейських країн щодо касаційного перегляду (перегляду в третій інстанції), дозволяє зробити висновок, що основною умовою організації перегляду судових актів у порядку касації є принцип правової визначеності. Як було зазначено раніше, принцип правової визначеності (принцип правової певності) вимагає встановлення законодавцем чітких меж судового оскарження, за яких сторони не вправі добиватися перегляду остаточного судового рішення у справі, яке підлягає виконанню[2].

[1] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 204.

[2] Там само. С. 205.

В юридичній літературі було запропоновано впровадити цілу систему процесуальних «фільтрів» (деякі з них уже функціонують), що має складати: обов'язкове попереднє апеляційне оскарження судового рішення, обмеження ціни позову та виду судових рішень, що можуть бути переглянуті, додержання умов допуску касаційної скарги до розгляду[1]. Слід визнати що позицію вельми слушною та обґрунтованою. Відповідно зміни до ЦПК України (ст. 389 ЦПК України), якими зазначено перелік рішень, що не підлягають касаційному оскарженню, допустимі як з точки зору міжнародно-правових стандартів, та і сучасної доктрини цивільного судочинства.

Принцип обов'язковості судових рішень у цивільному судочинстві. Однією з важливих складових справедливої судової процедури є обов'язковість рішень суду, зокрема, в цивільному судочинстві.

Відповідно до ст. 55 Конституції України права і свободи людини й громадянина захищаються судом. Право на судовий захист включає не лише постановлення та оголошення судом рішення, а й своєчасне його виконання. Усунення наслідків порушення суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів та їх поновлення є одним із найважливіших завдань правосуддя. Своєчасне й повне виконання судових рішень гарантує здійснення суб'єктивних прав, визнаних судовим рішенням, і виконання юридичних обов'язків, що підтверджені ним. Завершення процесу судового захисту порушеного або оспорюваного суб'єктивного матеріального права або охоронюваного законом інтересу відбувається лише у випадках їх реального поновлення шляхом примусового виконання судового рішення, що здійснюється у виконавчому провадженні.

Стаття 129[1] Конституції України встановлює, що суд ухвалює рішення іменем України. Судове рішення є обов'язковим до виконання. Держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному судовому порядку. Контроль за виконанням судового рішення здійснює суд. Згідно з п. 9 ч. 2 ст. 129 Конституції України обов'язковість судового рішення є основною засадою судочинства.

Так, згідно зі ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII[2], судове рішення, яким завершується

[1] Луспеник Д. Д., Сакара Н. Ю. Українська модель касаційного оскарження судових рішень у цивільних справах: проблеми та перспективи удосконалення (спрощення). *Право України.* 2008. № 7. С. 103.

[2] Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 черв. 2016 р. № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402–19#Text (дата звернення: 24.01.2020).

розгляд справи в суді, ухвалюється іменем України. Судові рішення, що набрали законної сили, є обов'язковими до виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, фізичними та юридичними особами та їх об'єднаннями на всій території України. Обов'язковість урахування (преюдиційність) судових рішень для інших судів визначається законом. Контроль за виконанням судового рішення здійснює суд у межах повноважень, наданих йому законом. Невиконання судових рішень має наслідком юридичну відповідальність, установлену законом. Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права. Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права. Судові рішення не можуть бути переглянуті іншими органами чи особами поза межами судочинства, за винятком рішень про амністію та помилування. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи не можуть приймати рішення, які скасовують судові рішення або зупиняють їх виконання. Судові рішення інших держав, рішення міжнародних арбітражів, рішення міжнародних судових установ та аналогічні рішення інших міжнародних організацій щодо вирішення спорів є обов'язковими до виконання на території України за умов, визначених законом, а також відповідно до міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Відповідно до ст. 18 ЦПК України судові рішення, що набрали законної сили, обов'язкові для всіх органів державної влади і органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, посадових чи службових осіб та громадян, і підлягають виконанню на всій території України, а у випадках, установлених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, – і за її межами. Невиконання судового рішення є підставою для відповідальності, встановленої законом. Обов'язковість судового рішення не позбавляє осіб, які не брали участі у справі, можливості звернутися до суду, якщо ухваленим судовим рішенням порушуються їхні права, свободи чи інтереси.

Принцип обов'язковості судових рішень у цивільному судочинстві має застосовуватися з урахуванням ЄКПЛ і практики ЄСПЛ. Зокрема, ЄСПЛ наполягає на неабиякій важливості такої властивості судового

рішення, що набрало законної сили (res judicata), як можливість і реальна забезпеченість з боку держави його фактичного виконання. Європейський суд і Комітет міністрів Ради Європи неодноразово стверджували, що ст. 6 Конвенції, зокрема, вимагає створення гарантій не лише самого судового розгляду, а й реального виконання судового рішення. Так, у Рекомендації № Rec (2003) 17 Комітету міністрів Ради Європи «Про примусове виконання» від 9 вересня 2003 р.[1] зазначається, що примусове виконання судового рішення є невіддільною частиною фундаментального права людини на справедливий судовий розгляд у розумний строк, гарантованого ст. 6 ЄКПЛ, стверджуючи, що держави-члени зобов'язані забезпечити усім особам, які отримали остаточне й обов'язкове рішення суду, право на його примусове виконання. Невиконання судового рішення або набрання чинності із затримкою можуть зробити це право нечинним або уявним на шкоду одній стороні. Безкінечна можливість оскарження судового рішення (зокрема така, що не обмежена певними розумними строками) ставить під сумнів можливість виконання судового рішення, перетворюючи право на судовий захист у просту декларацію[2].

Адже, як зазначається в ч. 5 розд. ІІ Концепції вдосконалення судівництва, для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, судовий захист, як і діяльність суду, не може вважатися дієвим, якщо судові рішення не виконуються або виконуються неналежним чином і без контролю суду за їх виконанням. Про це зазначається й у рішеннях ЄСПЛ. Так, у справах «Горнсбі проти Греції» (*Case of Hornsby v. Greece)* від 19 березня 1997 р.[3], «Бурдов проти Росії» від 7 травня 2002 р., «Ромашов проти України» від 27 липня 2004 р.[4], «Шаренок проти України» від

[1] Рекомендація № Rec (2003) 17 Комітету міністрів Ради Європи «Про примусове виконання» від 09.09.2003 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_868 (дата звернення: 24.01.2020).

[2] Андронов І. В. Принцип остаточності судового рішення «RES JUDICATA». Правове життя сучасної України : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. ювілею акад. С. В. Ківалова (м. Одеса, 16–17 трав. 2014 р.) : у 2 т. Т. 1. Одеса : Юрид. літ., 2014. С. 376–378.

[3] Рішення Європейського суду з прав людини від 19 березня 1997 року по справі «Горнсбі проти Греції» *(Case of Hornsby v. Greece)*. (Заява № 18357/91). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079#Text (дата звернення: 24.01.2020).

[4] Рішення Європейського суду з прав людини від 7 травня 2002 року по справі «Бурдов проти Росії». (Заява № 59498/00). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_045#Text (дата звернення: 24.01.2020).

22 лютого 2004 р.[1] та низки інших, зазначається, що право на судовий захист було б ілюзорним, якби правова система держави дозволяла, щоб остаточне зобов'язальне рішення залишалося недієвим на шкоду одній із сторін.

При характеристиці структури цивільного судочинства та системи його проваджень ЄСПЛ вважає, що в контексті ст. 6 ЄКПЛ виконання судового рішення має розглядатися як складова судового розгляду, оскільки невиконання рішення суду позбавляють положення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ будь-якого сенсу. Так, у справі «Шмалько проти України»[2] ЄСПЛ наголосив, що п. 1 ст. 6 гарантує кожному право на звернення до суду або арбітражу з позовом стосовно будь-яких його цивільних прав та обов'язків. Однак це право було б ілюзорним, якби правова система держави допускала, щоб остаточне судове рішення, яке має обов'язкову силу, не виконувалося на шкоду одній зі сторін. Було б незрозуміло, якби ст. 6 детально описувала процесуальні гарантії, які надаються сторонам у спорі, а саме – справедливий, публічний і швидкий розгляд, і водночас не передбачала виконання судових рішень. Якщо тлумачити ст. 6 ЄКПЛ як таку, що стосується виключно доступу до судового органу та судового провадження, то це могло б призводити до ситуацій, що суперечать принципу верховенства права, який договірні держави зобов'язалися поважати, ратифікуючи Конвенцію. Отже, для цілей ст. 6 ЄКПЛ виконання рішення, ухваленого будь-яким судом, має розцінюватися як складова частина «судового розгляду»[3].

Слід зазначити, що в науці цивільного процесуального права є чимало робіт, присвячених дослідженню принципу обов'язковості рішень суду у цивільному судочинстві[4]. Це питання мною висвітлено в низці

[1] Рішення Європейського Суду з прав людини від 22 лютого 2004 року по справі «Шаренок проти України». (Заява №35087/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_235#Text (дата звернення: 24.01.2020).

[2] Рішення Європейського суду з прав людини від 20 липня 2004 року по справі «Шмалько проти України» (заява №60750/00). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_226#Text (дата звернення: 02.03.2020).

[3] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 211.

[4] Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 210–212; Фурса С. Я., Щербак С. В. Виконавче провадження в Україні : навч. посіб. Київ : Атіка, 2002. 480 с.; Деркач Н. Доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень. *Слово Національної школи суддів України.* 2013. №3 (4). С. 57. URL: http://nbuv.gov.ua/uJrN/cln_2013_3_9 (дата звернення: 24.01.2020); Хотинська О. З. Обов'язковість судових рішень як конституційна засада судочинства України : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2006.

публікацій[1]. Разом із тим окремого комплексного наукового дослідження сутності та змісту саме принципу обов'язковості рішень суду в сучасному цивільному процесі України не проводилось. Оскільки в сучасній науці у висновках із окремих аспектів проблеми немає єдності, деякі питання розуміння сутності принципу обов'язковості судового рішення і практики застосування судами правових норм, які цього стосуються, потребують додаткового аналізу та розгляду.

Маю зазначити, що в юридичній літературі обов'язковість судових рішень у більшості випадків розглядається як принцип судочинства. Так, В. В. Городовенко, досліджуючи сутність принципу обов'язковості судового рішення, зазначає, що він виходить із правової природи останнього, яка зумовлює наявність низки невіддільних ознак, притаманних кінцевим актам правосуддя[2]. При цьому автор виділяв дві складові принципу обов'язковості: а) дотримання вимог судового рішення всіма суб'єктами, прав яких воно стосується, а також органів держави та їх посадових осіб; б) рішення, яке не виконане добровільно, може бути виконане в примусовому порядку, для чого зацікавленій особі видається відповідний виконавчий документ[3].

Варто зазначити, що в юридичній літературі також має місце точка зору, згідно з якою принципу обов'язковості судових рішень як такого не існує взагалі, а обов'язковість рішень суду слід розглядати не як принцип судочинства, принцип здійснення правосуддя, а як властивість рішення, що набрало законної сили[4]; або ж як ознаку

20 с.; Якимчук С. О. Виконання судових рішень як частина судового розгляду : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2015. 20 с.; Андронов І. В. Обов'язковість судових рішень в цивільному судочинстві. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні* : матеріали «круглого столу» (м. Одеса, 16 трав. 2015 р.). Одеса : Фенікс, 2015. С. 15–18 та ін.

[1] Кройтор В. А. Принцип обов'язковості судових рішень у цивільному судочинстві: актуальність та нормативний зміст. *Право і безпека.* 2008. № 7'2. С. 149–154; Його ж. Принципи виконавчого провадження: теорія та законодавчі новели. *Актуальні проблеми виконавчого процесу України: теорія і практика* : IV Міжнар. наук.-практ. конф., (6 груд. 2019 р., м. Київ) : зб. наук. ст. ; за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ : Вид. Позднишев, 2019. С. 45–48; Кройтор В. А., Ясынок Н. М. Исполнительное производство : учеб. пособие. Харьков : Эспада, 2003. 176 с., та ін.

[2] Городовенко В. Принцип обов'язковості судового рішення. *Вісник академії правових наук України.* 2012. № 1. С. 163.

[3] Там само. С. 173.

[4] Апранич В. В., Пелевин С. М. Некоторые спорные вопросы арбитражного законодательства. *Правоведение.* 1992. № 5. С. 103.

влади[1]. На мою думку, принцип обов'язковості судових рішень у цивільному судочинстві має місце для існування. При цьому його не слід плутати з обов'язковістю як однією з ознак (характеристик) інституту законної сили судового рішення. Розв'язання даного питання залежить від з'ясування співвідношення понять «принцип» та «інститут (норма) права»[2].

У теорії цивільного процесу ніхто не заперечує, що принципи – це завжди основоположні ідеї, що складають ідеологічний і нормативний фундамент галузі права. Принцип права – поняття багатоаспектне. Принцип цивільного судочинства є водночас тією ідеєю, що сформувалася в результаті наукового, професійного та масового (повсякденного) уявлення про ідеальну модель правосуддя. Принципи цивільного судочинства як нормативно-керівні основи, підґрунтя, відіграють роль певного каркасу, навколо якого побудована вся система цивільно-процесуальних норм. Саме цими обставинами пояснюється те, що принципи права завжди відображають його природу та основні риси. Як слушно зазначає Т. В. Сахнова, розчиняючись у праві, в його різноманітних елементах, принципи, проте, не втрачають свого власного «я» й не зливаються з нормою права чи правовим інститутом. Правові інститути, норми права – це форма правового втілення принципів. При цьому закріплення будь-якого принципу в нормі-принципі не вичерпує його змісту реалізацією лише цієї норми[3].

Так, виходячи зі змісту чинного законодавства, принцип обов'язковості судових рішень стосується характеристики судового рішення саме після набрання ним законної сили і зберігає своє значення до моменту скасування судового акта в установленому порядку. Він лежить в основі інституту законної сили судового рішення, проте, на нашу думку, сутність даного принципу не обмежується тільки таким її наслідком, як обов'язковість.

Для правильного розуміння сутності принципу обов'язковості рішень суду вважаю за необхідне проаналізувати зазначені норми в сукупності з іншими правовими нормами. Виходячи з аналізу чинного законодавства, видно, що принцип обов'язковості рішень суду про-

[1] Сирый Н. Проект УПК: назад в будущее? *Юридическая практика.* 2005. № 51.

[2] Кройтор В. А. Принцип обов'язковості судових рішень у цивільному судочинстві: актуальність та нормативний зміст. *Право і безпека.* 2008. № 7'2. С. 149–154.

[3] Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты / Т. В. Сахнова. М. : Волтерс Клувер, 2008. С. 84.

являється по-різному, залежно від суб'єктів, на яких поширюється вплив даного принципу. Так, обов'язковість судового рішення для учасників судового процесу проявляється, перш за все, в обов'язку сторін підпорядкувати свої дії нормам права та виконати владне волевиявлення суду, що оформлено в рішенні. По-друге, зміст принципу обов'язковості рішень суду виявляється і в доказовій діяльності сторін. Так, відповідно до ч. 4 ст. 61 ЦПК України, обставини, встановлені судовим рішенням у цивільній, господарській або адміністративній справі, що набрало законної сили, не доказуються при розгляді інших справ, у яких беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини.

Прояв обов'язковості судових рішень для суду є багатоаспектним. Безпосередньо це пов'язано з тим, що судове рішення, яке набрало законної сили, є обов'язковим як для суду, який його постановив, так і для інших судів. У першому випадку вже з моменту проголошення рішення судом останній не має права його скасувати чи змінити, не може вносити будь-які зміни, які роблять рішення іншим по суті, не може змінювати наведене викладення обставин і мотивів, крім випадків, які є винятками із загального правила та передбачені законом (ч. 8 ст. 268 ЦПК України).

Обов'язковість судового рішення для інших судів законодавчо закріплена у процесуальних нормах відповідних кодексів й полягає в обов'язку врахування судом під час розгляду справи фактів та обставин, встановлених рішенням суду, що набрало законної сили, та неможливість їх повторного дослідження й оцінки (частини 4–6 ст. 82 ЦПК України). Крім того, цивільний процесуальний закон вимагає від суду відмовити у відкритті провадження у справі (п. 2 ч. 1 ст. 136 ЦПК України) або закриття провадження у справі, якщо до суду подано заяву чи розглядається справа з приводу спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, щодо якого вже існує рішення суду, що набрало законної сили (п. 3 ч. 1 ст. 255 ЦПК України).

Певне значення має принцип обов'язковості рішень суду й для осіб, які не є учасниками процесу. Зокрема, це стосується обов'язковості врахування судового рішення в діяльності всіх органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, посадових чи службових осіб і громадян. Принцип обов'язковості рішень суду охоплює своїм змістом нарівні з обов'язком сторін

підпорядкувати свої дії нормам права, обов'язок всіх осіб та організацій, які не мають у даній справі безпосереднього юридичного інтересу, рахуватися з авторитетом судового рішення. Тобто ці органи та особи не можуть змінити, скасувати, винести нове рішення, хоча, можливо, й вважають рішення неправильним. Вони на підставі цього рішення повинні вчинити певні дії з оформлення прав фізичних, юридичних осіб та їх реалізації, оскільки такі права встановлені судом та закріплені у судовому рішенні. Рішення суду являє собою не просто фінальний процесуальний документ, воно є правозастосовчим актом особливого компетентного державного органу; в силу цього з рішенням суду зобов'язані рахуватися всі інші органи державної влади й місцевого самоврядування, їх посадові особи, навіть якщо вони не беруть безпосередньої участі у виконанні судового рішення.

Таким чином, сутність принципу обов'язковості рішень суду можна визначити як нормативне положення про обов'язковість підкорення дій усіх суб'єктів права волі держави в особі державного судового органу. Судові рішення ухвалюються іменем України. Судові рішення, що набрали законної сили, є обов'язковими до виконання та врахування на всій території України, а в певних випадках – і за її межами.

Хоча принцип обов'язковості судових рішень діє на всіх стадіях розгляду справи, найбільш повно досліджуваний принцип цивільного судочинства реалізується в стадії звернення судових рішень до виконання. Рішення суду відповідно до процесуального законодавства є обов'язковим уже з моменту його винесення і проголошення. Але з моменту набрання ним законної сили воно стає загальнообов'язковим, тобто обов'язковим не тільки для суду, не тільки для інших учасників справи, а й для всіх органів, підприємств, установ, організацій, посадових осіб і громадян, і підлягає виконанню на всій території України. Так, наприклад, рішення суду про встановлення батьківства є обов'язковим для органів державної реєстрації актів цивільного стану, рішення суду про задоволення позову про поновлення на роботі та відповідний йому виконавчий лист обов'язкові для організації, де працює позивач.

Невиконання судового рішення є підставою для відповідальності, встановленої законом. Так, ст. 382 КК України встановлена кримінальна відповідальність за невиконання судового рішення[1]. Об'єктом зло-

[1] Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. №25–26. Ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341–14#Text (дата звернення: 24.01.2020).

чину є порядок діяльності суду як органу правосуддя, що передбачає точне і своєчасне виконання його рішень.

Слід зазначити, що невиконання судових рішень кваліфікується ЄСПЛ не лише як порушення ч. 1 ст. 6 Конвенції, але і як порушення інших конвенційних прав. У справі «Войтенко проти України» ЄСПЛ визнав порушення п. 1 ст. 6, ст. 13 та ст. 1 протоколу № 1 Конвенції. Він зазначив, що рішення українського суду залишалось невиконаним через відсутність бюджетних коштів та законодавчих заходів. Суд констатував, що неможливість заявника домогтися виконання його рішення протягом чотирьох років, крім порушення ст. 6, становить втручання у його право на мирне володіння майном у розумінні п. 1 ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції. Як наслідок, заявникові було присуджено 2000 євро на відшкодування немайнової шкоди та 33 євро на відшкодування витрат[1].

Також необхідно зазначити, що рішення чи ухвала, тобто будь-яка постанова суду (судді), що набрали законної сили, є перешкодою для звернення до суду лише тоді, коли ними вирішено питання про спір між тими самими сторонами, про той самий предмет і на тих самих підставах. Тому ч. 3 ст. 18 ЦПК України й передбачає правило, згідно з яким обов'язковість судового рішення не позбавляє осіб, які не брали участі у справі, можливості звернутися до суду, якщо ухваленим судовим рішенням порушуються їхні права, свободи чи інтереси.

Таким чином, цивільне судочинство спрямоване на розгляд конкретних справ і реальний захист прав, свобод, законних інтересів та їх реальне поновлення. Відповідно, як уже зазначалося, реальне виконання судових рішень – це невіддільна частина судового розгляду, цілісного цивільного судочинства. Основою здійсненності судового рішення є його обов'язковість як конституційна вимога, якій мають відповідати акти правосуддя і які відбивають властивості судової влади як самостійної гілки державної влади.

Ураховуючи проведене в цілому дослідження, є підстави виокремити такі принципи цивільного судочинства України, які підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах: принцип незалежності суддів і підкорення їх лише закону при відправленні правосуддя в цивільних справах; принцип поєднання одноособового і колегіального

[1] Рішення Європейського суду з прав людини від 29 червня 2004 року по справі «Войтенко проти України» (Заява № 18966/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_223#Text (дата звернення: 2.03.2020).

розгляду цивільних справ; принцип державної мови судочинства; принцип гласності судового процесу та його повного фіксування технічними засобами в цивільному судочинстві; принцип поєднання диспозитивності та процесуальної активності суду; принцип поєднання змагальності сторін та процесуальної активності суду; принцип поєднання начал рівноправності сторін та забезпечення балансу їх рівних правових можливостей у цивільному судочинстві; принцип поєднання письмової та усної форми цивільного судочинства; принцип безпосередності; принцип трьохінстанційності й забезпечення апеляційного та касаційного оскарження судового рішення; принцип обов'язковості судових рішень.

Як уже зазначалось, що сучасні демократичні реформи в Україні безпосередньо позначаються на необхідності подальшого становлення та розвитку національного судоустрою та судочинства, підвищення ефективності здійснення правосуддя, оновлення процесуального законодавства й створення системи судочинства відповідно до європейських стандартів правосуддя. При подальшому удосконаленні чинного ЦПК України, у тому числі й тих положень, що стосуються принципів цивільного судочинства, які підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах були враховані базові постулати, закладені в міжнародно-правових актах, ратифікованих Україною.

ВИСНОВКИ

1. Генезис і сучасний стан доктрини принципів цивільного судочинства та їхньої системи свідчить, що ця проблематика в науці цивільного процесуального права розкрита в юридичній науці недостатньо та потребує подальших монографічних досліджень. Маємо констатувати, що зазначена проблематика потребує глибинного переосмислення, вироблення нових підходів до розуміння теоретичних і практичних аспектів принципів цивільного судочинства та їхньої системи в сучасних реаліях розвитку та функціонування судової системи України.

2. Ґрунтуючись на аналізі кількісно-якісних змін, запропоновано періодизацію етапів розвитку доктрини принципів цивільного судочинства та їхньої системи в науці цивільного процесуального права:

1) становлення та розвиток доктрини принципів цивільного судочинства та їхньої системи в науці цивільного процесуального права (початок судової реформи в Російській імперії (1864) – Жовтневий державний переворот та встановлення радянської влади (1917)). У цей період були створені ґрунтовні наукові праці з цивільного процесуального права, глибокому аналізу були піддані закордонне право та доктрина цивільного процесу, зокрема, відбулося зародження вчення про принципи цивільного процесу. Засобом виправлення недоліків дореформеного судоустрою й судочинства стала його побудова на принципах незалежності суду, гласності, безпосередності, змагальності, усності та ін. Основи судової реформи та запроваджені стандарти переважно зберігалися на територіях Російської імперії аж до встановлення радянської влади в 1917 р. Доктрина принципів цивільного судочинства та їхньої системи розвивалась у тісному зв'язку з європейською правовою думкою. Судоустрій та судочинство того часу характеризуються тим, що законодавець, як правило, наслідував західне право, а іноді формулював і комбінував принципи для російського правосуддя самостійно, підкреслюючи його певну специфіку;

2) становлення та розвиток науки радянського періоду цивільного процесуального права (1917 – 1991 рр. XX ст.). Залежно від ступеня політичного та правового режиму слід виокремлювати такі періоди:

а) період повного ігнорування демократично-правових стандартів судоустрою та судочинства (1917 – 1940-ві рр. XX ст.). Із встановлен-

ням після подій 1917 р. радянської влади на українських землях подальший розвиток судочинства відбувався під впливом комуністичних ідей. Щодо радянської правової доктрини, то її становлення характеризується намаганням знайти свій особливий шлях, насамперед через ідеологічну критику «буржуазних традицій» розуміння державно-правових явищ, зокрема й таких, як принципи цивільного судочинства. Переважно демократично-правові стандарти в цей період не використовувались. Штучно створюється так звана «радянська юридична доктрина», яка у зміст наукових положень вкладала насамперед ідеологічні засади розвитку суспільно-політичного життя. Для науковців названого періоду був характерний жорсткий позитивістський підхід до визначення сутності принципів цивільного процесуального права. У цей період під принципами права та принципами судочинства розуміли не стільки правові, скільки політичні ідеї, яким надавалася роль певного орієнтиру для законодавця та правової політики. Винятково позитивістське розуміння права виводило принципи права та принципи судочинства із законодавчих норм, а тому вони й не могли слугувати критерієм оцінки цих норм;

б) період певної лібералізації та часткового повернення до стандартів судоустрою та судочинства (50–80-ті рр. XX ст.). Початок цього періоду розвитку науки цивільного процесу й доктрини принципів цивільного процесу пов'язується з підготовкою та прийняттям Основ цивільного судочинства СРСР 1961 р. Прийняття Основ цивільного судочинства СРСР 1961 р., ЦПК УРСР 1964 р. стало основою подальшого внутрішнього еволюційного саморозвитку радянської цивільної процесуальної науки. З постановкою завдання нової кодифікації процесуального законодавства в умовах визнання важливості процесуальної форми та нормативного регулювання в цілому формулювання принципів радянського цивільного процесуального права стало одним із першочергових завдань науки.

Радянська наука цивільного процесуального права в 40–80-ті рр. XX ст. розвивалася еволюційно, більш планово і скоординовано. Серед основних рис науки – її ідеологізація, критика буржуазних доктрини та права, практична орієнтованість. Водночас система принципів радянського цивільного процесу, як і принципів радянського права загалом, все одно не була позбавлена певних ідеологічних ознак. Принципи права, як правило, існували у вигляді декларацій і не мали практичної реалізації у правозастосуванні;

3) становлення та розвиток сучасної науки цивільного процесуального права – розвиток цивільного судочинства в напрямі до європейських стандартів (1991 р. – початок XXI ст.). Сучасна наука цивільного процесуального права у своєму еволюційному розвитку продовжує на основі наявних і нових методологічних підходів та концепцій осмислення проблематики принципів цивільного судочинства.

Причини глобальних змін у характері цивільного судочинства пов'язуються із суспільними змінами: переведенням економіки на ринкові засади, політичними, культурними та іншими змінами в суспільстві. Окремо слід виділити взятий Україною курс на гармонізацію її законодавства із законодавством ЄС.

Становлення сучасної моделі цивільного судочинства пов'язується з гарантуванням прав на судовий захист як з одним із визначальних конституційних прав людини. Відповідні норми Конституції України та міжнародних договорів України становлять правовий базис побудови вказаної моделі. ЄКПЛ від 04.11.1950 р. на рівні закону визначена як джерело закріплення якісних міжнародних стандартів цивільного судочинства, а імплементація досвіду правового регулювання цивільного судочинства країн Європейського Союзу розглядається як один із важливих напрямів удосконалення цивільного процесуального законодавства.

Спостерігаючи останнім часом позитивні зрушення у вітчизняній науці цивільного процесуального права щодо заповнення вакууму знань із проблеми принципів цивільного судочинства та їхньої системи, доводиться констатувати, що аналіз наукової розробки цієї теми свідчить про наявність великого масиву недостатньо досліджених її проблем. Більшість публікацій із проблематики принципів цивільного судочинства та їхньої системи характеризуються відсутністю якісного методологічного підходу, зокрема, з позиції системності, що обумовлює дослідження цієї проблеми на рівні монографічного дослідження.

3. Наукове дослідження проблем принципів цивільного судочинства та їхньої системи в науці цивільного процесуального права вимагає застосування відповідних методів і розроблення методики комплексного їхнього дослідження, адже проблема визначення методології є однією з основних у науково-дослідній діяльності, а її правильне розв'язання має важливе практичне й теоретичне значення. Визначальними установками, які становлять основу методології дослідження концептуальної моделі трансформації системи принципів цивільного судочинства, є такі:

а) методологію вивчення теоретико-правових аспектів принципів цивільного судочинства та їхніх систем слід розглядати як частину вчення про використання філософсько-світоглядних підходів, методів і засобів будь-якого науково-юридичного дослідження. Трансформуючи таке розуміння на площину методології наукового пізнання концептуальної моделі трансформації системи принципів цивільного судочинства, вважаємо, що методологія їхнього пізнання являє собою систему прийомів, способів, засобів дослідження, які використовуються з метою отримання нових знань про принципи цивільного судочинства та їхню систему як явище соціального та правового плану і, зокрема, про практичні аспекти реалізації принципів цивільного судочинства під час розгляду в судах конкретних цивільних справ;

б) використовуючи загальну та специфічну, притаманні тільки нашому дослідженню, методології, у праці поставлено генеральне завдання: сформулювати новий напрям у науці – визначення концептуальної моделі трансформації системи принципів цивільного судочинства в науці цивільного процесуального права;

в) зупиняючись на питанні визначення найбільш оптимального методу (методів) досягнення поставленої мети, слід зазначити, що під час дослідження питань, що стосуються концептуальної моделі трансформації системи принципів цивільного судочинства в науці цивільного процесуального права, будемо використовувати найбільш раціональний та ефективний методологічний апарат. Відповідно, й у цій праці запропоновано авторський підхід до дослідження концептуальної моделі трансформації системи принципів цивільного судочинства, який зумовлений специфікою та складністю об'єкта й предмета дослідження, метою та задачами дослідження;

г) дослідження принципів цивільного судочинства та їхніх систем у науці цивільного процесуального права має ґрунтуватися передусім на системно-структурному методі дослідження, який є в цьому монографічному дослідженні, та є одним із основних методів наукового пізнання.

Важливе значення використання системно-структурного методу зумовлено насамперед подвійною природою і сутністю принципів права та цивільного судочинства, де перші походять безпосередньо від самого права, а другі – від особливостей цивільного судочинства та втілюють їх у собі. Отже, вони є самостійними категоріями, які мають власну структуру, і кожен з них є елементом ширших правових явищ.

Системно-структурний метод дає змогу встановити взаємозв'язок між принципами права й принципами цивільного судочинства, визначивши внутрішню будову цих явищ і категорій, а також встановивши аспекти взаємодії між їхніми структурними елементами.

4. Цивільному процесуальному праву притаманні як загальні риси, що властиві праву загалом, так і специфічні, характерні лише для нього. Зазначене повністю стосується й принципів цивільного судочинства. У праці розвинено позицію О. В. Ісаєнкової, що без принципів права неможливо уявити остаточну модель галузі права, оскільки саме принципи мають надати цілісності результату законопроєктної роботи щодо правосуддя в цивільних справах, починаючи з відповідності одна одній окремих норм. Принципи є певною ланкою, категорією, яка прагне досягнення певної мети – оптимального захисту порушених або оспорюваних прав, свобод і охоронюваних законом інтересів. Відповідно, основним напрямом у процесі дослідження принципів цивільного судочинства та їхньої системи на сучасному етапі має стати комплексне й повне сприйняття всіх його характеристик.

5. Неоднозначність доктринального поняття «принципи цивільного судочинства» та практичні потреби в правозастосуванні обумовлюють актуальність звернення в наукових дослідженнях до проблеми визначення поняття «принципи цивільного судочинства». Розв'язання цієї проблеми обумовило вирішення низки завдань: використовуючи формально-юридичний метод наукового дослідження, здійснити узагальнення стану доктринального розуміння поняття «принципи цивільного судочинства з погляду таких наук, як філологія, філософія, філософія права та теорія права; враховуючи напрацювання доктринального розуміння поняття «принципи» учених у зазначених науках дозволило уточнити доктринальне визначення поняття «принципи цивільного судочинства» вже в межах науки цивільного процесуального права, наповнити поняття новим сутнісним контекстом; виокремити та охарактеризувати ознаки принципів цивільного судочинства з урахуванням сучасних особливостей доктринального розуміння цього поняття та практики їхньої реалізації.

6. Стислий філологічний аналіз дозволив зробити висновок про те, що терміни «принцип» і «засада» з погляду науки філології є фактично тотожними поняттями. Саме в такому варіанті зазвичай використовуються зазначені терміни «принцип» та «засада» і в текстах нормативно-правових актів, зокрема й у ЦПК України, та в юридичній літе-

ратурі. Так, у ч. 3 ст. 2 ЦПК України йдеться про основні засади (принципи) цивільного судочинства, а вже у ст. 10 ЦПК України одна з основних засад (принципів) – верховенство права – іменується вже тільки принципом. Зважаючи на те, що в загальній теорії права більш усталеним є використання терміна «принцип», під час дослідження вчення про принципи цивільного судочинства та їхньої системи використовується саме воно.

7. В основу розуміння принципів права вченими в галузі права закладено відповідно той або інший підхід до праворозуміння. Це пояснюється тим, що поняття принципу має насамперед правовий характер, і від того, як розумітиметься сама правова категорія «право», й надалі залежить розуміння відповідних правових явищ або процесів. Розв'язання питання про природу права є ключовим для розмежування тих або інших концепцій праворозуміння, які традиційно поділяють на два основні типи: правовий позитивізм і теорія природного права (С. І. Максимов). У праці констатується, що кожна з концепцій праворозуміння має свої переваги та недоліки, тому ще не вичерпали свого світоглядно-методологічного потенціалу та породили спробу замість декількох різних праворозумінь сформувати уніфіковане, так зване синтетичне, інтегральне (інтегративне) праворозуміння.

8. Використовуючи формально-юридичний метод наукового дослідження, у праці узагальнено стан доктринального розуміння поняття «принципи цивільного судочинства. Переважно правовим принципам надається або позитивістське, або природно-правове тлумачення. Аналіз висловлених у науці цивільного процесуального права положень щодо визначення поняття принципів дозволяє також зробити висновок про наявність двох підходів (концепцій) до тлумачення поняття принципів цивільного процесуального права. Найбільш поширеним є позитивістський підхід до розуміння принципів цивільного процесуального права як правової категорії, що має імперативний характер із точки зору регулювального впливу на цивільні процесуальні правовідносини. Позитивістський підхід до розуміння принципів судочинства розкриває їх як комплекс основних ідей, що відбивають закономірності та зв'язки розвитку суспільних відносин, нормативно закріплені в позитивному праві, відображають сутність і соціальне призначення судової системи держави.

9. У монографічному дослідженні сформовано критичний погляд щодо позиції окремих авторів, які принципи цивільного судочинства

кваліфікують як ідеї правосвідомості та правової науки, як такі, що не мають імперативного, нормативного значення, а мають виключно доктринальний характер. Одним із недоліків таких визначень поняття принципу цією групою вчених є те, що в них не відображено таку його важливу ознаку, як нормативне закріплення. Принципи, як основні нормативні положення, визначають собою структуру та істотні риси цивільного процесуального права, у цілому охоплюють усі правові інститути, вказують на методи досягнення мети правового регулювання суспільних відносин, характер і зміст діяльності суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин. Жоден із принципів не може бути виражений поза нормою права – інакше вони будуть лише ідеями, точками зору, але не принципами галузі права.

10. Правильне визначення поняття принципів цивільного судочинства має важливе як теоретичне, так і практичне значення. Проблема їхнього наукового визначення, а також питання побудови системи принципів цивільного судочинства, їхнього розподілу на види, характеристики окремо взятих принципів і груп принципів має актуальний характер. Розглядаючи низку питань принципів цивільного судочинства, у цій праці наголошується на необхідності виокремлення саме практичної їх складової. Принципи цивільного судочинства мають посісти належне місце в механізмі правового регулювання, що обумовлюється саме практичними потребами.

11. Констатується, що доктрина принципів цивільного судочинства також успадкувала дві різні наукові традиції, які тяжіють до різних правових культур – нормативної та природно-правової Оскільки за своєю сутністю принципи цивільного судочинства є явищем складним і багатоаспектним, його доктринальне розуміння в рамках певної правової культури засновується на тому або іншому аспекті (аспектах) вказаного явища, які взяті за основу для формулювання відповідного визначення. До того ж визначення поняття принципу, зроблене в рамках певного типу праворозуміння, буде правильним і відповідатиме його основним підходам. Кожен із підходів у праворозумінні має свої переваги та недоліки. Тому ми виходимо з необхідності віднайдення сучасного праворозуміння, яке б утілювало насамперед переваги обох класичних типів (концепцій) праворозуміння.

12. Перспективним для сучасної доктрини принципів цивільного судочинства та їхньої системи є розвиток вчення про лібертарну теорію

права, положення якої виходять із розрізнення права й закону; при цьому під правом розуміється не позитивне право і не морально-етичні цінності, а міра свободи, реалізована за допомогою принципу формальної рівності. Отже, і принципи судочинства, і принципи права мають розумітися як система правових норм найбільш загального характеру, що мають високий рівень абстракції, відображають такі сутнісні властивості права, як свобода, формальна рівність і справедливість. Принципи судочинства є такими, що конкретизують принципи права, виражаються в більш конкретних нормах, забезпечуючи правовий характер судової практики. Вважаємо, що такий підхід зможе стати реальним механізмом та розв'язати низку проблем у судовій практиці.

13. Наявні в цивільному процесуальному праві визначення поняття принципів цивільного судочинства потребують критичного підходу щодо відповідності їхньої побудови правилам визначення. Це дає можливість не тільки уникнути надалі помилок побудови поняття принципів цивільного судочинства, а й виявити його істотні ознаки та обсяг, що дозволяє, зокрема, відрізнити це поняття від суміжних процесуальних категорій. Визначення обсягу – множини чи класу мислимих предметів (явищ) у понятті принципів цивільного судочинства – має пов'язуватися в аспекті зв'язку принципів цивільного судочинства з принципами права та з правом у цілому. Поняття принципів цивільного судочинства обумовлено правовим характером цього явища. Спроби дати визначення принципів права поза межами права приречені на провал.

Виокремлюючи істотні ознаки поняття принципів цивільного судочинства, слід мати на увазі, що принципам права та принципам судочинства властиві ті ознаки, які стосуються права взагалі, та будь-яких правових явищ зокрема. Є всі підстави зупинитись і виокремити такі ознаки принципів цивільного судочинства:

1) для принципів цивільного судочинства насамперед характерно, що вони є вихідними (провідними, основоположними) засадами. У праці розвинено позицію В. В. Комарова, що характеристика принципів цивільного процесуального права як основних засад має суттєве значення, оскільки принципи є вихідними положеннями, закріпленими в міжнародному праві та чинному законодавстві, на яких повинно ґрунтуватися процесуальне законодавство та практика його застосування. Характеристики принципів цивільного судочинства як основних

засад мають значення для виділення підсистеми принципів цивільного судочинства – основоположних принципів цивільного судочинства (загальновизнаних принципів і норм міжнародного права). Принципи цивільного судочинства – це лише найбільш важливі, основоположні засади, а тому важко погодитися з позицією тих дослідників, які відносять до останніх положення, які не мають саме такого характеру;

2) принципам цивільного судочинства, на відміну від норм цивільного процесуального права, притаманний більш загальний характер вимог, що ставляться до суспільних відносин;

3) для принципів цивільного судочинства є характерними їхні нормативність і регулятивна роль. Основні ідеї про цивільне судочинство стають принципами (основними правовими вимогами) з моменту їх закріплення в нормативно-правових актах. Принципи цивільного судочинства є результатом насамперед діяльності законодавця, однак не виключаються інші способи офіційного юридичного визнання відправних начал. Проголошення нормативно-правового акта як єдиного джерела принципів не узгоджується і з реаліями правової системи України. Відповідно до Конституції України загальновизнані принципи й норми міжнародного права є складовою частиною правової системи України. Основні положення ЦПК України мають закріплювати принципи цивільного судочинства, що відображають загальновизнані принципи й норми у співтоваристві демократичних держав, стандарти справедливого судового розгляду, без дотримання яких судочинство не має права претендувати на роль правосуддя. Беручи до уваги зазначені обставини, можна зробити висновок про те, що принципами цивільного судочинства є не тільки ті, що закріплені у процесуальному законодавстві, а й основоположні ідеї, які набули загального визнання в діяльності органів правосуддя та які закріплені в міжнародних актах. Спосіб фіксації (закріплення) принципів цивільного судочинства в нормах права може бути текстуальним і змістовним. Текстуальний спосіб фіксації принципів цивільного судочинства характеризується тим, що вони закріплюються в конкретних нормах (безпосереднє закріплення), і тим самим є нормами-принципами, дія яких поширюється за межі цієї конкретної норми. Змістовний спосіб фіксації полягає в тому, що зміст конкретного принципу цивільного судочинства виводиться з аналізу змісту низки правових норм;

4) для принципів цивільного судочинства характерно, що вони є об'єктивно-суб'єктивними категоріями. Принципи цивільного судо-

чинства є об'єктивно-суб'єктивними категоріями, як і правові принципи взагалі; є об'єктивними за змістом, проте суб'єктивними за формою вираження, правового закріплення в законодавстві та реалізації в судовій практиці;

5) для принципів цивільного судочинства характерно те, що вони є універсальними правовими категоріями. Принципи цивільного судочинства є універсальними категоріями, оскільки впливають на всі цивільні процесуальні норми, на весь порядок цивільного судочинства, потребують урахування за кожного правозастосування. Відповідно, через свою універсальність принципи цивільного судочинства забезпечують внутрішню єдність усіх елементів цивільного процесу – норм, інститутів, проваджень, ними встановлюється також і консолідація правотворчості та правосуддя в цивільних справах;

6) для принципів цивільного судочинства є характерною їхня імперативність, відхилення від якої неприпустиме. Принципи цивільного судочинства мають імперативний, обов'язковий характер як для всього процесу судочинства (має пронизувати всі стадії судочинства), так і для всіх суб'єктів відносин, які виникають під правосуддям у цивільних справах, що не допускає альтернативного тлумачення. Принципи цивільного процесуального права набувають обов'язкової сили тільки після закріплення в цивільному процесуальному законодавстві й у результаті правозастосовчої практики. Застосування принципів надають цивільному судочинству якостей справедливого правосуддя в цивільних справах, і навпаки, – недотримання принципів цивільного судочинства під час здійснення правосуддя тягне за собою незаконність і подальше скасування судового рішення;

7) для принципів цивільного судочинства характерно те, що вони, як одні з основних елементів механізму правового регулювання, визначають процес формування, функціонування та розвитку всієї галузі цивільного процесуального права. У механізмі правового регулювання особливе місце належить саме принципам цивільного процесуального права, які фактично задають певні напрями реалізації тих чи інших ідей, яким чином має бути побудоване цивільне судочинство. Якщо принципи цивільного судочинства – це ті основи, засади, на яких ґрунтується цивільне процесуальне право, то, власне, вони й визначають, як саме повинна бути сформована та розвинена певна система норм, щоб забезпечити належне правове регулювання відповідного кола суспільних відносин.

14. Беручи за основу виокремлені суттєві ознаки принципів цивільного судочинства та наявні доктринальні підходи до їхнього розуміння, можна запропонувати таке визначення вказаного поняття. Принципами цивільного судочинства визнаються вихідні, основоположні засади, які є об'єктивними за змістом і суб'єктивними за формою вираження, виражають найбільш загальний характер правових вимог, що ставляться до суду й учасників цивільного процесу, є універсальними, оскільки впливають на всі цивільно-процесуальні норми, потребують урахування під час кожного правозастосування, мають імперативний характер, бо відхилення від них неприпустиме, і визначають процес формування, функціонування та розвитку всієї галузі цивільного процесуального права.

15. Проблема значення принципів цивільного судочинства та основні підходи до їхнього системного застосування в нормотворчій діяльності та практиці правозастосування набуває особливої актуальності з огляду на поточні процеси вдосконалення цивільного судочинства в Україні, вироблення нових шляхів підвищення його якісного рівня, винайдення ефективних механізмів реалізації принципів у практику цивільного судочинства. Наявна проблематика з цього питання розкривається в процесуальній літературі або безпосередньо через розуміння функціонального призначення принципів судочинства, або шляхом характеристики окремих аспектів сутності принципів цивільного судочинства. При цьому в розглянутих дослідженнях можна вказати на певну непослідовність, зокрема, в низці випадків під час характеристики досліджуваного явища виокремлюється конкретна особливість принципів права як основа для подальшого розуміння значення всієї категорії – значення принципів цивільного судочинства.

На підставі аналізу доктринального розуміння принципів права та принципів судочинства в дослідженнях учених-теоретиків і вчених-процесуалістів можемо говорити про те, що сьогодні в юридичній науці склався досить традиційний підхід до розуміння значення принципів цивільного судочинства (який підтримується в цьому дослідженні) шляхом визначення їхнього функціонального призначення. Таке розуміння значення принципів права більшою мірою підходить і до розуміння функціонального призначення принципів цивільного судочинства, яке виявляється в правотворчій та в правозастосовній діяльності.

16. У правотворчій діяльності принципи цивільного судочинства впливають на зміст норм, що регулюють цивільне судочинство, сприяють систематизації цивільного процесуального законодавства, виявленню та виключенню з нього норм, що дисонують із системою цивільного процесуального права. Принципи цивільного процесуального права є орієнтиром у правотворчій діяльності, що дозволяє удосконалювати цивільне процесуальне законодавство, оскільки вся система права й окремі його норми повинні відповідати визначеним принципам. Законодавець має чітко уявляти центральне місце принципів цивільного судочинства в системі права, первинність норм, які закріплюють принципи цивільного судочинства, системоутворювальний характер принципів, які надалі системно впливають на функціонування цивільного судочинства, закріплюють конкретні вимоги до цивільного судочинства, які можуть стосуватися його форми, змісту, діяльності суб'єктів цивільного судочинства тощо.

Принципи цивільного процесуального права здійснюють контроль над цивільним процесуальним законодавством, унеможливлюють регулювання ним цивільних процесуальних відносин, коли це суперечить основним цінностям, що становлять зміст принципів. Норми цивільного процесуального законодавства не повинні суперечити принципам цивільного судочинства.

Законодавчий орган країни має суворо дотримуватися такого підходу у правотворчій діяльності під час внесення відповідних змін і доповнень у процесуальне законодавство з метою його вдосконалення. Принципи цивільного судочинства є орієнтиром у правотворчій діяльності, дозволяючи вдосконалювати законодавство, оскільки вся система права та окремі його норми мають відповідати певним принципам. Значення принципів цивільного судочинства пов'язується з їхнім статусом загальнообов'язковості та з їхнім поширенням, зокрема на законотворчість. Внесені в цивільно-процесуальний закон зміни та доповнення не повинні йти всупереч вимогам принципів цивільного судочинства.

17. Основні проблеми застосування принципів цивільного судочинства – у сфері правозастосування. Практичний аспект реалізації принципів цивільного судочинства має важливий аспект і потребує свого наукового дослідження.

Принципи права відіграють важливу роль для заповнення прогалин у праві, зокрема, під час застосування аналогії права. Доведено, що це

є актуальним і для галузі цивільного судочинства, яка тісно пов'язана із соціальним і економічним розвитком суспільства та є досить динамічною. Іноді законодавець, так би мовити, не встигає за розвитком суспільних відносин. Незважаючи на відсутність законодавчого втілення процесуальної аналогії в чинний ЦПК України, в судовій практиці зустрічаються непоодинокі випадки її безпосереднього застосування під час розгляду справ у судах.

Принципи цивільного судочинства (як найбільш загальні норми) регулюють усі цивільно-процесуальні відносини – як прямо передбачені в законодавстві, так і не передбачені в ньому, – але виводяться зі змісту низки інших норм. Вважаємо, що аналогія права як реалізація правозастосовного потенціалу принципів цивільного процесуального права має бути нормативно закріплена в сучасному цивільному процесуальному законодавстві. Нехтування судами та іншими правозастосовними органами методичними рекомендаціями застосування аналогії права, виробленими наукою, призводить до винесення необґрунтованих рішень, чим ігнорується правозастосовний потенціал принципів права. А самі принципи втрачають можливість їхнього прямого застосування, оскільки судова та інші юридичні практики покликані збагачувати емпіричним матеріалом галузь права, ставати джерелом нових законодавчих норм або причиною зміни чинних.

18. У праці констатується, що панівним у цивільно-процесуальній доктрині залишається сформоване ще в радянській правовій науці уявлення про принципи цивільного судочинства, згідно з яким вони лише сприяють правильніше розуміти сенс галузевого правового регулювання та тлумачити конкретні правові норми, але їхня регулятивна функція обмежувалася тільки випадками прогалин у законодавстві. Такий підхід перешкоджає широкому практичному застосуванню принципів цивільного судочинства, не дозволяє реалізувати закладений у них потенціал. У зв'язку з цим актуальним завданням, що стоїть перед сучасною цивільно-процесуальною наукою, є пошук шляхів підвищення ефективності правового регулювання за допомогою принципів цивільного судочинства.

Формалізація правових принципів, втілення їх у нову юридичну конструкцію особливих правових норм (норм-принципів) спричинили зміну їхнього правозастосовного значення. Якщо раніше принципи цивільного процесуального права мали значення передусім для правотворчого процесу, а в правозастосовну діяльність проникали опосеред-

ковано, через дію конкретних правових норм, то сьогодні, ставши самостійними правовими нормами, вони набули здатності до прямої регулятивної дії. У зв'язку з викладеним у праці доводиться можливість прямої дії (норм-принципів) цивільного судочинства.

Якщо принципи цивільного судочинства отримують офіційне визнання як самостійне джерело права, це, у свою чергу, справить позитивний вплив на практику здійснення цивільного судочинства. Хоча слід констатувати, що суперечливість чинного цивільного процесуального законодавства, чималий масив прогалин у цивільному процесуальному праві дедалі частіше пожвавлюють науковий інтерес до цієї проблеми.

19. Одним із важливих напрямів удосконалення судочинства в Україні є забезпечення єдності судової практики. Єдність судової практики – це реалізація принципу правової визначеності та одна з основних цінностей правової системи. Тому для України забезпечення єдності судової практики – завдання дуже важливе з погляду додержання Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Однакова, стабільна судова практика гарантує стабільність правопорядку загалом, відповідає принципу рівності всіх перед законом і судом, позитивно впливає на поведінку учасників правовідносин, сприяє формуванню довіри суспільства до суддів і судової влади, мінімізує прояви корупційної складової в судовій системі. Забезпечення єдності судової практики – завдання найвищої судової установи кожної держави. Про це свідчить позитивний європейський досвід, і це підтверджує стала практика ЄСПЛ.

20. Через законодавче закріплення принципи цивільного судочинства можуть стати дійсно високоефективним регулятором суспільних відносин. Для цього необхідно розробити комплекс заходів, спрямованих на реалізацію принципів цивільного судочинства у правотворчості та правозастосуванні, розробити теоретико-прикладну модель механізму їхньої реалізації, яка охоплює три структурні рівні: законодавче закріплення принципів цивільного судочинства, реалізацію принципів у процесі цивільного судочинства нормотворчої діяльності, реалізацію принципів цивільного судочинства у правозастосовній діяльності. Виділення цих рівнів дозволить більш чітко окреслити коло проблем і шляхів їхнього вирішення, пов'язаних із реалізацією принципів цивільного судочинства.

21. У визначення поняття принципу цивільного судочинства повинні включатися лише такі ознаки сутнісного змісту, що притаманні

їм і відрізняють їх від суміжних понять (насамперед норм права і права як єдиного цілого), щоб визначення не було перевантажено зайвою деталізацією і, відповідно, невизначеністю. У зв'язку з неоднозначним науковим розмежуванням поняття «принципи цивільного судочинства» та інших суміжних понять науки цивільного процесу, у праці розглянуто проблему відмежування принципів цивільного судочинства від таких правових категорій: норми цивільного процесуального права, цивільні процесуальні аксіоми та моральні засади суспільства.

22. Принципи цивільного судочинства поряд із нормами цивільного процесуального права становлять один із найважливіших елементів змісту цивільного процесуального права.

Констатується, що характеристику співвідношення принципів цивільного судочинства та норм цивільного процесуального права проведено через:

22.1. Виділення спільних рис цих правових категорій:

– нормативність норм права та нормативність принципів права, їхня регулятивна роль;

– для принципів цивільного судочинства характерна імперативність. Вона є характерною ознакою і для норм права. Але на відміну від принципів права норми можуть бути диспозитивними. Принципи наділені особливою беззаперечністю, їхня дія не допускає жодних винятків. Норми ж права в ряді випадків допускають винятки із загального правила;

– як для норм цивільного процесуального права, так і для принципів цієї галузі права характерна певна стабільність. Але принципи цивільного судочинства характеризуються найвищою стабільністю. Через принципи розкривається зміст права, виявляється сутність права, його основи, закономірності суспільного життя, його тенденції та потреби, а отже, і вся правова система в цілому;

– як для норм цивільного процесуального права, так і для принципів цієї галузі права характерним є те, що вони мають загальнообов'язковий характер, тобто є такими, що підлягають виконанню суб'єктами незалежно від розуміння чи ставлення суб'єктів до цих норм та принципів. Обов'язковість визначає також можливість забезпечення виконання вимог принципів примусовими засобами з боку держави;

– норми цивільного процесуального права, як і принципи цієї галузі права, мають неперсоніфікований характер, оскільки характери-

зуються відсутністю конкретно визначеного індивідуального адресата, а поширюються на абстрактне коло осіб, що зумовлює неоднократну їхню дію. Ця особливість породжує необхідність конкретизації норм цивільного процесуального права та принципів цивільного судочинства щодо певного випадку чи конкретних суб'єктів, що зі свого богу дає можливість врахувати особливості кожної життєвої ситуації (цивільної справи).

Наявність низки спільних рис принципів цивільного судочинства та норм цивільного процесуального права не дає підстави вважати, що ці категорії цивільного процесуального права є тотожними.

22.2. З виділення відмінних рис цих правових категорій:

– для принципів цивільного судочинства характерно, що вони є вихідними (провідними, основоположними) засадами в цивільному процесуальному праві, на відміну від норм цивільного процесуального права, у яких втілено конкретне правило поведінки;

– маючи вищий ступінь абстрактності порівняно з конкретними юридичними нормами, принципи цивільного процесуального права дозволяють надати правовому регулюванню науковості та значно підвищити його результативність;

– принципам цивільного судочинства притаманний більш загальний характер вимог, що ставляться до суспільних відносин, які виникають у сфері відправлення правосуддя в цивільних справах;

– порівняно з нормами цивільного процесуального права, принципи цивільного процесуального права мають фундаментальний характер;

– за своєю суттю принципи цивільного судочинства не вимагають свого точного текстуального закріплення в нормі права й не зводяться до останньої. Основним призначенням норми права є моделювання прав і обов'язків, а через них – і поведінки суб'єктів у конкретних випадках. Для принципу ж питання прав і обов'язків суб'єкта є лише одним із завдань, призначень цієї ідеї. До того ж принципи певної галузі (підгалузі, інституту) є ідейною основою всіх норм відповідної галузі, опосередковують весь зміст такої галузі, у якій не залишається норм, де не висловлювався б відповідний принцип.

Таким чином, принципи цивільного судочинства та норми цивільного процесуального права є самостійними категоріями.

23. Вчення про аксіоми належить до фундаментальних положень цивільної процесуальної науки, якому у вітчизняній юридичній літе-

ратурі приділяється, на наш погляд, незаслужено мало уваги, що певною мірою пояснюється невизначеністю категоріального статусу правових аксіом і труднощами оперування ними як поняттями. У науці цивільного процесуального права проблема самої можливості існування аксіом у цивільному судочинстві, сутності та співвідношення аксіом і принципів у цивільному процесі не отримала належної теоретичної розробки.

Доводиться, що наявність загальновизнаних у сучасних правових системах аксіом здійснення правосуддя, більшість із яких були сформульовані ще в римському праві, – це об'єктивна дійсність. Сутність аксіом цивільного процесуального права пояснюється перевіркою певних правил поведінки учасників цивільного процесу насамперед у ході багатовікової правозастосовчої практики. Під час визначення поняття правових аксіом є обов'язковою вказівка на необхідність закріплення таких аксіом у відповідних правових нормах.

Аксіомами в цивільному процесуальному праві слід вважати такі історично виокремлені прості (звичні, самоочевидні) юридичні істини, які в результаті багатовікової практики їхнього застосування встановлюють правила поведінки суду та учасників цивільного процесу, відбивають соціальну сутність права, закріплену в нормах цивільного процесуального права та, відповідно, регулюють відносини, що складаються в період і в результаті здійснення правосуддя по цивільних справах.

Розглядаючи питання співвідношення та розмежування двох близьких (схожих) категорій: принципів і аксіом цивільного судочинства, – у праці доведено, що вони є різними правовими явищами. Як критерії для їхнього розмежування можна запропонувати такі: значення, завдання, зміст і джерела формування.

Розглядаючи питання класифікації аксіом, у праці доведено, що будь-яка з класифікацій виконує передусім певну евристичну роль, є джерелом знань про різні види того чи іншого правового явища й, відповідно, має право на існування. Побудова класифікації дозволяє привести матеріали, що розглядаються, до зручного для подальшого пізнання вигляду. Логіка наукового пізнання з метою якнайповнішого та всебічного дослідження будь-якого явища диктує необхідність розгляду «ціннісного потенціалу» правових аксіом, який варто розглядати в декількох аспектах. По-перше, правові аксіоми є цінністю «у складі права» як його елемент, фрагмент. Крім того, правові аксіоми мають властивості, які дозволяють говорити про їхню самостійну цінність

у праві. Так, в аксіомах втілився історичний досвід, пов'язаний із пошуками шляхів найбільш ефективного розв'язання спірних ситуацій за допомогою права. Цінність аксіом у такому аспекті обумовлена виконуваною ними функцією збереження, відтворення та поширення тієї частини соціального досвіду, яка покликана забезпечити стабільність і динаміку правової системи.

Аксіоми відіграють велику роль у процесі засвоєння людьми знань про право й особливості правового регулювання, виконуючи таким чином, інформаційно-освітню функцію. І для юристів, і для носіїв буденної свідомості аксіоми являють собою перелік основних уявлень про право, його «стислий зміст», цьому значною мірою сприяє їхня афористична форма, чітке й недвозначне формулювання, легке для запам'ятовування. Навіть нефахівці в галузі права знають, що «договори мають дотримуватися», «один свідок – не свідок», «факти свідчать самі за себе», «суддя має бути безпристрасним» тощо. Без аксіом не можна обійтися і в процесі отримання юридичної освіти під час навчання студентів поводженню із законодавчими приписами й вимогами, джерелами правил правового призначення в широкому сенсі. Аксіоми виступають як структурний елемент у ході аналізу юридичних текстів, побудови особливої логіки сприйняття подій і фактів, їхнього опису та кваліфікації, їхнього конкретного соціального прояву, що має юридичні наслідки.

24. Із самого початку свого виникнення принципи права існують як модифіковані та пристосовані до правової сфери деякі загальносоціальні принципи, що перебувають у діалектичній єдності. Тобто одним із головних джерел цих принципів, зокрема, є мораль.

У праці зроблено спробу розглянути можливість застосування під час розгляду цивільних справ моральних засад суспільства як нормативно-правових чинників насамперед із точки зору цивільного процесуального права. Для досягнення означеної мети проведено аналіз співвідношення змісту принципів цивільного процесуального права, з одного боку, і моральних засад суспільства – з другого. Обираючи методологію дослідження цієї проблеми, у праці зазначено, що розпочати науковий пошук необхідно із зазначення доречності використання методу правового моделювання. Використання цього методу доцільне для побудови ефективної моделі, яка надалі може й має бути впроваджена у процесі вдосконалення цивільного судочинства.

Розглядаючи можливість застосування моральних засад суспільства як нормативних чинників у цивільному праві та сімейному

праві і співвідношення з принципами цивільного права та сімейного права та, відповідно, змоделювавши розв'язання цієї проблеми в цивільному судочинстві, у праці зазначено, що однією з основних ознак ефективності того чи іншого нормативного чинника – норми закону чи підзаконного акта, умови договору чи іншого правочину, положення локального нормативного акта, рішення суду тощо, – є його змістовна визначеність, тобто зрозумілість і несуперечливість. Правило невизначеного характеру не позбавлене ризику щодо його свавільного тлумачення.

Керуючись відомим принципом «бритви Оккама» щодо недопущення множення сутностей понад необхідне, у правовому регулюванні будь-яких відносин, зокрема й цивільних, не можуть існувати два або більше нормативні чинники, що висувають однакові за змістом вимоги до поведінки суб'єктів. Доводиться спостерігати, як принцип «бритви Оккама» зазнає своєї трансформації та набуває вигляду не менш відомого принципу законотворчості – економії правових норм.

Невиправдане дублювання нормативних вимог заважає їхньому автентичному сприйняттю. Функціональність права підвищується тоді, коли норми мають визначений зміст і є простими для сприйняття. Тож конкуренція принципів права та моральних засад суспільства, на мій погляд, має бути усунена шляхом відмови від надання останнім функції нормативних чинників.

Моральні засади зазнали своєї імплементації у принципах цивільного права та сімейного права. Як уже зазначалось, моральні засади вже зазнали своєї імплементації у принципах цивільного процесуального права. Для автономного та безпосереднього застосування моральних засад як нормативних чинників, вважаємо, немає підстав. Такі підстави будуть тільки тоді, коли правозастосовною практикою та цивілістичною доктриною буде доведено, що змістом принципів справедливості, добросовісності, розумності чи іншими принципами та нормами не охоплюються певні моральні засади, які заслуговують на увагу, аби покращити правовий режим упорядкування суспільних відносин. Саме відсутність такої доведеності наразі не дозволяє моральним засадам суспільства бути самостійним нормативним чинником, що існує поряд із закріпленими в законодавстві правовими принципами. Зроблені висновки повною мірою стосуються й проблеми можливості врахування моральних засад суспільства в ході регулювання ци-

вільних процесуальних відносин. Пріоритет правових принципів визначається також їхньою універсальністю, що дозволяє створити загальнообов'язкові правила, незважаючи на національні, релігійні, політичні, культурні чи інші відмінності представників соціуму.

У праці не заперечується можливість урахування моральних засад суспільства під час регулювання відносин, які залишилися поза увагою «офіційного права». Йдеться про всі ті відносини, де втручання формалізованих правових приписів (приписів законодавства) буде недоречним і грубим для приватної сфери. Важко собі уявити, скажімо, відносини любові, які б спиралися на необхідність виконання суб'єктивних обов'язків. Для цих відносин навіть моральні засади не є головним мірилом розпізнання «правильної» поведінки, не говорячи про більш суворі норми права. Та все ж таки мораль тут може слугувати факультативним чинником.

Слід погодитися з позицією тих дослідників, які визнають необхідність урахування тенденцій розвитку уявлень про моральність під час розробки законопроєктів чи інших форм ревізування законодавства. Тут дійсно слід зважати на мораль, аби нові правові норми не були в майбутньому відкинуті суспільством, а навпаки – зазнали своєї соціальної обґрунтованості. Існування ж моральних засад суспільства як нормативних чинників поряд із принципами «писаного» права, особливо за обставин, коли змістом останніх охоплюються перші, є прикладом створення зайвої сутності.

25. До прийняття ЦПК України (2004) кількісний склад принципів цивільного судочинства чітко не був передбачений у нормативному порядку, що породжувало численні дискусії в науці цивільного процесуального права. Нині законодавець підходить до питання про визначення кількісного складу принципів цивільного судочинства більш чітко. Слід зазначити, що у сфері цивільного судочинства виявляють свою дію принципи, закріплені в Конституції України, законодавстві про судоустрій і ЦПК України. Водночас питання про евристичну множину (склад) принципів цивільного процесуального права викликало й викликає палкі дискусії серед теоретиків і практиків. Зазначений у нормативно-правових актах перелік принципів судочинства не є вичерпним, оскільки законом можуть бути визначені також інші засади судочинства. Водночас вони є основою законодавчого регулювання принципів відповідних різновидів судочинства, що здійснюється на галузевому рівні. Правове регулювання принципів судочинства закрі-

плене в положеннях процесуальних кодифікаційних актів, які встановлюють принципи відповідних різновидів судочинства.

26. Визначення по-різному кількісного складу принципів цивільного судочинства в науці цивільного процесуального права спричинене різними чинниками. По-перше, нечіткістю закріплення самого складу принципів цивільного судочинства в цивільному процесуальному законодавстві. По-друге, різниця в наукових поглядах на кількісний склад принципів цивільного судочинства, обумовлена як часом проведення відповідного наукового дослідження, оскільки розвиток держави та права обумовлює певні зміни в системі принципів цивільного судочинства, так і цілями й завданнями, які ставить кожен науковець перед собою.

27. Для розв'язання проблеми кількісного складу принципів цивільного судочинства у праці розглянуто низку проблемних питань, зокрема питання про класифікацію принципів цивільного судочинства. Констатується, що в доктрині принципів цивільного судочинства та їхньої системи доволі дискусійним є питання про класифікацію принципів цивільного судочинства. Вагома роль, корисність (утилітарність) застосування класифікаційного підходу в сучасних науках характеризується насамперед через низку основних функцій класифікації.

28. Відповідні класифікації можуть відігравати істотну роль в удосконаленні поняттєвого апарату правових наук і дослідженні тих чи інших правових явищ загалом і принципів цивільного судочинства та їхньої системи зокрема. Отримані результати наукової класифікації можуть мати практичне та теоретичне значення, дозволяють використання системно-структурного методу наукового пізнання. Відповідно, одним із важливих питань системного аналізу принципів є можливість їхньої класифікації залежно від наявності в них схожих рис і відмінностей.

29. Напрацювання вчених різних галузей права щодо класифікацій принципів дозволяють зробити висновок, що різноманітність підстав для класифікації принципів ученими пояснюється складністю та багатоаспектністю явища, що підпадає під класифікацію та може слугувати теоретичним підґрунтям для подальших наукових досліджень саме системи принципів цивільного судочинства.

30. У праці піддано критиці низку позицій науковців, які запропонували різноманітні критерії класифікації принципів цивільного процесуального права.

30.1. Класифікація принципів за джерелами закріплення, відповідно, виділення конституційних принципів цивільного процесуального права та принципів, закріплених галузевим законодавством. У дещо іншому варіанті за цим критерієм принципи класифікують на принципи, закріплені Конституцією, законодавством про судоустрій і цивільним процесуальним законодавством. Доведено, що практичне значення такої класифікації уявляється досить сумнівним, оскільки роль принципів не залежить від джерела їхнього закріплення: закріплені як Конституцією, так і галузевим законодавством, принципи мають однаково важливе значення в нормотворчій діяльності, правозастосуванні та формуванні уявлення про галузь права в цілому. Така класифікація, фактично виділяючи особливе значення конституційних принципів, применшує значення всіх інших принципів. Крім того, така систематизація принципів цивільного судочинства є спірною, оскільки не досить чітко відображає зв'язки між принципами та не акцентує увагу на самостійності кожного принципу. Підкреслено, що загальне значення кожного принципу цивільного судочинства визначається його зв'язком з іншими принципами.

30.2. Поділ принципів цивільного судочинства за сферою поширення. Це класифікаційний критерій викликає чи не найбільші суперечки серед науковців. Система принципів права поділяється на групи залежно від того, на яку сферу суспільних відносин вони поширюються:

– загальноправові принципи, що поширюють свою дію на право в цілому та характеризують особливості його змісту;

– міжгалузеві, що виражають зміст певних груп галузей; галузеві принципи, які характеризують зміст певних галузей;

– принципи правових інститутів.

Погоджуючись із самою можливістю такого підходу, у праці розглянуто питання про можливість виділення окремих принципів правових інститутів (окремих груп норм). Надалі розвинено точку зору, відповідно до якої групи принципів окремих правових інститутів або стадій процесу існувати не може, оскільки нівелюється єдність системи принципів цивільного процесуального права, оскільки інститут є частиною галузі права, і виділяти для нього окремі принципи немає підстав. Іншими словами, не можна виділити принципи окремих інститутів, що не характерні для галузі права в цілому .

30.3. Традиційний поділ принципів за сферою поширення, або дією в системі права: загальноправові, міжгалузеві та галузеві, – видається

недостатньо обґрунтованим. У цій класифікації заперечення викликає виокремлення групи, що має назву «галузеві принципи цивільного процесу». Галузевих принципів цивільного процесуального права, як і принципів окремих процесуальних інститутів, не існує. Така позиція обґрунтовується тим, що принципи, які включаються до цієї групи, властиві не лише цивільному процесу. Так, принцип диспозитивності, окрім цивільного процесу, характерний для цивільного права (ст. 1 ЦК України) і господарського процесу (цей принцип прямо не закріплений у законодавстві, хоча його дія в господарському процесі не викликає сумнівів і заперечень). Отже, означені принципи об'єктивно слід відносити до міжгалузевих.

Принципи, які можливо включити до «галузевої» групи, відсутні взагалі. Принципи цивільного процесуального права в основному мають міжгалузевий характер, оскільки виявляють свою дію і в інших суміжних галузях правового регулювання – судоустрої, кримінальному, господарському та адміністративному судочинстві.

30.4. Залежно від ролі принципів у регулюванні правового становища суду та інших учасників процесу: принципи, що визначають становище суду та загальні демократичні умови судової діяльності, і принципи, що характеризують демократичне становище осіб, які беруть учать у процесі. Підтримується позиція Г. П. Тимченка, який зазначив, що, оскільки суд та інші учасники процесу взаємодіють у ході судочинства, вступають у правовідносини між собою і принципи цивільного процесу регулюють їхню поведінку, чітко розмежовувати загальні умови судової діяльності та положення осіб, які беруть участь у процесі, не уявляється можливим.

30.5. В монографії критикується поділ принципів цивільного процесуального права, який пропонує С. О. Волосенко. Не акцентуючи увагу на критерії класифікації, вчений зазначає, що «слід чітко відмежовувати ті з принципів, які мають теоретичний характер і не можуть запроваджуватися у ЦПК, оскільки вони є ширшими за значенням, ніж процедура розгляду справи судом, та принципи, які доцільно запроваджувати в норми законодавства й, зокрема, у ЦПК». У праці зазначено, що С. О. Волосенком не розкрито повною мірою суті вказаної класифікації, не зрозуміло, які з принципів цивільного процесуального права слід відносити до «принципів, які мають теоретичний характер» (і чому ці принципи не можуть запроваджуватися в законодавство), а які – до «принципів, які доцільно запроваджувати в норми законодавства».

30.6. Класифікація принципів цивільного процесу за об'єктом регулювання, відповідно до якої принципи цивільного процесуального права розбиваються на дві великі групи: організаційно-функціональні принципи, які є одночасно принципами організації правосуддя (судоустрою) та функціональними, а також принципи, що визначають процесуальну діяльність суду й учасників процесу (функціональні). Перша група принципів регулює організацію правосуддя та здійснює вплив на порядок його реалізації. Друга група принципів регулює в основному порядок здійснення правосуддя, тобто визначає процесуальну діяльність суду та учасників цивільного судочинства. Оцінюючи таку класифікацію, також можна зазначити, що вона має сумнівне юридичне (практичне) значення та не є комплексною для встановлення насамперед саме системи принципів цивільного судочинства. Запропонована класифікація виходить за рамки цивільного процесуального права, оскільки розглядає відносини, пов'язані з організацією судових органів.

30.7. Стислий аналіз наведених класифікацій принципів цивільного судочинства дозволив зробити висновок про те, що сучасний стан наукового пізнання різновидів принципів судочинства має дискусійний характер, не завжди відображає поточний стан практики здійснення судочинства. Більшість класифікацій мають бути критично оцінені, бо не мають певного юридичного значення.

31. Перспективною як із погляду науки цивільного процесуального права, так і з практичного погляду, є така класифікація принципів цивільного судочинства: принципи поділяються на ті, які випливають із природи судової влади, та ті, які походять із форми здійснення судової влади, тобто функціональні (В. Ю. Мамницький); загальновизнані принципи й норми міжнародного права та принципи, закріплені в національному законодавстві (В. В. Комаров); на основоположні (фундаментальні) принципи цивільного судочинства та «інші» принципи цивільного судочинства (К. Ван Реє та Р. Веркерк. У монографічному дослідженні стверджується, що сам підхід, який виділяє дві підсистеми принципів цивільного судочинства, є перспективним для розвитку доктрини принципів цивільного судочинства.

32. Систему принципів цивільного судочинства можемо визначити як єдину, нерозривну, впорядковану сукупність взаємопов'язаних принципів цивільного судочинства, закріплену нормами чинного законодавства. Найбільш актуальною як для теорії, так і для практики

може бути класифікація принципів цивільного судочинства за двома групами:

1) основоположні принципи цивільного судочинства. Принципи цієї підсистеми принципів цивільного судочинства («основоположні») є загальноправовими, характерними для права в цілому, але, безумовно, мають певні особливості прояву в цивільному судочинстві;

2) принципи цивільного судочинства України, які підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах.

33. У науці цивільного процесуального права однією з найбільш недосліджених і суперечливих є проблема визначення сутності системи принципів цивільного судочинства. Визначення сутності системи принципів цивільного судочинства дозволяє визначитись із оптимально функціонуючою системою принципів цивільного процесуального права, накреслити перспективні напрями її розвитку (трансформації) відповідно до сучасних вимог побудови ефективно діючої системи цивільного судочинства. З'ясування особливостей системи принципів цивільного судочинства та, відповідно, проблем трансформації цієї системи неможливе без застосування основного інструментарію методології юридичної науки. Це дослідження ґрунтується передусім на такому методі наукового дослідження, який широко застосовується в науці цивільного процесуального права, – методі системного аналізу.

34. Аналіз юридичної літератури дозволив зробити висновок, що питання про визначення поняття системи принципів цивільного судочинства є дискусійним. Розуміння перспектив пізнання системності принципів цивільного процесу невіддільне від розуміння перспектив системного підходу в цивільному процесуальному праві. У праці звернено увагу на функціональні можливості системного підходу, який являє собою методологічний напрям наукового пізнання. Системний підхід дозволяє по-новому підійти до вивчення структури принципів цивільного судочинства, зв'язків у ній, виявити проблему інтеграції окремих складових, розкрити взаємозв'язки між різними частинами системи (підсистемами, елементами системи).

35. Будь-яка система характеризується наявністю структурних елементів. Систему становить певна множинність елементів, і, відповідно, в цьому випадку елементами виступають принципи цивільного судочинства. Тобто принципи цивільного судочинства є елементами системи й поза цією системою не існують. Відповідно, формулюючи поняття системи принципів цивільного судочинства, маємо зазначати

про ознаку поняття – відокремлену сукупність принципів цивільного судочинства.

Система принципів цивільного судочинства показує високий ступінь упорядкованості її елементів – принципів цивільного процесуального права, їхнього взаємозв'язку в системі, що націлена на досягнення мети й виконання завдань цивільного судочинства. Частина перша ст. 2 ЦПК України визначає мету й завдання цивільного судочинства, тому є визначальною для розуміння сутності всіх наступних статей ЦПК України та, відповідно, поширюється й на приписи щодо принципів цивільного процесуального права. Метою цивільного судочинства є захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод або інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Цією метою обумовлюються й завдання цивільного судочинства, якими є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ.

Система принципів цивільного судочинства є цілісною системою та відповідає її вимогам; елементи системи принципів об'єднуються не механічно, а включаються до неї та набувають якостей, які не були властиві їм окремо.

Дослідження системності вимагає розкриття структури системи принципів цивільного судочинства, тобто мережі зв'язків між елементами. У цьому є дві істотні перспективи пізнання системності принципів цивільного судочинства: використання структурного підходу та розкриття нових системних зв'язків у правовій дійсності. Відповідно, якщо ми говоримо про побудову системи принципів цивільного судочинства, то маємо на увазі певну кількість принципів, їхнє просторове розташування в певній системі та характер зв'язку між ними.

Щодо просторового розташування, слід зазначити, що це питання у правовій науці залишається фактично недослідженим. У системі принципів цивільного судочинства можливо позначити чітко визначене просторове розташування складових її елементів, а саме по вертикалі. Ця ознака рівною мірою охоплює й систему в цілому, і всі складові елементи (підсистеми), незалежно від того, на якому вони рівні. Це стосується як елементів системи – принципів цивільного судочинства, так і можливих підсистем – певних груп принципів. Крім того, принцип визначеності просторового розташування також лежить в основі структури кожного елемента, зумовлюючи тим самим раціо-

нальне розміщення її структурних одиниць у системі принципів цивільного судочинства.

Одним із важливих питань функціонування системи принципів цивільного процесуального права є характер зв'язку між ними. Елементи в системі перебувають не самі собою, а пов'язані один з одним. Під час дослідження системи принципів цивільного судочинства чітко простежується взаємозв'язок і взаємозалежність принципів, що входять у систему.

Аналіз показує, що у формулюванні принципів судочинства спостерігається деяка недомовленість, зумовлена тим, що насправді вони не існують поза системою, а тісно взаємопов'язані та доповнюються один одним, їхнє існування детерміноване наявним рівнем розвитку суспільства, станом судоустрою та судочинством у державі, внаслідок чого виникає особливе науково-теоретичне утворення – система принципів цивільного судочинства. Природа зв'язків між елементами – принципами цивільного судочинства – всередині системи відрізняється від інших видів зв'язків, наприклад від причинно-наслідкового, тому можна говорити про наявність особливого системного зв'язку, що формує всю її структуру.

Незважаючи на те, що в основу реформи цивільного судочинства можуть бути покладені окремі його принципи, визначальне значення для формування нової процесуальної системи має вся система принципів цивільного судочинства в їх взаємодії та взаємозалежності. Система принципів цивільного судочинства, а не розрізнені принципи галузі може повністю претендувати на системоутворювальну роль. Принципи тісно переплетені між собою, не можуть відокремлено існувати один від одного, у цьому проявляється суть правової освіти – системи принципів цивільного процесуального права.

Принципи цивільного процесуального права взаємно доповнюють один одного і взаємозалежні, не повинні суперечити один одному, оскільки спрямовані на розв'язання одних завдань і цілей цивільного процесуального права.

Об'єктивна взаємообумовленість і зв'язок принципів цивільного судочинства чітко відображуються за їхнього співвідношення один з одним. Так, скажімо, принцип процесуальної рівноправності сторін обов'язково повинен передбачати надання кожному учаснику цивільного судочинства права ознайомлюватися з матеріалами справи. Відсутність подібних прав не тільки порушила б рівність громадян

перед законом і судом, але водночас становила б перепону щодо з'ясування всіх обставин у справі.

Слід зауважити, що значення та зміст принципів цивільного судочинства обумовлюється, зокрема, і тим, що вони функціонують у певній системі та взаємодіють між собою. Усі принципи цивільного судочинства тісно пов'язані між собою, постійно взаємодіють, і тому це не просто сукупність, а система принципів цивільного судочинства. Водночас кожен із принципів цивільного судочинства тісно взаємодіє з іншими принципами, вони зберігають свою власну цінність для правосуддя в цивільних справах.

Достатньо обґрунтованою вважаю точку зору про об'єднання об'єктів у систему за дотримання таких умов, як взаємопов'язаність загальною метою, відсутність внутрішніх суперечностей як усередині окремих елементів, так і між ними.

36. Наведені обґрунтування властивостей принципів цивільного судочинства та їхньої системи дають можливість сформувати систему принципів цивільного судочинства, якими, на наш погляд, мають бути основні поняття, положення, що відбивають найістотніші, основні сторони й прояви цивільного судочинства, сталі відносини і зв'язки в ньому.

Відповідно, систему принципів цивільного судочинства можна визначити як конкретно визначену сукупність принципів цивільного судочинства, що характеризується високим ступенем упорядкованості їхніх елементів, які перебувають у тісній взаємодії та взаємообумовленості.

З огляду на викладену систему принципів цивільного судочинства, можна визначити характерні її ознаки:

а) певна евристична множинність її елементів – принципів цивільного судочинства;

б) ієрархічність побудови, тобто розміщення принципів цивільного судочинства в системі та зайняття в ній належного місця, має бути чітко обґрунтована;

в) елементи, які утворюють систему, перебувають у тісній взаємодії та взаємообумовленості;

г) взаємодія елементів системи з правовими інститутами та процесуальними положеннями зазначеної галузі права;

д) єдність і цілісність як системи в цілому, так і її складових – принципів цивільного судочинства.

37. Як окремо взятий принцип цивільного судочинства, так і вся система в цілому мають бути спрямовані на досягнення завдань цивільного судочинства. Якщо під час реалізації вимог, що виходять зі змісту того чи іншого принципу, мета, завдання цивільного судочинства не будуть досягнуті, така реалізація має негативний характер. Лише система принципів може гарантувати досягнення завдань цивільного судочинства. Саме в цьому полягає її властивість, яка не характерна для окремо взятого принципу цивільного судочинства. Принципи цивільного процесуального права синхронізують всю систему цивільних процесуальних норм і надають єдності механізму цивільно-процесуального регулювання.

38. Визначаючи тенденції трансформації системи принципів цивільного судочинства, у праці наголошується на необхідності звернення до теорії систем. Підтримується позиція (Ю. П. Сурмін), яка зазначає, що під організацією розуміють внутрішню впорядкованість елементів цілого, а також сукупність процесів, що ведуть до встановлення взаємозв'язків між окремими частинами системи. Термін, з одного боку, характеризує стан елементів системи один щодо одного і виступає терміном відображення статики системи. З іншого боку, в ньому присутній динамічний контекст, коли під організацією розуміється сам процес упорядкування системи, яка до цього характеризувалася певним рівнем організації. У цьому сенсі організацію нерідко розуміють як безперервний і стійкий процес становлення та набуття нових властивостей. Така тенденція, притаманна будь-якій складній організованій системі, стосується й системи принципів цивільного судочинства.

39. Відзначаючи перетворення, у сфері цивільного процесуального законодавства у монографічному дослідженні окреслені певні тенденції трансформації системи принципів цивільного судочинства.

Перша тенденція – обмеження комплексу принципів уже існуючими й визнаними. Такий підхід не відповідає логіці розвитку доктрини принципів цивільного судочинства. Систему принципів цивільного судочинства неможливо розглядати як сталу, застиглу систему. Система принципів права є сама по собі системою динамічною, зважаючи на розвиток суспільних відносин. Слід звернути увагу на те, що за зазначеної зміни відбуватиметься як якісна, змістовна еволюція правових норм, так і перетворення системи законодавства. Перетворення системи законодавства пов'язане насамперед зі змінами норм-принципів.

Щодо другої тенденції – установлення абсолютно нових процесуальних принципів або надання вже відомим положенням статусу принципових, – варто зазначити, що багато сучасних вчених, які досліджують проблеми принципів, намагаються вивести власні принципи цивільного процесуального права. Водночас при цьому є тенденція до збільшення кількості принципів, теоретично не завжди обґрунтована. Як уже зазначалося, є неприпустимим визнання принципу цивільного судочинства положень, які не мають відповідного засадничого, загального характеру.

Розгляд питання про визначення поняття принципів цивільного процесуального права, зокрема детальний розгляд ознак цього поняття, логічно підводить до проблеми необґрунтованого розширення переліку принципів цивільного судочинства. У юридичній літературі це явище отримало назву «псевдопринципи».

У зв'язку із зазначеним у праці розглянуто питання, чи можуть вважатися принципами положення, які в ч. 3 ст. 2 ЦПК України закріплені як принципи: розумність строків розгляду справи судом (п. 10); неприпустимість зловживання процесуальними правами (п. 11); відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення (п. 12). Наголошується, що Закон України № 2147-VIII нині спонукає вчених до усвідомлення та висвітлення розуміння правової природи нових принципів, закладених у законі. Виходячи з того, що зазначені правові категорії на законодавчому рівні отримали визнання як основні засади, розглянуто питання, чи дійсно поява цих принципів є об'єктивно обумовленою та доцільною, тобто чи можна ці вимоги вважати принципами цивільного судочинства. Зроблено висновок, що немає вагомих підстав для виділення розглянутих правових категорій як принципів цивільного судочинства.

У праці пропонується критично поставитися до пропозицій ряду вчених, які висувають пропозицію виділити певні правила як принципи цивільного судочинства: незалежність судової влади від інших гілок державної влади; незмінність суддів; призначуваність суддів; недоторканність суддів; доступність правосуддя; ефективність судового захисту; процесуальна економія; концентрація; судове керівництво процесом; участь сторін або їхніх представників у цивільному процесі; право бути вислуханим; рівність перед законом і судом; процесуальний формалізм; законність; вільна оцінка судових доказів; пріоритет письмових доказів; неможливість процесуального сумісництва; об'єктивна істина.

Стислий огляд висловлених у цивільній процесуальній науці позицій вчених про можливу належність тих чи інших ідей, що мають нормативне закріплення, до процесуальних принципів доводить, що з тих чи інших причин неможливо включити наведені вище положення до складу принципів цивільного судочинства.

Третя тенденція – скорочення нормативно закріплених принципів цивільного процесуального права. Так, сучасний законодавець фактично усунув із цивільного судочинства два принципи: «безперервність» та «усність». Слово «безперервність» було формально виведено з ЦПК України. Слід зазначити, що причини, які послужили підставою для відмови від принципу безперервності в цивільному судочинстві, досить вагомі і, відповідно, їх не можна не враховувати в сучасних умовах. Необхідно згадати, що відмова від принципу безперервності була певною реакцією на стрімке зростання кількості справ у судах.

Усність судового розгляду була передбачена ст. 160 ЦПК України (1963) «Безпосередність та усність судового розгляду» і полягала в тому, що розгляд справи провадиться усно, процесуальна діяльність суддів і учасників процесу відбувається в словесній формі. Усна форма розгляду справи зручніша для учасників процесу, завдяки їй легше висловити сприйняті обставини у справі та свої міркування щодо них. Вона спрощує процес, робить його доступним для зацікавлених осіб. Якщо проаналізувати положення чинного ЦПК України, то, наприклад, нині в ст. 213 «Безпосередність судового розгляду. Перерва в судовому засіданні» вже немає згадки про усність судового розгляду. Слід констатувати, що усність давно перетворилася на фікцію, зважаючи на обов'язковість письмового оформлення більшості процесуальних дій.

40. Одним із факторів, що негативно впливають на реалізацію принципів цивільного процесуального права, є недосконаліть процесуального законодавства. Вважаємо, що важливим засобом подолання цього недоліку є нормативне закріплення системи принципів цивільного судочинства. Нормативне закріплення принципів цивільного процесуального права дає можливість правозастосувачеві адекватно сприймати волю законодавця.

У зв'язку із зазначеним доречно звернути увагу на досвід врегулювання цього питання в інших країнах. У цивільних процесуальних законах низки країн принципи цивільного судочинства розміщені в окремих главах.

Пропонується передбачити в ГПК України окрему главу, у якій би закріплювалися принципи цивільного судочинства. Кожен принцип цивільного судочинства повинен знайти місце та бути конкретизований в окремій главі ЦПК України. При цьому необхідно, щоб у ЦПК України абсолютно точно кожен принцип цивільного судочинства був визначений як поняття, тому що без такого визначення немає однакового розуміння, а, відповідно, – і однакового правозастосування.

41. Розгляд складу, структури та системи принципів цивільного судочинства дозволяє зробити висновок, що вони перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємозумовленості, тобто вибудовується певна модель системи цих принципів.

Між різними принципами цивільного судочинства існують взаємодоповнення, взаємозв'язок у межах цілісної системи принципів. Під час характеристики того чи іншого принципу необхідно враховувати його взаємодоповнюваність і взаємозалежність з іншими принципами. В роботі набуло подальшого розвитку положення (сформульоване, зокрема, К. В. Антоновим, О. В. Карнауховим) про те, що складні взаємозв'язки між принципами існують у межах їхньої цілісної системи, у якій вони врівноважують або посилюють один одного, повністю розкривають свою природу та регулятивні здібності. Саме в системі кожний принцип має структурно відведене йому місце, в ній і через неї він проявляє свою індивідуальність, визначає також межі, способи й інші прояви конкретної дії принципів. Вважаю, що повне розкриття змісту й потенціалу будь-якого принципу цивільного судочинства можливе лише в рамках і з урахуванням його системної залежності.

Питання про взаємозв'язок між принципами цивільного судочинства в рамках системи принципів цивільного судочинства має розглядатися в площині взаємовідносин та, відповідно, взаємозалежності двох підсистем принципів цивільного судочинства: основоположних принципів цивільного судочинства та принципів цивільного судочинства, які підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах в Україні.

42. Особливе місце в системі принципів цивільного судочинства займають загальновизнані принципи та норми міжнародного права, які, виходячи з їхньої специфіки, можливо виокремити в окрему підсистему основоположних принципів цивільного судочинства.

Критеріями віднесення певних загальновизнаних принципів і норм міжнародного права до основоположних принципів цивільного судочинства можуть слугувати:

1) такі основоположні загальновизнані принципи й норми міжнародного права безпосередньо випливають із ЄКПЛ, практики ЄСПЛ;

2) такі основоположні загальновизнані принципи й норми міжнародного права безпосередньо використовуються в ході застосування та тлумачення ЄКПЛ, практики ЄСПЛ.

Фундаментальні (основоположні) ідеї як основоположні принципи цивільного судочинства, відображені і в конституційних нормах, і в нормах міжнародних, покладені в основу національного цивільного процесуального закону; вони визначають його розвиток, стали орієнтирами для його вдосконалення.

На підставі висловлених у правовій науці точок зору та аналізу цивільного процесуального законодавства вважаю за можливе віднести до основоположних принципів цивільного судочинства: принцип верховенства прав людини; принцип права на суд; принцип рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом; принцип верховенства права; принцип правової визначеності; принцип пропорційності.

43. У роботі додатково обгрунтовується положення, що Держави – учасниці ЄКПЛ мають брати до уваги не лише ті рішення ЄСПЛ, які винесено щодо цієї конкретної держави, а й рішення, винесені щодо третіх країн, оскільки вони можуть навчити їх, як уникнути подібних порушень у майбутньому і відповідним чином змінити власну правову систему та правозастосовну практику. Підтримана позиція О. В. Петришина про те, що рішення ЄСПЛ мають бути стимулом для держав-учасниць до зміни їхнього законодавства та правозастосовної практики для того, щоб ці держави не порушували права людини і щоб у майбутньому щодо них не було винесено рішення у справах, що стосуються тих самих або подібних питань. Вважаю, що положення чинного законодавства України вимагають застосування судами практики ЄСПЛ як джерела права, незалежно від того, ухвалено конкретне рішення за участі України чи ні. Таке правило було підтримано й на рівні судової практики.

Враховуючи, що Україна визнає юрисдикцію ЄСПЛ в усіх питаннях, які стосуються тлумачення та застосування Конвенції, то застосування судами цієї Конвенції має здійснюватись із обов'язковим

урахуванням практики ЄСПЛ не лише щодо України, а й щодо інших держав.

44. У роботі підтримана позиція В. В. Комарова про те, що загальновизнані принципи і норми міжнародного права як принципи цивільного судочинства є основоположними імперативними нормами міжнародного права, відхилення від яких є неприпустимим. Хоча за походженням основоположні принципи цивільного судочинства мають наднаціональний характер і закріплюються в міжнародно-правових актах чи в прецедентах, але все ж таки є частиною національної правової системи, зокрема системи судочинства. В Україні визнаються та гарантуються права і свободи людини (ст. 3 Конституції України). Виходячи з цього, а також із положень ст. 9 Конституції України щодо чинності міжнародних договорів, які є частиною національного законодавства України, загальновизнані принципи й норми міжнародного права також є елементом національної правової системи.

45. Основоположні принципи цивільного судочинства зазвичай закріплені в міжнародних документах, однак не завжди повно відображені в національному процесуальному законодавстві. Необхідно, щоб ці ідеї були відтворені в оновленому ЦПК України. Тому, крім завдань, які раніше вже були зазначені, важливим у науці цивільного процесуального права є розгляд питання, наскільки ці принципи нині закріплені в ЦПК України. Закріплення в ЦПК України шляхом часткового відтворення основних положень основоположних принципів цивільного судочинства, тобто частковим перенесенням змісту ЄКПЛ в національне процесуальне законодавство, сприятиме підвищенню ефективності судового захисту прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб.

У цьому контексті варто наголосити, що під час експлікації змісту основоположних принципів цивільного судочинства суттєве значення для встановлення точного та повного їхнього змісту має практика ЄСПЛ, у рішеннях якого систематично розкривається суть і призначення універсальних принципів (засад) судочинства, зокрема й цивільного процесу, що істотно актуалізує необхідність ґрунтовного наукового аналізу відповідної правозастосовчої практики ЄСПЛ.

46. Відзначаючи особливості системи судоустрою та судочинства в кожній країні, у праці підкреслюємо насамперед зв'язок права й держави, втілення державної волі в кожному елементі системи права, зокрема й у системі принципів цивільного судочинства.

Група принципів цивільного судочинства України, які підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах, відповідно є наступною підсистемою системи принципів цивільного судочинства.

Як і принципи інших галузей права, принципи цивільного судочинства України, які підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах, не є застиглими теоретичними положеннями, що не підвладні трансформації. У міру розвитку суспільних відносин і галузі цивільного процесуального права певним чином змінюються їхній склад, зміст, сфера застосування, гарантії реалізації. Прийняття у 2004 р. ЦПК України, застосований у ньому законодавцем спосіб нормативного закріплення принципів цивільного процесу, виявлені проблеми застосування оновленого процесуального законодавства, а відповідно, й необхідність їхнього законодавчого вирішення зумовлюють актуальність теоретичної розробки проблем принципів цивільного судочинства.

47. Ураховуючи проведене дослідження, є підстави виділяти такі принципи цивільного судочинства України, які підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах: принцип незалежності суддів і підкорення їх лише закону під час відправлення правосуддя в цивільних справах; принцип поєднання одноособового й колегіального розгляду цивільних справ; принцип державної мови судочинства; принцип гласності судового процесу та його повного фіксування технічними засобами в цивільному судочинстві; принцип поєднання диспозитивності та процесуальної активності суду; принцип поєднання змагальності сторін та процесуальної активності суду; принцип поєднання начал рівноправності сторін та забезпечення балансу їх рівних правових можливостей у цивільному судочинстві; принцип поєднання письмової та усної форми цивільного судочинства; принцип безпосередності; принцип трьохінстанційності й забезпечення апеляційного та касаційного оскарження судового рішення; принцип обов'язковості судових рішень.

Сучасні демократичні реформи в Україні безпосередньо позначаються на необхідності подальшого становлення та розвитку національного судоустрою та судочинства, підвищення ефективності здійснення правосуддя, оновлення процесуального законодавства та створення системи судочинства відповідно до європейських стандартів правосуддя. У ході подальшого вдосконалення чинного ЦПК України, зокрема й тих положень, що стосуються принципів

цивільного судочинства, які підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах, в Україні мають бути враховані насамперед базові постулати, закладені в міжнародно-правових актах, ратифікованих Україною, зокрема в основоположних принципах цивільного судочинства.

Список використаних джерел

1. Andrews N. Fundamental Principles of Civil Procedure: Order Out of Chaos. *Civil Litigation in a Globalising World* / ed. by X. E. Kramer, C. H. Van Rhee. 2012. P. 22–78.
2. Andrews N. Fundamentals of costs law: loser responsability, access to justice, and procedural discipline. *Uniform Law Review.* 2014. Vol. 19, 2. P. 295–308.
3. Ashingdane v. the United Kingdom, 28 May 1985, § 57, Seria A № 93 / HUDOC. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57425 (дата звернення: 24.01.2020).
4. Cappelletti M., Garth B. Introduction – Policies, Trends and Ideas in Civil Procedure. *Encyclopedia of comparative law.* 1987. Vol. XVI : Civil Procedure / ed. by M. Cappelletti. P. 1–91.
5. Case Baka v. Hungary. 27 May 2014 (Application no. 20261/12). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001–144139%22]} (дата звернення: 24.01.2020).
6. Case of Airey v. Ireland (Application no. 6289/73). URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001–57420%22]} (дата звернення: 21.12.2019).
7. Case of Brandstetter v. Austria (Application no. 11170/84; 12876/87; 13468/87). URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–57683 (дата звернення: 24.01.2020).
8. Case of Chevrol v. France (Application no. 49636/99). URL: https://www.legal-tools.org/doc/01e0df/pdf/ (дата звернення: 21.12.2019).
9. Case of Micallef v. Malta (Application no. 17056/06). 15 October 2009. URL: http://lawjournal.ghsl.org/viewer/68/download.pdf (дата звернення: 21.12.2019).
10. Case of Perez v. France (Application no. 47287/99). 12 February 2004. URL: https://www.legal-tools.org/doc/c90557/pdf/ (дата звернення: 21.12.2019).
11. Case of Sacilor Lormines v. France (Application no. 65411/01). 9 November 2006. URL: http://base.garant.ru/5791483/ (дата звернення: 21.12.2019).
12. Case of Stanev v. Bulgaria (Application no. 36760/06). URL: https://www.escr-net.org/sites/default/files/caselaw/decision_on_stanev_v._bulgaria_0.pdf (дата звернення: 21.12.2019).
13. Case of Wettstein v. Switzerland (Application no. 33958/96). 21 December 2000. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001–59102%22]} (дата звернення: 21.12.2019).
14. Case of Kleyn and others v. the Netherlands (Applications nos. 39343/98, 39651/98, 43147/98 and 46664/99). URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001–61077%22]} (дата звернення: 21.12.2019).

15. Case of Kraska v. Switzerland, 19 April 1993, Series A, N 254-B, p. 48, § 25. URL: http://echr.ketse.com/doc/13942.88-en-19930419/ (дата звернення: 21.12.2019).
16. Case of Star Cate Epilekta Gevmata and Others v. Greece. No. 54111/07, July 6, 2010. URL: https://rm.coe.int/1680304c4c (дата звернення: 21.12.2019).
17. Case of Tsezar and others v. Ukraine, no. 73590/14, 13 February 2018. URL: https://protocol.ua/ua/tsezar_ta_inshi_proti_ukraini/ (дата звернення: 24.01.2020).
18. Civil Litigation. Oxford University Press, 2005. P. 10–15.
19. Das japanische Zivilprozeßrecht: Zivilprozeßgesetz und Zivilprozeßverordnung nach der Reform von 1996 / Hrgs.: Christopher Heath ; Anja Petersen. Tübingen : Mohr Siebeck, 2002 (Materialien zum ausländischen und internationalen Privatrecht ; Bd. 41).
20. Ehrlich E. Zur juristischen Logik. *Archiv fur die civilistische Praxis.* 1917. Vol. 115.
21. European Court of Human Rights. Title Case of Schuler-Zgraggen v. Switzerland. Application number 00014518/89. Date 24/06/1993. URL: https://www.womenslinkworldwide.org/files/2977/gjo-echr-schuler-zgraggen-en-pdf (дата звернення: 21.12.2019).
22. Franck T. On Proportionality of Countermeasures in International Law. *American Journal of International Law*. 2008. Vol. 102, No. 4. P. 715–767.
23. Gottwald P. The European Law of Civil Procedure. URL: http://www.asianlii.org/jp/journals/RitsLRev/2005/3.pdf (дата звернення: 24.04.2020).
24. Habeas Corpus Act. URL: http://www.legislation.gov.uk/aep/Cha2/31/2 (дата звернення: 28.12.2019).
25. Jud Mathews and Stone Sweet. Proportionality Balancing and Global Constitutionalism. *Columbia Journal of Transnational Law*. 2008. Vol. 76. P. 73–165.
26. Jolowicz J. A. Adversarial and Inquisitorial Models of Civil Procedure. *International and Comparative Law Quarterly*. April 2003. Vol. 52, Issue 02. P. 281–295.
27. Kerameus K. D. The Marcel – Storme – Chair for International and Comparative Givil Procedure at Ghent University – A Note. *Eиropean Review of Private Law.* 2006. Vol. 4. P. 619–620.
28. Kroitor Volodymyr, Mamnitskyi Valeriy. Adversarial Principle Under Conditions of Civil Process Reformation in Ukraine. *Bringing Justice Closer to European Citizens 25–26th of October Faculty of Law and Administration* : Conference materials / Gdańsk University. Gdańsk : Gdańsk University, 2019.

С. 10–11. URL: https://conferencedojustice.prawo.ug.edu.pl/wp-content/uploads/2019/10/Abstracts.pdf (дата звернення: 24.04.2020).

29. Kroitor Volodymyr, Mamnitskyi Valeriy. Adversial Principle Under the New Civil Procedure in Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe.* December 2019. Issue 4 (5). P. 30–42. URL: http://ajee-journal.com/upload/attaches/att_1576686982.pdf (дата звернення: 24.04.2020).
30. Kroitor V. A. The need for entrenchment in civil proceedings of independent principle of combining adversariality of parties with procedural activity of court. *Kobe Gakuin. Economic papers.* Published by the society of Kobe Gakuin university. 2017. Vol. 49, No. 1–2. P. 125–149.
31. Kroytor V. The Principle of Publicity in Roman Civil Procedure. *Закон и жизнь.* 2013. № 12 (263). С. 49–52.
32. Komo T. Reccent Trends in Japanese Civil Procedure Reform of Code of Civil Procedure. *European Journal of Law Reform.* 2000. Vol. 2, № 1. P. 155–164.
33. Lexicon Technicum: Or, An Universal English Dictionary of Arts and Sciences / Harris John. No. 2. URL: https://books.google.com.ua/books?id=gUsoAQAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 28.06.2019).
34. Metzger Ernest. Roman Judges, Case Law, and Principles of Procedure. *Law and History Review.* 2004. Vol. 22, No 2. P. 243–245.
35. Mosler H. General Principles of Law. *Encyclopedia of Public International Law.* Amsterdam ; New York ; Oxford, 1984. Vol. 7. P. 89–105.
36. New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English language. Lexicon publications. inc. Dunbary, 1993. 1149 p.
37. Nolte G. General Principles of German an European Administrative Law – A Comparison in Historical Perspective. *The Modern Law Review*. 1994. Vol. 57. P. 191–212.
38. Opalek K., Wroblewski Y. Zagadnienia teorii prawa. Warszawa, 1969. 384 s.
39. Principes de procédure civile propres à améliorer le fonctionnement de la justice R (84) 5, 28.02.1984. URL: https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=603541&SecMode=1&DocId=682116&Usage=2 (дата звернення: 24.01.2020).
40. Resnik I. Procedure's Projects. *Civil Justice Quarterly.* 2004. Vol. 23. P. 286–289.
41. Rhee Van C. H. Harmonisation of Civil Procedure: an Historical and Comparative Perspective. *Civil Litigation in a Globalising World* / ed. by X. E. Kramer, C. H. Van Rhee. 2012. P. 39–65.

42. Rhee C. H. van, Verkerk R. Civil Procedure. *Elgar Encyclopedia of Comparative Law* / J. M. Smits (ed.). Cheltenham etc., 2006. P. 120–134.
43. Rottleuther H. Foundation of Law. Dordrecht, 2005. 205 p.
44. Silvestri E. Research Day on the Translation of Procedural Terms – Judgment. URL: https://www.academia.edu/8124806/Research_Day_on_the_Translation_ of_Procedural_Terms – _Judgment (дата звернення: 24.04.2020).
45. Storme M. Improving access to Justice in Europe. URL: http://www.pan-ol.lublin.pl/wydawnictwa/TPraw3/Storme.pdf (дата звернення: 24.04.2020).
46. Sime S. A practical approach civil procedure. Oxford University Press, 2005. P. 19–34.
47. The principle of Rule of Law. Report Committee on Legal Affairs and Human Rights. URL: http://assembly.coe.int (дата звернення: 24.01.2020).
48. The New Encyclopedia Britannica. Toronto, 1995. 325 p.
49. Tkachuk Oleh. Urgent tasks for judicial power in civil judicial proceedings of Ukraine. URL: http://sc.gov.ua/ua/golovna_storinka/suddja_vssu_oleg_tkachuk_nevidkladni_zavd 439 annja_sudovoji_vladi_v_civilnomu_sudochinstvi_ukrajini.html (дата звернення: 22.02.2020).
50. Woolf H. K. Access to Justice – Final Report to the Lord Chancellor on the civil justice system in England and Wales. London, 1996. 370 p.
51. Woolf H. K. Access to justice: Interim report to the Lord Chancellor on the civil justice system in England and Wales. London, 1995. 266 p.
52. Woolf H. K. Civil justice in the United Kingdom (Symposium: Civil procedure reform in comparative context). *American Journal of Comparative Law*. 1997. Vol. 45, No. 4. P. 709–736.
53. Аболонин В. О. Злоупотребление правом на иск в гражданском процессе Германии : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.15. Екатеринбург, 2008. 27 с.
54. Абрамов С. Н. Гражданский процесс / отв. ред. С. А. Бордонов. 2-е изд., доп. и испр. М. : Госюриздат, 1950. 226 с.
55. Абросимова Е. Б. Независимость судебной власти. *Судебная власть* / под ред. И. Л. Петрухина. М. : ООО «ТК Велби», 2003. 720 с.
56. Абросимова Е. Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы. М. : Ин-т права и публ. политики, 2002. 160 с.
57. Авдюков М. Г. Принцип законности в гражданском судопроизводстве. М. : МГУ, 1970. 203 с.
58. Авдюков М. Г., Клейнман А. Ф., Треушников М. К. Основные черты буржуазного гражданского процессуального права. М. : МГУ, 1978. 96 с.

59. Аверьянов А. Н. Система: философская категория и реальность. М. : Мысль, 1976. 188 с.
60. Агаларова М. А. Процессуальные особенности участия иностранных лиц в гражданском судопроизводстве : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.15. Саратов, 2017. 21 с.
61. Агарков М. М. Избранные труды по гражданскому праву : в 2 т. М. : Центр ЮрИнфор, 2002. Т. 2. 452 с.
62. Агарков М. М. Ценность частного права. *Известия вузов. Серия «Правоведение».* 1992. № 1. С. 24–41.
63. Агошкова Е. Б., Ахлибининский Б. В. Эволюция понятия системы. *Вопросы философии*. 1998. № 7. С. 170–179.
64. Айрапетян Ю. В. Принцип доступности правосудия в системе принципов гражданского процессуального права. *Научные труды* / Рос. акад. юрид. наук. М. : Юрист, 2015. Вып. 15. С. 819–824.
65. Акрабова О. Н. Принцип конкретности истины в применении права / *Актуальні проблеми держави і права.* 2013. Вип. 69. С. 41–46.
66. Александрова А. В. Судебная власть в России в 1905–1917 гг. *Научные труды* / Рос. акад. юрид. наук. М. : Юрист, 2015. Вып. 15. С. 14–20.
67. Александровский С. В. Гражданский процесс РСФСР. М. : Юрид. изд-во НКЮ РСФСР, 1927. 72 с.
68. Алексеев П. В., Панин А. В. Философия : учебник. М. : Высш. шк., 1999. 568 с.
69. Алексеев С. С. Общая теория права : учебник. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Велби : Проспект, 2008. 565 с.
70. Алексеев С. С. Общая теория права. Т. 1. М. : Юрид. лит., 1982. 390 с.
71. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. М., 1999. 240 с.
72. Алексеев С. С. Проблемы теории права: Основные вопросы общей теории социалистического права : курс лекций : в 2 т. Т. 1 / науч. ред. Р. К. Русинов ; отв. за вып. В. М. Семенов. Свердловск : Изд-во Свердлов. юрид. ин-та, 1972. 396 с.
73. Алексеев С. С. Собрание сочинений : в 10 т. [+ справ. том]. Т. 6 : Восхождение к праву. М. : Статут, 2010. 558 с.
74. Алексеев С. С. Структура советского права. М. : Юрид. лит., 1975. 240 с.
75. Алексеев С. С. Теория права. М. : БЕК, 1995. 320 с.
76. Алексеев С. С. Философия права. М. : НОРМА, 1977. 336 с.
77. Алиэскеров М. Процессуальная аналогия в гражданском судопроизводстве. *Российская юстиция.* 2002. № 3. С. 18–20.
78. Амосов Н. М. Моделирование мышления и психики. Киев : Наук. думка, 1979. 303 с.

79. Андрійчук О. В. Процесуальні строки у цивільному процесі України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2009. 21 с.
80. Андронов І. В. Вплив конституційної реформи в Україні на судове рішення в цивільному процесі. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 18 груд. 2015 р.). Одеса : Фенікс, 2015. С. 33–36.
81. Андронов І. В. Застосування практики Європейського суду з прав людини при ухваленні судових рішень у цивільному процесі України. *Právna veda a prax: Výzvy moderných európskych integračných procesov* : Medzinárodnej vedeckej konferencie / Paneurópska vysoká škola, Fakulta práva (Bratislava, 27–28 novembra 2015). Bratislava, 2015. С. 232–234.
82. Андронов І. В. Обов'язковість судових рішень в цивільному судочинстві. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні* : матеріали «круглого столу» (м. Одеса, 16 трав. 2015 р.). Одеса : Фенікс, 2015. С. 15–18.
83. Андронов І. В. Принцип остаточності судового рішення «RES JUDICATA». *Правове життя сучасної України* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. ювілею акад. С. В. Ківалова (м. Одеса, 16–17 трав. 2014 р.) : у 2 т. Т. 1. Одеса : Юрид. літ., 2014. С. 376–378.
84. Андронов І. В. Судові рішення в цивільному процесі України : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2018. 463 с.
85. Андрушко А. В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2002. 17 с.
86. Андрушко А. В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2002. 201 с.
87. Андрушко А. В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України : монографія. Харків : Консум, 2006. 172 с.
88. Анишин А. Ю. Предмет финасового права: современное состояние : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.14. М., 2004. 216 с.
89. Анишина В. И. Конституционные принципы судебной власти: понятие, сущность и система. *Мировой судья.* 2006. № 4. С. 2–7.
90. Аносова Л. С. Конституционный принцип гласности судопроизводства: правовое регулирование и практика реализации : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02. М., 2012. 231 с.
91. Антонов К. В., Карнаухов О. В. Принципи криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень. *Вісник Академії митної служби України. Серія «Право».* 2013. № 1 (10). С. 75–80.

92. Апранич В. В., Пелевин С. М. Некоторые спорные вопросы арбитражного законодательства. *Правоведение.* 1992. №5. С. 102–105.
93. Арбітражний процес : навч. посіб. / Д. М. Притика, М. І. Тітов, В. С. Щербина та ін. Харків : Консум, 2001. Ч. 2. 432 с.
94. Аргунов В. В. Судебная реформа 1864 года и российская наука гражданского процессуального права. *Научные труды* / Рос. акад. юрид. наук. М. : Юрист, 2015. Вып. 15. 1320 с.
95. Аристотель. Метафизика / пер. и прим. А. В. Кубицкого. М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1934. 348 с.
96. Аристотель. Метафизика. *Сочинения* : в 4 т. М. : Мысль, 1975. Т. 1. 550 с.
97. Афанасьев А. Ф. Рецензия на книгу «Великая реформа: К 150-летию Судебных уставов : в 2 т. Т. 1 : Устав гражданского судопроизводства» / под ред. Е. А. Борисовой. *Вестник гражданского процесса*. 2015. №4. С. 306–307.
98. Афанасьев С. Ф. Правовое государство как гарант обеспечения равных процессуальных возможностей в состязательном гражданском судопроизводстве. *20 лет Конституции России: актуальные проблемы развития правового государства* : сб. науч. тр. Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2014. С. 19–28.
99. Бабич І. Г. Принцип справедливості в римському праві і у сучасному зобов'язальному праві України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2006. 22 с.
100. Бадила О. О. Принцип змагальності та його вплив на забезпечення доказів у цивільному процесі: теорія, судова практика, законодавство. *Часопис Київського університету права*. 2013. №4. С. 202–206.
101. Базов В. Актуальні питання забезпечення гласності судового процесу в адміністративному судочинстві України. *Право України*. 2014. №3. С. 37–46.
102. Баймолдина З. Х. О структуре ГПК Республики Казахстан. *Заметки о современном гражданском и арбитражном процессуальном праве* / под ред. М. К. Треушникова. М. : Городец, 2004. С. 64–78.
103. Баймурзаев А., Курылев С. Понятие материальной истины в советском правосудии. *Социалистическая законность.* 1952. №5. С. 31–42.
104. Байтин М. И. О принципах и функциях права: новые моменты. *Правоведение.* 2000. №3. С. 4–11.
105. Байтин М. И. Сущность права. Современное нормативное правопонимание на грани двух веков. Саратов, 2001. 416 с.
106. Балашов А. Н., Мишутина Э. И. Вопросы применения аналогии закона и аналогии права в гражданском судопроизводстве. *Российская юстиция*. 2009. №10. С. 59–62.

107. Бангалорські принципи поведінки суддів (Гаага, 26.11.2002). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67 (дата звернення: 24.01.2020).
108. Бандурка О. М., Тягло О. В. Юридична логіка : підручник / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Золота миля, 2011. 224 с.
109. Барак А. Судейское усмотрение : пер. с англ. Ч. 1. М. : Норма, 1999. 376 с.
110. Барихин А. Б. Большой юридический энциклопедический словарь. М. : Кн. мир, 2005. 720 с.
111. Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения. М. : Юрид. лит., 1989. 448 с.
112. Басай О. В. Загальні засади (принципи) цивільного законодавства України : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2014. 31 с.
113. Басай О. В. Система засад цивільного законодавства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 67. С. 375–381.
114. Бахновська І. П. Основоположні принципи права як інтегруючий елемент правової системи України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків, 2011. 19 с.
115. Бахновська І. П. Питання співвідношення принципів і норм права та їх місця у механізмі правового регулювання. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1 (45). С. 43–47.
116. Бачинин В. А. Морально-правовая философия. Харьков : Консум, 2000. 208 с.
117. Безнасюк А. С. Судебная власть : учеб. для вузов. М. : Закон и право : ЮНИТИ-ДАНА, 1999. 455 с.
118. Белес и другие против Чешской Республики = Beles and Others v. the Czech Republic. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–60750 (дата звернення: 24.01.2020).
119. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США. Київ : Україна, 1999. 542 с.
120. Бибило В. Н. Проблемы юриспруденции : избр. тр. Минск : Право и экономика, 2010. 470 с.
121. Бигун В. А. Конституционный принцип участия представителей общественных организаций и трудовых коллективов в гражданском судопроизводстве : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Харьков, 1988. 17 с.
122. Биография слов синонимического ряда со значением «собрание, объединение, союз» : лексикограф. пособие по интернац. лексике / [под ред. М. С. Лапиной]. Харьков : Изд-во НУА, 2006. 124 с.
123. Бичкова С. С., Чурпіта Г. В. Зловживання цивільними процесуальними правами. *Криміналістичний вісник.* 2013. № 2 (24). С. 12–18.

124. Білан О. П. Моральні засади суспільства як цивільно-правова категорія. *Форум права*. 2018. № 1. С. 16–22.
125. Білас Ю. Ю. Європейські стандарти прав людини в контексті правозастосування сучасної України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2011. 21 с.
126. Білоусов Б. В. Стратегія модернізації процесуального законодавства України. *Університетські наукові записки.* 2016. № 58. С. 48–57.
127. Білоусов Ю. В. Судові витрати як складова доступності правосуддя. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3 (15). С. 66–72.
128. Бірюков І. А., Заіка Ю. О. Цивільне право України. Загальна частина : підручник. Київ : КНТ, 2006. 480 с.
129. Бобрик В. І. Письмове провадження як форма оптимізації цивільного та господарського судочинства України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. № 11, т. 2. С. 4–7.
130. Бобров Р. Л. Основные проблемы теории международного права. М. : Междунар. отношения, 1968. 272 с.
131. Богініч О. Л. Принципи права: окремі онтологічні, гносеологічні та аксіологічні проблеми. *Альманах права. Основоположні принципи права як його ціннісні виміри.* 2012. Вип. 3. С. 104–108.
132. Богініч О. Л. Принципи права: окремі онтологічні, гносеологічні та аксіологічні проблеми. *Альманах права.* 2012. Вип. 3. С. 114–117.
133. Богля С. С. Судові витрати у цивільному судочинстві : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. ун-т внутр. справ МВС України. Харків, 2005. 235 с.
134. Боднар С. Б. Рівність у праві – справедлива нерівність. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2006. Вип. 11. С. 24–27.
135. Бойко В. Нова Конституція і судова влада. *Право України.* 1997. № 1. С. 14–18.
136. Болотіна Н. Б., Чанишева Г. Н. Трудове право : підручник. Київ : Знання, 2000. 396 с.
137. Бондарь А. Н. Конституционный принцип состязательности и равноправия сторон: особенности его реализации в гражданском судопроизводстве : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.15. Ростов н/Д., 2006. 26 с.
138. Боннер А. Т. К вопросу о принципах гражданского процессуального права. *Труды* / Всесоюз. юрид. заоч. ин-т. Т. 38 : Вопросы науки советского гражданского процессуального права. М. : ВЮЗИ, 1975. С. 35–71.
139. Боннер А. Т. Применение нормативных актов в гражданском процессе. М. : Юрид. лит., 1980. 416 с.

140. Боннер А. Т. Принцип диспозитивности советского гражданского процессуального права. М. : Изд-во ВЮЗИ, 1987. 77 с.
141. Боннер А. Т. Принципы гражданского процессуального права (проблемы и перспективы). *Проблемы защиты прав и законных интересов граждан и организаций* : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Краснодар – Сочи, 23–26 мая 2002 г.). Краснодар : Кубан. гос. ун-т, 2002. С. 13–23.
142. Боннер А. Т. Установление обстоятельств гражданских дел. М. : Городец, 2000. 328 с.
143. Бонтлаб В. В. Тенденції гармонізації цивільного процесуального законодавства України та ЄС: науково-правовий аспект. *Судова апеляція.* 2015. №1 (38). С. 71–76.
144. Борисенко М. О. Організаційні та правові основи забезпечення єдності правозастосування судами України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.10 / Акад. адвокатури України. Київ, 2016. 20 с.
145. Борисов Г. А. О системе принципов, действующих в правовой сфере. *Проблемы правоведения* : межвед. науч. сб. Киев : Вища шк., 1976. Вып. 34. С. 14–25.
146. Борисов Г. А. Общие принципы социалистического строя и советское право : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Харьков, 1977. 19 с.
147. Борисов Г. А. Общие принципы социалистического строя и советское право : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Харьков, 1977. 195 с.
148. Борисова Е. А. Апелляция в гражданском (арбитражном) процессе. Изд. 2-е, испр. и доп. М. : Городец, 2000. 288 с.
149. Борисова Е. А. Апелляция, кассация, надзор по гражданским делам : учеб. пособие. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Норма : ИНФРА-М, 2016. 352 с.
150. Борисова Е. А. Теоретические проблемы проверки судебных актов в гражданском, арбитражном процессах : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.03.15. М., 2005. 48 с.
151. Борисова Л. В. Принцип разумности в российском гражданском процессе. М. : ЮНИТИ, 2008. 95 с.
152. Бородин М., Кройтор В. Судебные и арбитражные расходы. Харьков : Бизнес Информ, 1997. 124 с.
153. Бородін М. Перегляд цивільних справ у порядку апеляції. *Право України.* 2004. №8. С. 71–75.
154. Бортнік О. Г. Мирова угода у цивільному судочинстві : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2007. 189 с.
155. Братель О. Г. «Процесуальна аналогія» як об'єктивна дійсність сучасного цивільного судочинства України. URL: http://goal-int.org/procesualna-analogiya-yak-obyektivna-dijsnist-suchasnogo-civilnogo-sudochinstva-ukraini/ (дата звернення: 24.04.2020).

156. Братусь С. Н. Предмет и система советского гражданского права. М. : Госюриздат, 1963.
157. Бринцев В. Д. Одноособовий суддя у правовій державі, його статус та функції : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 1995. 20 с.
158. Бужинскас Г. П. Процессуальные сроки в советском гражданском судопроизводстве : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. М. : Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, 1987. 21 с.
159. Букина В. С. Принципы советского гражданского процессуального права (теоретические вопросы понятия и системы) : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Л., 1975. 15 с.
160. Букина В. С. Принципы советского гражданского процессуального права (теоретические вопросы понятия и системы) : дис. …канд. юрид. наук. Л., 1975. 168 с.
161. Булкат М. С. Теоретико-правові засади судової влади: сучасний концепт : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2019. 444 с.
162. Бурганов Р. С. Понятие, юридическая природа и система принципов права на примере принципов в уголовном праве. *Вестник Академии управления ТИСБИ* : науч.-информ. журн. Казань, 2003. № 4. С. 157–161.
163. Бурий А., Васюта М., Тарантула Л. Моніторинг доступності до правосуддя : рапорт з моніторингу / Регіон. громад. фонд «Право і Демократія» за підтримки амер. народу через Агентство США з міжнар. розвитку (USAID). Львів, 2007. 82 с. URL: http://www.fond.lviv.ua/storage/library/monitoring_20071.pdf (дата звернення: 24.04.2020).
164. Бурмагин С. Принцип состязательности в теории и судебной практике. *Российская юстиция*. 2001. № 5. С. 33–34.
165. Бэкон Ф. О принципах и началах. М. : Гос. соц.-экон. изд-во, 1937. 82 с.
166. Валігура К. Ю. Моральні засади суспільства як оціночна категорія цивільного права та її вплив на формування механізму цивільно-правового регулювання цивільних відносин. *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 46–51.
167. Ван Рее К. Х. Гармонизация гражданского процесса в глобальном масштабе. *Европейский гражданский процесс и исполнительное производство* : сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф., г. Казань, 25 марта 2011 г. / Казан. (Приволж.) федер. ун-т ; отв. ред. Д. Х. Валеев. М. : Статут, 2012. 352 с.
168. Ванеева Л. А. Судебное познание в советском гражданском процессе : учеб. пособие. Владивосток : ДГУ, 1972. 133 с.

169. Васильев А. М. О правовых идеях-принципах. *Советское государство и право.* 1975. № 3. С. 11–19.
170. Васильев А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. М. : Юрид. лит., 1976. 264 с.
171. Васильев С. В. Гражданский процесс : учеб. пособие. Харьков : Одиссей, 2006. 512 с.
172. Васильев С. В. Место практики Европейского суда по правам человека в гражданском судопроизводстве Украины. *Проблеми законності*. 2012. № 120. С. 70–83.
173. Васильєв С. В. Порівняльний цивільний процес : підручник. Київ : Алтера, 2015. 352 с.
174. Васильєв С. В. Цивільний процес : навч. посіб. Харків : Одіссей, 2007. 482 с.
175. Васильчук В. А. К вопросу об определении категории «справедливость» в современном украинском законодательстве. *Законодательная дефиниция: логико-гносеологические, политико-юридические, морально-психологические и практические проблемы* : материалы Междунар. круглого стола (Черновцы, 21–23 сент. 2006 г.) / под ред. В. М. Баранова, П. С. Пацуркивского, Г. О. Матюшкина. Н. Новгород : Нижегород. исслед. науч.-приклад. центр «Юрид. техника», 2007. С. 566–575.
176. Васьковский Е. В. Курс гражданского процесса. М. : Изд-во Бр. Башмаковых, 1913. Т. 1. 691 с.
177. Васьковский Е. В. Руководство к толкованию и применению законов для начинающих юристов. М. : Изд-во Бр. Башмаковых, 1913. 152 с.
178. Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. М. : Зерцало, 2003. 464 с.
179. Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса. М. : Изд. Бр. Башмаковых, 1917. 429 с.
180. Введение. *Гражданский процесс в межкультурном диалоге: евразийский контекст* : сб. докл. Всемир. конф. Междунар. ассоц. процес. права (18–21 сент. 2012 г., Москва, Россия) / под ред. Д. Я. Малешина ; Междунар. ассоц. процес. права. М. : Статут, 2012. 720 с.
181. Ведяхин В. М. Принципы правового регулирования рыночных отношений. *Правоведение.* 1995. № 6. С. 156–161.
182. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. Харків : Право, 2017. 1128 с.
183. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2017. 952 с.

184. Велика Хартія Вольностей. URL: http://maysterni.com/publication.php?id=107962 (дата звернення: 28.12.2019).
185. Великая реформа: К 150-летию Судебных Уставов : в 2 т. Т. 1 : Устав гражданского судопроизводства / под ред. Е. А. Борисовой. М. : Юстицинформ, 2014. 544 с.
186. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Юрид. думка, 2007. 992 с.
187. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2001. 1440 с.
188. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2004. 1440 с.
189. Величко О. Правова природа принципів рівності та рівноправності в цивільному процесі. *Юридичний журнал.* 2004. № 3. С. 118–122. URL: http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1083 (дата звернення: 24.01.2020).
190. Венедиктов В. С. Трудовое право Украины : учеб. пособие. Общая часть. Харьков : Консум, 2004. 140 с.
191. Вербловский Г. Вопросы русского гражданского права и процесса. М. : Т-во тип. А. И. Мамотова, 1896. 438 с.
192. Верховенство права : доп. Європ. коміс. «За демократію через право» (Венеціан. коміс.) від 4 квіт. 2011 р. № 512/2009 (CDL AD(2011)003rev). URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDLAD(2011)003rev-ukr (дата звернення: 20.02.2020).
193. Верховенство права : доп., схвал. Венец. Коміс. на 86-му пленар. засід. 25–26 берез. 2011 р.). *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.
194. Вершинин А. П. Деформация судебной защиты гражданских прав и интересов в конце 20-х – начале 30-х годов. *Советское государство и право.* 1989. № 8. С. 132–136.
195. Висновок № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень від 18 груд. 2008 р. URL: http://court.gov.ua/userfiles/visn_11_2008.pdf (дата звернення: 06.08.2019).
196. Вишновецька С. В. Методологічні проблеми науки трудового права. *Актуальні проблеми науки трудового права в сучасних умовах ринкової економіки* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Сімферополь, 19–20 трав. 2003 р.). Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2003. С. 18–21.
197. Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_(%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F) (дата звернення: 24.04.2020).

198. Власов А. А. Гражданское процессуальное право : учебник. М. : Велби, 2003. 210 с.
199. Волосенко С. О. Джерела формування та значення принципів цивільного процесу в Україні. *Часопис Київського університету права.* 2007. № 3. С. 127–132.
200. Волосенко С. О. Принцип змагальності у новелах ЦПК. *Часопис Київського університету права.* 2007. № 1. С. 132–136.
201. Волосенко С. О. Принципи змагальності та об'єктивної істини у цивільному процесі України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / НДІ приват. права і підприємництва Нац. акад. прав. наук України. Київ, 2010. 19 с.
202. Волосенко С. О. Принципи змагальності та об'єктивної істини у цивільному процесі України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / НДІ приват. права і підприємництва Нац. акад. прав. наук України. Київ, 2010. 199 с.
203. Воронин М. В. Основания и проявления системности права : монография. М. : Юрлитинформ, 2016. 200 с.
204. Воронов А. Ф. Гражданский процесс: эволюция диспозитивности. М. : Статут, 2007. 149 с.
205. Воронов А. Ф. Принципы гражданского процесса: прошлое, настоящее, будущее. М. : Городец, 2009. 496 с.
206. Воронов А. Ф. Эволюция принципа объективной истины в гражданском процессе. *Законодательство*. 2004. № 11. С. 48–53 ; № 12. С. 35–42.
207. Воронов А. Ф. Эволюция функциональных принципов гражданского процесса : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.15. М., 2009. 500 с.
208. Воскобитова Л. А. Состязательность и равноправие сторон как процессуальная основа познавательной деятельности в судебном разбирательстве. *Lex Russica.* 2005. № 4. С. 742–752.
209. Гаджиев Г. А. Конституционные принципы рыночной экономики (развитие основ гражданского права в решениях Конституционного Суда Российской Федерации). М. : Юристъ, 2002. 286 с.
210. Газетдинов Н. И. Принципы уголовного судопроизводства и их система: вопросы теории и практики / науч. ред.: З. З. Зинатуллин, Л. Д. Чулюкин. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2004. 212 с.
211. Ганзицька Т. С., Кричун Ю. А. Ідея гендерної рівності: історіографічний аспект. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 1. С. 15–17.
212. Гарасимів Т. З. Принципи права соціального забезпечення України. Дрогобич : Відродження, 2002. 128 с.
213. Гегель Г. В. Ф. Сочинения. Т. 5. М. : Гос. соц.-экон. изд-во, 1937. 814 с.

214. Гетманова А. Д. Логика для юристов : учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция». 6-е изд., стер. М. : Омега-Л, 2009. 415 с.
215. Гетманцев А. В. Конкретизация цели и задач гражданского судопроизводства (по ГПК Украины). *Конкретизация законодательства как технико-юридический прием нормотворческой, интерпретационной, правоприменительной практики* : материалы Междунар. симпозиума (Геленджик, 27–28 сент. 2007 г.) / под ред. В. М. Баранова. Н. Новгород : Нижегород. акад. МВД России, 2008. С. 557–564.
216. Гетманцев О. В. Співвідношення аксіом і принципів в цивільному процесі України. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. пр. Чернівці : ЧДУ, 2003. Вип. 200 : Правознавство. С. 51–55.
217. Гетманцев О. В., Пацурківський О. В. Поняття принципів цивільного процесу та їх значення у правозастосовчій діяльності суду. *Науковий вісник Чернівецького університету.* Чернівці : Рута, 2003. Вип. 187 : Правознавство. С. 60–65.
218. Гладенко О. М. Застосування практики Європейського суду з прав людини судами загальної юрисдикції України. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини* : матеріали 2-ї міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 20–21 верес. 2013 р.). Одеса : Фенікс, 2013. С. 349–355.
219. Гоббс Т. Избранные произведения : в 2 т. М. : Мысль, 1964. Т. 1. 748 с.
220. Гойхбарг А. Г. Курс гражданского процесса. М. : Гос. изд-во, 1928. 320 с.
221. Головань І. Справедливий розподіл витрат на правову допомогу та реалізація права на судовий захист. URL: http://blog.liga.net/user/igolovan/article/3487.aspx (дата звернення: 14.12.2019).
222. Головатий С. Верховенство права (правовладдя): як його тлумачить Венеційська комісія. *Право України.* 2011. № 10. С. 154–167.
223. Головатий С. Верховенство права : монографія : у 3 кн. Кн. 3. Київ : Фенікс, 2006. 1747 с.
224. Головатий С. П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Київ, 2008. 44 с.
225. Голубєва Н. Ю. Класифікаційні критерії для побудови системи принципів цивільного права України. *Актуальні проблеми держави і права.* 2008. Вип. 43. С. 20–24.
226. Гольмстен А. Х. Состязательное начало гражданского процесса в теории и русском законодательстве, преимущественно новейшем. *Юридические исследования и статьи.* СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1894. Т. 1. 545 с.

227. Гольмстен А. Х. Учебник русского гражданского судопроизводства. 5-е изд. СПб., 1913. *Гражданский процесс* : хрестоматия : учеб. пособие / под ред. М. К. Треушникова. М. : Городец, 2005. 896 с.
228. Гомьен Д., Харрис Д., Зваак Л. Европейская Конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия. М., 1998. 221 с.
229. Гордон М. А. Правда и скорость в гражданском процессе. *Вестник права.* 1902. № 1. С. 120–126.
230. Городовенко В. В. До питання визначення правової природи та системи принципів судового права. *Право України.* 2015. № 3. С. 42–52.
231. Городовенко В. В. Консультативна Рада європейських суддів про судову незалежність та її втілення в Україні. *Судова реформа в Україні: проблеми та перспективи* : матеріали наук.-практ. конф., 18–19 квіт. 2002 р., Харків. Київ : Юрінком Інтер, 2002. С. 80–82.
232. Городовенко В. В. Принцип рівності громадян перед законом і судом. *Вісник Конституційного Суду України.* 2012. № 1. С. 178–186.
233. Городовенко В. В. Принципи судової влади : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.10 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків, 2012. 40 с.
234. Городовенко В. В. Принципи судової влади : монографія. Харків : Право, 2012. 448 с.
235. Городовенко В. В. Проблеми незалежності судової влади : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.10 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2006. 20 с.
236. Городовенко В. В. Проблеми становлення незалежної судової влади в Україні : монографія. Київ : Фенікс, 2007. 224 с.
237. Городовенко В. Принцип обов'язковості судового рішення. *Вісник Академії правових наук України.* 2012. № 1. С. 160–173.
238. Горохов Б. А., Маврин С. П. Современный механизм правового регулирования социально-трудовых отношений. *Российский ежегодник трудового права.* 2005. № 1. С. 72–81.
239. Господарське право України : підручник / М. К. Галянтич, С. М. Грудницька, О. М. Міхатулін та ін. Київ : МАУП, 2005. 424 с.
240. Господарський процесуальний кодекс України : від 06.11.1991 № 1798-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 6. Ст. 56.
241. Гоцалаева А. Х. Вопросы классификации конституционных принципов правосудия. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов.* 2014. Вып. 60. URL: http://jurnal.org/articles/2014/uri60.html (дата звернення: 24.04.2020).

242. Грабовська О. О. Роль принципу рівності в процесі доказування у цивільних справах. *Судова апеляція*. 2014. № 2. С. 83–91.
243. Гражданский кодекс Российской Федерации. URL: http://ivo.garant.ru/#/document/10164072/paragraph/96451804:0 (дата звернення: 24.04.2020).
244. Гражданский процесс / под ред. В. В. Яркова. 6-е изд., перераб. и доп. М. : Волтерс Клувер, 2006. 703 с.
245. Гражданский процесс / под ред. М. К. Треушникова. М. : Городец, 2010. 816 с.
246. Гражданский процесс : учеб. для юрид. ин-тов и фак. / под ред. К. С. Юдельсона. М. : Юрид. лит., 1972. 440 с.
247. Гражданский процесс : учебник / отв. ред. В. В. Ярков. 5-е изд., перераб. и доп. М. : Волтерс Клувер, 2004. 720 с.
248. Гражданский процесс : учебник / [под ред. В. А. Мусина, Н. А. Чечиной, Д. М. Чечота]. [Изд. 3-е, перераб. и доп.]. М. : ПБОЮЛ Гриженко, 2001. 544 с.
249. Гражданский процесс : учебник / под ред. А. Г. Коваленко, А. А. Мохова, П. М. Филиппова. М. : КОНТРАКТ : ИНФРА-М, 2008. 448 с.
250. Гражданский процесс : учебник / под ред. В. А. Мусина, Н. А. Чечиной, Д. М. Чечота. М. : Проспект, 1998. 480 с.
251. Гражданский процесс : учебник / под ред. М. К. Треушникова. М. : Юрист, 1998. 512 с.
252. Гражданский процесс : учебник / под ред. М. К. Треушникова. М. : Городец, 2006. 783 с.
253. Гражданский процесс : учеб. для вузов / под ред. М. К. Треушникова. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Городец, 2009. 816 с.
254. Гражданский процесс : учебник / отв. ред. В. В. Ярков. 8-е изд., перераб. и доп. М. : Инфотропик Медиа, 2012. 786 с.
255. Гражданский процесс : хрестоматия / под ред. М. К. Треушникова. [2-е изд., перераб. и доп.]. М. : Городец, 2005. 896 с.
256. Гражданский процесс в социалистических странах – членах СЭВ / под ред. А. А. Добровольского, Л. Неваи. М., 1977. Т. 1. 335 с.
257. Гражданский процесс России : учебник / под ред. М. А. Викут. М. : Юристъ, 2004. 459 с.
258. Гражданский процесс Украины : учеб. пособие. Харьков : Одиссей, 2003. 352 с.
259. Гражданский процессуальный кодекс Азербайджана : от 28.12.1999 № 780-1Г : в ред. от 17.05.2011 № 112-IVQD. *Собрание законодательства Азербайджанской Республики.* 2000. № 1. Ст. 17.
260. Гражданский процессуальный кодекс Грузии : от 14 нояб. 1997 г. № 1106-1с. *Парламентис уцкебани.* 1997. № 47–48.

261. Гражданский процессуальный кодекс КНР : принят на 4-й сес. Всекит. собр. нар. представителей 7-го созыва 9 апр. 1991 г. : изменен в соответствии с Решением Постоян. ком. Всекит. собр. нар. представителей 10-го созыва «О внесении изменений в Гражданский процессуальный кодекс КНР» 28 окт. 2007 г. URL: http://chinalawinfo.ru/procedural_law/law_civil_procedure (дата звернення: 24.04.2020).
262. Гражданский процессуальный кодекс Кыргызской Республики : от 25 янв. 2017 г. № 14. URL: http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111521?cl=ru-ru (дата звернення: 24.04.2020).
263. Гражданский процессуальный кодекс Республики Армения : от 17.06.1998. URL: http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1918&lang=rus (дата звернення: 24.04.2020).
264. Гражданский процессуальный кодекс Республики Беларусь : от 11.01.1999 № 238-З. URL: http://icpo.at.tut.by/civprru.html (дата звернення: 20.01.2020).
265. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан : от 31 окт. 2015 г. № 377-V. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=34329053 (дата звернення: 24.04.2020).
266. Гражданский процессуальный кодекс Республики Молдова : от 30.05.2003 : в ред. ЗП от 27.08.2011 № 184. *Monitorul Oficial*. 2003. 12 июня (№ 111–115).
267. Гражданский процессуальный кодекс Республики Таджикистан : от 5 янв. 2008 г. : с изм. и доп. по сост. на 20.06.2019. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30410757 (дата звернення: 24.04.2020).
268. Гражданский процессуальный кодекс Республики Узбекистан : от 23.01.2018. URL: https://lex.uz/docs/3517334 (дата звернення: 24.04.2020).
269. Гражданский процессуальный кодекс Республики Эстония : от 20.04.2005. URL: https://v1.juristaitab.ee/sites/www.juristaitab.ee/files/elfinder/ru-seadused/%D0%93%D0%A0%D0%90%D0%96%D0%94%D0%90%D0%9D%D0%A1%D0%9A%D0%98%D0%99%20%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%A6%D0%95%D0%A1%D0%A1%D0%A3%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%AB%D0%99%20%D0%9A%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9A%D0%A1%2001.01.2020.pdf (дата звернення: 24.04.2020).
270. Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации с изменениями и дополнениями 2007 года : текст и справ. материалы. М. : Эксмо, 2007. 159 с.
271. Гражданский Процессуальный Кодекс УССР, утвержденный постановлением ВУЦИК'а от 30 июля 1924 г., и Гражданский Процессуальный

Кодекс РСФСР 1923 г. Практический комментарий / сост. и авт. предисл. А. И. Строев. Харьков : НКЮ, 1925. 250 с.

272. Гражданский процессуальный кодекс Федеративной Республики Германия : от 30 янв. 1877 г. : в ред. от 12 сент. 1950 г. URL: https://lawbook.online/protsess-zarubejnyih-grajdanskiy/grajdanskiy-protsessualnyiy-kodeks-56683.html (дата звернення: 24.04.2020).
273. Гражданское право Украины : в 2 ч. Ч. 1 / А. А. Пушкин, В. М. Самойленко, Р. Б. Шишка и др. ; под ред. А. А. Пушкина, В. М. Самойленко. Харьков : Харьков. ун-т внутр. дел : Основа, 1996. 440 с.
274. Гражданское право : в 2 т. / под ред. Е. А. Суханова. М., 2000. URL: http://pravoznavec.com.ua/books/letter/5/%D1 (дата звернення: 24.04.2020).
275. Гражданское процессуальное право : учебник / С. А. Алехина, В. В. Блажеев и др. ; под ред. М. С. Шакарян. М. : Велби : Проспект, 2004. 584 с.
276. Гражданское процессуальное право России : учебник / А. Т. Боннер, Н. А. Громошина, Р. Е. Гукасян и др. ; под ред. М. С. Шакарян. М. : Былина, 1996. 400 с.
277. Гражданское судопроизводство / под ред. В. М. Семенова. Свердловск, 1974. 256 с.
278. Гревнов А. А. Соотношение принципов равноправия сторон и равенства всех перед законом и судом с принципом состязательности в гражданском процессуальном праве. *Современное право. Новое в российском законодательстве.* 2011. № 8. С. 104–107.
279. Грибанов В. П. Принципы осуществления гражданских прав. *Вестник МГУ. Серия «Право».* 1966. № 3. С. 10–13.
280. Гринюк В. О. Принцип незалежності суддів і підкорення їх тільки закону в кримінальному процесі України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2004. 20 с.
281. Грозев Й., Виткаукас Д., Шин Льюис-Энтони. Право на справедливый суд в рамках Европейской конвенции о защите прав человека (статья 6) : рук. для юристов. London : Lancaster House, 2008. 95 с.
282. Громошина Н. А. Упрощение процесса: все ли сделано правильно? *Научные труды МГЮА.* М., 2004. № 1. С. 181–186.
283. Грошевий Ю. М., Марочкін І. Є. Органи судової влади в Україні. Київ : Ін Юре, 1997. 20 с.
284. Грошевой Ю. М. Моральность правосудия. *Етичні та правові проблеми забезпечення незалежності суддів* : матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, 30–31 берез. 2005 р., м. Харків / редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. Харків ; Київ : Гопак, 2006. 170 с.

285. Гузь Л. Е. Апелляционное и кассационное производство. Теория, проблемы и практика применения судами первой, апелляционной и кассационной инстанций. Харьков : Харьков юрид., 2003. 248 с.
286. Гуйван П. Д. Правова визначеність як елемент верховенства права. *Одеські юридичні читання* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 10–11 листоп. 2017 р.) / за ред. Г. О. Ульянової ; уклад.: О. В. Дикий, Ю. Д. Батан. Одеса : Гельветика, 2017. С. 204–208.
287. Гурвич М. А. Принципы советского гражданского процессуального права. *Труды ВЮЗИ*. М., 1965. Т. 3. С. 3–61.
288. Гурвич М. А. Принципы советского гражданского процессуального права (Система и содержание). *Советское государство и право*. 1974. № 12. С. 20–27.
289. Гусак О. С. Принципи судочинства в системі принципів права: теоретико-правові аспекти : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2017. 20 с.
290. Гусак О. С. Принципи судочинства в системі принципів права: теоретико-правові аспекти : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2017. 225 с.
291. Гусаров К. В. Гражданская процессуальная правосубъектность суда апелляционной инстанции и его предметные полномочия. *Право і безпека*. 2004. № 3’1. С. 82.
292. Гусаров К. В. Інстанційний перегляд судових рішень у цивільному судочинстві : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків, 2011. 37 с.
293. Гусаров К. В. Інстанційний перегляд рішень у цивільному судочинстві : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків, 2011. 431 с.
294. Гусаров К. В. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядках : монографія. Харків : Право, 2010. 352 с.
295. Гусаров К. В. Підстави відмови у відкритті апеляційного та касаційного проваджень: проблеми та перспективи розвитку. *Університетські наукові записки*. 2012. № 4–44. С. 96–100.
296. Гусаров К. В. Повноваження суду касаційної інстанції у цивільному судочинстві. *Право і безпека*. 2005. № 5’5. С. 54–63.
297. Гусаров К. В. Проблеми цивільної процесуальної правосуб’єктності : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2000. 19 с.
298. Давтян А. Г. Гражданский процесс в Германии и в странах СНГ. Ереван, 2000. 390 с.

299. Давтян А. Г. Гражданский процесс Республики Армения: тенденции развития и пути совершенствования. *Сборник научных статей международной конференции.* Саратов, 2012. С. 132–135.
300. Давтян А. Г. Гражданское процессуальное право Германии. М. : Городец, 2000. 320 с.
301. Давтян А. Г. Развитие теории принципов в гражданском процессуальном праве Армении. *Заметки о современном гражданском и арбитражном процессуальном праве* / под ред. М. К. Треушникова. М., 2004. С. 247–257.
302. Давтян А. Теория доказательств в гражданском процессуальном праве Германии. *Система гражданской юрисдикции в канун XXI века: современное состояние и перспективы развития* : межвуз. сб. науч. тр. Екатеринбург, 2000. С. 393–395.
303. Давыдова М. Л. К вопросу о понятии правовых аксиом: теоретические и технико-юридические аспекты. *Юридическая техника.* 2007. № 1. С. 203–208.
304. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. М. : Рус. яз., 1989. 924 с.
305. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. М., 2002. 702 с. URL: https://royallib.com/read/dal_vladimir/tolkoviy_slovar_givogo_velikorusskogo_yazika.html#modal (дата звернення: 24.01.2020).
306. Данюшенков В. С. О целостности в научном познании. *Вестник Вятского государственного университета.* 2009. № 4. С. 6–12.
307. Дворкин Р. О правах всерьез : пер. с англ. / ред. Л. Б. Макеева. М. : РОССПЭН, 2004. 392 с.
308. Дворкін Р. Верховенство права. *Філософія права і загальна теорія права.* 2013. № 1. С. 15–23.
309. Дворкін Р. Серйозний погляд на права : пер. з англ. Київ : Основи, 2000. 519 с.
310. Дегтярев С. Л. Реализация судебной власти в гражданском судопроизводстве: теоретико-прикладные проблемы. М. : Волтерс Клувер, 2007. 376 с.
311. Дедов Д. Соразмерность ограничения свободы предпринимательства : монография. М. : Юристъ, 2002. 187 с.
312. Дем'янова О. В. Підстави застосування повноважень апеляційного суду при перегляді ухвал. *Держава і право* : зб. наук. пр. 2006. Вип. 32. С. 321–326.
313. Демин В. Н. Принцип как форма научного познания. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1976. 44 с.

314. Демичев А. А. К вопросу о принципах гражданского процессуального права. *Вестник Саратовской государственной академии права.* 2005. № 1 (42). С. 92–98.
315. Демичев А. А. Позитивистская классификация принципов гражданского процессуального права Российской Федерации. *Арбитражный и гражданский процесс.* 2005. № 7. С. 5–10.
316. Демичев А. А., Исаенкова О. В. Принципы гражданского процессуального права современной России. *Jurisprudencija. Mokslo darbai*. 2008. № 2 (104). С. 55–63. URL: file:///E:/6_aleksey_demichev_oksana_isaenkova.pdf (дата звернення: 24.04.2020).
317. Демченко С. Ф. Реформування судової системи: деякі категорії. *Наше право.* 2010. № 2, ч. 1. С. 5–8. URL: http://www. nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nashp/2010_2_1/Demchenk.pdf (дата звернення: 14.12.2019).
318. Денисов А. И. XXIV съезд и вопросы государства и права : пособие. М. : Знание, 1972. 59 с.
319. Деркач Н. Доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень. *Слово Національної школи суддів України.* 2013. № 3 (4). С. 52–57. URL: http://nbuv.gov.ua/uJrN/cln_2013_3_9 (дата звернення: 24.01.2020).
320. Джавадов Х. А. Современность и разумный срок судебного разбирательства как критерии эффективности гражданского судопроизводства. *Журнал Право.UA.* 2016. № 1. С. 119–124.
321. Дія права: інтегральний аспект : монографія / відп. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Юрид. думка, 2010. 360 с.
322. Добровольская Т. Н. Принципы советского уголовного процесса (Вопросы теории и практики). М. : Юрид. лит., 1971. 198 с.
323. Довгерт А. С. Дія принципу верховенства права у сфері приватного права. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2 (22). С. 83–89.
324. Довгерт А. Юридическая аналогия в Гражданском кодексе и судебной практике Украины. *Ежегодник украинского права.* 2014. № 6. С. 371–379.
325. Долова М. О. Развитие науки гражданского процессуального права России : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.15. М. : Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, 2017. 252 с.
326. Дрішлюк А. І. Норми моралі в системі джерел цивільного права України. *Приватне право і підприємництво.* 2014. Вип. 13. С. 35–38.
327. Евинтов В. И. Проблема «общих принципов права» в современных западных концепциях. *Идеи мира и сотрудничества в современном международном праве* : сб. науч. тр. / АН УССР, Ин-т государства и права ; отв. ред. В. Н. Денисов. Киев : Наук. думка, 1990. С. 156–168.

328. Европейский суд по правам человека – дело «Фишер против Австрии» (1995 г.) (выдержки). URL: https://www.legislationline.org/documents/id/17270 (дата звернення: 24.04.2020).
329. Европейский суд по правам человека – дело «Хоканссон и Стурессон против Швеции» (Hakansson and Sturesson v. Sweden) (1990) (выдержки). URL: https://www.legislationline.org/documents/id/17283 (дата звернення: 24.04.2020).
330. Европейский суд по правам человека. Избранные решения : в 2 т. М. : Норма, 2000. Т. 1. 856 с.
331. Егоров С. Н. Аксиоматические основы теории права. СПб. : Лексикон, 2001. 272 с. *Экономико-правовая библиотека «Vuzlib»*. URL: http://www.pravo.vuzlib.net/book_z1109_page_4.html (дата звернення: 24.04.2020).
332. Елисейкин П. Ф. Предмет и принципы советского гражданского процессуального права. Ярославль : Изд-во Яросл. гос. ун-та, 1974. 37 с.
333. Ерліх Є. Основи соціології права XXI ст. Дослідження живого права. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III, № 12. С. 211–220.
334. Ерліх Л. Порівняльний метод у науці публічного права. *Порівняльно-правові дослідження.* 2014. № 1. С. 67–74.
335. Ермакова Е. П. Тенденции развития гражданского процессуального права в странах Латинской Америки: исторические аспекты. *Тенденции развития гражданского процессуального права России* : сб. науч. ст. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2008. С. 192–200.
336. Ефективність права. Довідкова інформація від 16.05.2007 : з практики застосування термінів, слів та словосполучень у юриспруденції. *Інформаційне агентство «ЛІГА: ЗАКОН», 2010–2013*. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2. nsf/link1/TS001335.html (дата звернення: 24.04.2020).
337. Європейська процедура вирішення дрібних спорів (Регламент (ЄС) № 861/2007 Європейського парламенту та Ради від 11 липня 2007 р. про запровадження Європейської процедури вирішення дрібних спорів). *Науково-практичний коментар до цивільного процесуального законодавства Європейського Союзу: перші загальноєвропейські процедури розгляду і вирішення цивільних та комерційних справ транскордонного характеру – видачі Європейського судового наказу й вирішення дрібних спорів.* Ч. 1 / І. О. Ізарова ; пер. з англ. І. О. Ізарової, А. В. Сизової. Київ : Дакор, 2016. 308 с.
338. Європейська Хартія про статус суддів. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_236/print1452778112829501 (дата звернення: 24.01.2020).

339. Європейський Союз та Україна: стратегія відносин в контексті розширення : матеріали міжнар. наук. конф., 23.09.2003. Київ, 2003. 206 с.
340. Ємельянова І. Апеляційний і касаційний перегляд судових рішень в цивільному судочинстві: теоретичні та практичні аспекти. *Право України.* 2004. № 2. С. 16–21.
341. Єтошук Ю. Аспекти історичного розвитку принципу пропорційності. *Вісник Конституційного Суду України.* 2013. № 1. С. 30–36.
342. Єтошук Ю. О. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2015. 214 с.
343. Єтошук Ю. Принцип пропорційності та його вимоги у сфері законотворчості. *Віче.* 2012. № 22. С. 22–24.
344. Желібо Є. П., Заверуха Н. М., Зацарний В. В. Безпека життєдіяльності : навч. посіб. Київ : Каравела, 2003. 328 с.
345. Жеруолис И. А. Сущность советского гражданского процесса. Вильнюс : Минтис, 1969. 198 с.
346. Жилин Г. А. Правосудие по гражданским делам: актуальные вопросы. М. : Проспект, 2010. 576 с.
347. Жилин Г. А. Цели гражданского судопроизводства и их реализация в суде первой инстанции : дис. … д-ра юрид. наук в форме науч. докл. : 12.00.03. М., 2000. 70 с.
348. Жорнокуй Ю. М. Корпоративні конфлікти в акціонерних товариствах: цивільно-правовий аспект : монографія. Харків : Право, 2015. 532 с.
349. Жуйков В. М. Изменения ГПК были необходимы. *Законность.* 1996. № 3. С. 18–23.
350. Жуйков В. М. Проблемы гражданского процессуального права. М. : Городец, 2001. 288 с.
351. Жуйков В. М. Судебная реформа: проблемы доступа к правосудию. М. : Статут, 2006. 283 с.
352. Журба І. О. Зловживання процесуальними правами у цивільному процесі. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* 2013. Вип. 4. С. 102–106.
353. Завальнюк С. В. Особливості застосування аналогії права за цивільним законодавством зарубіжних країн. *Часопис цивілістики.* 2016. Вип. 20. С. 166–170.
354. Завгородній В. А. Чинники, що перешкоджають ефективності впливу практики Європейського суду з прав людини на здійснення правосуддя в Україні. *Міжнародні стандарти справедливого правосуддя та їх імплементація в українське законодавство* : матеріали міжнар. наук.-практ.

конф. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка (17 груд. 2018 р., м. Київ). Київ : Алерта, 2018. С. 266–270.
355. Загальна декларація прав людини : прийнята та проголошена в резолюції 217 А (III) Генер. Асамблеї ООН від 10.12.1948. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 24.01.2020).
356. Загальна теорія держави і права : підручник / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.
357. Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Рогачова та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2002. 432 с.
358. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
359. Загурский Л. Н. Принципы римского гражданского и уголовного процесса : [монография]. Харьков : Унив. тип., 1874. 431 с.
360. Зайцева А. Г. Принцип состязательности в гражданской процессуальной науке XIX века. *Закон.* 2007. №4. С. 102–111.
361. Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
362. Захаров А. Л. Межотраслевые принципы права : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 2005. 18 с.
363. Захаров А. Л. Межотраслевые принципы права : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 2005. 188 с.
364. Захарова К. С. Системные связи принципов права: теоретические проблемы / под общ. ред. А. А. Павлушиной. Самара : Самар. отд-ние Литфонда, 2009. 217 с.
365. Звернення щодо порядку застосування нормативно-правових актів : лист М-ва юстиції України від 30.01.2009 № Н-35267–18. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v3526323–09 (дата звернення: 24.04.2020).
366. Здрок О. Н. Гражданский процесс зарубежных стран : учеб. пособие. М. : Изд-во деловой и учеб. лит., 2005. 176 с.
367. Зегет В. Элементарная логика. М. : Высш. шк., 1985. 256 с.
368. Зеленко І. Правові передумови та методика використання юридичних аналогій. *Підприємництво, господарство і право.* 2009. №1. С. 60–63.
369. Зименко Б. Л. Нормы международного права в практике судов Российской Федерации : пособие для судей. М. : РАП, 2003. 187 с.
370. Зуєва Л. Є. Принципи господарського процесу : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.04 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2012. 20 с.

371. Иванов С. М. К вопросу о понятии судебной защиты прав граждан. *Проблемы права.* 2012. №2 (33). С. 31–35.
372. Ивин А. А., Никитина И. П. Философия : учеб. для акад. бакалавриата. М. : Юрайт, 2016. 478 с.
373. Изарова И. Судебная реформа 1864 г. на территории украинских губерний Российской империи и ее значение для развития гражданского судопроизводства в Украине. *Судебные уставы Российской империи 1864 года: влияние на современное законодательство Литвы, Польши, России, Украины, Финляндии (к 150-летию Судебной реформы. 20 ноября 1864 г. – 20 ноября 2014 г.)* : сб. науч. ст. / под ред. Д. Я. Малешина. М. : Статут, 2014. С. 94–109.
374. Иконникова Г. И. Философия права : учеб. для магистров. М. : Юрайт, 2012. 364 с.
375. Илларионова Т. И. Система гражданско-правовых охранительных мер : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.03. Свердловск, 1985. 26 с.
376. Ильин И. А. Понятие права и силы: опыт методологического анализа. М. : Типо-литогр. тов. И. Н. Кушнеров и Ко, 1910. 243 с.
377. Исаенкова О. В. Современное состояние системы принципов гражданского процессуального права России. *Научные очерки. De jure, de facto.* Караганда : Изд-во КарГУ, 2017. С. 16–22.
378. Исаченко В. Л. Гражданский процесс: Практический комментарий на вторую книгу устава гражданского судопроизводства. Т. 4. СПб. : Тип. М. Меркушева, 1912. 888 с.
379. История отечественного государства и права : учебник / отв. ред. И. А. Исаев. М. : Проспект, 2012. 432 с.
380. История политических и правовых учений : учеб. для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. М. : Норма, 2004. 944 с.
381. Ігонін Р. В. Принципи судової влади. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. Ч. 1. С. 24–29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2011_1_4 (дата звернення: 30.10.2019).
382. Ізарова І. О. Гармонізація цивільного процесуального права в європейських країнах: напрями та основні здобутки. *Держава і право.* 2014. №66. С. 149–159.
383. Ізарова І. О. Закритий судовий розгляд справ в порядку цивільного судочинства: практика Європейського Суду. *Юридичний вісник.* 2014. №2. С. 295–299.
384. Ізарова І. О. Зближення та гармонізація як основні тенденції розвитку цивільного процесуального права. *Часопис Київського університету права* : укр. наук.-теорет. часопис. 2014. №2. С. 182–187.

385. Ізарова І. О. Науково-практичний коментар до цивільного процесуального законодавства Європейського Союзу: перші загальноєвропейські процедури розгляду і вирішення цивільних та комерційних справ транскордонного характеру – видачі Європейського судового наказу й вирішення дрібних спорів. Ч. 1 / пер. з англ. І. О. Ізарової, А. В. Сизової. Київ : Дакор, 2016. 308 с.
386. Ізарова І. О. Принципи транскордонного цивільного процесу ALI-UNIDROIT і її вплив на розвиток цивільного процесуального права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2014. №10–1, т. 1. С. 190–194.
387. Ізарова І. О. Теоретичні засади цивільного процесу Європейського Союзу. Київ : Дакор, 2015. 335 с.
388. Іліопол І. М. Порівняльний аспект принципів цивільного процесуального права інших держав. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін. Одеса : Юрид. літ., 2010. Вип. 56. С. 156–162.
389. Інтерв'ю доктора юридичних наук, професора, академіка НАПрН України Петра Рабіновича головному редакторові журналу «Право України», доктору юридичних наук, професору, академіку НАПрН України Олександру Святоцькому. *Право України.* 2010. №4. С. 8–9.
390. Історія вчень про державу і право : хрестоматія для юрид. вузів і фак. / [за ред. Г. Г. Демиденка]. [2-ге вид., допов. і змін.]. Харків : Легас, 2002. 568 с.
391. Кабанский Ю. К. Избранные педагогические труды : науч. изд. М. : Педагогика, 1989. 560 с.
392. Калашник О. М. Межі та умови застосування аналогії в цивільному процесуальному праві. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2014. Вип. 6–1, т. 1. С. 155–159.
393. Калашник О. М. Прогалини в цивільному процесуальному праві та їх усунення : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2016. 20 с.
394. Калашник О. М. Прогалини в цивільному процесуальному праві та їх усунення : монографія. Київ : Фоліант, 2017. 248 с.
395. Калмыков Ю. Х. Условия субсидиарного применения норм гражданского законодательства к семейным отношениям. *Основы законодательства Союза ССР и союзных республик о браке и семье в правоприменительной практике.* Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1978. С. 28–32.
396. Камінська І. В. Незалежність суду як засада організації судової влади : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.10 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2016. 18 с.

397. Кант И. Метафизика нравов. *История политических и правовых учений* : хрестоматия для юрид. вузов и фак. / сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. Харьков : Факт, 1999. 1080 с.
398. Кант И. Сочинения : в 6 т. М. : Мысль, 1964. Т. 3. 799 с.
399. Капля О. М. Принципи адміністративного судочинства України: теорія та практика реалізації : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Міжрегіон. акад. упр. персоналом. Київ, 2018. 36 с.
400. Карнаух Т. М. Проблеми застосування правової аналогії у цивільному судочинстві України. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Серія «Юридичні науки»* : зб. наук. ст. 2010. Т. 103. С. 106–109.
401. Карпечкін П. Ф. Правові та етичні гарантії забезпечення незалежності суддів судів загальної юрисдикції в Україні. *Етичні та правові проблеми забезпечення незалежності суддів* : матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, 30–31 берез. 2005 р., м. Харків / редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. Харків. Київ : Гопак, 2006. С. 88–97.
402. Карташов В. Н. Применение права. Ярославль : Изд-во Ярослав. ун-та, 1980. 30 с.
403. Карташов В. Н. Принципы права: понятие, структуры, функции. *Юридические записки Ярославского государственного университета имени П. Г. Демидова.* Вып. 10 : Принципы права / под ред. В. Н. Карташова, Л. Л. Кругликова, В. В. Бутнева ; Ярослав. гос. ун-т. Ярославль : ЯрГУ, 2006. С. 3–34.
404. Касумов Ч. С. Презумпция невиновности в советском праве. Баку : Элш, 1984. 140 с.
405. Касьянов В. В., Нечипуренко В. Н. Социология права : учебник. Ростов-на-Дону : Феникс, 2002. 678 с.
406. Кашанина Т. В. Структура права. М. : Проспект, 2013. 432 с.
407. Кельзен Г. Чисте правознавство: З додатками: Проблеми справедливості / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ : Юніверс, 2004. 495 с.
408. Кельзен Г. Чистое учение о праве / пер. с нем. М. В. Антонова и С. В. Лёзова. 2-е изд. СПб. : АлефПресс, 2015. 542 с.
409. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) : монография. 2-е изд. М. : Аванта+, 2001. 560 с.
410. Керимов Д. А. Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права. 4-е изд. М. : Изд-во СГУ, 2008. 521 с.
411. Керимов Д. А. Философские основания политико-правовых исследований. М. : Мысль, 1986. 336 с.

412. Керноз Н. Є. Перегляд судових рішень у порядку адміністративного, цивільного, господарського судочинств як різновид судового захисту прав, свобод та інтересів осіб : навч. посіб. / Чернігів. держ. ін-т права, соціал. технологій та праці. Чернігів : Чернігів. обереги, 2006. 75 с.
413. Кириллов В. И., Старченко А. А. Логика : учеб. для юрид. вузов. Изд. 5-е, перераб. и доп. М. : Юристъ, 2001. 253 с.
414. Кірпічіков В. О. Еволюція юридичної компаративістики в Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 3 (28), т. 1. С. 24–32.
415. Кістяківський Б. О. Вибране. Київ, 1996. 471 с. (Б-ка часопису «Філософська і соціологічна думка». Серія «Українські мислителі»).
416. Клейменов А. Я. Состязательность в гражданском судопроизводстве Соединенных Штатов Америки : монография. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Проспект, 2012. 264 с.
417. Клейнман А. Ф. Гражданский процесс : учеб. для юрид. шк. М. : Юрид. изд-во, 1937. 92 с.
418. Клейнман А. Ф. Гражданский процесс : учеб. для юрид. шк. М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. 352 с.
419. Клейнман А. Ф. Избранные труды. Т. I. Краснодар : Совет. Кубань, 2008. 448 с.
420. Клейнман А. Ф. Новейшие течения в советской науке гражданского процессуального права. М. : Изд-во МГУ, 1967. 119 с.
421. Клейнман А. Ф. Основные институты советского гражданского процесса и принципы диспозитивности и состязательности : дис. … канд. юрид. наук. М., 1940. 339 с.
422. Клейнман А. Ф. Предмет науки советского гражданского процессуального права. *Советское государство и право.* 1940. № 3. С. 60–69.
423. Коваленко А. Г. Институт доказывания в гражданском и арбитражном судопроизводстве. М. : Норма, 2002. 208 с.
424. Коваленко Г. Л. Філософсько-правові ідеї в праці «Серйозний погляд на права» Роналда Дворкіна. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2013. Вип. 22, ч. II, т. 3. С. 184–187.
425. Коваленко І. І. Інтегративне праворозуміння в контексті феноменологічного осягнення права. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2015. № 2. С. 129–140.
426. Коваль В. Аналогія закону і здійснення правосуддя в господарських справах. *Право України.* 2011. № 7. С. 189–196.
427. Ковальський В. С., Козінцев І. П. Правотворчість: теоретичні та логічні засади. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 192 с.

428. Кодекс адміністративного судочинства України : від 06.07.2005 № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2005. № 35–36, 37. Ст. 446.
429. Кодекс Наполеона (Code Napoléon). URL: https://ru.wikisource.org/Кодекс Наполеона (дата звернення: 24.04.2020).
430. Козак Д. Суд в современном мире: проблемы и перспективы. *Российская юстиция.* 2001. № 9. С. 3–6.
431. Козловський А. А. Гносеологічна концепція права. *Науковий вісник Чернівецького державного університету.* 2000. Вип. 100 : Правознавство. С. 13–18.
432. Козьяков І. М. Реалізація стандартів справедливого правосуддя в модернізованому процесуальному законодавстві України. *Міжнародні стандарти справедливого правосуддя та їх імплементація в українське законодавство* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка (17 груд. 2018 р., м. Київ). Київ : Алерта, 2018. 304 с.
433. Козюбра М. І. Методологія права: концептуальні підходи. *Проблеми методології сучасного правознавства* : матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 9–10 жовт. 1996 р.). Київ, 1996. С. 23–25.
434. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України.* 2010. № 4. С. 10–21.
435. Колесніков Б. Зловживання цивільними процесуальними правами: новела цивільного процесу. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 7. С. 22–27.
436. Колісник О. В. Суд як суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2008. 20 с.
437. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.01, 12.00.02. Київ, 1999. 391 с.
438. Колодій А. М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
439. Колодій А. М. Принципи права: ґенеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права. Основоположні принципи права як його ціннісні виміри.* 2012. Вип. 3. С. 40–44.
440. Колодько Н. Передумови запровадження судових витрат у цивільному процесі. URL: http://court.gov.ua/tu02/15/6780/ (дата звернення: 14.12.2019).
441. Колосова М. В. Принцип непосредственности гражданского процессуального права : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.15. Саратов, 2004. 25 с.

442. Колотова О. В. Допустимість застосування аналогії в галузях права. *Держава і право.* 2009. №44. С. 60–66.
443. Колотова О. В. Допустимість застосування процесуальної аналогії. URL: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=420 (дата звернення: 24.04.2020).
444. Колпаков В. К. Адміністративно-деліктний правовий феномен : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 342 с.
445. Комаров В. В. Гражданский процесс : [учебник]. Харьков : Одиссей, 2001. 704 с.
446. Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. Харків : Право, 2012. 624 с.
447. Комаров В. В. Цивільний процес у глобальному контексті. *Право України.* 2011. №10. С. 22–44.
448. Комаров В. В., Бигун В. А., Баранкова В. В. Проблемы науки гражданского процессуального права. Харьков : Право, 2002. 440 с.
449. Комаров В. В., Мамницкий В. Ю. Состязательность в гражданском судопроизводстве. *Проблемы науки гражданского процессуального права* / В. В. Комаров, В. А. Бигун, В. В. Баранкова ; под ред. В. В. Комарова. Харьков : Право, 2002. С. 149–188.
450. Комаров В. В., Радченко П. І. Цивільні процесуальні правовідносини та їх суб'єкти. Київ : НМК ВО, 1991. 103 с.
451. Комаров В. В., Сакара Н. Ю. Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві. Харків : Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого, 2007. 42 с.
452. Комаров С. А. Общая теория государства и права : учебник. 4-е изд., перераб. и доп. М. : Юрайт, 1998. 416 с.
453. Коментар до Кодексу суддівської етики : затв. Рішенням Ради суддів України 4 лют. 2016 р. 142 с. URL: http://rsu.gov.ua/uploads/article/komentar-kodeksusuddivskoietiki-fd35472a7d.pdf (дата звернення: 24.04.2020).
454. Комзюк А. Т., Бевзенко В. М., Мельник Р. С. Адміністративний процес України : навч. посіб. Київ : Прецедент, 2007. 531 с.
455. Комиссарова Е. Г. Принципы в праве и основные начала гражданского законодательства. Тюмень : Тюмен. гос. ин-т мировой экономики, упр. и права, 2002. 128 с.
456. Комиссарова Е. Г. Принципы в праве и основные начала гражданского законодательства : дис. в виде науч. докл. … д-ра юрид. наук. Екатеринбург, 2002. 46 с. URL: http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1237827 (дата звернення: 20.04.2020).
457. Комиссарова Е. Г. Принципы гражданского права в контексте разных типов правопонимания. *Вестник Пермского университета. Юридические*

науки. 2009. Вып. 1 (3). С. 96–103. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/printsipy-grazhdanskogo-prava-v-kontekste-raznyh-tipov-pravoponimaniya (дата звернення: 24.02.2020).
458. Конвенция о международном доступе к правосудию : от 25 окт. 1980 г. URL: http://docs.cntd.ru/document/901756680 (дата звернення: 24.04.2020).
459. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : від 04.11.1950. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 19.03.2019).
460. Конвенція про захист прав та основоположних свобод : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генер. Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 24.01.2020).
461. Конверський А. Є. Логіка : підруч. для студентів юрид. фак. 5-те вид., перероб. та допов. Київ : Центр учб. літ., 2016. 320 с.
462. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. М. : Наука, 1975. 720 с.
463. Кондрат'єва Л. А., Прокопюк А. Л. Судові витрати в цивільному процесі. *Науковий вісник Чернівецького університету.* 2011. Вип. 597 : Правознавство. С. 74–78.
464. Кондратьєв Р., Гернего О. Принципи права та їх роль у регулюванні суспільних відносин. *Право України.* 2000. №2. С. 43–45.
465. Кононенко В. І. Неупередженість суддів. *Вісник Верховного Суду України.* 2002. №2. С. 56–58.
466. Конституційне право України : підруч. для студентів юрид. спец. вищ. закл. освіти / ред. В. Ф. Погорілко. 2-ге вид., доопрац. Київ : Наук. думка, 2000. 732 с. URL: http://pidruchniki.com/1584072016682/pravo/konstitutsiyne_pravo_ukrayini (дата звернення: 24.02.2020).
467. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 24.08.2020).
468. Конституція України: Науково-практичний коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. ; редкол.: В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. Харків : Право ; Київ : Ін Юре, 2003. 808 с.
469. Конституція України: Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.) ; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків, 2011. 1128 с.
470. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. СПб. : Юрид. кн. магазин Н. К. Мартынова, 1904. 354 с.
471. Корнева Н. Р. Теоретические проблемы единоличного порядка защиты гражданских прав в суде : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. М., 1990. 24 с.

472. Короед С. А. Пределы процессуальной активности суда в гражданском процессе и ее влияние на эффективность судебной защиты. *Евразийский юридический журнал.* 2013. № 11. С. 101–104.
473. Король В. Зміст засади гласності кримінального судочинства. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2001. Вип. 36. С. 564–565.
474. Корольов В. В. Аналогія закону в цивільному судочинстві. URL: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=979 (дата звернення: 24.04.2020).
475. Короткий тлумачний словник української мови / [уклад.: Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька (відп. ред.), В. Л. Карпова та ін.]. Київ : Радян. шк., 1978. 421 с.
476. Косаренко О. І. Проблеми аналогії в контексті реформування цивільного судочинства. *Вісник Академії адвокатури України*. 2010. № 18. С. 183–186.
477. Костенко О. М. Юридична освіта і правове виховання як засоби забезпечення правопорядку. *Право України.* 2011. № 8. С. 187–193.
478. Костецька Т. А. Гласність. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 1 : А – Г. 677 с.
479. Костіна Л. Принцип використання мови у кримінальному судочинстві: поняття і сутність. *Право України*. 2006. № 4. С. 71–74.
480. Костіна Л. Щодо вдосконалення процесуального становища перекладача на стадії досудового розслідування. *Право України.* 2004. № 3. С. 118–121.
481. Коструба А. В. Аналогія права та закону як фактична фікція і спосіб «оздоровлення» механізму правоприпинення. *Часопис Київського університету права.* 2012. № 3. С. 185–189.
482. Кот О. О. Окремі аспекти зловживання процесуальними правами. *Вісник Верховного Суду України.* 2017. № 1. С. 36–44.
483. Котюк В. О. Теорія права. Київ : Вентурі, 1996. 208 с.
484. Кохановский В. Философия для аспирантов : учеб. пособие. URL: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/kohanov/05.php (дата звернення: 24.04.2020).
485. Коханська М. Л. Процесуальні засоби забезпечення ефективності цивільного судочинства : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. 20 с.
486. Кравчук В. М., Угриновська О. І. Науково-практичний коментар до Цивільного процесуального кодексу України. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Фактор, 2010. 800 с.
487. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. 3-тє вид., змін. і допов. Тернопіль : Карт-бланш, 2002. 247 с.

488. Краевский А. М. Практические заметки о свойствах состязательного начала в гражданском судопроизводстве. [*Сочинения*] А. Краевского, д. чл. Моск. юрид. о-ва. СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1897. 97 с.
489. Краснокутский В. А. Очерки гражданского процессуального права. Опыт систематизации законодательства РСФСР и СССР по судоустройству и гражданскому судопроизводству. Кинешма ; Изд-во Ив.-Вознесенск. союза, 1924. 172 с.
490. Краткая философская энциклопедия. М. : Прогресс, 1994. 575 с.
491. Крашенинников Е. А. Рецензия на «Курс советского гражданского процессуального права» / отв. ред. А. А. Мельников. М., 1981. *Правоведение.* 1984. №4. С. 83–86.
492. Кригер Г. А. Место принципов советского уголовного права в системе принципов права. *Советское государство и право.* 1981. №2. С. 102–105.
493. Кримінальний кодекс України : від 5 квіт. 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. №25–26. Ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341–14#Text (дата звернення: 24.01.2020).
494. Кримінальний процесуальний кодекс України : від 13 квіт. 2012 р. №4651-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. №9–10, 11–12. Ст. 88.
495. Кройтор В. А. Гласність як одна з основних засад цивільного судочинства. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2008. №2. С. 64–66.
496. Кройтор В. А. Гражданский процесс : учеб. пособие для подгот. к зачету и экзамену. Харьков : Эспада, 2003. 288 с.
497. Кройтор В. А. Гражданский процесс : учеб. пособие для подгот. к зачету и экзамену. 3-е изд., перераб. и доп. Харьков : Эспада, 2006. 238 с.
498. Кройтор В. А. Дія принципу поєднання гласності та можливості її обмеження в цивільному судочинстві при розгляді справ про усиновлення дітей. *Приватне та публічне право*. 2017. №3. С. 49–53.
499. Кройтор В. А. Засади публічності в римському цивільному процесі. *Підприємництво, господарство і право.* 2011. №4. С. 68–71.
500. Кройтор В. А. Зміст засади гласності цивільного судочинства. *Проблеми процесуальної науки: історія та сучасність* : зб. наук. пр. 2-ї Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті вчених-процесуалістів Київ. шк. (Київ, 25–26 листоп. 2010 р.). Київ : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2010. С. 199–202.
501. Кройтор В. А. Зміст принципу гласності цивільного судочинства: процесуальний аспект. *Вісник Національного університету внутрішніх справ.* 2004. №25. С. 354–360.
502. Кройтор В. А. Использование метода системного анализа при исследовании проблем классификации принципов гражданского процессуального права. *Методология исследования проблем цивилистики* : сб. ст., по-

свящ. памяти проф. А. А. Пушкина / под ред. Ю. М. Жорнокуя и С. А. Слипченко. Харьков : Право, 2017. С. 333–349.
503. Кройтор В. А. Категорія рівності у здійсненні правосуддя у філософії і праві: встановлення нових дороговказів. *Підприємництво, господарство і право.* 2019. №4. С. 41–50.
504. Кройтор В. А. Коментар гл. 1 (статті 1–18). *Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар* / за заг. ред. М. М. Ясинка. Київ : Алерта, 2018. 604 с.
505. Кройтор В. А. Незалежність суддів та їх підкорення тільки законові як принцип цивільного судочинства. *Приватне право і підприємництво* : зб. наук. пр. Київ : НДІ приват. права і підприємництва, 2009. Вип. 8. С. 73–78.
506. Кройтор В. А. Оскарження судових рішень у зв'язку з винятковими обставинами з мотивів застосування судом (судами) касаційної інстанції одного і того самого положення закону. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2010. №2. С. 180–184.
507. Кройтор В. А. Особливості прояву принципу пропорційності в цивільному судочинстві. *Порівняльно-аналітичне право* : електрон. наук. фах. вид. 2018. №1. С. 96–99. URL: http://www.pap.in.ua/1_2018/24.pdf (дата звернення: 20.02.2020).
508. Кройтор В. А. Підстави та загальний порядок здійснення розгляду цивільної справи у закритому судовому засіданні. *Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки».* 2007. Т. 20 (59), №1. С. 88–93.
509. Кройтор В. А. Поняття принципу поєднання засад диспозитивності та процесуальної активності суду в цивільному судочинстві. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2016. №2 (73). С. 143–153.
510. Кройтор В. А. Правові аксіоми в цивільному судочинстві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Правознавство»* : зб. наук. пр. 2018. Вип. №32. С. 47–53.
511. Кройтор В. А. Принцип безпосередності цивільного судочинства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Право».* 2010. №919. С. 50–55.
512. Кройтор В. А. Принцип забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду. *Право і безпека.* 2009. №1. С. 198–205.
513. Кройтор В. А. Принцип незалежності суддів та їх підкорення тільки закону. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ*. 2008. №3. С. 5–16.
514. Кройтор В. А. Принцип обов'язковості судових рішень у цивільному судочинстві: актуальність та нормативний зміст. *Право і безпека.* 2008. №7'2. С. 149–154.

515. Кройтор В. А. Принцип одноособового та колегіального розгляду справ у порядку цивільного судочинства. *Університетські наукові записки* : часопис Хмельниц. ун-ту упр. та права. 2009. № 3. С. 51–54.
516. Кройтор В. А. Принцип поєднання начал рівноправності сторін та забезпечення балансу їх рівних правових можливостей. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)*. 2017. № 5 (21) – 1. С. 78–84.
517. Кройтор В. А. Принцип состязательности в гражданском судопроизводстве Украины. *Цивилист*. 2011. № 1. С. 10–15.
518. Кройтор В. А. Принцип состязательности в гражданском судопроизводстве Украины: отдельные вопросы. *Частное право: проблемы и тенденции* : материалы II Междунар. науч.-практ. конф. / отв. ред.: В. В. Долинская, Н. П. Заикин. М. : Юрид. программы, 2012. С. 255–260. (Серия: Б-ка журналов «Законность», «Уголовное право», «Цивилист»).
519. Кройтор В. А. Принцип усності в цивільному судочинстві. *Право і безпека*. 2009. № 2. С. 144–151.
520. Кройтор В. А. Принципи виконавчого провадження: теорія та законодавчі новели. *Актуальні проблеми виконавчого процесу України: теорія і практика* : зб. наук. ст. IV міжнар. наук.-практ. конф. (6 груд. 2019 р., м. Київ) / за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ : Вид. Позднишев, 2019. С. 45–48.
521. Кройтор В. А. Про мову цивільного судочинства. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 3. С. 60–64.
522. Кройтор В. А. Проблема визначення поняття, системи та змісту окремих принципів цивільного процесуального права. *Сучасні проблеми цивільного права та процесу* : навч. посіб. / С. О. Сліпченко, О. В. Синєгубов, В. А. Кройтор та ін. ; за ред. Ю. М. Жорнокуя та Л. В. Красицької. Харків : Право, 2017. 808 с.
523. Кройтор В. А. Проблема обґрунтованості моральних засад супільства як нормативних чинників цивільного права України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2019. № 3 (110). С. 16–20.
524. Кройтор В. А. Проблеми взаємодії диспозитивних засад та активності суду при здійсненні цивільного судочинства в Україні. *Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2009. Т. 22 (61), № 1. С. 134–141.
525. Кройтор В. А. Проблеми доступності цивільного судочинства в Україні у зв'язку з реальним закріпленням принципу змагальності. *Право і безпека*. 2004. Т. 3, № 1. С. 98–101.

526. Кройтор В. А. Процесуальна рівноправність сторін як одна з основних засад цивільного судочинства. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ.* 2004. № 3, ч. 1. С. 138–142.
527. Кройтор В. А. Процесуальний зміст принципу гласності цивільного судочинства. *Форум права.* 2011. № 3. С. 419–427. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index (дата звернення: 24.04.2020).
528. Кройтор В. А. Прямое (непосредственное) действие для принципов гражданского процессуального права: состояние и перспективы развития в законодательстве Украины. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal).* 2016. № 11–2. С. 131–137.
529. Кройтор В. А. Розвиток принципу процесуальної рівноправності сторін у цивільному судочинстві України. *Liber Amicorum Вячеслав Комаров* / упоряд. Т. Комарова ; за ред. Т. Комарової. Харків : Право, 2020. 1192 с.
530. Кройтор В. А. Система принципів цивільного процесуального права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2008. № 42. С. 15–23.
531. Кройтор В. А. Сочетание диспозитивности и процессуальной активности суда как принцип гражданского судопроизводства: понятие и содержание. *Sciences of the Europe.* 2016. № 10 (10)/1. С. 60–68.
532. Кройтор В. А. Сочетание диспозитивности и процессуальной активности суда как принцип гражданского судопроизводства. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică.* 2016. № 6/22. С. 88–93.
533. Кройтор В. А. Сочетание состязательности и процессуальной активности суда как принцип гражданского судопроизводства. *Sciences of the Europe*. 2016. № 8 (8)/2. С. 119–129.
534. Кройтор В. А. Сучасні аспекти розвитку принципу змагальності в цивільному процесі. *Вісник Ужгородського національного університету. Право.* 2008. № 11. С. 238–245.
535. Кройтор В. А. Усунення прогалин у цивільному праві за допомогою аналогії права, аналогії закону та міжгалузевої аналогії. *Форум права*. 2016. № 3. С. 159–166. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index (дата звернення: 24.04.2020).
536. Кройтор В. А., Степаненко Т. В. Стандарти Європейського Союзу в сфері цивільного судочинства і проблема доступу до правосуддя. *Наукові записки. Право. Економіка. Гуманітаристика* : зб. наук. ст. / Харків. екон.-прав. ун-т. 2005. № 1 (2). С. 64–77.
537. Кройтор В. А., Ясынок Н. М. Исполнительное производство : учеб. пособие. Харьков : Эспада, 2003. 176 с.

538. Кротюк О. В. Принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі та його реалізація в адміністративному судочинстві України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2013. 205 с.
539. Кругликов А., Бирюкова И., Расстрыгин А. Независимость судей и подчинение их только закону как принцип уголовного судопроизводства. *Уголовное право.* 2007. № 1. С. 87–91.
540. Крусс И. А. Комментарий к ст. 244.1 ГПК РФ. Комментарий к ГПК РФ (постатейный) / под общ. ред. Л. В. Тумановой. М. : Проспект, 2012. 976 с.
541. Кряжков В. А., Лазарев Л. В. Конституционная юстиция в Российской Федерации : учеб. пособие. М., 1998. 462 с.
542. Кудрявцев В. Н. О программировании процесса применения права. *Вопросы кибернетики и право* / Акад. наук СССР ; Науч. совет по кибернетике ; Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности ; Центр. НИИ судеб. экспертиз ; редкол.: В. Н. Кудрявцев (отв. ред.) и др. М. : Наука, 1967. 312 с.
543. Кудрявцева Е. В. Гражданское судопроизводство Англии. М. : Городец, 2008. 320 с.
544. Кузнецов И. В. Структура научной теории и структура объекта. *Вопросы философии.* 1968. № 5. С. 73–77.
545. Кузнецова Н. С. Совершенствование механизма правового регулирования гражданских правоотношений. *Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвєєвські цивілістичні читання)* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 10 листоп. 2011 р. Київ : Алерта, 2012. С. 47–51.
546. Кузнецова О. А. Пороки правовой нормы: диагностика и предупреждение. URL: http://www.lawmix.ru/comm/1612/ (дата звернення: 24.04.2020).
547. Кузнецова О. А. Прямое (непосредственное) действие принципов гражданского права. *Гражданское право*. 2005. № 4. С. 9–11.
548. Кузнєцова Н. С., Довгерт А. С. Цивільний кодекс України: визнані здобутки кодифікації. *Право України.* 2014. № 2. С. 15–29.
549. Кузьменко О. В. Теоретичні засади адміністративного процесу : монографія. Київ : Атіка, 2005. 352 с.
550. Кузьменко О. В., Гуржій Т. О. Адміністративно-процесуальне право України : підручник / за ред. О. В. Кузьменко. Київ : Атіка, 2007. 416 с.
551. Кузьмин А. В. Юридическая деятельность. СПб., 1998. 218 с.
552. Кузьмук В. Міжнародні принципи та стандарти правосуддя. *Юридична газета Online.* URL: http://yurgazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/mizhnarodni-principi-ta-standartipravosuddya.html (дата звернення: 24.01.2020).

553. Курило М. П. Наука цивільного процесу на межі століть: нарис розвитку ідеї єдності процесу. *Судова апеляція.* 2015. №3 (40). С. 104–112.
554. Курило О. М. Гарантії незалежності суддів у кримінальному процесі України. *Етичні та правові проблеми забезпечення незалежності суддів* : матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, 30–31 берез. 2005 р., м. Харків / редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. Харків ; Київ : Гопак, 2006. С. 72–79.
555. Курс гражданского производства. Сочинение Кронида Малышева. СПб. : Тип. Стасюлевича, 1879. Т. 3. 448 с.
556. Курс советского гражданского процессуального права / отв. ред. А. А. Мельников. М. : Наука, 1981. Т. 1. 464 с.
557. Курс советского гражданского процессуального права / отв. ред. А. А. Мельников. М. : Наука, 1981. Т. 2. 510 с.
558. Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.
559. Курылев С. В. Совершенствование законодательства как условие строгого соблюдения принципа социалистической законности. *Правоведение.* 1965. №4. С. 21–22.
560. Курылев С. В. Установление истины в советском правосудии : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. М., 1967. 30 с.
561. Кутафин О. Е., Лебедев В. М., Семигин Г. Ю. Судебная власть в России: история, документы : в 6 т. Т. IV : На рубеже веков: эпоха войн и революций / отв. ред. И. А. Исаев. М. : Мысль, 2003. 677 с.
562. Кучерук Н. Процесуальні зловживання за проектом нового ГПК. *Юридична газета online.* 2017. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/procesualni-zlovzhivannya-za-proektom-novogo-gpk.html (дата звернення: 14.12 2019).
563. Кучинская О. Понятие системы принципов уголовного процесса. *Закон и жизнь.* 2012. №3. С. 38–41.
564. Кучинська О. П. Зміст справедливості як основоположного принципу кримінального провадження. *Міжнародні стандарти справедливого правосуддя та їх імплементація в українське законодавство* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка (17 груд. 2018 р., м. Київ). Київ : Алерта, 2018. С. 69–72.
565. Кучинська О. П. Принцип справедливості як етико-правова основа кримінального судочинства : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2011. 199 с.

566. Кучинська О. П. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 288 с.
567. Кьотц Х. Старі та нові проблеми порівняльного права. *Порівняльне правознавство.* 2012. № 1–2. С. 90–103.
568. Лаврів О. Я. Система принципів трудового права України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.05. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2007. 19 с.
569. Лаврусь С. Ю. Реализация принципов права в юридической практике : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Самара, 2005. 19 с.
570. Лазарев В. В. Применение советского права. Казань, 1972. 200 с.
571. Лазарев В. В. Пробелы в праве и пути их устранения. М. : Юрид. лит., 1974. 184 с.
572. Лебедев Б. К. Социальная структура социалистических обществ и всестороннее развитие личности. М. : Наука, 1983. 231 с.
573. Левушкин А. Н. Методологические подходы исследования семейных правоотношений в системе семейного права как отрасли частного права. *Приватноправове регулювання суспільних відносин: традиції, сучасність, перспектива* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19–20 квіт. 2012 р.). Київ : Білоцерківдрук, 2013. С. 352–354.
574. Лекция 2. Правопонимание. URL: http://do.gendocs.ru/docs/index-386327.html?page=2#8625361 (дата звернення: 24.04.2020).
575. Леоненко М. І. Принцип національної мови у кримінальному судочинстві : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Запоріжжя, 2001. 187 с.
576. Леушин В. И. Динамичность советского права и восполнение пробелов в законодательстве : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Свердловск, 1971. 25 с.
577. Липатова Т. Б. К вопросу конструирования теоретической модели системы принципов гражданского процессуального права. *Перспективы развития гражданского процессуального права.* Саратов, 2017. 368 с.
578. Липатова Т. Б. К вопросу о реформировании принципов гражданского процессуального права. *Вопросы российского и международного права*. 2018. Т. 8, № 11А. С. 77–83.
579. Лисицин А. А. Нужно упростить судопроизводство. *Советская юстиция*. 1920. № 43. С. 1–2.
580. Лужанський А. В. Конституційно-правові засади доступу до правосуддя в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2013. 20 с.

581. Лук'янов Г. Ю. Методологічний пошук синтезу типів праворозуміння в сучасній українській юриспруденції. *Європейські перспективи.* 2012. №2 (2). С. 53–59.
582. Лукаидес Л. Принцип верховенства права и права человека (с особым учетом практики Европейского суда по правам человека). *Права человека. Практика Европейского Суда по правам человека*. 2006. №4. С. 25–34.
583. Лукашева Е. А. Принципы социалистического права. *Советское государство и право.* 1970. №6. С. 21–29.
584. Лукис Г. Лукаидес. Принцип верховенства права и права человека. URL: http://www.zonazakon.ru (дата звернення: 24.01.2020).
585. Лунін С. В. Принципи змагальності сторін як конституційна гарантія справедливого судочинства в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.10 / Акад. адвокатури України. Київ, 2011. 19 с.
586. Луспеник Д. Д. Законність, обґрунтованість і справедливість судового рішення – основні чинники авторитету судової влади. *Вісник Верховного Суду України.* 2010. №1. С. 10–12.
587. Луспеник Д. Д. Застосування новел ЦК і ЦПК України в судовій практиці. Харків : Харків юрид., 2005. 432 с.
588. Луспеник Д. Д. Проблеми аналогії в ЦПК. *Цивільне судочинство України: основні засади та інститути.* Харків : Право, 2016. С. 62–75.
589. Луспеник Д. Д., Сакара Н. Ю. Українська модель касаційного оскарження судових рішень у цивільних справах: проблеми та перспективи удосконалення (спрощення). *Право України.* 2008. №7. С. 99–107.
590. Луспеник Д. Д., Ткачук А. О. Процесуальна аналогія в цивільному судочинстві: теорія та судова практика. *Цивільне законодавство: система, міжгалузеві зв'язки, шляхи вдосконалення* : матеріали міжнар. цивіліст. форуму, Київ, 25–26 квіт. 2013 р. Київ : Білоцерківдрук, 2014. С. 308–315.
591. Луспеник Д. М. Роль суду в цивільному диспозитивному процесі. URL: http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1253 (дата звернення: 24.01.2020).
592. Луспеник Д. Роль суду в цивільному змагальному процесі. *Юридичний журнал.* 2004. №5. С. 116–120.
593. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права : навч.-метод. посіб. (за кредитно-модульною системою). Київ : Атіка, 2008. 412 с.
594. Ляхова А. И. Принципы процессуального права : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Белгород, 2011. 219 с.
595. Майданик Р. А. Застосування цивільного законодавства за аналогією. *Юридична Україна*. 2009. №7. С. 56–61.

596. Майданик Р. А. Правовий звичай як джерело цивільного права. *Юридична Україна.* 2009. № 6. С. 67–72.
597. Майданик Р. А. Розвиток приватного права України : монографія. Київ : Алерта, 2016. 226 с.
598. Майданик Р. А. Цивільне право: Загальна частина. Т. 1 : Вступ у цивільне право. Київ : Алерта, 2012. 472 с. URL: https://pidru4niki.com/1421092346594/pravo/zastosuvannya_tsivilnogo_zakonodavstva_analogiyeyu (дата звернення: 22.04.2020).
599. Макеева Ю. К. Конституционный принцип несменяемости судей в Российской Федерации : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02. М., 2017. 235 с.
600. Макрецова А. А. Принципы гражданского права переходного периода : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. М., 1996. 20 с.
601. Максименко С. Т. Функции советского гражданского права. *Актуальные вопросы советской юридической науки.* 1978. Ч. 2. С. 5–8.
602. Максимов С. Дуальність права. *Право України.* 2010. № 4. С. 36–42.
603. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография. Харьков : Право, 2002. 326 с.
604. Максимов С. І. До питання про засади права: спроба систематизації. *Право України.* 2011. № 8. С. 38–37.
605. Малеин Н. С. Правовые принципы, нормы и судебная практика. *Государство и право.* 1996. № 6. С. 12–19.
606. Малешин Д. Я. Методология гражданского процессуального права. М. : Статут, 2010. 208 с.
607. Малинин М. Убеждение судьи в гражданском процессе: В производстве до судебного заседания. Одесса : Тип. Ульриха и Шульце, 1873. 163 с.
608. Малышев К. И. Курс гражданского судопроизводства. Т. 1. СПб., 1876. 454 с.
609. Маляренко А. О. Поняття і сутність прилюдного проголошення судового рішення в світлі практики Європейського суду з прав людини. *Вісник Академії адвокатури України.* 2010. № 1 (17). С. 47–54.
610. Маляренко А. О. Поняття та зміст принципу гласності цивільного судочинства. *Часопис Академії адвокатури України.* 2009. № 4. С. 1–8.
611. Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2005. 35 с.
612. Маляренко В. Т. Про мову кримінального судочинства. *Вісник Верховного Суду України.* 2000. № 2. С. 48–52.

613. Маляренко В. Т. Реалізація основних конституційних засад судочинства в кримінально-процесуальному законодавстві України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. Харків, 1999. 19 с.
614. Мамка Г. М. Засади кримінального провадження : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ ; Ун-т держ. фіскал. служби України. Київ, 2019. 478 с.
615. Мамницкий В. Ю. Всеобщая декларация прав человека и некоторые принципы гражданского процессуального права. *Права людини і правова держава (До 50-ї річниці Загальної декларації прав людини)* : тези доп. та наук. повідомл. наук. конф. проф.-викл. складу, 10–11 груд. 1998 р., м. Харків. Харків, 1999. С. 112–114.
616. Мамницкий В. Ю. Полномочия суда по обеспечению состязательности сторон в гражданском судопроизводстве. *Нова Конституція і проблеми вдосконалення законодавства* : темат. зб. наук. пр. Харків : НЮАУ, 1997. С. 101–106.
617. Мамницкий В. Ю. Принцип состязательности в гражданском судопроизводстве : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Харьков, 1995. 177 с.
618. Мамницький В. Ю. Поняття та зміст принципу змагальності у цивільному судочинстві. *Форум права* : електрон. наук. фах. вид. 2014. № 3. С. 201–206. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_34 (дата звернення: 24.01.2020).
619. Мамницький В. Ю. Принцип змагальності у цивільному судочинстві : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 1995. 14 с.
620. Манов Г. Н. Аксиомы в советской теории права. *Советское государство и право*. 1986. № 9. С. 29–36.
621. Манова Н. С. Состязательность уголовного процесса в разрешении противоречий обвинения и защиты. *Проблемы реализации судебной реформы в Российской Федерации* : сб. науч. ст. 2001. Вып. 2. С. 23–31.
622. Манукян В. И. Международная защита прав человека: право, прецеденты, комментарии : науч.-практ. пособие. Киев : Истина, 2010. 480 с.
623. Маркус Р. Американский национальный доклад. *Гражданский процесс в межкультурном диалоге: евразийский контекст* : сб. докл. Всемир. конф. Междунар. ассоц. процес. права (18–21 сент. 2012 г., Москва, Россия) / под ред. Д. Я. Малешина ; Междунар. ассоц. процес. права. М. : Статут, 2012. 720 с.
624. Марочкін І. Є. Доступність правосуддя. *Проблеми законності* : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2003. Вип. 58. С. 125–131.

625. Маруних Г. «Затягування цивільного процесу» та «зловживання цивільними процесуальними правами»: співвідношення понять. *Підприємництво, господарство і право.* 2016. №9. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/09/4.pdf (дата звернення: 24.04.2020).
626. Марченко О. О. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод як джерело адміністративного права. *Порівняльно-аналітичне право.* 2017. №14. С. 181–184.
627. Масаладжиу Р. М. Проблемы обеспечения доступности правосудия на стадии надзорного производства в гражданском и арбитражном процессах : дис. … канд. юрид. наук. М., 2009. URL: http://www.dissercat.com/ (дата звернення: 24.04.2020).
628. Масленников А. В. Правовые аксиомы : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Владимир : ФГОУВПО «Владимир. юрид. ин-т», 2006. 27 с.
629. Масло Т. М. Пропорційність у цивільному судочинстві : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 20 с.
630. Масло Т. М. Пропорційність у цивільному судочинстві : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 256 с.
631. Матат Ю. І. Застосування норм права в субсидіарному порядку: Основні вимоги та передумови. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2013. №26. С. 378–384.
632. Матузов Н. И. Теория государства и права : курс лекций. М. : Юрист, 2005. 768 с.
633. Матузов Н. И., Малько А. В. Теория государства и права. М. : Дело АНХ, 2009. 528 с.
634. Матюшенкова Ю. Л. Некоторые аспекты арбитражной практики по налоговым спорам. М., 2002. 354 с.
635. Махніцький О. І. Конституційно-правові принципи судової влади в Україні. URL: http://www.apdp.in.ua/v71/12.pdf (дата звернення: 28.08.2019).
636. Машков А. Д. Проблеми теорії держави і права. Основи : курс лекцій. Київ : К. І. С., 2008. 470 с.
637. Машков А. Д. Проблеми теорії держави і права. Основи : курс лекцій. Київ : Четверта хвиля, 2008. 464 с.
638. Медведев И. Г. Принцип приоритета письменных доказательств. *Система гражданской юрисдикции в канун XXI века: современное состояние и перспективы развития* : межвуз. сб. науч. тр. Екатеринбург, 2000. С. 396–412.
639. Мельникова А. В. Проблема принципа в гносеологии Канта. Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1990. 216 с.

640. Мельник-Томенко Ж. М. Застосування практики Європейського суду з прав людини при тлумаченні загальних принципів адміністративного судочинства : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ун-т мит. справи та фінансів. Дніпро, 2020. 235 с.
641. Мельник-Томенко Ж. М. Принцип рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом: теоретико-правовий аналіз. *Правова позиція.* 2019. № 4 (25). С. 56–60.
642. Менджул М. В. Окремі аспекти класифікації принципів сімейного права. *Eurasian Academic Research Journal.* 2016. № 1 (01). С. 114–118.
643. Менджул М. Застосування принципів сімейного права. *Підприємництво, господарство і право.* 2019. № 11. С. 49–53.
644. Методология социалистического правоведения : учеб. пособие / А. В. Сурилов, Л. Д. Долгополова, О. Е. Ежова. Киев : УМК ВО при Минвузе УССР, 1988. 52 с.
645. Методологія. *Академічний тлумачний словник української мови.* URL: http://sum.in.ua/s/metodologhija (дата звернення: 24.04.2020).
646. Миронова Г. А. Зміст поняття «моральні засади» у Сімейному кодексі України. *Наукові засади та практика застосування нового Сімейного кодексу України* : зб. наук. пр. Харків : Ксилон, 2007. С. 43–48.
647. Михеєнко М. Конституційні принципи кримінального процесу. *Вісник Академії правових наук України.* 1997. № 34. С. 100–112.
648. Мицкевич А. В. Акты высших органов советского государства. Юридическая природа нормативных актов высших органов государственной власти и управления СССР. М. : Юрид. лит., 1967. 176 с.
649. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права : ратифіковано Указом Президії Верхов. Ради УРСР від 19.10.1973 № 2148-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 24.01.2020).
650. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 24.01.2020).
651. Мілієнко О. А. Зміст принципів гласності і відкритості відмінності у законодавчому врегулюванні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2015. № 18, т. 1. С. 12–130.
652. Міліціанов Р. В. Процесуальна активність суду як гарантія конституційної засади змагальності сторін. *Форум права.* 2014. № 3. С. 233–239. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_39.pdf (дата звернення: 24.01.2020).

653. Мінченко Р. М. Особливості відкриття касаційного провадження та підготовки справи до судового розгляду в касаційній інстанції. *Актуальні проблеми держави і права.* 2011. Вип. 57. С. 427–433.
654. Мірило правовладдя. Коментар. Глосарій. Rule of law checklist / пер. з англ. С. Головатого. Київ, 2017. 164 с.
655. Мірінович У. А. Принципи (засади) організації судової влади, що закріплені в спеціальному законодавстві України про судоустрій : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Львів, 2012. 20 с.
656. Мірінович У. А. Принципи (засади) організації судової влади, що закріплені в спеціальному законодавстві України про судоустрій : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.10 / Львів. ун-т бізнесу та права. Львів, 2012. 219 с.
657. Моисеев С. В. Принцип диспозитивности арбитражного процесса : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.15. М., 2001. 152 с.
658. Мокичев К. А. Некоторые вопросы развития советской правовой науки в юридических вузах. *Правоведение*. 1967. №5. С. 18–26.
659. Москвич Л. М. Незалежність суддів: соціальний та правовий аспект. *Етичні та правові проблеми забезпечення незалежності суддів* : матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, 30–31 берез. 2005 р., м. Харків / редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. Харків ; Київ : Гопак, 2006. 170 с.
660. Моул Н., Харби К., Алексеева Л. Б. Европейская Конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 6. Право на справедливое судебное разбирательство. Прецеденты и комментарии. М., 2001. 141 с.
661. Муромцев С. А. Гражданское право Древнего Рима / [отв. ред. А. Д. Рудоквас]. М. : Статут, 2003. 684 с.
662. Муромцев С. А. Определение и основное разделение права : монография. СПб. : Статут, 2004. 224 с.
663. Мусаева А. Г. Судопроизводство в разумный срок как гарантия конституционного права граждан на судебную защиту : автореф. дис. … канд. юрид. наук. М., 2013. 24 с.
664. Назаренко В. Поняття, сутність та тенденції розвитку юридичного процесу і юридичної процесуальної форми від Стародавнього Риму до сучасності. *Підприємництво, господарство і право.* 2010. №5. С. 7–11.
665. Назаров І. В. Принципи незалежності та самостійності суду: співвідношення понять. *Незалежний суд – гарантія захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 30 трав. 2009 р. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т, 2009. С. 170–173.
666. Назаров І. В. Принципи побудови судової системи : монографія. Харків : Право, 2009. 144 с.

667. Назаров І. В. Судові системи країн Європейського Союзу та України: порівняльно-правовий аналіз : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.10 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків, 2011. 40 с.
668. Назаров І. В. Судові системи країн Європейського Союзу та України: генезис та порівняння : монографія. Харків : Фінн, 2011. 432 с.
669. Науково-практичний коментар до Кодексу адміністративного судочинства України : у 2 т. Т. 1 / В. К. Матвійчук, І. О. Хар ; [за заг. ред. В. К. Матвійчука]. [Вид. 2-ге, змін. та допов.]. Київ : Алерта : КНТ, 2008. 787 с.
670. Науково-практичний коментар Кодексу адміністративного судочинства України / О. М. Пасенюк (кер. авт. кол.), О. Н. Панченко, В. Б. Авер'янов [та ін.] ; за заг. ред. О. М. Пасенюка. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 704 с. URL: http://uristinfo.net/adminpravo/232-naukovo-praktichnij-komentar-kas-ukrayini.html (дата звернення: 25.02.2020).
671. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2008. Т. 1. 831 с.
672. Неклеса Ю. В. Еволюція принципів змагальності та диспозитивності у цивільному процесі України. *Актуальні проблеми держави і права.* 2011. Вип. 58. С. 382–387.
673. Неклеса Ю. В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права: проблеми дефініції. *Форум права.* 2010. № 3. С. 305–311.
674. Неклеса Ю. В. Принцип змагальності та диспозитивності в цивільному процесі України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2011. 20 с.
675. Немировська О. В. Принцип змагальності сторін та його реалізація в судовій практиці : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 1999. 16 с.
676. Немировська О. В. Принцип змагальності сторін та його реалізація в судовій практиці : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 1999. 189 с.
677. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства : учеб. для вузов. М. : НОРМА : ИНФРА-М, 1999. 535 с.
678. Нерсесянц В. С. Философия права : учеб. для вузов. М. : НОРМА : ИНФРА, 1998. 652 с.
679. Нерсесянц В. С. Философия права : учеб. для вузов. М. : Аванта+, 2001. 559 с.
680. Нефедьев Е. А. Гражданский процесс. М. : Тип. В. Рихтера, 1900. 465 с.
681. Нефедьев Е. А. Задача и элементы науки гражданского процесса. Вступительная лекция. Изд. 2-е. Казань : Тип. Императ. ун-та, 1883. 22 с.

682. Нефедьев Е. А. Избранные труды по гражданскому процессу / МГУ им. М. В. Ломоносова ; Кубан. гос. ун-т. Краснодар : Совет. Кубань, 2005. 400 с.
683. Нефедьев Е. А. Основные начала гражданского судопроизводства. Казань, 1895. *Избранные труды по гражданскому процессу* / [редкол.: Т. Е. Абова, А. Т. Боннер и др.]. Краснодар : Сов. Кубань, 2005. 400 с.
684. Нефедьев Е. А. Основные начала гражданского судопроизводства. М. : Тип. Импер. Моск. ун-та, 1895. 260 с.
685. Нефедьев Е. А. Учебник русского гражданского судопроизводства / МГУ им. М. В. Ломоносова ; Кубан. гос. ун-т. Краснодар : Совет. Кубань, 2005. 472 с.
686. Нефедьев Е. А. Учебник русского гражданского судопроизводства. *Гражданский процесс* : хрестоматия : учеб. пособие / под ред. М. К. Треушникова. М. : Городец, 2005. 896 с.
687. Нефедьев Е. А. Учебник русского гражданского судопроизводства. М. : Тип. Импер. Моск. ун-та, 1904. 402 с.
688. Нефедьев Е. А. Учебник русского гражданского судопроизводства. М. : Тип. Импер. Моск. ун-та, 1905. Вып. II. 216 с.
689. Нечипорук С. В. Конституційні засади організації та функціонування судової влади в Україні (питання теорії і практики) : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2011. 225 с.
690. Нечипорук С. Принцип участі громадян у здійсненні правосуддя та поєднання колегіального й індивідуального порядку розгляду справ. *Право України.* 2003. № 11. С. 82–85.
691. Нешатаева Т. Н. Суд и общепризнанные принципы и нормы международного права. *Антология научной мысли: К 10-летию Российской академии правосудия* : сб. ст. М. : Статут, 2008. С. 626–647.
692. Нєкрасова О. В. Проблеми субсидіарного застосування цивільного законодавства до регулювання сімейних відносин. *Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки».* 2008. Т. 21 (60), № 2. С. 146–150.
693. Никеров Т. И. Административно-процессуальное право США. *Государство и право.* 1997. № 12. С. 96–103.
694. Німецьке Цивільне Укладення (Bürgerliches Gesetzbuch, BGB). URL: https://constitutions.ru/?p=1727&attempt=1 (дата звернення: 24.04.2020).
695. Новый энциклопедический словарь. М. : Большая Рос. энцикл. : Дипол Классик, 2005. 874 с.
696. Носырева Е. И. Значение и конституционно-нормативное содержание принципа гласности в гражданском и арбитражном судопроизводстве.

Юридические записки. Вып. 19 : Современные принципы гражданского права, гражданского процессуального и арбитражного права / под ред. Е. И. Носыревой, Т. Н. Сафроновой. Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2005. С. 128–129.

697. Нохрин Д. Г. Государственное принуждение в гражданском судопроизводстве : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.15. М., 2006. 199 с.
698. Нуцубидзе Ш. И. Бытие и истина. *Историко-философский ежегодник*. М. : Наука, 1991. 374 с.
699. Оборотов Ю. Н. Актуализация методологической функции общетеоретической юриспруденции. *Актуальні проблеми держави і права.* 2012. Вип. 67. С. 99–105.
700. Общая теория государства и права : акад. курс : в 2 т. / под ред. М. Н. Марченко. М. : Зерцало, 1998. Т. 2 : Теория права. 678 с.
701. Общетеоретическая юриспруденция : учеб. курс : учебник / под ред. Ю. Н. Оборотова. Одесса : Феникс, 2011. 436 с.
702. Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.10 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2007. 29 с.
703. Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : монографія. Харків : Право, 2008. 304 с.
704. Ожегов С. И. Словарь русского языка / под ред. Н. Ю. Шведовой. М. : АЗЪ, 1992. 1329 с.
705. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. М. : Терра, 1994. 1056 с.
706. Омельченко М. П. Принцип об'єктивної істини цивільного процесуального права України : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 1996. 24 с.
707. Омельченко М. П. Проблеми об'єктивної істини в цивільному процесуальному праві України : [навч. посіб]. Київ : Поліграфцентр Київ. ун-ту ім. Т. Шевченка, 1996. 46 с.
708. Оніщенко Н. М. Монізм у праві в контексті сучасного праворозуміння. *Держава і право.* 2010. Вип. 47. С. 3–7.
709. Опришко В. Питання трансформації Європейського права в законодавство України. *Право України.* 2002. № 2. С. 27–31.
710. Орзих М. Верховенство права – принцип практической деятельности государства и общества. *Юридический вестник.* 1997. № 3. С. 69–70.
711. Ориу М. Основы публичного права : пер. с фр. / под ред. Н. Челяпова ; с предисл. Е. Пашуканиса]. М. : Изд-во Коммунист. Акад., 1929. 783 с.
712. Орлова Л. М. Принцип диспозитивности в советском гражданском процессуальном праве : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Киев, 1970. 16 с.

713. Осадчук С. С. Застосування принципів права у правотворчому та правозастосовному процесах. *Наше право*. 2012. № 3, ч. 3. С. 32–37.
714. Осипов Ю. К. К вопросу об объективной истине в судебном процессе. *Правоведение.* 1960. № 2. С. 122–123.
715. Основи римського приватного права. Стислий курс : навч. посіб. / В. А. Кройтор, С. О. Сліпченко, С. П. Довбій, Н. О. Горобець ; за заг. ред. В. А. Кройтора. Харків : НікаНова, 2014. 198 с.
716. Основні принципи незалежності судових органів : схвал. резолюціями 40/32 та 40/146 Генер. Асамблеї від 29 листоп. та 13 груд. 1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_201#Text (дата звернення: 24.01.2020).
717. Основные принципы гражданского процесса / под ред. М. К. Треушникова, З. Чешки. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1991. 144 с.
718. Отраднова О. О. Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань : [монографія]. Київ : Юрінком Інтер, 2014. 327 с.
719. Охорона і захист прав та інтересів фізичних та юридичних осіб в цивільних правовідносинах / за заг. ред. Я. М. Шевченко. Харків : Харків юрид., 2011. 528 с.
720. Павленко Д. Г. Принцип добросовісності в договірних зобов'язаннях : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2009. 20 с.
721. Палашевская И. В. Аксиологические основания юридического дискурса: аксиомы права. *Научный диалог.* 2017. № 11. С. 144–156.
722. Палиенко И. Учение о существе права и правовой связанности государства. Харьков : Тип. и литогр. М. Зильберберг и сыновья, 1908. 351 с.
723. Панасюк О. Т. Звичаєве регулювання трудових відносин. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* 2004. Вип. № 60–62. С. 62–63.
724. Панов М. І. Системний підхід у дослідженнях проблем співвідношення і взаємозв'язку понятійних апаратів юридичних наук. *Liber Amicorum Вячеслав Комаров* / упоряд. Т. Комарова ; за ред. Т. Комарової. Харків : Право, 2020. 1192 с.
725. Панченко М. І. Цивільне право України : навч. посіб. Київ : Знання, 2005. 583 с.
726. Паскар А. Л. Суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин: поняття та види. *Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство.* Чернівці : Рута, 2005. Вип. 282. С. 54–58.
727. Пахман С. В. Курс русского гражданского судопроизводства. Лекции проф. Пахмана, чит. 1 кл. Имп. Уч-ща правоведения в 1877–1878 уч. году. СПб. : Рус. лит., 1877. 80 с.

728. Пашерстник А. Е. О сфере действия и принципах советского трудового права. *Советское государство и право.* 1957. № 10. С. 92–103.
729. Пашков А. С., Явич Л. С. Эффективность действия правовой нормы (к методологии и методике социологического исследования). *Советское государство и право.* 1970. № 3. С. 40–48.
730. Перельман Х. Три аспекта справедливости / пер. с фр. Е. Г. Самохиной. *Правоведение*. 2013. № 2. С. 211–226.
731. Перро Р. Единоличный судья во Франции. *Проблемы сравнительного правоведения.* М. : Ин-т государства и права АН СССР, 1978. С. 45–60.
732. Петренко В. С. Механізми запобігання та протидії зловживанню процесуальними правами у цивільному судочинстві. *Зловживання цивільними процесуальними правами: шляхи протидії* : матеріали круглого столу (м. Одеса, 27 листоп. 2015 р.) / уклад.: І. В. Андронов, Н. В. Волкова, Р. Ф. Гонгало ; НУ ОЮА ; Каф. цив. процесу. Одеса : Фенікс, 2015. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/4100/Petrenko.pdf?sequence=1 (дата звернення: 24.04.2020).
733. Петришин О. Судова практика як джерело права в Україні: проблеми теорії. *Вісник Верховного Суду України.* 2016. № 12. С. 11–14.
734. Петровский Н. А. Метод аналогии в юриспруденции. *Современное право.* 2009. № 5. С. 3–6.
735. Петровський А. В. Процесуальні особливості розгляду та вирішення цивільних справ про визнання правочинів недійсними : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2014. 236 с.
736. Петрухин И. Л. Гласность судопроизводства. *Конституционные основы правосудия в СССР* / под ред. В. М. Савицкого. М. : Наука, 1981. 360 с.
737. Пилипенко П. Д. Проблеми теорії трудового права : монографія. Львів : Вид. центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 1999. 214 с.
738. Писаренко Н. Б. Концептуальні основи адміністративного судочинства в Україні : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2019. 400 с.
739. Підвальна М. З. Проблеми застосування принципу верховенства права. *Університетські наукові записки*. 2012. № 3 (43). С. 17–24.
740. Підопригора О. А. Основи римського приватного права. Київ, 1997. 336 с.
741. Плешанов А. Г. Диспозитивное начало в сфере гражданской юрисдикции: проблемы теории и практики : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.15. М., 2001. 286 с.
742. Плотников Д. А. О системе научных подходов к пониманию принципов гражданского процессуального права. *Вестник Вятского государственного университета. Право.* 2012. № 1. С. 80–86.

743. Плюснина О. В. Юридические аксиомы и фикции. *Вестник КГТУ. Государство и право: вопросы теории и практики.* 2011. № 1. С. 56–59.
744. Погребняк С. А. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. 240 с.
745. Погребняк С. П. Колізії у законодавстві України та шляхи їх перебороння : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2001. 19 с.
746. Погребняк С. П. Основоположні принципи права : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2009. 36 с.
747. Погребняк С. П. Основоположні принципи права : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2009. 433 с.
748. Погребняк С. Принцип пропорційності як загальний принцип права. *Право України*. 2017. № 7. С. 39–45.
749. Погребняк С. Роль основоположних принципів права в забезпеченні прав людини. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 1 (56). С. 71–77.
750. Погрібний С. Аналогія закону та аналогія права як засоби регулювання договірних цивільних відносин. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2010. № 5. С. 14–21.
751. Покровский И. А. История римского права. Минск : Харвест, 2002. 528 с.
752. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. М. : Статут, 1998. 353 с.
753. Поляков И. Н. Принцип диспозитивности в деятельности судебных и общественных юридических органов, рассматривающих гражданские дела : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. М., 1977. 20 с.
754. Полянская Н. Ю. Реализация принципа диспозитивности в механизме гражданского процессуального регулирования : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.15. М., 2006. 197 с.
755. Полянский Ю. Е. Использование историко-аналитического подхода в процессе судебной реформы в Украине. *Актуальні проблеми держави і права.* 2009. Вип. 45. С. 309–314.
756. Понятие принципов уголовного процесса и их классификация. *Студопедия. Ваша школопедия.* URL: http://studopedia.ru/view_ugolovproces.php?id=4 (дата звернення: 24.04.2020).
757. Попова Ю. А. Принципы судейского руководства и состязательности в современном гражданском судопроизводстве. *Перспективы развития гражданского процессуального права* : сб. ст. по материалам Междунар. науч.-практ. конф. (г. Саратов, 16 сент. 2017 г.) / под ред. О. В. Исаенковой. Саратов : Изд-во ФГБОУ ВО «Саратов. гос. юрид. акад.», 2017. 368 с.

758. Популярный юридический энциклопедический словарь. *Национальная энциклопедическая служба.* URL: http://determiner.ru/ (дата звернення: 20.02.2020).
759. Постанова Верховного Суду від 04.07.2018 у справі № 310/11534/13-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75287282 (дата звернення: 24.02.2020).
760. Постанова Верховного Суду від 26.09.2018 у справі № 295/10621/13-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77181170 (дата звернення: 24.02.2020).
761. Постанова Верховного Суду від 26.09.2018 у справі № 641/11590/15-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76885778 (дата звернення: 24.02.2020).
762. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної Палати Касаційного цивільного суду від 6 березня 2019 р. у справі № 756/671/16-ц (провадження № 61-42865сво18). *ЄДРСР*. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/80363814 (дата звернення: 24.01.2020).
763. Постанова Верховного Суду у справі № 202/4494/16-ц від 31.10.2018. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77720972 (дата звернення: 24.02.2020).
764. Постанова Верховного Суду у справі № 2–42/11. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77136301 (дата звернення: 24.02.2020).
765. Постанова Верховного Суду у справі № 461/3584/16-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76972380 (дата звернення: 24.02.2020).
766. Постановление Европейского суда от 10 июня 1996 г. по делу «Пуллар против Соединенного Королевства» (Pullar v. the United Kingdom). URL: http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll/CODICES/precis/eng/eur/ech/ech-1996-2-010?f=templates$fn=document-frameset.htm$q=%5Bfield,E_Thesaurus%3A05.03.13.28*%5D%20$x=server$3.0#LPHit1 (дата звернення: 24.01.2020).
767. Потапенко С. В. Система принципів адміністративного процесу України та проблема їх класифікації. *Форум права.* 2010. № 2. С. 403–408. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2010_2_66 (дата звернення: 24.04.2020).
768. Потапенко С. В. Сутність та призначення принципів адміністративного судочинства України. *Право і безпека.* 2010. № 2. С. 60–64.
769. Правова доктрина України : у 5 т. Т. 1 : Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2013. 976 с.
770. Правосуддя й справедливість мають перевагу перед строгим розумінням права: застосування правової аксіоми у практиці ВС. URL: https://

ukrainepravo.com/law-practice/practice_court/pravosuddya-y-spravedlyvist-mayut-perevagu-pered-strogym-rozuminnyam-prava-zastosuvann (дата звернення: 24.04.2020).
771. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. 2002. № 1.
772. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. 2002. № 3.
773. Практика застосування Цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях): Коментарі, рекомендації, пропозиції / М. І. Балюк, Д. Д. Луспеник. Харків : Харків юрид., 2008. 708 с.
774. Примак В. Д. Теоретичні проблеми відшкодування моральної шкоди на засадах справедливості, розумності й добросовісності у цивільному праві України : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2015. 32 с.
775. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики : монографія / П. М. Рабінович, О. М. Луців, С. П. Добрянський та ін. *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України* / [редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін.]. Львів : Сполом, 2016. 200 с.
776. Принципи права. URL: http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/literatura/stati/tgp/058.php (дата звернення: 24.04.2020).
777. Принципи правосуддя, їх сутність і класифікація. URL: http://kasner.kiev.ua/principi-pravosuddja-ih-sutnist-iklasifikacija/ (дата звернення: 24.04.2020).
778. Принципи судової влади. *Організація судової влади в Україні* : навч. посіб. / за ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової. Харків : Право, 2009. 184 с. URL: http://uristinfo.net/2011-01-16-19-18-47/283-organizatsija-sudovoyi-vladi-vukrayini-marochkin/8877-rozdil-2-printsipi-sudovoyi-vladi.html (дата звернення: 24.02.2020).
779. Принципы права / под ред. В. Н. Карташова, Л. Л. Кругликова, В. В. Бутнева. Ярославль : ЯрГУ, 2006. 192 с.
780. Принципы права. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%CF%F0%E8%ED%F6%E8%EF%FB_%EF%F0%E0%E2%E0 (дата звернення: 24.02.2020).
781. Принципы судопроизводства и их значение. URL: http://www.pravoznavec.com.ua/books/236/17654/37/ (дата звернення: 10.03.2020).

782. Притика Д. М. Організаційно-правові засади становлення і діяльності господарських судів України : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.10 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2003. 36 с.
783. Притика Д. М., Кондратова І. Д. Правові засади становлення судової влади в Україні. *Вісник господарського судочинства.* 2011. № 3. С. 57–72.
784. Притика Ю. Система принципів третейського розгляду. *Право України*. 2004. № 1. С. 11–17.
785. Приходько И. А. Доступность правосудия в арбитражном и гражданском процессе. Основные проблемы : дис. … д-ра юрид. наук. М., 2005. URL: http://www.dissercat.com/ (дата звернення: 24.04.2020).
786. Приходько И. А. Доступность правосудия в арбитражном и гражданском процессе: основные проблемы. СПб. : Изд-во юрид. фак. С.-Петерб. гос. ун-та, 2005. 672 с.
787. Приходько И. А. Доступность правосудия в гражданском и арбитражном процессе. Основные проблемы. *Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства* / отв. ред. И. А. Приходько. М. : Лиджист, 2001. С. 14–15.
788. Приходько И. А. Доступность правосудия в гражданском и арбитражном процессе. Основные проблемы. *Российский судья*. 2001. № 5. С. 22–23.
789. Приходько И. А. Проблемы оптимизации формирования состава суда и позиционирования сторон в проекте АПК в свете доступности правосудия. *Проблемы защиты прав и законных интересов граждан и организаций* : материалы Междунар. науч.-практ. конф., 23–26 мая 2002 г., Краснодар – Сочи. Краснодар : Кубан. гос. ун-т, 2002. С. 296–305.
790. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5 лип. 2012 р. № 5076-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076–17#Text (дата звернення: 24.04.2020).
791. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2006. № 30. Ст. 260.
792. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017. *Голос України.* 2017. 28 листоп. (№ 221–222).
793. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 02.06.2016 № 1401-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2016. № 28. Ст. 532.

794. Про державну службу : Закон України від 10 груд. 2015 р. № 889-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889–19#Text (дата звернення: 02.03.2020).
795. Про державну таємницю : Закон України від 21 січ. 1994 р. № 3855-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855–12#Text (дата звернення: 24.04.2020).
796. Про засади державної мовної політики : Закон України від 03.07.2012 № 5029-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/5029–17 (дата звернення: 20.01.2020).
797. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 01.11.1996 № 9. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0009700–96 (дата звернення: 24.01.2020).
798. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 12.06.2009 № 5. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0005700–09 (дата звернення: 24.01.2020).
799. Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя : постанова Пленуму Вищ. спеціаліз. суду України з розгляду цивіл. і кримін. справ від 19 груд. 2014 р. № 13. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0013740–14 (дата звернення: 24.01.2020).
800. Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень : постанова Каб. Міністрів України від 25 трав. 2006 р. № 740. *Офіційний вісник України.* 2006. № 22. Ст. 1623.
801. Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів : постанова Каб. Міністрів України від 24 лип. 2013 р. № 567. *Урядовий кур'єр.* 2013. № 164.
802. Про затвердження Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки : Указ Президента України від 20.05.2015 № 276/2015. *Урядовий кур'єр.* 2015. 26 трав. (№ 92).
803. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : Указ Президента України від 10.05.2006 № 361/2006. *Офіційний вісник України.* 2006. № 19.
804. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23 черв. 2005 р. № 2709-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2005. № 32. Ст. 422.
805. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 50. Ст. 540.
806. Про нотаріат : Закон України від 2 верес. 1993 р. № 3425-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425–12#Text (дата звернення: 24.04.2020).

807. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 лип. 1997 р. № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1997. № 40. Ст. 263.
808. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 26.05.2015 № 287. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015 (дата звернення: 24.04.2020).
809. Про статус суддів : Закон України від 15 груд. 1992 р. № 2862-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1993. № 8. Ст. 56.
810. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 черв. 2016 р. № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402–19#Text (дата звернення: 24.01.2020).
811. Про судоустрій України : Закон України від 7 лют. 2002 р. № 3018-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 27–28. Ст. 180.
812. Про схвалення Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : Указ Президента України від 10.05.2006 № 361/2006. *Офіційний вісник України.* 2006. № 19. Ст. 231.
813. Про функціонування української мови як державної : Закон України від 25 квіт. 2019 р. № 2704-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704–19#Text (дата звернення: 20.05.2020).
814. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : монографія / В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, В. В. Баранкова та ін. ; за заг. ред. В. В. Комарова. Харків : Харків юрид., 2008. 928 с.
815. Прокопанич Г. К. Принципи господарського судочинства за діючим та перспективним законодавством України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ*. 2006. Вип. 4. С. 100–111.
816. Проскуряков П. Д. Понятійний апарат учення про принципи трудового права: проблемні аспекти його становлення і розвитку. *Проблеми правознавства і правоохоронної діяльності.* 2009. № 3. С. 182–188.
817. Проскуряков П. Д. Реалізація принципів трудового права при проходженні служби в органах внутрішніх справ України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.05 / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2010. 27 с.
818. Прудон П. Война и мир: исследование о принципе и содержании международного права. М. : Изд. А. Черенина и Ко, 1864. 297 с.
819. Прушицкий С. Тезисы доклада о ГПК. *Еженедельник советской юстиции.* 1922. № 46–47. С. 1–2.

820. Путь к закону (исходные документы, пояснительные записки, материалы конференций, варианты ГПК, новый ГПК РФ) / под ред. М. К. Треушникова. М. : Городец, 2004. 1023 с.
821. Пухтецька А. А. Актуальні питання тлумачення та застосування принципу верховенства права в адміністративному судочинстві. *Часопис Київського університету права.* 2009. № 1. С. 116–125.
822. Рабінович П. Верховенство права (за матеріалами практики Страсбурзького суду та Конституційного Суду України). *Вісник Академії правових наук України.* 2006. № 2 (45). С. 3–21.
823. Рабінович П. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького суду та Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2006. № 1. С. 37–46.
824. Рабінович П. Верховенство права як соціально-природний феномен (контури ідеалу). *Право України.* 2010. № 3. С. 19–23.
825. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права і держави : посіб. для студентів спец. «Правознавство». Вид. 2-ге, зі змін. і допов. Київ, 1994. 236 с.
826. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Вид. 5-те, зі змін. Київ : Атіка, 2001. 176 с.
827. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Вид. 10-те, допов. Львів : Край, 2008. 224 с.
828. Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків : Право, 1997. 290 с.
829. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2010. 576 с.
830. Ратушна Б. П. Принцип рівності сторін у цивільному процесі України. *Митна справа*. 2015. № 4 (2). С. 98–102.
831. Ре ван Р. Нидерландский национальный доклад с дополнительными сведениями по Бельгии и Франции. *Гражданский процесс в межкультурном диалоге: евразийский контекст* : сб. докл. Всемир. конф. Междунар. ассоц. процес. права (18–21 сент. 2012 г., Москва, Россия) / под ред. Д. Я. Малешина ; Междунар. ассоц. процес. права. М. : Статут, 2012. С. 238–240.
832. Резник Г. М. Внутреннее убеждение при оценке доказательств. М. : Юрид. лит., 1977. 118 с.
833. Резниченко И. М. Функциональные принципы гражданского процесса (правовые и психологические аспекты) : дис. … д-ра юрид. наук. М., 1989. 309 с.

834. Резолюція № 60/159 Генеральної Асамблеї ООН «Права людини при здійсненні правосуддя» від 16.12.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_201 (дата звернення: 24.01.2020).
835. Рекомендация R (81) 7 Комитета министров государствам-членам относительно путей облегчения доступа к правосудию от 14 мая 1981 г. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_133 (дата звернення: 14.12 2019).
836. Рекомендация R (84) 5 Комитета министров государствам-членам относительно принципов гражданского судопроизводства, направленных на совершенствование судебной системы, от 28 февраля 1984 г. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_126#Text (дата звернення: 24.01.2020).
837. Рекомендація № Rec (2003) 17 Комітету міністрів Ради Європи «Про примусове виконання» від 09.09.2003. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_868 (дата звернення: 24.01.2020).
838. Рекомендація R (81) 7 Комітету міністрів державам-членам щодо шляхів спрощення доступу до правосуддя : ухвал. Ком. міністрів РЄ 14 трав. 1981 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_133 (дата звернення: 24.01.2020).
839. Рекомендація R (95) 11 Комітету міністрів Ради Європи «Про відбір, обробку, надання і архівацію судових рішень у правових інформаційно-пошукових системах» від 11 вересня 1995 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_153 (дата звернення: 24.01.2020).
840. Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи R (95) 5 від 7 лютого 1995 року «Щодо введення в дію й поліпшення функціонування систем і процедур оскарження по цивільних і торговельних справах». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_153#Text (дата звернення: 24.01.2020).
841. Решение Европейского суда по правам человека по делу «Яковлев против России» от 15 марта 2005 г. (Жалоба № 72701/01). URL: http://hrlibrary.umn.edu/russian/euro/Ryakovlevcase.html (дата звернення: 24.01.2020).
842. Решетников Ф. М. Правовые системы стран мира : справочник. М. : Юрид. лит., 1993. 254 с.
843. Решетникова И. В. Конкуренция принципов в цивилистическом процессе. *Вестник гражданского процесса.* 2013. № 5. С. 10–20.
844. Решетникова И. В. Предмет науки советского гражданского процессуального права : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Свердловск, 1985. 222 с.
845. Решетникова И. В. Протокол судебного заседания через призму доступности судебной защиты. *Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства* / отв. ред. И. А. Приходько. М. : Лиджист, 2001. С. 295–301.

846. Решетникова И. В., Ярков В. В. Гражданское право и гражданский процесс в современной России. М. : Норма, 1999. 312 с.
847. Рішення Апеляційного суду м. Києва від 07.10.2015 по справі № 755/1026/15. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/52073872 (дата звернення: 24.04.2020).
848. Рішення Апеляційного суду м. Києва від 22.10.2015 по справі № 761/22545/14-ц. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/52753753 (дата звернення: 24.04.2020).
849. Рішення Європейського суду з прав людини від 10 травня 1990 р. у справі «Кероярві проти Фінляндії» (Kerojärvi v. Finland). URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–57941 (дата звернення: 24.01.2020).
850. Рішення Європейського суду з прав людини від 13 жовтня 2005 р. у справі «Клінік де Акасья та інші проти Франції» (Clinique des Acacias and Others v. France). URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–70604 (дата звернення: 24.01.2020).
851. Рішення Європейського суду з прав людини від 25 червня 1987 р. у справі «Капуано проти Італії» (Capuano v. Italy). URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–57458 (дата звернення: 24.01.2020).
852. Рішення Європейського суду з прав людини від 26 лютого 1998 р. у справі «Пафітіс та інші проти Греції» (Pafitis and Others v. Greece). URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002–7740 (дата звернення: 24.01.2020).
853. Рішення Європейського суду з прав людини від 3 березня 2000 р. у справі «Крчмар та інші проти Чеської Республіки» (Krčmář and Others v. the Czech Republic). URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–58608 (дата звернення: 24.01.2020);
854. Рішення Європейського суду з прав людини від 9 березня 1999 р. у справі «Іммьобль Груп Коссер проти Франції» (Immeubles Groupe Kosser v. France). URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–64897 (дата звернення: 24.01.2020).
855. Рішення Європейського суду з прав людини від 30 травня 2013 р. у справі «Наталія Михайленко проти України». URL: https://ips.ligazakon.net/document/SOO00547 (дата звернення: 24.01.2020).
856. Рішення Європейського суду з прав людини від 29 березня 2006 р. у справі «Скордіно проти Італії» (Scordino v. Italy). URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–72925 (дата звернення: 24.01.2020).
857. Рішення Європейського суду з прав людини від 24 лютого 2017 р. у справі «Сюрмелі проти Німеччини» (Sürmeli v. Germany [GC]). URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–75689 (дата звернення: 24.01.2020).

858. Рішення Європейського суду з прав людини від 29 січня 2017 р. у справі «Тієрсе проти Сан-Марино» (Tierce v. San Marino). URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–61150 (дата звернення: 24.01.2020).
859. Рішення Європейського суду з прав людини від 12 лютого 2018 р. у справі «Версіні проти Франції» (Versini v. France). URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–64139 (дата звернення: 24.01.2020).
860. Рішення Європейського суду з прав людини від 1 липня 2003 р. у справі «Суомінен проти Фінляндії» (Suominen v. Finland). URL: https://www.legal-tools.org/doc/206e7a/pdf/ (дата звернення: 21.12.2019).
861. Рішення Європейського суду з прав людини від 11 жовтня 2001 р. у справі «Гофман проти Німеччини» (Hoffmann v. Germany). URL: zakon.rada.gov.ua/go/v003p710–15 (дата звернення: 06.06.2019).
862. Рішення Європейського суду з прав людини від 11 липня 2002 р. у справі «Ґоч проти Туреччини» (Goc v. Turkey). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_099#Text.
863. Рішення Європейського суду з прав людини від 12 травня 2011 р. у справі «Липісвіцька проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_648#Text (дата звернення: 24.01.2020).
864. Рішення Європейського суду з прав людини від 15 лютого 2000 р. у справі «Гарсіа Манібардо проти Іспанії» (Garcia Manibardo v. Spain). URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO2418.html (дата звернення: 06.06.2019).
865. Рішення Європейського суду з прав людини від 17 січня 1970 р. у справі «Делкур проти Бельгії» (Delkur v. Belhii). URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ccu/5_3007.pdf (дата звернення: 06.06.2019).
866. Рішення Європейського суду з прав людини від 19 березня 1997 р. у справі «Горнсбі проти Греції» (Case of Hornsby v. Greece). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079#Text (дата звернення: 24.01.2020).
867. Рішення Європейського суду з прав людини від 20 липня 2006 р. у справі «Сокуренко і Стригун проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_115#Text (дата звернення: 21.12.2019).
868. Рішення Європейського суду з прав людини від 20 липня 2004 р. у справі «Шмалько проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_226#Text (дата звернення: 02.03.2020).
869. Рішення Європейського суду з прав людини від 21 лютого 1975 р. у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» (Golder v. the United Kingdom). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_086#Text (дата звернення: 24.01.2020).

870. Рішення Європейського суду з прав людини від 21 жовтня 2010 р. у справі «Дія 97 проти України» (Diya 97 v. Ukraine). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_932#Text (дата звернення: 24.01.2020).
871. Рішення Європейського суду з прав людини від 21 червня 2007 р. у справі «Васильєв проти України» (Vasilyev v. Ukraine). URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_258 (дата звернення: 24.01.2020).
872. Рішення Європейського суду з прав людини від 22 лютого 1984 р. у справі «Шутер проти Швейцарії». URL: http://cmiskp.echr.coe.int/tkr197/view (дата звернення: 24.01.2020).
873. Рішення Європейського суду з прав людини від 22 лютого 2004 р. у справі «Шаренок проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_235#Text (дата звернення: 24.01.2020).
874. Рішення Європейського суду з прав людини від 24 липня 2003 р. у справі «Рябих проти Росії» (Ryabykh v. Russia). URL: https://precedent.in.ua/2016/04/09/ryabyh-protyv-rossyy (дата звернення: 06.08.2019).
875. Рішення Європейського суду з прав людини від 25 червня 1996 р. у справі «Амуур проти Франції» (Amuur v. France). URL: https://www.refworld.org.ru/docid/530337b54.html (дата звернення: 24.01.2020).
876. Рішення Європейського суду з прав людини від 28 серпня 2012 р. у справі «H. проти Бельгії» (H. v. Belgium). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]} (дата звернення: 21.12.2019).
877. Рішення Європейського суду з прав людини від 28 листопада 1999 р. у справі «Брумареску проти Румунії» (Brumarescu v. Romania). URL: http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=307 (дата звернення: 24.01.2020).
878. Рішення Європейського суду з прав людини від 29 червня 2004 р. у справі «Жовнер проти України». URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_221 (дата звернення: 24.01.2020).
879. Рішення Європейського суду з прав людини від 29 червня 2004 р. у справі «Войтенко проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_223#Text (дата звернення: 02.03.2020).
880. Рішення Європейського суду з прав людини від 7 травня 2002 р. у справі «Бурдов проти Росії». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_045#Text (дата звернення: 24.01.2020).
881. Рішення Європейського суду з прав людини від 9 січня 2013 р. у справі «Олександр Волков проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947#Text (дата звернення: 21.12.2019).

882. Рішення Європейського суду з прав людини від 9 грудня 1994 р. у справі «Грецькі нафтопереробні заводи “Стрен” і “Стратіс Андреадіс” проти Греції» (Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece). URL: https://taxlink.ua/ua/court/sprava-stran-grik-refayneris-ta-stratis-andreadis-proti-grecii/ (дата звернення: 24.01.2020).
883. Рішення Європейського суду з прав людини від 9 листопада 2004 р. у справі «Науменко проти України» (Naumenko v. Ukraine). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_353 (дата звернення: 24.01.2020).
884. Рішення Європейського суду з прав людини від 8 грудня 1983 р. у справі «Претто та інші проти Італії». *Збірка рішень Європейського суду з прав людини.* Київ, 2007. С. 117–133.
885. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Воловік проти України» (Volovik v. Ukraine). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_336#Text (дата звернення: 24.01.2020).
886. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Мальхоус проти Чеської Республіки». *Вісник Верховного Суду України*. 2002. № 3.
887. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Стрижак проти України». *Офіційний вісник України.* 2006. № 8. Ст. 497.
888. Рішення Конституційного Суду України № 2-рп від 29 січня 2008 р. (справа про звільнення народних депутатів України з інших посад у разі суміщення). URL: http://www.ccu.gov.ua/pls/wccu (дата звернення: 24.01.2020).
889. Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. № 19-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України про офіційне тлумачення положень частин першої, другої статті 126 Конституції України та частини другої статті 13 Закону України «Про статус суддів» (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу). *Офіційний вісник України.* 2004. № 49. Ст. 3220.
890. Рішення Конституційного Суду України від 11 грудня 2007 р. № 11-рп/2007 у справі за конституційним зверненням громадянина Касьяненка Бориса Павловича щодо офіційного тлумачення положень пункту 8 частини третьої статті 129 Конституції України, частини другої статті 383 Кримінально-процесуального кодексу України. Справа № 1–33/2007. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va11p710-07#Text (дата звернення: 24.01.2020).
891. Рішення Конституційного Суду України від 12 квітня 2012 р. № 9-рп/2012 у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу). *Офіційний вісник України.* 2012. № 32. Ст. 1202.

892. Рішення Конституційного Суду України від 8 квітня 2015 р. № 3-рп/2015 у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 171^2 Кодексу адміністративного судочинства України. Справа № 1–6/2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-15#Text (дата звернення: 24.01.2020).
893. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 (Справа № 1–33/2004). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text (дата звернення: 24.01.2020).
894. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 (Справа № 1–17/2005). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text (дата звернення: 24.01.2020).
895. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України про офіційне тлумачення положень частин першої, другої статті 126 Конституції України та частини другої статті 13 Закону України «Про статус суддів» (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу) від 1 грудня 2004 р. № 19-рп/2004. *Урядовий кур'єр.* 2004. 15 груд. (№ 239).
896. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 52 народних депутатів України та за конституційним поданням Верховної Ради Автономної Республіки Крим щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 15 Кодексу адміністративного судочинства України, статті 7 Цивільного процесуального кодексу України (справа про мову судочинства) від 22 квітня 2008 р. № 8-рп/2008. Справа № 1–18/2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-08#Text (дата звернення: 20.01.2020).
897. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення статті 86 Конституції України та статей 12, 19 Закону України «Про статус народного депутата України» (справа про запити народних депутатів України) від 19 травня 1999 р. № 4-рп/99. *Офіційний вісник України.* 1999. 4 черв. (№ 20).

898. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) від 14 грудня 1999 р. (справа № 1–6/99 № 10-рп/89). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99#Text (дата звернення: 20.01.2020).
899. Рожнов О. В. Принцип оперативности в гражданском процессуальном праве : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Харьков : Нац. юрид. акад. Украины им. Ярослава Мудрого, 2000. 184 с.
900. Рожнов О. В. Принцип оперативності в цивільному процесуальному праві : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2000. 20 с.
901. Рожнов О. В. Принципи цивільного процесуального права як засади судочинства. *Проблеми розвитку юридичної науки у новому столітті (До міжнародного дня науки за мир і розвиток)* : тези наук. доп. та повідомл. учасників наук. конф. молодих учених (м. Харків, 25–26 груд. 2002 р.). Харків : НЮАУ, 2003. С. 24–26.
902. Розова С. С. Научная классификация и ее виды. *Вопросы философии.* 1964. № 8. С. 9–12.
903. Российское правосудие в контексте судебной реформы. М. : Р. Валент, 2004. 264 с.
904. Роулз Дж. Теорія справедливості / пер. з англ. О. Мокровольський. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 822 с.
905. Рязановский В. А. Единство процесса : учеб. пособие. М. : Городец, 2005. 80 с.
906. Рязановский В. А. Единство процесса. Гражданский процесс : хрестоматия : учеб. пособие / под ред. М. К. Треушникова. М. : Городец, 2005. 80 с.
907. Рязановский В. А. Единство процесса. М. : Городец, 1996. 75 с.
908. Сабо И. Социалистическое право. М. : Прогресс, 1964. 396 с.
909. Сакара Н. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах. *Право України*. 2004. № 1. С. 105–109.
910. Сакара Н. Ю. О соотношении понятий «правосудие» и «гражданский процесе». *Экономика и право Казахстана.* 2013. № 22 (454). С. 55–56.
911. Сакара Н. Ю. Основні засади цивільного судочинства та розумність строків розгляду справи судом. *Проблеми законності.* 2018. Вип. 142. С. 77–89.

912. Сакара Н. Ю. Про правову природу «розумного строку» судового розгляду. *Юрист України.* 2014. № 3 (28). С. 84–91.
913. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2006. 20 с.
914. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2005. 209 с.
915. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : монографія. Харків : Право, 2010. 216 с.
916. Саменкова С. Е. К вопросу о нормативном закреплении принципов права. *Вектор ТГУ.* 2012. № 1 (19). С. 204–206.
917. Сахнова Т. В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. М. : Волтерс Клувер, 2008. 696 с.
918. Свердлык Г. А. Принципы советского гражданского права / науч. ред. О. А. Красавчиков. Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1985. 200 с.
919. Свердлык Г. А. Принципы советского гражданского права : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. М., 1985. 33 с. URL: http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=48699 (дата звернення: 24.04.2020).
920. Свердлык Г. А. Принципы советского гражданского права : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.03. Свердловск, 1985. 428 с.
921. Свірін О. Принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами: запобігання «процесуальним диверсіям». *Науковий часопис Національної академії прокуратури України.* 2019. № 2. С. 127–139.
922. Свірін О. Ф. Застосування в господарському та цивільному судочинстві принципу відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2018. № 3. С. 93–97. URL: http://lsej.org.ua/3_2018/28.pdf (дата звернення: 14.12.2019).
923. Семенов В. М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. М. : Юрид. лит., 1982. 152 с.
924. Семенов В. М. Понятие и система принципов советского гражданского процессуального права. *Сборник ученых трудов*. Вып. 2 / редкол.: М. А. Коробицина, Г. П. Орлов, Б. А. Стародубский и др. Свердловск, 1964. С. 179–239.
925. Семенов В. М. Принципы советского гражданского процессуального права : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Свердловск, 1965. 57 с.
926. Семенов В. М. Специфические отраслевые принципы советского гражданского процессуального права. *Сборник ученых трудов Свердловского*

юридического института / под ред. С. С. Алексеева. Свердловск, 1964. Вып. 4. С. 323–419.
927. Сердюк В. В. Юрисдикція судів України за спеціалізацією : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.10. Київ, 2003. 19 с.
928. Сердюк В. Колегіальність та одноособовість розгляду справ у судах: окремі питання теорії. *Юридична Україна*. 2006. № 7. С. 101–103.
929. Сердюк В. Право на оскарження судового рішення в аспекті розгляду справ Верховним Судом України. *Юридична Україна.* 2006. № 8. С. 84–90.
930. Середа О. О. Деякі аспекти класифікації в системі правових наук. *Запорізькі правові читання* : тези доп. щоріч. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 18–19 трав. 2006 р.) / за заг. ред. С. М. Тимченка і Т. О. Коломоєць. Запоріжжя : Запоріз. нац. ун-т, 2006. С. 445–446.
931. Середа О. О. Правова процедура: теоретико-правові засади та практичні виміри : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2008. 198 с.
932. Сибилев М. Н. Общая характеристика сферы частного права. *Правовая система Украины: история, состояние и перспективы* : в 5 т. Т. 3 : Гражданско-правовые науки. Частное право / под общ. ред. Н. С. Кузнецовой. Харьков : Право, 2011. С. 11–34.
933. Сидоренко В. М. Принцип доступности правосудия и проблемы его реализации в гражданском и арбитражном процессе : дис. … канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2002. URL: http://www.dissercat.com/ (дата звернення: 24.04.2020).
934. Сидоркин А. С. Принципы права: понятие и реализация в российском законодательстве и судебной практике : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. М., 2010. 22 с.
935. Сидоркин А. С. Принципы права: понятие и реализация в российском законодательстве и судебной практике : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. М., 2010. 197 с.
936. Сидоркин А. С. Принципы права: понятие и роль в правовом регулировании. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Юридические науки.* 2009. № 4. С. 5–12.
937. Синайский В. И. Лекции по русскому гражданскому процессу. *Ефективність норм права* : зб. наук. пр. : матеріали VII міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 17 листоп. 2016 р.) / за заг. ред. Н. М. Пархоменко, М. М. Шумила, І. О. Ізарової. Київ : Ніка-Центр, 2016. 540 с.
938. Синайский В. И. Русское гражданское право. *Антологія української юридичної думки* : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 6 : Цивільне право / упоряд.: Я. М. Шевченко, І. Б. Усенко, Г. П. Тимченко та ін. ; відп. ред. Я. М. Шевченко. Київ : Юрид. кн., 2003. 584 с.

939. Сирый Н. И. Реализация принципа гласности в деятельности суда первой инстанции по уголовным делам : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / Киев. нац. ун-т им. Т. Шевченко. Киев, 1991. 19 с.
940. Сирый Н. Проект УПК: назад в будущее? *Юридическая практика*. 2005. 20 дек. (№ 51).
941. Сібільова Н. В. Доступність правосуддя у громадянському суспільстві. *Доступність правосуддя у громадянському суспільстві* : матеріали семінару, провед. Центром суддів. студій, м. Київ, 14–15 листоп. 2002 р. Київ : Центр суддів. студій, 2002.
942. Сімейний кодекс України : від 10 січ. 2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947–14#Text (дата звернення: 24.04.2020).
943. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар / за ред. І. В. Жилінкової. Харків : Ксилон, 2008. 855 с.
944. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : учебник. Харьков : Эспада, 2007. 840 с.
945. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : учебник. Харьков : Эспада, 2005. 537 с.
946. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник. Харьков : Консум : Ун-т внутр. дел, 2000. 704 с.
947. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підручник. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Харків : Еспада, 2009. 752 с.
948. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. Київ : Алерта : КНТ : ЦУЛ, 2009. 520 с.
949. Скакун О. Ф. Теорія права і держави. Київ : Алерта : ЦУЛ, 2011. 520 с. URL: http://www.dut.edu.ua/uploads/l_948_39072050.pdf (дата звернення: 24.04.2020).
950. Скрипнюк О. В. Права і свободи людини та громадянина: міжнародні стандарти, національна практика та проблеми їх конституційної модернізації в Україні. *Проблеми законності*. 2014. Вип. 125. С. 56–63.
951. Скурко Е. В. Принципы права : монография. М. : Ось-89, 2008. 192 с.
952. Сливка С. С. Природне та надприродне право : у 3 ч. Ч. 1 : Природне право: історико-філософський погляд. Київ : Атіка, 2005. 224 с.
953. Сліпушко О. М. Тлумачний словник іншомовних слів в українській мові. Київ : Криниця, 2000. 98 с.
954. Словник української мови : в 4 т. Т. 2 : О–П / упоряд. з додатком влас. матеріалу Борис Грінченко / НАН України, Ін-т укр. мови. Київ : Наук. думка, 1996.

955. Словник української мови : в 11 т. Т. 10 / І. К. Білодід, А. А. Бурячок та ін. Київ : Наук. думка, 1979. 658 с.
956. Словник української мови : [в 11 т.]. Т. 2 : Г–Ж / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; [редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. ; уклали: А. П. Білоштан та ін. ; ред.: П. П. Доценко, Л. А. Юрчук]. Київ : Наук. думка, 1971. 550 с.
957. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1970–1980. Т. 1. 799 с.
958. Словник української мови : в 11 т. Т. 3. 1972. 840 с. URL: http://sum.in.ua/s/znachennja (дата звернення: 24.02.2020).
959. Смирнов О. В. Основные принципы советского трудового права. М. : Юрид. лит., 1977. 213 с.
960. Советский гражданский процесс : учебник / под ред. К. И. Комиссарова, В. М. Семенова. М. : Юрид. лит., 1988. 480 с.
961. Советский гражданский процесс / под ред. М. А. Гурвича. М. : Высш. шк., 1975. 399 с.
962. Советский гражданский процесс / под ред. М. К. Треушникова. М. : Изд-во МГУ, 1989. 462 с.
963. Советский энциклопедический словарь / отв. ред. А. И. Комаров. М. : Знание, 1984. 1600 с.
964. Советское трудовое право : учебник / А. И. Процевский, М. И. Бару, Г. С. Гончарова и др. ; под ред. А. И. Процевского. Киев : Вища шк., 1981. 278 с.
965. Солдатенко А. Состязательность в гражданском процессе. *Юридическая практика.* 2005. 1 нояб. (№44 (410). С. 12–13.
966. Соловйов В. Г. Оновлення загальних засад господарського судочинства. *Вісник господарського судочинства.* 2013. №1. С. 182–186.
967. Соловьева Т. В. Современные тенденции развития гражданского процессуального законодательства. *Юридическая наука и практика: Вестник Нижегородской академии МВД России*. 2018. №2 (42). С. 255–259.
968. Сорокин В. Избранные труды. М. : Юрид. центр Пресс, 2004. 1312 с. URL: https://mybook.ru/author/valentin-sorokin/izbrannye-trudy-8/read/?page=3 (дата звернення: 24.02.2020).
969. Социология : энциклопедия / сост.: А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др. Минск : Кн. Дом, 2003. 1312 с.
970. Спасибо-Фатєєва І. «Трансцендентна судова мімікрія» або про принципи права, аналогію та права у судовій практиці. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. №4 (35). С. 137–149.

971. Спиркин А. Г. Основы философии : учеб. пособие. М. : Политиздат, 1988. 592 с.
972. Старженецький В. В. Россия и Совет Европы: право собственности. М. : Городец, 2004. 208 с.
973. Старчук О. В. Щодо поняття принципів права. *Часопис Київського університету права.* 2012. № 2. С. 40–43.
974. Статут Ради Європи. Лондон, 5 трав. 1949 р. (Про приєднання додатково див. Закон № 398/95-ВР від 31.10.1995). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text (дата звернення: 24.01.2020).
975. Степурко С. І. Процесуальні гарантії принципу рівноправності сторін у цивільному судочинстві. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2011. Вип. 559 : Правознавство. С. 79–82.
976. Стецовский Ю. И. Судебная власть. М. : Дело, 1999. 563 с.
977. Сторм М. Теория лучше практики? *Всемирная конференция Международной ассоциации процессуального права* (18–21 сент. 2012 г., Москва, Россия) : сб. докл. / под ред. Д. Я. Малешина ; Междунар. ассоц. процес. права. М. : Статут, 2012. 720 с.
978. Суд. *Юридический энциклопедический словарь* / гл. ред. А. Я. Сухарев ; редкол.: М. М. Богуславский, М. И. Козырь, Г. М. Миньковский и др. М. : Сов. энцикл., 1984. 415 с.
979. Судебное решение ЕСПЛ от 21.02.1975 «Голдер (Golder) против Соединенного Королевства». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_086#Text (дата звернення: 21.12.2019).
980. Судебные и правоохранительные органы Украины. URL: http://www.pravoznavec.com.ua/books/236/37#chlist (дата звернення: 24.02.2020).
981. Судебные Уставы от 20 ноября 1864 г. с изложением рассуждений, на коих они основаны. СПб., 1866. Ч. 1. С. VII–XXXIX.
982. Судова влада : монографія / І. Є. Марочкін, Л. М. Москвич, І. В. Назаров та ін. ; за заг. ред. І. Є. Марочкіна. Харків : Право, 2015. 792 с.
983. Судова практика у справах про усиновлення. *Вісник Верховного Суду України.* 2012. № 9. С. 15–23.
984. Судья КСУ судится с рестораном. История о возмещении морального вреда на 90 тыс. грн. *Юридическая практика.* 2004. 22 июня (№ 25).
985. Суркова О. Е. Факторы формирования и реализации принципов права : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Самара, 2004. 165 с.
986. Сурмин Ю. П. Теория систем и системный анализ : учеб. пособие. Киев : МАУП, 2003. 368 с. URL: http://victor-safronov.ru/systems-analysis/lectures/surmin.html (дата звернення: 24.04.2020).

987. Сутність та основні характеристики принципів права. Теорія держави і права. *Навчальні матеріали онлайн*. URL: http://pidruchniki.com/1791021156728/pravo/sutnist_osnovni_harakteristiki_printsipiv_prava (дата звернення: 24.04.2020).
988. Сырых В. М. Логические основания общей теории права. М. : Юстицинформ, 2004. Т. 1. 560 с.
989. Тараненко В. Ф. Принцип диспозитивности и состязательности в советском гражданском процессе. М. : ВЮЗИ, 1990. 152 с.
990. Тараненко В. Ф. Принципы диспозитивности и состязательности в советском гражданском процессе : учеб. пособие. М. : Изд-во ВЮЗИ, 1990. 54 с.
991. Темнов Е. И. Звучащая юриспруденция : монография. М. : Волтерс Клувер, 2010. 560 с.
992. Теория государства и права / под ред. В. К. Бабаева. М. : Юристъ, 2002. 592 с.
993. Теория государства и права : учеб. для вузов / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. М. : Инфра-М : Норма, 1997. 558 с.
994. Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов и фак. / С. С. Алексеев, С. И. Архипов, В. М. Корельский и др. ; под ред. С. С. Алексеева. М. : Юрист, 1998. URL: http://lawlist.narod.ru/downloads/freebox/tgp/books_ed/40.rar (дата звернення: 24.04.2020).
995. Теория государства и права : учебник / [под ред. М. Н. Марченко]. М. : Зерцало, 2004. 800 с. URL: https://istina.msu.ru/publications/book/19813975/ (дата звернення: 22.02.2020).
996. Теория государства и права : учебник / под ред. А. С. Пиголкина, Ю. А. Дмитриева. 2-е изд., перераб и доп. М. : Юрайт, 2011. 743 с.
997. Теория юридического процесса / [под общ. ред. В. М. Горшенева]. Харьков : Изд-во при Харьков. гос. ун-те изд. об-ния «Вища шк.», 1983. 196 с.
998. Теория юридического процесса / под ред. В. М. Горшенева. М. : Юрид. лит., 1985. 192 с.
999. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
1000. Тертишник В. Проблеми розвитку концептуальної моделі системи принципів кримінального процесу. *Вісник прокуратури.* 2001. № 5 (11). С. 28–30.
1001. Тертишніков В. І. Поняття та значення принципів цивільного процесуального права. *Цивільне процесуальне право України* : підруч. для юрид. вузів і фак. / В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, Є. Г. Пушкар та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 1999. 592 с.

1002. Тертишніков В. І. Принципи цивільно-процесуального права : текст лекції. Харків : Юрид. ін-т, 1991. 20 с.
1003. Тертишніков В. І. Цивільний процес (лекції) : навч.-практ. посіб. Харків : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2011. 230 с.
1004. Тертишніков В. І. Цивільний процес України : [навч.-практ. посіб.]. Харків : ФІНН, 2011. 376 с.
1005. Тертышников В. И. Гражданский процесс : курс лекций. 2-е изд., доп. Харков : РИРЕГ, 1995. 158 с.
1006. Тимошенко О. А. Касаційне провадження у цивільному процесі України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2012. 229 с.
1007. Тимченко Г. Джерела змагальності у цивільному судочинстві. *Право України.* 2005. № 1. С. 99–103.
1008. Тимченко Г. Зміст змагальності у сучасному цивільному процесі. *Право України.* 2005. № 5. С. 111–114.
1009. Тимченко Г. П. Змагальність у цивільному процесуальному праві: теоретичні аспекти проблеми. *Вісник господарського судочинства.* 2004. № 4. С. 159–164.
1010. Тимченко Г. П. Змагальність як правовий звичай у цивільному судочинстві. *Вісник господарського судочинства*. 2004. № 2. С. 231–235.
1011. Тимченко Г. П. Принцип диспозитивності в судочинстві України: витоки та сучасний стан. *Судова апеляція*. 2010. № 2. С. 72–79.
1012. Тимченко Г. П. Принципи судочинства України: методологія дослідження. URL: http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/4455/% (дата звернення: 24.04.2020).
1013. Тимченко Г. П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії і практики : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.03, 12.00.07. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. 40 с.
1014. Тимченко Г. П. Принципи цивільної юрисдикції: Теорія, історія, перспективи розвитку : монографія. Київ : Юрид. думка, 2006. 412 с.
1015. Тимченко Г. П. Проблеми реалізації принципів судочинства при перегляді цивільних справ. *Вісник Верховного Суду України*. 2010. № 7 (119). С. 39–43.
1016. Тимченко Г. П. Структура і функції вчення про систему принципів цивільного процесу. *Держава і право.* 2007. Вип. 36. С. 306–312.
1017. Тимченко Г. П. Теоретичні проблеми та практика реалізації принципів судочинства в Україні. Київ : Юрид. кн., 2010. 336 с.
1018. Тиунова Л. Б. О понятии правовой системы. *Правоведение.*1993. № 1. С. 23–30.

1019. Тихомиров Ю. А. Правовое регулирование: теория и практика : монография. М. : Формула права, 2008. 400 с.
1020. Тихомиров Ю. Л. Теория закона. М. : Наука, 1982. 255 с.
1021. Ткачук О. С. Еволюція процесуальної активності суду та сторони в національній моделі цивільного судочинства. *Liber Amicorum. Вячеслав Комаров* / упоряд. Т. Комарова ; за ред. Т. Комарової. Харків : Право, 2020. 1192 с.
1022. Ткачук О. С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві : монографія. Харків : Право, 2016. 600 с.
1023. Ткачук О. С. Процесуальна аналогія чи фактична процесуальна діяльність. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2016. Вип. 1, т. 2. С. 28–31.
1024. Ткачук О. С. Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2016. 38 с.
1025. Тлумачний словник сучасної української мови / за ред. В. С. Калашника. Харків : Белкар-книга, 2005. 800 с.
1026. Тобота Ю. А. Принцип справедливості, добросовісності і розумності у цивільному праві : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2011. 18 с.
1027. Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля : в 4 т. / под ред. В. В. Лопатина и Л. Е. Лопатиной. М. : Рус. яз., 1980. Т. 1. 647 с.
1028. Томина А. П. Система принципов гражданского процессуального права: критерии определения. *Труды Оренбургского института (филиала) Московской государственной юридической академии.* 2014. №22. С. 55–64.
1029. Тофтул М. Г. Логіка : підручник. 2-ге вид., випр. та допов. Київ : Академія, 2006. 400 с.
1030. Тоцький Б. А. Принцип пропорційності: історичний аспект і теоретичні складові. *Часопис Київського університету права*. 2013. №3. С. 70–74.
1031. Трагнюк Р. Принципи і стандарти захисту учасників кримінального судочинства в міжнародних документах. *Право України.* 2002. №8. С. 26–32.
1032. Треушников М. К. Выступление на парламентских слушаниях 6 февраля 2001 г. *Гражданский процесс: теория и практика* / М. К. Треушников. М. : Городец, 2008. 352 с.
1033. Треушников М. К. Научное и педагогические наследие А. Ф. Клейнмана. *Гражданский процесс: наука и преподавание* / под ред. М. К. Треушникова, Е. А. Борисовой. М. : Городец, 2005. 415 с.

1034. Треушников М. К. Судебные доказательства. М. : Городец, 2004. 272 с.
1035. Трудове право України : підручник / П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, З. Я. Козак та ін. ; за ред. П. Д. Пилипенка. Київ : Ін Юре, 2003. 536 с.
1036. Тютрюмов И. Памяти Кронида Ивановича Малышева. *Журнал Министерства Юстиции.* 1907. № 1. С. 207–210.
1037. Удальцова И. В. Проблема судебного признания гражданина ограниченно дееспособным или недееспособным. Харьков : Нац. юрид. акад. Украины, 1999. 46 с.
1038. Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем. М. : Мысль, 1978. 272 с.
1039. Урманцев Ю. А. Начала общей теории систем. *Системный анализ и научное знание.* М., 1978. С. 7–41.
1040. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 28.10.2015 по справі № 6-20624св15. URL: http://reyestr.court.gov.ua/ Review/52934022 (дата звернення: 24.04.2020).
1041. Ухвала Мурованокуриловецького районного суду Вінницької області від 17.05.2012. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24140753 (дата звернення: 24.02.2020).
1042. Учебник гражданского процесса / под ред. М. К. Треушникова. М. : Спарк, 1996. 480 с.
1043. Фазикош Г. Змагальний тип цивільного судочинства та вплив змагальних процедур на судове рішення. *Право України*. 2002. № 12. С. 27–32.
1044. Федина А. С. Интегративное понимание принципов гражданского процессуального права. *Вестник Тверского государственного университета. Серия «Право».* 2015. № 1. С. 125–133.
1045. Федина А. С. Методологические условия исследования системы принципов гражданского процессуального права. *Арбитражный и гражданский процесс.* 2011. № 4. С. 2–5.
1046. Федина А. С. Принципы гражданского процессуального права в трудах М. С. Шакарян. *Вестник ТвГУ. Серия «Право».* 2015. № 1. С. 99–106.
1047. Федина А. С. Реализация принципа законности в гражданском процессе : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.15. Тверь, 2002. 27 с.
1048. Федоренко В. В. Основні конституційні засади судочинства в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.10 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2015. 20 с.
1049. Федоренко Г. О. Теорія держави і права : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни. Київ : КНЕУ, 2006. 232 с.
1050. Федорченко А. А. Принципы правовой системы России: теоретический аспект : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. М., 2003. 21 с.

1051. Федосова В. А. Эффективность действия норм советского государственного права : монография. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. 156 с.
1052. Ференс-Сороцкий А. А. Аксиомы в праве. *Правоведение.* 1988. №5. С. 27–31.
1053. Ференс-Сороцкий А. А. Аксиомы и принципы гражданско-процессуального права : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Л. : ЛГУ, 1989. 16 с.
1054. Ференс-Сороцкий А. А. Аксиомы и принципы гражданско-процессуального права : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Л., 1989. 150 с.
1055. Филиппов М. А. Судебная реформа в России. Т. 1 : Судоустройство. Ч. 1. СПб., 1871. 631 с.
1056. Философия : учеб. [для высш. учеб. заведений] / В. Кохановский, В. Яковлев. Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. 576 с.
1057. Философская энциклопедия : в 5 т. М. : Совет. энцикл., 1967. Т. 4. 567 с.
1058. Философский энциклопедический словарь. М. : ИНФРА-М, 1997. 576 с.
1059. Філософія права : навч. посіб. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський та ін. ; за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 336 с.
1060. Фогельсон Ю. Б. Избранные вопросы общей теории обязательств : курс лекций. М. : Юристъ, 2001. 191 с.
1061. Фоменко Е. Г. К дискуссии о принципах гражданского процесса. *Современная доктрина гражданского, арбитражного процесса и исполнительного производства. Теория и практика* : сб. науч. тр. Краснодар ; СПб., 2004. 537 с.
1062. Формальная логика / отв. ред. И. Я. Чупахин, И. Н. Бродский. Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1977. 357 с.
1063. Фредин против Швеции (№2) / ЕСПЧ, 23 февр. 1994 г. URL: https://swarb.co.uk/fredin-v-sweden-no-2-echr-23-feb-1994/ (дата звернення: 10.03.2020).
1064. Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2003. 20 с.
1065. Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2003. 253 с.
1066. Функціональні та організаційні принципи господарського процесуального права. *Освіта.UA (Право)*. URL: http://ru.osvita.ua/vnz/reports/law/9945/ (дата звернення: 24.04.2020).
1067. Фурса Е. И. Есть ли правосудие в Украине? *Нотаріат. Адвокатура. Суд*. 2006. №11 (25). С. 9–10.

1068. Фурса С. Я. Цивільний процес України. Академічний курс : [підруч. для студентів юрид. спец. вищ. навч. закл.]. Київ : Вид. Фурса С. Я. : КНТ, 2009. 848 с.
1069. Фурса С. Я., Цюра Т. В. Докази і доказування у цивільному процесі : наук.-практ. посіб. Київ : Фурса С. Я. : КНТ, 2005. 256 с. (Серія: Процесуальні науки.).
1070. Фурса С. Я., Щербак С. В. Виконавче провадження в Україні : навч. посіб. Київ : Атіка, 2002. 480 с.
1071. Фурсов Д. А. Предмет, система и основные принципы арбитражного процессуального права: Современные проблемы теории и практики : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.04. М., 2000. 430 с.
1072. Фурсов Д. А. Современное понимание принципов гражданского и арбитражного процесса : учеб. пособие. М. : Статут, 2009. 80 с.
1073. Фурсов Д. А., Харламов И. В. Теория правосудия в кратком трехтомном изложении по гражданским делам. *Гражданское судопроизводство как форма отправления правосудия.* М. : Статут, 2009. Т. 2. 599 с.
1074. Фуфалько Т. М. Місце принципу пропорційності в системі принципів права. *Право і безпека.* 2012. № 1. С. 50–55.
1075. Фуфалько Т. М. Обмеження дискреційних повноважень як складова принципу пропорційності. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 52–59.
1076. Хайек Ф. А. фон. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики : пер. с англ. М. : ИРИСЭН, 2006. 644 с.
1077. Ханик-Посполітак Р. Ю. Доступність правосуддя в цивільному процесі в контексті Закону України «Про судовий збір». *Наукові записки НаУКМА*. Т. 129 : Юридичні науки. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2012. С. 117–120.
1078. Харт Х. Л. А. Концепція права : пер. з англ. Київ : Сфера, 1998. 236 с.
1079. Хартія основних прав Європейського Союзу. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_524 (дата звернення: 24.01.2020).
1080. Хартли Т. К. Основы права Европейского сообщества: Введение в конституционное и административное право европейского сообщества / пер. с англ. и ред. В. Г. Бенда. М. : ЮНИТИ : Закон и право, 1998. 647 с.
1081. Хлебников А. Д. Конституционные принципы состязательности и равноправия сторон в судопроизводстве: особенности юридического содержания и реализация в Российской Федерации : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Белгород, 2012. 22 с.

1082. Хлебников А. Д. Особенности реализации конституционных принципов состязательности и равноправия сторон в отраслевом процессуальном праве. *Пробелы в российском законодательстве.* 2011. № 6. С. 35–40.
1083. Хопта О. С. Методологічні аспекти наукового дослідження теоретико-правових аспектів принципів судочинства в системі принципів права. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки».* 2015. Вип. 1, т. 1. С. 79–82.
1084. Хопта О. С. Принципи права як доктринальна основа удосконалення діяльності органів судової влади України. *Діяльність органів публічної влади щодо забезпечення стабільності та безпеки суспільства* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 21–22 трав. 2015 р.). Суми : Сум. держ. ун-т, 2015. С. 41–44.
1085. Хопта О. С. Теоретико-правові аспекти значення принципів судочинства в сучасних умовах реалізації та захисту прав людини в Україні. *Людина – суспільство – держава. Права та обов'язки: історія питання та сучасний стан* : матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Кривий Ріг, 28 жовт. 2016 р.). Кривий Ріг : Донец. юрид. ін-т МВС України, 2016. С. 286–290.
1086. Хотинська О. З. Обов'язковість судових рішень як конституційна засада судочинства України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.10 / Акад. адвокатури України. Київ, 2006. 20 с.
1087. Хропанюк В. Н. Теория государства и права. 3-е изд., доп. и испр. М. : Интерстиль, 2008. 384 с. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pravo/Hrop/14.php (дата звернення: 22.04.2020).
1088. Хутыз М. Х. Общие положения гражданского процесса. Историко-правовое исследование. М. : Юрид. лит., 1979. 112 с.
1089. Цалін С. Д. Логічний словник-довідник. 5-те вид., випр. і допов. Харків : Факт, 2008. 383 с.
1090. Цивільне право України : курс лекцій : у 6 т. Т. 1 / за ред. Р. Б. Шишки та В. А. Кройтора. Вид. 2-ге, випр. та допов. Харків : Еспада, 2008. 680 с.
1091. Цивільне право України : підручник : у 2 т. Т. 1 / [В. І. Борисова, Л. М. Баранова, І. В. Жилінкова та ін.] ; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 480 с.
1092. Цивільне право України : підручник : у 2 кн. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ : Юрінком Інтер, 2005. Кн. 1. 736 с.
1093. Цивільне право України. Загальна частина : підручник / І. А. Бірюков, Ю. О. Заіка. Київ : КНТ, 2006. 480 с.
1094. Цивільне право : підручник : у 2 т. Т. 1 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого» ; ред. В. І. Борисова [та ін.]. Харків : Право, 2011. 656 с.

1095. Цивільне процесуальне право України : [підруч. для юрид. вузів і фак.] / В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, Є. Г. Пушкар та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 1999. 592 с.
1096. Цивільне процесуальне право : підручник / [І. С. Ярошенко, І. О. Ізарова, О. М. Єфімов та ін.] ; за заг. ред. І. С. Ярошенко. Київ : КНЕУ, 2014. 519 с.
1097. Цивільне судочинство України: основні засади та інститути : монографія / В. В. Комаров, К. В. Гусаров, Н. Ю. Сакара та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2016. 848 с.
1098. Цивільний кодекс України : від 16 січ. 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435–15#Text (дата звернення: 24.04.2020).
1099. Цивільний процес : навч. посіб. / за ред. В. А. Кройтора. Харків, 2009. 278 с.
1100. Цивільний процес : підручник / за заг. ред. Р. М. Мінченко ; ред. І. В. Андронов. Київ : Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 2016. 756 с.
1101. Цивільний процес України : підручник / за ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубєвої. Київ : Істина, 2011. 536 с.
1102. Цивільний процес України : підручник / за ред. Ю. С. Червоного. Київ : Істина, 2007. 392 с. URL: https://www.twirpx.com/file/373078/ (дата звернення: 24.04.2020).
1103. Цивільний процес України. Академічний курс : підруч. для студентів юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. С. Я. Фурси. Київ : Вид. Фурса С. Я. : КНТ, 2009. 848 с.
1104. Цивільний процес : навч. посіб. для здобувачів вищ. освіти / [К. В. Гусаров, М. В. Жушман, С. О. Кравцов та ін.]. Харків : Право, 2017. 234 с.
1105. Цивільний процес : навч. посіб. / А. В. Андрушко, Ю. В. Білоусов, Р. О. Стефанчук та ін. ; за ред. Ю. В. Білоусова. Київ : Прецедент, 2005. 293 с.
1106. Цивільний процесуальний кодекс України : від 18.07.1963. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KD0009.html (дата звернення: 20.01.2020).
1107. Цивільний процесуальний кодекс України : від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–42. Ст. 492.
1108. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. М. М. Ясинка. Київ : Алерта, 2018. 604 с.
1109. Цивільний Процесуальний Кодекс УСРР : Постанова ВУЦВК і РНК УСРР 5 листопада 1929 р., оголошений 21 листопада 1929 р. в Зб. зак. УСРР 1929 р. № 25, арт. 201 (надано чинності від 1 грудня 1929 р.).

Систематичний збірник чинних законів УСРР. Т. ІІ : Судові закони. Харків : НКЮ УСРР, 1930. 167 с.
1110. Циппеліус Р. Юридична методологія / пер., адаптація, приклади з права України і список термінів – Роман Корнута. Київ : Реферат, 2004. 176 с.
1111. Цихоня Д. Ю. Оскарження судових рішень, ухвалених судами першої інстанції : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2015. 218 с.
1112. Цихоцкий А. В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам. Новосибирск : Наука, 1997. 392 с.
1113. Цувіна Т. А. Криза цивільного судочинства другої половини XX століття як фактор інтернаціоналізації цивільного судочинства. *Підприємництво, господарство і право.* 2012. №5. С. 107–111.
1114. Цувіна Т. А. Право на суд у цивільному судочинстві : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2013. 20 с.
1115. Цувіна Т. А. Право на суд у цивільному судочинстві : монографія. Харків : Слово, 2015. 281 с.
1116. Цувіна Т. А. Право на суд у цивільному судочинстві. *Форум права*. 2012. №4. С. 990–999.
1117. Цувіна Т. Пропорційність у цивільному судочинстві. *Право України.* 2018. №10. С. 50–63.
1118. Чалий Ю. І. Справедливість як метод цивілістики. *Форум права.* 2019. №57 (4). С. 66–74.
1119. Чалий Ю. І., Кройтор В. А., Загородній С. А. Справедливість як принцип банківської діяльності. *Фінансово-кредитна діяльність проблеми теорії та практики.* 2020. Вип. 1 (32). С. 65–73.
1120. Чан Бін Лінь. Принципи права Китайської Народної Республіки : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2017. 21 с.
1121. Чванкін С. А. Гласність і відкритість цивільного процесу (представники ЗМІ в залі суду). *Вісник Асоціації слідчих суддів України.* 2016. №1. С. 54–57.
1122. Чебан В. І. Етичні стандарти суддівської діяльності. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. пр. Чернівці : Рута, 2006. Вип. 333 : Правознавство. С. 74–78.
1123. Чекмарева А. В. Подготовительные процедуры в гражданском процессе : дис. … д-ра юрид. наук. Саратов, 2017. 438 с. URL: https://www.twirpx.com/file/1744778/grant/ (дата звернення: 14.12.2019).
1124. Червінська Н. В. Роль основоположних принципів права у вдосконаленні законодавства України. *Альманах права. Основоположні принципи права як його ціннісні виміри.* 2012. Вип. 3. С. 276–280.
1125. Черданцев А. Ф. Логическая характеристика права как системы. *Правоведение.* 1983. №3. С. 13–21.

1126. Черданцев А. Ф. Теория государства и права : учеб. для вузов. М. : Юрайт, 2000. 432 с.
1127. Чернадчук В. Д., Сухонос В. В. Основи господарського процесуального права України : навч. посіб. Суми : Унів. кн., 2003. 220 с.
1128. Чернишова Н. В. Судова влада в Україні : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2011. 104 с. URL: http://libfree.com/180813834.html (дата звернення: 22.04.2020).
1129. Чернушенко Є. А. Апеляційне оскарження в цивільному процесі України / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2004. 172 с.
1130. Чесовской Е. Действует ли принцип объективной истины в гражданском процессе? *Российская юстиция.* 2001. № 5. С. 16–18. URL: https://www.lawmix.ru/comm/6150 (дата звернення: 24.04.2020).
1131. Четвернин В. А. Понятие права и государства. Введение в курс теории права и государства. М. : Дело, 1997. 120 с.
1132. Чечеткина Т. В. Определение понятия «разумный срок» в гражданском судопроизводстве. *Вестник Челябинского государственного университета. Право.* 2014. № 19 (348), вып. 39. С. 29–31.
1133. Чечина Н. А. Избранные труды по гражданскому процессу. СПб. : Изд. Дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. 655 с.
1134. Чечина Н. А. Основные направления развития науки советского гражданского процессуального права. Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1987. 104 с.
1135. Чечина Н. А. Основные направления развития науки советского гражданского процессуального права. *Избранные труды по гражданскому процессу* / Н. А. Чечина. СПб. : Изд. Дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. С. 409–520.
1136. Чечина Н. А. Принципы гражданского процессуального права. *Актуальные проблемы теории и практики гражданского процесса* / отв. ред.: Н. А. Чечина, Д. М. Чечот. Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1979. С. 36–60.
1137. Чечина Н. А. Принципы советского гражданского процессуального права и их нормативное закрепление. *Правоведение.* 1960. № 3. С. 78–83.
1138. Чиналиева И. У. Принципы гражданского процессуального права Кыргызстана. Бишкек : Кыргызстан, 1998. 152 с.
1139. Чиналієва І. У. Принципи цивільного процесуального права Киргизстану : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 1998. 17 с.
1140. Чистоклетов Л. Г., Поповчук С. К. Поняття та види адміністративно-правових режимів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2007. № 4. С. 219–220.

1141. Чистякова О. П. Проблема активности суда в гражданском процессе Российской Федерации : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. М., 1997. 21 с.
1142. Чистякова О. П. Проблема активности суда в гражданском процессе : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. М., 1997. 197 с.
1143. Шадрин Д. Н. Неприкосновенность судей и особенности их привлечения к дисциплинарной ответственности. *Вопросы российского и международного права.* 2016. №4. С. 44–53.
1144. Шакарян М. С. Актуальные проблемы ГПК в свете Конституции СССР 1977 года. *Актуальные проблемы суда, арбитража и прокурорского надзора в свете Конституции СССР 1977 года* : тр. ВЮЗИ. М. : ВЮЗИ, 1979. 156 с.
1145. Шакарян М. С. Основы гражданского судопроизводства (значение, некоторые вопросы совершенствования и толкования). *Основы гражданского судопроизводства и развитие гражданского процессуального законодательства и теории* : сб. науч. тр. / под ред. М. С. Шакарян. М. : ВЮЗИ, 1982. 147 с.
1146. Шамилов М. Ш. Становление и развитие гражданского судопроизводства в Кыргызской Республике : дис. … канд. юрид. наук. 12.00.01. Бишкек : Кыргызстан, 2007. 204 с.
1147. Шамшурин Л. Л. К вопросу о законном и справедливом судебном решении в состязательном процессе в сфере гражданской юрисдикции: теория и практика. *Актуальные вопросы науки и практики*. 2010. №6. С. 23–26.
1148. Шаповал В. Поняття держави і суверенітету в конституційному праві. *Вісник Конституційного Суду України*. 2003. №1. С. 70–83.
1149. Шаповал В. Феномен прав і свобод людини та громадянина (теоретико-правовий і конституційний аспекти). *Право України.* 2015. №2. С. 24–45.
1150. Шаркова І. М. Принцип добросовісності (bona fides) у римському приватному праві та його рецепція в цивільне законодавство України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2011. 20 с.
1151. Шевчук П. І. Апеляційне та касаційне оскарження судових рішень : наук.-практ. комент. / Міжрегіон. акад. упр. персоналом. Київ : МАУП, 2002. 92 с.
1152. Шевчук П. І. Доступ до правосуддя: сучасний стан і шляхи вдосконалення. *Адвокат.* 2000. №1. С. 3–4.
1153. Шевчук П. І. Історичні аспекти розвитку принципу змагальності в цивільному процесі. *Вісник Верховного Суду України.* 2000. №1. С. 30–33.

1154. Шевчук П. І. Питання про доступність правосуддя та правової допомоги потребує законодавчого вирішення. *Вісник Верховного Суду України.* 2000. № 2 (18). С. 38–41.
1155. Шевчук П. І. Розширення дії засад змагальності та диспозитивності при розгляді справ у суді першої інстанції. *Вісник Верховного Суду України.* 2002. № 3. С. 20–23.
1156. Шевчук С. Значення загальноправового принципу пропорційності для визначення конституційності обмежень щодо реалізації конституційних прав і свобод (зарубіжний досвід). *Вісник Академії правових наук України.* 2000. № 1. С. 69–76.
1157. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід та перспективи для України : монографія. Київ : Реферат, 2010. 640 с.
1158. Шевчук С. Судовий захист прав людини: практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Київ, 2007. 848 с.
1159. Шеменева О. Н. Пределы ограничения действия принципа гласности гражданского судопроизводства при рассмотрении дел об усыновлении (удочерении) детей. *Семейные правоотношения: вопросы теории и практики* : материалы Междунар. конф. (Воронеж, 8 дек. 2006 г.) / под ред. О. И. Величковой, О. Н. Шеменевой. Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2007. 333 с.
1160. Шемчушенко Ю. С. Передмова. *Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії* : монографія. Київ : Юрид. думка, 2008. С. 3–9.
1161. Шемшученко Ю. С. Вибране. Київ : Юрид. думка, 2005. 529 с.
1162. Шемшученко Ю. С. Вступне слово. *Альманах права*. *Правороз уміння та правореалізація: від теорії до практики* : наук.-практ. юрид. журн. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. Вип 2. 316 с.
1163. Шерстюк В. М. Право быть выслушанным и быть услышанным. *Заметки о современном гражданском и арбитражном процессуальном праве* / под ред. М. К. Треушникова. М., 2004. 352 с.
1164. Шерстюк В. М. Система советского гражданского процессуального права. М. : МГУ, 1989. 298 с.
1165. Шершеневич Г. Ф. Задачи и методы гражданского правоведения. Казань : Типо-литогр. Императ. ун-та, 1898. URL: http://forum.yurclub.ru/index.php?s=60299827c41a148c6bac224bcaa93ab2&app=downloads&module=display&section=download&do=confirm_download&id=99 (дата звернення: 24.04.2020).
1166. Шершеневич Г. Ф. Философия права : в 4 т. М. : Изд. Бр. Башмаковых, 1910. Т. 1 : Часть теоретическая, Общая теория права. 809 с.

1167. Шиманович О. М. Вимоги, що пред'являються до судового рішення в цивільному процесуальному законодавстві. *Підприємництво, господарство і право.* 2009. № 11. С. 56–60.
1168. Шимон С. І. Відповідність змісту правочину моральним засадам суспільства як умова його дійсності. *Юриспруденція: теорія і практика.* 2009. № 7. С. 24–30.
1169. Шишкин С. А. Состязательность в гражданском и арбитражном судопроизводстве. М. : Городец, 1997. 192 с.
1170. Шишкин С. А. Состязательность в судебном механизме защиты гражданских прав : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. М., 1996. 166 с.
1171. Шишкін В. Диспозитивність – принцип судочинства. *Право України.* 1999. № 6. С. 10–16.
1172. Шишко Г. Б., Мелешко Х. Т. Правовое регулирование аттестации и формирования резерва кадров : монография. Минск : Молодеж. науч. о-во, 2001. 196 с.
1173. Шлоер Б. Принцип адекватності в європейському та українському публічному праві. *Український правовий часопис.* 2003. № 3. С. 3–27.
1174. Шокуева Е. М. Институт судебных расходов в российском гражданском судопроизводстве : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.15 / Саратов. гос. акад. права. Саратов, 2005. 264 с.
1175. Шпиталенко Г. А., Шпиталенко Р. Б. Трудове право : навч. посіб. Житомир : ФІТІ, 2000. 235 с.
1176. Штефан М. Й., Омельченко М. П., Штефан С. М. Виконання судових рішень : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 320 с.
1177. Штефан М. Й. Гласність судового розгляду. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 1 : А–Г. 677 с.
1178. Штефан М. Й. Демократичні принципи радянського цивільного судочинства. *Радянське право*. 1977. № 7. С. 18–22.
1179. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс : підруч. для студентів юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ : Ін Юре, 2005. 624 с.
1180. Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для юрид. спец. вищ. закл. освіти. Київ : Ін Юре, 1997. 608 с.
1181. Штефан М. Й., Кочер'янц Р. Г. Конституційні основи правосуддя в СРСР. Київ, 1982. 154 с.
1182. Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для студентів юрид. спец. вищ. закл. освіти. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ : Ін Юре, 2001. 696 с.

1183. Штефан О. О. Діалектика поняття принципів цивільного процесуального права України. *Приватне право і підприємництво* : зб. наук. пр. Київ : НДІ приват. права і підприємництва, 2007. Вип. 6. С. 31–36.
1184. Штефан О. О. Прогалини в праві та способи їх вирішення у цивільному судочинстві. *Приватне право і підприємництво* : зб. наук. пр. Київ : НДІ приват. права і підприємництва Акад. прав. наук України, 2008. Вип. 7. С. 102–110.
1185. Штутин Я. Л. Лекции по советскому гражданскому процессу. Киев : КГУ, 1954. 56 с.
1186. Шуміло І. П. Міжнародна система захисту прав людини : навч. посіб. Київ : ФОП Голембовська О. О., 2018. 168 с.
1187. Шундиков К. В. Системные связи в правовой жизни общества. *Правовая политика и правовая жизнь*. 2009. № 3. С. 34–44.
1188. Шурін О. А. Принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами як одна з новел цивільного судочинства. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2018. Т. 1, вип. 1. С. 84–88.
1189. Шутенко О. В. Проблеми диспозитивності в цивільному судочинстві : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2003. 19 с.
1190. Шутенко О. В. Проблемы диспозитивности в гражданском судопроизводстве. Харьков : Новое слово, 2004. 200 с.
1191. Щеглов В. Н. Проблема гражданско-процессуального метода. *XXVI съезд КПСС и проблемы гражданского и трудового права, гражданского процесса.* М., 1982. С. 217–219.
1192. Щенникова Л. В., Быкова М. О. Категория «добрые нравы» в гражданском законодательстве и цивилистической доктрине зарубежных стран. *Вестник Пермского университета.* 2011. Вып. 2 (12). С. 153–160.
1193. Щербина В. І. Значення нових принципів трудового права для захисту прав і законних інтересів працівників та роботодавців. *Форми соціально-правового захисту працівників у службово-трудових відносинах* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Суми, 2–4 черв. 2005 р.). Харків : УАФТП, 2005. С. 73–77.
1194. Щербина В., Резнікова В. Основні засади (принципи) господарського судочинства України. *Право України.* 2018. № 7. С. 13–33.
1195. Экимов А. И. Интересы и право в социалистическом обществе. Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1984. 135 с.
1196. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века. Византийская книга Эпарха. Рязань : Александрия, 2006. 592 с.
1197. Энгельман И. Е. Курс русского гражданского судопроизводства. 3-е изд., испр. и доп. Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1912. 646 с.

1198. Эндрюс Н. Система гражданского процесса Англии: судебное разбирательство, медиация и арбитраж : пер. с англ. / под ред. Р. М. Ходыкина ; Кембридж. ун-т. М. : Инфотропик Медиа, 2012. 544 с.
1199. Энтин М. Л. Международные гарантии прав человека: опыт Совета Европы. М. : Изд-во МНИМП, 1997. 296 с.
1200. Юдельсон К. С. Конституционные принципы советского гражданского процессуального права. *Советская юстиция.* 1978. № 16. С. 10–12.
1201. Юдельсон К. С. Советский гражданский процесс : учебник. М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1956. 438 с.
1202. Юлин Ф. Китайский национальный доклад. *Гражданский процесс в межкультурном диалоге: евразийский контекст* : сб. докл. Всемир. конф. Междунар. ассоц. процес. права (18–21 сент. 2012 г., Москва, Россия) / под ред. Д. Я. Малешина ; Междунар. ассоц. процес. права. М. : Статут, 2012. С. 202–211.
1203. Юревич І. В. Принцип єдності судової влади : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.10 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків, 2012. 20 с.
1204. Юридический словарь. Т. 2 / ред.: И. П. Блищенко, О. И. Гацихо, Г. А. Кудрявцева и др. М. : Госюриздат, 1956.
1205. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1999. Т. 2 : Д–Й. 744 с.
1206. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2003. Т. 5. 736 с.
1207. Юридичний словник / за ред. Б. М. Бабія, В. М. Корецького, В. В. Цвєткова. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УССР, 1974. 844 с.
1208. Юридичний словник-довідник / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Феміна, 1996. 696 с.
1209. Юровська В. В. Методи адміністративного права: теоретико-правові та праксеологічні аспекти : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2018. 428 с.
1210. Яблочков Т. М. Бремя утверждения (onus proferendi) в гражданском процессе. Пг. : Тип. Бр. В. и И. Линник, 1916. 41 с.
1211. Яблочков Т. М. К учению об основных принципах гражданского процесса. М. : Тип. Т-ва Н. И. Кушнерев и Ко., 1914. 44 с.
1212. Яблочков Т. М. К учению об основных принципах гражданского процесса. *Памяти профессора Габриеля Феликсовича Шершеневича* : сб. ст. по гражд. и торг. праву. М. : Бр. Башмаковы, 1915. 506 с.
1213. Яблочков Т. М. Учебник русского гражданского судопроизводства. 2-е изд., доп. Ярославль : Книгоизд-во И. К. Гассанова, 1912. 326 с.

1214. Явич Л. С. Общая теория права. Л. : Изд-во ЛГУ, 1976. 298 с.
1215. Явич Л. С. Право развитого социалистического общества: сущность и принципы. М. : Юрид. лит., 1978. 355 с.
1216. Явор О. А. Загальні засади регулювання сімейних відносин: традиційний та сучасний підходи. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. № 3 (25). С. 258–261.
1217. Якимчук С. О. Виконання судових рішень як частина судового розгляду : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2015. 20 с.
1218. Ярема А. Г., Давиденко Г. І. Новели цивільного судочинства. *Вісник Верховного Суду України.* 2005. № 9. С. 25–30.
1219. Ярков В. В. Современные проблемы доступа к правосудию в Российской Федерации. *СНГ: реформа гражданского процессуального права* : материалы междунар. конф. М. : Городец, 2002. С. 49–73.
1220. Яркова Е. Н. История и методология. URL: http://rudocs.exdat.com/docs2/index586766.html?page=4 (дата звернення: 24.04.2020).
1221. Ярошенко І. Принцип пропорційності у цивільному процесуальному праві: забезпечення балансу публічного і приватного інтересів. *Право України*. 2017. № 8. С. 21–26.
1222. Ярошенко Т. В. Принцип диспозитивности в современном российском гражданском процессе : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.15. М., 1998. 160 с.
1223. Ясинок М. М. Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2004. 23 с.
1224. Ясинок М. М. Чи є принцип змагальності в окремому провадженні? *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. Харків, 2006. Вип. 34. С. 287–292.
1225. Ясинок М. М., Кройтор В. А. Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві : монографія. Харків : Еспада, 2007. 152 с.
1226. Ястржембский И. А. Принцип законности и единообразие судебной практики. *Актуальные проблемы российского права.* М. : Полиграф ОПТ, 2005. Вып. 1. С. 177–186.
1227. Яшманов Б. Судите и судимы будете. Доклад советника президента Вениамина Яковлева. *Российская газета.* 2006. 10 марта. С. 1–18.

Наукове видання

Кройтор Володимир Андрійович

ПРИНЦИПИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ТА ЇХ СИСТЕМА: ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

Монографія

Видається в авторській редакції

Коректор *Я. О. Юдіна*
Комп'ютерна верстка *А. Т. Гринченка*

Підписано до друку 08.10.2020.
Формат 60×90 $^{1}/_{16}$. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 42. Обл.-вид. арк. 35,76. Вид. № 2609.
Тираж 300 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
вул. Чернишевська, 80а, Харків, 61002, Україна
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ТОВ «ПРОМАРТ»
Тел. (057) 717-28-80